Εφετία

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ



ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 10

ΧΑΝΙΑ 2002

Εμπορία

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΥΠΟΥΡΓ. ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 10

ΧΑΝΙΑ 2002

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος	Δημήτρης Λειψάκης
Αντιπρόεδρος	Φλώρα Ζαμπετάκη-Καραπλή
Μέλη	Μάρκος Καραβιτάκης
	Ευτύχης Λαμπουσάκης
	Σταμάτης Αποστολάκης
	Λιάνα Γκάζη
	Βασίλης Γκούστης
	Δημήτρης Καρτσάκης
	Φωτεινή Κωστάκη
	Πέτρος Ξενάκης
	Σμάρω Τσεπαπαδάκη

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

Διευθύντρια	Χρυσούλα Καραπατάκη-Συντζανάκη

ΕΛΛΩΤΙΑ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ερατοσθένης Καψωμένος
Γιάννης Φίλης
Ευτύχιος Τωμαδάκης
Κώστας Μουτζούρης
Αθηνά Μπλαζουδάκη
Ζωή Μητσοτάκη
Δημήτρης Βεζονιαράκης

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Κώστας Δ. Μουτζούρης

Computer: Έφη Μικελάκη
Επεξεργασία φωτογραφίας: Γιάννης Καραβίας
Εξώφυλλο: Νίκος Παρθενόπουλος
Μοντάζ: Κωστής Βιολάκης
Πιεστήριο: Κώστας Τσόλιας
Τυπογραφείο: Κασιμάτης Α.Ε.
(Μουρνιές Χανίων, τηλ. 08210 93344)

ΕΛΛΩΤΙΑ
© ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ
Υψηλαντών 15, 73100 Χανιά, τηλ. 08210 92000, εσωτ. 171, fax 08210 74332

ISSN 1106-0395

Διακίνηση
Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων
Υψηλαντών 15, 73100 Χανιά, τηλ. 08210 89098, 08210 87098, fax 08210 74332

Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων
Δήμος Χανίων, 73100 Χανιά, τηλ. 08210 92000, εσωτ. 164, fax 08210 75555

Εξώφυλλο: Τα Χανιά (Χάρτης του Boscini, 1651)

Στην *ΕΛΛΩΤΙΑ* δημοσιεύονται πρωτότυπες μελέτες, οι οποίες αναφέρονται σ' όλες τις φάσεις της ιστορίας και του πολιτισμού της Κρήτης, σε ευρύτερα φιλολογικά θέματα κ.ά. Οι εργασίες στέλνονται σε ηλεκτρονική μορφή (δισκέτα) και εκτυπωμένο κείμενο στον Κώστα Μουτζούρη (8ης Δεκεμβρίου 73132 Χανιά, τηλ. 08210 59049, 08210 63086, fax 08210 44788) και ελέγχονται από τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ 11
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑΣ, Ένα γράμμα του δασκάλου μου Ι. Μοσχόπουλου (1929) 13
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑΣ, Ο αδελφός μου ο «Πάβλος», ένας ορνιθοκόμος δημοτικιστής 17
ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ, Μεταφράζοντας τον Όμηρο 21
Ε.Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Το ριζίτικο τραγούδι και οι σύγχρονες επιβιώσεις του 29
ΝΙΚ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, Κάποιες σκέψεις για το ριζίτικο 39
ΕΥΤΥΧΙΟΣ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Κατάλογος των στοιχείων του φυσικού κόσμου που απαντούν στην κρητική μαντινάδα 43
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ, Τα προηγηθέντα της Κρητικής Αυτονομίας. Το κρίσιμο 1897 91
ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΑΝΟΥΔΑΚΗΣ, Οι διαθρησκευτικές σχέσεις στο Κρητικός Σύνταγμα (1899) 113
ΖΑΧΑΡΙΑΣ Δ. ΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, Η παρουσία των Δυνάμεων Κατοχής στην Κρήτη (1898-1909): Η περίπτωση των Ρωσικών αυτοκρατορικών στρατευμάτων 125
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, Τα Δημόσια έργα της Κρητικής Πολιτείας 1898-1913: Ηράκλειο 149
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, Δημοτικές εκλογές 1906. Τα αιματηρά γεγονότα στον Καμπανό 171
ΝΙΚΟΣ ΑΓΓΕΛΗΣ, Ανδρέας Πολέντας. Μοιρολόι για το παλικάρι 175
ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Τα μνημεία... και εμείς 183
ΜΑΝΟΛΗΣ Ν. ΚΑΡΕΛΛΗΣ, Αντίσταση και Τύπος κατά τη Γερμανική Κατοχή (1941-1944) στο διαμέρισμα του Ηρακλείου 191

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, Τόποι Μαρτυρίου και θυσίας στην Κρήτη (1941-1945) 205
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΡΩΙΜΑΚΗΣ, Γολγοθάς. Εδώ που εκτελούνταν οι Πατριώτες 223
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΜΠΟΥ-ΠΑΓΚΟΥΡΕΛΗ, Ελληνικό θέατρο και πολιτιστική πολιτική 227
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Λαϊκός πολιτισμός και θέατρο 233
ΖΩΗ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ, Δεσιές στις Σφακιανές πετσέτες (Από τη συλλογή της Μαρί Ναξάκη)....245
ΓΙΑΝΝΗΣ ΕΥΘΥΒΟΥΛΟΥ ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ, Μέρες εγκυμοσύνης, γέννας και βάφτισης μιας κρητικής αγροτικής οικογένειας το 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ου σ' όλη την Κρήτη 259
ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ, ... Και το ψωμί στημόνι 285
Ι. ΑΛΦΙΕΡΗΣ, Το Λιόκουρνο 295
ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΠΡΙΦΤΗ, Η προσφορά της Γυναίκας στον πολιτισμό της Κρήτης από το 1878 (Σύμβαση της Χαλέπας) ως το τέλος του 2ου παγκοσμίου πολέμου 299
ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Ο *Πικραμένος* της Αρτεμισίας Χαριτάκη-Καψωμένου 311
ΝΙΚΟΣ ΚΟΚΟΒΛΗΣ, Γεώργιος Καψωμένος. Ο Πατριώτης 323
ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ξενία Πόλις 325
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Β. ΒΕΖΟΝΙΑΡΑΚΗΣ, Η Ουρανογνωσία του Παπαδιαμάντη 333
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΑΡΑΝΑΚΗ, Ανιχνεύοντας θεατρικά στοιχεία στον Παπαδιαμάντη 343
ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Τρία ποιήματα α) Ο κήπος των εθνών, β) Η τραγουδίστρια του Fado, γ) Ο κήπος των γενναιών....351
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ, Λυρικό δίπτυχο 353
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΡΙΑΝΑΚΗ, Αναμνήσεις από τη Μάχη 355

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΚΑΒΕΛΑΚΗΣ, Ένας πίνακας μοντέρνας τέχνης 361
ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Παρόν χωρίς μέλλον 367
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΨΥΧΟΥΝΤΑΚΗΣ, Δυο κακές γειτόνισσες 371
ΧΡΙΣΤΟΣ Ι. ΜΑΚΡΗΣ, Μιχαήλ Σκούληκα, Οι Κρήτες τοξότες (από τα μινωικά χρόνια έως του 17ου αι. μ. Χ.) (Βιβλιοπαρουσίαση).....373
Α. ΧΟΥΡΔΑΚΗΣ, Μνήμη και Ιστορία: Η επανέκδοση του «Ημερολογίου και των Πρακτικών» του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου (Βιβλιοπαρουσίαση) 377
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Το ημερολόγιο «Τα Χανιά στη Λογοτεχνία».....395
ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ, Νικολάου Παπαδογιαννάκη, «...ουχί κολυβογράμματα». Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση της Κρητικής Πολιτείας (Βιβλιοπαρουσίαση) 407
ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Αντώνη Χουρδάκη «Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)». (Βιβλιοπαρουσίαση).....419

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Σε μια εποχή δύσκολη για τα εκδοτικά δεδομένα η ΕΛΛΩΤΙΑ συνεχίζει την πορεία της όπως αυτή χαράχτηκε από τον πρώτο τόμο. Και η πορεία αυτή πιστεύομε ότι δε θα διακοπεί ποτέ.

Η ΕΛΛΩΤΙΑ υπηρετεί με αγάπη τον Πολιτισμό, την Ιστορία και τη Λαογραφία της Κρήτης, τη Λογοτεχνία και τη Φιλολογική Έρευνα. Προβάλλει την Κρήτη και τον Πολιτισμό της και αποτελεί ένα ελεύθερο βήμα για όσους ασχολούνται με την Κρήτη και τον Πολιτισμό της αλλά και για κάθε άλλο διανοητή, ερευνητή και συγγραφέα.

Επιθυμία μας είναι να «μπει» σ' όλες τις βιβλιοθήκες.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

ΕΝΑ ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ ΜΟΥ Ι. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ (1929)

Νομίζω πως δεν είναι παράταιρο σε ένα περιοδικό κατά κύριο λόγο παιδαγωγικό, που το εκδίδουν «δάσκαλοι» να δώσω για δημοσίευση ένα γράμμα παλιού μου λαμπρού δασκάλου στις δύο τελευταίες τάξεις του Β΄ Γυμνασίου Χανίων, του Ιωάννη Μοσχόπουλου, που συχνά τον μνημονεύω σε βιωματικά μου κείμενα. Δεν αποστέλλεται σ' εμένα. Γράφει σ' έναν στενό μου φίλο και μαθητή του και αυτόν, τον Πολυδεύκη Καλδή, αξιόλογο δικηγόρο αργότερα, που σπουδάζει την εποχή του γράμματος στο Παρίσι (1925). Μνημονεύεται σ' αυτό και ένας ακόμη εκλεκτός μαθητής του Μοσχόπουλου, ο Γιώργος Σπυριδάκης, που σπούδαζε και εκείνος τότε στο Παρίσι. Το γράμμα έχει χρονολογία 10 Μαΐου 1929 και σώζεται στο αρχείο μου. Μαρτυρεί και τη σύνεση του δασκάλου μου και τη σοφία του, αλλά και τη ζωντανή αγάπη του στους μαθητές του. Δε χρειάζεται να πω πως με συγκίνηση και πάλι θυμούμαι το δάσκαλο. Τον χάσαμε, ενώ ακόμη πολλά θα μπορούσε να προσφέρει· σε ηλικία 62 χρόνων, το 1933, θύμα της ανίατης νόσου.

Ιδού το κείμενο:

Ἀθῆναι 10/5/29

Καλέ μου Πολυδεύκη καί ἀξέχαστε μαθητά καί φίλε.

Καί ἄλλοτε σοῦ ἔγραψα, πώς δέν πρέπει νά μέ συνερίζεσαι, γιατί ἀργῶ, ὄχι πιά νά ἐκτελέσω ἕνα χρέος κοινωνικό σ' ἐκεῖνον, πού ἔχει τόση καλή διάθεση νά μ' ἐνθυμῆται καί νά μοῦ γράφῃ, μά καί νά ζήσω καί νά χαρῶ ὀλίγες στιγμές πού δίνει σέ κάθε ἰδεολόγον ἄνθρωπο ἡ ἐνθύμησις ζωῆς μέσα στόν κύκλο μαθητῶν καί νεαρῶν φίλων, σάν καί σέ, σάν τόν πολυαγάπητο Γιῶργο. Ἂς εἶναι καί αὐτό μιά ἀπόδειξις, πώς δέν ἀρκεῖ ἡ θέλησι μονάχα καί ἡ δυνα-

τή ἐπιθυμία σέ κάθε μας λογισμό πού θέλομε νά τόν βάλουμε σέ πρᾶξι, γιατί στήν ἐφαρμογή τοῦ σκοποῦ χρειάζονται καί τά μέσα, δηλαδή δυνάμεις ἠθικαί καί σωματικαί· ἕνας λόγος εἶναι βέβαια: φθάνει νά θέλῃς καί θά μπορέσῃς. Αὐτή ἡ γνώμη ἔχει καί προϋποθέσεις, γιά νά βγάζῃ καί ἀληθινά συμπεράσματα· καί τά δεδομένα της εἶναι, ποῦ εἶπα παραπάνω, αἱ ἠθικαὶ καί σωματικαὶ δυνάμεις, καί ἄν θέλῃς, καί πνευματικαί, ἀφ' οὗ καί αὐτές δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά προϊόντα φυσιολογικῶν λειτουργιῶν.

Ἄν λοιπόν τώρα ἀπό τά γενικά αὐτά κατέβωμε στά μερικά καί συγκεκριμένα καί τά κάνουμε ψιλά, πού λέει ὁ λόγος, θά βάλῃς στό νοῦ σου, πώς τά χρόνια περνοῦν, μά μαζί μ' αὐτά περνοῦμε καὶ μεῖς, καί τό χειρότερο, ἐν ᾧ ἐκεῖνα ξαναγυρίζουν πάλι τά ἴδια καί ἀμετάβλητα μέ τίς βαρυχειμωνιές των καί τίς λουλουδένιες ἄνοιξες, ἐμεῖς περνοῦμε, μά πιό σκυφτοί, πιό ἀργοκίνητοι μέ στεφάνια ὁλόασπρων λουλουδιῶν, πού εἶναι ἕτοιμα στό φυλλορρόημα, ὅπως λέει καί ὁ πατέρας τῆς ποιήσεως, «οἵη φύλλων γενεή, τοιήδε καί ἀνδρῶν». Μή ξεχνᾷς, καλό καί εὐγενικό μου παιδί, πώς ἐκτός ἀπό τήν ἐπίδρασιν αὐτή τήν ἀναπόφευκτη τοῦ χρόνου, ἐγώ εἶχα καί ἀνιστόρητες ἠθικὲς ἐπήρειες πού, χωρίς νά θέλω, μοῦ συνέτριψαν καί ἐμάραναν τή δύναμι γιά τή χαρά τῆς ζωῆς, ὅπως τήν ἐννοοῦσα ἐγώ καί τήν ἀντελήφθηκα καί τῆς εἶχα δώσει μιά ὡρισμένη κατεύθυνσι, ἀφ' οὗ ἐπλανήθηκα σάν ἄνθρωπος μέσα στὰ πολυδαίδαλα μονοπάτια τοῦ λαβυρίνθου, πού τόν λένε Κοινωνική Ζωή. Καί τώρα ποῦ μέ σπασμένα φτερά καὶ μὲ δακρυσμένα μάτια, γυρίζω πίσω καὶ κυτῶ τὰ πρῶτα μου παλάτια, καταλαβαίνω πώς ἡ ὅλη Ζωή εἶναι ανέβασμα, ἤ καλύτερα νά πῶ, μιά προσπάθεια στό ανέβασμα γιά τό μαγικό καί κρυστάλλινο παλάτι τῆς ὀνειροφάνταχτης βασιλοπούλλας, ποῦ κοιμᾶται μέσα στό ἀνέσπερο γαλάζιο· τήν λικνίζει γλυκά ἡ Ἀλήθεια, τή νανουρίζει παναρμόνια τό ἀριστοτεχνικὸ σύμπλεγμα τῆς Ἠθικῆς μέ τή βασίλισσα Δικαιοσύνη ἐμπρός καί τίς ἄλλες Ἀρετές κατόπιν καί τήν ραίνει λουλούδια μοσχομύριστα καὶ μεθυστικά ἡ Ἐμορφιά.

Σ' αὐτό τό πέταμα λαχτάρησα, καὶ σ' αὐτό παρακίνησα ὄχι μόνο τά παιδιά μου, πού εἶναι τὸ ἥμισυ τῆς ψυχῆς μου, ἀλλά καί τά ἄλλα, πού τἄφερε η Μοίρα κοντά μου, σάν μαθητές, σάν φίλους, σάν τό ἄλλο ἥμισυ τῆς ψυχῆς μου. Ἠθέλησα μὲ τὴ μικρή μου δύναμι, αὐτό τὸ σπόρο νὰ ρίξω στίς ἁπαλές ψυχές των· νά δείξω πῶς τὸν φαντάζομαι ἐγώ τὸ μῦθο τοῦ Προμηθέα καί ἄς καρφώθηκε στὸν Καύκασο· νὰ δείξω, γιατί ὁ ἀστρογείτονας Ἀριστοτέλης τήν

λέγει τήν Ἀρετή «πολύμοχθον θήραμα βροτοῖς»· πώς καθένας μας θ' ανεβαίνῃ σ' αὐτή τὴν κατεύθυνσι, μέ Καλωσύνη, μέ Ἀλήθεια, μέ Ἐμορφιά καί ἄς πέσῃ· καθένας ὅπου ἐτάχθη, ἤ ὑπ' ἄλλον ταχθῇ, θά μένῃ χωρίς νά ὑπολογίζῃ μήτε ἄλλο ἐμπόδιο μήτε καὶ θάνατο πρό τοῦ Αἰσχροῦ, ὅπως ἔλεγεν ὁ μακάριος Σωκράτης. Ὄχι μόνο πολιτική ἐλευθερία, ἀλλά καί ψυχική, ποῦ μόνο δίνει τήν ἀληθινή Εὐδαιμονία καί ἔχει ὡς προϋπόθεσι τήν Εὐψυχία. Ὁ Ἀγῶνας αὐτός θά δώσῃ τήν ἀληθινή Χαρά καί τή γαλήνη, τή Στωική ἀταραξία, ὅπως δικαίως τήν ὥριζαν οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι φιλόσοφοι· «Ἀνδρεία ἐστίν ἀρετή ἐν τοῖς ὑπομενετέοις, Σωφροσύνη ἐν τοῖς αἱρετέοις, Δικαιοσύνη δέ ἐν τοῖς πρακτέοις».

Ἀκούραστοι τώρα καί σεῖς καί ἄλκιμοι πεζοπόροι δέν ἀμφιβάλλω, πώς αὔριο παίρνοντας δύναμι ἀπό τά τόσα μαγοβότανα, πού σᾶς δείχνουν γύρω σας κοσμοξακουσμένοι Δάσκαλοι, καί πίνοντας τό ἀθάνατο νερό τῆς Γνώσις καί τῆς Σοφίας, πού τρέχει γάργαρο στόν πολύκρουνο Ὄλυμπο τοῦ Παρισιοῦ, θά γίνετε γλυκόλαλα ἀηδόνια νά συνεπάρετε μέ τόν ἀνήκουστο σκοπό σας ρίχνοντας στίς πονεμένες ψυχές τοῦ ἄψυχου Ἔθνους μας βάλσαμο ὑγείας ροδομάγουλης καί εὐρωστίας Ψυχικῆς· θά γίνετε ὄχι κομποφακελλορρήμονες σοφισταὶ ψεύτικων ἰδανικών, ὄχι κραγέται κολοιοί, ἀλλά τανυπτέρυγες, μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν, μά, νά τό πῶ; -ἄς μοῦ τό ἐπιτρέψῃ ἡ συγκαταβατική σας ἀγάπη- εὐγενικὰ παιδιά, «μηδὲ τὴν μικρὰν διδασκαλίαν μου καί τάς χρηστὰς ἐλπίδας διαψεύδειν».

Ξεύρω, πώς ἡ ἀγάπη σου καί τοῦ καλοῦ Γιώργου, θά παραβλέψῃ, ἄν μερικές ἰδέες μου δέν πολυσυγχρονίζονται· εἶπα καί στήν ἀρχή· δέν ἔχει πιά ὁ ἥλιος, ποῦ βασιλεύει τὴν παλιὰ του δύναμι νὰ ζωογονῇ, μά δίνει μιά χλιαρά ἀτμόσφαιρα, ποῦ ναρκώνοντας τὶς δυνάμεις σέ φέρνει σὲ κάποια ἔκστασι καί βλέπεις ὁράματα καί ξυπνᾷ γλυκερές ἐνθύμησες· ἄν κατώρθωσα αὐτό, θά εἶναι δι' ἐμέ ἀρκετὴ ἱκανοποίησις· ἔζησα ὀλίγες στιγμές ἀξέχαστες γιά μένα· εὔχομαι τά ἴδια καί γιά σᾶς. Τήν καλήν σου μητέρα δὲν κατώρθωσα ἀκόμη νά ἰδῶ· ἐπιφυλάσσομαι νά τό πράξω καί θά τὸ πράξω. Φίλησέ μου τὸ Γιῶργο. Ὁ Δημητρός καί ὁ Κώστας σᾶς ἔχουν θερμὰ φιλιά.

Μέ ἄμετρη ἀγάπη Κ. Μοσχόπουλος

Μυκάλης – 17
Ευχαριστῶ θερμότατα γιά τό βιβλίο τοῦ Μπερξονισμού.

Το γράμμα γράφεται στην Αθήνα, όπου έχει μετατεθεί ο εκπαιδευτικός Μοσχόπουλος. Είχε έρθει στα Χανιά με την ταλαιπωρημένη οικογένειά του ως πρόσφυγας από τη Σμύρνη, όπου δίδασκε στην «Ευαγγελική Σχολή». Προσθέτω ότι ο Μοσχόπουλος ήταν στενός φίλος του πολύ νεότερού του Δημήτρη Γληνού, Σμυρνιού και αυτού. Πρέπει να είχε γεννηθεί το 1871. Στα Χανιά δίδαξε κατά τα χρόνια 1922-1926 ή 1927.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑΣ

Ο ΑΔΕΛΦΟΣ ΜΟΥ Ο «ΠΑΒΛΟΣ», ΕΝΑΣ ΟΡΝΙΘΟΚΟΜΟΣ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΤΗΣ

Ο αδελφός μου ο Παύλος (1912-1982) καλλιεργεί για τη συγκρότησή του έναν επιστημονικό κλάδο θετικής, όπως λέμε, κατεύθυνσης, την ορνιθοκομία, όμως ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη λογοτεχνία και τη γλώσσα, τη μελετά όσο μπορεί παρακολουθώντας κείμενα σύγχρονων λογίων που ζητούν να διαφωτίσουν το Νεοέλληνα στο θέμα της πραγματικής νεοελληνικής γλώσσας, ασπάζεται μάλιστα τις απόψεις των ριζοσπαστικότερων απ' αυτούς σε σχέση με την καλλιέργεια και την ορθογραφία της. Υπήρξε ουσιαστικά αυτοδίδακτος ως προς την εκμάθηση της γαλλικής και της γερμανικής γλώσσας. Είχε γεννηθεί στον Αδάμαντα της Μήλου το 1912, καταγόμενος και αυτός από κρητικούς γονείς, και πέθανε σε ηλικία εβδομήντα χρόνων το 1982. Βρέθηκε και εκείνος, όπως και εγώ, με την οικογένειά μας στα Χανιά της Κρήτης από το τέλος του 1914, όπου και παρακολούθησε τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου και του πρακτικού λυκείου. Διακρινόταν ιδιαίτερα στα μαθήματα. Ενωρίς του κινήθηκε το ενδιαφέρον για τα γεωπονικά και τους ειδικότερους κλάδους τους, όμως αδυνατώντας να φοιτήσει σε συγγενείς σχολές μέσης και ανώτατης βαθμίδας κατέφυγε στη σπουδή της ορνιθοκομίας και κονικλοτροφίας με αλληλογραφία στην Ecole Universelle par Correspondance του Παρισιού και πήρε απ' αυτήν το οικείο δίπλωμα. Θέλησε ακολούθως να συνεταιριστεί με επιχειρηματίες συγγενών κλάδων, όμως, καθώς ήταν κυνηγός του ιδανικού ως προς την ποιότητα του προϊόντος (ζητούσε από τους συνεταίρους του ανεπιφύλακτη αποδοχή των υπαγορεύσεων της επιστήμης του), δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με την επιχειρηματολογία των επιχειρηματιών, που απέβλεπαν κυρίως στο εμπορικό κέρδος. Έτσι εξακολουθητικά αποτύγχανε στις επαγγελματικές του επιδιώξεις.

Ενωρίς συνδέθηκε στα Χανιά με το νέο τότε μελετητή των κοινωνικών θεμάτων και κατόπιν γνωστό διεθνιστή Μιχαήλ Ράπτη (Pablo). Είναι μάλιστα εκείνος που τον επηρέασε βαθύτατα στις πολιτικές, αλλά και τις γενικότερες γλωσσοκοινωνικές του αντιλήψεις. Επόμενο ήταν ενωρίς να ενδιαφερθεί για το γλωσσικό ζήτημα και τα συναφή προβλήματα.

Ο αδελφός μου εξέδιδε ορνιθοκομικό περιοδικό με τίτλο: «Αγροτική Φωνή, περιοδικό του κάμπου και του βουνού» (1943). Τον ίδιο χρόνο δημοσιεύει και βιβλία: «Η κότα» και «Το κουνέλι». Το πρώτο βιβλίο κοσμείται στο εξώφυλλο με ξυλογραφία του φίλου του αδελφού μου ξεχωριστού από τότε καλλιτέχνη, αργότερα διαπρεπούς χαράκτη και διακοσμητή βιβλίων (του Βενέζη, του Μυριβήλη) Κώστα Γραμματόπουλου (*1916). Για το δεύτερο βιβλίο, το «Κουνέλι», γράφει τα εξής ο Κώστας Βάρναλης στην «Πρωΐα» (12.9.1943): «Το βιβλίο είναι σύντομο· μόλις δυο τυπογραφικά, αλλά γραμμένο με καθαρή σκέψη, σε πλέρια δημοτική και με τρόπο που να το καταλαβαίνει ο καθένας· κι ο πιο αμόρφωτος χωρικός. Τέτοια βιβλία θα έπρεπε να γραφούνε πολλά». Για το ίδιο βιβλίο ο Ε. Μπουντούρης γράφει στη «Φιλολογική Κυριακή» της 29.8.1943: «...όμορφη και επιστημονική πραγματεία. Ένα βιβλιαράκι πληροφοριακό με επιστημονικές συμβουλές, πραγματικά πολύτιμο όργανο και απαραίτητο για κάθε κουνελοτρόφο. Αυτό όμως που μας ενθουσίασε περισσότερο από το βιβλιαράκι του κ. Κριαρά είναι η γλώσσα και ο τρόπος που είναι γραμμένο: δημοτική απλή, ξάστερη, γιομάτη χρώμα, που σου κάνει ενδιαφέρον το περιεχόμενο κι ας μην είναι της ζωής σου».

Ο Βάρναλης εξάλλου έχοντας υπόψη του το περιοδικό του αδελφού μου έγραφε («Πρωΐα», 7.10.1943): «Το περιοδικό είναι γραμμένο πέρα για πέρα στη δημοτική. Και με το μονοτονικό σύστημα. Γιατί αποτείνεται στον αγρότη ένας αγρότης. Και να που το περιβόητο γλωσσικό ζήτημα μπαίνει στο φυσικό δρόμο της φύσης του· εκ των κάτω. Τώρα ο ίδιος ο λαός παίρνει το ζήτημα στα χέρια του! Έτσι οι επιστήμονες αγρότες, παιδιά του λαού, μιλούνε στο λαό τη γλώσσα του λαού... Δεν είμαι βέβαια αγρότης, αλλά χάρη σε τέτοια διαβάσματα ζω αυτή την απλή ζωή που τόσο τη λαχταρώ. Και κάτι μαθαίνω». Εξάλλου ο Φοίβος Δέλφης την ίδια εποχή χαρακτήριζε το λόγο του διευθυντή του περιοδικού «αληθινό και σταράτο», «γερό και δυνατό σαν τα βουνά και τη θέληση· γίγαντας. Αστράφτει σαν το αστραπόβολο... Τέτοια τα λόγια της «Αγροτικής Φωνής»· τέτοια τα λόγια απ' το γράμμα που πήρα του

άξιου διευθυντή Πάβλου Κριαρά».

Οι ιδέες του αδελφού μου για το γλωσσικό ζήτημα ήταν άκρως δημοτικιστικές. Είχε βέβαια διαβάσει Ψυχάρη, Πάλλη, Γιανίδη, Καζαντζάκη και άλλους δημοτικιστές. Είχε προχωρήσει σε απλοποιήσεις που κήρυτταν ο Ψυχάρης και άλλοι δημοτικιστές: (φ και β αντί υ στις λέξεις, όπως αβγό, αφτί· κατάργηση των διπλών συμφώνων· (όχι *άλλος αλλά άλος*)· χωρίς τονικό σημάδι η τελευταία πραγματικά τονιζόμενη συλλαβή). Το ύφος του γραπτού λόγου του ήταν κατεξοχήν ζωντανό και μικροπερίοδο σε βαθμό που να το επαινεί και να το θαυμάζει ο Βάρναλης εκφραζόμενος όπως είπα, σε άρθρο του στην «Πρωΐα».

Για να έχει ο αναγνώστης άμεση εικόνα του ύφους του Πάβλου Κριαρά καταχωρίζω ένα απόσπασμα από το βιβλίο του «Η κότα (πότε κάνει αβγά πολά και πώς γιατρεύεται σαν αρωστήσει)», σελ. 25-6, που συνοδευόταν από 24 εικόνες. «Η αγροτικη πτηνοτροφία δίνει το πιο μεγάλο μέρος απ' την παραγωγη του τόπου. Γιαφτο χρειάζεται και πιο μεγάλη προσοχη... Το κοτέτσι, για να βλέπει ο ήλιος και ν' αερίζεται καλα, η σκεπη του θα πρέπει νάνε πιο ψηλα απο μπροστα παρα πίσω, όπως το δείχνουμε και στην εικόνα αρ. 12. Η μπροστινη μερια του κοτετσιου, μα είνε μικρο, μα είνε μεγάλο, θα πρέπει νάνε μονάχα με συρματόπλεγμα, δίχως παράθυρα και παραθυράκια. Μόνο που το πιο κάτω, το πιο χαμηλο μέρος θα το σκεπάσουμε, θα το κλείσουμε με σανίδια, αν είνε και το κοτέτσι καμωμένο απο σανίδια ή με πέτρες αν είναι πέτρινο, τούβλα κ.λ. Η κότα δε φοβάται το κρύο, φοβάται την υγρασία, δε θέλει να πατάει πάνω στις λάσπες και τα νερα. Έχει ανάγκη μεγάλη απο αέρα καθαρο. Αέρας καθαρος αφτο είνε το πιο καλο φαϊ της κότας, το πιο καλο δυναμωτικο, που τη φυλάει απο τις κάθε λογής αρώστιες.

Ως εδω έχουμε πει τα γενικα του κοτετσιου. Τώρα θα πρέπει να δούμε τι άλο θα πρέπει να κάμουμε για να το στολίσουμε και να το κάμουμε πιο τέλειο. Ένα κοτέτσι, καθένας το καταλαβαίνει, πως πρέπει νάχει απ' όλα· πρώτα ένα ορνιθοκρέβατο· το πρώτο έπιπλο. Μια ποτίστρα το 2ο ή και πιο πολες, αν μέσα στο κοτέτσι αφτο έχουμε κεφάλια πολα). Μια ή και περισσότερες ταγίστρες» κ.λ.π.

Ο ενημερωμένος αναγνώστης θα διαπίστωσε όχι μόνο τη φυσικότητα και τη ζωντάνια του ύφους, αλλά και το γεγονός ότι ο συγγραφέας της «Κό-

τας» ακολουθεί ήδη από τα χρόνια που έγραφε (1943) το μονοτονικό σύστημα· το είδος μάλιστα εκείνο που είχε πρωταρχικά προτείνει ο Ελισαίος Γιανίδης: δηλαδή δε σημείωνε σημάδι ούτε στην τελευταία συλλαβή της λέξης, ακόμη και αν αυτή προφερόμενη είχε ουσιαστικό τόνο. Δεχόταν ακόμη και την απλοποίηση των διπλών σύμφωνων, που εφάρμοζε ο Νίκος Καζαντζάκης.

Τον όρο «Περιεχόμενα» τον αναλεύει: «Τα θέματα που μ' αφτα καταπιάνεται το βιβλίο μας τούτο». Για να δηλώσει αυτό που εμείς θα λέγαμε: «ετοιμάζονται» γράφει: «Στα σκαριά». Η ζωντάνια του ύφους είναι τόση που ξενίζει! Η έννοια του «επιλόγου» διατυπώνεται: «Στερνή μας κουβέντα». Ξεκινώντας μάλιστα από τη ρήση του Φραγκλίνου (1706-1790): «Η γνώση οδηγεί στην πράξη κ' η πράξη μεγαλώνει τη γνώση», που την αναλύει, γράφει τα ακόλουθα: «Πολες φορες ακούμε να λένε για θεωρία και για πράξη. Εμείς θα λέγαμε καλύτερα: πραχτική εφαρμογή. Μα τότες ρωτάμε: Πραχτικη εφαρμογη πιανου; (η ορθογραφία εδώ ακολουθεί το παράδειγμα του Πάλλη) αφτουνου που ξέρουμε και που το μάθαμε σε θεωρία. Η θεωρία λοιπον είναι η βάση, είναι το πρώτο ξεκίνημα. Το βιβλίο μας δίνει τη θεωρία και μεις σ' αφτη θα κάμουμε την πραχτικη εφαρμογη».

Το συμπέρασμά μου είναι ότι ο Πάβλος Κριαράς ασφαλώς είχε κάποιο λογοτεχνικό τάλαντο, που αν του δινόταν η ευκαιρία να το αναπτύξει, θα μπορούσε πιθανώς να εξελιχθεί σε σημαντικό λογοτέχνη. Όμως δεν μπόρεσε να βρει τον πραγματικό δρόμο που έπρεπε να ακολουθήσει. Προτίμησε να στραφεί προς παράλληλα ενδιαφέροντά του: την καλλιέργεια μιας θετικής επιστήμης, της γεωπονικής, όμως δεν μπόρεσε να αξιοποιήσει τη σχετική με τον κλάδο αυτόν κατάρτιση, γιατί του έλειπε η ικανότητα προσαρμογής στην πραγματικότητα, η ανάγκη συμβιβασμού προς το «επιχειρηματικό κέρδος».

Το άρθρο τούτο ας το θεωρήσει ο αναγνώστης ως ένα μνημόσυνο στον αδελφό που δεν αξιώθηκε να πραγματοποιήσει τα όνειρά του· έναν αδελφό που τον ξεχώριζε η αφοσίωσή του σε ό,τι θεώρησε σκοπό της ζωής του, η αγάπη στον άνθρωπο και την πνευματική του καλλιέργεια.

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ*

Στο προλογικό του σημείωμα στη μετάφραση της Ιλιάδας του Ψυχουντάκη, ο Στέλιος Αλεξίου κάνει λόγο για «άθλο», που πράγματι είναι. Η μεταφορά είκοσι επτά χιλιάδων στίχων στη νέα ελληνική ή «κρητοελληνική», όπως γράφει ο ίδιος ο Ψυχουντάκης στον πρόλογο της *Οδύσσειας* του, και μάλιστα σε ομοιοκατάληκτους στίχους, αποτελεί επίτευγμα ξεχωριστό για έναν άνθρωπο που δεν ασχολήθηκε ποτέ επαγγελματικά με τον Όμηρο ή με την αρχαία ελληνική γραμματεία. Ο Ψυχουντάκης αφιέρωσε δέκα χρόνια από τη ζωή του στη μετάφραση της *Ιλιάδας* και πέτυχε να αποδώσει «την ψυχή του κειμένου», όπως σημειώνει ο Αλεξίου, και μάλιστα με τη φυσικότητα του ζωντανού και εκφραστικού λόγου των απλών ανθρώπων, που στις μέρες μας άρχισε δυστυχώς να διαβρώνεται από τον πρόχειρο, ευτελή και ακαλαίσθητο λόγο του ημερήσιου τύπου και της τηλεόρασης. Δεν είναι καθόλου εύκολο να αποδώσει κανείς την ομορφιά, τη ζωντάνια, τη λιτότητα και τη μεγαλοπρέπεια της ομηρικής γλώσσας, όπως θα δούμε, μαζί με τον ψυχικό πλούτο που κρύβει μέσα της.

Συγκριτικά με άλλες μεταφράσεις, όπως π.χ. του Εφταλιώτη και του Πολυλά, η μετάφραση του Ψ. διακρίνεται για την «ακρίβεια και ευγένεια της έκφρασης», όπως γράφει ο Αλεξίου στο άλλο προλογικό σημείωμα στην *Οδύσσεια*. Οι συγκρίσεις είναι αναπόφευκτες και ωφέλιμες εφόσον λαμβάνονται υπόψη όλες οι παράμετροι, όπως η παιδεία των μεταφραστών, η πρόθεση και οι στόχοι τους. Ο Ν. Τωμαδάκης αναφέρει σε δακτυλογραφημένη κριτική ότι η μετάφραση του Ψυχουντάκη «αποδίδει περισσότερον τον Όμηρο από ό,τι αι παλαιότεραι, και αυτή του Νίκου Καζαντζάκη»[1]. Η αναμφισβήτητη λογιοσύ-

---

* Ομιλία κατά τη βράβευση του Γ. Ψυχουντάκη από το *Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας* στις 15.9.2001

[1] Βλ. Κ. Μουτζούρης, Ελλωτία 2 (1993), σ. 135

νη του Κακριδή και η λογοτεχνική δεινότητα του Καζαντζάκη μοιραία επηρεάζουν τη μετάφρασή τους και δημιουργούν την αίσθηση της διαφορετικότητας. Δεν μετέφρασαν όμως τον «Κατάλογο των πλοίων» της Β ραψωδία της Ιλιάδας, γιατί, όπως λένε, «θεωρούν ακατόρθωτο να αποδοθεί ικανοποιητικά το απόσπασμα αυτό, γεμάτο ονόματα από ήρωες, πολιτείες και χώρες»[2]. Ο Ψυχουντάκης αποτόλμησε το δύσκολο εγχείρημα, μετέφρασε δηλαδή τον «Κατάλογο» και η προσπάθεια του στέφτηκε με επιτυχία.

Προικισμένος με το χάρισμα του ποιητικού λόγου, ο Ψυχουντάκης είναι σε θέση να ανιχνεύει και να εκφράζει λεπτές πτυχές του ψυχισμού των ομηρικών ηρώων, όπως θα δούμε. Χρειάζεται όμως και ο φιλολογικός εξοπλισμός, είναι απαραίτητος. Ο κραταιός φιλόλογος Βιλαμόβιτς υποστηρίζει ότι «Μόνο ένας φιλόλογος μπορεί να μεταφράσει, αλλά δεν έπεται ότι η μετάφραση είναι μόνο εργασία φιλολογική»[3].

Η επιτυχία της μετάφρασης εξαρτάται εν πολλοίς και από τους στόχους που θέτει ο μεταφραστής και πρέπει να διευκρινίζει στον πρόλογο. Οι Καζαντζάκης-Κακριδής μεταφράζουν για το «ελληνικό κοινό... που δεν μπορεί να χαρεί την Ιλιάδα από το πρωτότυπο». Και ο Ψυχουντάκης απευθύνεται στο «ελληνικό κοινό» ή ακριβέστερα «το κρητικό κοινό» για τον ίδιο φυσικά λόγο. Το «ελληνικό κοινό» πρέπει ωστόσο να προσδιορίζεται ακριβέστερα αφού περιλαμβάνει πολλές κατηγορίες αναγνωστών με διαφορετική παιδεία, διαφορετικές ευαισθησίες και απαιτήσεις. Παράλληλα ο μεταφραστής πρέπει να κατανοεί τους στόχους του ποιητή που μεταφράζει. Η θέση της σύγχρονης μεταφραστικής θεωρίας είναι ότι ενώ είναι αδύνατο να μεταφράζομε λέξεις είναι αναγκαίο να αναπαράγομε σκέψεις. Η μετάφραση είναι μια μορφή ερμηνείας του πρωτότυπου. Θα είναι η μετάφρασή μας «φιλολογική» ή «λογοτεχνική»; Το ερώτημα δεν αποτελεί απλά ένα μεταφραστικό δίλημμα[4].

Ο Ψυχουντάκης στηρίχτηκε σε άλλες μεταφράσεις «γιατί», όπως λέει ο ίδιος με το δικό του τρόπο, «δεν μπορώ να τα καταφέρω απ' ευθείας από τα αρχαία κείμενα», για να προσθέσει όμως, και αυτό είναι σημαντικό, «παίρ-

---

[2] Βλ. *Ομήρου Ιλιάδα*, Ν.Καζαντζάκης-Ι.Θ.Κακριδής, Αθήνα 1979, σ.12

[3] Βλ. G. Jaeger, *Εισαγωγή στην κλασική φιλολογία* (μετ. Δ.Ι. Ιακώβ- Μ.Πεχλιβάνος), Αθήνα 1998, σ.125

[4] Βλ. ωστόσο Δ. Μαρωνίτης, *Οδύσσεια, ραψωδίες α-μ*, Αθήνα 1996, σ.11

νω ψυχικά μέρος σ' αυτά»[5]. Συμβουλεύτηκε λεξικά και αλληλογράφησε με ειδικούς για να του λύσουν κάποιες απορίες, που δεν ήταν φυσικά λίγες. Το μεταφραστικό επίτευγμα δεν θα κριθεί ωστόσο από τα όποια ολισθήματα, που οφείλονται κυρίως σε κείνους που ακολούθησε. Παράδειγμα η απόδοση του ομηρικού «των αμόθεν» με το χρονικό επίρρημα «κάποτε», που είναι το «κάπουθε» του Πολυλά, δηλ. «κάποια στιγμή». Η σωστή μετάφραση είναι «απ' οπουδήποτε», και προϋποθέτει όχι μόνο εξοικείωση του μεταφραστή με το αρχαίο κείμενο, προϋποθέτει και καλές γνώσεις της ποιητικής. Εδώ ο ποιητής ζητάει από τη μούσα να αρχίσει την αφήγηση «από οποιοδήποτε σημείο του μύθου» επειδή ο μύθος ήταν σε γενικές γραμμές γνωστός. Ο ποιητής δεν άρχιζε από την αρχή, «ab ovo», όπως λέει χαρακτηριστικά ο Οράτιος, αλλά «από τη μέση», από κάποιο σημείο που κατά τη γνώμη του θα τραβούσε το ενδιαφέρον των ακρατών, άρχιζε δηλ. «in medias res»[6].

Η γλώσσα του Ψυχουντάκη μας αποζημιώνει ωστόσο με τον πλούτο της. Απέχει δε παρασάγγας από τη γλώσσα του Πολυλά. Βέβαια, ένας αιώνας χωρίζει τις δυο μεταφράσεις και στο διάστημα αυτό η γλώσσα μας έγινε αντικείμενο έρευνας και μελέτης, δουλεύτηκε, εξελίχθηκε και έδωσε έτσι στο νεότερο μεταφραστή τη δυνατότητα να αποδώσει με μεγαλύτερη ακρίβεια την απλότητα, την ομορφιά αλλά και τη μεγαλοπρέπεια του ομηρικού κειμένου. Πολλοί μεταφραστές πιστεύουν ότι τα ομηρικά έπη, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, είναι γραμμένα «στη δημοτική γλώσσα της εποχής του ποιητή»[7]. Η αλήθεια είναι ότι η γλώσσα των επών δεν μιλήθηκε ποτέ και σε καμία εποχή, αν και τα στοιχεία που την απαρτίζουν προέρχονται από τη ζωντανή γλώσσα του λαού. Είναι μια γλώσσα τεχνητή ή καλλιτεχνική (*Kunstsprache*), ένα μίγμα διαλέκτων, κυρίως της ιωνικής και αιολικής, με πληθώρα στερεότυπων φράσεων και λογότυπων, φτιαγμένη να βοηθάει τον ποιητή πρωτίστως στην κατασκευή του δακτυλικού εξάμετρου στίχου, που στην προφορική ποίηση (και ενώπιον ζωντανού ακροατηρίου) απαιτούσε ταλέντο, γνώσεις και μεγάλη πείρα. Η απόδοση των συνθέτων, των κοσμητικών επιθέτων αλλά και του προσωπικού ύφους του ποιητή, που διανθίζεται από παραδοσιακά και λαϊκά στοιχεία, πα-

---

[5] Βλ. Νέστορας Μάτσας, *Το δισάκι του ποιητή*, σ.154

[6] Βλ. την εργασία μου, «A Note in medias res in the Odyssey», *Αρχαιογνωσία* 2 (1981), 219 κ.ε.

[7] Βλ. Ν. Μάτσα, ο. π. 155

ρουσιάζει ανυπέρβλητες πολλές φορές δυσκολίες, όπως θα δούμε. Η νεοελληνική διαθέτει ακόμη ευτυχώς την πλαστικότητα της αρχαίας και οι πρώτοι μεταφραστές έπλασαν αρκετά σύνθετα που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα.

Το γλωσσικό μίγμα καθαυτό παρατηρείται, σε μικρότερο βέβαια βαθμό, και στις έμμετρες νεοελληνικές μεταφράσεις. Ο Ψυχουντάκης μεταφράζει π.χ. από την *Ιλιάδα* (Α 43-44):

είπε κι ο Απόλλων την ευκή γροικά και ξοργισμένος
από του Ολύμπου τις κορφές κατέβη αρματωμένος.

Εδώ έχομε «γροικά», ένα διαλεκτικό τύπο, και «κατέβη», από τη λόγια γλώσσα. Υπάρχει λοιπόν ανάμιξη γλωσσικών τύπων που δικαιολογείται από τις ανάγκες του δεκαπεντασύλλαβου στίχου.

Θα διαβάσω τώρα δυο αποσπάσματα από το έργο του Ψυχουντάκη και των Καζαντζάκη-Κακριδή και θα κάνω λίγα σχόλια για να δείξω πόσο δύσκολο είναι το έργο του μεταφραστή. Έτσι θα εκτιμηθεί περισσότερο το επίτευγμα του τιμωμένου:

Αὐτὰρ ἐπεί ῥ ᾽ἐπὶ νῆα κατήλθομεν ἠδὲ θάλασσαν,
νῆα μὲν ἂρ πάμπρωτον ἐρύσαμεν εἰς ἅλα δῖαν,
ἐν δ᾽ ἱστὸν τιθέμεσθα καὶ ἱστία νηῒ μελαίνῃ
ἐν δὲ τὰ μῆλα λαβόντες ἐβήσαμεν, ἂν δὲ καὶ αὐτοί. (λ 1-3)

«Σαν φτάξαμε στο πλοίο μας εκεί στην παραλία,
πρώτα το πλοίο εσύραμε στη θάλασσα τη θεία
και το κατάρτι και πανιά βάλαμε στ᾽ άρμενό μας.
φορτώσαμε τα πρόβατα στο μαυροκάραβό μας.
(Ψυχουντάκης, σ.195)

«Σαν κατεβήκαμε στη θάλασσα και στο πλεούμενό μας
σύραμε πρώτα το πλεούμενο στο θείο το κύμα μέσα
και στήσαμε κατάρτι κι άρμενα στο μελανό καράβι
και πρόβατα μετά φορτώσαμε και μπήκαμε κι αποί μας
(Καζαντζάκη- Κακριδή, σ.148).

Ο Όμηρος περιγράφει, μέσω του αφηγητή του, τη διαδικασία της αναχώρησης του πλοίου και αρέσκεται στη λεπτομέρεια. Τα «πανιά» είναι το «άρμενο», ενώ τα «άρμενα» στον πληθυντικό είναι η αρματωσιά του πλοίου. Ο πλεονασμός στη μετάφραση του Ψυχουντάκη εξηγείται από τις ανάγκες του μέτρου. Για τον ίδιο λόγο δεν μεταφράζεται η πρόθεση «εν», που εδώ χρησιμοποιείται επιρρηματικά, «όπου»[8].

«δαιμόνιε, φθίσει σε τὸ σὸν μένος, οὐδ' ἐλεαίρεις
παῖδά τε νηπίαχον καὶ ἔμ' ἄμμορον, ἥ τάχα χήρη
σεῦ ἔσομαι· τάχα γάρ σε κατακτανέουσιν Ἀχαιοί
πάντες ἐφορμηθέντες· ἐμοὶ δέ κε κέρδιον εἴη
σεῦ ἀφαμαρτούσῃ χθόνα δύμεναι· οὐ γὰρ ἔτ' ἄλλη
ἔσται θαλπωρή, ἐπεί ἂν σύ γε πότμον ἐπίσπῃς,
ἀλλ' ἄχε'· οὐδέ μοι... (Ζ 407-413)

«Με τη δική σου την ορμή θα σκοτωθείς, καημένε,
και το μωρό μας δεν πονείς, κι εμέ την κακομοίρα,
πού θα μ' αφήσεις γρήγορα και θ' απομείνω χήρα,
τι όλοι θα σου ριχτούν γοργά, γοι Αργίτες, να σε φάνε,
π' ανέ γενεί και χάσω σε, χίλιες φορές καλλιά 'ναι
η γης ν' ανοίξει να με πιει, γιατί δεν θα 'ταν να 'χα
άλλη χαρά σαν σκοτωθείς, τρανούς καημούς μονάχα!»
(Ψυχουντάκης, σ.139)

«Απ' την ορμή την ίδια σου, άμοιρε, θα βρεις το θάνατό σου
και το μωρό σου δε σπλαχνίζεσαι κι ουδέ τη μαύρη εμένα,
που γρήγορα θα μείνω χήρα σου· τι ευτύς οι Αργίτες όλοι
θα σε σκοτώσουνε χιμίζοντας. Μ' αν είναι να σε χάσω,
ν' ανοίξει η γη να μπω καλύτερα χίλιες φορές, τι πια άλλη
δε θα 'χω ζεστασιά, αν μου πέθαινες, τρανούς μονάχα θα 'χω
καημούς»
(Καζαντζάκη-Κακριδή, σ.101-102).

[8] Βλ. Μαρωνίτης, ο.π. σ. 207

Οι δεκαπεντασύλλαβοι και οι δεκαεπτασύλλαβοι στίχοι ηχούν εύρυθμα και παράλληλα αποδίδουν ασφαλώς το νόημα του κειμένου. Υπενθυμίζω ότι ο ομηρικός στίχος έχει ένα μέγιστο αριθμό συλλαβών 17 (στην περίπτωση του ολοδάκτυλου στίχου) και ένα ελάχιστο αριθμό 12 (στην περίπτωση του ολοσπόνδειου). Στη μετάφραση δεν απολείπουν ωστόσο οι υπερβολές που επισκιάζουν την απλότητα του πρωτότυπου: τα «άχεα» π.χ. δεν είναι οι «τρανοί καημοί», αλλά ο «πόνος», η φουνάρα, όπως θα λέγαμε στην Ανατολική Κρήτη. Ο επικός ποιητής χρησιμοποιεί συχνά τον πληθυντικό, αντί του ενικού, και όχι μόνο metri gratia· η χρήση του πληθυντικού είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του ύφους. Αν παρόλα αυτά επιμείνομε στον πληθυντικό, προσωπικά θα μετέφραζα «άχεα» με «λύπες», αφού είναι ήδη φανερό από τα λόγια της Ανδρομάχης τι είναι εκείνο που τη θλίβει. Πρόβλημα δημιουργεί και η απόδοση του ομηρικού «δαιμόνιε», που δεν είναι βέβαια ούτε «καημένε» ούτε «άμοιρε» στις μεταφράσεις. Τίποτα από αυτά δεν είναι ο Έκτορας στα μάτια της γυναίκας του, που γεμάτη δέος τον αντικρίζει σαν έναν αγέρωχο, παράτολμο και ριψοκίνδυνο πολεμιστή. Το επίθετο που θα απέδιδε ικανοποιητικά το ομηρικό «δαιμόνιος» ως ήπια επίπληξη είναι το «αθεόφοβος». Επίσης, το ρήμα «σκοτώσουνε» δεν αποδίδει τέλεια αυτό που νιώθει η Ανδρομάχη και εκφράζεται με το «κατακτάνουσιν». Η Ανδρομάχη φοβάται πως οι εχθροί θα κάνουν τον άντρα της κομμάτια και δεν θα βρει παπάς να θάψει, όπως θα λέγαμε σήμερα. Για τον ομηρικό άνθρωπο είχε μεγάλη σημασία να αποδώσει στο νεκρό τις καθιερωμένες τιμές, όπως δείχνει η παραλαβή του νεκρού Έκτορα από τον πατέρα του με τη συνεργία των θεών, η πρόθεση του νεκρού που ακολουθεί, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της τελετής (Ω 146 κ.ε.). Ένα ρήμα όπως «πετσοκόψουνε», αντί «σκοτώνουνε», θα πλησίαζε περισσότερο το πρωτότυπο. Η μετοχή «χιμίζοντας» στη μετάφραση των Καζαντζάκη-Κακριδή ξεθωριάζει την ενάργεια της εικόνας που δημιουργείται με το «κατακτανέουσιν». Μια φράση όπως «πέφτοντας πάνω σου» θα πετύχαινε καλύτερα το στόχο.

Οι δεκαπεντασύλλαβοι του Ψυχουντάκη μιλούν περισσότερο στην καρδιά και εκφράζουν με πιο άμεσο τρόπο τα ανθρώπινα αισθήματα της Ανδρομάχης για τον Έκτορα. Η επιλογή της αντωνυμίας του πρώτου προσώπου «μας», που χαρακτηρίζει το «μωρό», είναι πετυχημένη. Η αντωνυμία του δευτέρου προσώπου «σου» αποξενώνει κάπως την Ανδρομάχη ως μητέρα. Μπορεί μια μητέρα να λέει στον άντρα της, τότε και σήμερα, «ο γιος σου» και

να εννοεί «ο γιος μας», άλλο πράγμα είναι να το λέει. Εν πάση περιπτώσει, προσωπικά πιστεύω ότι η μετάφραση το «μωρό μας» αγγίζει μια πολύ ευαίσθητη ανθρώπινη χορδή. Ολοζώντανη είναι επίσης η απόδοση του στίχου που εκφράζει την αγωνία της Ανδρομάχης για το πιθανό κομμάτιασμα του Έκτορα από τον εχθρό. Ο Ψυχουντάκης πετυχαίνει νομίζω να αποδώσει την ψυχική κατάσταση της Ανδρομάχης κι αυτό είναι σημαντικό, πέρα από τις όποιες αδυναμίες. Το «θα σκοτωθείς» στον πρώτο στίχο δεν είναι η ακριβής απόδοση του ομηρικού «φθίσει σε» («θα σε φθείρει»). Επίσης το «σαν σκοτωθείς» δεν αποδίδει με ακρίβεια το ομηρικό «σευ αφαμαρτούση» («σαν θα σε χάσω»). Ο στίχος 4 θα ήταν ευφωνικότερος αν αντί του «θα», είχαμε τον αρχαϊκότερο τύπο «θενά».

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν είχαν φυσικά σκοπό να μειώσουν την αξία των μεταφράσεων, αλλά να δείξουν, όπως ανάφερα στην αρχή, πόσο δύσκολο είναι να μεταφράσει κανείς τον Όμηρο και μάλιστα έμμετρα. Η επιτυχία του Ψυχουντάκη έγκειται κυρίως στην ποιητική αίσθηση που διαθέτει και στην ψυχική συμμετοχή του ίδιου στις καταστάσεις που ζωντανεύει με το λιτό, γνήσιο και ζωντανό του λόγο. Η μετάφρασή του, θα επαναλάβω τελειώνοντας, αποτελεί επίτευγμα ξεχωριστό και συνάμα ευχάριστο ανάγνωσμα.

Ε.Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ

ΤΟ ΡΙΖΙΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ

Το ριζίτικο τραγούδι, με όλες τις τοπικές ιδιαιτερότητες που το διακρίνουν, αποτελεί οργανικό τμήμα του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού. Όπως και το δημοτικό τραγούδι στο σύνολό του, είναι έκφραση της λαϊκής κουλτούρας της υπαίθρου, των αγροτοκτηνοτροφικών κυρίως πληθυσμών και αντιπροσωπεύει μια παράδοση χιλίων και πάνω χρόνων. Ειδικότερα, για την ονομασία «ριζίτικα» η επικρατέστερη άποψη είναι ότι δηλώνει τοπική προέλευση. Είναι τα τραγούδια που προέρχονται από τα «χωριά της ρίζας». Η έκφραση αυτή είναι τοπική, δεν ακούγεται αλλού και σημαίνει τα χωριά που βρίσκονται στη ρίζα των Λευκών Ορέων, δηλ. τα ορεινά χωριά της Κυδωνίας, του Σελίνου, των Σφακίων, του Αποκορώνου και του γειτονικού Ρεθύμνου.

Σύμφωνα με μια άλλη θεωρία, ο όρος «ρίζες» εδήλωνε, από τα βυζαντινά χρόνια, τις μεγάλες ελληνικές οικογένειες της Κρήτης, τις γενιές -όπως συνήθως λέγονται- των αρχοντορωμαίων. Οι αρχοντορωμαίοι είχαν την έδρα τους (τα σπίτια και τα μετόχια τους) σε οχυρούς τόπους της ορεινής Κρήτης. Συνεπώς, ο όρος «Ρίζα» παίρνει διπλή σημασία, που συνδυάζει την κοινωνική και την γεωφυσική διάσταση[1]. Έτσι κι αλλώς λοιπόν, η ετυμολογία της λέ-

---

[1] Γ. Δ. Καψωμένος, «Η προέλευση του όρου «ριζίτικα»: *Φιλοσοφικά και κριτικά ενθυμήματα*, Χανιά 1983, σ. 93-97. Επίσης: Ιδομ. Παπαγρηγοράκης, *Τα Κρητικά ριζίτικα τραγούδια*, τόμ. Α΄, Χανιά 1956-57, σ. 13, Μαν. Δουλγεράκης, «*Η χρονολόγηση του κρητικού δημοτικού τραγουδιού*», περ. *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΙΕ-ΙΣΤ, τεύχ. 3 (1961-62), σ. 72, Στυλ. Αλεξίου, *Κρητική Ανθολογία, ΙΕ΄-ΙΖ΄ αιώνας*, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ., 1969, σ. 237, Ν. Τωμαδάκης, «Οι άρχοντες εις τα «Ριζίτικα» κρητικά δημοτικά τραγούδια», περ. *Αμάλθεια*, τ. 28 (1976), σ. 1 (ανάτ.), Σταμ. Αποστολάκης, *Ριζίτικα. Τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*. Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 16-19, Γ.Ν. Αικατερινίδης, «Λαϊκός πολιτισμός»: *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ.Β΄, Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων, 1988, σ. 546. Ν. Καβρουλάκης, Οι ρίζες των ριζίτικων τραγουδιών, Αθήναι 1967.

ξης «ριζίτικα» μας παραπέμπει στις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες της ορεινής δυτικής Κρήτης.

Οι αρχές του ριζίτικου - όπως και του δημοτικού τραγουδιού γενικά - χάνονται στα βάθη των αιώνων. Και η προσπάθεια να προσδιορίσομε την εποχή της πρώτης σύνθεσης αυτών των τραγουδιών είναι αμφίβολης αξίας. Γιατί μια ιδιομορφία της προφορικής παράδοσης είναι ότι από τη μια διασώζει κατάλοιπα από προγενέστερες εποχές και κοινωνικές συνθήκες και από την άλλη η ζωντανή κάθε φορά έκφρασή της ανταποκρίνεται στα πολιτισμικά δεδομένα της συγκεκριμένης κοινωνίας τη συγκεκριμένη εποχή.

Όπως και νά 'χει, η καταγωγή του ριζίτικου ορίζεται από τρία κυρίως στρώματα. Το πρώτο αντιπροσωπεύουν τα τραγούδια που συνδέονται με διαχρονικά βιώματα και τυπικές ανθρώπινες συμπεριφορές, όπως τα ερωτικά, του Χάρου, παραλογές, εποχικά, του κλήδονα, της εργασίας, σκωπτικά. Για ορισμένα από αυτά υπάρχουν ενδείξεις που τα συνδέουν με μύθους, τελετουργίες και τραγούδια της αρχαιότητας.

Το δεύτερο στρώμα αντιπροσωπεύουν τα ηρωικά τραγούδια που διασώζουν στοιχεία από τη βυζαντινή περίοδο και τη βενετοκρατία. Το τρίτο στρώμα αντιπροσωπεύουν τα ηρωικά και ιστορικά τραγούδια που παραπέμπουν στην εποχή της τουρκοκρατίας[2].

Αυτή η μακρόχρονη χωρίς διακοπή καλλιέργεια του είδους διαμόρφωσε μια τέχνη συγκροτημένη, όπου έχει αποτυπωθεί η καλλιτεχνική ιδιοφυΐα του λαού μας. Την ποιότητα αυτής της τέχνης προσδιορίζει η εκφραστική αμεσότητα και μαζί η τεχνική ωριμότητα μιας κοινωνίας που, ενώ διατηρεί τον οργανικό της σύνδεσμο με τη φύση και τις πρώτες ζωικές αξίες, ταυτόχρονα διαθέτει τη συσσωρευμένη εμπειρία μιας αδιάσπαστης πολιτισμικής συνέχειας. Μ' αυτές τις προϋποθέσεις το δημοτικό τραγούδι αντιπροσωπεύει την πιο γνήσια πηγή του νεοελληνικού λυρισμού, από την οποία γονιμοποιήθηκε και θράφηκε η καλύτερη παράδοση της νεοελληνικής προσωπικής ποίησης. Τέλος, το δημοτικό τραγούδι και κατεξοχήν το ριζίτικο, είναι από τις πολιτισμικές εκδηλώσεις του λαού εκείνη που παρουσιάζει τη μικρότερη ξένη επί-

---

[2] Βλ. στην προηγούμ. σημ., Ιδομ. Παπαγρηγοράκης, 1956-57, σ. 13, Μαν. Δουλιγεράκης, 1961-62, σ. 72, Στυλ. Αλεξίου, 1969, σ. 237, Ν. Τωμαδάκης, 1976, σ. 1 κ.ε., Γ.Δ. Καψωμένος, 1983, σ. 93-97, Σταμ. Αποστολάκης, 1993, σ. 16-19.

δραση και αποτελεί γι' αυτό την πιο αυθεντική έκφραση της ελληνικής λαϊκής κουλτούρας.

Πιο συγκεκριμένα, το δημοτικό τραγούδι αποτελεί την κατεξοχήν καλλιτεχνική έκφραση της κοινωνίας της υπαίθρου, μιας κοινωνίας με κλειστή σπιτική οικονομία, που έζησε για αιώνες κάτω από τις ίδιες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, χωρίς οργανωμένη σχολική ή καλλιτεχνική παιδεία. Για να παλέψει ενάντια στους εξουθενωτικούς ιστορικούς όρους και να διατηρήσει την πολιτισμική και ιδεολογική του συνοχή, ο λαός ανάπτυξε σιγά σιγά, πάνω στην αρχαιότερη παράδοση, και διαμόρφωσε τη δική του προφορική καλλιτεχνική έκφραση, που αναπλήρωσε ποικίλες κοινωνικές λειτουργίες: επικοινωνία, ψυχαγωγία, τέχνη, παιδεία, κοινωνική ηθική και τελετουργία, ιστορική μνήμη, βιοθεωρία. Η διατήρηση των ίδιων περίπου κοινωνικοοικονομικών συνθηκών σε όλη τη βυζαντινή περίοδο και πέρα απ' αυτήν, σ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, είχε ως συνέπεια το ρίζωμα, την καλλιέργεια και το σταδιακό ωρίμασμα αυτής της παράδοσης, ώστε να καταλήξει σε μια συγκροτημένη τέχνη, που αποτέλεσε, ως τα τέλη του περασμένου αιώνα, τον αυθεντικότερο φορέα της ελληνικής λαϊκής κουλτούρας και το μοναδικό σχεδόν μέσο παιδείας με το οποίο ο λαός αντιμετώπισε τους ποικίλους κινδύνους αλλοτρίωσης και κατάφερε να περισώσει την εθνική και πολιτισμική του φυσιογνωμία.

Όμως από τα τέλη του 19ου αιώνα, οι συνθήκες που ευνοούσαν τη διατήρηση του δημοτικού τραγουδιού άρχισαν -όπως έχομε εξηγήσει αλλού αναλυτικά[3]- να μεταβάλλονται με έναν ρυθμό διαρκώς επιταχυνόμενο. Η άνοδος της αστικής τάξης σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και των μέσων επικοινωνίας είχε ως συνέπεια την ανατροπή των όρων κοινωνικής και ιδεολογικής ομοιογένειας πάνω στους οποίους βασιζόταν ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός. Ήταν λοιπόν φυσικό και το δημοτικό τραγούδι, ως έκφραση αυτού του πολιτισμού, να οδηγηθεί σε μια βαθμιαία παρακμή. Ωστόσο, μολονότι οι κοινωνικές συνθήκες άλλαξαν σημαντικά στα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια, δεν μπορούμε να πούμε πως ο αστικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας έχει ολοκληρωθεί. Οι αγροτικοί και κτηνοτροφικοί πληθυ-

---

[3] Ε. Γ. Καψωμένος, *Το Κρητικό ιστορικό τραγούδι. Η δομή και η ιδεολογία του*. Αθήνα, Εκδ. Ι. Ζαχαροπούλου 1987 (α΄ έκδ.: Θεμέλιο, 1979). Πρβλ. Ε.Γ. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Αθήνα, Πατάκης, 1996 (Εισαγωγή).

σμοί, που ήταν οι κύριοι φορείς του λαϊκού πολιτισμού, μειώθηκαν βέβαια σημαντικά και ως ένα βαθμό αφομοιώθηκαν ιδεολογικά, αλλά δεν έπαψαν να αποτελούν μια πολυάριθμη κοινωνική τάξη με αντίπαλα συμφέροντα προς την αστική. Και αυτός είναι ίσως ένας από τους λόγους που το δημοτικό τραγούδι, ενώ έχασε την κοινωνική του λειτουργία στα αστικά κέντρα και σε ευρύτερες ατσικοποιημένες περιοχές, δεν έπαψε ποτέ να λειτουργεί, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μέσα στις αγροτικές και κτηνοτροφικές κοινωνίες της περιφέρειας.

Είναι γεγονός ότι σε ορισμένα διαμερίσματα με ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτισμική ομοιογένεια, όπως είναι η ύπαιθρος της Κρήτης και της Κύπρου, ορισμένα νησιά του νότιου Αιγαίου (Νάξος, Σίφνος, Κάρπαθος κ.ά.), τα ορεινά της Ρούμελης (Παρνασός), της Πελοποννήσου (Αρκαδία), της Θεσσαλίας (Όλυμπος), της Ηπείρου (Τζουμέρκα), της Δυτ. Μακεδονίας (Γρεβενά, Καστοριά, Νάουσα) κ.α.[4] το δημοτικό τραγούδι εξακολουθεί να αποτελεί ζωντανό στοιχείο του λαϊκού πολιτισμού και να ανανεώνεται ως προς ορισμένα τουλάχιστον είδη, που δεν έπαψαν να έχουν ανταπόκριση στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες. Τα είδη αυτά, που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη ζωτικότητα στην εποχή μας και από άποψη συντήρησης των παραδοσιακών τραγουδιών και από άποψη δημιουργίας νέων, προσαρμοσμένων στα σύγχρονα δεδομένα, είναι τα εξής:

α. *Οι μαντινάδες*, το είδος με τη μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα, χάρη στο πνεύμα πρωτοτυπίας και αυτοσχεδιασμού που τις χαρακτηρίζει. Εκδήλωση αυτού του πνεύματος αποτελεί το γεγονός ότι αναπτύχθηκαν, στον εικοστόν αιώνα, καινούριες κατηγορίες μαντινάδας που απηχούν τις νέες κοινωνικές συνθήκες και τα δεδομένα του σύγχρονου τεχνικού πολιτισμού. Έτσι λ.χ.

---

[4] Σύγχρονα τραγούδια από τις περιοχές αυτές βλ. στις συλλογές: Δ. Πετρόπουλος, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τ. Α΄, (Β.Β. αρ. 46) Αθήναι 1958, σ. 173-74. Ακαδημία Αθηνών, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (Εκλογή), Εν Αθήναις 1962, σ. 176-80 και 273-74, Ιδ. Παπαγρηγοράκης, Τα κρητικά ριζίτικα τραγούδια, τυπ. Πετράκη, Χανιά 1956-57, σ. 32, 38, 75, 86, 101, 147, 176, 179, 181, 187-88, 206, 279-83, 288-309. Τα αντάρτικα τραγούδια (της Κατοχής, της Απελευθέρωσης, του Εμφυλίου, εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 1977, σ. 20-23, 30-33, 34-35, 45, 46, 47-48, 48-49, 49-50, 51-52, 52-53, 56-57, 57-58. Ε.Γ. Καψωμένος, Το Κρητικό ιστορικό τραγούδι. Η δομή και η ιδεολογία του, Αθήνα. Ι. Ζαχαρόπουλος,[2] 1987. Πρβλ. και Δ. Πετρόπουλος, «Οι ποιηταράδες στην Κρήτη και στην Κύπρο», περ. Λαογραφία, τομ. ΙΕ΄, τεύχος Β΄ (1954), σ. 374-400.

έχουμε μαντινάδες που σχολιάζουν ποικίλα γεγονότα της επικαιρότητας, τη νέα μόδα, τα νέα ήθη, εντυπωσιακές κατακτήσεις της σύγχρονης τεχνολογίας ή μαντινάδες που αναφέρονται στην ιστορία, την αρχαιολογία, τα αξιοθέατα κάθε τόπου και έχουν στόχο την τουριστική προβολή του. Συρραφή από τέτοιες μαντινάδες με χαλαρή νοηματική συνέχεια αποτελούν συχνά ένα νόθο είδος τραγουδιού που αντιστοιχεί σε έμμετρη χρονογραφία, είδος που καλλιεργούν σήμερα στην Κρήτη οι λαϊκοί λυράρηδες των αστικών κέντρων. Έκφραση περιόδων έντονης πολιτικής διαμάχης είναι τέλος οι πολιτικές σατιρικές μαντινάδες, που πρωτοεμφανίζονται στις αρχές του αιώνα μας.

β. *Τα ερωτικά τραγούδια*, όπου μια καινούρια τάση αντιπροσωπεύουν οι ερωτικές ιστορίες που βασίζονται σε μια θελημένη εκμετάλλευση του ηθογραφικού στοιχείου.

γ. *Τα σατιρικά*, ευτράπελα και βωμολογικά τραγούδια, που συνδυάζουν παραδοσιακά με σύγχρονα θέματα, όπως η ερωτική συμπεριφορά του γέρου και της γριάς, οι αντιδράσεις των παλαιών στα σύγχρονα τολμηρά ήθη κ.λ.π.

δ. *Τα ιστορικά τραγούδια*, που η δημιουργία τους συνδέεται με δυο κατηγορίες γεγονότων: είτε με συμφορές και καταστροφές που συγκλόνισαν τη λαϊκή ψυχή, οπότε συνήθως ακολουθούν την παράδοση της έμμετρης λαϊκής χρονογραφίας, είτε με γεγονότα ξεχωριστής ιστορικής και πολιτικής σημασίας, οπότε ακολουθούν κατά κανόνα την παράδοση του λυρικού ηρωικού τραγουδιού[5]. Αυτά τα τελευταία τραγούδια αποτελούν τη σημαντικότερη κατηγορία μέσα στη σύγχρονη λαϊκή παραγωγή, γιατί εκφράζουν την ιδεολογική στά-

---

[5] Βλ. κυρίως Ακαδημία Αθηνών 1962, S. Baud-Bovy 1961-62 και 1969, Θ. Δετοράκης 1976, Ν. Κοντοσόπουλος 1961, Αρ. Κριάρης ²1920, Ε.Γ. Καψωμένος 1979, Μ. Λιουδάκη ²1971, Ι. Μαθιουδάκης 1933, Γ. Μαυρακάκης 1948, Ειρ. Παπαδάκη 1938, Ι. Παπαγρηγοράκης 1956-57, 1964-65, Δ. Πετρόπουλος 1954 και 1958, Μ. Πιτυκάκης 1975, Ειρ. Σπανδωνίδη 1935, Γ. Σπυριδάκης 1933 και 1969, Ε. Φραγκάκη 1949 και 1973, Σταμ. Αποστολάκης 1993. Από τα περιοδικά και τις εφημερίδες σημειώνουμε τα ακόλουθα: Αμάλθεια (1970 κ.ε.), Δρήρος (1937-41), Εθνική Φωνή (Χανίων, 1966, 1967, 1969, 1970, 1973), Ελλωτία (1992 κ.ε.), Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών (1938-1941), Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου, Εστία, Ηώς (1964), Κνωσσός (1953-60), Κρήτη (1944 κ.ε.), Κρητικά Γράμματα (1972-73), Κρητικά Θέματα (1977), Κρητικές Σελίδες (1936-1938), Κρητικά Χρονικά (1947-1974), Κρητική Εστία (1949 κ.ε.), Κρητικός Κόσμος (1947), Λαογραφία (1909 κ.ε.), Μύσων (1932-1937), Νεοελληνικών Αρχείων (1935), Πνευματικά Χανιά (1989 κ.ε.), Προμηθεύς ο Πυρφόρος (1925-1935), Συφναϊκή Φωνή (1970 κ.ε.), Χανιώτικα Νέα (1969, 1970 κα), Αρχείο της Μάχης της Κρήτης (Αλικιανού, 1982-1988).

ση του λαού σε κρίσιμες στιγμές της πρόσφατης ιστορίας του. Τέτοιες ήταν στον αιώνα μας ο Μακεδονικός αγώνας, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η Μικρασιατική καταστροφή, ο πόλεμος του '40 και η Αντίσταση κατά των Γερμανών, ο Εμφύλιος πόλεμος, ο Κυπριακός αγώνας ενάντια στην αγγλική κατοχή, η Δικτατορία του '67, το χουντικό πραξικόπημα στην Κύπρο και η τουρκική εισβολή, η ελληνοτουρκική κρίση για το Αιγαίο. Με τα γεγονότα αυτά συμπίπτουν περίπου και οι εποχές που η παραγωγή και διάδοση του δημοτικού τραγουδιού παρουσιάζει τη μεγαλύτερη έξαρση. Μ' άλλα λόγια, η παράδοση του δημοτικού τραγουδιού τονώνεται και ξαπλώνεται σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους, όταν ο λαός παίρνει, ως πρωταγωνιστής ή ως θύμα, ενεργό μέρος στην ιστορία.

Σταθμό σ' αυτή την εξέλιξη αποτελούν τα τραγούδια της Αντίστασης ενάντια στο γερμανικό ναζισμό και τους συνεργάτες του (1941-44), που αντιπροσωπεύουν και τη μεγαλύτερη άνθιση του δημοτικού τραγουδιού μέσα στον εικοστόν αιώνα[6]. Στα τραγούδια αυτά και ιδιαίτερα στα ριζίτικα για τη μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση, διαπιστώνουμε έναν ιστορικής σημασίας μετασχηματισμό, που επαναβεβαιώνεται σταθερά στο μεταπολεμικό κρητικό τραγούδι: τη στροφή από τον ατομικό στο συλλογικό ήρωα[7]. Η στροφή αυτή συνδέεται με μια διαδικασία προσαρμογής του δημοτικού τραγουδιού στα σημερινά ιδεολογικοπολιτικά δεδομένα, που συνίσταται στη σύνδεση του πατροπαράδοτου επαναστατικού μύθου με τα καυτά εθνικά και κοινωνικά αιτήματα της εποχής μας.

Μια άλλη σημαντική προσαρμογή του δημοτικού τραγουδιού στις νέες συνθήκες αφορά τους φορείς και τον τρόπο μετάδοσής του. Μέσα στα τελευ-

---

[6] Βλ. *Ακαδημία Αθηνών 1961*: 179. ΝΒ.Β΄, 180 ΝΒ.Γ΄, 273 Β΄.ε, 274 Γ΄.α. Π. Βαβουλές 1950: 221, 221, 222, 222, 223, 223. Θ. Δετοράκης 1976: 42.25, 42.26, 42.27, 45.27, 43.28, 43.29, 43.30, 43.31, 43.32, 44.32, 44.33, 44.34, 44.35, 45.36, 45.37. Κρητική Εστία τεύχ. 14 (1950): 29, 43 (1954): 4, 43 (1954): 29, 43 (1954): 29, 51 (1955): 1, 83 (1959): 34, 159 (1965): 144, 206 (1976): 193. Κρητικός Κόσμος εφημ. (1947): φ. 41, 43, 46, 47, 48, 49. Ιδ. Παπαγρηγοράκης 1958-59: 32.16, 38.28, 45.51, 75.120, 86.139, 101.172, 147.273, 148.276, 149.279, 150.280, 150.281, 176.338, 179.346, 181.351, 187.359, 188.362, 206.395, 212.407, 212.407 παραλλ., 281.495, 295.522, 302.539, 307.553, 309.557, 309.558. Ε. Γ. Καψωμένος 1979: 86-111 πιν. Πα (50 τραγ.), 112-118, πίν. ΠΒ (39 τραγ.), 119-140. πιν. ΙΙΙ-ΙΧ (114 τραγούδια). Σταμ. Αποστολάκης 1993: 155-173, 218-275 (58 τραγούδια).

[7] Ε.Γ. Καψωμένος, *Το κρητικό ιστορικό τραγούδι*, 1987, σ. 31

ταία δεκαπέντε χρόνια διαπιστώνουμε μια συστηματοποίηση της επιχειρηματικής εκμετάλλευσης των δημοτικών τραγουδιών και των αντίστοιχων χορών, με τη δημιουργία μόνιμων κέντρων παραδοσιακού γλεντιού από τους επιχειρηματίες των πόλεων, πράγμα που είχε ως συνέπεια την προσέλκυση και επαγγελματοποίηση σημαντικού αριθμού λαϊκών καλλιτεχνών. Το γεγονός έχει και ορισμένα αρνητικά αποτελέσματα, καθώς οι φορείς της παράδοσης στα αστικά κέντρα, αποκομμένοι από το φυσικό τους κλίμα, υπόκεινται σε ποικίλες επιδράσεις, που φέρνουν μια σταδιακή αλλοίωση στον παραδοσιακό χαρακτήρα του δημοτικού τραγουδιού. Παράλληλα η διάδοση της παιδείας σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα συντέλεσε ώστε πολλοί από τους σημερινούς λαϊκούς στιχουργούς να είναι άνθρωποι με μια ορισμένη μόρφωση, οι οποίοι εισάγουν ασυναίσθητα στις συνθέσεις τους λόγιες έννοιες και εκφράσεις που δε συναντούμε στα παλιότερα τραγούδια. Αποτέλεσμα είναι ένας συγκερασμός του παραδοσιακού ύφους με τα σύγχρονα εκφραστικά μέσα, που καταργεί βαθμιαία τα στεγανά ανάμεσα στη δημοτική και προσωπική ποίηση και δείχνει ότι τα τεχνοτροπικά δεδομένα του δημοτικού τραγουδιού τείνουν να μεταβληθούν.

Κοντά σ' αυτά πρέπει να επισημάνουμε και τον ανορθόδοξο τρόπο με τον οποίο διαδίδεται το σημερινό δημοτικό τραγούδι, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η δυνατότητα επεξεργασίας του από το συλλογικό φορέα. Οι σύγχρονοι λαϊκοί οργανοπαίχτες όλο και πιο συχνά κυκλοφορούν τις συνθέσεις τους σε δίσκους και μαγνητοκασέτες, ενώ αντίστοιχα οι λαϊκοί ποιητές εκδίδουν τα τραγούδια τους σε φυλλάδες ή ακόμα τα δημοσιεύουν στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Έτσι δημιουργείται μια σύγχυση ανάμεσα στη γνήσια λαϊκή και τη λαϊκότροπη ποιητική παράδοση, αφού πολλές συνθέσεις με νόθη προέλευση εξασφαλίζουν, χάρη στα σύγχρονα μέσα, την κυκλοφορία και την επιβίωση, χωρίς να περάσουν από τη δοκιμασία της προφορικής παράδοσης[8]. Τελικά, με όλες τις επιφυλάξεις που δημιουργούν τα παραπάνω φαινόμενα, διαπιστώνομε ότι σε ορισμένες περιοχές με σχετική πολιτισμική αυθυπαρξία, η παράδοση του δημοτικού τραγουδιού παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη ευελιξία και προσαρμοστικότητα στις νέες συνθήκες, η οποία, μολονότι συνεπάγεται μια ορισμένη παρέκκλιση από τα παραδοσιακά δεδομένα, του εξασφαλίζει όμως την επιβίω-

---

[7] Ε. Καψωμένου. *Το Κρητικό ιστορικό τραγούδι*, 1987, σ. 31

[8] Βλ. αναλυτικά Ε. Καψωμένου. *Το Κρητικό ιστορικό τραγούδι*, 1987, Εισαγωγή, σ. 16-17

ση, γιατί το καθιστά ζωντανή έκφραση του λαού σε κάθε εποχή. Η ευελιξία αυτή δείχνει στην ουσία την αντοχή και τη δύναμη αντίστασης των περιφερειακών αυτών κοινωνιών απέναντι στον κίνδυνο αλλοτρίωσής τους από την αστική ιδεολογία· αντίσταση που εκδηλώνεται με την προσκόλλησή τους σ' ένα αποκλειστικά δικό τους πολιτισμικό και ιδεολογικό φορέα[9].

Χαρακτηριστική πάνω σ' αυτό είναι η ιδεολογία των τραγουδιών της Αντίστασης (1941-1945), που μέσα στην παραγωγή του 20ου αιώνα ξεχωρίζουν για την παραδοσιακή δομή και λειτουργία τους. Ο ηρωικός τους κώδικας ορίζεται από ένα σύστημα αξιών: λευτεριά=ζωή vs σκλαβιά=θάνατος. Η σχέση αυτή σημαίνει ότι στη συνείδηση του λαϊκού τραγουδιστή δε νοείται ζωή χωρίς λευτεριά. Ζωή και σκλαβιά είναι κατηγορίες αντιφατικές και αλληλοαναιρούμενες. Αφετέρου η Κρήτη ταυτίζεται με τη λευτεριά («τση λευτεριάς η ρήγισσα»). Άρα Κρήτη και σκλαβιά είναι επίσης έννοιες ασυμβίβαστες. Απ' όπου βγαίνει σα λογική συνέπεια το διαζευκτικό περιεχόμενο της προτροπής: «Καλλιά φωθιά και θάνατος παρά σκλαβιά στην Κρήτη». Εδώ ο θάνατος, αφού αντιδιαστέλλεται προς τη σκλαβιά, άρα ταυτίζεται με την «εντιμη πτώση» (=Αντίσταση-θάνατος). Η έντιμη πτώση ταυτίζεται με την ηθική νίκη, που συνεπάγεται την αυτοκατάφαση. Αλλά σύμφωνα με το αξιολογικό μοντέλο του μύθου, νίκη και αυτοκατάφαση ταυτίζονται με τη ζωή. Διαπιστώνομε λοιπόν εδώ ένα μυθικό μετασχηματισμό της υλικής ήττας σε ηθική νίκη.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ότι τα ριζίτικα της Αντίστασης αποτελούν μια οργανική συνέχεια της λαϊκής ποιητικής παράδοσης, τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στη δομή. Ο λαός της Κρήτης, στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, λειτούργησε ως μια ενιαία ομαδική συνείδηση, που επαναβεβαίωσε, μέσα από ένα συλλογικό ποιητικό υποκείμενο, έναν κοινό, τον πατροπαράδοτο αγωνιστικό μύθο. Ο μύθος αυτός στηρίζεται σε απόλυτες ταυτότητες που συνιστούν μια μοναδική και απαρέκκλιτη στάση ζωής. Η λευτεριά ταυτίζεται με την υπαρξιακή πληρότητα. Λευτεριά και ζωή είναι φυσικές και απόλυτες αξίες. Απέναντι στην απειλή της λευτεριάς η μόνη δυνατή στάση ζωής είναι η μέχρις εσχάτων αντίσταση· που οδηγεί είτε στη νίκη δηλ. στη λευτεριά, δηλ. στο μόνο δυνατό τρόπο ύπαρξής, είτε στην έντιμη πτώση, που σημαίνει ηθική

[9] Βλ. Ε. Καψωμένος, *«Κρητικά δημοτικά τραγούδια για τη Δικτατορία...», Το κρητικό ιστορικό τραγούδι*, 1987, σ. 208

νίκη, που σημαίνει αυτοκατάφαση, δηλ. κατάφαση της ζωής και υπέρβαση του θανάτου με το θάνατο.

Είναι φανερή η σημασία μιας τέτοιας αξιοκρατίας. Τοποθετώντας την ανεξαρτησία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου πάνω από την ατομική ζωή, υπερβαίνει την ατομική αντίληψη των αξιών, περνά από την αντίληψη του ατόμου στην αντίληψη του προσώπου. Η αντίληψη αυτή, κοινή με το κλέφτικο τραγούδι, αντιπροσωπεύει ένα διακριτικό στοιχείο της νεοελληνικής ιδεολογίας και ίσως του τοπικού πολιτισμικού συστήματος. Το χαρακτηριστικό της είναι ότι δεν επιδέχεται κανενός είδους εκβιασμό από οποιονδήποτε φορέα εξουσίας. Γιατί η συγκεκριμένη ιεράρχηση αξιών τον εξουδετερώνει: σημασία δεν έχει να ζήσεις, αλλά να ζήσεις μια ζωή αντάξια της ανθρώπινής σου υπόστασης.

Κι εδώ μπαίνει το ερώτημα: το πολιτισμικό πρότυπο που διασώζει το ριζίτικο τραγούδι έχει πιθανότητες να επιβιώσει στο παρόν και στο μέλλον;

Υπάρχει βέβαια ένα πρόβλημα, που αφορά πιο πολύ τους ειδικούς ερευνητές, λαογράφους και μελετητές της πάραδοσης παρά το σύνολο της κοινωνίας: Πού θα βάλομε το όριο ανάμεσα στη δημοτική παράδοση του ριζίτικου και στην προσωπική δημιουργία που εμφανίζεται κάτω από τον τίτλο «νεοριζίτικα»;

Υπάρχουν ασφαλώς κριτήρια, παρ' ότι προσωπικά δε θά 'βλεπα με ευχαρίστηση οποιαδήποτε μορφή αστυνόμευσης στην περιοχή της ποιητικής δημιουργίας.

Το πρώτο είναι η προφορική διάδοση ενός τραγουδιού. Τραγουδιέται από τον κόσμο; έχει διαμορφώσει παραλλαγές;

Το δεύτερο είναι η ανωνυμία. Η λαϊκή ποίηση είναι ανώνυμη, ο δημιουργός δεν αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει τ' όνομά του, δεν θεωρεί πως με την πράξη της σύνθεσης ενός τραγουδιού λειτουργεί ως άτομο κατ' αντιδιαστολή προς την κοινότητα. Το αντίθετο, νιώθει πως εκφράζει το κοινό αίσθημα, την άποψη του συνόλου. Ο κανόνας έχει βέβαια και τις εξαιρέσεις του, μέσα στην ίδια την παράδοση, εννοώ. Είναι οι περίφημες «σφραγίδες», με τις οποίες ορισμένοι ριμαδόροι συνηθίζουν να «υπογράφουν» τις συνθέσεις τους:

Το όνομα του ποιητή γράφεται παρακάτω.
Είμ' ο Χαράλαμπος Χαβρές, των ποιητών ο άσσος.
Είμ' ο Χαράλαμπος Χαβρές, πολλά τραγούδια βγάνει

και κατοικεί και βρίσκεται στου Μπαμπαλή το Χάνι.

Τέλος είναι το παραδοσιακό σύστημα αξιών, που οφείλει ν' αντιπροσωπεύει όχι το προσωπικό αλλά το συλλογικό όραμα του κόσμου.

Επεσήμανα κάποτε το πρόβλημα σ' ένα φίλο ριμαδόρο, που έγραφε και μού 'στελνε ριζίτικα για ποικίλα θέματα. Του είπα πως το ριζίτικο είναι έκφραση συλλογικών βιωμάτων, αισθημάτων, αξιών. Δεν είναι ατομική δημιουργία. Και μου απάντησε έμμετρα:

Φρονείς τέτοια ριζίτικα πρέπει μπλιο να γράφω
και κεινανά που σού 'μπεψα να πιάσω να τα κάψω;
Θά 'ναι σαν μάνα που γεννά παιδί και το σκοτώνει,
ενώ τση τό 'δωκε ο Θεός για να το καμαρώνει[10].

Τι ν' απαντήσει κανείς σε μια τέτοια ένσταση; Ποια θα είναι η τύχη και η εξέλιξη αυτού του είδους λαϊκότροπης ποίησης που δηλώνεται με τον καινούργιο όρο «νεοριζίτικα» θα το δείξει ο χρόνος.

[10] Μιχ. Βαβουράκης. Κρητικές μαντινάδες, ρίμες και ριζίτικα. Ηράκλειο 1992 (Εισαγωγή)

ΝΙΚ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

ΚΑΠΟΙΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΡΙΖΙΤΙΚΟ*

Σε παρόμοιες συναντήσεις και Συνέδρια Ριζίτικου Τραγουδιού του παρελθόντος, είχαμε την ευκαιρία να παραθέσουμε ιστορικές αναλύσεις, ν' ανταλλάξουμε απόψεις και κυρίως ν' ακούσουμε κώδωνες κινδύνου να χτυπούν για τα συμπτώματα παρακμής που εμφανίζονται.

Πρέπει να δεχτούμε ότι τέτοια συμπτώματα είχε κάθε εποχή. Οι προπαππούδες μας κατηγορούσαν τους παππούδες μας γιατί ξεστράτιζαν από τα αυστηρά όρια της Παράδοσης. Κι όσο πάμε πίσω τα ίδια συναντούμε και την αρχή ποτέ δεν βρίσκουμε, δηλ. την απόλυτα αυτοσυντηρούμενη κλειστή κοινωνία όπου κάθε τι έμενε σταθερό και παρθένο. Ο Λαϊκός Πολιτισμός στη διαδρομή του χρόνου αφομοιώνει, απορρίπτει ή εμπλουτίζεται, ανάλογα με τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες. Η διαφορά και το πρόβλημα είναι ότι στην εποχή μας η μεταβολή των συνθηκών αυτών ακολουθεί ιλιγγιώδεις ταχύτητες που κάνουν ανενεργό τον παραπάνω μηχανισμό.

Θέλουμε δεν θέλουμε, οι ίδιοι είμαστε μέλη της σύγχρονης κοινωνίας και συμμετέχουμε ενεργά ή παθητικά στη διαφοροποίηση των πάντων: ενδυμασίας, διατροφής, μουσικής, χορού, τραγουδιού, γάμων, βαφτίσεων, πανηγυριών, επαγγελμάτων κ.ο.κ.

Το μόνο που μας μένει και επιτρέπουν οι δυνάμεις μας να κάνουμε είναι να αναδείξουμε με κάθε θεμιτό μέσο τις βαθιά ανθρώπινες αξίες και την εξαιρετική μουσικοποιητική χαρισματικότητα του κρητικού, πιο συγκεκριμένα μάλιστα του Χανιώτη, όπως με μοναδικότητα αντανακλούνται και ιστορικά επιβεβαιώνονται μέσα από το Ριζίτικο Τραγούδι. Και λέμε του Χανιώτη, όχι γιατί η υπόλοιπη Κρήτη δεν έχει αξιόλογο πολιτισμό, αλλά γιατί το είδος

---

* Διαβάστηκε στην τρίτη συνάντηση για το Ριζίτικο που έγινε στον Τζιτζιφέ Αποκορώνου στις 11 Αυγούστου 2002.

αυτό, το Ριζίτικο Τραγούδι, εκφράζει και εκπροσωπεί τούτο το Νομό. Η ονομασία Ριζίτικο, που άλλωστε είναι και αυθαίρετη και πρόσφατη, δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι η πιο πετυχημένη. Ρίζες έχουν όλα τα βουνά και επίδοξοι παραχαράκτες της ιστορίας ίσως δεν διστάσουν να βρουν Ρίζες και Ριζίτικα μακριά από τα Λευκά Όρη. Μην ξεχνάμε το καθόλου τυχαίο γεγονός της δισκογραφίας κάποιων κρητικών καλλιτεχνών και την εντύπωση που έχουν σχηματίσει στους Έλληνες και μή, ότι τα Ριζίτικα Τραγούδια είναι της Κρήτης γενικά και αόριστα. Παλιά, για όσους θυμούνται, τα λέγανε απλώς τραγούδια, σε αντιδιαστολή με τις μαντινάδες. Μα και οι διάφοροι συλλέκτες, όπως ο Γιάνναρης, Κριάρης, Παπαγρηγοράκης, Δημώδη Άσματα τάλεγαν ως το 1957. Θα μπορούσαν να λέγονται Χανιώτικα, Μαδαρίτικα, Ομαλίτικα ή κάτι παρόμοιο. Ας μην επιμείνουμε όμως, αφού δύσκολα πια ξεβαφτίζονται. Καλό είναι, πάντως, να επαγρυπνούμε.

Το ζητούμε σήμερα, αγαπητοί φίλοι, είναι να διατηρήσουμε το μεγαλείο και το γόητρο του Τραγουδιού μέσα από την παρέα, για τις ανάγκες της οποίας γεννήθηκε και με γενναιότητα διατηρήθηκε στην πάροδο τόσων αιώνων. Η ψυχαγωγία σε μια τέτοια παρέα δεν μοιάζει με καμιάν άλλη στον κόσμο. Έχει σοβαρότητα, τάξη, κανόνες, ήθος και γνωρίσματα ιεροτελεστίας. Παράξενα πράγματα για άλλους, ιερά και τρισεβλοημένα για μάς. Παρεκκλίσεις και κοκαράδες, όπως λέμε, δυστυχώς παρατηρούνται συχνά: Άκαιρα τραγούδια, αταίριαστες μαντινάδες, μπαστίσματα, ασέβεια σε γεροντότερους ή ξενοχωρίστες, οχλαγωγία, κατάχρηση φαγητού, μονόλογος τραγουδιστάδων, τάση αυτοπροβολής, πίεση για κούπες κ.ο.κ.

Αυτά μπορούν να διορθωθούν αν συνειδητοποιήσουμε πως διακονούμε ό,τι καλύτερο διαθέτει ο Κρητικός Πολιτισμός, ίσως και ο Ελλαδικός. Κι αυτό οφείλεται στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα. Τα Τραγούδια που είναι γνωστά σε σκοπούς και στίχους μας φτάνουν και μας περισσεύουν. Δεν χρειάζεται να επικαλούμαστε πρόχειρες μαρτυρίες για να προσδώσουμε γνησιότητα ή παλαιότητα σε ένα καινούργιο τραγούδι, που του ανήκει κάποια διαφορετική θεώρηση.

Τέτοια λογική ζημιώνει το είδος και προκαλεί πληθωρισμό ανάλογο της μαντινάδας. Η διαφορά είναι ότι κάθε Τραγούδι είναι αθάνατο μνημείο ανώνυμου εμπνευστή και όχι ένα δίστιχο της στιγής απ' αυτά που επινοούνται καθημερινά και που ασφαλώς συγκροτούν ένα διαφορετικό πολιτιστικό θέμα.

Σήμερα, με τη βοήθεια των μέσων, μπορεί ένας αστός χωρίς δυσκολία να μάθει όλους τους σκοπούς των Τραγουδιών και να αποστηθίσει από τις συλλογές μερικές δεκάδες Τραγούδια.

Όμως αυτό δεν φτάνει για να λογάται χαροκόπος. Πρέπει να έχει βιώσει και ενστερνιστεί τον πολιτισμό του χωριού, τους τρόπους, τις συνήθειες, τις ιδιαιτερότητες και τη γλώσσα των ανθρώπων του, των φυσικών φορέων της Λαϊκής μας Παράδοσης. Και βεβαίως να καταλάβει αυτό που δεν έχουν καταλάβει πολλοί σύγχρονοι αναλυτές, γιατί δηλαδή αυτοί οι άνθρωποι τραγουδούν με τόση υπερηφάνεια τα ιστορικά και ηρωικά τραγούδια, τόση τρυφερότητα τα ερωτικά και τόση ευγένεια τα συντροφικά.

Αγαπητοί φίλοι, αν η μοίρα των χωριών είναι κάποτε να ερημώσουν παντελώς, ίσως δεν θα έχει νόημα πια να τραγουδούμε τα Ριζίτικα Τραγούδια σαν μουσειακό είδος. Καλλιά μας θάναι, από σεβασμό, να τα θάψουμε δίπλα σ' εκείνους που τα επινόησαν και τάχανε καθημερινό τρόπο ζωής.

ΕΥΤΥΧΙΟΣ Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΠΟΥ ΑΠΑΝΤΟΥΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΜΑΝΤΙΝΑΔΑ

Πλούσιος είναι ο αμητός των στοιχείων του φυσικού κόσμου που χρησιμοποιούνται στην κρητική μαντινάδα[1], γιατί μ' αυτά τα στοιχεία συνδέεται η ζωή και η δράση του κρητικού μαντιναδολόγου, και κατ' επέκταση κάθε κρητικού, που μ' αυτά εκφράζει τον πλούσιο και ποικίλο συναισθηματικό του κόσμο. Τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιούνται άλλοτε κυριολεκτικά και άλλοτε, τις περισσότερες φορές, μεταφορικά, με αποτέλεσμα ο αριθμός τους να περιλαμβάνει ένα μεγάλο ποσοστό των ειδών της κρητικής χλωρίδας και πανίδας. Στα στοιχεία αυτά συγκαταλέγονται και είδη που δεν ευδοκιμούν στην Κρήτη, αλλά ο κρητικός, μάλλον, τα γνωρίζει είτε εξ ακοής (από λαϊκές διηγήσεις και παραμύθια) είτε τα έχει δει αλλού σε διάφορες ευκαιρίες της ζωής του. Τέτοια στοιχεία, για παράδειγμα, είναι το *λιοντάρι* και η *καμήλα* που δεν ανήκουν, τουλάχιστο την εποχή των μαντιναδολόγων, στην κρητική πανίδα. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η χρήση ξενόγλωσσων ονομάτων για είδη της χλωρίδας, όπως *κακουλές* (= αρωματικό φυτό), *λαλές* (= είδος ανεμώνας), *σακίζι* (= μαστίχα), *σελβί* (= το φυτό δειλινό) κ.ά., ονόματα που επιχωριάζουν κυρίως ή μόνο στην Κρήτη, πέρα βεβαίως των ξενόγλωσσων ονομάτων φυτών και ζώων που χρησιμοποιούνται πανελληνίως. Εξάλλου η χρήση ξενόγλωσσων λέξεων γενικώς στην κρητική μαντινάδα και κυρίως σε μαντινάδες που συνετέθησαν πριν από τη δεκαετία του 1950, όπως φαίνεται από τις συλλογές οι οποί-

---

[1] Η μελέτη αυτή αποτελεί ουσιαστικώς το 6ο μέρος της εισηγήσεώς μου με θέμα: «*Ο φυσικός κόσμος στην κρητική μαντινάδα*» στο συνέδριο που έγινε υπό την αιγίδα του Δήμου Ακρωτηρίου Χανίων στις 1-5 Αυγούστου του 2001 με θέμα «*Η κρητική μαντινάδα*». Το α΄ μέρος της εισηγήσεώς μου δημοσιεύτηκε, μαζί με τις άλλες εισηγήσεις, στα Πεπραγμένα Συνεδρίου «*Η κρητική μαντινάδα*», επιμέλεια Κώστας Δ. Μουτζούρης. Έκδοση του Δήμου Ακρωτηρίου Χανίων, Ακρωτήρι 2002, σσ. 255-267.

ες συγκροτήθηκαν τότε ή και παλιότερα, είναι αρκετά συχνή και ο κρητικός μαντιναδολόγος τις χρησιμοποιούσε, γιατί ήταν λέξεις της καθημερινής προφορικής του επικοινωνίας και έκφρασης. Αυτό φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά και από τη μαντινάδα:

Άρχιξε, γλώσσα μ', άρχιξε εννιά λογιώ και δέκα,
τούρκικα κι αλαμάνικα, φράγκικα και ρωμαΐϊκα[2].

Βεβαίως αξίζει να επισημανθεί ότι συλλογείς (ή) και εκδότες κρητικών μαντινάδων απέκλεισαν, δυστυχώς, από τη συλλογή (ή) και την έκδοσή τους άγνωστο αριθμό μαντινάδων είτε επειδή περιείχαν τουρκικές λέξεις και «*η διατήρηση, των μαντινάδων αυτών... (ήταν) αταίριαστη στην προσπάθειά μας να καθαριστεί η γλώσσα μας*»[3] είτε «*γιατί είναι βαναύσως άσεμνες*»[4]. Οι λόγοι απόρριψης τέτοιων μαντινάδων είναι βεβαίως κατανοητοί, όμως η παράλειψη αυτή δεν παύει να στερεί από τον ερευνητή τη δυνατότητα έρευνας και, πιθανότατα, εντοπισμού στοιχείων που θέλει να φέρει στο φως.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, μαζί με τα στοιχεία του φυσικού κόσμου, καταγράφονται και τα επίθετα που τα συνοδεύουν, ένα ή περισσότερα, εφόσον εντοπίστηκαν στις πηγές. Κατέγραψα όσα επίθετα (ή επιθετικές μετοχές) εντόπισα κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου και τα δημοσιεύω μαζί με τα ονόματα που προσδιορίζουν για τον εξής λόγο: για να δοθεί η δυνατότητα στον αναγνώστη να καταλάβει κάπως τη λειτουργία αυτών των στοιχείων στη μαντινάδα αλλά και στη ζωή του κρητικού μαντιναδολόγου, να καταλάβει την ευαισθησία και την παρατηρητικότητά του, όπως τη διοχετεύει μέσα από τους προσδιορισμούς αυτούς, εφόσον δεν αναδημοσιεύεται το κείμενο της αντίστοιχης μαντινάδας.

Στην ταξινόμηση των στοιχείων που απαντούν και στα τρία γένη (*περίστερος, περιστέρα, περιστέρι*) καταγράφεται χωριστά το θηλυκό, ενώ το αρσενικό και το ουδέτερο συχνά ταξινομούνται μαζί, ασχέτως αν πολλές φορές το

---

[2] Λιουδάκη, σ. 312, αριθμ. 16

[3] Βαβουλές, σ. 232

[4] Δετοράκης, σ. 14 (ο ίδιος - σ. 56 - δημοσιεύει από τη χειρόγραφη συλλογή του Ι. Κονδυλάκη και τρεις τουρκοκρητικές)

αρσενικό (ή και το θηλυκό) λειτουργεί ως μεγεθυντικό του ουδετέρου[5]. Όταν το αρσενικό ή το θηλυκό λειτουργεί ευδιάκριτα ως μεγεθυντικό, τότε δηλώνεται ως τέτοιο. Επίσης καταγράφονται και όσα υποκοριστικά των ονομάτων εντοπίστηκαν στις πηγές.

Εκτός από τα συγκεκριμένα ονόματα των στοιχείων του φυσικού κόσμου καταγράφονται και μερικά κοινά ονόματα ουσιαστικά, όπως *αθός* (= άνθος), *δέντρο*, *λουλούδι*, *πουλί*, που η χρήση τους είναι πολύ συχνή στις μαντινάδες.

Ως στοιχεία του φυσικού κόσμου καταγράφονται και ορισμένα που είναι αποτέλεσμα παρέμβασης του ανθρώπου με τη μέθοδο της καλλιέργειας ή γενικότερα της αγροτοποιμενικής ζωής του (κηπευτικά, σιτηρά, ήμερα δέντρα και ζώα), γιατί θεωρώ ότι και αυτά διαμορφώνουν το όλο φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζει ο άνθρωπος. Αντίθετα παραλείπονται στοιχεία που είναι αποτέλεσμα περαιτέρω τεχνικής ή χημικής επεργασίας, όπως, λόγου χάρη, *το λάδι*, *το κρασί*, *η ρακή*, *το ροδόσταμο*, *ο ψαρόγαρος* (= η παστή σαρδέλα). Στοιχεία του φυσικού κόσμου, που όμως δεν καταγράφονται στην παρούσα μελέτη, είναι και τα φυσικά φαινόμενα (*βροχή*, *κατσιφάρα* (= *ομίχλη*), *νέφος*, *κεραζόζα* (= *ουράνιο τόξο*), *χιόνι*, *στούπα* (= *οι νιφάδες του χιονιού*), *σεισμός* κ.ά., τα οποία είναι δυνατό να αποτελέσουν αντικείμενο χωριστής μελέτης.

Τα περισσότερα από τα στοιχεία καταγράφονται με τα δημώδη ονόματά τους[5α], γιατί έτσι απαντούν στις πηγές, δε λείπουν όμως και τα λόγια ονόματά τους (*μυγδαλιά-αμυγδαλιά*, *δρυάς-δρυς*, *φεγγάρι-σελήνη* κ.ά.). Διευκρινίζεται ότι μόνο για τα ονόματα των ειδών της χλωρίδας έγινε συστηματική σύγκριση με εκείνα που καταγράφονται στο έργο του Χελντράϊχ από το οποίο πήρα και τα επιστημονικά τους ονόματα, ενώ επικουρικώς χρησιμοποιήθηκαν τα φυτολογικά λεξικά του Γενναδίου και του Καββάδα και για τα πουλιά το λεξικό του Απαλοδήμου.

Επισημαίνεται ότι η αντιστοίχιση ενός δημώδους φυτικού ονόματος με συγκεκριμένο φυτό είναι πολλές φορές δυσχερής, γιατί συχνά παρατηρείται ότι ένα τέτοιο όνομα, που σε κάποια περιοχή χρησιμοποιείται για να δηλώσει ένα

---

[5] Για την αλλαγή του γένους των ουσιαστικών και τη σημασία της βλ. Χατζιδάκις Β΄, σσ. 47-70

[5α] Την ανάγκη να αποθησαυριστούν τα δημώδη ονόματα των φυτών επισημαίνει ο Ι. Κονδυλάκης στο Χρονογράφημά του *Η Κρητική χλωρίς*, Νέα Εφημερίς, αρ. φ. 1121, 10 Μαρτ. 1919

ορισμένο φυτό, σε άλλη περιοχή δηλώνει άλλο[6]. Η σύγχυση αυτή επηρεάζει ακόμη και τους ειδικούς στη Βοτανική και Φυτολογία και είναι εμφανής στα διαφορετικά επιστημονικά ονόματα με τα οποία αποδίδουν τα δημώδη[7]. Το δημώδες όνομα *αρδαχτύλινας*[8], λόγου χάρη, ο Πλατάκης[9] αποδίδει με το επιστημονικό *carlina gummifera*, ο Χελντράϊχ[10] με το *carlina corymbosa*, ενώ ο Γεννάδιος[11] και ο Καββάδας[12] με το *carthamus lanatus* ή *centrophyllum lanatum*. Σ' αυτήν την περίπτωση το βέβαιο είναι ότι στο όνομα *carlina gummifera* δεν αντιστοιχεί το δημώδες όνομα αρδαχτύλινας αλλά το επίσης δημώδες *ακολλιά*[13] που μεταξύ των άλλων ονομάτων με τα οποία είναι γνωστός αυτός ο αγκαθωτός και πραγματικά μαστιχοφόρος θάμνος είναι και το *μαστιχάγκαθο*[14].

Βάση για την καταγραφή των στοιχείων αποτέλεσε αφ' ενός η συλλογή της Μαρίας Λιουδάκη, στην οποία περιλαμβάνονται μαντινάδες διατυπωμένες στο γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης, και αφ' ετέρου οι συλλογές του Παντελή Βαβουλέ, στις οποίες δημοσιεύονται μαντινάδες διατυπωμένες στο γλωσσικό ιδίωμα της Δυτικής Κρήτης. Συμπληρωματικώς χρησιμοποιήθηκε η συλλογή του Γιάννη Παυλάκη, στην οποία σημειωτέον δεν

---

[6] Ενδεικτικώς αναφέρεται το όνομα *κολλητσίδα* το οποίο μνημονεύεται εννιά φορές στο Χελντράϊχ, αλλά κάθε φορά δηλώνει και διαφορετικό φυτό με διαφορετικό επιστημονικό όνομα, αφού στην Κέρκυρα το όνομα αυτό δηλώνει το τριβόλι (*tribulus terrestris*, Χελντράϊχ 23), όπως είναι και το σωστό, ενώ στην Κεφαλλονιά σημαίνει την καυκαλίδα (*caucalis daucoides*, Χελντράϊχ 43), στο Κεστοράτιο Ηπείρου το μυρμηκοβότανο (*torrilis arvensis*, Χελντράϊχ 43) και *αλλού άλλο*· βλ. Χελντράϊχ 35, 48, 55, 60, 61, 67 (αν όλα αυτά τα ονόματα ήταν συνώνυμα του τριβολιού, δε θα έπρεπε να δίνεται διαφορετικό επιστημονικό όνομα).

[7] Βλ. όσα γράφει για το πρόβλημα αυτό ο Σπ. Μηλιαράκης στο Χελντράϊχ, σσ. 225-229 και ο Σ. Δ. Κρίνος, *Περί επιστημονικού προσδιορισμού των υπό των Ελλήνων γνωσθέντων φυτών*, Παρνασσός Ε', 1881, σσ. 7-33

[8] Βλ. τον κατάλογο που ακολουθεί

[9] Πλατάκης, σ. 126

[10] Χελντράϊχ, σ. 54 (καταγράφονται τα ονόματα *ατρακτυλίνος, γαϊδουράγκαθο, ατραξύλι* ή *ατρακλίδα* και *σύμπλαγα*)

[11] Γεννάδιος, σ. 105

[12] Καββάδας, σ. 1806

[13] Βλ. Ξανθινάκης, σ. 49

[14] Χελντράϊχ, σ. 54, όπου αναφέρονται ως αντιστοιχούντα στην carlina gummifera και τα ονόματα *καλάγγουρα, καλάγκαθο, κωλιά* ή *κολλιά, χαμολιά, χαμολιός, δραχτύλι, κεφάλια, αγριομαστιχιά, αγριομαστίχες, μαστίχα του αγκαθιού*.

υπάρχουν παραπομπές στις πηγές από τις οποίες άντλησε τις μαντινάδες που δημοσιεύει, και κατόπιν άλλες συλλογές κρητικών μαντινάδων, Ελληνικών δημοτικών τραγουδιών ή και λαογραφικού υλικού από την Κρήτη, έργα δηλ. στα οποία εμπεριέχονται και μαντινάδες ανώνυμων, παλαιών μαντιναδολόγων.

Για κάθε στοιχείο του φυσικού κόσμου σημειώνεται στον παρόντα κατάλογο μόνο μια πηγή - συλλογή στην οποία εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, επειδή στόχος της παρούσης μελέτης ήταν κυρίως η καταγραφή όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων του φυσικού κόσμου και όχι η καταγραφή όλων των πηγών στις οποίες απαντά κάθε στοιχείο. Τα στοιχεία καταγράφονται με αλφαβητική σειρά και ασφαλώς δεν είναι όλα τα στοιχεία του φυσικού κόσμου που αναφέρονται στις κρητικές μαντινάδες. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι ο παρών κατάλογος θα εμπλουτιστεί και με νέα στοιχεία τα οποία θα εντοπιστούν και σε άλλες συλλογές κρητικών μαντινάδων.

Από τον κατάλογο των στοιχείων του φυσικού κόσμου, διαπιστώνεται, μεταξύ άλλων, ότι στις κρητικές μαντινάδες διασώζονται αρκετά δημώδη ονόματα φυτών που δεν περιλαμβάνει το λεξικό του Χελντράϊχ, ενώ τα ίδια φυτά είναι γνωστά αλλά με διαφορετικές λαϊκές ονομασίες, όπως *ακίσσαρος, αλησμονόχορτο ή ξελησμονόχορτο, αμπερόζα, βαγιωνιά, γλυκογιασεμί, γλυκομαντζιράνα, γλυκομηλιά, δροσομηλιά, κανελιά* κ.ά. Διαπιστώνεται επίσης ότι ο κρητικός μαντιναδολόγος - άντρας ή γυναίκα - εμπνέεται περισσότερο από τα στοιχεία της στεριάς και λιγότερο από εκείνα της θάλασσας ή του ουρανού. Ακόμη και αν οι μαντινάδες που συνετέθησαν με βασικό στοιχείο τον ήλιο ή το φεγγάρι ή την ίδια τη θάλασσα είναι πολύ περισσότερες απ' αυτές που συνετέθησαν με οποιοδήποτε στοιχείο της στεριάς, π.χ. το βασιλικό ή το ρόδο, το περιβάλλον της στεριάς προσφέρει μεγαλύτερη ποικιλία στοιχείων και είναι εξάλλου αυτό με το οποίο συνδέεται περισσότερο η ζωή και η δράση του κρητικού τραγουδιστή, του κρητικού γενικότερα. Έτσι φαίνεται ότι ο κρητικός, μολονότι νησιώτης, είναι περισσότερο στεριανός παρά θαλασσινός, περισσότερο γεωργός και κτηνοτρόφος παρά ναυτικός και ψαράς.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ανδριώτης= Ν. Π. Ανδριώτη, Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1971 (Φωτοτυπική ανατύπωση της 2ης έκδοσης του 1967)

Απαλοδήμος= Ντίνου Απαλοδήμου, Περιγραφικό λεξικό των πουλιών της Ελλάδος, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας (Αθήνα) 1993

Βαβουλές= Παντελή Π. Βαβουλέ, Ο κρητικός τραγουδιστής, Χανιά 1950

Βαβουλές, Γάμος= Παντελή Π. Βαβουλέ, Του γάμου, Μαντινάδες, Τραγούδια, Παροιμίες, Παιγνίδια, Χανιά 1955

Βλαστός= Παύλου Γ. Βλαστού, Ο γάμος εν Κρήτη, Εν Αθήναις 1893

Γεννάδιος= Παναγιώτου Γ. Γενναδίου, Λεξικόν φυτολογικόν, Εν Αθήναις 1914

Δετοράκης= Ιωάννη Κονδυλάκη, Ανέκδοτα λαογραφικά Κρήτης, Επιμέλεια-Εισαγωγή-Σημειώσεις Θεοχάρη Δετοράκη, Ηράκλειο 1987

Θέρος= Άγ. Θέρου, Τα τραγούδια των Ελλήνων, Τόμοι Α΄-Β΄ Αθήνα 1952

Θέρος, Δημοτικά= Άγ. Θέρου, Δημοτικά Τραγούδια (Αθήναι 1909)

Καββάδας= Δημητρίου Σ. Καββάδα, Εικονογραφημένον βοτανικόν-φυτολογικόν λεξικόν, Τόμοι Α΄-Θ΄, Αθήναι 1956 κεξ.

Κουκουλές= Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός (Collection de l' Institut Français d' Athènes 76), Τόμος Ε΄, Εν Αθήναις 1952

Κριαράς= Εμμμανουήλ Κριαρά, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669), Τόμοι Α΄-ΙΔ΄, Θεσσαλονίκη 1969 κεξ.

Κριάρης= Αριστείδου Κριάρη, Πλήρης συλλογή κρητικών δημοτικών ασμάτων, Εν Αθήναις 1920

Λαμπιθ. - Παπαδάκη= Ευαγγελίας Λαμπιθιανάκη-Παπαδάκη, Λαογραφικά Κρήτης, Β΄, Ηράκλειο Κρήτης 1982

Λιουδάκη= Μαρίας Λιουδάκη, Λαογραφικά Κρήτης, Α΄, Μαντινάδες, Εν Αθήναις (1936)

Μαστοράκης= Γιάννη Ν. Μαστοράκη, Μαντινάδες τση Κρήτης, Χανιά 1994

Μαυρακάκης= Γιάννη Μαυρακάκη, Λαογραφικά Κρήτης (Ιστορικές εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος), Αθήνα 1983

Μελαχρινός= Αποστόλου Μελαχρινού, Δημοτικά τραγούδια, Α΄, Αθήνα 1945

Ξανθινάκης= Αντωνίου Β. Ξανθινάκη, Λεξικό ερμηνευτικό και ετυμολογικό του δυτικοκρητικού γλωσσικού ιδιώματος, Πρόλογος-Επιμέλεια: Χρι-

στόφορος Χαραλαμπάκης[2] (Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης), Ηράκλειο 2001

Πάγκαλος= Γεωργίου Εμμ. Παγκάλου, Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης, Τόμοι Α΄-Ζ΄, Εν Αθήναις 1955 κεξ.

Παπαγρηγοράκης= Ιδομενέως Παπαγρηγοράκη, Συλλογή ξενογλώσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη, Εν Χανίοις 1952

Παυλάκης= Γιάννη Παυλάκη, Κρητική δημοτική ποίηση, Οι μαντινάδες, Αθήνα 1994

Περιστεράκης= Αγησιλάου Περιστεράκη, Σφακιανά (Ιστορικές εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος), Αθήνα 1991

Πλατάκης= Ελευθερίου Κ. Πλατάκη, Δημώδη ονόματα φυτών και ζώων της Κρήτης στα μέσα του δεκάτου έκτου αιώνα, Κρητολογία, Τεύχος IV, Ηράκλειον Κρήτης 1977

Σπανδωνίδη= Ειρήνης Σπανδωνίδη, Κρητικά τραγούδια, Σφακιανά-Ριζίτικα, Αθήνα 1935

Φραγκάκη= Ευαγγελίας Κ. Φραγκάκη, Συμβολή εις την δημώδη ορολογίαν των φυτών, Αθήναι 1969

Χατζιδάκις= Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι, Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά, Τόμοι Α΄-Β΄, Εν Αθήναις 1905, 1907 (Βιβλιοθήκη Μαρασλή), Εκδόσεις Πελεκάνος (Φωτοτυπική ανατύπωση)

Χελντράϊχ= Θεοδώρου Χελντράϊχ, Λεξικό των δημωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος, Με επιστασία και συμπληρώσεις Σπυρίδωνος Μηλιαράκη (Αθήνα 1980)

Fauriel= Claude Fauriel, Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος, Μετάφραση Α.Δ. Χατζηεμμανουήλ, Εισαγωγή Ν. Α. Βέη, Αθήνα 1955

Fauriel (Πολίτης)= Claude Fauriel, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Α΄, Η έκδοση του 1824-1825, Εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης (Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης), Ηράκλειο 1999

Jeannarakis= Anton Jeannaraki, Άσματα κρητικά, Λειψία 1876

Passow= Arnoldus Passow, Τραγούδια ρωμαΐϊκα (Popularia carmina Graeciae recentioris), Athenis (Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri) 1860

αραβ.= αραβική (λέξη)

αρχ. ελλην. = αρχαία ελληνική (λέξη)

βλ.= βλέπε

ενότ.= ενότητα
επόμ.= επόμενο/η
ιταλ.= ιταλική (λέξη)
λατιν.= λατινική (λέξη)
μεγεθυντ.= μεγεθυντικό
προηγούμ.= προηγούμενη/ο
σ., σσ.= σελίδα, σελίδες
τουρκ.= τουρκική (λέξη)
υποκορ.= υποκοριστικό
υποσημ.= υποσημείωση

Σύμβολα:

< γωνιώδης αγκύλη που σημαίνει ότι η λέξη που βρίσκεται στην κορυφή της γωνίας παράγεται από τη λέξη που βρίσκεται στο άνοιγμα της γωνίας

> γωνιώδης αγκύλη που δηλώνει ότι η λέξη που βρίσκεται στην κορυφή της γωνίας παράγεται από τη λέξη που βρίσκεται στο άνοιγμα της γωνίας.

Α΄. ΣΤΕΡΙΑ

Ι. ΖΩΑ, ΠΟΥΛΙΑ, ΕΝΤΟΜΑ, ΕΡΠΕΤΑ

α.

Αβδέλα,η[1] (=η βδέλα) ◆ αγερανός,ο[2] (= ο γερανός) ◆ αγρίμι,το[3] (= ο κρητικός αίγαγρος) ◆ αγριοκάτσικο,το[4] ◆ αγριοπερίστερο,το[5] ◆ αγριοπούλι[6] ή αγριόπουλο,το[7] ◆ αγριόπουλο,το· βλ. προηγούμ. ◆ αελιά[8] ή αϊλιά,η[9] (= η γελάδα) ◆ αετός[10] ή αητός[11] (αϊτός[12]),ο· αητ. χρυσοπράσινος[13], χρυσός[14] ◆ αηδόνα,η[14α] ◆ αηδόνι,το[15]· υποκορ. αηδονάκι,το[15α], αηδόνι γλυκύτατο[16], πεντάμορφο[17], περήφανο[18] ◆ αητός,ο· βλ. αετός ◆ αίγα,η[19] (πληθ. αίγες[20] και αίγιες[21]) ή καρκαβίλα[22] ή κατσίκα[23],η, υποκορ. κατσικούλα,η[24]· αίγ. κουρνολάδωπη[25] ◆ αιγοπρόβατα[26] ή γιδοπρόβατα,τα[27] ◆ αϊλιά,η· βλ. αελιά ◆ αϊτός,ο· βλ. αετός ◆ αλάφι[28] ή ελάφι[29] ή λάφι,το[30] ◆ άλογο,το[31] ή μαύρος,ο[32] ή μπεγίρι,το[33] ή χτήμα,το[34]· άλ. πράσινο[35], μ. γοργοπόδαρος κι ανεμοκυκλοπόδης[35α] ◆ αλογόμυγα,η[36] ◆ αναθροφάρι,το[37] (=το μικρό αρνί ή κατσίκι) ◆ αράχνη,η[38]· αρ. σκοτεινή[39], ψιλή[40] ◆ άρκαλος,ο[41] (=ο ασβός) ◆ αρκούδα,η[42]· αρκ. μαλλιαρή[43] ◆ αρνάκι,το· βλ. επόμ. ◆ αρνί,το[44], υποκορ. αρνάκι,το[45] ◆ ασκορδαλός[46] ή σκορ-

δαλός,ο[47] (=ο κορυδαλλός) ◆ ασπούργιτας,ο[48] (=ο σπουργίτης) ◆ ατζίτζικας[49] ή τζίτζικας[50] ή τζίτζιρας,ο[51] (=το τζιτζίκι) ◆ αφορδακίνα,η[52] (=η βατραχίνα) ◆ αφορδακός,ο[53] (=ο βάτραχος)

β.

Βουβαλιά,η[54] ◆ βούβαλος,ο[55] ◆ βοΰϊ,το[56] (=το βόδι), του βουγιού[57], τα βούγια[58]· βοΰϊ κουτουλάρι[58α], κουτουλιάρι[59], σελάτο[60] (=με ράχη κεκαμμένη όπως η σέλα) ◆ βυζασταρά,η[61] (=το αρνί ή ρίφι που βυζαίνει ακόμη· συνώνυμο βυζάστακας)

γ.

Γαϊδάρα,η[62] ◆ γάϊδαρος,ο[63] ή γαϊδούρι,το[64]· γάϊδ. αμπάσος[65] (=αργός, βραδύς), δίμουρος[66] (=διπρόσωπος), καμπούρης[67], τζινιάρης[68], τσινιάρης[68α] ◆ γαϊδούρι,το· βλ. προηγούμ. ◆ γαρδέλι,το[69] (=η καρδερίνα) ◆ γάτα[70] ή κάτα[71],η· γ. ψόφια[72] ◆ γάτης[73] ή γάτος[74] ή κάτης,ο[75] ή γατί[76] ή κατσούλι,το[77] (=γατάκι)· γάτος φουρεμένος[78], κάτ. λυσσασμένος[79], ψοφισμένος[80], κατσ. γαλανό[81], μαλλιαρό[81α], παρδαλό[82] ◆ γατί,το· βλ. προηγούμ. ◆ γάτος,ο· βλ. γάτης ◆ γδυμνοχοχλιός,ο[83] (=γυμνοσάλιαγκας) ◆ γεράκι[84] ή γιεράκι[85] ή ιεράκι,το[86]· γερ. αλέγρο[87] (=χαρούμενο), αλέργο[88] (=γοργοκίνητο), χαλίσικο[89] (=γνήσιο, άδολο), χαμένο[90], ωραίο[91], γιερ. ωραίο[92], ιερ. ωραίον[93] ◆ γεροντόβουϊδο,το[94] ◆ γεροντοπροβατίνα,η[95] ◆ γίδι,το[96] ◆ γιδοπρόβατα,τα· βλ. αιγοπρόβατα ◆ γουρούνα[97] ή λούτα[98] ή σκρόφα,η[98α] ◆ γουρ(ου)νάκι,το· βλ. επόμ. ◆ γουρούνι,το[100] ή ούτσι,το[101], υποκορ. γουρ(ου)νάκι,το[102]

δ.

Δεκαχτούρα[103] ή δεκοχτούρα,η[104] ◆ διαολοκάτσικο,το[105] ◆ δράκος[106] ή όφης[107] ή φίδι,το[108]· όφ. φαρμακερός[109], φίδι αζωντανό[110], μεγάλο[111], ολοζώντανο[112], περιπλεμένο[113]

ε.

Ελάφι,το· βλ. αλάφι ◆ έγχος,το[114] (=το ζώο, κατοικίδιο και μη)

ζ.

Ζάρα,η[115] (=είδος κουκουβάγιας) ◆ ζιγαρδελάκι,το[116] (=άγρια καρδερίνα) ◆ ζουρίδα,η[117] (=είδος αλεπούς) ◆ ζώ(ο)[118] ή οζό[119] (ωζό[120]) ή πρόβατο,το[121]

θ.

Θεριά,τα[121α]· άγρ. θεριά[121β]

κ.

Κακογαϊδουράκι,το[122] ◆ καμήλα,η[123] ◆ κάμπια,η[124] ◆ καναρίνι[125] ή κανερίνι,το[126]· καναρ. χρυσό[127] ◆ κανερίνι,το· βλ. προηγούμ. ◆ καρακάξα,η[128] ◆ κάτα,η· βλ. γάτα ◆ κάτης,ο· βλ. γάτης ◆ κατσίκα,η· βλ. αίγα ◆ κατσικούλα,η· βλ. αίγα ◆ κατσούλι,το· βλ. γάτης ◆ κατσόχερος[129] ή κατσόχοιρος,ο[130] (=ο σκαντζόχοιρος) ◆ κατσόχοιρος,ο· βλ. προηγούμ. ◆ κηφήνας,ο[131] ◆ κλωσσού,η[132] ◆ κόκορας[133] ή κούκλης[133α] ή πετεινός,ο[134], υποκορ. πετεινάρι[135] ή πετειναράκι,το[136]· πετεινός ανεμαλλιασμένος[137], γδυμνολαίμης[138], κράχτης[139], κυνηγάρης[140], μακρολαίμης[141] ◆ κολισαύρα[142] ή κολιτσάφρα,η[143] (=η σαύρα) ◆ κολιτσάφρα,η· βλ. προηγούμ. ◆ κόνιδα,η[144] ◆ κόρακας,ο[145] ή κοράκι,το[145α] κόρακας μαύρος[146] ◆ κοράκι,το· βλ. προηγούμ. ◆ κοργιός,ο[147] ◆ κότα[148] ή όρθα[149] ή όρνιθα,η[150]· κ. μαύρη[151], όρθα γαλανή[152] (=άσπρη), όρν. μαύρη[153], τζαγομαδισμένη[154], χούρδα[155], χοχλιδάτη[156] ◆ κότσυφας[157] ή κοτσυφός,ο[158] ◆ κοτσυφός,ο· βλ. προηγούμ. ◆ κούβα,η[159] (=η γαλοπούλα) ◆ κούκος,ο[160] ◆ κούκλης,ο· βλ. κόκορας ◆ κουλουκάκι,το· βλ. επόμ. ◆ κουλούκι,το[161], υποκορ. κουλουκάκι,το[162] (=σκυλάκι)· κουλούκι βενέτικο[163] (μικροκαμωμένο, κομψό) ◆ κούνελος,ο[164] ◆ κουνούπι,το[165]· κ. βουβό[166] ◆ κουράδι,το[167] (=το κοπάδι αιγοπροβάτων) ◆ κριάρι[168] ή κριγιάρι,το[169] ή κριγιός,ο[170] (=ο κριός)· κριγιός βαρβάτος[171] ◆ κριγιάρι,το· βλ. προηγούμ. ◆ κριγιός,ο· βλ. κριάρι

λ.

Λαγωναρά[172] ή λαγωναρέ,η[172α] (=το λαγωνικό, το κυνηγετικό σκυλί) ◆ λαγός,ο[173], μεγεθυντ. λαγούδαρος,ο[174]· λαγός αζωντανός[174α], ακάτεχος[174β] ◆ λάφι,το· βλ. αλάφι ◆ λεοντάρι[175] ή λιοντάρι,το[176] ή λέοντας,ο[177] ◆ λέοντας,ο· βλ. προηγούμ. ◆ λιανοχοχλιδάκι,το· βλ. επόμ. ◆ λιανοχοχλιός,ο[178], υποκορ.

λιανοχοχλιδάκι,το[179] (=μικρό σαλιγκάρι) ◆ λιβαδοπέρδικα,η[180] ◆ λιοντάρι,το· βλ. λεοντάρι ◆ λούτα,η (=η γουρούνα)· βλ. γουρούνα ◆ λύκος, ο[181]

μ.

Μαϊμούνι,το[182] (=το μαϊμουδάκι) ◆ μαμούνι,το[183] (=το σκουλήκι) ◆ ματζέτα,η[184] (=η νεαρή γελάδα) ◆ μαυροκόρακας,ο[184α] ◆ μαυροπούλι,το[185]· μ. μαύρο[186] ◆ μαύρος,ο· βλ. άλογο ◆ μέλισσα,η[187] ◆ μελισσολόϊ,το[188] ◆ μελίτακας,ο[189] (=είδος μερμηγκιού) ◆ μουλάρι,το[190]· μ. καπαρί[191], κόκκινο[192] ◆ μουσκάρι,το[193]· μ. βενέτικο[194] (=μικροκαμωμένο), λουλούδικο[195] ◆ μπεγίρι,το· βλ. άλογο ◆ μποντικός[196] ή ποντικός,ο[197], υποκορ. μποντικάλι[198], ποντικάλι,το[199]· ποντικός βαρβάτος[200], κούντουρος[201] (=αυτός που δεν έχει ουρά) ◆ μπούμπουρας,ο[202] ◆ μπροσταρόκριγιος,ο[203] (=ο μπροστάρης κριός) ◆ μύγα[204] ή μύγια,η[205] ◆ μύγια,η· βλ. προηγούμ. ◆ μυγιοχάφτης,ο[206] (=είδος μικρού πουλιού)

ν.

Ντανάς,ο[207] (=νεαρός ταύρος) ◆ νυχτερίδα,η[208] ◆ νυχτοκόρακας,ο[209] ◆ νυχτοπέρδικα,η[210]

ξ.

Ξεφτεράκι,το· βλ. επόμ. ◆ ξεφτέρι,το[211] (=είδος γερακιού), υποκορ. ξεφτεράκι,το[212]

ο.

Οζό,το· βλ. το ζω(ο) ◆ όρθα,η· βλ. κότα ◆ όρνιθα,η· βλ. κότα ◆ ούτσι,το· βλ. γουρούνι ◆ όφης,ο· βλ. δράκος ◆ όχεντρα[213] ή οχιά[214] ή όχιντρα,η[215] ◆ οχιά,η· βλ. προηγούμ. ◆ όχιντρα,η· βλ. όχεντρα

π.

Παγώνα,η[216]· π. χρυσή[217] ◆ παγώνι,το[218]· π. ερωντικό[219], όμορφο[220], χρυσό[220α] ◆ παλιογαϊδούρα,η[220β] ◆ παλιοπροβατίνα,η[221] ◆ πάπια,η[222], υποκορ. παπίτσα,η[223] ◆ παπίτσα,η· βλ. προηγούμ. ◆ πελιστέρι[224] ή περιστέρι[225], το, υποκορ. περιστεράκι,το[226]· περιστέρι άσπρο[227], άχολο[228], γλυκιό[229], ήμερο[230],

περιστεράκι άσπρο και γοργοφτερουγάτο[231] ◆ πέρδικα,η[232]· π. Ζυμπραγιώτισσα σιγανοπερπατούσα[232α], πενταπλούμιστη[233], πενταπλουμισμένη[233α], πλουμισμένη[234], πλουμιστή[235], πολυπλουμισμένη[236], ρούσα[237] (=κόκκινη), χιλιοπλούμιστη[238] ◆ περδικάλι[239] ή περδίκι,το[240] ◆ περδίκι,το· βλ. προηγούμ. ◆ πέρδικος,ο[241] ◆ περιστέρα,η[242]· π. άσπρη[243] ◆ περιστεράκι,το· βλ. πελιστέρι ◆ περιστέρι,το· βλ. πελιστέρι ◆ περίστερος,ο[244] ◆ πεταλούδα,η[245] ◆ πεταξαράκι,το· βλ. επόμ. ◆ πεταξάρι,το[246] (=πεταρούδι), υποκορ. πεταξαράκι,το[247] ◆ πετεινάρακι,το· βλ. κόκορας ◆ πετεινός,ο· βλ. κόκορας ◆ πετεινός,ο· βλ. κόκορας ◆ πετρίτης,ο[248] (=είδος γερακιού) ◆ πετροκοτσύφι,το· βλ. επόμ. ◆ πετροκοτσυφός,ο[249] ή πετροκοτσύφι,το[250] ◆ ποντικάλι,το· βλ. μποντικός ◆ ποντικίνα,η[251] ◆ ποντικός,ο· βλ. μποντικός ◆ πουλάδα,η[252]· π. ομορφοπλούμιστη[253] ◆ πουλάκι,το· βλ. πουλί ◆ πουλάρι,το[254] ◆ πουλί,το[255], υποκορ. πουλάκι, το[256]· πουλί αγαπημένο[257], ακαταδίκαστο[258], αρχοντικό[259], άσπρο[260], γλυκόλαλο[261], διαβατάρικο[262], διαλεχτότερο[262α], ελεύτερο[263], έρημο[264], ερωντικό[265], καλό[266], λεύτερο[267], μαύρο[268], μερακλίδικο[269], μικρό[270], ξενιτεμένο[271], παντέρημο[272], παντέρμο[273], πανωμερίτικο[274], παράξενο[275], παραπονεμένο[276], περασάρικο[277], πετάμενα[277α], πετούμενο[278], ταξιδιάρικο[279]· πουλάκι ακυνήγητο[280], ερωντικό[281], κοκκινοφτερουγάτο[282], μικρό[282α], ταιριαστό[283], χιονάτο[283α], χρυσό[284] ◆ προβάτα,η[285] ◆ πρόβατο,το· βλ. το ζω(ο)

ρ.

Ριφάκι,το· βλ. επόμ. ◆ ρίφι,το[286], υποκορ. ριφάκι,το[287]· ριφάκι κόκκινο[287α]

σ.

Σαΐνι,το[288] (=είδος γερακιού) ◆ σάρακας,ο[289], ή σαράκι,το[290] (=ο σκόρος) ή σκόρος,ο[290α] ◆ σαράκι,το· βλ. προηγούμ. ◆ σκλώπα[291] (=η κουκουβάγια) ή σκουλούπα,η[292] ◆ σκνίπα,η[293] ◆ σκορδαλός,ο· βλ. ασκορδαλός ◆ σκόρος,ο· βλ. σάρακας ◆ σκούληκας,ο[294] ή σκουλήκι,το[295] ◆ σκουλήκι,το· βλ. προηγούμ. ◆ σκουλούπα,η· βλ. σκλώπα ◆ σκύλα,η[296] ◆ σκυλί,το· βλ. επόμ. ◆ σκύλος,ο[297] ή σκουντί[297α] (=σκύλος) ή σκυλί,το[298]· σκύλος λαγωνάρης[299], λυσσάρης[300], μπαμπέσης[301] ◆ σουσουράδα,η[302] ◆ σπίνος,ο[303] ◆ σταυραητός,ο[304] ◆ στειροπροβάτα,η[305] ◆ σφήγκα,η[306]

τ.

Τζίτζικας,ο· βλ. ατζίτζικας ◆ τίγρη[307] ή τίγρις, η[308] ◆ τραγί,το· βλ. επόμ. ◆ τράος,ο[309] (=τράγος) ή τραγί,το[310] ◆ τρυγόνα,η[311] ◆ τρυγόνι,το[312]· τρ. άσπρο παχύ[313] ◆ τσακάλι,το[314] ◆ τσαρφαλίδα,η[315] (=ο γρύλλος)

φ.

Φοράδα,η[316], υποκορ. φοραδούλα[317]· φοράδα πράσινη[318] ◆ φίδι,το· βλ. δράκος

χ.

Χελιδονάκι,το· βλ. επόμ. ◆ χελιδόνι,το[319], υποκορ. χελιδονάκι[320]· χελιδονάκι μαύρο[321] ◆ χελώνα,η[322] ◆ χήνα,η[323] ◆ χοίρος,ο[324]· χ. μακρομούρης[325] ◆ χοχλίδι,το· βλ. επόμ. ◆ χοχλιός,ο[326] (=το σαλιγκάρι), υποκορ. χοχλίδι,το[326α] ◆ χρυσαλλίς,η[327] ◆ χτήμα,το· βλ. άλογο

ψ.

Ψείρα,η[328] ◆ ψυλλάκι,το· βλ. επόμ. ◆ ψύλλος,ο[329], υποκορ. ψυλλάκι[330],το· ψυλλάκι μαύρο[331] ◆ ψυχάρι,το[332] (=μικρή πεταλούδα) ◆ ψωροκάτσικο,το[333]

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Σε όποιες συλλογές οι μαντινάδες είναι αριθμημένες ο πρώτος αριθμός δηλώνει τη σελίδα και ο δεύτερος (ο μικρός) τον αριθμό της μαντινάδας.

[1] Λιουδάκη 30 8 ◆ [2] Λιουδάκη 98 15 ◆ [3] Jeannarakis 287 236 ◆ [4] Λιουδάκη 233 125 ◆ [5] Λιουδάκη 90 10. Για το πουλί βλ. Απαλοδήμος 211 (αγριοπερίστερο: Columba Livia) ◆ [6] Παυλάκης 307 35 ◆ [7] Λιουδάκη 240 6 ◆ [8] Παυλάκης 308 59 ◆ [9] Λιουδάκη 278 37 ◆ [10] Λιουδάκη 249 10 ◆ [11] Λιουδάκη 60 250 ◆ [12] Σπανδωνίδη 85 17 ◆ [13] Θέρος, Β΄, 250 4 ◆ [14] Λιουδάκη 60 250 ◆ [14α] Βλαστός 50 ◆ [15] Λιουδάκη 8 106. - Πλατάκης 128 ◆ [15α] Λιουδάκη 19 1 ◆ [16] Λιουδάκη 83 70 ◆ [17] Παυλάκης 364 19 ◆ [18] Βαβουλές 81 ◆ [19] Λιουδάκη 276 16 ◆ [20] Λιουδάκη 102 60 ◆ [21] Λαμπιθ. - Παπαδάκη 300 ◆ [22] Παυλάκης 109,

160, όπου εξηγεί: κατσίκα. Στον Πάγκαλο (Β΄, 422) καταγράφεται «καρκατσίνα ή και καρκατίνα. Αλβ. καρκατσίνε-α (=πρόβατο) η αιξ. Μόνον εν τοις αινίγμασι». Η λέξη άγνωστη στους Παπαγρηγοράκη και Ξανθινάκη ◆ [23] Βαβουλές 175 [24] Παυλάκης 272 97 ◆ [25] Μαυρακάκης 350, ενότ. 7. Κουρνός (=ασπρόμαυρος) + λαδωπός (=αυτός που έχει τρίχωμα με χρώμα άσπρο στην κοιλιά και μαυριδερό στο υπόλοιπο σώμα-για αιγοειδή). Κατά τον Πάγκαλο (ΣΤ΄, 1971, σ. 410) «λάδωπη=η έχουσα χρώμα λευκόν εις τας λαγόνας και μαύρον εις το λοιπόν σώμα». Βλ. Ξανθινάκης 260 (κουρνός) και 275 (λαδωπός), και Πάγκαλος ΣΤ΄, 1971, σ. 410 (λάδωπη) και Περιστεράκης 465 («κουρνή=όταν το ήμισυ εμπρός άσπρη»). Από όλα τα ανωτέρω έργα απουσιάζει η λέξη κουρνολάδωπη. Απουσιάζει επίσης από το Στ. Ξανθουδίδη, *Ποιμενικά Κρήτης*, Λεξικογραφικόν Αρχείον της Μέσης και Νέας Ελληνικής, Τόμ. Ε΄, 1918, σσ. 267-323, και το Γιάννη Μαυρακάκη, *Λαογραφικά Κρήτης. Τα ποιμενικά*, Ιστορικές εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος 1985 ◆ [26] Παυλάκης 268 18 ◆ [27] Παυλάκης 386 67 ◆ [28] Fauriel 284 ΙΒ΄, Fauriel (Πολίτης) 307 ΙΒ΄ (ελάφια) ◆ [29] Παυλάκης 342 118 ◆ [30] Λιουδάκη 145 291 ◆ [31] Λιουδάκη 305 167 ◆ [32] Παυλάκης 308 56 ◆ [33] Λιουδάκη 67 348: μπεγίρι < beygir, τουρκ. = άλογο· βλ. Παπαγρηγοράκης 102 και Ξανθινάκης 328 ◆ [34] Βαβουλές 175: χτήμα < κτήμα < κτώμαι· βλ. Ξανθινάκης 570, όπου ερμηνεύεται· «χτήμα= υποζύγιο, αχθοφόρο ζώο» για τα αντίστοιχα «κτήματα» των Βυζαντινών βλ. Κουκουλές 312. Για τη σημασία του όρου βλ. και Μ.Μ. Παπαδάκη, *Συμβολή στη μελέτη της γεωργίας και της αμπελουργίας της Κρήτης στο 15ο και 16ο αι.*, Κρητολογία, Τεύχος IV, 1977, σσ. 15-16. Στο Αν. Σέλινο των Χανίων με τον όρο «χτήματα» νοούνται μόνον τα ιπποειδή ◆ [35] Περιστεράκης 366 ◆ [35α] Παυλάκης 308 56 ◆ [36] Παυλάκης 321 100 ◆ [37] Μαυρακάκης 350, ενότ. 7. Για τη σημασία βλ. Περιστεράκης 468 και Πάγκαλος Β΄, 101 (αναθροφάρι= «το ανατρεφόμενον μικρό αρνίον ή ερίφιον, το ακολουθούν την μητέρα του), ενώ ο Ξανθινάκης (σ. 66) δίνει άλλη ερμηνεία και ταυτίζει το αναθροφάρι με το φλουμάρι (=το αναθρεμμένο από άλλη προβατίνα ή αίγα) ◆ [38] Λιουδάκη 197 78 ◆ [39] Δετοράκης 26 97 ◆ [40] Μαστοράκης 66 ◆ [41] Παυλάκης 320 96. Περί του ονόματος βλ. Πάγκαλος Β΄, 165 και Ξανθινάκης 105 ◆ [42] Λιουδάκη 291 226 ◆ [43] Λιουδάκη 275 12 ◆ [44] Λιουδάκη 156 42 ◆ [45] Λιουδάκη 306 189 ◆ [46] Λιουδάκη 235 150 Περί του ονόματος βλ. Ξανθι-

νάκης 111, Πάγκαλος Β΄, 176, Απαλοδήμος 249-250 και Πλατάκης 132 (χαμοκιλάδι) ◆ [47] Περιστεράκης 373 ◆ [48] Παυλάκης 302 78. - Πλατάκης 131 ◆ [49] Λιουδάκη 144 265 ◆ [50] Βαβουλές 98 ◆ [51] Παυλάκης 111 185 ◆ [52] Παυλάκης 356 6 ◆ [53] Λιουδάκη 290 213. Για τη λέξη βλ. Πάγκαλος Β΄, 194 ◆ [54] Παυλάκης 306 16 ◆ [55] Παυλάκης 306 16 ◆ [56] Παυλάκης 306 16 ◆ [57] Λιουδάκη 282 107 ◆ [58] Λιουδάκη 231 103 ◆ [58α] Βαβουλές, Γάμος 7 ◆ [59] Μαυρακάκης 340, ενοτ.6 ◆ [60] Λιουδάκη 269 286. Περί του επιθέτου σελάτο < sellato, ιταλ., βλ. Πάγκαλος Γ΄, 384, Ξανθινάκης 460 και Ν.Β. Τωμαδάκη, Τα εις - atum > -άτον της βυζαντινής γλώσσας και η επίδοσις αυτών εις την Νεοελληνικήν, Αθηνά 77, 1979, 27 και 31-32 και Λιουδάκη 391, 286 ◆ [61] Παυλάκης 345 32 ◆ [62] Παυλάκης 320 94 ◆ [63] Λιουδάκη 159 20 ◆ [64] Λιουδάκη 275 6 ◆ [65] Παυλάκης 288 65: αμπάσος < abbasso, ιταλ., βλ. Κριαράς Β΄, 26, Παπαγρηγοράκης 24, Ξανθινάκης 60 (αμπάσος < a passo, ιταλ.) ◆ [66] Παυλάκης 306 19. Για τη σημασία της λέξεως βλ. Πάγκαλος Β΄, 323 και Ξανθινάκης 166 ◆ [67] Λιουδάκη 269 286 ◆ [68] Μαυρακάκης 340, ενότ. 6 ◆ [68α] Βαβουλές, Γάμος 7. Για τη λέξη βλ. Πάγκαλος Δ΄, 228 (εκ του τσινώ < τινώ ή κινώ= κλοτσώ) και Ξανθινάκης 530 (από το τσινώ) ◆ [69] Λιουδάκη 59 237: γαρδέλι < gardello, ιταλ. < carduelis, λατιν., βλ. Ανδριώτης 60, Απαλοδήμος 392, Πλατάκης 129 ◆ [70] Βαβουλές 80 ◆ [71] Παυλάκης 223 106: κάταθηλυκό του κάτης < catus, λατιν., βλ. Ξανθινάκης 228 ◆ [72] Βαβουλές 80 ◆ [73] Βαβουλές 116 ◆ [74] Βαβουλές 188 ◆ [75] Λιουδάκη 185 15 ◆ [76] Παυλάκης 109 160 ◆ [77] Παυλάκης 223 106: καττί > κατσί > κατσούλι, βλ. Πάγκαλος Β΄, 443 ◆ [78] Βαβουλές 188 και 181 (φουρ. κάτες) ◆ [79] Λιουδάκη 288 195 ◆ [80] Λιουδάκη 286 163 ◆ [81] Λιουδάκη 302 136: γαλανός < γάλα= άσπρος σαν γάλα, βλ. Ανδριώτης 58, Κριαράς Δ΄, 219 και Πάγκαλος Δ΄, 567 ◆ [81α] Περιστεράκης 360 ◆ [82] Βαβουλές 177 ◆ [83] Παυλάκης 297 ◆ [84] Λιουδάκη 11 31 ◆ [85] Passow 483 5 ◆ [86] Fauriel 286 κζ΄ και Fauriel (Πολίτης) 308 κζ΄ ◆ [87] Passow 545 645: αλέγρος < allegro, ιταλ. (=εύθυμος, χαρούμενος), βλ. Ανδριώτης 12 και Παπαγρηγοράκης 24 ◆ [88] Λιουδάκη 211 272: αλέργος < αλέγρος < allegro, ιταλ. (=πρόθυμος, γρήγορος), βλ. Ξανθινάκης 53 ◆ [89] Περιστεράκης 348: χαλίσικος < halis, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 128 και Ξανθινάκης 556 ◆ [90] Μαστοράκης 48 ◆ [91] Μελαχρινός 197 5 ◆ [92] Passow 483 5 ◆ [93] Fauriel 286 κζ΄, Fauriel (Πολίτης) 308 κζ΄ ◆ [94] Λιουδάκη 308 211 ◆ [95]

Λιουδάκη 291 236 ◆ [96] Λιουδάκη 303 152 ◆ [97] Λιουδάκη 289 204 ◆ [98] Λιουδάκη 277 29: λούτα < luto (=βόρβορος), ιταλ.=γουρούνα, βλ. Παπαγρηγοράκης 40 και Πάγκαλος Β΄, 52 ◆ [98α] Βλαστός 56: σκρόφα < scrofa, ιταλ.(=γουρούνα), βλ. Παπαγρηγοράκης 60 ◆ [99] Παυλάκης 108 128 ◆ [100] Παυλάκης 309 70 ◆ [101] Παυλάκης 109 160 ◆ [102] Παυλάκης 108 128 ◆ [103] Παυλάκης 205 (σαρανταμαντ.). Για το πουλί βλ. Απαλοδήμος 215 (Δεκ(α)οχτούρα-Streptopelia decaocto), Πλατάκης 129 ◆ [104] Λιουδάκη 326 (Τα εκατόλογα) ◆ [105] Λαμπιθ. - Παπαδάκη 316 (διολοκάτσικο) ◆ [106] Λιουδάκη 140 205 ◆ [107] Λιουδάκη 164 55 και 64, 305 (όφις· βλ. όσα αναφέρει για τη γραφή αυτή η Λιουδάκη στη σ. ια΄), Πλατάκης 130 (όφις). Για τη διατήρηση της γραφής όφις (και όχι όφης), δρυς (και όχι δρης) βλ. Χατζιδάκις Α΄ 621-625 ◆ [108] Λιουδάκη 117 90 ◆ [109] Παυλάκης 329 100 ◆ [110] Λιουδάκη 138 183 ◆ [111] Λιουδάκη 138 183 ◆ [112] Περιστεράκης 340 ◆ [113] Λιουδάκη 138 182 ◆ [114] Παυλάκης 103 30: έχνος < έθνος, βλ. Χατζιδάκις Α΄ 140 και Β΄ 37 και 421, Ξανθινάκης 182 ◆ [115] Λιουδάκη 290 224: ζάρα < ζαρώνω, βλ. Πάγκαλος Β΄, 354 και Ξανθινάκης 185 ◆ [116] Βαβουλές 122: ζιγαρδελάκι, υποκορ. του < ζιγαρδέλι < σ-γαρδέλι < gardello, ιταλ., βλ. Ξανθινάκης 188 ◆ [117] Λιουδάκη 286 157: ζουρίδα < ζούρα < ζουριάζω (ζούρα < usura, ιταλ.= ζαρωμένη, μικρόσωμη, βλ. Ξανθινάκης 189 και Πάγκαλος Β΄, 361 ◆ [118] Παυλάκης 105 61: το ζω, τα ζα, βλ. Χατζιδάκης Α΄ 157-158 ◆ [119] Λιουδάκη 297 55: το ζώο > οζό (=ζώο), βλ. Ξανθινάκης 391 ◆ [120] Βαβουλές 170 ◆ [121] Λιουδάκη 232 118 ◆ [121α] Λιουδάκη 40 142 ◆ [121β] Λιουδάκη 130 62 ◆ [122] Παυλάκης 136 391 ◆ [123] Λιουδάκη 277 32α ◆ [124] Λιουδάκη 299 96 ◆ [125] Παυλάκης 152 52 ◆ [126] Λιουδάκη 81 44 ◆ [127] Παυλάκης 152 52 και Λιουδάκη 81 44 (κανερ. χρ.) ◆ [128] Λιουδάκη 278 42 ◆ [129] Παυλάκης 320 80. Ενδιαφέρουσα και η γραφή κατζόχειρος που απαντά στο Φυσιολόγο· βλ. Dimitris Kaimakis, Der «Physiologus» nach der ersten redaktion, Meisenheim am Glan 1974 (Beiträge zur Klassischen Philologie Heft 63), σσ. 46-47. Και στην Ικαρία πρόφεραν σκαζζόχερας αντί σκατζόχερας ή σκατσόχερας, βλ. Χατζιδάκις Β΄, 426 ◆ [130] Λιουδάκη 277 30: κατσόχοιρος < ακανθόχοιρος, βλ. Ξανθινάκης 232 και Πάγκαλος Β΄, 444 ◆ [131] Παυλάκης 136 396 ◆ [132] Λιουδάκη 293 9 ◆ [133] Παυλάκης 110 162 (κοκκόρου) ◆ [133α] Περιστεράκης 335: κούκλης < κούκλα, βλ. Ξανθινάκης 253 ◆ [134] Λιουδάκη 255 86 ◆ [135] Παυλάκης 386 69

◆ [136] Λιουδάκη 286 159 ◆ [137] Λιουδάκη 291 233 ◆ [138] Παυλάκης 318 48 ◆ [139] Λιουδάκη 308 211 ◆ [140] Μαυρακάκης 333, ενότ. 37 ◆ [141] Λιουδάκη 281 83 ◆ [142] Παυλάκης 340 80: κολισαύρα < κολοσαύρα < κόλος (=κολοβός) + σαύρα, βλ. Ξανθινάκης 243 ◆ [143] Λιουδάκη 281 95 ◆ [144] Λιουδάκη 287 181 ◆ [145] Λιουδάκη 144 262 ◆ [145α] Βαβουλές 93 ◆ [146] Λιουδάκη 237 178 ◆ [147] Λιουδάκη 299 90 ◆ [148] Βαβουλές 174 ◆ [149] Παυλάκης 223 106 ◆ [150] Λιουδάκη 65 325 ◆ [151] Λιουδάκη 172 34 ◆ [152] Σπανδωνίδη 107 6 ◆ [153] Λιουδάκη 172 33 ◆ [154] Λιουδάκη 281 90 (Τζαγομαδισμένη= που της έχουν βγάλει φτερά απ' εδώ κι από κει, βλ. Λιουδάκη 281, υποσημ. 36) ◆ [155] Λιουδάκη 276 14: χούρδος= ακατάστατος· (επί των ορνίθων) που έχει τα φτερά σηκωμένα, βλ. Λιουδάκη 276, υποσημ. 8 και σ. 372 και Πάγκαλος Δ΄ 339 ◆ [156] Παυλάκης 318 48: χοχλιδάτος= αυτός που έχει χρώμα χοχλιού, σαλιγκαριού, δηλ. ψαρό όπως είναι το χρώμα του ψαριού, βλ. Πάγκαλος Δ΄, 342 ◆ [157] Μαυρακάκης 331, ενοτ. 34 ◆ [158] Λιουδάκη 305 176· βλ. και Θέρος Β, 267 95 (κοτσιφός). - Πλατάκης 129 ◆ [159] Παυλάκης 260 9: κούβα= γαλοπούλα, βλ. Πάγκαλος Β΄, 495 (κούβος,ο= «ινδόρνις η κοινή, κοιν. γάλλος και διάνος») ◆ [160] Λιουδάκη 253 56 ◆ [161] Λιουδάκη 290 217 ◆ [162] Jeannarakis 277 148 ◆ [163] Λιουδάκη 290 218: βενέτικος= μικροκαμωμένος, κομψός (από επίδραση από τα κομψοτεχνήματα που εισάγονταν στην Κρήτη από τη Βενετία), βλ. Ξανθινάκης 128, Πάγκαλος Β΄, 224 (Βενέτικος, το λεγόμενον επί μικροσώμων προσώπων, φυτών και ζώων)· βλ. και Λιουδάκη 337 ◆ [164] Λιουδάκη 255 86 ◆ [165] Βαβουλές 176 ◆ [166] Βαβουλές 176 ◆ [167] Παυλάκης 113 226: κουράδι < κουρά, βλ. Πάγκαλος Β΄, 506, ενώ κατά τον Ξανθινάκη (σ. 258) από το ιταλ. kuratulu < curator, λατιν.=φροντιστής ◆ [168] Παυλάκης 218 2 ◆ [169] Βαβουλές 179 ◆ [170] Παυλάκης 223 105 ◆ [171] Παυλάκης 218 7 ◆ [172] Λιουδάκη 77, 67 (λαγοναρά): λαγωνάρης < λαγωνεύω < λαγωνικόν < λακωνικός (κύων), βλ. Ξανθινάκης 275 και Πάγκαλος Γ΄, 19 ◆ [172α] Σπανδωνίδη 87 36 ◆ [173] Λιουδάκη 232 108· βλ. και Jeannarakis 286 221 (λαγώς) ◆ [174] Μαυρακάκης 349, ενότ. 6 ◆ [174α] Περιστεράκης 352 ◆ [174β] Παυλάκης 125 177 ◆ [175] Λιουδάκη 135 140 ◆ [176] Λιουδάκη 153 11 ◆ [177] Λαμπιθ.-Παπαδάκη 311 ◆ [178] Λιουδάκη 258 126 ◆ [179] Παυλάκης 296 203 ◆ [180] Λιουδάκη 206 208. Για το πουλί βλ. Απαλοδήμος 114 (Καμποπέρδικα - λιβαδοπέρδικα) ◆ [181] Λιουδάκη 253 56 ◆ [182] Λιουδάκη 278 40 ◆ [183] Παυλάκης 157 28 ◆ [184] Βαβουλές 175: ματζέ-

τα < manzetta, ιταλ., βλ. Παπαγρηγοράκης 42 (ματζιέττα) και Ξανθινάκης 302 (ματζιέτα) ◆ [184α] Δετοράκης 40 286 ◆ [185] Μαστοράκης 82, Σπανδωνίδη 96 91 ◆ [186] Μαστοράκης 82 ◆ [187] Λιουδάκη 7 82 ◆ [188] Παυλάκης 340 86 ◆ [189] Παυλάκης 319 78 ◆ [190] Παυλάκης 209 35 ◆ [191] Λαμπιθ. - Παπαδάκη 321: καπαρί < καπαρός (=ξανθός) < καπυρός (=αυτός που έχει χρώμα ξηρών φύλλων), βλ. Ξανθινάκης 220 και Πάγκαλος Β΄, 417 (ο έχων χρώμα υπόξανθον ως η κάπαρις, εκ του οποίου και το όνομα) ◆ [192] Βαβουλές, Γάμος 5 ◆ [193] Λιουδάκη 274 349 ◆ [194] Λιουδάκη 290 220: βενέτικος, βλ. υποσημ. 163 ◆ [195] Βαβουλές 181 ◆ [196] Λιουδάκη 282 102 ◆ [197] Παυλάκης 311 117 ◆ [198] Λιουδάκη 191 105 ◆ [199] Παυλάκης 307 36 ◆ [200] Παυλάκης 311 117 ◆ [201] Παυλάκης 321 98: κούντουρος < κόντουρος < κοντή ουρά, βλ. Ανδριώτης 169 και Ξανθινάκης 257 (=λειψός στο ύψος, κοντός), ενώ Λιουδάκη 351 (=εκείνος που δεν έχει ουρά)· βλ. και Χατζιδάκις Α΄, 236-237 (κουντούρης) και Β΄, 283 (κόντουρος> κούντουρος) ◆ [202] Jeannarakis 283 202 και Κριάρης 470 όπου, στην υποσημ. 5 γράφει: «Μπουμπούροι= είδος σφηκών, βοϊζόντων (βομβυλιοί)» ◆ [203] Παυλάκης 236 75 (μπροσταρόκρυγιους) ◆ [204] Λιουδάκη 292 243 ◆ [205] Παυλάκης 310 85 ◆ [206] Παυλάκης 296 197 ◆ [207] Λιουδάκη 317 10: ντανάς > dana, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 108, Ανδριώτης 231, Ξανθινάκης 348 και Λιουδάκη 358 ◆ [208] Λιουδάκη 71 408 ◆ [209] Λιουδάκη 309 8 ◆ [210] Λιουδάκη 193 27 ◆ [211] Παυλάκης 302 78: ξεφτέρι < ξεφτέριν < ξιφτέριν < ξιπτέριν < accipiter, βλ. Ανδριώτης 237 και Κουκουλές Ε΄(Παράρτημα, σ.40: ξεφτέρι < οξυπτέριον). Για το πουλί βλ. Απαλοδήμος 78 ◆ [212] Μαστοράκης 45 ◆ [213] Λιουδάκη 138 187: όχεντρα < έχεντρα < έχιδνα, βλ. Ανδριώτης 256 και Ξανθινάκης 402, Πλατάκης 130. Στο Χατζιδάκι (Α΄ 229) όχενδρα, και Β΄ 403 όχεντρα ◆ [214] Παυλάκης 257 36 ◆ [215] Περιστεράκης 377 ◆ [216] Λιουδάκη 90 2 και Βαβουλές, Γάμος 11 (παγόνα) ◆ [217] Λιουδάκη 90 2 ◆ [218] Λιουδάκη 21 15· βλ. και Βαβουλές, Γάμος 11 (παγόνι) ◆ [219] Λιουδάκη 83 70 ◆ [220] Βαβουλές 48 ◆ [220α] Βλαστός 97 ◆ [220β] Δετοράκης 44 327 (παληογαϊδούρα) ◆ [221] Λιουδάκη 277 32 ◆ [222] Λιουδάκη 283 120. - Πλατάκης 130 (παπί) ◆ [223] Βαβουλές 41 ◆ [224] Περιστεράκης 368: πελιστέρι < περιστέρι (κατ' ανομοίωση), βλ. Χατζιδάκις Α΄, 530 ◆ [225] Λιουδάκη 84 87 ◆ [226] Λιουδάκη 80 38 ◆ [227] Λιουδάκη 84 87 ◆ [228] Βαβουλές, Γάμος 7 ◆ [229] Λαμπιθ. - Παπαδάκη 305 ◆ [230] Λιουδάκη 90 10 ◆ [231] Βαβουλές 79 ◆ [232] Λιουδάκη 23

8 ◆ [232α] Βαβουλές 188 ◆ [233] Βαβουλές 41 ◆ [233α] Παυλάκης 211 71 ◆ [234] Λιουδάκη 328, Β΄ Ανατολή Ιεράπετρας ◆ [235] Λιουδάκη 327 20 (Α΄ Λατσίδα) ◆ [236] Μαυρακάκης 340, ενότ. 6 ◆ [237] Λιουδάκη 305 168 ◆ [238] Βαβουλές 40 ◆ [239] Παυλάκης 369 97 ◆ [240] Παυλάκης 268 10 ◆ [241] Βαβουλές 122 ◆ [242] Λιουδάκη 193 21 ◆ [243] Λιουδάκη 198 89 ◆ [244] Βαβουλές, Γάμος 11 ◆ [245] Παυλάκης 283 89 ◆ [246] Παυλάκης 344 13: πεταξάρι < πέταξα, βλ. Ξανθινάκης 422 ◆ [247] Παυλάκης 296 195 ◆ [248] Περιστεράκης 366.Εσφαλμένη θεωρώ την άποψη που διατύπωσε ο Πάγκαλος στη δημοσίευση παραλλαγής της μαντινάδας (Γ΄, 278· βλ. και Δ΄, 594) ότι δηλ. το όνομα πετρίτης δηλώνει τον «πετροβόλο, λιθοβόλο». Ο 6΄ στίχος της μαντινάδας και στις δύο παραλλαγές επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για το πουλί πετρίτης. Βλ. Απαλοδήμος 105 (Πετρίτης- Falco peregrinus - ταξιδιάρικο γεράκι) ◆ [249] Λιουδάκη 187 45· βλ. και Περιτσεράκης 371 (πετροκοτσιφός). - Πλατάκης 130 ◆ [250] Λαμπιθ.-Παπαδάκη 309 ◆ [251] Παυλάκης 307 40 ◆ [252] Λιουδάκη 270 300 ◆ [253] Παυλάκης 348 81 ◆ [254] Παυλάκης 289 72 ◆ [255] Λιουδάκη 27 45. Για την προέλευση της λέξεως από το λατινικό pullus (και όχι το ελληνικό πώλος) βλ. Χατζιδάκις Α΄, 636-652 ◆ [256] Λιουδάκη 43 32 ◆ [257] Passow 483 5 ◆ [258] Λιουδάκη 251 25 ◆ [259] Λιουδάκη 45 16 ◆ [260] Παυλάκης 162 5 ◆ [261] Λιουδάκη 67 352 ◆ [262] Περιστεράκης 350 ◆ [262α] Παυλάκης 120 87 ◆ [263] Κριάρης 468 ◆ [264] Λαμπιθ. - Παπαδάκη 322 ◆ [265] Λιουδάκη 154 8 ◆ [266] Βαβουλές 156 ◆ [267] Λιουδάκη 235 157 ◆ [268] Παυλάκης 123 145 ◆ [269] Περιστεράκης 350 ◆ [270] Λιουδάκη 249 10 ◆ [271] Λιουδάκη 209 235 ◆ [272] Λιουδάκη 123 76 ◆ [273] Μαστοράκης 110 ◆ [274] Βαβουλές 193 ◆ [275] Μαστοράκης 111 ◆ [276] Δετοράκης 37 239 ◆ [277] Παυλάκης 345 23 ◆ [277α] Θέρος, Δημοτικά, 117. Για τη μετοχή πετάμενος (κατά το γενάμενος) βλ. Χατζιδάκις Α΄, 16 ◆ [278] Μαστοράκης 116 ◆ [279] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 301 ◆ [280] Δετοράκης 41 299 ◆ [281] Λιουδάκη 130 65 ◆ [282] Λιουδάκη 163 45 ◆ [282α] Σπανδωνίδη 86 25 ◆ [283] Λιουδάκη 272 321 ◆ [283α] Θέρος Β΄, 268 100 ◆ [284] Λιουδάκη 203 164 ◆ [285] Λιουδάκη 233 120 ◆ [286] Λιουδάκη 305 178 ◆ [287] Λιουδάκη 266 243 ◆ [287α] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 321 ◆ [288] Λιουδάκη 98 16: σαΐνι < σαχίνι < sahin, τουρκ., βλ. Ανδριώτης 319 και Απαλοδήμος 76-77 ◆ [289] Λιουδάκη 139 195 ◆ [290] Παυλάκης 147 185 ◆ [290α] Θέρος, Δημοτικά, 117 ◆ [291] Λιουδάκη 290 223 (σκλόπα): σκλώπα < σκωψ (=είδος μικρής γλαύκας), βλ. Ξανθινάκης 471-472 και Απαλοδήμος 222 (Γκιώνης- otus

scops - Σκλώπα και Σκουλούπα) ◆ [292] Παυλάκης 386 69. Βλ. προηγούμ. υποσημ. και Πάγκαλος Γ΄, 418 ◆ [293] Παυλάκης 186 19 ◆ [294] Παυλάκης 130 284 ◆ [295] Παυλάκης 311 105 ◆ [296] Λιουδάκη 167 4 ◆ [297] Λιουδάκη 167 4 ◆ [297α] Σπανδωνίδη 19 16: σκουντί < σκούζω < σκύζομαι (=οργίζομαι), βλ. Ξανθινάκης 473 και Πάγκαλος Γ΄, 414 και Δ΄, 602 ◆ [298] Λιουδάκη 282 103 ◆ [299] Παυλάκης 346 44 (λαγονάρης). Βλ. υποσημ. 172 ◆ [300] Σπανδωνίδη 108 9 ◆ [301] Βαβουλές 15 ◆ [302] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 309. -Πλατάκης 131 ◆ [303] Παυλάκης 337 26 ◆ [304] Παυλάκης 93 126 ◆ [305] Παυλάκης 272 91 ◆ [306] Βαβουλές 39 (σφίγγα) ◆ [307] Βαβουλές 59 ◆ [308] Βαβουλές 94 ◆ [309] Μαυρακάκης 337, ενότ. 47α ◆ [310] Σπανδωνίδη 92 65 ◆ [311] Μαυρακάκης 325 (τρυγώνα) ◆ [312] Λιουδάκη 14, 6΄3 ◆ [313] Λιουδάκη 197 73◆ [314] Παυλάκης 331 149 ◆ [315] Λιουδάκη 277 27. Την ερμηνεία δίνει η Λιουδάκη (277, υποσημ. 17). Ο Πάγκαλος (Δ΄, 214) γράφει: «τσαρφαλίδα εκ του τσερφαλίδα ως συνώνυμον της τσέρφας, ζωύφιον αλματωδώς περιφερόμενον περί την εστίαν του μαγειρείου». Πρόκειται για τον «γρύλλον τον οικοδίαιτον», την τρωξαλλίδα της Δυτ. Κρήτης», για την οποία βλ. Ξανθινάκης 522 ◆ [316] Βαβουλές 185 ◆ [317] Παυλάκης 345 30 ◆ [318] Βαβουλές 185 ◆ [319] Λιουδάκη 16, 6΄ 23 ◆ [320] Παυλάκης 376 14 ◆ [321] Παυλάκης 376 14 ◆ [322] Παυλάκης 320 80 ◆ [323] Λιουδάκη 283 120 ◆ [324] Λιουδάκη 277 30 ◆ [325] Λιουδάκη 269 286 ◆ [326] Λιουδάκη 267 255 ◆ [326α] Παυλάκης 208 16 ◆ [327] Μαστοράκης 35 (χρυσαλίς) ◆ [328] Λιουδάκη 301 122 ◆ [329] Λιουδάκη 301 120 ◆ [330] Βαβουλές 176 ◆ [331] Βαβουλές 176 ◆ [332] Βαβουλές 69 ◆ [333] Λιουδάκη 306 189

ΙΙ. ΔΕΝΤΡΑ, ΘΑΜΝΟΙ, ΦΥΤΑ, ΑΝΘΗ, ΚΑΡΠΟΙ

α.

Αγγούρα,η· βλ. αγγούρι ◆ αγγουρέ[1] ή αγγουριά,η[2] ◆ αγγούρι,το[3], μεγεθυντ. αγγούρα,η[4] ◆ αγγουριά,η· βλ. αγγουρέ ◆ αγγουρίδα,η[5] (=αγουρίδα) ◆ αγιόκλημα,το[6] ◆ αγκάθα,η· βλ. επόμ. ◆ αγκάθι,το[7], μεγεθυντ. αγκάθα, η[8]· αγκάθι φαρμακερό[9] ◆ αγκαθόχορτο,το[10] ◆ αγκαραθιά,η[11] ή αγκάραθος,ο[12] ◆ αγκάραθος,ο· βλ. προηγούμ. ◆ αγκινάρα,η[13] ◆ αγούδουρος/-ρας,ο[14] (=θάμνος, του οποίου τα κλαδιά, όταν ξεραθούν, παρασύρονται εύκολα από τον άνεμο) ◆

αγριοκάλαμο,το[15] ◆ αγριοκατσοπρίνι,το[16] ◆ αγριελιά[17] ή αγριολιά,η[18] ή ασγουρλίδι,το[19] ◆ αγριολιά,η· βλ. αγριελιά ◆ αγριολούλουδο,το[20] ◆ αγριοσυκιά,η[21] ◆ αζίλακας,ο[22] (=είδος πρίνου) ◆ αζόγυρος,ο[23] (=δύσοσμος θάμνος) ◆ αθός,ο[24] (=ανθός) ή άνθι[25] ή άνθος,το[26] ή ανθός,ο[27]· αθός ωραίος,[28] άνθος μυρωμένο[29] ◆ ακίσσαρος,ο[30] ◆ αλησμονόχορτο[31] ή ξελησμονόχορτο,το[31α] ◆ αμπέλι,το[32] α. ακλάδευτο[33], κλαδεμένο[34], μαραμένο[35], χοντροκουρμουλάτο[36] ◆ αμπελοκουρμούλα[37] ή αμπελοκουτσούρα[38], ή κουρμούλα,η[38α] (=κάθε φυτό αμπελιού) ◆ αμπελοκουτσούρα,η· βλ. προηγούμ. ◆ αμπέρι,το[39] (=το άνθος της αμπεριάς) ◆ αμπεριά,η[40] (=η γαζία) ◆ αμπερόζα,η[40α] (=είδος γερανιού) ◆ αμυγδαλάκι,το· βλ. αμύγδαλο ◆ αμυγδαλιά[41] ή μυγδαλιά,η[41α]· μ. ανθισμένη[41β] ◆ αμύγδαλο[42] ή μύγδαλο,το[43], υποκορ. αμυγδαλάκι,το[44] ◆ άνθι,το· βλ. αθός ◆ ανθός,ο· βλ. αθός ◆ άνθος,το· βλ. αθός ◆ ανωνίδα,η[44α] (=αγκαθωτός θάμνος)· αν. φουντωτή[44β] ◆ απιδάκι,το· βλ. επόμ. ◆ απίδι,το[45], υποκορ. απιδάκι,το[46]. απίδι δροσάτο[47] ◆ απιδιά,η[48]· υποκορ. απιδοπούλη,η[49] ◆ απιδοπούλα,η· βλ. προηγούμ. ◆ απισθιά,η[50] (=είδος του φυτού *αρτεμισία*· άλλη ονομασία *αψιθιά*) ◆ απούρανος,ο[51] (=είδος αγκαθωτού χόρτου) ◆ αρακάς,ο[52] ◆ αρδαχτύλινας,ο[53] (=είδος αγκαθιού) ◆ αρίγανη,η[54] (=η ρίγανη) ◆ αρισμαρής,ο[55] ή αρισμαρί[56] ή ροσμαρί,το[57] ή δεντρολιβανιά,η[58] ◆ αρισμαρί,το· βλ. προηγούμ. ◆ αροδαμός,ο[59] (=τα νέα βλαστάρια των δέντρων και κυρίως του πρίνου κατά την άνοιξη) ◆ ασγουρλίδι,το (=αγριελιά), βλ. αγριελιά ◆ ασκελοτούρα,η[60] (=το αγριοκρόμμυδο, η κρεμμύδα) ◆ ασπαλαθάκι,το· βλ. επόμ. ◆ ασπάλαθος[61] ή ασπάλαθρος[62] ή ασφάλακτος[63] ή ασφέλακτος,ο[64]· υποκορ. ασπαλαθάκι,το[65] ◆ ασπάλαθρος, ο· βλ. προηγούμ. ◆ ασπρόσταρο,το[66] (=είδος σταριού) ◆ αστοιβίδα,η[67] (=αγκαθωτός θάμνος) ◆ ασφέλακτος,ο· βλ. ασπάλαθος ◆ ατσιγκνίδα[68] ή τσιγκνίδα[69] ή τσουγκνίδα,η[69α] τσουκνίδα,η[70] ◆ αχιμάδες,οι[71] (=θάμνοι για προσάναμμα) ◆ αχλάδι,το[72] (=ο καρπός της αχλαδιάς, όχι της απιδιάς)

β.

Βαγί,το[73] (=το φύλλο ή κλαδί του φοίνικα ή της δάφνης) ◆ βαγιωνιά,η[74]· β. ανθισμένη[75], πλεμένη[75α] ◆ βάλσαμος[76] ή βάρσαμος,ο[77] ή βαρσάμι,το[78] (=ο δυόσμος) ◆ βαρσάμι,το· βλ. προηγούμ. ◆ βάρσαμος,ο· βλ. βάλσαμος ◆ βασιλικά,τα (= οι βασιλικοί), βλ. βασιλικός ◆ βασιλικάκι,το· βλ. βασιλικός ◆ βασιλικάπιδο,το[79] (=αχλάδι μυρωδάτο) ◆ βασιλικός,ο[80] (πληθ. και: τα βασιλικά[81])

υποκορ. βασιλικάκι,το[82]· βασιλικός δίκλωνος, ζγουρός[83], κιτράτος[84] (=με άρωμα κίτρου), λιγνός[85], μακροκοντυλάτος[86], ξερός[87], πλατύφυλλος[88], πράσινος[89], σαραντακλώναρος[90], σαραντακλωναράτος[91], σγουρός[92], χλωρός[93], ψηλός[94], ψιλόσγουρος[95], βασιλικάκι ζγουρό[96], σγουρό[97] ◆ βάτος,ο[98]· β. ριζιμιός[99] ◆ βάτσινο,το[100] (=το βατόμουρο) ◆ βελάνι,το[101] ◆ βερίκοκο,το[102]· β. μεταξωτό[103], μεταξ. θαλασσογυρισμένο[104] ◆ βιόλα,η[105]· β. άσπρη[106], γλιτσασμένη[107], δροσάτη[108], καρνάδα[109] (=κόκκινη), κατακόκκινη[110], κόκκινη[111], κομμένη[112], κουμπελίδικη[113] (=θολωτή), κρεμίζα[114] (=κόκκινη), μυρισμένη[115], πρωτοφανίστικη[116] ◆ βοσκαρά,η[117] (=η τροφή ζώων, το χορτάρι) ◆ βοτάνι[118] ή βότανο,το[119]· βοτάνι φαρμακερό[120] ◆ βότανο,το· βλ. προηγούμ. ◆ βρούβα,η[121] ◆ βρωμομολόχα,η[122] ◆ βυργιά,τα[122α] (=τα βρύα· οι αβρωνιές-οβριές) ◆ βούρλο,το[122β]

γ.

Γαϊδουραχιμάδα,η[123] (=είδος θυμαριού) ◆ γαρεφαλάκι,το· βλ. γαρέφαλο ◆ γαρεφαλιά[124] ή γαροφαλιά[125] ή γαρουφαλιά[126] ή γαρυφαλιά[127]· γαροφαλιά βυσινιά[128] ◆ γαρέφαλο[129] ή γαρόφαλο[130] ή γαρούφαλο[131] ή γαρύφαλο,το[132]· υποκορ. γαρεφαλάκι[133] ή γαρουφαλάκι[134] ή γαρυφαλάκι,το[135]· γαρέφαλο ακράτο [136](=διαλεκτό), άσπρο[137], γαρύφαλο κόκκινο[138] ◆ γαρουφαλάκι,το· βλ. προηγούμ. ◆ γαροφαλιά,η· βλ. γαρεφαλιά ◆ γαρύφαλο,το· βλ. γαρέφαλο ◆ γαρουφαλιά,η· βλ. γαρεφαλιά ◆ γαρούφαλο,το· βλ. γαρέφαλο ◆ γαρυφαλιά,η· βλ. γαρεφαλιά ◆ γαρύφαλο,το· βλ. γαρέφαλο ◆ γιασεμάκι,το· βλ. επόμ. ◆ γιασεμί,το[139]· υποκορ. γιασεμάκι,το[140]· γιασεμί άσπρο[141], γλυκύτατο[142], λιγνό[143], μαραμένο[144], Μελαμπιανό[145] (=από το χωριό Μέλαμπες), ξεφουντωμένο[146], Ροδωπιανό[147] (από το χωριό Ροδωπού), ψηλό, λιγνό[148], ψιλόφουντο[149], γιασεμάκι άσπρο[150] ◆ γλυκογιασεμί,το[151] ◆ γλυκοκερασ(ι)ά,η[152] ◆ γλυκολεμονιά,η[153] ◆ γλυκολέμονο,το[154] ◆ γλυκομαντζιοράνα,η[155] ◆ γλυκομηλιά,η[156] ◆ γλυκόμηλο,το[157] ◆ γλυκοπορτάκαλο,το[158]

δ.

Δάφνη,η[159]· δ. μυρισμένη[160], πράσινη[161] ◆ δεντρί[162] ή δέντρο[163] ή δεντρό,το [164](πληθ.: δέντρα[164α], δεντρά[165], δέντρη[166], δεντρώ(ν)[167]), δεντρί χαμηλότερο[167α], χρυσό[168], ψηλό[169]· δέντρο μαραμένο[170], δεντρό κακό[171], κουφαλιάρι-

κο[171α], μεγάλο[172], χρυσό[173], χρυσοπράσινο[174], ψηλό[175] ◆ δέντρο,το· βλ. προηγούμ. ◆ δεντρό,το· βλ. δεντρί ◆ δεντρολιβανιά,η· βλ. αρισμαρής ◆ δίχταμο,το[176] (=αρωματικό βότανο) ◆ δροσιηλιά,η[177] ◆ δρυάς[178] ή δρυς,ο[179] (πληθ. δρυάδες[180], δρυγιάδες[181]) ◆ δρυς,ο· βλ. προηγούμ.

ε.

Εκατοντάφυλλο,το[182] ◆ έλατος,ο[183] ◆ ελιά,η[184]· ελ. πρικιά[185] (=πικρή), τσουνάτη[186], φίνα[187]

ζ.

Ζουμπούλι,το[188]· ζ. καρνάδο[189] (=κόκκινο), τσαχτσί μαβί[190] (=βαθύ μπλέ)

θ.

Θύμος,ο[191] (=το θυμάρι,η θρούμπη)

ι.

Ιθιά,η[192] (=η ιτιά)

κ.

Κακουλές,ο[193] (=αρωματικό φυτό και ο καρπός του) ◆ καλάμι,το[194]· κ. λιανό μακρύ[195], ξερό[196] ◆ κανέλα,η[197] ◆ κανελαθός[198] ή κανελανθός,ο[199] ◆ κανελανθός,ο· βλ. προηγούμ. ◆ κανελιά,η[200] ◆ καναβούρι,το[201] ◆ καντιφές,ο[202] (πληθ. καντιφέρες[203]), καντ. όμορφος[204], ωραίος[204α] ◆ καρά,η[205] (=η καρυδιά), κ. θεόρατη[206] ◆ καρεμφύλλι[207] ή καρεφυλλάτο[207α] ή καρεφύλλι,το[208] ή καρυοφύλλι[209] ◆ καρεφυλλάτο,το· βλ. προηγούμ. ◆ καρεφύλλι,το· βλ. καρεμφύλλι ◆ καρπούζα,η[210] ◆ καρύδι,το[211] ◆ καρυοφύλλι,το· βλ. καρεμφύλλι ◆ κάστανο,το[212] ◆ κεράσι,το[213], κ. Γερακαργιανό[214] (=κ. από το Γερακάρι), κόκκινο[215] ◆ κισσός,ο[216] ◆ κιτρινοκολοκύθα,η[217] ◆ κιτρολεμονιά,η[218] ◆ κιτρολέμονο,το[219] ◆ κιτρομανταρινιά,η[220] ◆ κλήμα,το[221] (γεν. κλημάτου[222]), κλ. κομμένο[223], συρίκι[224] (=είδος αμπελιού) ◆ κοκκινοπιπεριά,η[225] ◆ κολοκλάσι,το[226] (άλλως κολοκάσι, το =φυτό με εδώδιμα αμυλούχα ριζώματα) ◆ κολοκύθα,η[227] ◆ κολοκύθι,το[228] ◆ κουβάρι,το[229] (= ο καρπός του πλατάνου) ◆ κουκάκια,τα· βλ. επόμ. ◆ κουκιά,τα[230], υποκορ. κουκάκια,τα[231]· κουκιά μαύρα[232] ◆ κου-

κουναρά[233] ή κουκουναργιά[234] ή κουκουναριά,η[235]· κουκουνάρα χρυσή[236], κουκουναργιά γλυκιά[237], κουκουναριά χρυσή[238] ◆ κουκουναργιά,η· βλ. προηγούμ. ◆ κουκουναριά,η· βλ. κουκουναρά ◆ κούμαρος,ο[239] ◆ κουρμούλα,η· βλ. αμπελοκουρμούλα ◆ κουτσουρολιά,η[240] (=η γέρικη ελιά, που έχει χάσει τα πιο πολλά κλαδιά της) ◆ κρασάμπελο,το[241] ◆ κριθαράκι,το· βλ. επόμ. ◆ κριθάρι,το[242], υποκορ. κριθαράκι,το[243]· κριθάρι αορίτικο[244] (=βουνίσιο), χρυσάγκαλο χρυσόφυλλο χρυσοκοντυλωμένο[245] ◆ κρίνο,το[246] ή κρίνος,ο[247] (πληθ. κρίνα[247α])· κρίνος άσπρος[248], λιγερός[249], λιγνός[250], μαραμένος[251], Σπηλιανός[252] (=κρ. από το Σπήλι), ψηλός[253], ωραιότατος[254] ◆ κρεμμύδι[255] ή κρομμύδι,το[256], μεγεθυντ. κρόμμυδος,ο[256α] ◆ κρομμύδι,το· βλ. προηγούμ. ◆ κρόμμυδος,ο· βλ. κρεμμύδι ◆ κυδώνι,το[257]· κ. γλυκό[258], ξαρρωστικό[259], χρυσό[260] ◆ κυκλαμιά,η[261]· κ. βελουδένια[262] ◆ κύμινο,το[263] ◆ κυπαρισσάκι,το· βλ. επόμ. ◆ κυπαρίσσι,το[264], κυπάρισσος,ο[265], υποκορ. κυπαρισσάκι,το[266]· κυπαρίσσι λιανό[267], λιγνό[268], όμορφο[269], ψηλό[270], κυπαρισσάκι λιγνό και κοκκινοκορφάτο[271], ψηλό και πρασινοκορφάτο[272] ◆ κυπαρισσόμηλο,το[273] ◆ κύπερη,η[274] (=ποώδες αρωματικό φυτό), κ. μελαχροινή[275], ψηλή λιγνή[276]

λ.

Λαθούρι,το[277] (=φυτό, του οποίου καρπός είναι η φάβα) ◆ λαλές,ο[278] (= είδος ανεμώνας) ◆ λάχανο[279] ή φρύο[280],το ή φυλλάδα,η[281]· φρύο φρυωτό, φρυωμένο[282] (=φρυσκωμένο) ◆ λεβάντα,η[283] ◆ λεμονανθός,ο[284]· λ. άσπρος[285] ◆ λεμονάκι,το· βλ. επόμ. ◆ λεϊμόνι[286] ή λεμόνι,το[287], υποκορ. λεμονάκι,το[288]· λεϊμόνι δίφορο[289], λεμόνι άγγουρο[290], δίφορο[291], Καστρινό[292] (=Ηρακλειώτικο), κίτρινο[293], μυρισμένο[294], στρογγυλό[295], Χιώτικο[296], λεμονάκι άγγουρο[297] ◆ λεμόνι,το· βλ. προηγούμ. ◆ λεϊμονιά[297α] ή λεμονιά,η[298]· λεμ. ανθισμένη[299], κοντή[300], Κρητικιά[301], Ρεθυμνιανή[302], σγουρή[303] ◆ λεμονιά,η· βλ. προηγούμ. ◆ λεύκα,η[304] ή πεύκος,ο[305]· π. μαύρος[306] ◆ λιανολιδάκι,το[307] (υποκορ. της λιανολιάς και του καρπού της) ◆ λιανοχάρουπο,το[308] ◆ λινάρι,το[309] ◆ λιοπρίνι,το[310] (=είδος πρίνου που μοιάζει με ελιά) ◆ λουλούδι[311] ή λούλουδο,το[312], υποκορ. λουλουδάκι[313]· λουλούδι αθάνατο[314], λούλ. άσπρο και καρνάδο[315] (=κόκκινο) ◆ λουμπούνια,τα[316] (= ο καρπός του λούπινου, τα λούπινα) ◆ λυγιά,η[317] (=η λυγαριά)

μ.

Μάλτα,η[318] (=είδος πορτοκαλιάς), υποκορ. μαλτάκι,το[319] (είδος πορτοκαλιού) ◆ μαλτάκι,το· βλ. προηγούμ. ◆ μανίτης,ο[320] ◆ μανουσάκι,το[321] ◆ μανταρίνι,το[322] ◆ μαντζιοράνα[323] ή ματζιοράνα[324] ή ματζουράνα,η[325] ◆ μαντιλίδα,η[326] (=η κίτρινη μαργαρίτα) ◆ μάραθο,το[327] ◆ μαργαρίτα,η[328] ◆ μαρούλι,το[329]· μ. δροσερό[330] ◆ μαρτολούλουδο,το[330α] ◆ μαστίχα,η[331] ή σακίζι,το[332] ◆ ματζιοράνα,η· βλ. μαντζιοράνα ◆ ματζουράνα,η· βλ. μαντζιοράνα ◆ μαυραγάνι,το[333] (είδος σταριού) ◆ μαυραθέρας,ο[334] (=είδος σταριού) ◆ μαυρόμουρνο,το[335] (=το μαύρο μούρο) ◆ μενεξές,ο[336] ◆ μερθιά[337] ή μερτιά[338] ή μυρθιά,η[339]· μυρθιά άσπρη[340] ◆ μυρτιά,η· βλ. προηγούμ. ◆ μέρτο,το[341] (=ο καρπός της μυρθιάς) ◆ μηλιά,η[342], υποκορ. μηλίτσα,η[343]· μηλιά χρυσή[344] ◆ μηλίτσα,η· βλ. προηγούμ. ◆ μήλο,το[345]· μ. βενέτικο[346], δαγκαμένο[346α], δακαμένο[346β], δίφορο[347], δροσάτο[348], ζαρίφικο[349] (=κομψό, λεπτό), ζαριφλάτο[350] (=κομψό, λεπτό), ζαχαράτο[351], κατακόκκινο[352], κόκκινο[353], μυρωδάτο[354], ταιριασμένο[355], χρυσό[356], ψυγμένο[357] (=μαραμένο), ψημένο[358] ◆ μολόχα,η[359] ◆ μοσκοκαρ(υ)διά,η[359α] ◆ μόσκος[360] ή μόσχος,ο[361]· μόσκος άδολος[361α], ακράτος[362], αφράτος[362α] ◆ μουρέλο,το[363] (=το νέο ελαιόδεντρο)· μ. πολυφορτωμένο[363α] ◆ μούρναρος,ο· βλ. μούρνο ◆ μουρνιά,η[364] (=η μουριά) ◆ μούρνο,το[365] (=το μούρο), μεγεθυντ. μούρναρος,ο[366]· μούρνο άσπρο[367], μαύρο[368], μούρναρος μαύρος[369] ◆ μπάμια,η[370] ◆ μπαμπάκι,το[371]· μπ. φουσκωμένο[372] ◆ μπιζέλι,το[373] ◆ μπουρνέλα,η[374] ◆ μυγδαλιά,η· βλ. αμυγδαλιά ◆ μύγδαλο,το· βλ. αμύγδαλο ◆ μυρθιά,η· βλ. μερθιά

ν.

Νεράτζι,το[375] ◆ νεραντζολεμονιά,η[376] ◆ νεραντζαθός,ο[377] ◆ ντομάτα,η[378] ◆ ντραντάφυλλο[379] ή ντραντράφυλλο[380] ή ντριαντάφυλλο[380α] ή τραντάφυλλο[381] ή τριαντάφυλλο,το[382]· υποκορ. τριανταφυλλάκι,το[383]· τριαντάφυλλο άσπρο[384], γλυκό[385], μαύρο[386], όμορφο[387]

ξ.

Ξελησμονόχορτο,το· βλ. αλησμονόχορτο ◆ ξυλαγκαραθιά,η[388] ◆ ξυνολέμονο,το[389] ◆ ξυνόρογδο[390] ή ξυνόροϊδο,το[391] ◆ ξυνόροϊδο,το· βλ. προηγούμ.

ο.

Οπωρικό[392] ή πωρικό,το[392α]

π.

Πανσές,ο[393] ◆ παστανάγλα,η[394] (=το καρότο) ◆ πατάτα,η[395] ◆ πεπόνι,το[396] ◆ περαντζούνι,το[397] (=η μικρή, δευτερεύουσα αγκινάρα) ◆ περιπλοκάδι,το[398] ◆ πετραμυγδαλάκι,το· βλ. επόμ. ◆ πετραμύγδαλο,το[399]· υποκορ. πετραμυγδαλάκι[400] ◆ πεύκινα,τα[401] (=ο καρπός του πεύκου) ◆ πεύκο,το[402]· π. φουντωτό και μυρισμένο[403] ◆ πεύκος,ο· βλ. λεύκα ◆ πικραμύγδαλο[404] ή πρικαμύγδαλο,το[405] ◆ πικρόβρουβα,η[406] ◆ πικροδάφνη[407] ή σφάκα,η[408] ◆ πιπέρι,το[409] ◆ πιπερ(ι)ά,η[410] ◆ πλατάνι,το· βλ. επόμ. ◆ πλάτανος,ο[411] ή πλατάνι,το[412]· πλατάνι φουντωτό[413] ◆ πορτακάλι[414] ή πορτοκάλι,το[415]· πορτακάλι κόκκινο[416] ◆ πορτακαλιά,η[417] ◆ πορτοκάλι,το· βλ. πορτακάλι ◆ πορτακαλολέμονα,τα[418] ◆ πουρνάρι,το· βλ. πρίνος ◆ πράσο,το[419]· πρ. δροσερό[420], μαραμένο[421] ◆ πρικαμύγδαλο,το· βλ. πικραμύγδαλο ◆ πρινάρι,το· βλ. πρίνος ◆ πρίνος,ο[422], υποκορ. πρινάρι[423] ή πουρνάρι,το[424], μεγεθυντ. προύναρος,ο[425] ◆ πουρνάρι,το· βλ. προηγούμ. ◆ προύναρος,ο· βλ. πρίνος ◆ πωρικό,το· βλ. οπωρικό

ρ.

Ραδίκιο[426] ή ροδίκιο,το[427] ◆ ραπάνι,το[428] ◆ ρεβίθι[429] ή ροβίθι,το[430] ◆ ροβίθι,το· βλ. προηγούμ. ◆ ρόγδι[431] ή ρόϊδο,το[431α], ρόγδι σόγεμο[432] ◆ ρογδιά[433] ή ροδιά[434]· ρογδιά καταπράσινη[435] ◆ ροδαθός,ο[436] ◆ ροδάκινο,το[437] ◆ ροδαρά[438] ή ροδαριά[438α] ή τριανταφυλλιά,η[439]· ροδαρά κόκκινη[440], Τυμπακιανή[441], Χανιώτικη[442] ◆ ροδιά,η· βλ. ρογδιά ◆ ροδίκιο,το· βλ. ραδίκιο ◆ ρόδο,το[443]· ρ. αθισμένο[444], δροσερό[445], καρνάδο[446] (=κόκκινο), κομμένο[447], κουμπελί[448] (=θολωτό), μαραμένο[449], μυρισμένο[450], ξεφουντωμένο[451], ουρανοφύτευτο[452] ◆ ρόϊδο,το· βλ. ρόγδι ◆ ροσμαρί,το· βλ. αρισμαρής ◆ ρύζι,το[453]

σ.

Σακίζι,το· βλ. μαστίχα ◆ σαρδέλα,η[453α] ◆ σελβί,το[454] (=το φυτό δειλινό) ◆ σησάμι,το[455] ◆ σιρ(ι)κοστάφυλο,το[456] (=αρρωστημένο σταφύλι) ◆ σιτάρι[457] ή στάρι,το[458]· υποκορ. σταράκι[459] ◆ σιταροκρίθαρα,τα[460] ◆ σκόρδο,το[461] ◆ σκουράπιδο,το[462] (=είδος αχλαδιού) ◆ σπανάκι,το[463] ◆ σπαρμένο[464] ή

σπαρτό,το[465]· σπαρμένο δροσερό[466], ξερό[467] ◆ σπαρτό,το· βλ. προηγούμ. ◆ σταμνάγκαθο,το[468] ◆ σταράκι,το· βλ. σιτάρι ◆ στάρι,το· βλ. σιτάρι ◆ σταφύλι,το[469]· στ. άσπρο ραζακί[469α] γλυκό[470] ◆ συκιά,η[471] ◆ σύκο,το[472] ◆ σφάκα,η· βλ. πικροδάφνη ◆ σφακολούλουδο,το[473] (=ο ανθός της πικροδάφνης)

τ.

Ταγή[474] ή ταή,η[475] (=η βρόμη) ◆ ταή,η· βλ. προηγούμ. ◆ τζιτζυφιά,η[476] ◆ τζίτζυφο,το[477] ◆ τραντάφυλλο,το· βλ. ντραντάφυλλο ◆ τριανταφυλλάκι,το· βλ. ντραντάφυλλο ◆ τριανταφυλλιά,η· βλ. ροδαρά ◆ τριαντάφυλλο,το· βλ. ντραντάφυλλο ◆ τρίβολος,ο[478] (=η κολλητσίδα) ◆ τριφύλλι,το[479]· τρ. μαγιάτικο[480] ◆ τσιγκνίδα,η· βλ. ατσιγκνίδα ◆ τσιμούλια,τα[481] (=τα παραπούλια) ◆ τσόχος,ο[482] (=εδώδιμο βότανο, ο ζοχός) ◆ τσουγκνίδα,η· βλ. ατσιγκνίδα ◆ τσουκνίδα,η· βλ. ατσιγκνίδα

φ.

Φάβα,η[483] ◆ φακή,η[484] ◆ φασκομηλιά,η[485]· φ. ξερή[486] ◆ φασούλα,η[487] ◆ φασούλι,το[488] (=το φασόλι) ◆ φιντίκι,το[489] (= το φουντούκι) ◆ φιντικλί,το[489α] (=το φυστίκι) ◆ φλάσκα,η[489β] ◆ φλασκάκι,το· βλ. επόμ. ◆ φλασκί,το[490], υποκορ. φλασκάκι[490α] ◆ φλησκούνι,το[491] (= αρωματικό βότανο) ◆ φούλι,το[492] (=είδος γιασεμιού, το μπουγαρίνι) ◆ φρύο,το· βλ. λάχανο ◆ φτέρη,η[493] ◆ φυλλάδα,η· βλ. λάχανο

χ.

Χαρουπάκι,το· βλ. χαρούπι ◆ χαρουπέ[494] ή χαρουπιά[495] ή χαρουπίδα,η[496] ◆ χαρούπι,το[497], υποκορ. χαρουπάκι,το[498] ◆ χαρουπιά,η· βλ. χαρουπέ ◆ χαρουπίδα,η· βλ. χαρουπέ ◆ χασίλι,το[499] (=χλωρό δημητριακό, κυρίως κριθάρι, για ζωοτροφή) ◆ χναροσυκιά,η[500] (=η φραγκοσυκιά) ◆ χορταράκι,το· βλ. επόμ. ◆ χορτάρι[501] ή χόρτο,το[502], υποκορ. χορταράκι[503]· χορταράκι πράσινο[504] ◆ χόρτο,το· βλ. προηγούμ. ◆ χουρμαδιά,η[505] ◆ χουρμάς,ο[506]

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Περιστεράκης 370 (αγκουρέ). - Χελντράϊχ 39 (cucumis sativus) ◆ [2] Λιουδάκη 298 74 ◆ [3] Μαυρακάκης 348, ενότ. 6 (αγκούρι). -Βλ. προηγούμ. ◆ [4] Λιουδάκη 298 74 ◆ [5] Παυλάκης 135 380· βλ. και Μαυρακάκης 329, ενότ. 32 (αγκουρίδα). Η αγγουρίδα λόγω επίδρασης από το αγγούρι, βλ. Χατζιδάκις Β΄ 435 ◆ [6] Μαστοράκης 170. - Χελντράϊχ 48 (lonicera caprifolium), Καββάδας 2438, Γεννάδιος 22, Πλατάκης 125. Για την παρετυμολογία από *αιγόκλημα* σε *αγιόκλημα* βλ. Χατζιδάκις Α΄ 167-168 ◆ [7] Λιουδάκη 243 55. - Χελντράϊχ 56 (onopordon acanthium), Καββάδας 2868-2869 (και στα δύο έργα καταγράφονται και άλλα είδη) ◆ [8] Λιουδάκη 89 24. Για τη μεγεθυντ. σημασία βλ. Χατζιδάκις Β΄ 60 και 138 ◆ [9] Μαστοράκης 47 ◆ [10] Παυλάκης 342 126 ◆ [11] Λιουδάκη 245 79. Βλ. επόμ. ◆ [12] Παυλάκης 135 379. -Χελντράϊχ 74 (phlomis fruticosa - αγγάραθος), Καββάδας 4125 (φλομίς η θαμνώδης) ◆ [13] Παυλάκης 262 48. -Χελντράϊχ 55 (cynara scolymus), Καββάδας 2191-2192 ◆ [14] Λαμπιθ. - Παπαδάκη 321. -Χελντράϊχ 20 (hypericum crispum), Γεννάδιος 986, Καββάδας 4028, Πάγκαλος Β΄, 67, Φραγκάκη 22· βλ. και το αίνιγμα: *Είναι μικρός δεν πορπατεί και σα γεράσει τρέχει* (Δετοράκης 82 12) ◆ [15] Λιουδάκη 171 21.- Χελντράϊχ 102 (sorgum halepense), Καββάδας 3731 ◆ [16] Λιουδάκη 290 221. - Χελντράϊχ 90 (quercus coccifera), Καββάδας 1334 ◆ [17] Παυλάκης 243 76. - Χελντράϊχ 62 (olea europaea oleaster), Καββάδας 1369 ◆ [18] Λιουδάκη 312 14. - Βλ. προηγούμ. ◆ [19] Λιουδάκη 73 15. Για το δέντρο βλ. Πάγκαλος Β΄, 162 («αργουλίδι εκ του αγριοελίδι, η μικρά αγρία ελαία») ◆ [20] Παυλάκης 342 124 ◆ [21] Λιουδάκη 166 74 (αγριοσκιές), Παυλάκης 143 122 (αγριοσυκιάς). - Χελντράϊχ 86 (ficus carica), Καββάδας 4099 ◆ [22] Βαβουλές 169. - Χελντράϊχ 90 (quercus smilax, *ασίλακας*), Γεννάδιος 257, Πλατάκης 125, Πάγκαλος Β΄, 80 ◆ [23] Λιουδάκη 284 138 (αζώγυρος): *αζόγυρος* < *όζω* + *ανάγυρος*, βλ. Ανδριώτης 7, Χατζιδάκις Β΄, 214-215 (*αζώγυρος*) και G.N. Hatzidakis, *Zur Wortbildungslehre des Mittel-und Neugriechischen*, BZ 2, 1893, σσ. 247-248, Ξανθινάκης 46 (αζόυρος). - Χελντράϊχ 26 (anagyris foetida), Γεννάδιος 111, Καββάδας 396, Πλατάκης 126, Φραγκάκη 29 ◆ [24] Λιουδάκη 1, 7. Για τους τύπους *αθός*, *άνθι* βλ. Χατζιδάκις Β΄, 36 ◆ [25] Βαβουλές 137 ◆ [26] Λαμπιθ. - Παπαδάκη 322 ◆ [27] Βα-

βουλές 43 ◆ [28] Λιουδάκη 49 84 ◆ [29] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 322 ◆ [30] Βαβουλές, Γάμος 21 (ακίσαρος). - Χελντράϊχ 15 (cistus creticus, λάδανο), Γεννάδιος 512, Καββάδας 1934, Πλατάκης 127 (λάδανο, άλλως αγκίσαρος), Πάγκαλος Β΄, 65, Ξανθινάκης 49, Φραγκάκη 32 ◆ [31] Περιστεράκης 380 ◆ [31α] Βαβουλές 97 ◆ [32] Λιουδάκη 62 278. -Χελντράϊχ 21 (vitis vinifera) ◆ [33] Λιουδάκη 249 7 ◆ [34] Λιουδάκη 249 7 ◆ [35] Λιουδάκη 278 39 ◆ [36] Παυλάκης 271 63 ◆ [37] Λιουδάκη 307 204 ◆ [38] Jeannarakis 289 242 ◆ [38α] Λιουδάκη 283 117 ◆ [39] Λιουδάκη 26 40: αμπέρι > amber, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 76, Ξανθινάκης 61. -Χελντράϊχ 26 (acacia farnesiana), Γεννάδιος 32, Καββάδας 151, Φραγκάκη 44 ◆ [40] Λιουδάκη 26 40: αμπεριά < αμπέρι, βλ. προηγούμ. ◆ [40α] Παυλάκης 384 24: αμπερόζα < erba rosa, ιταλ., βλ. Γεννάδιος 753 (pelargonium fragrans ή odoratissimum - Πελαργόνιον το ηδύοσμον ή εύοσμον). - Χελντράϊχ 23, Καββάδας 3064. Βλ. και τη μελέτη του Γ. Δημητροκάλλη, *Το έτυμον της ονομασίας του φυτού αρμπαρόρριζα*, Αθηνά 78, 1980-1982, σσ. 93-95 ◆ [41] Λιουδάκη 143 247. -Χελντράϊχ 34 (amygdalus communis), Καββάδας 380 ◆ [41α] Βαβουλές, Γάμος 14 ◆ [41β] Βαβουλές, Γάμος 14 ◆ [42] Λιουδάκη 49 79. -Βλ. προηγούμ. και για τον τύπο μύγδαλο βλ. Χατζιδάκις Α΄ 220 ◆ [43] Παυλάκης 309 76 ◆ [44] Παυλάκης 169 41 ◆ [44α] Λιουδάκη 292, 242: ανωνίδα < ονωνίς, αρχ. ελλην., βλ. Ξανθινάκης 84. - Χελντράϊχ 28 (Ononis antiquorum), Γεννάδιος 724, Καββάδας 2874, Φραγκάκη 50 ◆ [44β] Λιουδάκη 292 242 ◆ [45] Λιουδάκη 47 49. -Βλ. επόμ. ◆ [46] Jeannarakis 246, στίχ. 23 (υπόμνημα) ◆ [47] Λιουδάκη 58 220 ◆ [48] Jeannarakis 246, στίχ. 24 (υπόμνημα). - Χελντράϊχ 37 (pyrus communis), Καββάδας 3330 ◆ [49] Παυλάκης 337 21 ◆ [50] Παυλάκης 356 6: απισθιά < αψιθιά < αψινθία < άψινθος, αρχ. ελλ., βλ. Ανδριώτης 45 (αψιθιά), Ξανθινάκης 121 (αψιθέ και αψιθιά).- Χελντράϊχ 53 (Αγριαψιθιά, απιστιά... - Artemisia absinthium), Καββάδας 584 ◆ [51] Παυλάκης 312 120: απούρανος < απύρηνος, βλ. Ξανθινάκης 61 (αμπούρανος και απούρανος), Χελντράϊχ 71-72 (acanthus spinosus), Καββάδας 160 ◆ [52] Λιουδάκη 290 214. -Χελντράϊχ 32 (pisum sativum), Καββάδας 3159 ◆ [53] Βαβουλές 184: αρδαχτύλινας < ατρακτύλιδας < ατρακτύλ(λ)ις, βλ. Ξανθινάκης 105. -Γεννάδιος 150 (carthamus lanatus ή centrophyllum lanatum), Καββάδας 1806 (carthamus lanatus), Χελντράϊχ 54 (carlina corymbosa), Πλατάκης 126 (carlina gummifera), Πάγκαλος Β΄, 164 (αρδαχτυλίνος), Φραγκάκη 55 ◆ [54]

Παυλάκης 341 103. - Χελντράϊχ 76 (origanum heracleeoticum, creticum), Γεννάδιος 732, Καββάδας 2903 ◆ [55] Λιουδάκη 260 160, Παυλάκης 341 103 (αρισμαρίς). -Χελντράϊχ 73 (rosmarinus officinalis), Γεννάδιος 243, Καββάδας 3471 ◆ [56] Δετοράκης 49 392 ◆ [57] Jeannarakis 265 54 ◆ [58] Λιουδάκη 2 14 ◆ [59] Παυλάκης 180 130: *αροδαμός < ορόδαμνος, αρχ. ελλην.* (=*βλάστημα*), βλ. Ξανθινάκης 107. - Χελντράϊχ 57 (seriola ae*thn*ensis, *όπου αναφέρεται ως φυτό, ενώ στον* Καββάδας, *σ.* 3598 *για τη* seriola ae*tn*ensis *δεν αναφέρεται το όνομα αροδαμός ή ροδαμός*), Φραγκάκη 56 ◆ [60] Παυλάκης 150 12. -Χελντράϊχ 97: urginea (scilla) maritima, Γεννάδιος 900, Πάγκαλος Β΄ 174 (ασκελλοτούρα), Φραγκάκη 57 ◆ [61] Βαβουλές 60. -Χελντράϊχ 27 (calycotome-villosa), Γεννάδιος 151, Καββάδας 1754, Πλατάκης 126 ◆ [62] Jeannarakis 264 43 ◆ [63] Μελαχρινός 198 131 ◆ [64] Passow 495 131 ◆ [65] Λιουδάκη 304 159 ◆ [66] Βαβουλές 132 ◆ [67] Λιουδάκη 20 Ε΄ 6: *αστοιβίδα < στοιβή, αρχ. ελλην.*, βλ. Ξανθινάκης 113. -Χελντράϊχ 36 (poterium spinosum), Γεννάδιος 368, Καββάδας 3252, Φραγκάκη 60 ◆ [68] Παυλάκης 348 88. - Χελντράϊχ 87 (urtica membranacea), Γεννάδιος 161, Καββάδας 2972, Πλατάκης 128 ◆ [69] Παυλάκης 289 84 ◆ [69α] Παυλάκης 337 28 ◆ [70] Λαμπι0. -Παπαδάκη 326 ◆ [71] Λιουδάκη 123 73 ◆ [72] Περιστεράκης 375: *Τ' απίδια με παρακαλού κι αχλάδια θε να φάω; / ρηγόπουλ' αφεντόπουλο και το βοσκό θα πάρω;* - Χελντράϊχ 37 (pyrus communis), Καββάδας 3346 ◆ [73] Λιουδάκη 98 3. -Χελντράϊχ 84 (δάφνη - laurus nobilis) και 100 (φοινικιά, βαΐά - phoenix dactylifera), Γεννάδιος 1007-1008 *όπου γράφει:* «*Κατά την εορτήν των βαΐων αντί βαΐδων διανέμονται κλαδιά ελαίας ή δάφνης διό και επεκράτησε να ονομάζεται και η δάφνη Βαϊά και τα φύλλα της Βάϊα*». Βλ. και Φραγκάκη 65-67 ◆ [74] Παυλάκης 381 99 ◆ [75] Παυλάκης 381 99 ◆ [75α] Περιστεράκης 353 ◆ [76] Παυλάκης 175 71. Για το φυτό βλ. Χελντράϊχ 77 (mentha rotundifolia), Καββάδας 4028 ◆ [77] Λιουδάκη 4 49 ◆ [78] Περιστεράκης 328 ◆ [79] Λιουδάκη 153 4. Για τη σημασία του ονόματος βλ. Λιουδάκη 337 και Ξανθινάκης 126 ◆ [80] Λιουδάκη 2 17. Για το φυτό βλ. Χελντράϊχ 77 (ocimum basilicum), Καββάδας 4331 ◆ [81] Λιουδάκη 149 346 ◆ [82] Μαστοράκης 156 ◆ [82α] Θέρος, Δημοτικά, 117 ◆ [83] Σπανδωνίδη 96 92 ◆ [84] Λιουδάκη 71 403 ◆ [85] Λιουδάκη 25 24 ◆ [86] Jeannarakis 265 53 ◆ [87] Βαβουλές 85 ◆ [88] Λιουδάκη 203 162 ◆ [89] Περιστεράκης 329 ◆ [90] Παυλάκης 27 91◆ [91] Λιουδάκη 25 26◆ [92] Λιουδάκη 168

17 ◆ [93] Βαβουλές 85 ◆ [94] Λιουδάκη 25 24 ◆ [95] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 325 ◆ [96] Μαστοράκης 156 ◆ [97] Λιουδάκη 2 12 ◆ [98] Λιουδάκη 55 175. -Χελντράϊχ 35 (rubus tomentosus), Καββάδας 3479, Γεννάδιος 185 ◆ [99] Βλαστός 40 ◆ [100] Σπανδωνίδη 95 85. -Χελντράϊχ 35 ◆ [101] Παυλάκης 131 294. -Χελντράϊχ 89 και 90 (quercus, quercus aegilops), Καββάδας 1333 (δρυς) ◆ [102] Λιουδάκη 6, 73. -Χελντράϊχ 35 (prumus armeniaca), Γεννάδιος 191 ◆ [103] Λιουδάκη 13 4. Η Φραγκάκη (σσ. 69-70) γράφει ότι τα μικρά και λεπτοφυή βερ. στην Κρήτη λέγονται μεταξωτά ◆ [104] Λιουδάκη 204 179 ◆ [105] Λιουδάκη 2 21. -Χελντράϊχ 15 (viola adorata), Φραγκάκη 69 (Βγιόλα) ◆ [106] Λιουδάκη 237 188 ◆ [107] Λιουδάκη 278 38 ◆ [108] Μαστοράκης 141 ◆ [109] Λιουδάκη 18, δ΄ 12: καρνάδος < carnato, ιταλ. < carnatus, λατιν. < caro, -rnis (=κρέας), λατιν., βλ. και Ν. Β. Τωμαδάκη, *Η προέλευσις των εις -αδα της Νέας Ελληνικής*, Μνήμη, Τόμος εις Μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη, Αθήνα 1988, σ. 251 ◆ [110] Λιουδάκη 8 101 ◆ [111] Λιουδάκη 237 188 ◆ [112] Λιουδάκη 111 78 ◆ [113] Περιστεράκης 329: κουμπελίδικος < κουμπελί < kubbe (=θόλος) τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 93 ◆ [114] Βαβουλές 77: κρεμίζα < cremisi (=κόκκινο χρώμα, ιταλ. < kirmizi, βλ. Ανδριώτης 172 (kirmisi, αραβ.), Ξανθινάκης 238 (κιρμίζος) ◆ [115] Λιουδάκη 60 251 ◆ [116] Μαστοράκης 173 ◆ [117] Λιουδάκη 275 4. Για τη λέξη βλ. Ξανθινάκης 132 (βοσκαρέ), Πάγκαλος Β΄ 243 ◆ [118] Λιουδάκη 128 27 ◆ [119] Λιουδάκη 144 269 ◆ [120] Λιουδάκη 144 269 ◆ [121] Λιουδάκη 283 125. -Χελντράϊχ 13 (sinapis alba), Γεννάδιος 213 ◆ [122] Δετοράκης 32 176 ◆ [122α] Λιουδάκη 257 111. -Χελντράϊχ 95-96 (tamus communis) ◆ [122β] Παυλάκης 219 21. -Χελντράϊχ 99 (juncus acutus), Καββάδας 1126 ◆ [123] Λιουδάκη 299 96. -Φραγκάκη 64-65 (=γαϊδουραχιουμάδα) και 98 ◆ [124] Λιουδάκη 2 21. -Χελντράϊχ 17 (dianthus caryophyllus), Γεννάδιος 220, Καββάδας 1259 ◆ [125] Σπανδωνίδη 86 27 ◆ [126] Passow 499 164 ◆ [127] Βαβουλές 116 ◆ [128] Σπανδωνίδη 86 27 ◆ [129] Λιουδάκη 13 16· βλ. και Δετοράκης 30, 146 (γαρέφαλλα). Βλ. υποσημ. 124 ◆ [130] Jeannarakis 267 73 ◆ [131] Passow 499 164. Για την προέλευση του γαρούφαλλου από το καρυόφυλλον βλ. Χατζιδάκις Β΄ 310 ◆ [132] Βαβουλές 45. Και το γαρύφαλο ετυμολογείται από το καρυόφυλλον, βλ. Ανδριώτης 60 (γαρίφαλο < garofolo, βενετ. < garofulum, λατιν. < καρυόφυλλον) ◆ [133] Παυλάκης 337 34 ◆ [134] Μαστοράκης 68 ◆ [135] Βαβουλές, Γάμος 15 ◆ [136] Λιουδάκη 197 81: ακράτος < άκρατος, βλ. Χατζιδάκις Β΄, 127, Ανδριώ-

της 11 και Λιουδάκη 330 ◆ [137] Λιουδάκη 250 22 ◆ [138] Βαβουλές 169 ◆ [139] Λιουδάκη 2 16. -Χελντρᾶϊχ 62 (jasminum officinale), Γεννάδιος 427, Καββάδας 1116 ◆ [140] Μαστοράκης 62 ◆ [141] Βαβουλές 124 ◆ [142] Λιουδάκη 15 20 ◆ [143] Λιουδάκη 73 8 ◆ [144] Λιουδάκη 166 83 ◆ [145] Παυλάκης 364 14 ◆ [146] Βαβουλές 124 ◆ [147] Παυλάκης 374 199 ◆ [148] Λιουδάκη 73 8 ◆ [149] Λιουδάκη 2 19 ◆ [150] Μαστοράκης 62 ◆ [151] Λιουδάκη 201 125 ◆ [152] Παυλάκης 152 67 ◆ [153] Λιουδάκη 55 173. -Χελντρᾶϊχ 19 (citrus limetta) Γεννάδιος 343 ◆ [154] Βαβουλές 72 ◆ [155] Βαβουλές 122 ◆ [156] Λιουδάκη 19 9 - Γεννάδιος 661 ◆ [157] Βαβουλές, Γάμος 7 ◆ [158] Παυλάκης 320 87 ◆ [159] Λιουδάκη 2 18. -Χελντρᾶϊχ 84 (δάφνη- laurus nobilis) ◆ [160] Παυλάκης 367 77 ◆ [161] Λιουδάκη 15 17 ◆ [162] Λιουδάκη 48 60. Για τους διάφορους τύπους που ακολουθούν βλ. Χατζιδάκις Β΄, σσ. 36, 37, 97, 187 ◆ [163] Λιουδάκη 142 239 ◆ [164] Λιουδάκη 52 124 ◆ [164α] Παυλάκης 118 47◆ [165] Λιουδάκη 56 182 ◆ [166] Λιουδάκη 24 10 ◆ [167] Λιουδάκη 70 398 ◆ [167α] Δετοράκης 24 73 ◆ [168] Λιουδάκη 60 252 ◆ [169] Λιουδάκη 98 13 ◆ [170] Λιουδάκη 142 239 ◆ [171] Λιουδάκη 138 185 ◆ [171α] Παυλάκης 122 118 ◆ [172] Λιουδάκη 83 75 ◆ [173] Λιουδάκη 52 124 ◆ [174] Λιουδάκη 56 184 ◆ [175] Λιουδάκη 68 366 ◆ [176] Παυλάκης 113 219. -Χελντρᾶϊχ 76 (origanum dictamnus), Γεννάδιος 731, Καββάδας 299, Πλατάκης 126, Πάγκαλος Β΄, 326· βλ. και τη μονογραφία του Ελ. Πλατάκη, Ο δίκταμος της Κρήτης[2], Ηράκλειον Κρήτης 1975 ◆ [177] Λιουδάκη 16 27 ◆ [178] Παυλάκης 131 294. -Χελντρᾶϊχ 90 (quercus aegilops, cretica) ◆ [179] Λιουδάκη 84 91 ◆ [180] Παυλάκης 383 11 ◆ [181] Βαβουλές 71 ◆ [182] Παυλάκης 213 103. -Χελντρᾶϊχ 36 (rosa centifolia) ◆ [183] Παυλάκης 202 283. -Χελντρᾶϊχ 106 (pinus picea) ◆ [184] Λιουδάκη 83 74. -Χελντρᾶϊχ 62 (olea europaea) ◆ [185] Λιουδάκη 215 48 ◆ [186] Jeannarakis 289 250 - Για το όνομα βλ. Πάγκαλος Δ΄, 237: «τσονάτος· ελαιόκαρπος μεγάλος έχων τσουνί (=οξείαν κορυφήν) προς το αντίθετον του μίσχου άκρον», Ξανθινάκης 532 ◆ [187] Λιουδάκη 30 5 ◆ [188] Λιουδάκη 2 23: ζιμπούλι < sümbül, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 84. -Χελντρᾶϊχ 98 (hyacinthnus orientalis), Γεννάδιος 972, Φραγκάκη 95 ◆ [189] Λιουδάκη 315 5 ◆ [190] Λιουδάκη 42 24: τσαχτσί= σκοτεινό, κατά τη Λιουδάκη 42, υποσημ. 9α ◆ [191] Παυλάκης 341 103. -Χελντρᾶϊχ 77 (thymus capitatus, thymbra capitata), Γεννάδιος 445 ◆ [193] Λιουδάκη 2 15. Γεννάδιος 465, (θύμος-thymus) ◆ [192] Παυλά-

κης 370 122. -Χελντράϊχ 91 (salix), Γεννάδιος 445 ◆ [193] Λιουδάκη 2 15. Γεννάδιος 465, όπου γράφει: «καρδάμωμον το κοινόν cardamomum vulgare ή elettaria cardamomum, το κοινώς κακουλές». Η Λιουδάκη (σ. 346) σημειώνει: «κακουλές. Μυρωδάτος γλυκός σπόρος, καρπός της ελετταρίας, το φυτό ελετταρία». Βλ. και Κριαράς Ζ΄, 355 (καρδάμωμον) ◆ [194] Λιουδάκη 91 20. -Χελντράϊχ 104 (arundo donax), Καββάδας 579 ◆ [195] Λιουδάκη 204 177 ◆ [196] Λιουδάκη 103 64 ◆ [197] Λιουδάκη 1 6· βλ. και Μαυρακάκης 343, ενότ. 13 (κανέλλα). - Καββάδας 1923 (cinnamomum). Ο Χελντράϊχ (σ. 23) ταυτίζει την κανέλλα ή αρμπακανέλλα με το pelargonium fragrans, δηλ. την αμπερόζα, βλ. λέξη ◆ [198] Παυλάκης 138 24 (κανελλαθό) ◆ [199] Παυλάκης 214 134 ◆ [200] Λιουδάκη 63 290 ◆ [201] Λιουδάκη 139 193. -Χελντράϊχ 88 (cannabis sativa), Γεννάδιος 460, Καββάδας 1780 ◆ [202] Λιουδάκη 214 27. -Χελντράϊχ 60 (tagetes patula) ◆ [203] Περιστεράκης 328 ◆ [204] Βλαστός 40 (ώμορφος καντιφές) ◆ [204α] Λιουδάκη 309 11 ◆ [205] Λιουδάκη 280 78. -Χελντράϊχ 89 (juglans), Καββάδας 1132 ◆ [206] Παυλάκης 133 329 ◆ [207] Βλαστός 33. -Καββάδας 1521 (ευγενία η αρωματική-eugenia aromatica, eugenia caryophyllata, caryophylus aromaticus), Γεννάδιος 475, όπου εξηγεί: «καρυόφυλλος ο αρωματικός, δένδρον αειθαλές, τα άνθη του, τα οποία συλλεγόμενα εν καταστάσει καλύκων και αποξηραινόμενα εις την σκιάν αποτελούσι τα μοσχοκάρφια (τα κοινώς γαρο(ύ)φαλλα, τουρκ. καρεμφίλ του εμπορίου)», βλ. και τη λέξη κακουλές ◆ [207α] Βαβουλές, Γάμος 15 ◆ [208] Λιουδάκη 17 8 ◆ [209] Βαβουλές 44. -Βλ. καρεμφύλλι ◆ [210] Λιουδάκη 61 254. -Χελντράϊχ 38 (citrullus vulgaris), Καββάδας 1959 ◆ [211] Λιουδάκη 171 28. -Βλ. υποσημ. 205 ◆ [212] Λιουδάκη 213 21. -Χελντράϊχ 89 (castanea sativa), Καββάδας 1831 ◆ [213] Λιουδάκη 185 20. -Χελντράϊχ 35 (prunus avium), Καββάδας 1881 ◆ [214] Παυλάκης 373 185 ◆ [215] Παυλάκης 233 6 ◆ [216] Λιουδάκη 61 256. -Χελντράϊχ 47 (hedera helix), Καββάδας 4250 ◆ [217] Λιουδάκη 284 133 ◆ [218] Λιουδάκη 313 19 . -Γεννάδιος 339 (Λεμονέα η κιτροειδής - (limonium cedrum), Πάγκαλος Β΄, 461 («λεμονιά η παράγουσα λεμόνια μεγάλα σχεδόν ως το κίτρον») ◆ [219] Παυλάκης 317 22 ◆ [220] Λιουδάκη 206 207 ◆ [221] Λιουδάκη 194 33. - Χελντράϊχ 21 (vitis vinifera) ◆ [222] Βαβουλές, Γάμος 15. Για τον τύπο της γενικής κλημάτου αντί κλήματος, βλ. Χατζιδάκις Β΄, 93 ◆ [223] Λιουδάκη 194 33 ◆ [224] Λιουδάκη 143 260· βλ. και Περιστεράκης 331 (συκίρι, αντί συρίκι;). -Χελντράϊχ 22 (ποικι-

λίαι της νήσου Κρήτης), Γεννάδιος 943 ◆ [225] Βαβουλές 144 ◆ [226] Βαβουλές 130. -Χελντράϊχ 100 (colocasia antiquorum), Γεννάδιος 526, Καββάδας 2018, Πλατάκης 126, Περιστεράκης 446, Ξανθινάκης 244, Πάγκαλος Β΄, 482, όπου σημειώνει· «κολοκάτσι,το, ως συνώνυμο της αγριαγκινάρας», για το φυτό στους Βυζαντινούς 6λ. Κουκουλές 101 ◆ [227] Μαυρακάκης 338, ενότ. 49. -Χελντράϊχ 39 (cucurbita pepo) ◆ [228] Παυλάκης 369 105 ◆ [229] Παυλάκης 135 379. -Γεννάδιος 795 ◆ [230] Λιουδάκη 304 154. -Χελντράϊχ 33 (vicia faba) ◆ [231] Παυλάκης 371 149 ◆ [232] Παυλάκης 316 17 ◆ [233] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 302. -Χελντράϊχ 106 (Pinus pinea) ◆ [234] Περιστεράκης 369 ◆ [235] Παυλάκης 199 212 ◆ [236] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 302 ◆ [237] Περιστεράκης 369 (κουκ. γλυκειά) ◆ [238] Παυλάκης 199 212 ◆ [239] Βαβουλές 85. -Χελντράϊχ 61 (κουμαριά - arbutus unedo) ◆ [240] Παυλάκης 274 125. -Ξανθινάκης 265, Πάγκαλος Β΄, 520 ◆ [241] Παυλάκης 383 12 ◆ [242] Λιουδάκη 258 121. -Χελντράϊχ 105 (hordeum vulgare) ◆ [243] Παυλάκης 288 52 ◆ [244] Παυλάκης 342 125 ◆ [245] Λιουδάκη 256 98 ◆ [246] Λιουδάκη 185 19 ◆ [247] Λιουδάκη 185 19. -Χελντράϊχ 97 (lilium), Καββαδίας 2325 ◆ [247α] Βαβουλές 8 ◆ [248] Λιουδάκη 198 86 ◆ [249] Βαβουλές, Γάμος 12 ◆ [250] Λιουδάκη 198 98 ◆ [251] Περιστεράκης 372 (σαγκρίνο μαραμένο) ◆ [252] Παυλάκης 364 14 ◆ [253] Λιουδάκη 198 98 ◆ [254] Λιουδάκη 16 27 ◆ [255] Μαυρακάκης 330, ενότ. 34. -Χελντράϊχ 98 (allium cepa), Καββάδας 239 ◆ [256] Λιουδάκη 135 137 ◆ [256α] Παυλάκης 104 59 ◆ [257] Λιουδάκη 126, 114. -Χελντράϊχ 37 (το δέντρο κυδωνιά - cydonia maliformis) ◆ [258] Βαβουλές, Γάμος 20 ◆ [259] Παυλάκης 200 228 ◆ [260] Fauriel 291, ΣΤ΄ (κ. χρυσόν), Fauriel (Πολίτης) Α΄ 314 6 (χρυσό) ◆ [261] Βαβουλές 13. -Χελντράϊχ 78 (cyclamen). Για το όνομα *κυκλαμιά* αντί *κυκλαμινιά*, 6λ. Χρ. Χαραλαμπάκη, *Η γλώσσα της κρητικής μαντινάδας*, Πεπραγμένα Συνεδρίου «*Η Κρητική μαντινάδα*». Επιμέλεια Κώστας Δ. Μουτζούρης, Έκδοση του Δήμου Ακρωτηρίου Χανίων, Ακρωτήρι 2001, σ. 144 ◆ [262] Βαβουλές 13 ◆ [263] Λιουδάκη 98 4. -Καββάδας 2189 (cyminum), Χελντράϊχ 9 (άγριο κύμινο - nigella aristata) ◆ [264] Λιουδάκη 2 24. -Χελντράϊχ 107 (cupressus sempervirens), Γεννάδιος 584-587 (κυπάρισσος,η), Καββάδας 2200 ◆ [265] Βαβουλές 7 ◆ [266] Λιουδάκη 66 337 ◆ [267] Λιουδάκη 251 24 ◆ [268] Λιουδάκη 81 48 ◆ [269] Λιουδάκη 26 37 ◆ [270] Βαβουλές 26· 6λ. και Θέρος Β΄ 267, 99 (κ. ψιλό) ◆ [271] Παυλάκης 336 10 ◆ [272] Λιουδάκη 66 338 ◆ [273] Λιουδάκη 325 (Εφτά κυπαρισσόμηλα). -Χελ-

ντράϊχ 107, Καββάδας 2204 ◆ [274] Λιουδάκη 16, γ΄ 1. -Χελντράϊχ 101 (cyperus), Γεννάδιος 587, Καββάδας 2204 ◆ [275] Λιουδάκη 16, γ΄ 1 ◆ [276] Βαβουλές 140 ◆ [277] Βαβουλές 188. -Χελντράϊχ 33 (lathyrus sativus), Γεννάδιος 595-596 (λάθυρος ο ήμερος· από τα αποφλοιωμένα σπέρματά του παρασκευάζεται η φάβα), Καββάδας 2252 ◆ [278] Λιουδάκη 240 11: λαλές < lâle, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 94. -Χελντράϊχ 97 (tulipa praecox ή tulipa species), Γεννάδιος 962-963 (τουλίπη - tulipa, τουρκ. Λαλέ) (στη σ. 655 όμως αναφέρει ότι στη βόρεια Μ. Ασία λαλέ αποκαλούν την παπαρούνα) ◆ [279] Λιουδάκη 295 35. -Χελντράϊχ 12 (brassica oleracea vel capitata), Γεννάδιος 547, Καββάδιας 964 ◆ [280] Λιουδάκη 10 16: φρύο < φρύγιον < φρύγιον λάχανον, βλ. Ξανθινάκης 550, Πάγκαλος Δ΄ 288, Κουκουλές 93, υποσημ. 6, Χατζιδάκις Β΄, 222 ◆ [281] Λιουδάκη 275 9 ◆ [282] Λιουδάκη 10 16 ◆ [283] Περιστεράκης 371. -Χελντράϊχ 77 (levandula), Γεννάδιος 593, Καββάδας 2234 ◆ [284] Βαβουλές, Γάμος 10 ◆ [285] Παυλάκης 175 56 (λεμοναθός, άσπρ.) ◆ [286] Θέρος Β΄, 266 71 ◆ [287] Λιουδάκη 261 173 ◆ [288] Λιουδάκη 270 291 ◆ [289] Θέρος Β΄, 266 71. - Γεννάδιος 339 (το δέντρο: λεμονέα δίφορος - C. lemonium binetta), Καββάδας 1941 ◆ [290] Λιουδάκη 261 173 ◆ [291] Λιουδάκη 267 25 ◆ [292] Παυλάκης 175 57 ◆ [293] Βαβουλές 128 ◆ [294] Παυλάκης 144 138 ◆ [295] Βλαστός 44 ◆ [296] Μαυρακάκης 324, ενότ. 26. -Καββάδας 1941 ◆ [297] Λιουδάκη 270 291 ◆ [297α] Θέρος Β΄, 268, 100. - Χελντράϊχ 19 (citrus limonum), Καββάδας 1941 ◆ [298] Λιουδάκη 66 332 ◆ [299] Λιουδάκη 8 101 ◆ [300] Λιουδάκη 190 86 ◆ [301] Μαστοράκης 49 ◆ [302] Παυλάκης 367 77 ◆ [303] Δετοράκης 31 159 ◆ [304] Λιουδάκη 270 296. -Χελντράϊχ 91 (populus alba), Γεννάδιος 610 ◆ [305] Λιουδάκη 12 14. - Πάγκαλος Γ΄ 280 ◆ [306] Λιουδάκη 20 ς΄ 1 ◆ [307] Βαβουλές 111. -Χελντράϊχ 62 (λιανολιά) ◆ [308] Λιουδάκη 277 27 ◆ [309] Βαβουλές 89. -Χελντράϊχ 17 (linum), Γεννάδιος 615 ◆ [310] Παυλάκης 337 30. -Χελντράϊχ 24 (ilex aquifolium), Γεννάδιος 297 ◆ [311] Λιουδάκη 137 166. -Χελντράϊχ 55 και 79 (διάφορα είδη) ◆ [312] Λιουδάκη 15 13 ◆ [313] Παυλάκης 210 42 ◆ [314] Παυλάκης 208 11 ◆ [315] Λιουδάκη 15 13 ◆ [316] Παυλάκης 104 58. -Χελντράϊχ 27 (lupinus albus), Γεννάδιος 419 ◆ [317] Λιουδάκη 272 323. - Χελντράϊχ 72 (vitex agnus castus), Γεννάδιος 623, Καββάδας 896, Πλατάκης 127 ◆ [318] Λιουδάκη 267 257. Η Λιουδάκη (σ. 354) εξηγεί: «μάλτα,η, υποκορ. μαλτάκι. Είδος πορτοκάλι». Ίσως το όνομα να προέρχεται από ποικιλία πορτοκαλιάς που είχε ει-

σαχθεί από τη Μάλτα ◆ [319] Λιουδάκη 216 62 ◆ [320] Βαβουλές 112. -Χελντράϊχ 112 (agaricus), Γεννάδιος 49 ◆ [321] Λιουδάκη 201 127. -Γεννάδιος 696 (Νάρκισσος - Narcissus), Χελντράϊχ 15 (viola odorata), Καββάδας 2730-2734 ◆ [322] Λιουδάκη 81 44. -Χελντράϊχ 19 (citrus deliciosa) ◆ [323] Βαβουλές 119. -Χελντράϊχ 77 (origanum majorana), Γεννάδιος 734 ◆ [324] Βαβουλές 26: ματζιράνα < maggiorana, ιταλ., βλ. Παπαγρηγοράκης 43. Βλ. και προηγούμ. υποσημ.: ◆ [325] Παυλάκης 113 225. Βλ. υποσημ. 323 και 324 ◆ [326] Βαβουλές 132 (μαντηλίδα): μαντιλίδα < μαντελίδα < μαντεύω, βλ. Ξανθινάκης 299. -Χελντράϊχ 53 (chrysanthemum coronarium), Γεννάδιος 1037 (Χρυσάνθεμον το στεφανωματικόν, η κοινή μαργαρίτα) ◆ [327] Λιουδάκη 297 61. -Χελντράϊχ 44 (foeniculum capillaceum) ◆ [328] Παυλάκης 188 16. -Χελντράϊχ 52 (anthemis arvensis) ◆ [329] Λιουδάκη 156 51. -Χελντράϊχ 59 (lactuca sativa), Πλατάκης 127 (μαρούλα,η) ◆ [330] Λιουδάκη 270 290 ◆ [330α] Λιουδάκη 194 31 ◆ [331] Βαβουλές 68. -Χελντράϊχ 25 (pistacia lentiscus), Γεννάδιος 783-784 ◆ [332] Λιουδάκη 139 201: σακίζι < sakiz, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 114. -Χελντράϊχ 25 (pistacia lentiscus latifolia), Γεννάδιος 783-784 ◆ [333] Παυλάκης 342 125.- Γεννάδιος 880 (σίτος ο σκληρός - triticum durum· είδη του Μαυραγάνι ή Μαυρογένι ήτις εν Κύπρω καλείται Μαυροθέρι= μαύρος αθήρ), Πάγκαλος Γ΄ 80 (μαυράγανο)· βλ. και Κουκουλές 258, όπου μνημονεύει το μελαναθέρα των Βυζαντινών. ◆ [334] Βαβουλές 132. - Βλ. προηγούμ. ◆ [335] Παυλάκης 175 69. -Χελντράϊχ 87 (morus nigra= το δέντρο μαυρομουριά), Γεννάδιος 674 ◆ [336] Λιουδάκη 2 23: μενεξές < menekse, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 97. -Χελντράϊχ 15 (viola odorata), Γεννάδιος 434 ◆ [337] Περιστεράκης 326. -Χελντράϊχ 38 (myrtus communis), Γεννάδιος 687-689 ◆ [338] Βαβουλές 160 ◆ [339] Λιουδάκη 85 109 ◆ [340] Λιουδάκη 15, 6΄ 17 ◆ [341] Λιουδάκη 96 8 ◆ [342] Λιουδάκη 6 71. -Χελντράϊχ 37 (pyrus malus) ◆ [343] Περιστεράκης 363 ◆ [344] Λιουδάκη 137 173 ◆ [345] Λιουδάκη 3 27 ◆ [346] Λιουδάκη 18 14: βενέτικος, βλ. υποσημ. Ι 163 ◆ [346α] Θέρος, Δημοτικά, 113 ◆ [346β] Δετοράκης 42 301 (δακαμένο) ◆ [347] Παυλάκης 199 224 ◆ [348] Λιουδάκη 48 64 ◆ [349] Λιουδάκη 132 92: ζαρίφικο < zarif, τουρκ., βλ. Παπαγρηγοράκης 83, Λιουδάκη 343 ◆ [350] Λιουδάκη 61 258. -Βλ. προηγούμ. ◆ [351] Λιουδάκη 55 176 ◆ [352] Λιουδάκη 77 64 ◆ [353] Λιουδάκη 6 74 ◆ [354] Μαυρακάκης 331, ενότ. 35 ◆ [355] Μαυρακάκης 324, ενότ. 26 ◆ [356] Λιουδάκη 8 105 ◆ [357] Σπανδωνίδη 104 6 (ψηγμένο). Για

το ρ. ψύγομαι βλ. Ξανθινάκης 578 ◆ [358] Θέρος Β΄, 266 84 (ψημένο· αντί ψυγμένο;) ◆ [359] Λιουδάκη 229 66. -Χελντράϊχ 18 (lavatera cretica), Γεννάδιος 634, Καββάδας 2494 ◆ [359α] Περιστεράκης 346 ◆ [360] Λιουδάκη 1 6. -Χελντράϊχ 56 (jurinea mollis) ◆ [361] Μαυρακάκης 343, ενότ. 13 ◆ [361α] Βλαστός 42 ◆ [362] Λιουδάκη 229 71 ◆ [362α] Παυλάκης 170 53 ◆ [363] Λιουδάκη 61 257· βλ. και Περιστεράκης 322 (μουρέλλα): μουρέλο < μουρέλλο < morέllo, υποκορ. του βενετ. moré= νέος, παιδί < μωρός, αρχ. ελλ., βλ. Ξανθινάκης 321 ◆ [363α] Λιουδάκη 301 113 ◆ [364] Λιουδάκη 31 16. -Χελντράϊχ 87 (morus nigra, morus alba) ◆ [365] Λιουδάκη 31 16 ◆ [366] Παυλάκης 186 16 ◆ [367] Παυλάκης 186 16 ◆ [368] Παυλάκης 186 16 ◆ [369] Παυλάκης 186 16 ◆ [370] Βαβουλές 26. -Χελντράϊχ 17 (hibiscus esculentus) ◆ [371] Λιουδάκη 304 165. -Χελντράϊχ 17 (gossypium herbaceum), Καββάδας 1174 ◆ [372] Λιουδάκη 266 242 ◆ [373] Περιστεράκης 340: μπιζέλι < pisello, ιταλ. < pisellum, υποκορ. του λατιν. < pisum < πίσον, αρχ. ελλ., βλ. Ανδριώτης 219 (μπιζέλι,το, ιταλ. pis-ello, υποκορ. του λατιν. pisum < ελλ. πίσον). -Χελντράϊχ 32 (pisum sativum), Γεννάδιος 781 ◆ [374] Παυλάκης 309 65: μπουρνέλα < μπουρνέλλα < brunella, ιταλ. < prunella, υποκορ. του λατιν. < prunus < προύμνη, αρχ. ελλ., βλ. Ξανθινάκης 62 (αμπουρνέλα και μπουρνέλα - < burnella), Παπαγρηγοράκης 48 (μπουρνέλλα και αμπουρνέλλα,η - υποκοριστικόν του pruna) και 73 ως αντιδάνειον. -Χελντράϊχ 34 (prunus domestica), Γεννάδιος 808-809 ◆ [375] Παυλάκης 318 42. -Χελντράϊχ 19 (citrus vulgaris), Γεννάδιος 345 ◆ [376] Λιουδάκη 80 29 ◆ [377] Μαυρακάκης 332, ενότ. 35· βλ. και Δετοράκης 28 129 ◆ [378] Λιουδάκη 297 65. -Χελντράϊχ 69 (lycopersicum esculentum ή solanum lycopersicum), Γεννάδιος 627 ◆ [379] Περιστεράκης 357 ◆ [380] Λιουδάκη 18 6 ◆ [380α] Παυλάκης 174 40 ◆ [381] Βαβουλές 39 ◆ [382] Λιουδάκη 56 189. -Χελντράϊχ 36 (rosa centifolia), Καββάδας 3437 ◆ [383] Παυλάκης 151 49 ◆ [384] Μαστοράκης 102 ◆ [385] Μαστοράκης 141 ◆ [386] Βαβουλές 156 ◆ [387] Μαστοράκης 116 ◆ [388] Παυλάκης 102 13 ◆ [389] Λιουδάκη 26 30 ◆ [390] Παυλάκης 200 228 ◆ [391] Περιστεράκης 318 ◆ [392] Παυλάκης 115 1 ◆ [392α] Μαυρακάκης 346, ενότ. 5 (πωρικόν) ◆ [393] Βαβουλές 106: πανσές < pensée, γαλλ., βλ. Ανδριώτης 267. -Χελντράϊχ 15 (viola arvensis) ◆ [394] Παυλάκης 374 204: παστανάγλα < pastinaca, ιταλ. < pastinaca, λατιν., βλ. Παπαγρηγοράκης 53 (παστενάγλα < pastinaca, ιταλ.). -Χελντράϊχ 43 (daucus carota), Γεννάδιος 238-239 ◆ [395] Λιουδάκη 285 154.

-Χελντρᾶϊχ 69 (solanum tuberosum), Γεννάδιος 918 ◆ [396] Λιουδάκη 42 23. -Χελντρᾶϊχ 39 (cucumis melo) ◆ [397] Λιουδάκη 293 4. -Για τη σημασία βλ. Λιουδάκη 362 (περατζούνι και παρατζούνι), Πάγκαλος Γ΄ 269 ◆ [398] Βαβουλές 116. -Χελντρᾶϊχ 65 (convolvulus sepium ή c. arvensis), Γεννάδιος 457 και 763 ◆ [399] Λιουδάκη 83 78. -Χελντρᾶϊχ 69 (lycium species) ◆ [400] Παυλάκης 367 59 ◆ [401] Λιουδάκη 276 13 ◆ [402] Παυλάκης 383 10. -Χελντρᾶϊχ 107 (pinus halepensis) ◆ [403] Βαβουλές 9 ◆ [404] Παυλάκης 310 95. -Χελντρᾶϊχ 34 (amygdalus amara) ◆ [405] Σπανδωνίδη 90 51 ◆ [406] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 323 ◆ [407] Λιουδάκη 312 13. -Χελντρᾶϊχ 63 (nerium oleander), Γεννάδιος 669-670 και 779, Πάγκαλος Β΄, 492 ◆ [408] Λιουδάκη 146 302. -Βλ. προηγούμ. ◆ [409] Λιουδάκη 4 40 ◆ [410] Λιουδάκη 277 32. -Χελντρᾶϊχ 68 (capsicum annuum) ◆ [411] Λιουδάκη 185 22. -Χελντρᾶϊχ 87 (platanus orientalis), Γεννάδιος 792-793 ◆ [412] Λιουδάκη 187 47. -Βλ. προηγούμ. ◆ [413] Λιουδάκη 187 47 ◆ [414] Λιουδάκη 26 30 ◆ [415] Βαβουλές 131 ◆ [416] Λιουδάκη 7 89. ◆ [417] Βαβουλές 131. -Χελντρᾶϊχ 19 (citrus aurantium - πορτοκαλιά) ◆ [418] Βαβουλές 190 ◆ [419] Λιουδάκη 305 177. -Χελντρᾶϊχ 98 (allium porrum) ◆ [420] Παυλάκης 228 194 ◆ [421] Λιουδάκη 286 167 ◆ [422] Λιουδάκη 83 74. -Χελντρᾶϊχ 90 (quercus coccifera), Γεννάδιος 258 ◆ [423] Περιστεράκης 356. -Βλ. προηγούμ. ◆ [424] Μαστοράκης 95. -Βλ. υποσημ. 422 ◆ [425] Παυλάκης 186 16 ◆ [426] Παυλάκης 145 153. -Χελντρᾶϊχ 57 (cichorium - ραδίκι), Γεννάδιος 514, Πάγκαλος Γ΄, 353 ◆ [427] Λιουδάκη 115 54 ◆ [428] Λιουδάκη 277 31. -Χελντρᾶϊχ 14 (raphanus sativus), Γεννάδιος 820 ◆ [429] Βαβουλές 58. -Χελντρᾶϊχ 32 (cicer arietinum), Γεννάδιος 307-309 ◆ [430] Λιουδάκη 262 182. -Βλ. προηγούμ. ◆ [431] Λιουδάκη 16 23 ◆ [431α] Περιστεράκης 346 ◆ [432] Περιστεράκης 346 ◆ [433] Λιουδάκη 6 71. -Χελντρᾶϊχ 38 (punica granatum), Γεννάδιος 847 ◆ [434] Παυλάκης 214 118. -Βλ. προηγούμ. ◆ [435] Παυλάκης 145 154 ◆ [436] Παυλάκης 218 3 ◆ [437] Λιουδάκη 58 220. -Χελντρᾶϊχ 34 (amygdalus persica) ◆ [438] Λιουδάκη 13 15. -Χελντρᾶϊχ 36 (rosa canina), Γεννάδιος 832, Πάγκαλος Γ΄, 353 ◆ [438α] Βλαστός 40 και 75. -Βλ. προηγούμ. ◆ [439] Παυλάκης 205 (Σαρανταμαντίνιαδο). -Χελντρᾶϊχ 36 (rosa centifolia) ◆ [440] Παυλάκης 164 41 ◆ [441] Παυλάκης 364 20 ◆ [442] Παυλάκης 367 76 ◆ [443] Λιουδάκη 2 21 ◆ [444] Λιουδάκη 196 68 ◆ [445] Παυλάκης 261 24 ◆ [446] Παυλάκης 211 61 ◆ [447] Δετοράκης 32 170 ◆ [448] Λιουδάκη 190 85. Για το όνομα βλ. υποσημ. 113 ◆ [449] Λιουδάκη 282 104 ◆ [450] Βαβουλές 37

◆ [451] Λιουδάκη 26 38 ◆ [452] Παυλάκης 208 11 ◆ [453] Λιουδάκη 81 41. -Χελντράϊχ 103 (oryza sativa), Γεννάδιος 853 ◆ [453α] Λιουδάκη 276 23. Αναφέρεται στη μαντινάδα: *Κοντή 'σαι σαν το κόπανο, χοντρή σαν τη βαρέλα / κι ότινα δρώσεις μιαολιά, δρωμείς σαν τη σαρδέλα.* Δεν είναι απίθανο με τη λέξη σαρδέλα να εννοείται όχι το ομώνυμο ψάρι αλλά το δύσοσμο φυτό γεράνι (Πελαργόνιον το ρυπαίνον - Pelargonium inquinans), το οποίο ακούγεται και ως σαρδέλα, βλ. Γεννάδιος 754. Βλ. όμως και τη μαντινάδα: *Μωρή σαρδέλα δρωμερή, σουπιά τηγανισμένη / και καρακάξα του γιαλού, ποιος διάλος σε παίρνει;* (Λιουδάκη 278 42) όπου είναι σαφέστερον ότι πρόκειται για το ψάρι σαρδέλα. ◆ [454] Λιουδάκη 2 23. Η Λιουδάκη (σ. 2, υποσημ. 11) γράφει: σελδί ή δειλινό, το φυτό «θαυμάσια η ιαλάπη». -Χελντράϊχ 82 (mirabilis ialapa - δειλινό) ◆ [455] Λιουδάκη 167 91. -Χελντράϊχ 64 (sesamum orientale), Γεννάδιος 866 ◆ [456] Λιουδάκη 280 80. Η Λιουδάκη (σ. 280, υποσημ. 31, γράφει: σταφύλια σιρκωμένα, αρρωστημένα) ◆ [457] Λιουδάκη 7 83. -Γεννάδιος 878 (triticum vulgare) ◆ [458] Λιουδάκη 215 44. -Χελντράϊχ 106 ◆ [459] Παυλάκης 348 81 ◆ [460] Παυλάκης 270 54 ◆ [461] Λιουδάκη 291 231. -Χελντράϊχ 98 (allium sativum), Γεννάδιος 569◆ [462] Λιουδάκη 288 182. Η Λιουδάκη (σ. 288, υποσημ. 66) εξηγεί: σκουράπιδο= αχλάδι πολύ στιφό ◆ [463] Βαβουλές 184. -Χελντράϊχ 81 (spinacia oleracea), Γεννάδιος 909 ◆ [464] Λιουδάκη 108 43. -Πάγκαλος Γ΄, 438, όπου αναφέρεται ότι «κυριολεκτείται επί των δημητριακών, σιτηρών, γεννημάτων», όμως στο Αν. Σέλινο λέγεται μόνο για τα σιτηρά ◆ [465] Παυλάκης 307 22. -Βλ. προηγούμ. ◆ [466] Παυλάκης 215 137 ◆ [467] Παυλάκης 218 5 ◆ [468] Παυλάκης 387 82. -Χελντράϊχ 58 (cichorium spinosum), Γεννάδιος 514 ◆ [469] Λιουδάκη 211 270 ◆ [469α] Βλαστός 95. -Χελντράϊχ 22 ◆ [470] Δετοράκης 41 289 ◆ [471] Λιουδάκη 144 265· βλ. και 83, 78 (της σκιας > σ(υ)κιάς). -Χελντράϊχ 86 (ficus carica) ◆ [472] Λιουδάκη 144 265 ◆ [473] Βαβουλές 16. -Πάγκαλος Β΄, 493 ◆ [474] Παυλάκης 307 36. -Χελντράϊχ 104 (avena sativa), Γεννάδιος 947, Πάγκαλος Δ΄, 162 ◆ [475] Λιουδάκη 265 221. -Βλ. προηγούμ. ◆ [476] Βαβουλές 6 (τση τζιτζιφιάς). -Χελντράϊχ 24 (zizyphus sativa - ζιζυριά, ντζιντζιφιά), Γεννάδιος 404-405 ◆ [477] Λιουδάκη 185 19 (τζίτζιφο), βλ. και Βαβουλές 6 (τζίτζιφο) και 41 (τζίτζυφο). -Γεννάδιος 404-405, Καββάδας 1581, Πλατάκης 128 ◆ [478] Παυλάκης 337 28. -Χελντράϊχ 23 (tribulus terrestris), Γεννάδιος 967 ◆ [479] Παυλάκης 346 57. -

Χελντράϊχ 201 (trifolium agrarium), Γεννάδιος 967 ◆ [480] Μαστοράκης 62 ◆ [481] Παυλάκης 365 39: τσιμούλια < τσίμα < cima, ιταλ. (=άκρη), < κύμα, αρχ. ελλην., 6λ. Ξανθινάκης 529 ◆ [482] Λιουδάκη 229 68. -Χελντράϊχ 59 (sonchus oleraceus), Γεννάδιος 904-905 ◆ [483] Λιουδάκη 316 2: Χελντράϊχ 33 (lathyrus sativus), Γεννάδιος 595 ◆ [484] Λιουδάκη 264 210. -Χελντράϊχ 33 (ervum lens), Γεννάδιος 991 ◆ [485] Λιουδάκη 278 38. -Χελντράϊχ 73 (salvia pomifera), Γεννάδιος 300 ◆ [486] Λιουδάκη 278 38 ◆ [487] Παυλάκης 309 67. -Χελντράϊχ 205 (phaseolus vulgaris), Γεννάδιος 992 ◆ [488] Λιουδάκη 290 216. -Βλ. προηγούμ. ◆ [489] Βαβουλές, Γάμος 21 (φυντίκια): φιντίκι < findik, τουρκ. < ποντικόν (κάρυον), αρχ. ελλην. < Πόντος, 6λ. Ξανθινάκης 542. -Χελντράϊχ 91 (corylus avellana) ◆ [489α] Πάγκαλος Ζ΄, 184 126· 6λ. του ίδιου Δ΄ 266, όπου γράφει ότι η λέξη είναι «αγνώστου ετύμου») ◆ [489β] Παυλάκης 107 102. -Χελντράϊχ 39 (lagenaria vulgaris) ◆ [490] Παυλάκης 306 14. -Πάγκαλος Δ΄, 271 ◆ [490α] Παυλάκης 136 391 ◆ [491] Παυλάκης 341 103 (φλισκούνι). -Χελντράϊχ 78 (mentha pulegium), Γεννάδιος 409-410 ◆ [492] Λιουδάκη 2 23: φούλι < fulya, τουρκ., 6λ. Παπαγρηγοράκης 126. -Χελντράϊχ 62 (jasminum sambac), Γεννάδιος 427 ◆ [493] Παυλάκης 403 14. -Χελντράϊχ 109 (pteris aquilina), Γεννάδιος 814 ◆ [494] Περιστεράκης 343. -Χελντράϊχ 26 (ceratonia siliqua) ◆ [495] Λιουδάκη 276 13. -Χελντράϊχ 26, 6λ. προηγούμ., Γεννάδιος 496 ◆ [496] Βαβουλές 86 ◆ [497] Παυλάκης 105 67 ◆ [498] Παυλάκης 103 28 ◆ [499] Λιουδάκη 275 1: χασίλι < hasil, αραβ. ή τουρκ., 6λ. Παπαγρηγοράκης 130, Ξανθινάκης 560. -Βλ. Φραγκάκη 121 (χασύλι) και 209 ◆ [500] Παυλάκης 159 70: χναροσυκιά < χνάρι και συκιά, 6λ. Πάγκαλος Δ΄, 334. -Χελντράϊχ 42 (opuntia ficus indica - φραγκοσυκιά, παπουτσοσυκιά), Γεννάδιος 729 ◆ [501] Λιουδάκη 125 104. -Χελντράϊχ 75, 79 και 110 (διάφορα είδη) ◆ [502] Λιουδάκη 41 11. -Χελντράϊχ 65, 72 και 73 (διάφορα είδη) ◆ [503] Λιουδάκη 43 27 ◆ [504] Λιουδάκη 62 276 ◆ [505] Παυλάκης 373 187: χουρμαδιά < χουρμάδες, πληθ. του χουρμάς < hurma, τουρκ., 6λ. Ανδριώτης 429, Παπαγρηγοράκης 130. -Χελντράϊχ 100 (phoenix dactylifera), Γεννάδιος 1002 και 1005 ◆ [506] Παυλάκης 373 187. Βλ. προηγούμ.

ΙΙΙ. ΒΟΥΝΑ, ΠΟΤΑΜΙΑ

α.

Αγκαθωπή,η[1] (=κορυφή των Λευκών Ορέων) ◆ ακροποταμιά[2] ή γυροποταμιά[2α], η (=η όχθη του ποταμού) ◆ ανεβόλεμα,το[3] ή ανήφορος,ο[4] ή ρίζωμα,το[5] ◆ ανήφορος,ο· βλ. προηγούμ. ◆ αόρι[6] (πληθ. αόρια[7] και όρια[8]) ή όρος,το[9] ◆ Αποπηγάδι,το[10] (βουνό της επαρχίας Σελίνου των Χανίων) ◆ αυλάκι (του ποταμού),το[11] (=η κοίτη του ποταμού)

β.

Βουναλάκι,το· βλ. επόμ. ◆ Βουνό,το[12] υποκορ. βουναλάκι,το· βουνά Σφακιανά,[13] β. χαμηλό[14], β. ψηλά και πράσινα[15] ◆ Βρύσινας,ο[15α] (βουνό του Ρεθύμνου)

γ.

Γιούχτας,ο[16] ◆ γρεμνός[17] (πληθ. γρεμνά[18]), εγκρεμός[19], εγρεμνός[20] (=χρημνός) εγρεμνός μεγάλος[21] ◆ γυροποταμιά,η· βλ. ακροποταμιά

δ.

Δέτης,ο[22] (=έκταση γης που ενώνει δυο χωράφια διαφορετικού ύψους)

ε.

Εγκρεμός,ο· βλ. γρεμνός ◆ εγρεμνός,ο· βλ. γρεμνός

ι.

Ιορδάνης ποταμός,ο[23]

κ.

Κατήφορος,ο[24] ή χύμα,το[25] ή χύτης,ο[26] ◆ Κέντρο,το[26α] (=το όρος Κέδρος του Ρεθύμνου) ◆ κορφή (του βουνού),η[27] ή τρούλα,η[28]

λ.

Λαγκάδι,το[29] ή λαγκαδιά,η[30] ή λαγκός,ο[31] ◆ λαγκαδιά,η· βλ. προηγούμ. ◆ λαγκός,ο· βλ. λαγκάδι ◆ Λευκά Όρη,τα[32] ◆ λόφος,ο[33]· λ. χαμηλός[34]

μ.

Μαδάρα,η[35] (=γυμνό βουνό), Μαδάρες Σφακιανές[36]

ξ.

Ξερόρυακο,το[37]

ο.

Όβγορο,το[38] (=το ξάγναντο) ◆ Ομαλός,ο[39] ◆ όρος,το· βλ. αόρι

π.

Παραπόταμα,τα[40] ◆ πλάγια,τα[41] (=οι πλαγιές) ◆ πόδια (του βουνού),τα[42] ◆ ποταμάκι,το· βλ. επόμ. ◆ ποτάμι,το[43] ή ποταμός,ο[44], υποκορ. ποταμάκι,το[45]· ποτάμι θολό[46], ξερό[47], πύρινο[48], σιγανό[49], ποταμός σιγανός[50] ◆ ποταμός,ο· βλ. ποτάμι

ρ.

Ρέφουλας,ο[51] (=ο ορμητικός χείμαρρος) ◆ ρίζωμα,το (=ανήφορος), βλ. ανεβόλεμα ◆ ρούγα,η[51α] ◆ ρυάκι,το[52]· ρ. του Σκοτεινού[53]

σ.

Σαπημένος,ο[54] (=κορυφή των Λευκών Ορέων, γνωστή και ως Γκίγκιλος)

τ.

Τρούλα,η· βλ. κορφή

φ.

Φαράγγι,το[55]

χ.

Χύμα,το (=ο κατήφορος), βλ. κατήφορος ◆ χύτης,ο (=ο κατήφορος), βλ. κατήφορος

ψ.

Ψηλορείτης,ο[56]

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Βαβουλές 192 ◆ [2] Δετοράκης 45 343 ◆ [2α] Λιουδάκη 17 2 ◆ [3] Λιουδάκη 182 3 ◆ [4] Λιουδάκη 214 33 ◆ [5] Βαβουλές 142 ◆ [6] Λιουδάκη 26 42 (τα όρη > τ' αόρι, βλ. Θεοχάρη Δετοράκη, Ανέκδοτα Δημοτικά Τραγούδια της Κρήτης, Ηράκλειον 1976, σ. 212 ◆ [7] Λιουδάκη 179 96 ◆ [8] Λιουδάκη 114 30 ◆ [9] Βαβουλές 59 ◆ [10] Βαβουλές 42 ◆ [11] Λιουδάκη 139 190 ◆ [12] Λιουδάκη 114 30 ◆ [12α] Παυλάκης 316 18 ◆ [13] Βαβουλές 186 ◆ [14] Βαβουλές 11 ◆ [15] Λιουδάκη 205 195 ◆ [15α] Βλαστός 50 ◆ [16] Παυλάκης 188 2 ◆ [17] Βαβουλές 199 ◆ [18] Βαβουλές 192 ◆ [19] Λιουδάκη 285 149 ◆ [20] Βαβουλές 127 ◆ [21] Βαβουλές 127 (μεγάλο-ν-εγρεμνό) ◆ [22] Λιουδάκη 62 280· για τη σημασία βλ. Ξανθινάκης, σ. 162 ◆ [23] Βαβουλές 43 ◆ [24] Λιουδάκη 214 33 ◆ [25] Λιουδάκη 182 3 ◆ [26] Βαβουλές 142 ◆ [26α] Βαβουλές 186 ◆ [27] Λιουδάκη 257 110 ◆ [28] Βαβουλές 110. Για την ετυμολογία της λέξεως βλ. Ξανθινάκης, σ. 521 (τρούλα < trulla, λατιν.) ◆ [29] Λιουδάκη 114 30 ◆ [30] Βαβουλές, Γάμος 11 ◆ [31] Βαβουλές 187 (Εις τω Ρουμάτω το λαγγό...) ◆ [32] Βαβουλές 168 ◆ [33] Λιουδάκη 257 110 ◆ [34] Λιουδάκη 257 10 ◆ [35] Παυλάκης 111 187 (μαδάρα < μαδαρός· γυμνό, άδενδρο βουνό, βλ. Ξανθινάκης, σ. 294) ◆ [36] Βαβουλές 169 ◆ [37] Λιουδάκη 122 56 ◆ [38] Δετοράκης 32 170. Για τη σημασία της λέξεως βλ. Δετοράκης 88, αριθμ. σημειώσεως 170 και Ξανθινάκης, σ. 173 (έβγορο και όβγορο < εν+ορώ) ◆ [39] Βαβουλές 191 ◆ [40] Λιουδάκη 11 30 ◆ [41] Λιουδάκη 77 77 ◆ [42] Λιουδάκη 257 110 ◆ [43] Λιουδάκη 103 64 ◆ [44] Λιουδάκη 45 22 ◆ [45] Λιουδάκη 187 49 ◆ [46] Παυλάκης 116 22 ◆ [47] Βαβουλές 57 ◆ [48] Λιουδάκη 123 83 ◆ [49] Παυλάκης 103 33 ◆ [50] Λιουδάκη 66 330 ◆ [51] Βαβουλές 134 ◆ [51α] Βαβουλές 42 ◆ [52] Λιουδάκη 11 31 ◆ [53] Λιουδάκη 173 12 ◆ [54] Βαβουλές 192 ◆ [55] Βαβουλές 89 ◆ [56] Λιουδάκη 213 24

Β΄. ΘΑΛΑΣΣΑ

α.

Ακρογιάλι,το[1] ή ακρογιαλιά,η[2] ή γιαλός,ο[3] ή γυρογιάλι[4] ή περιγιάλι,το[5]· γιαλός βαθύς[6] ◆ ακρογιαλιά,η· βλ. προηγούμ. ◆ αλάτσι,το[7] (=αλάτι) ή αλάτζι,το[7α] ◆ άμμος,ο[8] ή άμμος,η[9] ή αμμούτσα,η[10] ◆ αμμουδιά,η[11] ◆ αμμούτσα,η· βλ. άμμος ◆ αφρός (της θάλασσας),ο[12] ◆ αχινιός,ο[13]

β.

Βούπα,η[14] (=η γόπα)· β. ολόχρυση[15]

γ.

Γαϊδουρονήσι,το[15] ◆ γιαλός,ο· βλ. ακρογιάλι ◆ γλάρος,ο[16] ◆ γυρογιάλι,το· βλ. ακρογιάλι

ε.

Ερημονήσι[17] ή ρημονήσι,το[18]

θ.

Θάλασσα,η[19]· θ. αρμυρή[20], μαύρη[21], μεγάλη[22], μπλάβη[23], πικροκυματούσα[24], φουρτουνιασμένη[25]

κ.

Καβρός,ο[26] (=το καβούρι) ◆ κανάλι,το[27] ◆ κύμα[28] ή χύμα,το[29]· κ. αφρισμένο[30], μαύρο[31]

λ.

Λαυράκι,το[32]· λ. θαλασσινό[33] ◆ λιμάνι,το[34] ή λιμιώνας[35] ή λιμνιώνας[36] ◆ λιμιώνας,ο· βλ. προηγούμ. ◆ λιμνιώνας,ο· βλ. λιμάνι

μ.

Μαργαριτάρι,το[37]· μ. στρογγυλό[38] ◆ μαυροσουπιά,η[39] ◆ μελανουράκι,το· βλ. επόμ. ◆ μελανούρι,το[40], υποκορ. μελανουράκι,το[41]· μελανουράκι μικρό[42] ◆

μουράγιο,το[43] ◆ μπαρμπούνι,το[44]· μπ. θαλασσινό[45]

ν.

Νησί,το[45α]· ν. έμορφο[45β] ◆ ντερσανάς,ο[46]

ο.

Οχτάποδο[47] ή χταπόδι,το[48]

π.

Παπίτσα,η[49]· π. άσπρη[50] ◆ πέλαγο[51] ή πέλαγος[52] ή πέλαος,το[53]· πέλαγος μαύρο[54] ◆ πέλαγος,το· βλ. προηγούμ. ◆ πέλαος,το· βλ. πέλαγο ◆ περιγιάλι,το· βλ. ακρογιάλι ◆ πεταλίδα,η[55] ◆ πετρόψαρο,το[56] ◆ πικροθάλασσα,η[57]

ρ.

Ρέμα,το[58] ◆ ρημονήσι,το· βλ. ερημονήσι

σ.

Σαρδέλα,η[59] σ. βρωμερή[60], βρωμεσμένη[61] ◆ σκάρος,ο[62] ◆ σκυλόψαρο,το[63] ◆ σουπιά,η[64] ◆ σφογγάρι[65] ή σφουγγάρι,το[66]· σφουγγ. ξερό[67] ◆ σφουγγάρι,το· βλ. προηγούμ.

τ.

Ταραμός (τση θάλασσας),ο[68] (=ταραχή, τρικυμία)

φ.

Φουρτίνα[69] ή φουρτούνα,η[70] (=καταιγίδα) ◆ φουρτούνα,η· βλ. προηγούμ. ◆ φουσκοθάλασσα,η[71] ◆ φρίσσα,η[72] (=η ρέγγα) ◆ φύκι,το[73]

χ.

Χέλι,το[74] ◆ χρυσόψαρο,το[75] ◆ χταπόδι,το· βλ. οχτάποδο ◆ χύμα,το· βλ. κύμα

ψ.

Ψαράκι,το· βλ. επόμ. ◆ ψάρι,το[76], υποκορ. ψαράκι[77]· ψαράκι μικρό[78], ψάρι

ολόχρυσο[79]

ω.

Ωκεανός,ο[80]· ωκ. απέραντος[81]

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Λιουδάκη 37 103 ◆ [2] Λιουδάκη 76 56 ◆ [3] Λιουδάκη 57 197 ◆ [4] Λιουδάκη 11 28 ◆ [5] Λιουδάκη 185 19 ◆ [6] Βαβουλές 91 ◆ [7] Λιουδάκη 93 2 ◆ [7α] Παυλάκης 124 164 ◆ [8] Λιουδάκη 57 197 ◆ [9] Jeannarakis 266 57 ◆ [10] Βαβουλές 136 ◆ [11] Λιουδάκη 7 92 ◆ [12] Λιουδάκη 107 24 ◆ [13] Περιστεράκης 371 ◆ [14] Λιουδάκη 52 119 ◆ [15] Λιουδάκη 282 109 ◆ [16] Βαβουλές 182. -Πλατάκης 129 ◆ [17] Βαβουλές 59 ◆ [18] Λιουδάκη 196 63 ◆ [19] Λιουδάκη 30 5 ◆ [20] Λιουδάκη 209 239 ◆ [21] Λιουδάκη 310 23 ◆ [22] Λιουδάκη 37 103 ◆ [23] Λιουδάκη 209 239 ◆ [24] Λιουδάκη 209 247 ◆ [25] Μαστοράκης 139 ◆ [26] Λιουδάκη 227 34 ◆ [27] Λιουδάκη 93 5 ◆ [28] Λιουδάκη 100 18 ◆ [29] Jeannarakis 260 7 ◆ [30] Βαβουλές 59 ◆ [31] Λιουδάκη 159 11 ◆ [32] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 299 ◆ [33] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 299 ◆ [34] Λιουδάκη 31 25 ◆ [35] Βαβουλές 51 ◆ [36] Λιουδάκη 37 109 ◆ [37] Λιουδάκη 3 35 ◆ [38] Λιουδάκη 191 105 ◆ [39] Λιουδάκη 286 157 ◆ [40] Παυλάκης 310 91 ◆ [41] Παυλάκης 287 41 ◆ [42] Παυλάκης 287 41 ◆ [43] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 300 ◆ [44] Λιουδάκη 52 118 ◆ [45] Λιουδάκη 52 118 ◆ [45α] Περιστεράκης 346 ◆ [45β] Περιστεράκης 346 ◆ [46] Λιουδάκη 35 79 (=καραβοστάσι): ντερσανάς < τερσανάς < tersane, τουρκ., βλ. και Ανδριώτης 361 (τερσανάς) ◆ [47] Λιουδάκη 322 (Σαρανταμαντίνιαδο) ◆ [48] Λιουδάκη 188 66 ◆ [49] Λιουδάκη 60 241 ◆ [50] Λιουδάκη 60 241 ◆ [51] Βαβουλές 49: πέλαγο, αντί πέλαγος, βλ. Χατζιδάκις Α΄, 184 και 369 ◆ [52] Λιουδάκη 37 103 ◆ [53] Μαυρακάκης 322: πέλαος < πέλα(γ)ο(ς), βλ. Χατζιδάκις Β΄, 14 και 444 ◆ [54] Βαβουλές 59 ◆ [55] Περιστεράκης 371 ◆ [56] Λιουδάκη 70 390 ◆ [57] Λιουδάκη 209 247 ◆ [58] Λιουδάκη 209 245 ◆ [59] Λιουδάκη 276 23 ◆ [60] Λιουδάκη 278 42 ◆ [61] Λιουδάκη 278 43 ◆ [62] Παυλάκης 286 26. -Πλατάκης 130 ◆ [63] Παυλάκης 287 41 ◆ [64] Λιουδάκη 278 42 ◆ [65] Περιστεράκης 323 (σφογκάρι) ◆ [66] Λιουδάκη 136 152 ◆ [67] Λιουδάκη 136 152 ◆ [68] Βαβουλές 62 ◆ [69] Λιουδάκη 30 5: φουρτίνα < φουρτούνα < fortuna, ιταλ.

(=καταιγίδα), βλ. Χατζιδάκης Β΄, 517 και Ξανθινάκης 548 ◆ [70] Λιουδάκη 37 105 ◆ [71] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 302 ◆ [72] Λιουδάκη 303 142 ◆ [73] Βαβουλές 12 ◆ [74] Παυλάκης 222 74 ◆ [75] Λαμπιθ. -Παπαδάκη 299 ◆ [76] Λιουδάκη 17 11 ◆ [77] Λιουδάκη 58 219 ◆ [78] Βαβουλές 64 ◆ [79] Λιουδάκη 242 28 ◆ [80] Λιουδάκη 37 103 ◆ [81] Λιουδάκη 37 103

Γ΄. ΟΥΡΑΝΟΣ

α.

Αποσπερίτης,ο[1] ◆ αστεράκι,το· βλ. επόμ. ◆ αστέρι[2] ή άστρι[3] ή αστρί[4] ή άστρο,το[5], υποκορ. αστεράκι[6], αστρουλάκι[7],το· αστέρι λαμπερό[8], λαμπρό[9], μαύρο[10], άστρο λαμπυρό[11] ◆ άστρι,το· βλ. προηγούμ. ◆ αστρί,το· βλ. αστέρι ◆ άστρο,το· βλ. αστέρι, ◆ αστρουλάκι,το· βλ. αστέρι ◆ αυγερινός,ο[12] ή άστρι τσ' αυγής,το[13] ή άστρο λαμπυρό[13α],το ◆ ακτίνα[13β] ή αχτίδα[14] ή αχτίνα,η[15] ◆ αχτίδα,η· βλ. προηγούμ. ◆ αχτίνα,η· βλ. ακτίνα

η.

Ήλιος,ο[16] ή φέγγος τ' ουρανού,το[17] ή φέξη τ' ουρανού,η[18]· ήλ. κοσμογυρευτής[19], κοσμογυριστής[20], φωτεινότατος[21]

ο.

Ορανός[22] ή ουρανός,ο[23] ή ουράνια,τα[24]· ουρανός μαύρος[25], ξάστερος[26], συννεφιασμένος[27] ◆ ουράνια,τα· βλ. προηγούμ. ◆ ουρανός,ο· βλ. ορανός

π.

Πούλια,η[28]

σ.

Σελήνη,η[29] ή φεγγάρι,το[30] ή φέξη τ' ουρανού[31],η ή φέγγος τ' ουρανού,το[31α] υποκορ. φεγγαράκι,το[31β]· σελ. λαμπυρή[32], φεγγάρι αργυρό[33], ασημόφωτο[34], λαμπυρό[35], λαμπρότατο[36], νιο[37], ξέλαμπρο[38], πανσέληνο[39], στρογγυλό[40], χρυσό[41]

φ.

Φεγγάρι,το· βλ. σελήνη ◆ φέγγος τ'ουρανού,το· βλ. ήλιος και σελήνη ◆ φέξη τ' ουρανού,η· βλ. ήλιος και σελήνη

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Λιουδάκη 186 31 ◆ [2] Λιουδάκη 35 69 ◆ [3] Λιουδάκη 55 170 ◆ [4] Παυλάκης 168 15 ◆ [5] Λιουδάκη 6 72 ◆ [6] Παυλάκης 378 53 ◆ [7] Παυλάκης 170 48 ◆ [8] Βαβουλές 45 ◆ [9] Λιουδάκη 3 33 ◆ [10] Λιουδάκη 84 87 ◆ [11] Λιουδάκη 115 53 (λαμπηρό), 204 184 (λαμπιρό - σε παραλλαγή της μαντινάδας) και Παυλάκης 149 9 (λαμπηρό: σε παραλλαγή της ίδιας μαντινάδας). Για την ορθ. του επιθ. βλ. Ιωάννου Σταματάκου, Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης, Β΄, σ. 1788· βλ. και Χατζιδάκις Α΄, 65 (λαμπυρή) ◆ [12] Λιουδάκη 313 26 ◆ [13] Λιουδάκη 55 170 ◆ [13α] Λιουδάκη 115 53 (λαμπηρό). Το λαμπυρό άστρο κατά τον Πάγκαλο (Γ΄ 16) είναι ο αυγερινός ◆ [13β] Παυλάκης 173 27 ◆ [14] Jeannarakis 27 8 160 ◆ [15] Λιουδάκη 3 34 ◆ [16] Λιουδάκη 3 28 ◆ [17] Λιουδάκη 74 27 (η περίφραση ίσως δηλώνει το φεγγάρι) ◆ [18] Βαβουλές 44 (παραλλαγή της προηγούμ. μαντινάδας) ◆ [19] Περιστεράκης 339 ◆ [20] Λιουδάκη 92 37 ◆ [21] Λιουδάκη 171 24 ◆ [22] Jeannarakis 281 183, Σπανδωνίδη 83 1 και 94 81 και Δετοράκης 23 56 ◆ [23] Λιουδάκη 6 78 ◆ [24] Βαβουλές 50 ◆ [25] Δετοράκης 23 56 ◆ [26] Βαβουλές, Γάμος 7 ◆ [27] Παυλάκης 140 61 ◆ [28] Παυλάκης 213 117 ◆ [29] Λιουδάκη 163 49 ◆ [30] Λιουδάκη 3 32 ◆ [31] Βαβουλές 44 ◆ [31α] Λιουδάκη 74 27. Με την περίφραση, όπως και με την προηγούμ., ίσως εννοείται ο ήλιος ◆ [31β] Λιουδάκη 71 409 ◆ [32] Λιουδάκη 163 49 (λαμπιρή). Για την ορθογραφία βλ. ανωτέρω, υποσημ. 11 ◆ [33] Παυλάκης 338 57 ◆ [34] Βαβουλές 46 ◆ [35] Λιουδάκη 171 24 (λαμπιρό). Για την ορθογραφία βλ. ανωτέρω, υποσημ. 11 ◆ [36] Λιουδάκη 4 43 ◆ [37] Βαβουλές 195 ◆ [38] Βαβουλές, Γάμος7 ◆ [39] Περιστεράκης 380 ◆ [40] Βαβουλές 48 ◆ [41] Λιουδάκη 4 44

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ

ΤΑ ΠΡΟΗΓΗΘΕΝΤΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ. ΤΟ ΚΡΙΣΙΜΟ 1897

Με βάση τα αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών και τα διπλωματικά έγγραφα του Foreign Office και του Βρετανικού Ναυαρχείου

Τα υστερνά των Τούρκων στην Κρήτη, γεμάτα με ζωντανά γεγονότα, δεν είχαν μέχρι τελευταία μελετηθεί, σ' όλη τους την έκταση, γιατί τα προξενικά αρχεία των Χριστιανικών Δυνάμεων στην Κρήτη δεν είχαν πολύ ερευνηθεί. Έχουν δημοσιευθεί αρκετά, (1) αλλά τα άγνωστα είναι πολύ περισσότερα.

Ύστερα από ειδική άδεια ερεύνησα τα αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών και συγκεκριμένα τα αρχεία των Ελληνικών Προξενείων Χανίων και Ρεθύμνης, των ετών 1896 και 1897, όπως επίσης και τους τόμους των αρχείων του Foreign Office και του Βρετανικού Ναυαρχείου, που αναφέρονται στους κρίσιμους μήνες του 1897. Δυο σημαντικά γεγονότα του χρόνου αυτού, ο βομβαρδισμός του Ακρωτηρίου και η σφαγή των Χανίων, θα παρουσιασθούν στη μελέτη αυτή, πάντοτε με βάση τα αρχεία που προαναφέραμε.

1. Η σφαγή των Χανίων

Όπως είναι γνωστό μετά την άτυχη επανάσταση του 1899 (2) η Κρήτη έζησε τραγικές ημέρες. «*Η πενταετία 1890-95 είναι απο τις πιο ζοφερές περιόδους της τουρκοκρατίας στην Κρήτη*». (3) Οι κάτοικοι της Κρήτης αντιδρώντες συνέστησαν τη Μεταπολιτευτική Επιτροπή, το 1895, (4) και άλλες άτυπες οργανώσεις και επιτέθηκαν σθεναρώς κατά των τουρκικών στρατευμάτων, των εντόπιων Τούρκων και των Βασιβουζούκων. Η γιγαντομαχία του Βάμου (Μάιος 1896) (5) και η μεγάλη μάχη της Αλμυρίδας (Ιούλιος 1896) (6), αλλά και η σοβαρή μάχη του Δρομονέρου (Ιούνιος 1896) (7) και άλλες μικρότερες συμπλοκές σε διάφορες περιοχές της Κρήτης ανάγκα-

σαν τις Μεγάλες Δυνάμεις (Μ.Δ.) να αντιμετωπίσουν διαφορετικά το κρητικό πρόβλημα και να υποχρεώσουν το Σουλτάνο να επαναφέρει μερικά από τα προνόμια της *Σύμβασης της Χαλέπας* (1878). (8)

Οι Τούρκοι αντέδρασαν κατά των ενεργειών των Μ.Δ. και άρχισαν σειρά επιθέσεων κατά των Χριστιανών, τόσο στα περίχωρα, όσο και στην πόλη των Χανίων. Αποκορύφωμα όμως των τουρκικών επιθέσεων ήταν η σφαγή των Χανίων. Τακτικός τουρκικός στρατός και άτακτοι εντόπιοι αποφάσισαν την εξόντωση των Χριστιανών της πόλης (9) Το απόγευμα της 24ης Ιανουαρίου 1897, η πόλη άρχισε να καίγεται. Οι Χριστιανοί ζήτησαν καταφύγιο στην Καθολική Εκκλησία και το κτήριο της Καθολικής Αποστολής, που φρουρούσαν Γάλλοι πεζοναύτες. Το περισσότερο μέρος της πόλης καταστράφηκε από πυρκαγιά. Η σειρά των τραγικών γεγονότων παρουσιάζεται σε επίσημα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών και του Βρετανικού Ναυαρχείου. Τα έγγραφα αυτά τα φωτοτύπησα από μια σειρά τόμων του Βρετανικού Εθνικού Τυπογραφείου. Οι ημερομηνίες αναγράφονται, κατά το Γρηγοριανό Ημερολόγιο, που ίσχυε τότε στην Ευρώπη, έχουν δηλ. διαφορά 13 ημερών, προς τα εμπρός, από το Ιουλιανό Ημερολόγιο, που ίσχυε τότε και μέχρι το 1923 στην Ελλάδα.

Στα έγγραφα κυριαρχεί το Foreign Office, επί κεφαλής του οποίου ήταν ο μαρκήσιος Salisbury και οι πρέσβεις της Μ.Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα τότε της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, P. Currie, στη Βιέννη H. Rumbold, στην Αγία Πετρούπολη O. Conor, στο Παρίσι E. Monson και στην Αθήνα Egerton, όπως επίσης ο πρόξενος της Μ. Βρετανίας στα Χανιά A. Billioti, τον οποίο ο Βενιζέλος είχε χαρακτηρίσει ως «εχοντα απαισίαν δράσιν» εξαιτίας της τουρκοφιλίας του (10). Αναφέρονται, επίσης, οι Υπουργοί των Εξωτερικών της Γαλλίας G. Hanotaux, της Ιταλίας Venosta, της Ρωσίας Mouvarrieff, ο Ελληνας Πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ο Υπουργός των Εξωτερικών της Ελλάδος Σκουζές και ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στα Χανιά Νικόλαος Γεννάδης.

Το Βρετανικό Ναυαρχείο αναφέρεται στα έγγραφα συχνά να απευθύνεται τόσο προς το Foreign Office, όσο και στο Βρετανό Ναύαρχο στην Κρήτη. Κυριαρχούν βέβαια τα ονόματα των Ναυάρχων της μοίρας του ευρωπαϊκού στόλου που ναυλοχούσε στα κρητικά νερά του Ρώσου Αντιναυάρχου P. Andreef, του Βρετανού Αντιναυάρχου R.H. Harris, του Αυστριακού Υποναυάρ-

χου V. Hinke, του Γάλλου Αντιναυάρχου E. Pottier,του Ιταλού Υποναυάρχου N. Canevaro και του Γερμανού πλοιάρχου Koeliner. Ως κακός δαίμονας επεμβαίνει πάντοτε στα γεγονότα ο στρατιωτικός ακόλουθος της Βρετανικής Πρεσβείας στην Κωνστανινούπολη Συνταγματάρχης Chermside. Η επέμβασή του ήταν πολύ καταστρεπική για την ελληνική υπόθεση.

Τα έγγραφα τα παρουσιάσαμε σε ελεύθερη ελληνική μετάφραση, με τις ημερομηνίες του Γρηγοριανού Ημερολογίου και τις ώρες αποστολής ή λήψης. Τα έγγραφα των ελληνικών Αρχών τα δώσαμε σε μετάφραση από το αγγλικό κείμενο, που υπήρχε στους τόμους.

Η δημοσίευση της σειράς των εγγράφων αυτών έγινε στον τόμο «*Η Κρήτη στις φλόγες 1897*» που εξέδωσαν το 1998 το Ίδρυμα ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ και η εφημερίδα ΧΑΝΙΩΤΙΚΑ ΝΕΑ, σελ.43,44/20.1.1998 και 43,43/27.1.1998. Στα έγγραφα αυτά φαίνεται η αμφιλεγόμενη πολιτική των Μ.Δ., η αχαρακτήριστη στάση του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, η ουδέτερη και μέχρι παρεξήγησης στάση των Ρώσων και η απαίσια δράση του Βρετανού Προξένου στα Χανιά. Περισσότερη όμως αισχρή ήταν η στάση του στρατιωτικού ακολούθου της Βρετανίας στη Κωνσταντινούπολη. Δε θα επαναδημοσιεύσομε τα έγγραφα αυτά, εξ άλλου αυτό θα ήταν αντιδεοντολογικό, εφ' όσο στην *Ελλωτία* δε δημοσιεύονται δημοσιευμένες αλλού εργασίες. Θα παρουσιάσομε όμως στοιχεία, που δε δημοσιεύθηκαν στην παραπάνω έκδοση «*Η Κρήτη στις φλόγες*» και θα επισημάνομε ορισμένα γεγονότα, θα χαρακτηρίσομε μερικά πρόσωπα και θα κακίσομε μερικές καταστάσεις, που συνδέονται με τα έγγραφα αυτά. Σημειώνομε και πάλι πως όλες οι ημερομηνίες των εγγράφων είναι του Γρηγοριανού (νέου) ημερολογίου.

Για τη σφαγή των Χανίων της 24ης Ιανουαρίου 1897, μπορούμε να τονίσομε ορισμένα σημεία, αλλά να αναφερθούμε και στη στάση των Μ.Δ., αρνητική και μερικές φορές θετική. Το απόγευμα της 24ης Ιανουαρίου η πόλη άρχισε να καίγεται. Οι Χριστιανοί ζήτησαν, όπως προαναφέραμε, καταφύγιο στην Καθολική Εκκλησία και στο παρακείμενο κτήριο της Καθολικής Ιεραποστολής, που φρουρούσαν Γάλλοι πεζοναύτες. Το περισσότερο μέρος της πόλης είχε καταστραφεί από πυρκαγιά. Η Ελλάδα αποφάσισε ν' αποστείλει ελληνικά πλοία, για να παραλάβουν τους πολίτες. Σ' αυτό αντέδρασε ο πολύς Chernside, στρατιωτικός ακόλουθος της Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη, υποστηρίζοντας με τηλεγράφημά του προς το Salisbury, ότι «*η όλη διαδικασία*

της σκέψης της ελληνικής Κυβέρνησης, έχει υπερμέτρως διογκωθεί, δεδομένου ότι οι Χριστιανοί των Χανίων είναι εξ ίσου υπεύθυνοι με τους Μουσουλμάνους για τις αταξίες». Υπογραμμίζω τη λέξη αταξίες, την οποία υιοθετεί και ο Salisbury, μη αμφισβητώντας την αμεροληψία του υφισταμένου του. Ως αταξίες χαρακτηρίσθηκαν η μεγάλη πυρκαγιά της πόλης και η σφαγή αθώων πολιτών, τους οποίους θεώρησε μάλιστα «συνυπευθύνους» για τη σφαγή τους. Ο Chemside, σκανδαλωδώς αγνοώντας τις αγριότητες των εντοπίων Τούρκων και των Βεγγαζίων, που πρωτοστατούσαν στη σφαγή, ανέφερε ότι οι τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις συμπεριεφέρθησαν καλώς, πράγμα το οποίο υιοθέτησε και ο Salisbury. Αυτός ήταν ένας ακόμα λόγος να στείλει ο Salisbury μήνυμα προς την ελληνική Κυβέρνηση και να την απειλεί πως η αποστολή ελληνικών πλοίων είναι «πράξη ασύνετη, και θα θεωρηθεί ως αιτία πολέμου». Παρ' όλα αυτά ο Πρωθυπουργός Θ.Δηλιγιάννης, εξαιτίας και ισχυρής πίεσης Υπουργών και Βουλευτών, αναγκάσθηκε ν' αποδεχθεί την αποστολή ελληνικών πλοίων στα Χανιά, όχι για πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά για «ανθρωπιστικούς λόγου» όπως τόνισε, «για να βοηθήσουν τους καταδυναστευομένους κρητικούς χριστιανούς». Πραγματικά απεστάλησαν τα πλοία «Ύδρα», «Μυκάλη», «Σφακτηρία», «Πηνειός», «Πάρος», «Μιαούλης», με επικεφαλής τον Πρίγκηπα Γεώργιο, κατοπινό Ηγεμόνα της Κρήτης, παρά την εντολή που έδωσαν και οι Ρώσοι στα πλοία τους να εμποδίσουν την αναχώρηση. Ειδικότερα ο Ρώσος Υπουργός των Εξωτερικών δυσανασχέτησε για την αποστολή των ελληνικών πλοίων, επειδή έτσι δυσκολεύονταν οι ειρηνικές προσπάθειες των Μ.Δ, όπως ισχυριζόταν. Την ίδια γνώμη είχαν και οι Αυστριακοί.

Από την όλη αλληλογραφία πρέπει να ξεχωρίσει ο μελετητής το τηλεγράφημα του Γάλλου Προξένου στα Χανιά προς το Γαλλικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Το τηλεγράφημα αυτό ο Γάλλος Υπουργός το διαβίβασε στον Βρετανό Πρέσβυ στο Παρίσι. Από το μακροσκελές αυτό κείμενο, μαθαίνομε λεπτομέρειες της τραγικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν οι κάτοικοι των Χανίων, αλλά και της σωτήριας στάσης της Καθολικής Εκκλησίας, που διέθεσε τις εγκαταστάσεις της για καταφύγιο των καταδιωκόμενων χριστιανών πολιτών. Χωρίς το τηλεγράφημα αυτό, που δημοσιεύεται αυτούσιο- σε δική μου μετάφραση, από το αγγλικό πρωτότυπο, στην παραπάνω έκδοση «Η Κρήτη στις φλόγες» σελ.43/20.1.1998, όπως το είχα βρεί στα αρχεία του

Υπουργείου των Εξωτερικών, δε θα γνωρίζαμε τις λεπτομέρειες αυτές, που είναι πραγματικά συνταρακτικές. Είναι παράδοξο όμως πως στο τηλεγράφημα αυτό ο Γάλλος Πρόξενος αναφερόμενος στο χριστιανικό πληθυσμό περιορίζεται μόνο στους Γάλλους υπηκόους, τους οποίους και επιβίβασε στα πλοία. Γι' αυτόν οι Κρητικοί Ορθόδοξοι, είναι απλώς «λοιποί». Και ήταν αδύνατη ή πολύ δύσκολη η διάσωσή τους στα ευρωπαϊκά πλοία, γι' αυτό και έγιναν βορά των βασιβουζούκων, εκτός εκείνων που πρόφτασαν να καταφύγουν στα καθολικά κτήρια

Δοκίμασα έκπληξη, αναδιφώντας το φάκελο του Προξενείου Χανίων, έτους 1897, να μη βρώ στοιχεία σχετικά με τη σφαγή των Χανίων, πέρα από ένα τηλεγφράφημα, με ημερομηνία 27 Ιανουαρίου 1897, με το οποίο ο Πρόξενος ζητούσε ν' αποσταλούν πλοία, για να παραλάβουν τους κατοίκους. Λεπτομέρειες όμως γνωρίζομε και από άλλες γραπτές πηγές και μαρτυρίες, που διασώθηκαν από γενεά σε γενεά.

Μετά τη σφαγή υπήρχε μεγάλος φόβος να επεκταθούν οι βιαιότητες και σε άλλες πόλεις της Κρήτης. Οι Μ.Δ. με το δικό τους τρόπο, προσπαθούσαν ν' αποτρέψουν τη γενίκευση των ταραχών. Η Ελληνική Κυβέρνηση αποφάσισε να επέμβει, ενεργώς, εκτός από την αποστολή των πλοίων, για τα οποία έγινε λόγος. Γι' αυτό όταν οι Μ.Δ. αποφάσισαν να προβούν σε διεθνή κατοχή της Κρήτης, η Κυβέρνηση των Αθηνών θέλησε να προλάβει τους Ευρωπαίους και κατέλαβε την Κρήτη, εξ ονόματος «του Βασιλέως των Ελλήνων», με το απόσπασμα του Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσου, υπασπιστού του Βασιλιά. (1 Φεβρουαρίου 1897). Όπως γράφει ο Δετοράκης (11) ο Τ. Βάσος εξέδωσε πανηγυρική προκήρυξη και κήρυξε την Ένωση μέσα σε ατμόσφαιρα γενικού ενθουσιασμού. «*Η νέα επανάσταση παίρνει τώρα μεγάλες διαστάσεις και σκληρές μάχες διεξάγονται σ' όλη την Κρήτη. Ο Βάσος καταλαμβάνει τον Πύργο των Βουκολιών (7 Φεβρουαρίου) και τα στρατοπεδα των Τούρκων στην Αγιά και τα Λιβάδια, εμποδίζεται όμως από τις Μ.Δ. να πλησιάσει τα Χανιά σε ακτίνα 6 χιλιομέτρων*». Με τηλεγράφημά του ο Βάσος προς το Βασιλιά, αναγγέλλει την κάθοδό του και τα πολεμικά του σχέδια. Το κείμενο του τηλεγραφήματος αυτού, που βρήκα στο φάκελο του Προξενείου Χανίων, έχει δημοσιευθεί στην παραπάνω έκδοση, *Η Κρήτη στις φλόγες*. Γύρω από την πόλη από Δαράτσο- περίχωρα-Φρούδια Ακρωτηρίου, όρισαν οι Ευρωπαίοι ουδέτερη ζώνη και ύψωσαν τις σημαίες τους. Στο μεταξύ οι Χριστια-

νοί του Ακρωτηρίου, πλείστοι Αποκορωνιώτες, όπως γράφει ο Μ.Αναστασάκης (12) *διαπεράσαντες με ιστιοφόρα εκ Καλυβών και εκ Χαλέπας, οι δυνάμενοι να φέρωσιν όπλα κατέλαβον τα Φρούδια και την κορυφογραμμήν ολόκληρον ανεγείραντες πρόχειρα χαφακώματα διότι προέβλεπον ασφαλώς επιθέσεις εκ μέρους των Τούρκων των Χανίων και η πρόβλεψίς των αυτή δεν εβράδυνε να επαληθεύση, διότι οι Τούρκοι μετά το πάθημα των Βουκολιών ζήτησαν να στραφώσι κατά των Χριστιανών του Ακρωτηρίου.* Τη μετάβαση των Αποκορωνιωτών από τις Καλύβες και την Αλμυρίδα με βάρκες προς το Ακρωτήρι, την έμαθα ως παιδί από τις διηγήσεις του παππού μου Γιάννη - Νικηφορογιάννη, που εγκατέλειψε την δεκαμελή οικογένειά του και πήγε στο Ακρωτήρι όπου έλαβε μέρος σ' όλες τις μάχες και βρέθηκε στον Προφήτη Ηλία την ημέρα του βομβαρδισμού.

Η συνέχεια των γεγονότων, που κατέληξαν στο βομβαρδισμό του Ακρωτηρίου, παρουσιάζεται στα επίσημα έγγραφα του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος, του Foreign Office και του Βρετανικού Ναυαρχείου, που φωτοτυπήσαμε από τους οικείους φακέλους, για τους οποίους κάμαμε λόγο προηγουμένως.

2. Ο βομβαρδισμός του Ακρωτηρίου.

Η σειρά των επίσημων εγγράφων, που αναφέρονται στο βομβαρδισμό του Ακρωτηρίου, είναι δημοσιευμένη στη έκδοση «*Η Κρήτη στις Φλόγες*» (σελ. 43,44/ 27.1.1998).

Στις 7 Φεβρουαρίου υψώθηκε η Ελληνική Σημαία στον Προφήτη Ηλία. Την ίδια μέρα οι Κρητικοί κήρυξαν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Οι Τούρκοι είχαν καταλάβει τα υψώματα του Αγίου Ματθαίου, των Φρούδιων και της Μόντε Βάρδιας. Κρήτες εθελοντές εξακολουθούσαν να καταφθάνουν στο Ακρωτήρι με βάρκες. Το πρωί της 14 Φεβρουαρίου άρχισαν οι εχθροπραξίες ανάμεσα σε Κρητικούς και Τούρκους- τακτικό στρατό και ατάκτους-. Στις 15 Φεβρουαρίου έγινε η αποβίβαση ευρωπαϊκών στρατευμάτων και άρχισε η διεθνής κατοχή.

Και τώρα έγινε ένα πολύ παράξενο γεγονός. Τα διεθνή στρατεύματα, δε γνωρίζομε γιατί, ανάγκασαν τον Έλληνα Πρόξενο να υποστείλει την Ελληνική Σημαία από το Ελληνικό Προξενείο. Δεν έχομε στοιχεία να γνωρίζομε αν ο Έλληνας Πρέσβυς συμμορφώθηκε. Αν αυτό έγινε, η πράξη του ήταν επόδεινος και άκρως υποτιμητική για την Ελλάδα.

Ενω οι εχθροπραξίες ανάμεσα στους επαναστάτες και τους Τούρκους βρίσκονταν σε εξέλιξη και οι Τούρκοι πολυαριθμότεροι και με τη χρησιμοποίηση κανονιών και σύγχρονου οπλισμού πίεζαν τους Κρητικούς, οι Ναύαρχοι έδωσαν αυστηρή εντολή στους επαναστάτες να σταματήσουν τις αμυντικές τους δραστηριότητες. Όπως ήταν φυσικό, οι επαναστάτες δεν υπάκουσαν και γι' αυτό στις 5 η ώρα το απόγευμα της 21 Φεβρουρίου βομβαρδίσθηκε η θέση «Προφήτης Ηλίας» και οι επαναστάτες ανγκάσθηκαν να υποστείλουν τη σημαία τους. Ο βομβαρδισμός έγινε από ρωσικά, γερμανικά, αυστριακά και αγγλικά πλοία. Τα γαλλικά και τα ιταλικά δεν έλαβαν μέρος στο βομβαρδισμό, επειδή η βολή παρεμποδιζόταν από τη θέση των άλλων πλοίων. Μετά το βομβαρδισμό κατέπαυσαν οι εχθροπραξίες, με εξαίρεση τις περιοχές εκείνες που δεν είχαν βομβαρδισθεί. Από το βομβαρδισμό τραυματίσθηκαν 15 χριστιανοί. Στο βομβαρδισμό αυτό έγινε και το γνωστό γεγονός, που περιγράφεται στο ημερολόγιο του Ακρωτηρίου. *«Τεμάχιον σφαίρας κατέρριψε την σημαίαν, αλλ' ο γεναίος οπλαρχηγός Μιχ.Καλορρίζικος, διέταξε να την αναστηλώσουν. Πάραυτα ο ατρόμητος οπλίτης Σπύρος Καγιαλεδάκης, εν τω μέσω της χαλάζης των βολιδοφόρων οβίδων ήρπασε τον κοντόν και ανεστήλωσε την σημαίαν εις την προτέραν της θέσιν. Μικρόν μετά την αναστήλωσιν της σημαίας το πυρ της μάχης κατέπαυσε, ταυτοχρόνως δε εσίγησαν και τα Ευρωπαϊκά τηλεβόλα».*

3. Τα μετά το βομβαρδισμό

α) Η νότα των Μ.Δ.

Η σφαγή των Χανίων και ο βομβαρδισμός των επαναστατών από τα ευρωπαικά πλοία προκάλεσαν διεθνή συγκίνηση στην Ευρώπη. Αποτέλεσμα της συγκίνησης αυτής, που συνοδευόταν με πληθώρα διαμαρτυριών, ψηφισμάτων, συλλαλητηρίων, ήταν η αποστολή «διακοίνωσης» -**νότας**- των Μ.Δ. προς τις Κυβερνήσεις Τουρκίας και Ελλάδος, από την Κωνσταντινούπολη στις 2 Μαρτίου 1897. Το κείμενο της «νότας» αυτής το βρήκαμε στα αρχεία του Foreign Office, σε αγγλικό κείμενο, στον 4ο τόμο «Affairs of Crete 1897, Turkey No4/ 1897.

Το αποδίδομε σε μετάφραση. *«Οι πρεσβευτές της Μ.Βρετανίας, της Αυστρουγγαρίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ρωσίας απευθύνουν στην τουρκική και ελληνική κυβέρνηση, εξ ονόματος των Κυβερνήσεών τους, την παρακάτω νότα.*

Οι Μ.Δ. επιθυμούσαι ν' αποκαταστήσουν την ειρήνη στην Κρήτη, εξα-

σφαλιζομένης συγχρόνως της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και περαιτουμένης της παρουσίας ελληνικών δυνάμεων στο νησί, συμφώνησαν επί των εξής:

1. Η Κρήτη δεν είναι δυνατό να ενωθεί, επί του παρόντος, με την Ελλάδα.

2. Στην Κρήτη πρέπει να εξασφαλισθεί αυτόνομη διοίκηση.

3. Η Ελλάδα πρέπει ν' αποσύρει τις δυνάμεις της (σημείωση δική μας το εκστρατευτικό σώμα του Βάσου και τα πλοία της μοίρας του Πρίγκηπα Γεωργίου) από την Κρήτη.

Συμπληρωματική νότα 5 Μαρτίου 1897.

Οι πρέσβεις των Μ.Δ. στην Κωνσταντινούπολη τονίζουν ότι η αποκατάσταση αυτονομίας στην Κρήτη συνεπάγεται την προοδευτική ελάττωση των τουρκικών δυνάμεων και τούτο βεβαίως, εφόσον θ' αποχωρήσουν οι ελληνικές δυνάμεις. Οι οθωμανικές δυνάμεις μπορούν να συγκεντρωθούν στα φρούρια, εκεί όπου βρίσκονται σήμερα οι ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Ιδιαίτερη νότα στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος. 2 Μαρτίου 1897.

Δίνεται προθεσμία 6 ημερών για την απομάκρυνση από την Κρήτη των ελληνικών δυνάμεων.

6. Οι απαντήσεις των Κυβερνήσεων

α) της Τουρκίας

Κωνσταντινούπολη 6 Μαρτίου 1897. Η Υψηλή Πύλη έλαβε γνώση της νότας των Μ.Δ., με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1897, της σχετικής με την Κρήτη. Με ικανοποίηση διαπίστωσε πως οι Μ.Δ. σέβονται την ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας και είναι υπερ της αποχώρησης από την Κρήτη των ελληνικών ναυτικών και χερσαίων δυνάμεων. Εν όψει των συναισθημάτων αυτών των Μ.Δ., των σχετικών με τη διασφάλιση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου, η Υψηλή Πύλη αποδέχεται την αρχή της αυτονομίας στην Κρήτη. Οπωσδήποτε επιφυλάσσει η Πύλη σ' αυτήν το δικαιωμά της να συζητήσει τις λεπτομέρειες της αυτονομίας με τους Πρέσβεις των Μ.Δ.

β) της Ελλάδος

Αθήνα 8 Μαρτίου 1897. Η Ελληνική Κυβέρνηση έλαβε γνώση της νότας των Μ.Δ., με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1897, της σχετικής με την Κρήτη. Η Ελληνική Κυβέρνηση πιστεύει ότι η Αυτόνομη Πολιτεία δεν πρόκειται

να έχει τα αποτελέσματα που περιμένουν οι Μ.Δ. και θα επαναληφθούν πολλά σφάλματα του παρελθόντος, ένεκα των οποίων υποφέρει ο Κρητικός Λαός.

Δεν είναι η πρώτη φορά που η Κρήτη είναι μια περιοχή αναστατωμένη. Εσχάτως η αναρχία και ο τρόμος έχουν εξαπλωθεί με φρικτές συνέπειες. Μόνο στην περίπτωση που θα εξασφαλισθεί η τάξη, τότε η Ελληνική Κυβέρνηση μπορεί να συγκατατεθεί για την εφαρμογή του νέου καθεστώτος. Αν το νέο καθεστώς μπορέσει ν' αποτρέψει επαναστατικές καταστάσεις- αναρχία, που καταρρακώνουν τη Χώρα με φωτιά και σπαθί και την παραδίδουν στα χέρια αιμοχαρών φανατικών με τις καταστροφικές τους δράσεις σε βάρος ενός λαού, που αξίζει καλύτερης τύχης, τότε η Ελληνική Κυβέρνηση συγκατατίθεται να τεθεί τέρμα στην παρούσα επαναστατική κατάσταση.

Η ευθύνη μας είναι μεγάλη αν δεν τονίσομε προς τις Μ.Δ. να μην επιμείνουν σ' ένα σύστημα αυτονομίας, πού ήδη απεφάσισαν, αλλά να δώσουν στην Κρήτη αυτό που ήδη κατεκτήθη με τον αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας και σχηματίσθηκαν οι άλλες επαρχίες του Ελληνικού Βασιλείου και αποκατέσησαν την Ελλάδα με Κυβερνήτη τον Καποδίστρια.

Εν όψει των τελευταίων αιματηρών γεγονότων των Χανίων, των δεινών που υφίστανται οι κάτοικοι του Ηρακλείου από τους Μουσουλμάνους, που εμπόδισαν την αναχώρηση από το Νησί χριστιανικών πληθυσμών προς την Ελλάδα, το καταφύγιο αυτό των καταδιωκομένων Κρητικών, εμείς αισθανόμαστε υπεύθυνοι για το γεγονός πως στο παρελθόν πείσαμε τον κρητικό λαό να παραδώσει τα όπλα του. Δεν μπορούμε να επαναλάβομε την ίδια σύσταση, γιατί οι Κρητικοί δε θα υπακούσουν. Έτσι κατά τη γνώμη της Ελληνικής Κυβέρνησης το νέο καθεστώς δε θα πετύχει τους ευγενείς στόχους που έθεσαν οι Μ.Δ. Αν οι Μ.Δ. επιμείνουν είναι φανερό τί θα συμβεί μέχρι να παγιωθεί το νέο καθεστώς.

Εν όψει όλων των παραπάνω και στο όνομα του ανθρωπισμού και της ειρήνης στην οποία αποβλέπουν οι Μ.Δ., δε διστάζομε ν' απευθυνθούμε προς τους Κρητικούς, σε συνδυασμό με την απόσυρη των ιδικών μας στρατιωτικών δυνάμεων. Αφού ο ενωμένος συμμαχικός στόλος και η ελληνική μοίρα δεν επιτρέπουν την απόβαση στην Κρήτη οθωμανικών. δυνάμεων, νομίζομε ότι δεν είναι αναγκαία η παρουσία ελληνικού στρατού στην Κρήτη. Είναι καθήκον μας, εν τούτοις, να υπερασπισθούμε το Λαό της Κρήτης από το μένος των φανατικών Μουσουλμάνων και του τουρκικού στρατού, που συνεχώς επιτίθεται κα-

τά του χριστιανικού λαού. «Οίκοθεν νοείται» πως μετά την αποκατάσταση της τάξης ο Κρητικός Λαός πρέπει μόνος του ν' αποφασίσει για την τύχη του. Σκουζές.

6. Τα μετά τη νότα. Η επιστολή του Βενιζέλου

Τα γεγονότα που επακολούθησαν ήταν συνέπεια της υπό όρους αποδοχής της διακοίνωσης των Μ.Δ. Το εκστρατευτικό σώμα του Βάσου αποχώρησε από την Κρήτη και ο κρητικός λαός αποδέχθηκε, κατ' αρχήν, εξαιτίας και της άτυχης έκβασης του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, τη λύση της αυτονομίας. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου, ενός από τους ηγέτες του επαναστατικού στροτοπέδου του Ακρωτηρίου, προς τον Υπουργό των Εξωτερικών της Ελλάδος. Την επιστολή αυτή που βρισκόταν στα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών και την φέραμε σε φώς, νομίζομε πως πρέπει να την προσέξομε, για να φανεί τόσο το πνεύμα των επαναστατών του Ακρωτηρίου, όσο και η αντικειμενική θεώρηση των πραγμάτων και η λογική αντιμετώπιση των κρίσιμων προβλημάτων της επικίνδυνης εκείνης εποχής, απο το μεγάλο πολιτικό. Η ευθυκρισία του και η διορατικότητά του συνετέλεσαν, ώστε η μετακίνηση των επαναστατών του Ακρωτηρίου από το «Ένωση ή θάνατος» προς τη σκληρή πραγματικότητα της αυτονομίας, να γίνει κατά ένα τρόπο ομαλό, χωρίς δυσάρεστες καταστάσεις.

Το κείμενο της επιστολής προς τον Υπουργό των Εξωτερικών της Ελλάδας, έχει ως εξής:

Εν Κορακιαίς τη 16η Μαίου 1897

Κύριε Υπουργέ,

Αποχωρήσαντος ήδη του Σρατού Κατοχής (13) προς όν επέμπομεν τακτικώς εκθέσεις των υφ' ημών πραττομένων, σπεύδομεν να υποβάλωμεν εγκλείστως εις την Υμετέραν Εξοχότητα αντίγραφον εκθέσεως μιάς συνδιαλέξεως ήν είχομεν μετά των κ.κ. ναυάρχων των διεθνών στόλων εν Σούδα τη 13 τ.μ. και ετέρας συνδιαλέξεως ήν τη επιούση έλαβεν ο κ Φούμης εξ ονόματος της Επιτροπής μετά του Άγγλου ναυάρχου.

Ως θέλει παρατηρήσει η Υ.Ε. οι κύριοι ναύαρχοι δια παραπειστικών ελιγμών και χωρίς να θέσωσιν αποτόμως το ζήτημα εζήτησαν να μας βολιδοσκοπήσωσιν αν μετά την ατυχή έκβασιν του πολέμου (14) εις όν χάριν ημών υπεβλήθη το ελεύθερον Βασίλειον και μετά την αποδοχήν της κρητικής αυτονομίας εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως, θεωρούμεν ως λελυμένον το

ζήτημα της και εκ μέρους του τόπου αποδοχής της αυτονομίας. Δεν γνωρίζομεν ποία είναι επί του ζητήματος τούτου η γνώμη της Ελληνικής Κυβερνήσεως. Ημείς εν αγνοία της γνώμης ταύτης κρίνομεν ότι μετά την ατυχή έκβασιν του ελληνοτουρκικού πολέμου, η εμμονή εις επιδίωξιν της αμέσου ενώσεως εξέρχεται των ορίων της πρακτικής πολιτικής.. φρονούμεν δε ότι η προσεχώς συνερχομένη Επαναστατική Συνέλευσις, αφού δια της πρώτης μετά την συγκρότησίν της πράξεως κηρύξη urbi et orbi ότι ο μόνος και αναλλοίωτος πόθος του Κρητικού Λαού ήτο και έσται η ένωσις αυτού μετά της Ελλάδος, πρέπει, αν εν τω μετξύ έχωσιν απέλθη απο της νήσου τα τουρκικά στρατεύματα,, να δηλώση ότι κύπτουσα προ της απροσμαχήτου βίας των πραγμάτων και ενώπιον της θελήσεως της συνησπισμένης Ευρώπης, αναβάλλει προσκαίρως και δι' ευθετωτέρας περιστάσεις την οριστικήν πραγμάτωσιν του εθνικού προγράμματος και δέχεται να προσέλθη εις συζήτησιν προς τα Μεγάλας Δυνάμεις επι των λεπτομερειών της αυτονομίας. Εάν δε κατά τας συζητήσεις ταύτας επέλθωσι ουσιώδεις διαφωνίαι γνωμών μεταξύ του τόπου και των Δυνάμεων, αι δε τελευταίαι επιμείνουν εις την επιβολήν της ιδίας αυτών γνώμης, τότε η Συνέλευσις να περιορισθή εις την δήλωσιν, ότι κύπτουσα προ της απροσμαχήτου βίας των πραγμάτων αναβάλλει εις ευθετωτέρους χρόνους την επιδίωξιν του εθνικού προγράμματος και επαφίησιν εις τας Μ.Δ. την ευθύνη της εφαρμογής της υπ' αυτών επιβαλλομένης αυτονομίας.

Αυτή είναι η γνώμη ημών περί της τηρητέας υπό του τόπου πορείας εν η περιπτώσει τα τουρκικά στρατεύματα απέλθωσιν όντως εκ της νήσου, διότι άνευ του όρου τούτου ο τόπος υποθέτομεν θα είναι σύμφωνος να συνεχίση τον άνισον αγώνα του και επί κινδύνω τελείας αυτού καταστροφής. Την γνώμην ταύτην υποβάλλομεν εις την Υ.Ε. υπομιμνήσκοντες συγχρόνως Αυτή, ότι είμεθα πειθαρχούντες στρατιώται της Πατρίδος, οπαδοί δε του δόγματος της τελείας υποταγής του τόπου εις τα κελεύσματα της Ελληνικής Κυβερνήσεως και ότι επομένως αναμένομεν τας οδηγίας αυτής, όπως προσαρμόσωμεν προς ταύτας την πορείαν ημών.

Συνεπεία της ανωτέρω γνώμης ημών εισίν όσα είπομεν προς τους κ.κ. ναυάρχους κατά την συνέντευξιν της 13 τ.μ. Δεν προεξωφλήσαμεν την γνώμην του τόπου, ετονίσαμεν δε προς αυτούς ότι δεν πρέπει να νομίζουν ότι η αποδοχή της αυτονομίας εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως σημαίνει ασφαλή την αποδοχήν αυτής και εκ μέρους του τόπου, αλλά συγχρόνως τους

υπεδείξαμεν ότι το μόνον μέσον δι ου ίσως δύνανται να φθάσωσιν εις επίτευξιν του σκοπού των είναι η ταχίστη απομάκρυνσις του τουρκικού στρατού εκ Κρήτης.

Ο τόπος, ως γιγνώσκει η Υ.Ε., από πολλού εκαραδόκει εις την περίστασιν καθ' ην θ' απηλλάσσετο τέλος του απαισίας δι' αυτόν δράσεως Άγγλου Προξένου κ. Βιλλιώτη. Ενομίσαμεν ότι έπρεπε να επωφεληθώμεν της σημερινής ψυχολογικής στιγμής, καθ' ήν οι ναύαρχοι φαίνονται προσπαθούντες να μας περιποιηθώσι χάριν επιτεύξεως της αποδοχής της αυτονομίας, όπως προσπαθήσωμεν ν' απαλλαγώμεν του ολεθρίου τούτου ανθρώπου. Τον σκοπόν τούτον αφεώρα η προς τον Άγγλον ναύαρχον εμπιστευτική συνομιλία του κ. Φούμη.

Αναμένοντες τας οδηγίας της Υ.Ε. διατελούμεν μετ' εξαιρέτου προς αυτήν υπολήψεως.

Τα μέλη της Επιτροπής του εν Ακρωτηρίω στρατοπέδου

Ελευθέριος Βενιζέλος, Κωνσταντίνος Φούμης, Νικόλαος Πιστολάκης

Η επιστολή έχει γραφεί ιδιοχείρως από τον Ε. Βενιζέλο με τα χαρακτηριστικά καλλιγραφικά του γράμματα. Συνυπογράφεται και από δυο ακόμα μέλη της Επιτροπής του Στρατοπέδου, για να φανεί ότι οι γνώμες που παραθέτονται εκφράζουν το σύνολο των επαναστατών. Η όλη όμως δομή και επιχειρηματολογία είναι έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Μια καλή συγκυρία έφερε να σωθεί το χειρόγραφο αυτό, πριν πεταχτεί και χαθεί για πάντα. Υψηλή εύνοια της τύχης χάρισε σε μάς την τιμή να παρουσιάσομε την επιστολή αυτή εδώ, γραμμένη από την ενδοξότερη πολιτική μορφή του νεότερου ελληνικού βίου..

Σύμφωνες με το πνεύμα της επιστολής αυτής τουΒενιζέλου ήταν όλες οι κατοπινές ενέργειες των Κρητικών. Χαρακτηριστική είναι η έκθεση την οποία έστειλε η αντιπροσωπεία της Επαναστατικής Επιτροπής προς τη Γενική Συνέλευση των Επαναστατών, που συνεδρίαζε στους Αρμένους του Αποκορώνου, στις 12 Ιουλίου 1897, τρείς μήνες δηλαδή πριν από την έκδοση του Ψηφισματος από το Μελιδόνι Μυλοποτάμου, της 16ης Οκτωβρίου 1897, με το οποίο η Συνέλευση των Κρητών αποδέχθηκε τη λύση της αυτονομίας Στην έκθεση αυτή φαίνονται τα παρασκήνια των διαβουλεύσεων, που έγιναν ανάμεσα στους επαναστάτες και στους Ναυάρχους των Μ.Δ. Η αντιπροσωπεία, που την αποτελούσαν ο γεωπόνος και γαλλοσπουδασμένος Κωνσταντίνος Φούμης,

φίλος και συνεργάτης του Βενιζέλου και μέλος της κατοπινής τριανδρίας Βενιζέλος, Φούμης, Μάνος, που οργάνωσαν το 1905 το κίνημα του Θερίσσου, και ο Χατζή Κων. Ιωαννίδης. Πρέπει να σημειώσομε πως είχαν προηγηθεί δυο επισκέψεις προς τους Ναυάρχους στις 13 Μαίου του 1897 του Βενιζέλου και στις 14 Μαίου του Κων. Φούμη, όπως αναφέρει στην παραπάνω επιστολή του ο Ελ.Βενιζέλος. Την έκθεση αυτή βρήκαμε επίσης στα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών. Διασώθηκε χάρις στην αλληλογραφία που η Επαναστατική Επιτροπή των Κρητικών είχε με την «*εν Αθήναις Κεντρικήν των Κρητών Επιτροπήν*».

Η συνάντηση της αντιπροσωπείας με τον Ιταλό Ναύαρχο Κανεβάρο, ως εκπρόσωπο των λοιπών Ναυάρχων, έγινε στις 11 Ιουλίου 1987, ώρα 2 μ.μ. Είχε προηγηθεί την προτεραία η παράδοση εγγράφου με τις θέσεις των επαναστατών. Η συνάντηση έγινε στο θωρηκτό «Ουμβέρτος», με την παρουσία και του Ιταλού Προξένου Μεντάνα, που μόλις είχε έλθει από τη Ρώμη.

Αντιγράφομε από την έκθεση. «*Μετά τας συνήθεις φιλοφρονήσεις ο κ. Ναύαρχος, επόμενος εις την γνωστήν ήδη συνήθειάν του να εκθέτη τας ιδέας του, χωρίς να περιμένη να τω ομιλήση πρώτος ο μετ' αυτού διαλεγόμενος, εδήλωσεν και αύθις ότι χαίρει δια τον καταρτισμόν της Συνελεύσεως, μολονότι δεν δύνανται οι κ Ναύαρχοι ν' αναγνωρίσωσιν αυτήν επισήμως, ως και εγγράφως εδήλωσε τούτο και ότι εκ του τρόπου καθ' όν η Συνέλευσις θα εργασθεί εξαρτάται η επιτυχία της αποστολής της. Προ παντός πρέπει να εννοηθεί καλώς, είπεν ο κ. Ναύαρχος, ότι μέγιστον έχουσιν συμφέρον οι Κρήτες να μιμηθώσι κατά τούτο το παράδειγμα της Ελλάδος, ν' αναθέσωσιν δηλαδή την υπόθεσίν των εις χείρας των Μ. Δυνάμεων και να εκδηλώσωσιν εμπράκτως ότι σέβονται τας συστάσεις αυτής και ότι έχουσι πλήρη εμπιστοσύνην επί την ευμένειάν της, να μη παρασυρθώσι δε από εισηγήσεις αλλοίας φύσεως δυναμένας να διακινδυνεύσωσι την εις αυτούς υπό των Μ. Δυνάμεων υποσχομένην αυτονομίαν, ήτις σήμερον αποτελεί δια τους Κρήτας, ου μόνον την εγγύησιν της μελλούσης αυτών ευημερίας, αλλά και την μόνην σανίδα σωτηρίας. Οι ενταύθα Ναύαρχοι των Μ. Δυνάμεων εδήλωσαν εις την ενταύθα τουρκικήν διοίκησιν, ότι αι οδηγίαι των Κυβερνήσεών των είναι να μην επιτρέψωσι να πλησιάσουν εις τα παράλια της Κρήτης τουρκικά στρατεύματα, ότι εάν τα φέροντα τυχόν στρατεύματα τοιαύτα πλοία αποπειρώντο να τα αποβιβάσωσιν θα εβυθίζοντο υπό των πλοίων των διεθνών στόλων και ότι μη έχοντες οι Ναύ-*

αρχοι νεωτέρας οδηγίας αναιρούσας τας προτέρας τοιαύτας διαταγάς, θα εξετέλουν αυτάς κατά γράμμα, αν παρουσιάζοντο πλοία με τουρκικά στρατεύματα. Επί τουτοις το διάβημα τούτο και μόνον της Πύλης αποδεικνύει πόσον τα πράγματα μετεβλήθησαν μετά την υπέρ αυτής έκβασιν του ελληνοτουρκιού πολέμου. Προς τούτο ότι η Ευρώπη σας προσέφερε την αυτονομίαν, εξηκολούθησε ο Ναύαρχος, αν σείς την εδέχεσθε, όπως τόσον θερμώς σας συνεστήσαμεν πολλάκις, αντί ν' αποκρούετε αυτήν και να φωνάζετε «ένωσις ή θάνατος» τα τουρκικά στρατεύματα θ' απήρχοντο αμέσως της Νήσου και η εφαρμογή της αυτονομίας ουδέν θα συνήντα σπουδαίον πρόσκομμα. Και ήδη η Ευρώπη θα επιμείνη όπως εκπληρωθώσιν αι προς υμάς υποσχέσεις της και θα γείνει τούτο, κατ' ουσίαν δε θα επιτύχετε ό,τι σας υπεσχέθησαν, είναι όμως ευνόητον, ότι εκείνο όπερ θα επιτύχετε ήδη μετά την ατυχή έκβασιν του ελληνοτουρκικού πολέμου θα έχη ίσως μικράν τινα απόχρωσιν διάφορον εκείνης, ήν θα είχεν η αυτονομία, ήτις θα σας εχορηγείτο αν εγκαίρως την αποδέχεσθε. Στο σημείο αυτό το μέλος της αντιπροσωπίας Χατζή Κωνσταντής Ιωαννίδης ερώτησε το Ναύαρχο αν είναι αλήθεια ότι έρχεται στην Κρήτη ως διοικητής ο Δζεβάτ Πασάς και αν έρχεται, με ποιά εντολή έρχεται. Ο Ναύαρχος απάντησε ότι η Πύλη, χωρίς καθόλου ν' αναγγείλει τούτο στις Μ. Δυνάμεις αποστέλλει το Δζεβάτ Πασσά ως Διοικητή Κρήτης. Οι Μ.Δυνάμεις μόλις πληροφορήθηκαν το διορισμό αυτό έκαμαν παραστάσεις στο Σουλτάνο και τελικά απεσοβήθηκε ο διορισμός του Πασά αυτού ως Διοικητή της Κρήτης. Η αποστολή του άλλαξε και αποστέλλεται τώρα ως διοικητής των τουρκικών στρατευμάτων, που υπάρχουν στην Κρήτη, σε αντικατάσταση του προηγούμενου διοικητή Τεφήκ πασά. Το μέλος της αντιπροσωπείας Κ. Φούμης τόνισε τότε στο Ναύαρχο ότι η υποχώρηση αυτή των Μ.Δυνάμεων είναι πράξη «λυπηροτάτη και δεν είναι δυνατόν παρά να έχη επιζημίους συνεπείας δια το κρητικόν ζήτημα, διότι η Πύλη ενθαρρυνομένη, και δικαίως, δια της υποχωρήσεως ταύτης θα προβή και εις άλλα πολλά παρόμοια διαβήματα, επί τέλους δε κάτι θα κερδήση. Εξ όλων τούτων, και ότι πολύ θα ενθαρρυνθή επί τοσούτον, ώστε να επιμείνη όπως μη ανακληθή καθ' ολοκληρίαν ο εν Κρήτη τουρκικός στρατός». Ο Ναύαρχος απαντώντας στον Κ. Φούμη είπε ότι «η ανάκλησις των εν Κρήτη τουρκικού στρατού δεν είναι πράγμα αποφασισμένον μεταξύ των Μ. Δυνάμεων και της Πύλης. Είναι αληθές ότι την ανάκλησιν τούτου υπεσχέθησαν οι Υπουργοί των Μ.Δυνάμεων προς τα κοινοβούλια αυτών,

υπεσχέθησαν δε οι Μ. Δυνάμεις και προς τους Κρήτας, δεν είναι όμως εισέτι λελυμένον μεταξύ αυτών και της Πύλης, αλλά κείται έτι εν σχεδίω. Εφ' όσον λοιπόν η ανάκλησις των εν Κρήτη τουρκικών στρατευμάτων δεν αποφασισθή οριστικώς, αι Μ. Δυνάμεις δεν δύνανται να επέμβωσιν εις ζήτημα εσωτερικής διοικήσεως των εν Κρήτη τουρκικών στρατευμάτων, οίον ειναι το ζήτημα της αντικαταστάσεως υπό της Πύλης, ενός στρατηγού της ή ετέρου. Αλλάσσει το ζήτημα εάν ο Δζεβάτ Πασάς ερχόμενος θελήση, μιμούμενος το παράδειγμα του Ζεχνή Πασά ή του Σουδεδίν Πασά, ν' αναμιχθή εις πράγματα αλλότρια της επισήμου αποστολής του αποπειρώμενος ν' άναμιχθή εις τα της διοικήσεως του τόπου ή παρεμβάλλη προσκόμματα εις το έργον των Ναυάρχων ή άλλο τι παρόμοιον. Εν τοιαύτη περιπτώσει οι Ναύαρχοι θα τον θέσωσιν εις την θέσιν του». Για το ζήτημα της τελικής αποχώρησης των τουρκικών στρατευμάτων ο Ναύαρχος είπε ότι «δεν έχω περί τούτου επίσημόν τινα να σας ανακοινώσω, αλλ' ατομικώς κρίνων εν γένει την μετά τον ελληνοτουρκικόν πόλεμον δημιουργηθείσαν κατάστασιν και την τακτικήν, ην ακολουθεί η Πύλη, δεν θεωρώ ως όλως απίθανον να επιμείνη η Πύλη κατά τοιούτον τρόπον ώστε να επιτύχη το δικαίωμα να διατηρήση μικράν τινα φρουράν είς τι σημείον της νήσου, όπου θα υψούται η τουρκική σημαία, και τούτο όπως εκδηλούται παραστατικώτερον η επικυριαρχία αυτής, εν ώ σείς θα έχετε ταυτοχρόνως ιδίαν σημαίαν, ως και άλλοτε σας ανεκοίνωσα. Η διατήρησις αλλως τε τοιαύτης φρουράς, είναι προηγούμενον, ισχύον και εν Σάμω, ισχύουν δε και εις άλλας χώρας, όπου υπήρξε κατάστασις παρεμφερής προς την εν Κρήτη δημιουργηθείσαν». Στο άκουσμα ότι θα υπάρχει σημαία κρητική, που θα υψωθεί ισοτίμως με την τουρκική, αλλά και ότι θα εξακολουθεί να κυματίζει και τουρκική σημαία, η αντιπροσωπεία συγκινήθηκε. Αλλά πέραν της σημαίας υπήρχε η αμφισβήτηση της αποχώρησης των τουρκικών στρατευμάτων, Οι αντιπρόσωπι γράφουν «Η συγκίνησις ημών η παραχθείσα εις την τελευταίαν δήλωσιν του Ναυάρχου ήτο μεγάλη και καταφανής, όπερ δεν διέλαθε την προσοχήν του Ναυάρχου και του παρακολουθούντος την συνδιάλεξιν Ιταλού Προξένου. Παρετηρήσαμεν εις τον Ναύαρχον, ότι καθώς βλέπομεν ευρικσκόμεθα μακράν από του να επιτρέπεται εις ημάς να ελπίζομεν ότι θα λήξωσι τα δεινά ημών και ότι η εντύπωσις ημών είναι, ότι ουδεν μέχρι τούδε επετεύχθη. Η Ευρώπη επέτυχε να εμποδίση ημάς από του να απαλλαγώμεν του τουρκικού ζυγού, δεν κατώρθωσε δε τουλάχιστον κατόπιν τόσων θυσιών μας, κατόπιν τη-

λικαύτης καταστροφής της Χώρας και ερημώσεως ν' ασφαλίση ημίν ουδ' ολιγοχρόνιον περίοδον ειρήνης, διότι την μη ολοσχερή ανάκλησιν των τουρκικών στρατευμάτων θα επηκολούθη μετ' ολίγον νέα αναστάτωσις της Νήσου και επί τη υποθέσει ότι ο Χριστιανικός λαός θα υπέκυπτε προ της βίας των πραγμάτων εξηντλημένος επί τέλους κατόπιν απεγνωσμένου μέχρι τέλους αγώνα. Η Ευρώπη ικανήν πείραν έχει των αριστοτεχνικών δολοπλοκιών της Τουρκίας και όταν ακόμη αύτη δεν έχει εις χείρας της όργανον τόσον κτάλληλον, οίον η εν Κρήτη παρουσία του τουρκικού στρατού. Η παρουσία και μόνη αυτού θα ήρκει να ενθαρρύνη το μουσουλμανικόν στοιχείον εις την εξακολούθησιν της τακτικής της αντιδράσεως, ως μέχρι τούδε τόσον επιτυχώς εφήρμοσε, θα παρείχε δε εις την Πύλην εύλογον αιτίαν αναμείξεως εις την εσωτερικήν της Νήσου διοίκησιν, εν ώ αφ' ετέρου ο τουρκικός στρατός θα ήτο διαρκής πηγή κινδύνου διαταράξεως της εν Κρήτη τάξεως». Στο άκουσμα των επιχειρημάτων αυτών ο Ναύαρχος ερεθίσθηκε και παρετήρησε *«η επιμονή υμών κατέστρεψε την Ελλάδα και την Κρήτη».* Στη συνέχεια είπε ότι με λύπη βλέπει πως επικρατούν μεταξύ των Κρητικών ιδέες που δεν είναι σύμφωνες με την υφιστάμενη κατάσταση και ότι *«δεν πρέπει ν' αποβλέπωμεν προς το απολύτως τέλειον, αλλά προς το δυνατόν γενέσθαι».* Στην παρατήρηση αυτή του Ναυάρχου η αντιπροσωπεία απήντησε *«ότι οι Κρήτες επιμένοντες να εκπληρώση η Ευρώπη, τας προς τους Κρήτας δοθείσας υποσχέσεις της περί ολοσχερούς ανακλήσεως των τουρκικών στρατευμάτων, ευρίσκονται εν τω δικαίω των, ουδέ δικαιούνται αι Δυνάμεις να τους εγκαταλείψωσι δια τον λόγον τούτον, αλλ' ότι εάν αι Μ. Δυνάμεις τους εγκαταλείψωσιν εις τον περί τούτου αγώνα, ούτοι θα επέμενον μέχρις ού και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης απέλθη της Νήσου, διότι επιμένοντες εις τούτο, όπερ αποτελεί τον ουσιώδη όρο της ειρηνεύσεως της Νήσου δεν κινδυνεύουσιν να χάσωσι τίποτα, διότι τί τους υπολείπεται να χάσωσσιν; να επανακάμψουσι εις τας οικίας των, όσοι τυχόν έχουσι τοιαύτας και να ενασχοληθώσιν οι Κρήτες εις τα ειρηνικά τους έργα δι' ολίγους μήνας, αλλ' έστω και δι' ολίγα έτη, με την βεβαιότηταα, ότι τα όρη της Πατρίδος των θα είναι και πάλιν μετ' ου πολύ το καταφύγιόν των; Βεβαίως δεν αξίζει ούτε τον κόπον, ούτε την θυσίαν της εγκαλείψεως της υφισταμένης επαναστάσεως. Πλανάται, είπομεν, και παραγνωρίζει τας διαθέσεις του Κρητικού λαού και την θέσην, εις ήν ευρίσκεται, ο πιστεύων, ότι δύναται να ειρηνεύση προ της ολοσχερούς ανακλήσεως των τουρκικών στρατευμάτων.».*

Από την επιχειρηματολογία αυτή της αντιπροσωπείας ο Ναύαρχος καταπραύνθηκε «*ανέλαβε τον πρότερον φιλομειδές αυτού ήθος*» και απάντησε ότι προσωπικώς φοβάται ότι δεν θα είναι δυνατή η ολοσχερής ανάκληση του τουρκικού στρατού, αλλά τόνισε πως ενδιαφέρεται προσπικώςε για την κρητική υπόθεση. Όλοι οι Ναύαρχοι είναι υπέρ της ολοσχερούς αποχώρησης των τουρκικών στρατευμάτων. Η Πύλη πρέπει να σεβασθεί τη γνώμη αυτή της Ευρώπης. Αν δε συμβεί κάτι τέτοιο, τότε «*θ' ανατεθή η λύσις του ζητήματος εις το τηλεβόλον, τότε ου μόνον την εις την Κρήτην κυριαρχίαν αυτής, αλλά και πολλών άλλων νήσων την κυριαρχίαν είναι ενδεχόμενον ν' απολέση*». Ο Ναύαρχος ζήτησε από τους Κρητικούς να επιδείξουν φρόνησιν, υπακούοντες στις συμβουλές των Μ. Δυνάμεων. Άν δείξουν εμπιστοσύνην προ τις Μ.Δ. πολλά θα έχουν να ωφεληθούν. Τα διεθνή στρατεύματα θα ταχθούν με το μέρος τους. Δε φοβούμαστε πια τους επαναστάστες, είπε ο Ναύαρχος, αλλά τους εμπιστευόμαστε. Οι Κρητικοί με τη στάση τους πρέπει να κάμουν τις Μ.Δ. να κρατήσουν την ιδέα τους αυτή. Η αντιπροσωπεία απάντησε ότι «*σύμπας ο Χριστιανικός λαός της Νήσου τρέφει τας καλλίστας των διαθέσεων υπέρ των διεθνών στρατευμάτων*». Δικαιολόγησε δε τις εχθρικές διαθέσεις των Κρητικών κατά ης Ευρώπης μετά το βομβαρδισμό του Ακρωτηρίου και την κατάρριψη της Σημαίας, τούτο όμως ήταν περαστικό και τώρα υπάρχει «*πλήρης αδέλφωσις των υπερασπιστών της ελευθερίας μετά των στρατευμάτων ελευθερίας των Χριστιανικών Κρατών, παρ' ων οι δούλοι περιμένουν την ελευθερίαν των*». Ο Ναύαρχος αναγνώρισε ότι η Συνέλευση των Κρητικων «*εμφορείται διαλλακτικών διαθέσεων υπέρ των μουσουλμάνων*» και ότι τα διαπραχθέντα έκτροπα και από τις δυο πλευρές «*ανάγονται πλέον εις την ιστορίαν*». Η Αντιπροσωπεία υποστήριξε ότι για τα έκτροπα αίτιοι ήταν οι Μουσουλμάνοιο, οι οποίοι πρώτοι έδιδαν την αφορμή και η αντίδραση των Κρητικών ήταν δικαιολογημένη. Ζήτησαν μάλιστα από τους Ναυάρχους να εξετάσουν κάθε μια υπόθεση βιαιοπραγίας, για να πιστοποιήσουν τον αίτιο. Ο Ναύαρχος συνέστησε να έχουν οι Κρητικοί υπομονή, γιατί «*όσω μεγαλυτέραν υπομονήν και σύνεσιν ταυτοχρόνως δείξετε, τόσω περισσότερα πράγματα έχετε να περιμένητε*». Ο Ναύαρχος τόνισε ότι το μέλλον της Κρήτης είναι ελληνικό και όχι μουσουλμανικό, και έμεινε έκπληκτος ακούγοντας την Αντιπροσωπεία να υποστηρίζει και ν' αποδεικνύει ότι αίτιοι των εκτρόπων ήταν οι Μουσουλμάνοι. «*Ο ναύαρχος δια πρώτην φοράν ήκουε υποστηριζομένας βασίμως τας αιτιάσεις,*

ότι οι Τούρκοι, πρώτοι προεκάλεσαν τας καταστροφάς των περιουσιών». Στη συνέχεια ο Ναύαρχος είπε στην Αντιπροσωπεία ότι οι όροι της αυτονομίας θα γίνουν γνωστοί εκ των προτέρων και η Γενική Συνέλευση θα έχει τη δυνατότητα να κάμει τις προτάσεις της. Οι Κρητικοί όμως, επί του παρόντος, πρέπει να δείξουν στην Ευρώπη, εμπράκτως, την καλήν τους διάθεση, αποφεύγοντας τις συγκρούσεις με τους Μουσουλμάνους. Αυτό τό τόνισε ο Ναύαρχος παίρνοντας αφορμή από τις επιθέσεις των Κρητικών εναντίον των Τούρκων στο Ηράκλειο και από τις κλοπές ζώων στα Τσικαλαριά. Ζήτησε μάλιστα οι Κρητικοί να δείξουν τις καλές τους διαθέσεις με την επιστροφήν των κλαπέντων στους ιδιοκτήτες τους. Εδώ *«ληξάσης ούτω της συνεντεύξεως αποχαιρετίσαμεν τον Ναύαρχον και απήλθομεν». Υπογραφαί Κ.Φούμης, Χατζή Κων.Ιωαννίδης».*

Το κύριο θέμα στο οποίο περιστράφηκε η συζήτηση της Αντιπροσωπείας με το Ναύαρχο ήταν η άμεση αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων, πριν από την κήρυξη της αυτονομίας. Η επιτυχία της επίσκεψης αυτής στο Ναύαρχο έγκειται στο γεγονός ότι τα τουρκικά στρατεύματα πράγματι αποχώρησαν από την Κρήτη και έτσι η Νήσος βάδισε κανονικά προς την Αυτονομία. Η ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας ήταν το δυνατόν γενέσθαι. Το τέλειον ήλθε 15 χρόνια αργότερα όταν η πολύπαθη Κρήτη ενωθηκε με τη Μητέρα Ελλάδα.

Κατά τις θυελλώδεις συζητήσεις της Συνέλευσης των Κρητών στο Μελιδόνι Μυλοποτάμου στις 16 και 17 Οκτωβρίου 1897, τέθηκε το θέμα της αναχώρησης του τουρκικού στρατού, πριν την ανακήρυξη της αυτονομίας. Στις 16 Οκτωβρίου συντάχθηκε ειδικό για την άμεσση αναχώρηση του τουρκικού στρατού υπόμνημα, που υποβλήθηκε στους Ναυάρχους, το οποίο δυστυχώς δεν αναβρέθηκε στα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικού, πλήν όμως από τα πρακτικά ιδίως της 16ης Οκτωβρίου φαίνεται η σθεναρή στάση του Ελευθερίου Βενιζέλου για την άμεση αναχώρηση του εχθρικού στρατού. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος ήταν μέλος και κύριος υπεύθυνος της επιτροπής για τη σύνταξη του ψηφίσματος αποδοχής της αυτονομίας. Στα πρακτικά αναγράφεται: *«Η Συνέλευσις απεφάνθη ότι λαμβάνουσα υπ' όψει τας υπό του κ. Βενιζέλου εξ ονόματος της Επιτροπής δοθείσας εξηγήσεις καθ' άς η αναχώρησις του στρατού τίθεται ως όρος ου μόνον της συμπράξεως του τό-*

που εις την εφαρμογήν της αυτονομίας, αλλά και αυτής της εφαρμογής της αυτονομίας, αποδέχεται το έγγραφον όπως έχει, δι' ανατάσεως ομοφώνως εγερθέντων πάντων των πληρεξουσίων». Πριν από το Βενιζέλο είχε μιλήσει στη Συνέλευση ο Κ.Φούμης, ο οποίος είπε *«πάντες είμεθα σύμφωνοι εις την αποδοχήν της αυτονομίας, υπό τον όρον της αναχωρήσεως του Τουρκικού στρατού. Ο σκοπός μας δε σήμερον είναι να δείξωμεν ομοφωνίαν, δια να εξαλειφθή πρώτον η κακή εντύπωσις, η προκύπτουσα εκ των διαδόσεων ότι είμεθα διηρημένοι, και δεύτερον να καταδειχθή ότι έχομεν την ικανότητα να είμεθα σύμφωνοι. Τούτο δε είναι εχέγγυον ότι θα χειρισθώμεν καλώς την ελευθερίαν, αλλ' ο σκοπός μας ούτος δεν εκπληρούται, όταν φιλονικούμεν».* Για την τελική διατύπωση του εγγράφου του σχετικού με την αποχώρηση του τουρκικού στρατού έγινε ευρεία συζήτηση ανάμεσα στους πληρεξουσίους. Ο Βενιζέλος έκαμε πολλές παρεμβάσεις και έδωσε διευκρινίσεις και τελικά το υπόμνημα, όπως το είχε συντάξει ο ίδιος, *«περί αναχωρήσεως του τουρκικού στρατού έγινε δεκτό παμψηφεί δι' ανατάσεως».* Η Συνέλευση των Κρητών στη συνεδρία της στις 17 Οκτωβρίου επέμεινε επί του υπομνήματος του αφορώντος την *αναχώρησιν του τουρκικού στρατού. Στην συνεδρία αυτή η Συνέλευση επέμεινε επίσης, στις αποφάσεις της Συνέλευσης της 16ης Οκτωβρίου δηλ. α) επί του ψηφίσματος περί αποδοχής της αυτονομίας, β) επί του υπομνήματος του αφορώντος τον μέλλοντα Κυβερνήτην της Κρητικής Πολιτείας, γ) περί του τύπου της σημαίας της Κρητικής Πολιτείας, δ) περί του τύπου της νέας σφραγίδος της Συνελεύσεως και ε) περί μετονομασίας της «Γενικής Επαναστατικής των Κρητών Συνελεύσεως» εις Συνέλευσιν των Κρητών. Η Συνέλευσις παμψηφεί δια βοής εδήλωσεν ότι εμμένει εις τας κατά την χθεσινήν συνεδρίασιν ληφθείσας αποφάσεις επί των ανωτέρω».*

Οπως είναι γνωστό η Συνέλευση των Κρητών με το από 16 Οκτωβρίου 1897 Ψήφισμά της δηλοί ότι αποδέχεται την αυτονομίαν και υπόσχεται ότι θέλει συμπράξη ειλικρινώς εις την εφαρμογήν της, εάν την πραγματικότητα αυτής εξασφαλίση η κατά τας επανειλημμενας δηλώσεις των Υπουργών των Μ. Δυνάμεων και των κ.κ. Ναυάρχουν επακολουθήσουσα ολοσχερής απομάκρυνσις του τουρκικού στρατού. «Κρίνει δ' αναγκαίαν την προσθήκην ότι εις τούτο είναι απολύτως σύμφωνοι και σταθερώς εμμένουσιν ου μόνον πάντες ανεξαιρέτως οι αντιπρόσωποι, αλλά και πάντες οι Κρήτες».

Η Συνέλευση με προκήρυξή της προς τον Κρητικό λαό, την προτεραία

της έκδοσης του Ψηφισματος, δηλ. στις 15 Οκτωβρίου 1897, έκαμε γνωστή την εκλογή, παμψηφεί, του νέου Προεδρείου, την οποία και χαρακτήρισε ως ευφρόσυνο γεγονός, δείγμα της συμφωνίας των αντιτιθεμένων παρατάξεων - είχαν πρηγηθεί τα λυπηρά γεγονότα της συγκέντρωσης των Αρχανών- και στη συνέχεια γράφει «Η Ευρώπη όπως θέσει τέρμα εις την αιματοχυσίαν, τας ερημώσεις, τας σφαγάς, τας παντοίας συμφοράς, ας προεκάλεσεν εν Κρήτη η μακρά Τουρκική κακοδιοίκησις επενέβη ευμενώς και εκήρυξεν επισήμως κατηργημένην την Τουρκικήν Διοίκησιν και υπεσχέθη εις τον τόπον πλήρη αυτονομίαν, εις εφαρμογήν της οποίας συντόμως θα κληθή ο Κρητικός λαός να συμπράξη». Στη συνέχεια καλεί το λαό της Κρήτης να «καταστήσει ισχυράν την Κρητικήν Πολιτείαν» με τη διαγωγή που θα δείξει στο μέλλον. «Η αγάπη προς τον πλησίον, ο σεβασμός της ξένης ιδιοκτησίας ανεξαρτήτως φυλής και θρησκεύματος και η τελεία προς τας Αρχάς υποταγή θα ασφαλίσωσι κατά παντός κινδύνου την ημετέρα πατρίδα. Δέον να κατανοηθή ωσαύτως ότι τα αμαρτήματα του παρελθόντος βαρύνουσι την καταργηθείσαν τουρκικήν κυριαρχίαν, αλλά τα αμαρτήματα και αι ασχημίαι του μέλλοντος θα βαρύνουσι τον Κρητικόν λαόν, την ημετέραν Πατρίδα. Τίς θα είναι λοιπόν τόσον διεφθαρμένος, ώστε να να εξακολουθήση εγκλημάτων και δυσφημών ούτω την Κρητικήν Πολιτείαν; Οι τοιούτοι θα είναι εχθροί της Πατρλίδος και θα έχωσι να δώσωσι λόγον εις τας Αρχάς. Εντελλόμεθα τας κατ΄επαρχίας υφισταμένας αρχάς, όπως εν ανάγκη πειθαναγκάσωσι προς τούτο τους τυχόν παρεκτρεπομένους χάριν της υπολήψεως και του συμφέροντος της αγαπητής πατρίδος».

Το πρωτότυπο του ψηφίσματος αποδοχής της αυτονομίας στο ελληνικό και γαλλικό κελίμενο, με τις υπογραφές όλων των πληρεξουσίων, βρήκαμε στα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών, μαζί με τα πρωτότυπα των πρακτικών των Συνελεύσεων στο Μελιδόνι και της προκήρυξη; της Συνέλευσης προς τον Κρητικό λαό. Όλα αυτά βρίσκονται τώρα στο αρχείο του Ιδρύματος ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ.

Κλείνομε τη αναδρομή αυτή προς τα γεγονότα με απόσπασμα από το συνοδευτικό έγγραφο με ημερομηνία 19 Οκτωβρίου 1897 και αριθμό πρωτ. 8, διεκπ. 8, το οποίο η Συνέλευση των Κρητών απέστειλε στην «εν Αθήναις Κεντρικήν Επιτροπήν των Κρητών», για να φανούν τα συναισθήματα των Κρητικών, που κυριαρχούσαν στις κρίσιμες και ιστορικές εκείνες ημέρες. «Οδυνη-

ραί περιστάσεις εβίασαν τον Κρητικόν λαόν να αλλοιώση την εθνικήν ενέργειάν του και να προσπαθήση, όπως επιτύχη την εκπλήρωσιν των Εθνικών πόθων του ουχί δια των όπλων, αλλά δια της ειρήνης. Αποδεχόμενοι την αυτονομίαν δεν τροποποιούμεν το εθνικόν μας πρόγραμμα, αλλά θα προσπαθήσωμεν δ' άλλης οδού να σμικρύνομεν τους προς εκτέλεσιν του σκοπού τούτου μόχθους τους Κρητικού λαού».

Πηγές:

Φωτοτυπημένα έγγραφα από το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, από το Foreigh Office και από το Βρετανικό Ναυαρχείο

Παραπομπές - Βοηθήματα:

(1) Ζαμπετάκη Εμμ. *Κρητικές μελέτες με βάση τα αρχεία του Γαλλικού Προξενείου Χανίων.* Στα «Κρητικά Χρονικά» και στην «Αμάλθεια» Ημερολόγιον Ακρωτηρίου, Ζινευράκη- Λεκανίδου. «Εκ του Ημερολογίου Ι. Λεκανίδη», Χανιά 1954. (2) Μανωλικάκη Ι. *Η Κρητική Επανάσταση του 1899.* Αθήναι 1971 (3). Δετοράκη. Θ. *Ιστορία της Κρήτης.* Αθήνα 1994, σελ 390. (4) Κούνδουρου Μ., *Ημερολόγιο,* Αθήνα 1921, (5) Κούνδουρου Μ. ό.π. σελ 107 κ.ε (6) Πετρουλάκη Ν. Η Μάχη της Αλμυρίδας, Ελλωτία, 1954 (7) Αναστασάκη Μ., *Ιστορία της Κισάμου,* Χανιά 1938, σελ. 285 (8) Δετοράκη Θ. ό.π. σελ.385 (9) Αναστασάκη Μ. ό.π. σελ 300 κ.ε (10) Βλ. επιστολή Βενιζέλου από 16 Μαίου στον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδος (11) Δετοράκη Θ. ό.π. σελ. 396 (12) Αναστασάκη Μ. όπ. σελ. 332 (13) του εκστρατευτικού σώματος του Τ.Βάσου (14) του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, ο οποίος είχε ατυχή έκβαση για την Ελλάδα

Περισσότερες λεπτομέρειες για τα γεγονότα της ιστορικής αυτής περιόδου, μπορεί ο αναγνώστης να βρεί στο Ημερολόγιο Μ. Κούνδουρου.

Ἐν Χανίοις τῇ 16 Μαΐου 1897

ΥΠ. ΤΡΙ..Ο ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 3329
ΕΛΗΦΘΗ ΗΜΝ. 27 Μαΐου 1897
ΓΕΝ. ... ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΩΝ

Κύριε Ὑπουργέ,

Ἀναγκάζομαι ἤδη τοῦ λόγου μου περὶ τῆς Κρητικῆς ἐκθέσεως, ἥτις οὐ μόνον ἐκπλήρωσιν ἐπιβάλλει τοῦ ὑφ' ἡμῶν ἀναληφθέντος, ἀλλὰ καὶ ἐπιτρέπει ἡμῖν ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτέρου ἐκείνου ἐπιπέδου, ἐφ' οὗ ἐτέθημεν ἐξ ἀρχῆς, ἐπὶ τὸ ἐπίπεδον τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν τοῦ τόπου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπιβάλλεται ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν μεθ' ὧν ἐπολιτεύθημεν ἐπὶ τοῦ ἀνωμάλου ἐδάφους τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ θὰ ἐκθέσωμεν τὰς ἀπόψεις ἃς ἐσχηματίσαμεν ἐκ τῆς ἐπαφῆς ἣν ἔσχομεν μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν διαφόρων στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῶν Ἐπικρατειῶν καὶ τῶν Ἀντιπροσώπων τῶν Ἐπικρατειῶν καὶ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ στόλου.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐπιθυμοῦμεν ἐκ τῶν ἐν Χανίοις ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τούτου ἀποκτηθεισῶν ἐμπειριῶν νὰ ἐξαγάγωμεν τὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα, ἵνα μὴ βραδύνωσιν αἱ μετὰ τῶν ἐκπροσώπων τῶν Ἐπικρατειῶν συνεννοήσεις καὶ ἵνα μὴ ἀναβληθῇ ἡ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνελεύσεως ἐκείνης, ἥτις θὰ ἐπιφορτισθῇ τὸν καθορισμὸν τοῦ καθεστῶτος τῆς Κρητικῆς αὐτονομίας καὶ μέρους τῆς Συνταγματικῆς Νομοθεσίας, ἀναγομένου τὸ ζήτημα εἰς τὰ ἐν μέρους

Η πρώτη σελίδα της επιστολής Βενιζέλου

ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΑΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΟΙ ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ (1899)

Μετά την επιτυχημένη επανάσταση του 1897 στην Κρήτη, με επίκεντρο τις Αρχάνες και το Ακρωτήρι, κυρίως όμως τη μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου στις 25 Αυγούστου 1898, οι Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία και Ιταλία, πρότειναν τον πρίγκιπα της Ελλάδος Γεώργιο ως Ύπατο αρμοστή στο νησί, πράγμα που έγινε αποδεκτό από τα ενδιαφερόμενα μέρη, δηλαδή την Ελλάδα και τους επαναστατημένους Ελληνορθόδοξους Κρητικούς. Ένας από τους όρους που ετέθηκε στον πρίγκηπα ήταν «ν' ασφαλίση εις πάντας εξίσου την ασφάλειαν των προσώπων και της περιουσίας και την ελευθέραν εξάσκησιν της λατρείας άνευ διακρίσεως θρησκεύματος»[1].

Επανελήφθη, δηλαδή, από τους τέσσερις εκείνο που είχε υποδειχθεί, πριν, από τους έξι κυβερνήτες των ναυτικών δυνάμεων στις 5/17 Μαρτίου 1897, στην αρχή ακόμη της Κρητικής Επανάστασης. Οι έξι, ο Κυβερνήτης Γερμανός Κέλνερ, οι αντιναύαρχοι, Άγγλος Χ. Χάρις, Αυστριακός Χίνκε, Ρώσος Π. Ανδρέφ και ο Υποναύαρχος Ιταλός Κανεβάρο, σε «Κοινοποίησίν» τους «Προς τους κατοίκους της Κρήτης» γνωστοποιούσαν ότι «αι Μεγάλαι Δυνάμεις έχουσιν αμετάβλητον απόφασιν να εξασφαλίσωσι την πλήρη αυτονομίαν της Κρήτης»[2]. Οι Μεγάλες Δυνάμεις όμως «επεξεργάζονται, εκ συμφώνου, σύνολον μέτρων προωρισμένων να κανονίσωσι την λειτουργίαν του αυτονόμου πολιτεύματος, να επαναφέρωσι την ειρήνευσιν, να εξασφαλίσωσιν ενί εκάστω άνευ διακρίσεως φυλής ή θρησκεύματος, την ελευθερίαν, την περιφρούρησιν των περιουσιών»[3].

---

[1] Κώστας Εμμ. Παδουβάς, ΚΡΗΤΗ 1897-1913, σσ. 159-160, Αθήνα 1997

[2] Αρχείον Αρχανών, Επανάστασις 1897, αριθμ. πρωτ. 50, σ. 206

[3] ό.π., σ. 206

Η λύση, λοιπόν, της αυτονομίας αντί της Ένωσης, της εκλογής του Ορθόδοξου πρίγκιπα Γεωργίου που προτάθηκε από την ομόδοξη Ρωσία, η ισότιμη αναγνώριση των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων, Χριστιανών και Μουσουλμάνων, εξυπηρετούσε τα ζωτικά συμφέροντα κάθε μιας από τις Μ. Δυνάμεις στην περιοχή. Βέβαια, η αναγνώριση ίσων θρησκευτικών δικαιωμάτων ήταν σύμφωνη φαινομενικά, ιδίως την περίοδο αυτή, με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό περί ανεξιθρησκίας, ισότητας και τα Ευρωπαϊκά Συντάγματα.

Λίγες ημέρες μετά τον ερχομό του Γεωργίου (9/21 Δεκεμβρίου 1898) και μετά την παραλαβή της διοίκησης εκ μέρους του, αφού είχε ήδη αναχωρήσει και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης από το νησί, ο Γεώργιος συγκρότησε την πρώτη κρητική κυβέρνηση, αποτελούμενη από τους συμβούλους – υπουργούς:

1) Ελευθέριο Βενιζέλο, Δικαιοσύνης (και επί των εξωτερικών υποθέσεων)
2) Μανούσο Κούνδουρο, Εσωτερικών
3) Κων/νο Φούμη, Οικονομικών
4) Νικόλαο Γιαμαλάκη, Παιδείας και Θρησκευμάτων
5) Χουσεΐν Γιαννιτσαράκη (Μουσουλμάνο), Δημοσίας Ασφαλείας.

Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου ορίστηκε ο παλαίμαχος πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών Ιωάννης Σφακιανάκης[4].

Η ως άνω Κυβέρνηση είχε πρωταρχικό καθήκον να επιτελέσει σε σύντομο χρόνο νομοθετικό και εκτελεστικό έργο, ειδικότερα την ψήφιση Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας, χαλαρής κεντρικής διοίκησης σύμφωνα με τα Συντάγματα, τους νόμους, και τους κανόνες των Μ. Δυνάμεων.

Έπρεπε, λοιπόν, να προηγηθεί «Κρητική Συνέλευσις». Στην «Επίσημον Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας» της 9ης Ιανουαρίου 1899 δημοσιεύεται «Διάταγμα» «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως» στο οποίο γραφόταν:

«Ημείς Πρίγκηψ Γεώργιος της Ελλάδος Ύπατος Αρμοστής εν Κρήτη έχοντες υπ' όψει ότι πρωτίστη Ημών μέριμνα δέον να ή κατά επιθυμίαν των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων, η εκ συμφώνου μετά της Συνελεύσεως, εν ή θα αντιπροσωπεύωνται πάντες οι Κρήτες, επιψήφισις πολιτεύματος αυτονό-

[4] Κώστας Εμμ. Παδουδάς, ό.π., σ. 167

μου, ασφαλίζοντος εις πάντας και εξίσου την ζωήν, την περιουσίαν και την ελευθέραν των θρησκευμάτων εξάσκησιν.

Αποφασίζομεν και διατάσσομεν

περί του αριθμού των πληρεξουσίων και των εκλογικών περιφερειών. Αρθρ. 1. Η Κρητική Συνέλευσις θέλει συγκροτηθή εξ εκατόν τριάκοντα οκτώ Χριστιανών πληρεξουσίων και πεντήκοντα Μουσουλμάνων[5].

Ήδη απο το πρώτο «Διάταγμα» γίνεται λόγος περί της ισοτιμίας και ελεύθερης άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων. Καθίσταται σαφές ότι παρά το χάσμα που χώριζε ένοπλα τις δυο θρησκευτικές κοινότητες η παραπάνω Υπατική μέριμνα λαμβάνεται «κατά την επιθυμίαν των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων». Είναι εμφανές, επίσης, ότι το λεξιλόγιο και η διατύπωση που χρησιμοποιεί ο Αρμοστής είναι κατά λέξη παρμένες από τις «Διακηρύξεις» και «Κοινοποιήσεις» των Μ. Δυνάμεων: «...πολιτεύματος αυτονόμου, ασφαλίζοντος εις πάντας και εξίσου την ζωήν, την περιουσίαν και την ελευθέραν των θρησκευμάτων εξάσκησιν».

Στις 8 Φεβρουαρίου 1899 στα Χανιά «και εν τω παρά τον Δημοτικόν Κήπον Χανίων δημοσίω καταστήματι» λαμβάνει χώρα «Δημοσία Συνεδρίασις της Συνελεύσεως των Κρητών», αποτελούμενη από 143 παρόντες Κρήτες πληρεξουσίους, Χριστιανούς και Μουσουλμάνους. Πρόεδρος της Συνελεύσεως ήταν ο Α. Γογονής και Γραμματείς ο Σ. Παπαντωνάκης και Μπεξίτ Αγαζαδές.

Της πρώτης Συνεδρίασης προηγήθη: «Προσφώνησις της Α.Β. Υψηλότητος του Πρίγκηπος Γεωργίου της Ελλάδος,

Προς τους πληρεξουσίους της Κρητικής Συνελεύσεως».

Στην προσφώνησή του ο Γεώργιος επαναλαμβάνει μεταξύ των άλλων αυτολεξεί ότι: «Αι τέσσαρες Μεγάλαι Δυνάμεις... απεφάσισαν ίνα ο Ύπατος αυτών Αρμοστής... μεριμνήση υπέρ της ειρηνεύσεως του τόπου... την επιψήφησιν πολιτεύματος αυτονόμου ασφαλίζοντος εξ ίσου την ζωήν την περιουσίαν και την ελευθέραν των θρησκευμάτων άσκησιν»[6].

Με την προσφώνηση του Γεωργίου δίδεται το στίγμα περί της ακο-

---

[5] Βικελαία Δημοτ. Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, αρχείον Εφημερίδων, Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. 3, 9 Ιανουαρίου 1899

[6] ό.π., «Επίσημος Εφημερίς...» αρ. 7, 8 Φεβρουαρίου 1899

λουθητέας πορείας, όχι μόνο γιατί υποδεικνύεται από τις Μ. Δυνάμεις, αλλά και γιατί στην πολιτική ηγεσία κυριαρχούν υψηλού επιπέδου πολιτικές φυσιογνωμίες, του Προέδρου των Επαναστατικών Συνελεύσεων των Κρητών, του γέροντα Ηρακλειώτη Ιωάννου Σφακιανάκη και του νεαρού Χανιώτη δικηγόρου Ελευθερίου Βενιζέλου, που κανοναρχούν την πολιτική πορεία όλων των Κρητικών. Γι' αυτό, ήδη, από την πρώτη Συνεδρίαση της 8ης Φεβρουαρίου ο Νιστεράκης, πληρεξούσιος Κυδωνίας, υπέβαλε πρότασιν: «Προ πάσης εργασίας της Συνελεύσεως να ορκισθώσι τα μέλη αυτής κατά τον ειθισμένον δι' έκαστον θρήσκευμα τύπον»[7].

Οι εργασίες της Συνελεύσεως συνεχίζονται και στις 12 Φεβρουαρίου, με πρόεδρο τον Ι.Κ. Σφακιανάκη, έχοντας απαρτία 155 πληρεξουσίων. Από το αριθμ. πρακτικό 6, της 20 Φεβρουαρίου πληροφορούμεθα:

«Προκειμένης είτα συζητήσεως επί της προτάσεως των κ. Λεκανίδου, Μαρκατάτου και Πανηγυράκη όπως αναγραφή εις το Σύνταγμα ότι η επικρατούσα θρησκεία είναι η Ορθόδοξος, ο κ. Λεκανίδης περιορίζει την πρότασίν του και ζητεί ν' απαληφθή απ' αυτής το μέρος το αφορών τον προσηλυτισμόν, να μη απαγορεύεται τουτέστιν ο προσηλυτισμός. Ενταύθα αναγιγνώσκονται αι σχετικαί προς το πρώτον άρθρον του σχεδίου προτάσεις. Α΄ του κ. Κουνδουράκη περί απαλείψεως του πρώτου άρθρου, Β΄ του κ. Πέτρου Φούμη προτείνοντος την σύμπτυξιν του 1 και 2 άρθρου εις εν άρθρον ως εξής: «Το έδαφος της εντελώς Αυτονόμου Κρητικής Πολιτείας είνε αναπαλλοτρίωτον, ουδ' επιτρέπεται η σύστασις δουλείας επ' αυτού», Γ΄ του κ. Χ. Πλουμιδάκη περί αναγραφής εν τω Συντάγματι ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι η θρησκεία της Πολιτείας και ότι έκαστος επαγγέλλεται τα της θρησκείας του ελευθέρως και απολαμβάνει δια την λατρείαν αυτής υπεράσπισιν.

Γενομένης είτα μετά μακράν συζήτησιν φανεράς ψηφοφορίας δι' ονομαστικής κλήσεως, η Συνέλευσις δια ψήφων 134 κατά 22, τεσσάρων εκ των μελών αυτής αρνηθέντων ψήφον, απορρίπτει το μέρος της προτάσεως των κ.κ. Λεκανίδου, Μαρκατάτου και Πανηγυράκη το αφορών την αναγραφήν εν τω Συντάγματι άρθρον περί επικρατούσης θρησκείας».

Στην ίδια συνεδρίαση «Η Συνέλευσις κατόπιν τη ερωτήσει του κ. Προ-

[7] ό.π., «Επίσημος Εφημερίς...», αρ. 7, 8 Φεβρουαρίου 1899

έδρου, απορρίπτει την πρότασιν του κ. Γ. Δασκαλογιάννη όπως αναγραφή ότι μόνον Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι θα δύνανται να υπηρετώσιν εις την Πολιτικοφυλακήν». Η ως άνω απόφαση κατ' αρχήν αποδεικνύει ότι το υψηλόν πολιτικό επίπεδο των Κρητών αντιπροσώπων και ειδικά των Ελληνοκρητών Χριστιανών λαμβάνει αποφάσεις που υπερβαίνουν τη βούληση των Μ. Δυνάμεων, οι οποίες έκαναν λόγο μόνο για Χριστιανούς και Μουσουλμάνους. Οι Κρήτες αντιπρόσωποι φαίνεται σαν να έχουν υπερβεί τις ψυχώσεις του πρόσφατου παρελθόντος και ψηφίζουν ισονομία για όλες τις θρησκείες που τυχόν υπάρχουν στο νησί, ανεξάρτητα αν συμμετείχαν ή αν αντιτάχθηκαν στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελληνορθοδόξων.

Επίσης, λαμβάνουν πρόνοια ώστε στον μελλοντικό σχηματισμό της Κρητικής Χωροφυλακής να υπάρχει δυνατότητα εκπαίδευσης και διοίκησής της από Ιταλους, όπως πράγματι συνέβη.

Στο υπ. αρ. 7 πρακτικό της 13 Φεβρουαρίου σημειώνεται μεταξύ των άλλων:

«12) του κ. Ν. Φωτάκη προτείνοντος τα εξής:

Α΄. «Πάντες οι εν Κρήτη γεννηθέντες εξ οιασδήποτε φυλής και θρησκεύματος απολαμβάνουσι της Κρητικής Ιθαγενείας εάν είνε εγγεγραμμένοι εις το δημοτολόγιον της Κρήτης.

Β΄. Οι εν Κρήτη εγκατεστημένοι προ εικοσαετίας καίπερ μη εγγεγραμμένοι εις δημοτολόγιον αποκτώσιν αυτήν δι' απλής δηλώσεως ανεξαρτήτως φυλής ή θρησκεύματος...

Αναγιγνώσκεται μετά τούτο το άρθρ. 8ον του Σχεδίου το οποίον γίνεται δεκτόν ως εξής: «Οι Κρήτες παντός θρησκεύματος είναι ίσοι απέναντι του Νόμου και απολαύουσι» των αυτών δικαιωμάτων».

Κατά τη διάρκεια της Συνελεύσεως έγιναν καταγγελίες από Μουσουλμάνους για μεμονωμένες αντεκδικήσεις εκ μέρους Χριστιανών για προηγηθέντα εγκλήματα Μουσουλμάνων. Το υψηλόν φρόνιμα των Κρητών πολιτικών, ιδίως των Χριστιανών που δεν ζήτησαν να πάρουν εκδίκηση για τις σφαγές του 1896-1898 (Ανώπολις Ηρακλείου 1896, Χανιά 1897 και σφαγή Ηρακλείου 25 Αυγούστου 1898), αλλά και των Μουσουλμάνων για τη μεγάλη σφαγή Μουσουλμάνων της Σητείας (Ιανουάριος 1897) θα φανεί στο «Διάταγμα» του Πρίγκιπα Γεώργιου της 16 Απριλίου 1899. Με αυτό ο «Ύπατος Αρμοστής εν Κρήτη, έχοντας υπ' όψει το υπ. αριθμ. 26 πρακτικόν δημοσίας

συνεδριάσεως της Συνελεύσεως των Κρητών,

Αποφασίζομεν και διατάσσομεν:

Επικυρούμεν την κατά την συνεδρίαν της 15 Απριλίου 1899 ληφθείσαν απόφασιν υπό της Συνελεύσεως των Κρητών έχουσαν ως έπεται.

Παρέχεται εις την Α.Β. Υψηλότητα τον Ύπατον Αρμοστήν το δικαίωμα να χορηγήση αμνηστείαν εις όσα κρίνη χρήσιμον εκ των αδικημάτων μεταξύ ετεροθρήσκων των διαπραχθέντων από της 16 Σεπτεμβρίου 1896 μέχρι της 9 Δεκεμβρίου 1898»[8].

Την ίδια ημέρα, 16 Απριλίου, θα εκδοθεί Διάταγμα του Γεωργίου το οποίο περιλαμβάνει το «Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας», που κατά μία εκπληκτική σύμπτωση αποτελείται από 114 άρθρα, ενώ τα αντίστοιχα Ελλαδικά που ίσχυαν μέχρι τότε (1844 και 1864) είχαν 107 και 110 αντίστοιχα.

Αργότερα θα φθάσει και το Ελλαδικό στο περίφημο 114 άρθρο του Συντάγματος.

Ας δούμε, όμως, τις διαθρησκευτικές σχέσεις, μορφοποιημένες στο Κρητικό Σύνταγμα της 16ης Απριλίου 1899, συγκρίνοντάς τις και με τις αντίστοιχες πολιτειακές θρησκευτικές αρχές των μέχρι τότε Ελλαδικών Συνταγμάτων.

Ήδη από τα πρώτα άρθρα του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας διαφαίνεται η διάθεση των νομοθετών για ένα πολίτευμα ανοικτό και δημοκρατικό, σε μια κοινωνία, όπως θα λέγαμε σήμερα, πολυεθνική, πολυθρησκευτική και πολυπολιτισμική:

«Άρθ. 6. Της Κρητικής Ιθαγενείας απολαύουσι:

α) Οι εν Κρήτη γεννηθέντες και οι εν Κρήτη αποκατεστημένοι προ της 1ης Ιανουαρίου 1897, εάν ο έτερος τουλάχιστον των γονέων αυτών ήτο Κρης.

β) Οι εκ Κρητός Οθωμανοί υπήκοοι οπουδήποτε γεννηθέντες ή κατοικούντες.

γ) Οι εξ αγνώστων γονέων εν Κρήτη γεννηθέντες.

Εάν τις τούτων εκέκτητο τέως μη οθωμανικήν Ιθαγένειαν αποκτά κρητικήν, δι' απλής προς τούτο δηλώσεως ενώπιον δημοτικής τινός αρχής της Κρήτης...»

Στο αριθμ. 7,10 και 11 άρθρα διακηρύσσεται η ανεξιθρησκία της Κρη-

---

[8] ό.π., «Επίσημος Εφημερίς...», αρ. 24. Εν Χανίοις τη 16 Απριλίου 1899

τικής Πολιτείας.

«Άρθρον 7. Οι Κρήτες παντός θρησκεύματος είναι ίσοι ενώπιον του νόμου και απολαύουσι των αυτών δικαιωμάτων»

«Άρθρον 10. Έκαστος είνε ελεύθερος να πρεσβεύη οιονδήποτε θρήσκευμα προτιμά. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

Αλλ' η απαγόρευσις αυτή δεν πρέπει να χρησιμεύη ως πρόφασις όπως περιορίζηται παρανόμως η ελευθερία ατόμων ομολογούντων δημοσία οιονδήποτε θρήσκευμα.

Η διαφορά του θρησκεύματος ουδόλως επηρεάζει την κτήσιν ή απώλειαν ή την άσκησιν οιουδήποτε προσωπικού ή εμπραγμάτου δικαιώματος ουδ' απαλλάττει νομίμου υποχρεώσεως.

Άρθρον 11. Η εξωτερική λατρεία των αναγνωρισμένων θρησκευμάτων είναι ελευθέρα και προστατεύεται υπό της Πολιτείας, εφ' όσον συμμορφώνεται προς τους νόμους και τους αστυνομικούς κανονισμούς».

Στο άρθρον 23 περί τύπου και ειδικά περί κατασχέσεως εφημερίδας, φυλλαδίου ή περιοδικού και εν γένει εντύπου:

«α) Εάν δι' αυτού προσβάλλεταί τις των αναγνωρισμένων και εν τη νήσω λατρευομένων θρησκειών».

Στο άρθρον 29 περί του Ηγεμόνος αναφέρεται ότι ενώ για κάθε πράξη του απαιτείται προσυπογραφή του αρμοδίου Συμβουλίου, όμως: «Τοιαύτη προσυπογραφή δεν απαιτείται δια την εγκαθίδρυσιν του Μητροπολίτου και των επισκόπων... ουδέ δια τον διορισμόν ή την παύσιν των Καδήδων και Μουφτήδων».

Στο άρθρον 31 πάλι περί του Ηγεμόνος και περί των δικαιοδοσιών του αναφέρεται μεταξύ των άλλων ότι: «διορίζει και παύει, εις όσας θέσεις και όπως ο νόμος ορίζει, πάντας τους δημοσίους υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων των Μουφτήδων και Καδήδων, λαμβάνων τους τελευταίους τούτους εκ των εχόντων άδειαν του Σεϊχουλισμάνη προς άσκησιν του ιεροδικαστικού επαγγέλματος· παρέχει ή ου την συναίνεσιν Αυτού προς εγκαθίδρυσιν του υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκλεγομένου Μητροπολίτου Κρήτης και την παρά της εν Κρήτη Επισκοπικής Συνόδου εκλεγομένων Επισκόπων».

Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας αναφερόμενο «Περί της Δικαστικής Εξουσίας» στο άρθρον 92 σημειώνει: «Εις την δικαιοδοσίαν των ιεροδικών υπάγονται, πλην των καθαρών θρησκευτικών λειτουργιών, και αι εξής

ακόμη υποθέσεις:

α) Αι αφορώσαι εις την σύστασιν ή διάλυσιν γάμου ή εις τας, συνεστώτος του γάμου, προσωπικάς των συζύγων σχέσεις.

β) Αι αντικείμενον έχουσαι την ανατροφήν ανηλίκων.

γ) Αι αφορώσαι εις την των ανηλίκων επιτροπείαν, κηδεμονείαν ή χειραφεσίαν.

δ) Η εκ του νόμου πηγάζουσα υποχρέωσις προσώπου τινός προς διατροφήν άλλου. Το ποσόν όμως της διατροφής ορίζεται υπό των τακτικών δικαστηρίων.

ε) Αι περί κληρονομίας δίκαι, ως και αι περί διαδοχής εις την διαχείρισιν κληρονομήματος βακουφικού. Αλλ' αι επί τούτων αποφάσεις των ιεροδικών, εάν δεν γίνωσιν αποδεκταί υπό πάντων των ενδιαφερομένων, φέρονται δι' εφέσεως ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων.

Εν περιπτώσει καθ' ην το κληρονομικόν ζήτημα αναφυή παρεπιμπτόντως εν ετέρα δίκη, ή ότε κατά την περί κληρονομίας δίκην είνε τις ενδιαφερόμενος μη μουσουλμάνος, η εκδίκασις γίνεται απ' ευθείας υπό των τακτικών δικαστηρίων. Εν πάση περί κληρονομίας δίκη ή περί διαδοχής εις την διαχείρισιν κληροδοτήματος βακουφικών, εφαρμόζεται ο νόμος του κληρονομουμένου.

Η αναγκαστική εκτέλεσις πάσης αποφάσεως των ιεροδικών ανήκει εις τα τακτικά δικαστήρια».

Στο τέλος του Συντάγματος περιλαμβάνονται «Μεταβατικαί διατάξεις» περί βακουφικών κτημάτων:

«Άρθρον 107: Τα βακουφικά κτήματα οιασδήποτε κατηγορίας, τα κατεχόμενα υπό ιδιωτών ή σωματείων ή άλλων νομικών προσώπων, καθίστανται κτήματα τελείας ιδιοκτησίας εις χείρας των σημερινών κατόχων και των καθολικών ή ειδικών διαδόχων αυτών. Ειδικός Νόμος, δημοσιευθησόμενος εντός εξ ημερών, θέλει ορίσει την προς τον δικαιούχον αποζημίωσιν δια το κληρονομούμενον τέλος ή δια τα υπό των διαχειριστών πληρωνόμενα προς το Εφκάφιον δικαιώματα.

Το αποζημιωτέον τέλος δια τα κτήματα, επί των οποίων δεν είχε γίνει επέκτασις του κληρονομικού δικαιώματος, θα υπολογισθή εις έν τοις χιλίοις επί της αξίας του κτήματος, της αναφερομένης εν τη τελευταία πράξει μεταβιβάσεως.

Εν τω μεταξύ, το κτήμα θέλει διατελεί αυτοδικαίως ενυπόθηκον, κατά

προτίμησιν πάσης άλλης τυχόν εγγεγραμμένης υποθήκης, προς ασφάλειαν της πληρωτέας ως ανωτέρω αποζημιώσεως.

Εξαιρούνται της παρούσης διατάξεως τα εις το Εφκάφιον ή τους διαχειριστάς ανήκοντα και υπ' αυτών κατεχόμενα, οιασδήποτε κατηγορίας, βακουφικά κτήματα. Ομοίως εξαιρούνται και τα εις ευαγή ιδρύματα ανήκοντα και υπό διαχειριστών διαχειριζόμενα κτήματα. Αλλ' εν ή περιπτώσει τα κτήματα ταύτα, συμφώνως προς τον περί τούτου ψηφισθησόμενον ειδικόν Νόμον, πωληθώσιν υπό του Εφκαφίου, θα πωλώνται ως κτήματα τελείας ιδιοκτησίας».

Στις ίδιες μεταβατικές διατάξεις, το άρθρον 108 είναι εξόχως σημαντικό γιατί προσπαθεί να άρει τις αδικίες που τυχόν υπάρχουν εις βάρος Μουσουλμάνων, δημιουργώντας ίσες ευκαιρίες και προϋποθέσεις, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει ενίοτε ούτε και στη σημερινή ελληνική νομοθεσία:

«Κατά την πρώτην οκταετίαν μετά την δημοσίευσιν του παρόντος Συντάγματος, ο Ηγεμών δύναται, κατ' εξαίρεσιν, να διορίζη εις τα δημόσια αξιώματα, μουσουλμάνους Κρήτας, κεκτημένους τα παρά του νόμου απαιτούμενα προσόντα της χρηστότητος και ικανότητος, καίπερ υστερούντας κατά την επιστημονικήν μόρφωσιν ή την γνώσιν των Ελληνικών γραμμάτων».

Τέλος, στο άρθρον 112: «Παρέχεται επίσης εις τον Ηγεμόνα δικαίωμα, όπως προβή εις συνεννόησιν προς το Οικουμενικόν Πατριαρχείον και καθορίση τον τρόπον της ασκήσεως του δικαιώματος της εγκαθιδρύσεως του Μητροπολίτου και των επισκόπων, κατά τα άρθρα 31».

Μελετώντας λοιπόν, την ιστορία της περιόδου και το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας συμπεραίνουμε ότι:

α) Για την διαμόρφωση του Συντάγματος και την καθιέρωση ανεξιθρησκίας έπαιξε ρόλο η πίεση των τεσσάρων λεγομένων Μ. Δυνάμεων.

β) Στη ζύμωση της κοινής πολιτικής συνείδησης των Κρητών για ισότιμη αντιμετώπιση όλων των θρησκειών, κυρίως του Χριστιανισμού και Μουσουλμανισμού, καθοριστικός ήταν ο ρόλος των πολιτικών ηγετών Ιωάννου Σφακιανάκη και Ελευθερίου Βενιζέλου.

γ) Ο χριστιανικός λαός της Κρήτης, πειθαρχώντας στην εμπνευσμένη ηγεσία του, απέφυγε τις αντεκδικήσεις, εκτός από μεμονωμένα κρούσματα.

δ) Οι προτάσεις για υπεροχή του Ορθόδοξου Ανατολικού Δόγματος, παρά το ότι ο αγώνας της ανεξαρτησίας γινόταν μεταξύ Χριστιανών και Μου-

σουλμάνων, απορρίφθηκαν συντριπτικά, λόγω των παραπάνω παραγόντων.

ε) Οι αντιπρόσωποι του κρητικού λαού, κυρίως οι Χριστιανοί, υπερακοντίζουν των Μ. Δυνάμεων και ψηφίζουν το περίφημο 108 άρθρο για την τυχόν άρση της αδικίας εις βάρος των Μουσουλμάνων, «καίπερ υστερούντας κατά την επιστημονικήν μόρφωσιν ή την γνώσιν των ελληνικών γραμμάτων».

στ) Η ηγεσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κρήτης δεν αντιδρά, εμφανώς τουλάχιστον, στη μορφή αυτή των διαθρησκευτικών σχέσεων, συμπνέουσα με την πολιτική ηγεσία και τους πόθους του πληρώματός της.

Μελετώντας εν συνεχεία την πορεία των Ελλαδικών Συνταγμάτων από την Διακήρυξη της Επιδαύρου, την 1η Ιανουαρίου 1822, διαπιστώνουμε ότι άρχιζαν με το:

«Εν ονόματι της αγίας και ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος».

Πριν, επίσης, από το 1843, την περίοδο της Αντιβασιλείας και κηδεμονίας του Όθωνος, ο όρκος των εκκλησιαστικών εκπροσώπων είχε ως εξής: «Ομνύω πίστιν εις τον βασιλέα, υποταγήν εις τους νόμους του βασιλείου, ευσυνείδητον εκπλήρωσιν των δικαιωμάτων και προνομίων της Ορθοδόξου Ανατολικής Αποστολικής Εκκλησίας του βασιλείου της Ελλάδος, διατήρησιν τις ανεξαρτησίας της από πάσης ξένης εξουσίας, ένθερμον υπεράσπισιν των συμφερόντων αυτής, αποχήν από παντός πλαγίου σκοπού και ακριβή εκτέλεσιν των όλων εν γένει και εν μέρει ενός εκάστου των καθηκόντων της υπηρεσίας μου»[9].

Τα δυο πρώτα άρθρα των Ελλαδικών Συνταγμάτων του 1844 και 1864 είναι μεταξύ τους απολύτως όμοια, πλην ελαχίστων, λεκτικών διαφοροποιήσεων: «Άρθρον 1ο: Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είνε η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, πάσα δε άλλη θρησκεία είνε ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των Νόμων απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας.

Άρθρον 2ο: Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης άλλης ομοδόξου του

---

[9] Γεράσιμος Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, καταστατικός χάρτης της Ελληνικής Εκκλησίας, άρθρον 8, εν Αθήναις 1970[2]

Χριστού Εκκλησίας, τηρούσα απαραλλάκτως ως εκείναι τους τε ιερούς, αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις, είνε δε αυτοκέφαλος ενεργούσα, ανεξαρτήτως πάσης άλλης εκκλησίας, τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα, και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων».

Στο 2ο άρθρο του Συντάγματος στα 1864 προσετέθη ότι: «οι λειτουργοί όλων των αναγνωρισμένων θρησκειών υπόκεινται εις την αυτήν της πολιτείας επιτήρησιν, εις ην και οι λειτουργοί της επικρατούσης θρησκείας».

Στο 36 άρθρο του Συντάγματος 1844 διατυπώνεται ο όρκος που έδωσε ο Όθωνας ενώπιον της Εθνικής Συνελεύσεως:

« Ομνύω εις το όνομα της ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος να προστατεύω την επικρατούσαν θρησκείαν των Ελλήνων να φυλάττω το Σύνταγμα και τους νόμους του Ελληνικού Έθνους και να διατηρώ και υπερασπίζω την Εθνικήν αυτονομίαν και την ακεραιότητα του Ελληνικού κράτους».

Στο 40 άρθρο, «Πας Διάδοχος του Ελληνικού Θρόνου απαιτείται να πρεσβεύη την θρησκείαν της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας». Το ίδιο αναφέρει και το αρ. 47 άρθρο του 1864. Τέλος, με το άρθρο 105 «Ειδικαί διατάξεις» του 1844 γίνεται λόγος ότι με ιδιαίτερους Νόμους θα ληφθεί Πρόνοια περί αριθμού των Επισκόπων, συντήρησης του κλήρου, ναών, λειτουργών, μοναζόντων, εκκλησιαστικών κτημάτων και δημοσίας εκπαιδεύσεως.

Στο Σύνταγμα του 1864 αναφέρεται επιπλέον:

Στο άρθρο 49, όταν ο βασιλιάς γίνει 18 ετών «Ομνύει επί παρουσία των Υπουργών, της Ιεράς Συνόδου...».

Στο άρθρο 51, όταν αποβιώσει ο βασιλιάς «ο επίτροπος του ανηλίκου βασιλέως, είτε εκλεγή υπό της Βουλής απαιτείται να είναι πολίτης Έλλην του ανατολικού δόγματος».

Στο άρθρο 52, εν περιπτώσει χηρείας ο αντιβασιλέας πρέπει να είναι Έλλην «του ανατολικού δόγματος».

Τέλος, με το άρθρο 64 «Οι βουλευταί ομνύουσι προ της ενάρξεως των καθηκόντων αυτών εν τω βουλευτηρίω και εις δημοσίαν συνεδρίασιν τον εξής όρκον:

«Ομνύω εις το όνομα της αγίας και ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος να φυλάξω πίστιν εις την πατρίδα και εις τον συνταγματικόν Βασιλέα, υπακοήν εις το Σύνταγμα και εις τους νόμους του κράτους και να εκπληρώσω ευ-

συνειδήτως τα καθήκοντά μου».

Αλλόθρησκοι βουλευταί αντί της επικλήσεως «Ομνύω εις το όνομα της αγίας και ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος» ορκίζονται κατά τον τύπον της ιδίας αυτών θρησκείας»[10].

Συγκρίνοντας, όχι αξιολογικά, τις διαθρησκευτικές σχέσεις του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας με εκείνες στα Ελλαδικά του 1844 και 1864 διαπιστώνουμε ότι στο Κρητικό Σύνταγμα υπήρχε πλήρης ανεξιθρησκία και ισοτιμία των θρησκειών, με προσπάθεια, μάλιστα, άρσης τυχόν αδικιών και διακρίσεων εις βάρος των μειονεκτούντων μειονοτικών Μουσουλμάνων. Στα Ελλαδικά Συντάγματα αναγνωρίζεται ως επίσημος θρησκεία η Ορθόδοξη Ανατολική, η οποία και στηρίζεται, πάσα δε άλλη θρησκεία είναι απλώς «ανεκτή».

Λόγοι ιστορικοί, όπως η συμβολή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στον απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδος, αλλά και πραγματικοί, όπως η συντριπτική πλειοψηφία του Ορθόδοξου πληρώματος στη χώρα, συνέτειναν στην διατύπωση των σχετικών θρησκευτικών αρχών στα Ελλαδικά Συντάγματα.

Σήμερα, με τα νέα πολυπολιτισμικά και πολυθρησκευτικά δεδομένα, την είσοδο της Ελλάδος στην Ενωμένη Ευρώπη και την προσαρμογή του Συνταγματικού και λοιπού Δικαίου στα Κοινοτικά αντίστοιχα, το Κρητικό Σύνταγμα, με τις διαθρησκευτικές σχέσεις, της ανεξιθρησκίας και ισοτιμίας όλων των θρησκειών που εξασφάλιζε, καθίσταται εκ νέου σύγχρονο και επίκαιρο, συνεχίζον την παράδοση της νομοθεσίας της Γόρτυνας και της Λύττου, απ' όπου, κατά τον Αριστοτέλη, έλαβε τους νόμους της Σπάρτης ο Λυκούργος.

Σημειωτέον ότι η μελέτη της πολιτικής και εκκλησιαστικής ιστορίας της Κρήτης αν είχε μελετηθεί από την ελληνική ηγεσία, πολιτική και θρησκευτική, αλλά και τον λαό, πιθανόν θα είχαν αποφευχθεί τα λάθη χειρισμού στο Κυπριακό και το Σκοπιανό ζήτημα.

Η εισαγωγή της ενότητας: «Το κρητικό ζήτημα», διπλωματικοί χειρισμοί του Κρητικού ζητήματος κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα, στο βιβλίο «θέματα ιστορίας» της Γ΄ Λυκείου, ίσως (το ευχόμεθα) συμβάλει στη διπλωματική διαπαιδαγώγηση του νέου Ελληνισμού, ώστε στη νέα πολυπολιτισμική και πολυθρησκευτική κοινωνία να διατηρήσει την ταυτότητά του.

---

[10] Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, έκδοση 20ης αιώνας, τ. 12, σ. 253, Αθήνα 1956

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Δ. ΑΝΤΩΝΑΚΗΣ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1898-1909): Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΡΩΣΙΚΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝ

Η συμφωνία κατοχής της Κρήτης μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Αυστροουγγαρίας και Ρωσίας, ήρθε στις 3 Φεβρουαρίου 1897. Η αρχική κατάληψη των παραλιακών πόλεων και οικισμών της Κρήτης επεκτάθηκε, με την αποχώρηση του ελληνικού στρατού κατοχής υπό τον Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο, σ' ολόκληρη την ενδοχώρα, χωρίς να υπάρξει αντίδραση από τον χριστιανικό πληθυσμό, ο οποίος είχε υποστεί τις μεγαλύτερες καταστροφές και επιζητούσε προστασία. Το κενό εξουσίας, οι διοικητικές δυσλειτουργίες, οι καταστροφές των επαναστατικών αναταραχών, καθώς και ο φόβος της αναρχίας-φόβος αμοιβαίος για Χριστιανούς και Μουσουλμάνους - προκάλεσαν την υποχώρηση του ενωτικού αιτήματος και τη δρομολόγηση από το Μάρτιο του 1897 της αυτονομίας της Κρήτης. Η προκήρυξη των πολυεθνικών ενόπλων Δυνάμεων προς τους κατοίκους της Κρήτης στις 5/17 Μαρτίου 1897 ανέφερε μεταξύ άλλων «...*αι Μεγάλαι Δυνάμεις έχουσιν λάβει την αμετάκλητον απόφασιν να εξασφαλίσωσι την πλήρη αυτονομίαν της Κρήτης, υπό την επικυριαρχίαν του Σουλτάνου...*». Παρέμεινε, όμως, μετέωρο το αίτημα για την αποχώρηση του τουρκικού στρατού, πράξη που θα μετέβαλλε την οθωμανική επικυριαρχία σε κενό γράμμα.

Τα γεγονότα της 25 Αυγούστου 1898 στο Ηράκλειο προκάλεσαν ενίσχυση των δυνάμεων κατοχής[1]. Στο Ρέθυμνο στο ένα τάγμα πυροβολικού, με

[1] Για τις πριν την 25η Αυγούστου 1898 δυνάμεις των κατοχικών στρατευμάτων Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Ministere des Affaires Etrangeres, Documents Diplomatiques, Affaires D' Orient, Autonomie Gretoise, Janvier-Octobre 1898, Paris Imprimerie Nationale, M.DCCC XCVIII, No69, p.46, οι Ρώσοι διέθεταν δύναμη 1620 ανδρών.

διοικητή τον αντισυνταγματάρχη Τομασέβσκυ, μαζί με ένα τάγμα του 14ου συντάγματος των σκοπευτών, με διοικητή τον συνταγματάρχη Θεόδωρο Δε Χιόστακ (Σοστάκ), που βρίσκονταν από το Μάρτιο του περασμένου χρόνου στο Ρέθυμνο, προστέθηκαν καινούργιες δυνάμεις[2]. Στις 12 Οκτωβρίου αναχώρησε από την Οδησσό εκστρατευτικό σώμα με δύναμη ενός συντάγματος υπό τη διοίκηση του συνταγματάρχη Βαρόνου Κενέ. Ανάμεσα στους στρατιώτες, πριν καν ξεκινήσουν την κάθοδο στο Ρέθυμνο, υπήρχε διάχυτη η ιδέα της σταυροφορίας «...*εμπρός διά την χριστιανικήν ιδέαν, διά την απελευθέρωσιν των ορθοδόξων αδελφών...*»[3]. Η ισχυροποίηση των δυνάμεων κατοχής δημιούργησε de facto τις αναγκαίες εκείνες προϋποθέσεις για την καθολική ανάληψη κάθε εξουσίας από τις δυνάμεις κατοχής στις υπό την αρμοδιότητά τους περιοχές της Κρήτης. Το κενό εξουσίας πληρώθηκε από μια στρατιωτικοπολιτική διοικητική μηχανή, που είχε ως σημείο αναφοράς το συμβούλιο των Ναυάρχων και τις στρατιωτικές διοικήσεις στις τέσσερις ζώνες κατοχής[4]. Το προσωρινό της κατάστασης, μέχρι το διορισμό του Ύπατου Αρμοστή και την ενεργοποίηση της Αρμοστείας, δεν αναιρούσε τις διαδικασίες για την επιβολή ενός αυταρχικού και συγκεντρωτικού μοντέλου διοίκησης, κάτω από την απειλή της στρατιωτικής επέμβασης[5]. Η επιτακτική ανάγκη επιβολής της τάξης και η αποτροπή της κοινωνικής αναρχίας δικαιολογούσαν ως ένα βαθμό τη δεσποτική διοίκηση, αλλά η υπέρβαση κάποιων ορίων, χωρίς την αντίδραση του χριστιανικού πληθυσμού έδειχνε με αποκαλυπτικό τρόπο τα συμφέροντα των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και την τραγικότητα των καταστάσεων.

Η δική μας ιστορία ξεκινά τον Οκτώβριο του 1898 στην πόλη του Ρεθύμνου. Εκεί κατά το φθινόπωρο του 1898 υπήρχαν ισχυρές δυνάμεις του Αυτοκρατορικού Ρωσικού Στρατού, που αποτελούνταν από ένα σύνταγμα πεζικού, ένα τμήμα πυροβολικού με οχτώ τηλεβόλα, ένα τμήμα πολεμικής χωρο-

---

[2] Μιχάλης Τρούλης, Ρωσικοί στρατιωτικοί περίπατοι στο Ρέθυμνο (19 Μαΐου – 31 Ιουλίου), ανάτυπο από το διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, Ηράκλειο, 21-23 Αυγούστου 1998, σ.2.

[3] Εμμανουήλ Ζαμπετάκης, Οι Ρώσοι στην Κρήτη, Κρητικά Χρονικά, τχ.18 (1964), σ.60-61. Είναι γνωστός ο ρόλος της Ορθοδοξίας ως «Δουρείου Ίππου» ρωσικής εξωτερικής πολιτικής.

[4] Henri Courturier , Η Κρήτη, η θέσις αυτής εξ απόψεως του Διεθνούς Δικαίου,κατά μετάφρασιν αρχιμ. Τιμοθέου Βενέρη, καθηγητού, Ηράκλειον 1912, σ. 188-191

[5] Affaires D' Orient, ό.π, No144, σ.97

φυλακής και εκατό Μαυροβούνιους της βασιλικής φρουράς[6]. Η απέραντη χαοτική ασιατική δύναμη που άκουγε στο όνομα Αγία και Μεγάλη Αυτοκρατορική Ρωσία έστειλε και αυτή τη δική της «αντιπροσωπεία» για την δια της στρατιωτικής ισχύος άσκησης της εξουσίας στο Νομό Ρεθύμνης και την προπαρασκευή του εδάφους για την κάθοδο και ανάληψη της εξουσίας από τον Ύπατο Αρμοστή, δηλαδή, για την δια της αυτονομίας επίλυση του Κρητικού Ζητήματος. Η παρούσα εργασία θα προσπαθήσει να αναδείξει και να παρουσιάσει εκείνες τις πτυχές της ρωσικής κατοχικής διοίκησης στο Νομό Ρεθύμνης, που υπήρξαν χαρακτηριστικές των μηχανισμών άσκησή της, του τρόπου διοίκησης και της γενικότερης στρατηγικής που ακολούθησαν οι ρωσικές δυνάμεις. Τα ερωτήματα που τίθενται αφορούν το πώς στήνεται ο κατοχικός μηχανισμός, ποια ήταν η σχέση του με την τοπική κοινωνία Χριστιανών και Μουσουλμάνων, ποια η πολιτική πρακτική του και τα όρια του ελέγχου του. Ως terminus ante quem των παραπάνω ερωτημάτων ορίζεται η 12η Ιουλίου 1899, οπότε και έγινε η απεμπλοκή των Ρώσων από την πολιτική διοίκηση του νομού. Η «εποχή δράσεως» του στρατού κατοχής συνεχίστηκε μέχρι τις 22 Δεκεμβρίου 1899, ημερομηνία αναχώρησης του 1ου τάγματος του 59ου συντάγματος «Λιούμπλιν» για την Οδησσό, με επικεφαλής τον διοικητή των δυνάμεων κατοχής του Ρεθύμνου συνταγματάρχη Θ. ντε Χιόστακ[7].

Η μετά το 1899 περίοδος διαμονής των πέντε λόχων του 60ου συντάγματος πεζικού και μιας ομάδας χωροφυλακής υπό τη διοίκηση του νέου αρχηγού του ρωσικού τομέα υποσυνταγματάρχη Κ. Ουρμπάνοβιτς χαρακτηρίζεται ως περίοδος ειρηνικών σχέσεων ανάμεσα στον πληθυσμό και τα στρατεύματα κατοχής, τουλάχιστον μέχρι το 1904. Εξετάζοντας σύντομα και συνοπτικά την περίοδο αυτή θα μετακινήσουμε το ενδιαφέρον μας, από την μελέτη της στρατοπολιτικής διοίκησης της προηγούμενης περιόδου στην παρουσία του συγκεκριμένου Ρώσου στρατιώτη του καιρού του, στον τρόπο διαβίω-

---

[6] Ζαμπετάκης, 1964.ό.π, σ.60

[7] Όλγα Σοκολόνσκαια,Ρωσικό εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη, ανάτυπο από το συνέδριο «Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος», ό.π, σ.2. Για τη γενικότερη πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Ανατολικό Ζήτημα, βλ. G.D. Clayton, Britain and the Eastern Question: Missolongi to Gallipoli, London History studies, Num.8, University of London Press, 1971, p.184-192 και Alan Palmer, The decline and fall of the Ottoman Empire, Barnes & Nomble, New York,1994, κεφ.12

σής του, στις εορτές και τις παρελάσεις, στην καθημερινή ζωή του ρωσικού στρατεύματος και τις ανθρώπινες καταστάσεις. Η ανάδειξη του καθημερινού, του επαναλαμβανόμενου, είναι υπόθεση δύσκολη για τις δυνατότητες αυτής της μελέτης. Μπορούμε, όμως, μέσα από την παρακολούθηση των συλλογικών εκδηλώσεων ενός στρατού σε καιρό ειρήνης να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα της καθημερινότητας του ρωσικού στρατού στο Ρέθυμνο, χωρίς να αγγίζουμε την πιστότητα της απόδοσης του καθημερινού γίγνεσθαι. Το τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στην αντίδραση του ρωσικού στρατού απέναντι στις επαναστατικές εκδηλώσεις του 1905.

Στο Ρέθυμνο έκανε την εμφάνισή της όχι η "ασιανίζουσα" Ρωσία,η πάσχουσα και διεφθαρμένη, με τα ηφαιστειακά σπλάχνα της να προαναγγέλλουν την κοντινή έκρηξη,αλλά η "ευρωπαΐζουσα" όψη της δεσποτικής Ρωσίας. Παρουσιάστηκε μια στρατιωτική αριστοκρατία ανώτερων αξιωματούχων με επικεφαλής τον Χιόστακ, χωρίς έκδηλα τα συμπτώματα της ρωσικής άρχουσας τάξης. Ο τοπικός τύπος εξήρε σε κάθε ευκαιρία το κοινωφελές έργο του Χιόστακ, τη φιλάνθρωπο διάθεση των Ρώσων αξιωματικών, τα δημόσια έργα της διοίκησης, τους ωραίους τρόπους συμπεριφοράς και ότι «*κατά τό χρονικόν διάστημα της ενταύθα παραμονής του ρωσικού στρατού δέν έλαβεν χώραν το ελάχιστον παράπτωμα προς πολίτην ανεξαρτήτως θρησκεύματος σπάνιον και είς στρατούς ευρωπαικών κρατών*»[8]. Η εικόνα αυτή της Ρωσικής διοίκησης περιοριζόταν μόνο στο πεδίο των λόγων και όχι της καθημερινής πολιτικής πρακτικής. Δεν αμφιβάλουμε ότι η διοίκηση κατοχής μερίμνησε για την πόλη και ανέπτυξε ωφέλιμη δραστηριότητα: εξωραϊσμός της πόλης, βελτίωση της υγειονομικής κατάστασης, ίδρυση αγαθοεργού ταμείου παροχής βοήθειας

[8] Επιθεώρησις, Εφημερίς Πολιτική κοινωνική εμπορική και των ειδήσεων, εκδίδεται κατά Σάββατον, υπεύθυνος εκδότης Γ. Παππαδόπετρος, Διευθυντής και Συντάκτης Θεμ. Γ. Παπαδάκης, πρώτο φύλλο 31 Δεκ. 1900, 27 Απριλίου 1902, Ρέθυμνον, εφημερίς των ειδήσεων εκδιδομένη δις της εβδομάδος, διευθυντής και εκδότης Στ. Καλαϊτζάκης, πρώτο φύλλο 24 Νοεβρίου 1898. Ο ορθόδοξος πληθυσμός αντιμετώπιζε τους Ρώσους ως σωτήρες και η υπέρ της ορθοδοξίας πρακτική των Ρώσων επικαλύπτει και την παραμικρή εκδήλωση δυσαρέσκειας του χριστιανικού στοιχείου τουλάχιστον μέχρι το 1905. Χαρακτηριστικές είναι οι αναμνήσεις του Περβολιανού Γιωργάκη «Καπνουτζή» στο Γιάννης Γ. Κωνσταντουδάκης, «αναμνήσεις του Περβολιανού Γιωργάκη «Καπνουτζή» από τις τελευταίες επαναστάσεις της Κρήτης και τη Μεταπολίτευση», Κρητολογικά Γράμματα, 13,1997, σ. 251κ.ε.

στους φτωχούς, οδοποιία, ανέγερση και επισκευή κτηρίων[9]. Και οι «ημερήσιαι διατάξεις» εξέφραζαν την απόφαση του Χιόστακ για πολιτική «ίσων αποστάσεων» ανάμεσα στο χριστιανικό και το μουσουλμανικό στοιχείο και ως προς τη μη ένδειξη μεροληπτικής συμπεριφοράς των για τη διατήρηση της τάξεως κατασταλτικών μηχανισμών και ως προς την προστασία και παροχή υπηρεσιών στις δύο κοινότητες, που είχαν τα όπλα «παρά πόδας» και όχι σπάνια «εφ' όπλου λόγχην»[10]. Η επισταμένη, όμως, και μακριά από συναισθηματισμούς μελέτη της περιόδου αποδεικνύει τον πραγματικό ρόλο των εκπροσώπων του Τσαρισμού και επαναφέρει μηχανισμούς και καταστάσεις στις πραγματικές τους διαστάσεις.

Η ρωσική στρατιωτική διοίκηση ανέλαβε το δύσκολο έργο να επιβληθεί και να ελέγξει μια κοινωνία όπλων, στην οποία εκδηλώνονταν αιματηρές συγκρούσεις ανάμεσα σε δύο αλλόθρησκες κοινότητες. Η πολιτική τής χωρίς διακρίσεις διοίκησης του νομού αφενός δεν εξασφάλιζε μια πειθαρχημένη συμπεριφορά χριστιανών και μουσουλμάνων, αφετέρου δεν συμφωνούσε με την πάγια πολιτική πρακτική του ρωσικού στρατού κατοχής να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τους χριστιανούς κατοίκους του νομού. Ο σταθερός προσανατολισμός της πολιτικής διοίκησης προς τους ομόδοξους χριστιανούς Κρήτες σε βάρος της οθωμανικής κοινότητας της πόλης μπορεί να μην αποκαλυπτόταν άμεσα στις «ημερήσιες Διατάξεις», στα επίσημα κείμενα και στις διακηρύξεις προς το ντόπιο πληθυσμό, όμως υπήρξε ο κεντρικός άξονας των περισσότερων διοικητικών μέτρων κάθε εκδήλωσης και επέμβασης του κατοχικού στρατού. Η γενικότερη υποστήριξη των ομόδοξων Ρώσων προς τους Χριστιανούς κατοίκους, αν και οι τελευταίοι αποτελούσαν τη μειοψηφία του πληθυσμού του αστικού χώρου (με την απογραφή του 1900 υπήρχαν στην πόλη 5575 Μουσουλμάνοι και 3717 Χριστιανοί)[11] εκδηλώθηκε από πολύ νωρίς,

---

[9] Ημερησίαι Διατάξεις, Πολιτική Διοίκησις και Οικονομική Δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, εν Ρεθύμνη, τύποις Στ.Καλαϊτζάκη, 1899, 5 τόμοι.Για διατάξεις που αφορούν την κοινωνική πολιτική της διοίκησης και τα δημόσια έργα, βλ. Ημερησία διάταξις αριθ.171, 6 Ιουλίου 1899, αριθ.39, 30 Νοεμβρίου 1898, αριθ.5, 6 Μαΐου 1899, αριθ.12, 14 Μαΐου 1899, αριθ.127, 18 Μαΐου 1899.Επίσης, Σοκολόνσκαϊα, ό.π, σ.2

[10] Ημερήσια Διάταξις αριθ.1, 23 Οκτωβρίου 1898, παράρτημα αριθ. 8.

[11] Ευγενία Μπουρνόβα, Εξέλιξη του πληθυσμού, Ρέθυμνο 1898-1913. Από την Αυτονομία στην Ένωση, επετειακή έκδοση Δήμου Ρεθύμνης, 1898.

από το Μάιο του 1897. Τότε, στις 19 Μαΐου, ο διοικητής Χιόστακ και ο υποπρόξενος της Ρωσίας Γεώργιος Ιωσήφ Χατζηγρηγοράκης αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν τον πρώτο, από τους συνολικά, μέχρι τις 31 Ιουλίου 1897, επτά, στρατιωτικό περίπατο με σκοπό να κερδίσουν την εμπιστοσύνη του επαναστατημένου χριστιανικού πληθυσμού και να τον πείσουν να δεχτεί την αυτονομία. Σε κάθε χωριό της πορείας οι Ρώσοι επισκέπτονταν τις βεβηλωμένες και καμένες εκκλησίες, παρουσία του ντόπιου πληθυσμού, που ζητωκραύγαζε υπέρ της Α.Α.Μ. του Νικολάου Β΄[12]. Έγινε, λοιπόν φανερό για τον πληθυσμό της κατεστραμμένης ενδοχώρας ότι μπορούσε να στηριχτεί στην Ορθόδοξη Ρωσία, γεγονός που επέδρασε άμεσα, αφενός στην αποδοχή της αυτονομίας και αφετέρου στη χωρίς αντιδράσεις δημιουργία ενός συγκεντρωτικού διοικητικού συστήματος διαχείρισης των πηγών πλουτισμού φυλετικά και ταξικά προσδιορισμένου.

Ο Χιόστακ επιδίωξε με κάθε τρόπο να κερδίσει την υποστήριξη του ορθόδοξου πληθυσμού της πόλης, ο οποίος ζητούσε «άμεσα ανταλλάγματα», δηλαδή ήθελε μια διοίκηση που να διευκόλυνε και ενίσχυε την επικράτηση των Χριστιανών πάνω στο μουσουλμανικό στοιχείο. Παράλληλα και συμπληρωματικά ο ταξικός προσδιορισμός των διοικητικών μηχανισμών ευνόησε μια ολιγαρχική άρχουσα τάξη χριστιανών συνδεδεμένη με τη ρωσική διοίκηση. Οι ιδιότυπες πελατειακές σχέσεις με την κατάληψη θέσεων της διοίκησης αποτέλεσαν τους κύριους μηχανισμούς ενσωμάτωσης στην οργάνωση της κοινωνίας και δημιουργίας μιας ιθύνουσας αστικής τάξης, που ζούσε σε βάρος της ενδοχώρας και των κατώτερων αστικών στρωμάτων. Ο κατάλογος των δημοσίων υπαλλήλων της διοίκησης Ρεθύμνου δείχνει μια σαφή ενίσχυση των Χριστιανών σε σύγκριση με τις προεπαναστατικές συνθήκες αλλά και την πληθυσμιακή αναλογία. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι το γραφείο της Διοίκησης και το λογιστήριο στελεχώθηκαν αποκλειστικά με Χριστιανούς, και φυσικά με Ρώσους, ενώ στο τελωνείο Ρεθύμνου οι θέσεις ανάμεσα σε μουσουλμάνους και χριστιανούς ήταν μοιρασμένες (8 και 8)[13]. Στα υποτελωνεία Καστελίου, Αγίας Γαλήνης και Δαμνωνίου όλοι οι διορισμένοι υπό τη ρωσική διοίκηση

---

[12] Τρούλης, 1998, ό.π.

[13] Ημερ. Διάταξις αρι0.1, 23 Οκτ. 1898, παράρτημα αρι0. 4. Επίσης, Ζαμπετάκης, 1964, ό.π, σ.70

υπάλληλοι ήταν Χριστιανοί. Χριστιανοί εισέπρατταν και το φόρο της δεκάτης, πάνω στον οποίον στηρίχθηκε μεγάλο μέρος της δημοσιονομικής πολιτικής των Ρώσων[14].

Ο διοικητικός μηχανισμός που δημιούργησαν οι Ρώσοι εξοβέλισε σ' ένα μεγάλο βαθμό τη μουσουλμανική άρχουσα τάξη του Ρεθύμνου από τα πεδία εξουσίας και ανέδειξε μια διοικητική αριστοκρατία Ρεθυμιωτών από τα ανώτερα αστικά στρώματα. Οι Ρώσοι πλήρωσαν ένα κενό εξουσίας και εκμεταλλεύτηκαν την ασάφεια των ορίων της πολιτικής εξουσίας. Έτσι είχαν τη δυνατότητα να ενισχύσουν εκεί τα κοινωνικά στρώματα που θα μπορούσαν να τους είναι χρήσιμα στο να ασκούν την εξουσία με μεγαλύτερη ευκολία ή καλύτερα με μεγαλύτερη αυθαιρεσία. Όπως θα δούμε παρακάτω, τα πεδία της αυθαιρεσίας σε βάρος του μουσουλμανικού στοιχείου ήταν πολλά. Ακόμα και το φαινομενικό πλεονέκτημα των Οθωμανών να ελέγχουν το δημοτικό συμβούλιο με δήμαρχο τον Γιουσούφ Βέη Αλληγιατζιδάκη ακυρωνόταν από την πολιτική υποβάθμισης του ρόλου της δημοτικής αρχής, που εκπορευόταν από ένα συγκεντρωτικό και αυταρχικό σύστημα διοίκησης. Άλλωστε, ήδη από τις εκλογές της 27ης Οκτωβρίου 1898, η θέση των Χριστιανών μέσα στο δημοτικό συμβούλιο είχε βελτιωθεί (από τους οκτώ (8) δημοτικούς συμβούλους οι τέσσερις ήταν Χριστιανοί, καθώς και ο πάρεδρος Δημήτριος Λεφάκις)[15]. Η συρρίκνωση του μουσουλμανικού στοιχείου ενισχύθηκε με την αποχώρηση του τουρκικού στρατού και την μεροληπτική επιβολή της έννομης τάξης στους μουσουλμάνους κατοίκους.

Στις 31 Οκτωβρίου 1898 οι ρωσικές δυνάμεις κατέλαβαν το φρούριο της πόλης (Φορτέτζα), εκδιώχνοντας όχι μόνο την μικρή τουρκική φρουρά, αλλά και τους μωαμεθανούς κατοίκους της, τις οικίες των οποίων κατέλαβαν χριστιανοί[16]. Η συνεργασία των Ρώσων με τους Χριστιανούς δεν περιορίστηκε μόνο στο να αγνοεί προκλητικά το μουσουλμανικό στοιχείο. Προχώρησε

---

[14] Ημερ. Διάταξις αρι0.5, 27 Οκτ. 1898, παράρτημα Α9.

[15] Ημέρ. Διάταξις αρι0.2, 24 Οκτ. 1898, Ζαμπετάκη, 1964, ό.π., σ.70.

[16] Ζαμπετάκης, 1964, ό.π., σ.56-57. Ο Ζαμπετάκης δημοσίευσε στο άρθρο αυτό το «Απομνημονεύματα Ι.Κοβάλσκι, Ρέθυμνον 1930. Ο Ιωσήφ Κοβάλσκυ υπήρξε ανθυπολοχαγός του ρωσικού αυτοκρατορικού στρατού, μέλος της δύναμης κατοχής από το 1898 έως το 1900. Για την ζωή του Κοβάλσκυ δες, Μαρία Τσιφωνάκη, Εν Ρεθύμνω. Αφηγήματα, Ρέθυμνο 1997, σ.78-83.

ακόμα περισσότερο, στη δημιουργία ενός κλίματος τρομοκρατίας και ανασφάλειας παρά τις διαβεβαιώσεις των «ημερησίων διατάξεων» και των ανακοινώσεων του τύπου για «πολιτική ίσων αποστάσεων». Σε τακτά χρονικά διαστήματα ο ικανός διοικητής Χιόστακ με την τακτική των προκηρύξεων καθησύχαζε τον ανάστατο και υπό διωγμόν μουσουλμανικό πληθυσμό. Στις 21 Μαΐου 1899, για παράδειγμα, ο Χιόστακ προειδοποιούσε ότι «*όστις ενεργεί εναντίον των Μουσουλμάνων ενεργεί εναντίον του Ύπάτου Αρμοστού*»[17]. Παρά τις προειδοποιήσεις οι καταγγελίες των μουσουλμάνων προς το ρωσικό στρατιωτικό δικαστήριο για καταστροφές ελαιοδέντρων πλήθαιναν, χωρίς αυτό να προκαλεί την κινητοποίηση των ρωσικών αρχών. Η παράκαμψη των διαταγών από τους χριστιανούς έμενε ατιμωρητί από την με δικαστικές αρμοδιότητες στρατιωτική επιτροπή. Μόνο στις 19 Νοεμβρίου 1898 η στρατωτική επιτροπή συνήλθε για να δικάσει 28 χριστιανούς με την κατηγορία της κοπής και καταστροφής ελαιών και βελανιδιών. Οι ποινές κυμάνθηκαν από 8 έως 11 μήνες φυλάκιση[18]. Στις 26 Νοεμβρίου 1898 ο για φόνο μουσουλμάνου κατηγορούμενος Δημήτριος Λιάπης καταδικάστηκε σε 6 χρόνια καταναγκαστικών έργων, αλλά με πρόταση της Α.Ε του ναυάρχου Σκρύλδωφ η ποινή μειώθηκε σε 5 έτη[19]. Όπως και να το κάνουμε, ο ποινικός στρατιωτικός νόμος της Ρωσίας εφαρμόστηκε σ' όλο το διάστημα της ρωσικής διοίκησης μεροληπτικά σε βάρος ενός διαρκώς συρρικνούμενου μουσουλμανικού στοιχείου[20].

Ο εκλεκτικισμός και η στρατηγική των διακρίσεων της ρωσικής διοίκησης με τη στήριξη του ορθόδοξου στοιχείου είχε ως αποτέλεσμα την κοινωνική περιθωριοποίηση των μη εχόντων μουσουλμάνων, τον αποκλεισμό τους

---

[17] Ημερ. Διάταξις αριθ.130, 21 Μαΐου 1899.

[18] Ημερ. Διάταξις αριθ.31, 22 Νοεμβ. 1898. Επίσης εφημερίδα Ρέθυμνον, 28 Νοεμβρίου 1898.

[19] Ημερ. Διάταξις αριθ.35, 26 Νοεμβ. 1898.

[20] Affairs of Crete, Turkey No1 (1900). Presented to both Houses of Parliament by command of His Majesty, May 1901, London, Printed for His Majesty's Stationery Office, by Harrison and Sons, St. Martin's Lane. Η αναφορά του Γενικού Προξένου Α. Biliotti προς τον κόμη Salisbury (1η Ιουλίου 1899) κάνει λόγο για 7500 Οθωμανούς πρόσφυγες από το νομό Ρεθύμνης, αριθμό που δεν παρέκκλινε πολύ από την πραγματικότητα. Η αναφορά του Biliotti στηρίζεται στους μετά την απογραφή του 1881 αποδημήσαντες μουσουλμάνους έως και το 1899. Ο αριθμός που δίνει επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία της απογραφής του 1900. Το 1881 υπήρχαν στο νομό 13662 μουσουλμάνοι, ενώ το 1900 μόλις 6748. Για την απογραφή του 1881 βλ., Ν Σταυρακάκης, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, Αθήνα 1890.

από τα πεδία εξουσίας και οικονομικής διαχείρισης χωρίς να έχουν τη δυνατότητα αντίδρασης και διεκδίκησης. Η εποπτεία του χώρου από τις ρωσικές δυνάμεις και τη χωροφυλακή εκμηδένιζε κάθε περίπτωση αντίστασης του ανίσχυρου και εξαθλιωμένου οθωμανικού πληθυσμού. Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που οι Ρώσοι στρατιώτες ξυλοφόρτωναν μουσουλμάνους χωρίς αιτία[21]. Και αν κάπου έπρεπε η ρωσική διοίκηση να πληρώσει μουσουλμάνο, είτε δεν το έκανε, είτε του έδινε λιγότερα χρήματα. Ήταν χαρακτηριστικό ότι οι μισθοί των μουσουλμάνων δασκάλων ήταν πολύ κατώτεροι από τους αντίστοιχους μισθούς των χριστιανών διδασκάλων της πόλεως[22]. Οι δαπάνες της διοίκησης σε μισθούς χριστιανών διδασκάλων των σχολείων της πόλης ανέρχονταν στο ποσό των 6.375 γροσίων μηνιαίως, ενώ οι αντίστοιχες δαπάνες για τους μουσουλμάνους διδασκάλους ήταν 3.960 γρόσια[23]. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης Βογιατζάκης, ελληνοδιδάσκαλος, έπαιρνε 720 γρ.(160) φράγκα το μήνα, ενώ ο Αχμέτ Σαμπρής, με τίτλο διευθυντή μόλις 387,30 γρ., αγγίζοντας τους μισθούς των κατώτερων στην ιεραρχία χριστιανών διδασκάλων.

Αναφερθήκαμε μέχρι τώρα στην προσπάθεια διαμόρφωσης από τη ρωσική διοίκηση μιας πολιτικής κοινωνικής υποβάθμισης των μουσουλμάνων, χωρίς κατ' ανάγκη αυτή η πολιτική να έχει έναν ορατό επιθετικό χαρακτήρα. Ήταν μία πολιτική συγκαλυμμένη ή, τουλάχιστον, μη ανιχνεύσιμη στις «ημερήσιες διατάξεις», στις προκηρύξεις του Χιόστακ προς τον πληθυσμό του νομού και στον τοπικό τύπο. Αντίθετα, οι σχέσεις αρμονίας και αμοιβαίας εκτίμησης ανάμεσα στη ρωσική διοίκηση και τους χριστιανούς εκφραζόταν πολλαπλά και σε διάφορα πεδία.

Η ρωσική διοίκηση ήταν μία κατοχική διοίκηση στηριγμένη σε ένα πολύπλοκο γραφειοκρατικό σύστημα, κατ' εικόνα και ομοίωσιν της τσαρικής εξουσίας, και στη στρατιωτική κατοχή. Η απόπειρα ελέγχου της κοινωνίας δια του αφοπλισμού και του ελέγχου της εισαγωγής όπλων δεν απέδωσε τα

---

[21] Επιθεώρησις, 5 Ιουνίου 1904.

[22] Για τους μισθούς των χριστιανών διδασκάλων, Ημερ. Διάταξις αρι0.24, 15 Νοεμβρίου 1898, παράρτημα αρ.15.

[23] Για τους μισθούς των μουσουλμάνων διδασκάλων, Ημερ Διάταξις αρι0.43, 4 Δεκεμβρίου 1898, παράρτημα αρ.18.

αναμενόμενα. Αυτό, όμως, δε στάθηκε εμπόδιο στο στήσιμο μιας κεντρικά διευθυνόμενης διαχείρισης των πηγών πλουτισμού. Η ρωσική διοίκηση επιβλήθηκε πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις του νομού, οικειοποιήθηκε δημόσιο χρήμα και επέβαλε στην «επίσημη» αγορά τους δικούς της κανόνες. Η δημοσιονομική της πολιτική στηρίχτηκε εξολοκλήρου σ' έναν τεράστιο φορολογικό μηχανισμό, από τον οποίο αντλούσε και τους αναγκαίους για την συντήρησή της πόρους[24]. Στον επί της αγροτικής παραγωγής φόρο της δεκάτης προστέθηκαν καινούργιοι φόροι και δασμοί, όπως για παράδειγμα ο πρόσθετος φόρος εισαγόμενου καπνού, ο πρόσθετος φόρος 3%, ο πρόσθετος φόρος άλατος, τα λιμενικά δικαιώματα, οι τελωνειακοί δασμοί εξαγωγής και εισαγωγής, τα κέρδη από τη νομισματική διαφορά και ο φόρος επί του χαρτοσήμου[25]. Τα έσοδα της διοίκησης σε ρευστό χρήμα ήταν εντυπωσιακά. Το διάστημα 22 Αυγούστου μέχρι τέλους Νοεμβρίου 1898 εισπράχθησαν 411.875 γρ., το Φεβρουάριο του 1899 174,19715 γρ., το Μάρτιο του 1899 185,32730, τον Απρίλιο 188,971 και τον Ιούλιο 111,590 γρόσια[26].

Τη μεγαλύτερη σε χρήμα απόδοση απέφερε η τελωνειακή νομοθεσία. Υπήρχαν τελωνειακοί δασμοί εισαγωγής και εξαγωγής, καθώς και ένας πρόσθετος φόρος 3% για προϊόντα που εισάγονταν από την Ευρώπη (συμπεριλαμβάνεται και το ελληνικό Βασίλειο). Το εντυπωσιακό της υπόθεσης ήταν ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός έπρεπε και αυτός να καταβάλλει δασμό ει-

---

[24] Ο M.P. Blanc, Γενικός Πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά, έγραφε στις 19 Αυγούστου 1898 στον M. Delcasse, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, ότι «θα ήταν αξιολύπητο και θα χάναμε το γόητρό μας εάν δε μπορούσαμε να εκφέρουμε το σχέδιο της διοικητικής επιτροπής εξαιτίας της έλλειψης των απαραίτητων χρημάτων». Affaires D' Orient, ό.π, No145, σ.97. Υπήρξε, δηλαδή, ζήτημα κύρους για τις Μεγάλες Δυνάμεις η χρηματοδότηση των Διοικήσεων Κατοχής από εγχώριες πηγές πλούτου.

[25] Οι Ρώσοι δημιούργησαν μία κεντρικά διευθυνόμενη οικονομία σύμφωνα με τους δικούς τους κανόνες με την Ημερησία Διάταξις αρι0.10 (1η Νοεμβρίου 1898) καθοριζόταν αυθαίρετα η αξία του κυκλοφορούντος νομίσματος και οι συναλλαγματικές ισοτιμίες. Αυθαίρετα καθοριζόταν και η τιμή της δεκάτης, Ημερ. Διάταξις αρι0.138, 29 Μαίου 1899. Σημαντικές αποδόσεις είχε ο φόρος επί του χαρτοσήμου: το μήνα Φεβρουάριο του 1899 απέφερε 2,645 γρ., το Μάρτιο του 1899 2,534 γρ., τον Απρίλιο του 1899 3,86530 γρ., τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου 2,99610 γρ. Μεγάλα έσοδα στη διοίκηση απέφεραν και οι πρόσθετοι φόροι. Για παράδειγμα ο πρόσθετος φόρος καπνού απέφερε στη διοίκηση το μήνα Φεβρουάριο του 1899 7,052 γρ., το μήνα Μάρτιο (1899) 1,966 γρ., τον Απρίλιο (1899) 3,118 γρ., τον Ιούλιο (1899) 4,21320 γρ. Τη μεγαλύτερη απόδοση του πρόσθετου φόρου εισαγόμενου καπνού την είχαμε το μήνα Νοέμβριο του 1898 (21,271 γρ.).

[26] Βλέπε τους πίνακες των εισπράξεων της Νομαρχίας Ρεθύμνης (σ. 23-28)

σαγωγής προϊόντων από τον οθωμανικό χώρο μετά την 11η Μαΐου 1899 καθώς και τον πρόσθετο φόρο 3%[27]. Με τα χρηματικά αποθέματα η ρωσική διοίκηση κάλυπτε άνετα τις μισθολογικές ανάγκες των υπαλλήλων της, χριστιανών στην πλειοψηφία τους, τα έξοδα της πολιτικοστρατιωτικής οργάνωσης του τόπου, τα έξοδα διαμονής του ρωσικού αυτοκρατορικού στρατού και τη μισθοδοσία της «χωροφυλακής πόλεως» και της «εξωτερικής χωροφυλακής»[28]. Η χωροφυλακή πέρα από τη διατήρηση της «τάξεως και ησυχίας»[29], επωμίσθηκε και την πάταξη του λαθρεμπορίου μάλλον με επιτυχία[30]. Τα δίκτυα της «μη επίσημης» αγοράς, αυτά που περιόριζαν τις σε χρήμα αποδόσεις, ενδεχομένως να λειτούργησαν σε μικρό αριθμό συναλλαγών. Αυτό, όμως, δεν επέδρασε αρνητικά στις σταθερές αποδόσεις του φόρου της δεκάτης. Σε αυτό συνέβαλε και η επάρκεια των διαθέσιμων κεφαλαίων την περίοδο 1898-1899, κυρίως λόγω της ομαλοποίησης των συνθηκών στη ρεθυμνιώτικη ύπαιθρο και της επιστροφής πλούσιων χριστιανών στις εστίες τους.

Οι πρώτοι που επωφελήθηκαν από τους μηχανισμούς διοίκησης ήταν, φυσικά, οι ίδιοι οι δημιουργοί ή καλύτερα οι ρυθμιστές του διοικητικού μηχανισμού. Η «ημερησία διάταξις» της 11ης Μαΐου 1899 ανέφερε: «να εγγραφώσιν έξοδα γρ. 1,89910 και να δοθώσιν επί αποδείξει εις τον κ. Π. Τριβουλίδην προμηθευτήν του αυτοκρατορικού ρωσικού στρατού διά δασμόν εισαγωγής εισπραχθέντα επί τροφίμων εισαχθέντων κατά το μήνα Απρίλιο ήτοι από τελωνιακόν δασμόν γρ. 1,34030 + πρόσθετον φόρον 3% 55820, το όλον γρ.

---

[27] Οι μουσουλμάνοι της πόλης ζούσαν αποκλειστικά με την εκ του εξωτερικού προερχόμενη επισιτιστική βοήθεια. Ο πρόσθετος φόρος 3% στα εκ της Τουρκίας εισαγόμενα αγαθά αναφέρεται μόνο για τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο. Στους υπόλοιπους μήνες αναγράφεται μαζί με τον πρόσθετο φόρο 3% από την Ευρώπη χωρίς να γίνεται διαχωρισμός ώστε να ξέρουμε τις διαφορετικές αποδόσεις. Εξάγουμε συμπεράσματα από τους τελωνειακούς δασμούς εισαγωγής. Ότι δηλαδή ο όγκος των εκ της Τουρκίας εισαγομένων αγαθών ήταν μικρότερος από τα εισαγόμενα αγαθά από την Ευρώπη. Οι μήνες Φεβρουάριος και Απρίλιος του 1899 θα ήταν φαντάζομαι δύσκολοι μήνες για τους μουσουλμάνους του Ρεθύμνου. Οι εκ της Τουρκίας εισαγωγές σχεδόν εκμηδενίζονται. Ημ. Διάταξις αρ.9, 11 Μαΐου 1899.

[28] Για τις καταστάσεις πληρωμών της ρωσικής διοίκησης βλέπε τους αντίστοιχους πίνακες 6-10. Για το σώμα των Μαυροβουνίων χωροφυλάκων, Ιωάννης Σκούρτης, Μαυροβούνοι χωροφύλακες στην Κρήτη (1896-1899), πεπραγμένα του Ζ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, έτη 1994-1995, τεύχη 11-14, τόμος Γ2, Ρέθυμνο 1995, σ.521-526.

[29] Ημερ. Διάταξις αρι0.1, 23 Οκτ. 1898, παράρτημα αρ.7

[30] Ημερ. Διάταξις αρι0.9, 11 Μαΐου 1899.

1,89910». Στις 14 Απριλίου 1899 το ποσό που δόθηκε για την τροφοδοσία σε τρόφιμα του ρωσικού στρατού ανήλθε στα 4,62325 γρόσια[31]. Η συντήρηση των επισιτιστικών δικτύων, που αφορούσε την πληρωμή εμπόρων επιφορτισμένων με την μεταφορά των τροφίμων από περιοχές εντός ή εκτός νομού, γινόταν με έξοδα του φόρου της δεκάτης τη στιγμή που διέθεταν μεγάλα χρηματικά αποθέματα σε θησαυροφυλάκιο στη Λέσχη Αξιωματικών[32]. Η πολιτική των φυλετικών διακρίσεων και της παρουσίας της Ρωσίας στο Ρέθυμνο ως προστάτιδας δύναμης της Ορθοδοξίας αποτυπωνόταν και στο υπέρογκο ποσό της αμοιβής του επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου Καστρινογιαννάκη (1896-1910) που έφτανε τα 2,666 γρ. το μήνα[33].

Η πολιτική παρουσία των Ρώσων αξιωματικών του αυτοκρατορικού στρατού υπήρξε και ταξικά προσδιορισμένη. Γύρω τους συγκεντρώθηκαν οι κυριότεροι εκπρόσωποι της ρεθυμνιώτικης αστικής τάξης, είτε ως διοικητικοί υπάλληλοι της ρωσικής διοίκησης, είτε ως το αναγκαίο και αποδεκτό υπόβαθρο της διοίκησης και των δικτύων των εμπορικών δραστηριοτήτων και ανταλλαγών. Η ευημερία των πρώτων θα ήταν συγκυριακή αν δεν συνοδευόταν από την ανάληψη επενδυτικών πρωτοβουλιών κυρίως στον τομέα του εμπορίου και την αγορά(ή καταπάτηση) μουσουλμανικής γης. Στην προσπάθειά τους βρήκαν πολύτιμους συμπαραστάτες τους εδώ εκπροσώπους της Ρωσίας, που βοήθησαν στις μεταβιβάσεις των μουσουλμανικών περιουσιών και στην επιλεκτική δανειοδότησή τους από το Κοινωφελές Ταμείο σε βάρος του αγροτικού πληθυσμού[34]. Οι δεύτεροι αποτελούν μία ολιγαρχική τάξη που ήλεγχε τον μεγαλύτερο όγκο της αγροτικής παραγωγής και αποτελούσε τον αποκλειστικό του εκ των πραγμάτων περιορισμένου μη αγροτικού προϊόντος. Η παρουσία των Ρώσων μεγέθυνε την τοπική αγορά (π.χ. της υποδηματοποιίας), αλλά και άνοιγε νέα επενδυτικά πεδία για τους ρεθυμνιώτες παραγωγούς και εμπόρους. Με τη δημοσίευση στις 19.8.1902 διατάγματος του Αρμοστή μπορούσαν τα κρητικά δέρματα να εξάγονται στη Ρωσία εφόσον συνο-

---

[31] Ημερ.Διάταξις αριθ.13(14 Απριλίου 1899)

[32] Τσιφμονάκη, 1997, ό.π, σ.12-13

[33] Ημερ.Διάταξις αριθ.137(28 Μαΐου 1899)

[34] Ευγενία Μπουρνόβα, «Πιστωτικά ιδρύματα και αγροτική πίστη. Κοινωφελές Ταμείο Κρήτης και τράπεζα Κρήτης», Ρέθυμνο 1898-1913, ό.π. επετειακή έκδοση Δήμου Ρεθύμνης.

δεύονταν από πιστοποιητικά του Ρωσικού Προξενείου.

Οι πιο πλούσιοι εκπρόσωποι της αστικής τάξης στηρίχθηκαν και άντλησαν την οικονομική και κοινωνική τους δύναμη και το τόσο αναγκαίο για την εποχή τους κύρος από την παρουσία της τσαρικής στρατιωτικής αριστοκρατίας. Τα ονόματά τους είναι ανιχνεύσιμα στη διοικητική γραφειοκρατία, στις μικρές βιοτεχνίες οικογενειακού τύπου, στο εμπόριο και σε άλλα αστικά επαγγέλματα. Ήταν μία μεταπρατική αστική τάξη που εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία, όντας η ίδια δημιούργημά της, χωρίς να καταφέρει, λόγω των κληροδοτημάτων της οθωμανικής περιόδου, της έλλειψης κεφαλαίων, των μη ευνοϊκών συνθηκών για τη διεξαγωγή του εμπορίου, του περιθωριακού γεωγραφικού προσδιορισμού σε σχέση με τα διεθνή εμπορικά δίκτυα και της έλλειψης του know, να αναπτύξει τον βιομηχανικό-βιοτεχνικό τομέα παραγωγής. Παρέμεινε μία αστική τάξη στηριγμένη στην παραδοσιακή οικονομία και στο αγροτικό προϊόν της υπαίθρου[35]. Ο δομημένος χώρος της πόλης ανέπτυξε μία στενή σχέση με τον αγροτικό χώρο που συνεπαγόταν, αφενός ένα πυκνό δίκτυο συναλλαγών, αφετέρου μία αμφίδρομη πολιτισμική σχέση των δύο χώρων, πόλης και υπαίθρου. Δεν ήταν τυχαίο που ο «προξενικός πράκτορας της αυτοκρατορικής Ρωσίας» Γεώργιος Ι. Χατζηγρηγόρης, ιατρός το επάγγελμα, είχε αναπτύξει έντονες εμπορικές δραστηριότητες και ήταν ένας από τους σημαντικότερους επενδυτές ακινήτων. Προχώρησε, μάλιστα, στην αγορά οικοπέδων και στο χτίσιμο αποθηκών στο Ατσιπόπουλο, περιοχή όπου παραγόταν μεγάλη ποσότητα βαλανιδίων αναγκαίων για τη λειτουργία των ρεθυμνιώτικων βυρσοδεψείων, και με περίοπτη θέση στον πίνακα των εξαγώγιμων προϊόντων[36].

Η διοίκηση με τα μεγάλα χρηματικά αποθέματα της φοροείσπραξης μπόρεσε να δείξει, αναμφίβολα, και ένα κοινωνικό πρόσωπο. Και αυτό ήταν αναγκαίο για το Ρώσο διοικητή, προκειμένου να κερδίσει την τόσο αναγκαία για το στρατό κατοχής ευμενή διάθεση του χριστιανικού πληθυσμού της πό-

---

[35] Παναγ. Ιων. Καμηλάκης, «η πόλη του Ρεθύμνου και η περιοχή της. Σχέσεις αστικού και αγροτικού χώρου (τέλος 19ου-αρχές 20ου αι.)», 1998, ό.π. επετειακή έκδοση νομού Ρεθύμνου

[36] Μανόλης Ε. Δετοράκης, «Ο γιατρός αγωνιστής Γεώργιος Ιωσ. Χατζηγρηγοράκης ή Χατζηγρηγόρης (1853-1937)», Κρητολογικά γράμματα, τ.11, 1995. Τσιριμονάκη, 1997 ό.π. σ.27-28. Για τη βυρσοδεψία στο νομό Ρεθύμνης, Παναγιώτης Μιχ. Παρασκευάς, «Η βυρσοδεψία στην Κρήτη (1831-1913)», Πεπραγμένα του Ζ Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου, 1994-1995, τ.11-14 Ρέθυμνο 1995, σ.407-420.

λης. Καταρχήν οι Ρώσοι μετέγραψαν στις οικιστικές δυνατότητες μιας οθωμανικής πόλης με έντονο βενετσιάνικο χαρακτήρα μία ευρωπαϊκού τύπου οργάνωση του δομημένου χώρου[37]. Οι παρεμβάσεις στην πολεοδομική μορφή ήταν περιορισμένες. Γκρέμισαν όπου μπόρεσαν και έκτισαν ό,τι μπόρεσαν. Το Ρέθυμνο, όμως, ουδέποτε απέκτησε έναν αστικά δομημένο χώρο όπως π.χ. το Ηράκλειο. Οι Ρώσοι φρόντισαν κυρίως για έργα υποδομής αναγκαία και για τη δική τους διαβίωση(αν όχι επιβίωση) σε ένα περιβάλλον διαφορετικό από αυτό της ρωσικής αριστοκρατίας[38]. Λιθόστρωσαν τις κύριες οδούς της πόλης, επισκεύασαν τα γεφύρια, γκρέμισαν το Ν.Δ. τείχος της πόλης για καλύτερο αερισμό της καθώς και τα επιβλητικά κιόσκια της προκυμαίας, ανακαίνισαν το Επισκοπείο, κατασκεύασαν το 1899 το κωδωνοστάσιο του καθεδρικού ναού, σύμβολο της ορθοδοξίας απέναντι στον οθωμανικό μιναρέ, δημιούργησαν αποχετευτικό δίκτυο και αποχωρητήρια[39]. Η κοινωνική πολιτική τους επεκτάθηκε στην περιοδική στήριξη των πτωχών (στην απογραφή του 1900 αναφέρονται 525 εργάτες, 161 χωρίς επάγγελμα, 67 επαίται, αλήται, ιερόδουλοι)[40], στη χορήγηση βοηθήματος για τη συντήρηση των λεπρών[41] και στη διανομή ξυλείας για την επισκευή των κατεστραμμένων από τις επαναστατικές ταραχές οικιών[42]. Την ίδια στιγμή το πραγματικό πρόσωπο του Χιόστακ αποκαλυπτόταν με το χειρότερο τρόπο: Μέτρα της διοίκησης που έπληττταν τα κατώτερα αστικά στρώματα χριστιανών και μουσουλμάνων και τον φτωχό αγροτικό πληθυσμό, πιέσεις του Χιόστακ για την απομόνωση και απομάκρυνση των λεπρών, παροχή ξυλείας μόνο στους χριστιανούς[43].

Θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, δείγμα έλλειψης επιστημονικής σοβαρότητας για κάθε ιστορική συγγραφή η κατάργηση των λεπτών ισορροπιών που χρειάζονται για να αποδώσουμε το παρελθόν με όρους σύγχρονους χωρίς

---

[37] Για το λόγο αυτό η Διοίκηση είχε στην υπηρεσία της τον μηχανικό Σαββάκη.

[38] Ημερ. Διάταξις αρι0.12 (14 Μαΐου 1899).

[39] Ημερ. Διάταξις αρι0.4 (5 Μαΐου 1899).

[40] Η απογραφή του 1900 βρίσκεται στην Εφημερίς Κυβερνήσεως Κρητικής Πολιτείας, 4/17 Ιουνίου

[41] Ημερ. Διάταξις αρι0.136 (27 Μαΐου 1899).

[42] Ημερ. Διάταξις αρι0.167 (1 Ιουλίου 1899).

[43] Ευγενία Μπουρνόβα, «Λεπροί και Λεπροκομείο», 1998, ό.π., Δήμος Ρεθύμνης, σ.76-78. Για την μη παροχή ξυλείας στους μουσουλμάνους, Affairs of Crete, 1901, ό.π. σ.124

να τηρούμε κάποιες αναγκαίες διαχωριστικές γραμμές. Πολύ περισσότερο θα αποτελούσε ανακατασκευή του παρελθόντος αν χαρακτηρίζαμε τον Ρώσο διοικητή «φιλάνθρωπο» κάνοντας χρήση της σύγχρονης έννοιας της λέξης.

Στις 12 Ιουλίου 1899 ο Χιόστακ παρέδοσε τη διοίκηση του νομού στον Αντώνιο Βορεάδη, πρώτο νομάρχη Ρεθύμνης[44]. Η μεγαλύτερη δύναμη του ρωσικού στρατού κατοχής αποχώρησε από το λιμάνι της πόλης και τη Σούδα με προορισμό την Οδησσό. Η παραμονή του τα δύο αυτά χρόνια στο Ρέθυμνο δεν ήταν και τόσο ευχάριστη, όσο παρουσιάστηκε από τον τοπικό τύπο, χριστιανικό στο σύνολό του. Ο Ιωσήφ Κοβάλσκι κάνει λόγο στα «απομνημονεύματά» του για πάνω από εκατό νεκρούς στρατιώτες του κατοχικού στρατού με κύριες αιτίες θανάτου την ελονοσία και τον κοιλιακό τύφο[45]. Οι θάνατοι αυτοί προσδιορίζονταν ανάμεσα στους απλούς στρατιώτες, Ρώσους ορθόδοξους και Πολωνούς καθολικούς. Δεν άγγιζαν την ηγεσία του στρατεύματος που ζούσε σύμφωνα με τις συνήθειες της ρωσικής αριστοκρατίας. Το 60ό πεζικό σύνταγμα Ζαμόσκι, υπό τη διοίκηση του συνταγματάρχη βαρόνου Κενέ, μέχρι το Δεκέμβριο του 1899 και μετά υπό τις διαταγές του συνταγματάρχη Κ. Ουρμπάνοβιτς, ασφαλώς και θα είχε να αντιμετωπίσει μια καλύτερη κατάσταση στο Ρέθυμνο[46]. Είχαν προηγηθεί κάποια έργα υποδομής που έκαναν τη διαβίωση πιο άνετη και η τάξη στο νομό είχε σε μεγάλο βαθμό επανέλθει. Σ' αυτό συνέτεινε αφενός η παρουσία του Ύπατου Αρμοστή, αφετέρου η μαζική φυγή του μουσουλμανικού πληθυσμού. Οι στρατιωτικές αρμοδιότητες του ρωσικού αυτοκρατορικού στρατού περιορίστηκαν μετά το 1899 σημαντικά. Οι διοικητικές αρμοδιότητες είχαν παύσει από τον Ιούλιο του 1899.

Το κύριο γνώρισμα της καθημερινής συμπεριφοράς των Ρώσων στρατιωτών και της επαφής τους με τον πληθυσμό της πόλης υπήρξε θα λέγαμε η πειθαρχία και η τήρηση των στρατιωτικών κανόνων του τσαρικού στρατού. Οι κανόνες πειθαρχίας ακυρώνονταν βέβαια όταν κάποιος Ρώσος συναντούσε μουσουλμάνο.

Οι Ρώσοι αξιωματικοί έφεραν μαζί τους μία διαφορετική αντίληψη για

---

[44] Ημερ. Διάταξις αριθ.177 (12 Ιουλίου 1899). Επίσης Ζαμπετάκης, 1964, ό.π. σ.74-77.

[45] Ζαμπετάκης 1964, ό.π. σ.87.

[46] Σοκολόνσκαϊα, ό.π.

το χώρο και φρόντισαν να αποκτήσει η πόλη ένα θέατρο και καταστήματα για την καθημερινή ψυχαγωγία τους. Η παρουσία τους διαμόρφωσε τις συνειδήσεις των ανώτερων αστικών στρωμάτων της πόλης που ανταποκρίθηκαν στο savoir vivre των αξιωματικών του ρωσικού στρατού. Ο Χαράλαμπος Σπανδάγος, ιατρός των ρωσικών στρατευμάτων, δημιούργησε το «Ιδαίον Άνδρον» ή αλλιώς «θέατρο του Σπανδάγου» το 1900[47]. Στην αρχή το θέατρο λειτούργησε σαν «καφέ σαντάν», όπου χόρευαν μπαλαρίνες από τη Ρωσία και σύχναζαν οι ρώσοι αξιωματικοί. Οι ίδιοι Ρώσοι διατηρούσαν περίπτερο στην περιοχή της Σοχώρας. Στην πόλη υπήρχαν καφενεία, εστιατόρια και ποτοπωλεία που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στους Ρώσους στρατιώτες, όπως έκαναν και οι «κοινές γυναίκες» της πόλης. Η Λέσχη των Αξιωματικών, κέντρο της κοινωνικής ζωής της αστικής τάξης της πόλης, συχνά φιλοξενούσε δεξιώσεις, χορούς και συναυλίες. Πέρα από τις καθημερινές συγκεντρώσεις της κοινωνικής ελίτ της πόλης με τους Ρώσους αξιωματικούς, επίσημες δεξιώσεις δίνονταν με αφορμή τον εορτασμό κάποιας επετείου ή την άφιξη ενός υψηλά ιστάμενου προσώπου, όπως π.χ. ήταν ο Ύπατος Αρμοστής[48].

Στον τοπικό τύπο γίνονταν εκτεταμένες αναφορές στις εκδηλώσεις για τον εορτασμό των γενεθλίων ή της ονομαστικής εορτής του Τσάρου Νικολάου Β΄, της συζύγου του Αλεξάνδρας[49], του πρίγκηπα Γεωργίου και της εορτής του 15ου Συντάγματος του ρωσικού στρατού που έδρευε στην πόλη[50]. Οι εκδηλώσεις αυτές αποτελούσαν μία πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους Ρώσους αξιωματικούς να έρθουν σε επαφή με τον χριστιανικό πληθυσμό και να δείξουν έμπρακτα την υποστήριξή τους σ' αυτόν. Στον πτωχό πληθυσμό μοιράζονταν τρόφιμα, προσφορά του Τσάρου Νικολάου, κάτι που, ενδεχομένως, ερμηνεύει και την αθρόα συμμετοχή του χριστιανικού στοιχείου στους εορτασμούς. Οι εκδηλώσεις περιλάμβαναν συνήθως δοξολογία χοροστατούντος του Επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου, καθώς και επίδειξη της στρατιωτικής δύναμης του στρατού κατοχής με παρέλαση στην πλατεία Σκρύδλωφ μπροστά από το ρωσικό στρατό. Σημείο επαφής του χριστιανικού πληθυσμού με τους

---

[47] Τσιμονάκη, 1997, ό.π. σ.80-81.

[48] Επιθεώρησις, 10 Φεβρουαρίου 1902.

[49] Επιθεώρησις, 27 Απριλίου 1902, Κρητική Εφημερίς, 8 Δεκεμβρίου 1901.

[50] Επιθεώρησις, 27 Απριλίου 1902.

Ρώσους και αποκλεισμού για τους Τουρκοκρήτες υπήρξε ο ναός των Εισοδίων στην πλατεία Μητροπόλεως. Αντίθετα με τους Ρώσους στρατιώτες που εκκλησιάζονταν στο μικρό ναό, της Αγίας Βαρβάρας, οι Ρώσοι αξιωματικοί παρακολουθούσαν τις τελετές στον καθεδρικό ναό, όπου ο Επίσκοπος ακολουθούσε ένα ελληνορωσικό λειτουργικό[51]. Μάλιστα, «εις ένδειξην Υψηλής ευνοίας και εκτιμήσεως προς τον ιεράρχην τούτον» ο Τσάρος Νικόλαος του απένειμε το παράσημο του Αγίου Βλαδιμήρου τον Απρίλιο του 1902[52].

Οι τοπικές εφημερίδες με κάθε ευκαιρία εκδήλωναν την εκτίμησή τους προς τους Ρώσους και ιδιαίτερα προς τον Τσάρο Νικόλαο[53]. Καταχωρίζουν στα φύλλα τους κάθε αναχώρηση ή άφιξη τμημάτων του αυτοκρατορικού στρατού[54], ενώ συχνές ήταν οι αναφορές στην κοινωνική ζωή του τσαρικού ζεύγους. Το σύνολο των τοπικών εφημερίδων παρακολουθούσε με έντονο ενδιαφέρον και προς ενημέρωση των Ρώσων αξιωματικών τις δονήσεις των ηφαιστειακών σπλάχνων της πάσχουσας Ρωσίας λίγο πριν την μεγάλη έκρηξη της 22 Ιανουαρίου 1905 και τη δημιουργία του Soviet των εργατών της Αγίας Πετρούπολης[55]. Ήδη από το 1901 το αντιτσαρικό κίνημα των φοιτητών, των εργατών, των αγροτών σε ένα μεγάλο ποσοστό, των φιλελεύθερων αστών, των Σοσιαλδημοκρατών και των Σοσιαλεπαναστατών, χωρίς ενιαίους στόχους και κοινή τακτική δράσης, δυνάμωνε εξαιτίας της διογκούμενης δυσαρέσκειας για τη διακυβέρνηση του Τσάρου. Ο φόβος των «διαδηλωτών που φέρουσιν ερυθράς σημαίας» και της τρομοκρατικής δράσης των Σοσιαλεπαναστατών συνέτεινε, ενδεχομένως, στο να παραμείνουν στο Ρέθυμνο κάποιοι Ρώσοι μετά το τέλος της θητείας τους. Πολλοί από τους αξιωματικούς του αυτοκρατορικού στρατού που υπηρέτησαν και στο Ρέθυμνο συνάντησαν τους Μπολσεβίκους στο Κρεμεντσούκ τον Οκτώβριο του 1917.

---

51 Τσιριμονάκη, 1997, ό.π., σ.45.

52 Επιθεώρησις, 27 Απριλίου 1902.

53 Επιθεώρησις, 28 Αυγούστου 1905, άρθρο με τίτλο «τί είναι δι' ημάς οι Ρώσσοι;».

54 Κρητική Εφημερίς 15 Σεπτεμβρίου 1901 & 25 Μαίου 1902. Επιθεώρησις, 26 Ιανουαρίου 1901

55 Ενδεικτικά, Επιθεώρησις, 31 Μαρτίου 1902, 4 Μαίου 1902, 9 Σεπτεμβρίου 1902. Κρητική Εφημερίς, 8 Δεκεμβρίου 1901, 23 Φεβρουαρίου 1902. Γενικά για τον ρωσοϊαπωνικό πόλεμο του 1904-1905 και την ρωσική Επανάσταση του 1905, Nicholas V. Riasanovsky, A History of Russia, Oxford University Press, 1977, σ. 444-453. Επίσης, Β.Ι.Λένιν, Άπαντα, τ.9, σ.VII-XX.

Στις 10/23 Μαρτίου 1905 ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Κωνσταντίνος Φούμης και ο εξ Αθηνών Κωνσταντίνος Μάνος κήρυξαν την επανάσταση κατά του Ύπατου Αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου με κύριο αίτημα την ένωση της Κρήτης με το Ελληνικό Βασίλειο. Στην ουσία πίσω από το ενωτικό αίτημα, κοινό άλλωστε μεταξύ φιλελευθέρων και συντηρητικών, υπήρχε η επιθυμία των Βενιζελικών για μεγαλύτερη συμμετοχή στην εξουσία. Αυτό συνεπαγόταν τον περιορισμό ή την απαλοιφή της συγκεντρωτικής και αυταρχικής εξουσίας του Γεωργίου. Αυτόδηλα, οι Μεγάλες Δυνάμεις τάχθηκαν υπέρ της συντήρησης του πολιτειακού καθεστώτος της Αρμοστείας, γεγονός που τους έφερε αντιμέτωπους με ένα μειοψηφικό τμήμα του χριστιανικού πληθυσμού της νήσου. Η τοποθέτηση αυτή των Δυνάμεων Κατοχής ενάντια στο επαναστατικό κίνημα δε συνοδεύτηκε και από την ανάλογη δραστηριοποίηση απέναντι στις επιθετικές κινήσεις των επαναστατών. Την πολιτική της αδράνειας και της μη παρέμβασης δεν τη συμμερίστηκε η ρωσική κατοχική δύναμη και σε μικρότερο βαθμό η αγγλική δύναμη κατοχής. Οι φιλοπριγκιπικές εφημερίδες του Ρεθύμνου ενημέρωσαν τον πληθυσμό ότι «από της π. Τετάρτης 16 λήγοντος μηνός κατά διαταγήν των Μεγάλων Δυνάμεων η Α.Β.Υ ο Πρίγκηψ Γεώργιος της Ελλάδος Ύπατος Αρμοστής Κρήτης ανέθηκεν εις τον Συντ/ρχην τον ρωσσικόν στρατευμάτων και Αρχηγόν της κατοχής κ.Κ.Ουρμπάνοβιτζ την τήρησιν της δημοσίας τάξεως εν τω Ημ. Νομώ Ρεθύμνης, έκτοτε δε ο ρωσσικός στρατός ανέλαβε την φρούρησιν των δημοσίων Γραφείων και την τήρησιν της τάξεως»[56].

Η κοινοποίηση της ανάληψης δράσης από τις ρωσικές δυνάμεις έγινε στις 27 Μαρτίου, δηλαδή, έντεκα ημέρες μετά την ημερομηνία επαναφοράς της ρωσικής κατοχικής διοίκησης στο τομέα της διατήρησης της τάξης στο νομό. Στο μεσοδιάστημα προηγήθηκε το δυναμικό συλλαλητήριο των Βενιζελικών στην πόλη στις 25 Μαρτίου 1905[57]. Τότε, για πρώτη φορά εκδηλώθηκε επέμβαση του ρωσικού στρατού και της χωροφυλακής, όταν υποβιβάστηκαν οι ελληνικές σημαίες, που οι υποστηρικτές του κινήματος είχαν τοποθε-

---

[56] Επιθεώρησις, 27 Μαρτίου 1905.

[57] Επιθεώρησις, 27 Μαρτίου 1905. Ο υποπρόξενος Χατζηγρηγόρης αναφέρει ότι έγιναν και συλλήψεις ανθρώπων «εκ των μάλα φερόντων της ημετέρας πόλεως». Κωνσταντίνου Δ. Σδρόπουλου, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσης εις την αυτόνομον Κρήτην 1901-1906, Ίκαρος 1974, σ.158.

τήσει σε δημόσια κτήρια, στη Νομαρχία και στο Τελωνείο. Η κοινωνία της πόλης, παρά τις εκκλήσεις του Ύπατου Αρμοστή στις 12 Μαρτίου από τη Χαλέπα[58] και τις προτροπές των νεοεκλεγέντων βουλευτών του νομού για «απόλυτον ησυχίαν»[59], έμοιαζε ανήσυχη και νευρική. Ανήσυχοι ήταν και οι Ρώσοι αξιωματικοί. Το πρωινό, μάλιστα, της 25ης Μαρτίου ο Κ. Ουρμπάνοβιτς δεν παρέστη, αν και προσκλήθηκε, στη δοξολογία για τον εορτασμό της εθνικής εορτής[60]. Στο μετά την 25η Μαρτίου διάστημα ο φιλοπριγκιπικός τύπος της πόλης έγινε το βήμα απ' όπου εκτοξεύονταν οι απειλές των αντιβενιζελικών προς «τα ταραχοποιά στοιχεία που ήγειραν θρασείαν την κεφαλήν»[61] καθώς και οι προειδοποιήσεις των Ρώσων για ένοπλη επέμβαση. Έτσι προς εκφοβισμό δηλώνεται μέσω των εφημερίδων η ανάληψη της φρούρησης της πόλης από το ρωσικό στρατό. Η δημοσίευση της 27ης Μαρτίου αποτελούσε μία σαφή προειδοποίηση με αποτρεπτικό χαρακτήρα και είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τον κατευνασμό της έντασης στην πόλη, όχι, όμως, και στην επαρχία.

Τα μηνύματα για επαναστατικές συναθροίσεις και κινήσεις σε χωριά του νομού, που έφταναν στα αυτιά του Ορμπάνοβιτς, τον οδήγησαν στο να ζητήσει διαμέσου του Ρώσου Προξένου ενίσχυση των στρατευμάτων κατοχής[62]. Το Μάιο του 1905 έφτασαν στο Ρέθυμνο ακόμα 183 στρατιώτες του 52ου συντάγματος πεζικού «Βίλνο» με διοικητή το λοχαγό Μπογκντασάρωφ. Στην ύπαιθρο αυξήθηκαν κατά το μήνα Μάιο οι περιπτώσεις αντίστασης κατά των νομίμων αρχών και της χωροφυλακής. Στο Ατσιπόπουλο ο ενωμοτάρχης Μάρκος Αβάτζος, που είχε λιποτακτήσει, κατέλαβε με τρεις άλλους ενόπλους χωροφύλακες το Δημαρχείο του Δήμου Ατσιποπούλου[63]. Η επέμβαση της χωροφυλακής αποκατέστησε την τάξη. Στο Μελιδόνι οι κατά τους Ρώσους «συμμορίτες» συγκρούστηκαν με ακροβολισμένους Ρώσους με τραυματίες ανάμεσα στους αντάρτες. Εστίες επαναστατικών ενεργειών κατά της χωρο-

---

[58] Επιθεώρησις, 13 Μαρτίου 1905.

[59] Επιθεώρησις, 27 Μαρτίου 1905.

[60] Επιθεώρησις, ό.π.

[61] Επιθεώρησις, 5 Απριλίου 1905.

[62] Σοσκολόνσκαϊα, ό.π., σ.5-9.

[63] Επιθεώρησις, 25 Μαΐου 1905.

φυλακής και των ρωσικών αποσπασμάτων εντοπίζονταν αφενός στην επαρχία Μυλοποτάμου (Μελιδόνι, Γαράζο, Μαργαρίτες), αφετέρου στις περιοχές που γειτνίαζαν με την επαρχία Αποκόρωνα (Αργυρούπολη, Ρούστικα, Άγιος Κωνσταντίνος) και αποτελούσαν προγεφύρωμα των επαναστατών του Θερίσσου στο νομό Ρεθύμνης. Το πέρασμα των περιοχών αυτών στην ένοπλη αντιπαράθεση έγινε με προτροπή των υπό των εκπροσώπων της επαναστατικής αρχής ανταρτών του Αποκόρωνα, χωρίς επαρκείς ενδείξεις για το μέγεθος εμπλοκής του τοπικού πληθυσμού στην επανάσταση. Μπορούμε να υποθέσουμε πως το επαναστατικό κίνημα, εξαιτίας της έγκαιρης κινητοποίησης του ρωσικού στρατού, δε βρήκε την υποδοχή που, ενδεχομένως, να περίμεναν οι επικεφαλής των ανταρτών του Θερίσσου και των γύρω επαρχιών, ώστε να γενικευτεί η επανάσταση στο νομό Ρεθύμνης που παρέμεινε αντιδραστικός προς αυτήν.

Αρχές Ιουνίου οι Ρώσοι αποφάσισαν να επιβάλουν στρατιωτικό νόμο στις πιο «ανήσυχες» περιοχές του νομού, κίνηση που προκάλεσε δυσαρέσκεια στους πληθυσμούς των περιοχών αυτών χωρίς αυτό να συνεπάγεται γενίκευση της ένοπλης αντίστασης[64]. Οπωσδήποτε, όμως, υπήρξαν κάποιοι που πήραν τα όπλα και τέθηκαν υπό τις διαταγές ρεθυμνιωτών οπλαρχηγών, όπως του Ανδρέα Κακούρη στην περιοχή των Ρουστίκων και του Σταυριανού Μπιρή στο Ζουρίδι. Ανησυχητικές για τον Ορμπάνοβιτς ήταν και οι περιπτώσεις λιποταξίας χωροφυλάκων. Στα χωριά που έφταναν οι Ρώσοι εγκαθιστούσαν τμήματα της χωροφυλακής και του στρατού και απαγόρευαν την κυκλοφορία στους δρόμους μετά τις 9μ.μ.[65]. Ούτε οι μονές Αρσανίου και Αρκαδίου εξαιρέθηκαν από τα κατασταλτικά μέτρα του Ορμπάνοβιτς μετά τις πληροφορίες που είχε ότι οι ιερομόναχοι βοηθούν τους αντάρτες[66]. Η έξοδος του ρωσικού στρατού από το στρατώνα της Σοχώρας, η επιβολή στρατιωτικού νόμου σ' όλο το νομό, καθώς και οι προειδοποιήσεις προς τον πληθυσμό της ενδοχώρας για «διά βίας αποκατάστασης του διασαλευθέντος παρά των επαναστατών πρώην γοήτρου και ανεξαρτησίας των εντοπίων Αρχών», αποθάρρυναν τον ντόπιο πληθυσμό που απέφυγε την όποια συμμετοχή στο κίνημα. Οι Ρώσοι δεν μπόρεσαν να εμποδίσουν την είσοδο επαναστατών από το νομό Χανίων, που, όμως,

---

[64] Επιθεώρησις, 4 Ιουνίου 1905.

[65] Ζαμπετάκης, 1964, ό.π., σ.89-100

[66] Επιθεώρησις, 4 Ιουνίου 1905.

δεν έτυχαν θερμής υποδοχής παρά την υποστήριξή τους από Ρεθυμνιώτες οπλαρχηγούς[67].

Στις 31 Ιουλίου 1905 ξεκίνησαν από το Θέρισσο επαναστάτες υπό τις διαταγές των Κ. Μάνου και Γ. Ζερβού με προορισμό τις δυτικές περιοχές του νομού Ρεθύμνης και σκοπό την κατάλυση των αρχών στις περιοχές αυτές. Η πορεία των επαναστατών από τα χωριά Αργυρούπολη, Ρούστικα, Παλαίλιμνος, Πρινέ και Ατσιπόπουλο προκάλεσε τη σύμπτυξη των ρωσικών δυνάμεων στην πόλη του Ρεθύμνου, κυρίως, γιατί ο Ορμπάνοβιτς δεν επιθυμούσε την ανάληψη δραστικών επιχειρήσεων κατά των ανταρτών, οι οποίες θα προκαλούσαν θύματα και στον άμαχο πληθυσμό. Κάποιοι από τους αντάρτες εξέλαβαν την αναδίπλωση των Ρώσων ως ένδειξη ηττοπάθειας και χωρίς να υπάρχει διαταγή, εκβιάζοντας μία σύγκρουση με τους Ρώσους, πλησίασαν τις πρώτες σκοπιές στην περιοχή Νταμπακαριά, στη δυτική έξοδο της πόλης, σκοτώνοντας ένα Ρώσο σκοπό. Ο Ουρπάνοβιτς πέρασε, αμέσως, στην αντεπίθεση με δύναμη 500 ανδρών και στη θέση Βιολί-Χαράκι, κοντά στο Ατσιπόπουλο, συγκρούστηκε με δύναμη 150 ανταρτών. Οι Ρώσοι με τη συνδρομή 100 περίπου χωροφυλάκων ανάγκασαν τους επαναστάτες σε υποχώρηση στις 2 Αυγούστου. Δύο λόχοι ρωσικού στρατού κατέλαβαν τα Ρούστικα και την Αργυρούπολη και επέβαλαν στρατιωτικό νόμο[68]. Μέχρι τα τέλη Αυγούστου ο Ρωσικός στρατός κατάφερε να απωθήσει όλους τους επαναστάτες προς το νομό Χανίων, με σημαντικές απώλειες ανάμεσα στους αντάρτες. Οι Ρώσοι είχαν έναν νεκρό στρατιώτη από τη συμπλοκή στο Ατσιπόπουλο και αρκετούς τραυματίες. Ο Ουρμπάνοβιτς σημείωσε στο «Ημερολόγιο του εκστρατευτικού σώματος των αυτοκρατορικών στρατευμάτων» στις 22 Αυγούστου: «...η αντίσταση των στασιαστών στο ρωσικό τομέα έχει παταχτεί και, καθ' όλα τα φαινόμενα, για όλη τη διάρκεια της παραμονής μας στην Κρήτη».

Στις 28 Αυγούστου 1905 ο Ουρπάνοβιτς με προκήρυξη διαβεβαίωνε για το ακαταδίωκτο όσων, αφού δείξουν μεταμέλεια, παραδώσουν τα όπλα. Την ίδια μέρα έγινε η ταφή του Ρώσου στρατιώτη, αφού προηγήθηκε νεκροψία. Στην κηδεία, προς μεγάλη δυσαρέσκεια του Ρώσου διοικητή, δεν παρέστη ο

---

[67] Επιθεώρησις, 11 Ιουνίου 1905, Σδρόλόπουλος, 1974, ό.π., σ.203-220.

[68] Επιθεώρησις, 28 Αυγούστου 1905.

Επίσκοπος Ρεθύμνης Διονύσιος, που ήταν θερμός υποστηρικτής του κινήματος του Θερίσσου. Το ευνοϊκό και φιλικό υπέρ των Ρώσων κλίμα των περασμένων ετών άρχισε μετά το 1905 να αλλάζει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Affairs of Crete, Turkey No1(1900), Presented to both Houses Parliament by Command of His Majesty, May 1901, London, Printed for his Majesty's Stationery Office, by Harrison & Sons, St. Martin's Lane. Ministere des Affaires Etrangeres, Documents Diplomatiques, Affaires D'Orient, autonomie Cretoise, Janvier-Octobre 1898, Paris Impriemerie Nationale, M.DCCC XCVIII

Clayton, G.D, Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli, London History Studies, Number8, University of London Press, 1971.

Couturier Henry, Η Κρήτη. Η θέσις αυτής εξ απόψεως του Διεθνούς δικαίου κατά μετάφρασιν Αρχιμ. Τιμοθέου Βενέρη, Ηράκλειον 1912

Δετοράκης Μ., «Ο γιατρός αγωνιστής Ιωσήφ Χατζηγρηγοράκης ή Χατζηγρηγόρης (1853-1937)», Κρητολογικά Γράμματα, τ. 11, 1995

Ζαμπετάκης Εμμ., Οι Ρώσοι στην Κρήτη, Κρητικά Χρονικά 18, 1967

Ημερησίαι Διατάξεις, Πολιτική Διοίκησις και Οικονομική Δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, εν Ρεθύμνη, τύποις Στυλ. Καλαϊτζάκη, 1899, 5 τόμοι

Κωνσταντουδάκης Γ., «Αναμνήσεις του περβολιανού Γιωργάκη «Καπνουτζή» από τις τελευταίες επαναστάσεις της Κρήτης και τη Μεταπολίτευση», Κρητολογικά Γράμματα, 13, 1997

Palmer A., The decline and Fall of Ottoman Empire, Barnes & Noble Books, New York, 1994

Παρασκευάς Π.,Η δυρσοδεψεία στην Κρήτη (1830-1913), πεπραγμένα του Ζ Κρητολογικού Συνεδρίου, 1995, τχ.11-14, Ρέθυμνο 1995

Ρέθυμνο 1899-1913, από την αυτονομία στην ένωση, Ιστορικό & Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης, 1998

Riasanovsky V.N, A History of Russia, Oxford University Press, 1977

Σβολόπουλος Κ., Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην, 1901-1906, Ίκαρος 1997

Σκουρτής Ι., Μαυροβούνιοι χωροφύλακες στην Κρητη(1896-1899),

πεπραγμένα του Ζ Κρητολογικού Συνεδρίου έτη ΣΤ-Ζ (1994-1995), τχ. 11-14,Ρεθυμνό 1995

Τσιριμονάκη Μ., Εν Ρεθύμνω, αφηγήματα, 1997

Τρούλης Μ., Ρωσικοί στρατιωτικοί περίπατοι στο Ρέθυμνο, ανάτυπο από το συνέδριο «Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος», Ηράκλειο 1998

Σοκολόνσκαϊα Ο., Ρωσικό εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη, ανάτυπο από το συνέδριο «Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος», 1998

Ηράκλειο 25 Αυγούστου 1898,από την αιματηρή θυσία στη μεγάλη λύτρωση, εφ. Καθημερινή, αφιέρωμα, 30 Αυγούστου 1998

Εφημερίδες.

Ρέθυμνον, εφημερίς των ειδήσεων εκδιδονένη δις της εβδομάδος, διευθ. και εκδότης Στ. Καλαϊτζάκης

Επιθεώρησις, εφημερίς πολιτική, κοινωνική, εμπορική και των ειδήσεων, εκδίδεται κατά Σάββατον, υπεύθυνος εκδότης: Γ. Παπαδόπετρος, Διευθ. και Συντάκτης, Θ.Γ. Παπαδάκης

Κρητική εφημερίς, υπεύθυνος και συντάκτης, Στυλ. Κωστογιάννης

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ

ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ 1898-1913: ΗΡΑΚΛΕΙΟ

Τον 19ο αιώνα, την εποχή των επαναστατικών κινημάτων και των εξεγέρσεων, η Κρήτη, ένα νησί με ξεχωριστή γεωστρατηγική θέση, ενταγμένο άλλοτε στους κόλπους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και άλλοτε στο Αιγυπτιακό κράτος, βρισκόταν σε αναβρασμό. Τη δυναμική αυτή των χριστιανών κατοίκων του νησιού αποδείκνυαν οι συνεχείς επαναστάσεις τους[1].

Η σύμβαση της Χαλέπας (1878), η μεταπολιτευτική περίοδος, ο Νέος Οργανικός Νόμος και η επανάσταση του 1897-98 με την παράλληλη παρουσία Ελληνικού εκστρατευτικού σώματος έδωσαν στους Έλληνες την εντύπωση, ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, δε θα αργούσε η στιγμή της αποτίναξης του Τουρκικού ζυγού στο νησί. Μπροστά στις νέες εξελίξεις οι Μεγάλες δυνάμεις δρομολόγησαν τη λύση της αυτονομίας (17 Φλεβάρη)[2], για να

---

[1] Επαναστάσεις έγιναν στο νησί κατά τα έτη 1821, 1841, 1858, 1866, 1878, 1889, 1895, 1897-1898. Βλ. σχετικά με τις επαναστάσεις Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990², σ. 317-412, V. Berard, *Κρητικές Υποθέσεις, οδοιπορικό του 1897, μέρες ναυάρχων και επανάστασης, Χανιά-Ρέθυμνο-Ηράκλειο-Σητεία-Σρακιά*, (μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια: Γ. Μόραγλης), Αθήνα (Τριχαλία) 1994, σ.11-18. Επίσης βλ. Ι. Σκαλτσούνης, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά (τυπογραφείο «Η Πρόοδος», Ε.Δ. Φραντζεσκάκη)1900, καθώς και Ν Β. Τωμαδάκης, «Η Κρητική Επανάστασις του 1866-1869 (σύντομον ιστορικόν διάγραμμα μετά βιβλιογραφίας)», *Νέα Εστία*, τ. Π΄(1966), σ.1488 κ.ε. Επιπλέον ενδεικτικά βλ. και Ν. Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επαναστάσεως 1866-1868*, Αθήνα 1951 και το άρθρο του Εμμ. Ζαμπετάκη, «Συμβολή εις την ιστορία της επαναστάσεως του 1866, (το γαλλικό προξενείον Χανίων και η Κρητική Επανάστασις του 1866)», *Κρητικά Χρονικά*, 17 (1963), σ. 50-160. Για την βιβλιογραφία των επαναστάσεων βλ. και Ν.Β. Τωμαδάκης, «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των Κρητικών Επαναστάσεων, Α΄, βιβλιογραφία αναφερόμενη εις τα γεγονότα των ετών 1895, 1896, 1897, και 1898», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, Α΄(1938), σ. 530-555.

[2] Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990², σ. 396

την απορρίψουν αρχικά οι Κρήτες Χριστιανοί και να τη δεχτούν κάτω απ' το βάρος των γεγονότων στις 28 Οκτώβρη του 1898[3]. Καταλύτης των εξελίξεων αποτέλεσαν τα αιματηρά γεγονότα της 25ης Αυγούστου του 1898 στο Ηράκλειο. Οι Άγγλοι στην προσπάθειά τους να αντικαταστήσουν τους Οθωμανούς υπαλλήλους του τελωνείου με δικούς τους χριστιανούς, προκάλεσαν την αντίδραση του εξαγριωμένου τουρκικού όχλου[4].

Τα επεισόδια γενικεύτηκαν, με αποτέλεσμα πλήθος Ελλήνων, αλλά και Άγγλων να σκοτωθούν και πολλά καταστήματα, γραφεία και σπίτια, να λεηλατηθούν και να πυρποληθούν[5]. Οι οξύνσεις, η αδιαλλαξία, η ριζοσπαστικοποίηση των συμμετεχόντων, αλλά και τα γεγονότα του Ηρακλείου είχαν πείσει όλους ότι το νησί ουδέποτε θα ειρήνευε με ημίμετρα, εφόσον θα έμενε στην Κρήτη Τουρκικός στρατός[6]. Οι μεγάλες δυνάμεις επέβαλαν αμέσως καθεστώς αυτονομίας, εγκατέστησαν στρατιωτικά σώματα στις μεγάλες πόλεις και, αφού συνέβαλαν στην αποχώρηση του Τουρκικού στρατού, διόρισαν τον πρίγκιπα Γεώργιο (δευτερότοκο γιο του Βασιλιά της Ελλάδος Γεωργίου του Α΄), ως Ύπατο Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας[7]. Ο Αρμοστής αποβιβάστηκε στα Χανιά στις 9 Δεκεμβρίου του 1898. Η Κρητική Πολιτεία με τον κρατικό μηχανισμό της ήταν πια γεγονός. Το αστέρι στην αριστερά άκρη της σημαίας θύμιζε την Τουρκική επικυριαρχία. Η παρουσία, ωστόσο, ξένων στρατευμάτων δεν άφησε τους Κρητικούς να ξεχάσουν το όραμα για μια ελευθερία, χωρίς προστάτες.

Τη θητεία του πρίγκιπα Γεωργίου τάραξε το κίνημα της Θερίσου το 1905. Ακολούθησε η αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη[8] (1906-1908), στη συνέχεια προσωρινές κυβερνήσεις και επιτροπές, μέχρι το 1912, οπότε ο Στέφανος Δραγούμης στάλθηκε ως γενικός διοικητής του νησιού στο όνομα του Έλληνα βασιλιά. Την ένωση της Κρήτης με την κυρίως Ελλάδα επικύρωσαν επίσημα και τυπικά οι συνθήκες του Λονδίνου και του Βουκουρεστίου (1913),

---

[3] Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, τ. ΧΙΙ, Αθήνα, (εκδ. 20ος αιώνας), χ.χ., σ. 605

[4] Θευχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., σ. 398 & 438

[5] Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, τ. ΧΙΙ, ό.π., σ. 607

[6] *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα (εκδοτική Αθηνών) 1997, σ. 197

[7] Θευχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., σ. 398 & 438

[8] Ό.π., σ. 449 & 456

καθώς και ιδιαίτερη συνθήκη μεταξύ Ελλάδος – Τουρκίας (1 Νοεμβρίου). Επίσημα η ένωση έγινε την πρώτη Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, τυπική ημερομηνία λήξης του καθεστώτος της Κρητικής Πολιτείας[9].

Αφού επισημάνθηκε το γενικό ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε και λειτούργησε η Κρητική Πολιτεία, θα αναφερθούμε στους στόχους αυτής της εργασίας. Σκοπός της μελέτης είναι η μελέτη των δημοσίων έργων που έγιναν τον καιρό της Κρητικής Πολιτείας στο νομό Ηρακλείου[10] και κατά συνέπεια η χρονολογική και τοπογραφική εξέτασή τους, οι δαπάνες κατασκευής τους, η χρησιμότητα και αποτελεσματικότητά τους, οι συνθήκες μέσα στις οποίες έγιναν και οι απαιτήσεις που τα επέβαλαν. Μπορεί επίσης να δει κανείς μέσα απ' αυτά, το πώς λειτουργούσε η Κρητική Πολιτεία και τι πρόγραμμα προσπαθούσε να υλοποιήσει. Χρήσιμο είναι όμως πρώτα – κατά τη γνώμη μου – να αναφερθούμε στην ερμηνεία του όρου «δημόσια έργα». Συγκεκριμένα με αυτόν τον όρο εννοούμε όλα εκείνα τα έργα που προγραμματίστηκαν και εκπονήθηκαν από μια δημόσια αρχή και που ανήκουν στο κράτος, το λαό, είναι δηλαδή για κοινή χρήση. Μ' αυτά τα έργα κοινής ωφελείας, το κράτος επιχειρεί βραχυπρόθεσμα να βελτιώσει το επίπεδο ζωής των πολιτών και μακροπρόθεσμα μέσα απ' τις νέες συνθήκες οικονομικής ευημερίας να ενισχύσει την οικονομική δυνατότητά τους και τελικά – μέσω της φορολογίας – να αυξήσει τα κρατικά έσοδα.

Η νεοπαγής όμως Κρητική Πολιτεία άρχιζε το έργο της κάτω από δυσμενείς οικονομικές συνθήκες. Το δάνειο που δόθηκε απ' τις μεγάλες δυνάμεις ήταν γύρω στα 4.000.000 Φράγκα, ωστόσο η οικονομική κρίση που μάστιζε την Ελλάδα απ' τα πρώτα έτη του 20ου αι., δεν επέτρεπε μεγάλα ανοίγματα στην Κρήτη, όπου τα πράγματα έγιναν δύσκολα, εξαιτίας της κακής σοδειάς, που για δυο χρόνια (1900 – 1901) παρατηρήθηκε στο νησί[11].

---

[9] Ό.π., σ. 455 & 456

[10] Η επαναφορά του μινωικού τοπωνυμίου του Ηρακλείου έγινε ύστερα από τόσους αιώνες από την Προσωρινή Πολιτεία της νήσου Κρήτης στους Αρμένους το Μάη του 1822. Βλ. σχετικά με το Ηράκλειο στο βιβλίο του Στ. Γ. Σπανάκη, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α', Ηράκλειο (εκδόσεις Δετοράκης) 1991

[11] Ν Παναγιωτάκης (επιμέλεια), Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός, Ηράκλειο (έκδοση Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης) 1988, σ. 487 – 488

Στον τομέα των δημοσίων έργων η εικόνα ήταν περισσότερο απογοητευτική[12]. Οι βασικοί λιμένες της νήσου με μόνη εξαίρεση το λιμάνι της Σούδας δεν χρησιμοποιούνταν, παρά μόνο απ' τα πλοιάρια. Τα πλοία της γραμμής υποχρεώνονταν να αγκυροβολούν στα ανοιχτά, μεταφέρονταν οι επιβάτες με βάρκες και σε περίπτωση κακών καιρικών συνθηκών η εκφόρτωση ήταν αδύνατη. Τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας ήταν ανύπαρκτα. Όχι μόνο σιδηροδρομικές γραμμές δεν υπήρχαν, αλλά και οι αμαξιτοί δρόμοι περιορίζονταν σε λίγα χιλιόμετρα έξω απ' τις πόλεις. Η επικοινωνία υπαίθρου-πόλης γινόταν με μονοπάτια ή μικρούς δρόμους των οποίων η διάβαση κατά τις περιόδους των βροχών ήταν δυσχερέστατη, γεγονός που εμπόδιζε την μεταφορά των κατοίκων και την διακίνηση αγροτικών προϊόντων[13]. Παράλληλα προς τις βασικές αυτές ελλείψεις υπήρχαν και άλλες (απουσία μέσων φωτισμού, παροχής ύδατος και υγιεινής).

Σε μια χώρα κατεξοχήν γεωργική, όπως ήταν η Κρήτη, η κυβερνητική μέριμνα όφειλε να στραφεί πρώτα στην ανάπτυξη και την εκμετάλλευση καλλιεργειών και ιδιαίτερα της πεδιάδας της Μεσσαράς. Υπήρχε λοιπόν η ανάγκη για έργα υποδομής, οδικό δίκτυο και λιμενικές κατασκευές. Πώς όμως να γίνουν αυτά, όταν για την απαραίτητη δημιουργία των τριών βασικών λιμανιών απαιτούνταν 10.000.000 δραχμές και για την κατασκευή του σιδηροδρόμου της Μεσσαράς 9 εκατομμύρια δραχμές, τη στιγμή που ο κρατικός προϋπολογισμός της Πολιτείας δεν ξεπερνούσε τις 450.000 δραχμές για τα δημόσια έργα σε όλη την Κρήτη. Ο Σβολόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, ενώ οι πιστώσεις για τα δημόσια έργα το 1901 και 1902 έφταναν γύρω στα 450.000 φράγκα, το 1903 μειώθηκαν σε 223.990 φράγκα. Το Μάρτη του 1906 – ακόμη επί αρμοστείας Γεωργίου – Διεθνής Εξεταστική Επιτροπή επισήμανε τις παραλείψεις της αρμοστείας, όπως την κατάργηση της θέσεως του διευθυντή των δημοσίων έργων, τη μείωση του προσωπικού της διευθύνσεως που είχε αποδειχθεί επωφελής και τη μείωση των πιστώσεων για τα δημόσια έργα (1). Υπάρχει η άποψη από πολλούς παρατηρητές ότι ο πρίγκιπας Γεώργιος δημιουργούσε με τον τρόπο αυτό ένα τεχνικό αδιέξοδο που θα καθιστούσε

---

[12] Κ. Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίση εις την αυτόνομον Κρήτην (1901 – 1906)*, Αθήνα 1974, σ. 113

[13] Α. Γιάνναρης, *Περί της εν Κρήτη καταστάσεως γεωργίας και εμπορίας*, Χανιά 1906, σ. 51

αναπόφευκτη την ενωτική λύση. Ο ίδιος ο πλοίαρχος Dourver υποστήριζε ότι λίγο πριν το κίνημα της Θερίσου υπήρχε μεγάλη δυσφορία ανύπαρκτη οικονομική κίνηση και έργα που είχαν μείνει ανεκτέλεστα[14]. Κατά τη γνώμη μου ανεξάρτητα από τις όποιες παραλείψεις ή σκοπιμότητες του Γεωργίου (για τις τελευταίες διατυπώνω τους ενδοιασμούς μου για το αν πράγματι ίσχυαν) η αλήθεια είναι ότι δεν υπήρχε η απαραίτητη οικονομική βάση για την εκτέλεση μεγαλεπήβολων έργων, αν δεχτούμε ότι ο πρίγκιπας είχε φιλόδοξα σχέδια για το νησί. Μετά το 1905[15] η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται, η εγχώρια παραγωγή λαδιού αυξήθηκε και οι εξαγωγές ξεπερνούσαν τις εισαγωγές. Εντούτοις, η Κρητική οικονομία δεν ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει μεγάλα έργα και εξακολουθούσε να στηρίζεται στις παραδοσιακές της βάσεις[16].

Το Ηράκλειο ως την όγδοη περίπου δεκαετία του 19ου αι. ήταν μια τυπική Βαλκανική πόλη με τζαμιά, μιναρέδες και πυργόσχημους όγκους. Τα σημαντικότερα δείγματα του όψιμου Νεοκλασικισμού κατασκευάζονται την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. – αφού η Οθωμανική διπλωματία προσπαθεί να δείξει στις μεγάλες δυνάμεις ότι η αυτοκρατορία εκσυγχρονίζεται και ακολουθεί τα Ευρωπαϊκά ρεύματα - και την πρώτη δεκαετία του 20ου[17].

Η αρχή του 20ου αι. βρήκε την οχύρωση της πόλης χωρίς σημαντικές αλλοιώσεις ή τροποποιήσεις[18]. Το σημαντικότερο είναι ότι οι μεγαλύτερες αλλαγές - καταστροφές αποφασίστηκαν απ' τις επίσημες αρχές της Κρητικής Πολιτείας και τον Δήμο Ηρακλείου. Απέρρεαν τόσο απ' τις νέες ανάγκες που έφερνε μαζί της η καινούρια εποχή και την τάση των αρχών να δημιουργήσουν μια νέα πόλη, που θα ήταν κοντά στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Κατά τη γνώμη μου, κάτω απ' αυτήν την τάση, κάθε μνημείο που συνδεόταν με την περίοδο της Τουρκοκρατίας ή Ενετοκρατίας θεωρούνταν εξοβελιστέο. Έτσι στη θέση των κατεστραμμένων απ' την πυρπόληση κτηρίων της Ruga Maistra, που με-

---

14 Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σ. 113 – 114

15 Ν. Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 488

16 Ν. Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 488

17 Ομάδα εργασίας ΤΕΕ / ΤΑΚ. «Το Ηράκλειο το 19ο και 20ο αι., η πόλη & η αρχιτεκτονική της». *Καταγραφή νεότερων μνημείων*. Ηράκλειο χ.χ. σ. 5-6

18 Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα, το λιμάνι, τα νεώρια, το φρούριο στη θάλασσα (Κούλες)*. Ηράκλειο (έκδοση Χρυσούλα Τζομπανάκη – Τυποκρέτα) Ηράκλειο 1997

τονομάστηκε σε ανάμνηση των αιματηρών γεγονότων του 1898 σε λεωφόρο 25ης Αυγούστου, κατασκευάζονται απ' το 1902 μεγαλόπρεπα νεοκλασικά. Τον ίδιο καιρό κάνει την εμφάνισή του, ένα νέο μεταφορικό μέσο, το αυτοκίνητο. Το τεράστιο φρουριακό συγκρότημα λειτουργούσε ασφυκτικά για ένα τέτοιο μέσο μεταφοράς (1). Αποφασίζεται λοιπόν να δημιουργηθούν ρήγματα σε τρία σημεία του Φρουρίου, ώστε οι δρόμοι που συνέδεαν την πόλη με την ύπαιθρο, να διέρχονται απρόσκοπτα απ' τα ρήγματα αυτά. Τα ρήγματα δημιουργούνται[19]: 1) Νότια του Προμαχώνα Παντοκράτορα και την ομώνυμη ενετική Πύλη. Το ρήγμα αυτό ονομάζεται Χανιώπορτα, καθώς οδηγούσε δυτικά των τειχών προς τα Χανιά. Η τομή υπολογίζεται ότι έγινε το 1900, όπως φαίνεται από πινακίδα πλάι στη Χανιώπορτα και όπως ένθερμα μου υποστήριξε ο ιστοριοδίφης Μανόλης Καρέλλης. Κατά τη γνώμη μου, η άποψη αυτή δεν ευσταθεί και τόσο και η τομή, ίσως, να έγινε αρκετά χρόνια μετά το 1900, αφού ο Στ. Σπανάκης υποστηρίζει ότι η παλιά Πόλη άνοιγε και έκλεινε μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20ου αι., άρα μέχρι τότε δεν θα υπήρχε τομή στα τείχη[20]. Επιπλέον απ' ό,τι φαίνεται η μετέπειτα καμάρα έγινε το 1926, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά σε δημοσίευμα του ο Νικόλαος Σταυρινίδης. Αναφέρομαι στην καμάρα που κατασκευάστηκε στο σημείο που έγινε η τομή και είναι σήμερα γνωστή με την ονομασία «Χανιώπορτα», καθώς είναι πάνω στον δρόμο που οδηγεί δυτικά της πόλης προς τα Χανιά[21].

2) Ανατολικά του προμαχώνα του Ιησού και της Πύλης του Ιησού δημιουργείται ρήγμα στην παράπλευρη ενετική πύλη και ονομάζεται «Καινούρια Πόρτα», ονομασία που διατηρεί από την ενετοκρατία (επειδή η παράπλευρη ενετική πύλη ήταν η τελευταία που κτίστηκε το 1587)[22].

3) Η τρίτη τομή ανοίγεται βόρεια του Προμαχώνα του Αγίου Ανδρέα και την ομώνυμη πύλη.

Η Κρητική Πολιτεία και ο Δήμος Ηρακλείου στην προσπάθειά τους να

---

[19] Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη*, Ηράκλειο (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη) 1996, σ. 518

[20] Στέργιος Σπανάκης, Το Ηράκλειο στο πέρασμα των αιώνων, Ηράκλειο (Β.Δ.Β.) 1990, σ. 26 – 29

[21] Νικόλαος Σταυρινίδης, «Πώς άλλαξε η όψη της πόλης μας», εφημερίδα *Πατρίς*, 14 Μάη 1952, σ. 1

[22] Στέργιος Σπανάκης, *Το Ηράκλειο στο πέρασμα των αιώνων*, ό.π., σ. 26 – 29

δημιουργήσουν ελεύθερους χώρους και άνετες οδικές διαβάσεις ισοπεδώνουν τα πρώτα τμήματα της οχύρωσης[23]. Κατεδαφίζονται οι επιχωματώσεις της Piatta Forma Rovescia και το τμήμα του υδραγωγείου που περνούσε πάνω απ' το Fianco του Αγίου Γεωργίου. Επίσης το αμέσως επόμενο τμήμα που ήταν αρχική ενετική κατασκευή και διέσχιζε την πλατεία του Campo Marzio στηριζόμενο σε τρία τόξα[24]. Από τα τόξα αυτά η παρακείμενη πλατεία είχε πάρει το όνομα τρεις καμάρες. Τέλος κατεδαφίζεται και η είσοδος της πύλης του Αγίου Γεωργίου. Οι κατεδαφίσεις άρχισαν το 1900 και ολοκληρώθηκαν το 1917, μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Τότε ισοπεδώθηκε η προς το εσωτερικό της πόλης μνημειακή πρόσοψη της πύλης[25]. Στο ίδιο σημείο, ύστερα από επιχωματώσεις, που συσσωρεύτηκαν μέσα στην τάφρο, δημιουργήθηκε η αρχή της σημερινής λεωφόρου Δημοκρατίας. Ακόμα επιχωματώνεται η χαμηλή πλατεία στο Fianco του Αγίου Φραγκίσκου (κοντά στο σημερινό αρχαιολογικό Μουσείο) με αποτέλεσμα μια έντονη κατηφορική διάβαση. Δημιουργείται έτσι το δυτικό τμήμα της σημερινής λεωφόρου Ικάρου[26].

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του λιμανιού γίνονται εκτεταμένες εργασίες[27]: Κατεδαφίζεται ολοκληρωτικά η πύλη του Μόλου - χαρακτηριστικά, ο Στέφανος Ξανθουδίδης θεωρεί ότι η κατεδάφιση άρχισε απ' τους Άγγλους στα 1898- η πύλη των Arsenali και η σκάλα απ' την πύλη των Arsenali, που οδηγούσε στην επιφάνεια της θάλασσας. Κατεδαφίζεται το βόρειο τμήμα του συγκροτήματος των δυτικών νεωρίων (Arsenali Vechi). Παράλληλα γκρεμίζεται το παλαιό βυζαντινό τείχος από την σκάλα των Arsenali ως την αρχή του δυτικού μόλου, Το νοτιοδυτικό τμήμα διαμορφώνεται από την αρχή[28]. Κατασκευάζεται νέα σκάλα με μαρμάρινα σκαλοπάτια δυτικότερα από την πρώτη. Σ' όλο το νοτιοδυτικό τμήμα του λιμανιού από το δυτικό μόλο ως την αποθήκη άλα-

---

[23] Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη*, ό.π., σ. 519 - 524

[24] Στέφανος Ξανθουδίδης, *Χάνδαξ – Ηράκλειον, Ηράκλειο 1964*, σ. 48

[25] Πρόσφατα με την κατασκευή της νέας πλατείας «Ελευθερίας, αναστηλώθηκε και αναδείχτηκε τμήμα της πύλης που βρισκόταν για δεκαετίας επιχωματισμένο κάτω από την εν λόγω πλατεία

[26] Χρυσούλα Τζομπανάκη, Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη, ό.π., σ. 519 - 524

[27] Χρυσούλα Τζομπανάκη, ό.π., σ. 519 - 524

[28] Χρυσούλα Τζομπανάκη, ό.π., σ. 524

τος κατασκευάζεται προκυμαία για μικρά πλοία και βάρκες[29]. Τα μεγάλα πλοία δένουν στη μέση του λιμανιού, ενώ τα μεγαλύτερα έξω από αυτό. Η προκυμαία καλύπτεται με κυβόλιθους και μαλτεζόπλακες, υλικό ιδιαίτερα ανθεκτικό στις φθορές. Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει, οι ιθύνοντες, παρασυρόμενοι από την εκσυγχρονιστική μανία τους, συνθλίβουν κάθε ιστορικό μνημείο που τους θυμίζει το παρελθόν, δημιουργώντας ένα αστικό χώρο σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, στην προσπάθειά τους, ν' αλλάξουν ριζικά την εικόνα της πόλης.

Οι αρχές της Κρητικής Πολιτείας, στην προσπάθειά τους ν' αλλάξουν το σχέδιο της πόλης, ψηφίζουν σχετικούς πολεοδομικούς νόμους, όπως το 1901, όταν στις 4 Απριλίου δημοσιεύεται στην επίσημη εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας νόμος[30] περί σχεδίου πόλεων κωμοπόλεων και χωριών, που καθορίζει τις βασικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να οργανώνονται και να αναπτύσσονται οι πόλεις. Όσον αφορά το Ηράκλειο η ζώνη της πόλεως ορίζεται με πλάτος 3000 μ. και περιλαμβάνει η Μεσκηνιά[31] ως προάστιο. Σε άλλο νόμο που δημοσιεύεται στην ίδια εφημερίδα στις 2-8-1901 με τον τίτλο «περί του σχεδίου της πόλεως Ηρακλείου» έχει συνταχθεί ρυμοτομικό σχέδιο από τον μηχανικό Πρωτοπαπαδάκη. Το σχέδιο αυτό επιβάλλεται στην α) Αγορά Βεζύρ από το λιμάνι μέχρι την οδό 25ης Αυγούστου[32] και β) στην κεντρική Αγορά «Μεϊντάνι», όπου αφαιρέθηκαν δύο τετράγωνα που βρίσκονταν στη μέση της αγοράς. Στο ίδιο σημείο στην τουρκοκρατία στεγάζονταν τα οπωροπωλεία[33]. Στη μέση της πλατείας οι Τούρκοι είχαν κατασκευάσει μαγαζιά σ' ένα τρίγωνο, που σημειώνεται σε παλαιά σχέδια της πόλης. Κατεδαφίστηκαν το 1904 με απόφαση του Δημοτικού συμβουλίου. Το διάταγμα

---

[29] Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα*, ό.π., σ. 82

[30] Βλέπε περιοδικό Ταυ, τευχ.16 – 17,Ηράκλειο, *(Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας / Τμήμα Ανατολικής Κρήτης, Τ.Ε.Ε. /Τ.Α.Κ.) 1992*, σ. 71

[31] Στην Μεσκηνιά έμεναν οι λεπροί, προτού μεταφερθούν στην Σπίνα Λόγκα, σύμφωνα με το βιβλίο του Μανώλη Ε. Δετοράκη, *Φροντίδες της Κρητικής Πολιτείας για τη δημόσια υγεία, Η Β΄ περίοδος 1905 – 1913*. Ηράκλειο 1984, σ. 167-182

[32] ...έτσι κατεδαφίστηκαν τα επί της οδού Βεζύρ μαγαζιά (βλ. Ειδικό Προϋπολογισμό Ανωτέρας Διεύθυνσης Εσωτερικών 1905 – 1906, *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1906*, σ. 188).

[33] Στ. Σπανάκης, ό.π., σ. 96 – 97.

προφανώς αναφέρεται και στο οικοδομικό τετράγωνο 50[34] (σημερινό κατάστημα Four Lions). Στο σημείο αυτό βρισκόταν επί βενετοκρατίας η κύρια πύλη της παλιάς πόλης (πύλη Voltone). Επιπρόσθετα το νέο ρυμοτομικό σχέδιο αφορά και την διαρρύθμιση της πλατείας του πρίγκιπα Γεωργίου[35] (σημερινή πλατεία «Ελευθερίας»).

Οι επεμβάσεις των αρχών συνεχίστηκαν και σε γνωστά κτίσματα της πόλης. Μετά τη δημοσίευση του αρχαιολογικού νόμου, η Κρητική Πολιτεία ήθελε να στεγάσει στην ενετική Λότζια (Λέσχη των Βενετών Ευγενών)τον αρχαιολογικό θησαυρό που είχε συγκεντρώσει ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ηρακλείου. Ωστόσο, το κτήριο δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για ασφάλεια και σταθερότητα που απαιτούσε η φύλαξη των αρχαίων και εγκαταλείφθηκε. Το 1901 και 1902 ο G. Gerola έστειλε σχεδιαγράμματα και φωτογραφίες στον αρχιτέκτονα Berchet, ο οποίος εκπόνησε σχέδιο για την αναστήλωση της Λότζιας. Το 1904 το Δημοτικό Συμβούλιο ζήτησε με απόφασή του να παραχωρηθεί η Λότζια και ο συνεχιζόμενος τσεπανές, η Βενετική Armeria, για να οικοδομηθεί στη θέση τους Δημοτικό κατάστημα[36]. Το 1905 παραχωρήθηκε γι' αυτό το σκοπό. Το 1911 η Κρητική Πολιτεία ήρθε σε συνεννόηση με την Ιταλική Κυβέρνηση, που έστειλε αργότερα το 1914 τον μηχανικό Max Ongaro για την αναστήλωση της Λότζιας και οικοδόμηση του δημαρχείου με δαπάνη του Δήμου Ηρακλείου.

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που κληρονόμησε η Κρητική Πολιτεία και που απαιτούνταν η άμεση λύση του ήταν το πρόβλημα της ύδρευσης του Ηρακλείου[37]. Τον καιρό της αυτονομίας της Κρήτης (1898 - 1913) τον τομέα της ύδρευσης της πόλης είχε πάλι αναλάβει ο Δήμος. Επί τουρκοκρατίας το νερό ήταν προνόμιο λίγων και μάλιστα των Τούρκων. Τα βακούφια πωλούσαν στους τελευταίους (ιδιώτες) το νερό που είχαν αφιερώσει σ' αυτά άλλοι Τούρκοι ιδιοκτήτες. Ο Δήμος τα πρώτα χρόνια της αυτονομίας εξακο-

---

[34] Ό.π., σ. 96 – 97

[35] Περιοδικό *Ταυ*, ό.π., σ. 72

[36] Στέργιος Σπανάκης, Κρήτη: Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία,τ. Λ', Ηράκλειο 1981, σ. 223

[37] Στ. Σπανάκης, Η ύδρευση του Ηρακλείου 828 – 1939, Ηράκλειο (ΤΕΕ / ΤΑΚ) 1981, σ. 103-108

λουθούσε να ενδιαφέρεται για την ύδρευση της πόλης, ακολουθώντας το Τουρκικό σύστημα, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα ορισμένων στην ιδιοκτησία νερού. Συγχρόνως τοποθετούσε κρήνες για δημόσια χρήση, πουλούσε νερό σε ιδιώτες προς 400 δραχμές τη μασούρα, φρόντιζε για την εγκατάσταση εσωτερικού δικτύου διανομής με σιδεροσωλήνες και προσπαθούσε να αυξήσει την ποσότητα νερού από νέες πηγές που ήταν κοντά στο υδραγωγείο Μοροζίνι (όπου το διοχέτευαν).

Μια απ' αυτές είναι στην τοποθεσία Σκαλουνάκια, το νερό της οποίας συσσώρευαν στο υδραγωγείο Μοροζίνι το 1901 (έτος λειψυδρίας) και έδινε 140 μασούρες νερό, ενώ άλλη πηγή στη θέση Κατσοπρινιά έδινε 150 μασούρες. Ο Δήμος φρόντιζε για τη συντήρηση και καλή λειτουργία του υδραγωγείου, καθώς πολλοί επιτήδειοι, που απ' τα κτήματα τους περνούσε ο υδαταγωγός, τον έσπαζαν για να ποτίσουν τα χωράφια τους, τα ζώα τους ή για οικιακή χρήση. Η Δημοτική αρχή βέβαια όρισε δυο φύλακες του υδραγωγείου, που όμως αυτοί αποδείχτηκαν δόλιοι έμποροι ασβέστη, αφού σύμφωνα με καταγγελία κατέστρεφαν οι ίδιοι το υδραγωγείο για να προμηθεύσουν ασβέστη για την επισκευή του. Ακόμη ο υδαταγωγός χρησιμοποιούνταν ως δρόμος, μέχρις ότου να αναγκαστεί ο Δήμος να ζητήσει την επέμβαση του Νομάρχη. Η μόνιμη Δημοτική επιτροπή αποφάσισε σε συνεδρίαση της να κληθεί ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Δημοσθένης Πρωτοπαπαδάκης για να μελετήσει το ζήτημα της ύδρευσης του Ηρακλείου. Ο τελευταίος ύστερα από μελέτη υπέβαλε σχετική έκθεση στις 3 Ιουλίου του 1908. Παράλληλα στις 22 του ίδιου μήνα ο πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου Αριστείδης Στεργιάδης εξέτασε το ζήτημα και η συνεδρίαση κατέληξε στην ανάγκη εκσυγχρονισμού του δικτύου, την αναζήτηση νέων πηγών, κατάλληλου μηχανικού και δανείου για το παραπάνω έργο. Ωστόσο η έκθεση εγκαταλείφθηκε προσωρινά, για να έλθει πάλι στο προσκήνιο το 1913. Η έκθεση, πληρέστερη απ' τις προηγούμενες, ασχολήθηκε, πέρα απ' τις παλιές με νέες πηγές, όπως των Αστρακών και της πηγής του Μηλιαρά και έβαλε τις βάσεις για τη λύση του προβλήματος της ύδρευσης του Ηρακλείου εκείνο τον καιρό[38].

[38] Στ. Σπανάκης, ό.π., σ. 109 – 113

Στην πόλη του Ηρακλείου, εκπονήθηκαν και άλλα έργα όπως η κατασκευή τμήματος οδού Ηρακλείου - Λασιθίου επί της πλατείας του πρίγκιπα Γεωργίου[39] και η ίδρυση αρχαιολογικού Μουσείου[40], το 1899. Η ανέγερση του Μουσείου έγινε στη σημερινή του θέση, βόρεια της πλατείας του πρίγκιπα Γεωργίου (σημερινή πλατεία Ελευθερίας), όπου άλλοτε βρισκόταν το μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου[41]. Η αποπεράτωση των εργασιών για την κατασκευή του Μουσείου συνεχίστηκε και το 1911[42]. Το Μουσείο συμπληρώθηκε με τη δημιουργία νέας πτέρυγας, καθώς και με την κατασκευή οπισθόδομου στην κεντρική αίθουσα του[43].

Επιπλέον, διαρρυθμίστηκε το Νομαρχιακό κατάστημα Ηρακλείου και μετατράπηκε σε δικαστήρια (πρωτοδικείο, εφετείο, ειρηνοδικείο), καθώς και μεταφραστικό γραφείο[44]. Αντίθετα επισκευάστηκε και μετατράπηκε το ειρηνοδικείο Ηρακλείου σε Νομαρχία ή Μεραρχία, κατασκευάστηκε Υποθηκοφυλακείο, επισκευάστηκαν τα γραφεία της Δεύτερης Περιφέρειας Δημοσίων έργων, κατασκευάστηκε και έγινε διαπλάτυνση στην λίθινη αποβάθρα και τοποθετήθηκαν σιδηροτροχιές με τα εξαρτήματα τους στην αποθήκη εισαγωγών του Τελωνείου Ηρακλείου. Επίσης, εκκενώθηκαν οι δεξαμενές στην αποθήκη, κατασκευάστηκαν μαγειρεία της χωροφυλακής και επισκευάστηκε η ανατολική πλευρά της τελωνειακής αποθήκης[45]. Επιπρόσθετα, η Κρητική Πολιτεία προχώρησε και σε ενέργειες, ενδιαφερόμενη για τη δημόσια υγιεινή των πολι-

---

[39] Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1902, τ. Α΄, αρ. φύλλου 7, σ. 43

[40] Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1899, τ. Α΄, αρ. φ. 86, σ. 3

[41] Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1904, τ. Α΄, αρ. φ. 33

[42] *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1911*, αρ. φ. 33, σ. 256

[43] *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910*, αρ. φ. 52, σ. 221 – 223 /. Να σημειωθεί ότι κατασκευάστηκε κιγκλίδωμα στο Μουσείο (βλ. Παράρτημα της εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910,ό.π., σ. 110, αρ. φύλ. 99

[43] Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910, αρ. φ. 52, σ. 221 – 223 /. Να σημειωθεί ότι κατασκευάστηκε κιγκλίδωμα στο Μουσείο (βλ. Παράρτημα της εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910,ό.π., σ. 110, αρ. φύλ. 99

[44] *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910*, τ. Α΄, αρ. φύλ. 52, σ. 221 – 223

[45] *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910*, τ. Α΄, φ. 52, σ. 222 – 223

τών. Έτσι επισκευάζονται τα αποχωρητήρια στα παραπήγματα Ηρακλείου, υδροληπτείται το 6΄ τάγμα πεζικού, καθαρίζεται το λιμάνι, κατεδαφίζονται απαλλοτριωθέντα κτήρια, κατασκευάζεται κρηπίδωμα στον χώρου του λιμένος και δίδονται χρήματα για τη συγκοινωνία (μεταφορά) στις αποθήκες του Τελωνείου Ηρακλείου[46]. Τα χρήματα για την εκπόνηση έργων ήταν αρκετά για την εποχή, φτάνει να σκεφτούμε ότι μόνο για τον καθαρισμό του λιμανιού προβλέπονταν από τον προϋπολογισμό 60.000 δραχμές, τη στιγμή που για τη μισθοδοσία ποιητού στο στράτευμα επί 8 μήνες προβλέπονταν 800 δραχμές[47]. Συμπληρωματικά αναφέρουμε ότι ανοικοδομείται τείχος λιμένος στο μέρος που είχε καταρρεύσει και στον ετοιμόρροπο προφυλακτήριο τοίχο Ηρακλείου[48].

Παράλληλα, αγοράστηκαν κατάλληλα εργαλεία, σκηνές, υποκίνητοι οδοστρωτήρες και δύο αντλίες δημοσίων έργων τριών σταθμών υδάτων για τα δημόσια έργα[49].

Η έλλειψη επαρκούς οδικού δικτύου και η υποτυπώδης[50] μορφή στην οποία βρισκόταν έπρεπε να αντιμετωπιστεί από την Κρητική Πολιτεία με μια σειρά από δημόσια έργα. Αφού εγκρίθηκε δαπάνη για την αποπεράτωση της οδού Ηρακλείου – Λασιθίου[51], κατασκευάστηκε δημόσια οδός Ηρακλείου – Κνωσού[52] και προχώρησε μελέτη κατασκευής για την υπόλοιπη οδό Ηρακλείου – Δαφνών – Μεσσαράς[53] και την οδό Κνωσού, Πατσίδων, Αγίων Παρασκιών, Καστελλίου, την οδό Φοινικιάς, Ρουσές, - Καρτερός – Κακό Όρος, καθώς και την οδό Κουτουρά του χωριού Μάρθας[54]. Αναλυτικότερα κατα-

---

[46] *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1912, Ανωτέρα Διεύθυνση Οικονομικών χρήση 1910, σ. 120 – 124*

[47] *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1912, ό.π., σ. 124*

[48] *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1911, αρ. φυλ. 23, σ. 258 / αρ. 95*

[49] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1909, Ανωτέρα Διεύθυνση Οικονομικών χρήση 1909, σ. 125 / αρ. 95*

[50] *Θεοχάρης Δετοράκης, Ιστορία της Κρήτης, ό.π., σ. 460*

[51] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1903, τευχ. Α΄, αρ. φυλ. 21, σ. 75*

[52] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1901, σ. 170*

[53] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1903, τευχ. Α΄, αρ. φύλ. 39, σ. 204*

[54] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1903, τευχ. Α΄, αρ. φύλ. 66, σ. 421*

σκευάζεται το 6΄ τμήμα της οδού Ηρακλείου – Καστελλίου – Αγ. Παρασκιών – Καστέλι [άρθρο 73], προεκτείνεται και κατασκευάζεται η αμαξιτή οδός Ηρακλείου – Δαφνών – Μεσσαράς [άρθρο 74]. Κατασκευάζεται η οδός Φοινικιάς – Μονοφατσίου [άρθρο 75], η οδός Γεφυρακίων – Καλέσα – Βούτες [άρθρο 76], αποπερατώνεται και σκυροστρώνεται η οδός στις Πάνω και Κάτω Αρχάνες [άρθρο 77 – 78], συνεχίζεται η κατασκευή της οδού Ηρακλείου – Μεσσαράς και συγκεκριμένα το τμήμα της Αγίας Βαρβάρας [άρθρο 79 – 80]. Ακόμα επισκευάζεται και σκυροστρώνεται η οδός Ηρακλείου – Πεζών [81] και Ηρακλείου – Φοινικιάς [82]. Επιπλέον κατασκευάζεται οδός στον Πορτί Κουτσουρά Βιάννου [102] και αμαξιτή οδός Βιάννου – Ηρακλείου και Βιάννου – Ιεράπετρας [άρθρα 105 & 106], άνευ σκυροστρώσεως[55]. Ακόμα επισκευάζεται και συντηρείται η οδός Ηρακλείου – Λασιθίου[56], προεκτείνεται και σκυροστρώνεται η οδός Ρεθύμνου – Περάματος – Ηρακλείου[57], ενώ παράλληλα αποπερατώνεται η οδός Αμπέλου[58].

Καθώς το οδικό δίκτυο είχε τεράστιες ελλείψεις, που επιτείνονταν και από την ιδιομορφία του εδάφους, ήταν επιτακτική η κατασκευή γεφυρών. Έτσι κατασκευάζεται η γέφυρα του Αναποδιάρη [άρθρο 84], του Γερο Πόταμου ή Ληθαίου [άρθρο 85], του Ινιώτου [άρθρο 86], του Καρτερού [άρθρο 87], και στο Λουτή Πέραμα [άρθρο 88][59]. Επίσης κατασκευάστηκε γέφυρα στη θέση Σπήλια και στη θέση Άγιος Ιωάννης (βλ. ενδεικτικούς προϋπολογισμούς)[60]. Επιπρόσθετα κατασκευάζεται γέφυρα[61] στη θέση «Λαχανιές» της περιφέρει-

---

[55] *Βασίλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910*, τευχ. 1, αρ. φύλ. 52, σ. 221 – 224

[56] *Βασίλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910*, τευχ. 13, αρ. φύλ. 23, σ. 258

[57] *Βασίλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1911*, Ανωτέρα Διεύθυνση Οικονομικών, χρήση 1910, σ. 122

[58] Βασίλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1912, Ανωτέρα Διεύθυνση Οικονομικών, χρήση 1910, σ. 124

[59] *Βασίλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910*, τευχ. Α΄, αρ. φ. 52, σ. 223

[60] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1904*, τευχ. Α΄, αρ. φύλ. 21, σ. 104 & αρ. 31, σ. 157 αντίστοιχα

[61] *Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας 1904*, σ. 157 / αριθμός διατάγματος. 122

ας Αγίου Βασιλείου πεδιάδος, στην Αυγενική[62], επί του ποταμού Κανλί Καστέλι [άρθρο 81], στον Άγιο Γεώργιο Αβδού πεδιάδος [άρθρο 82], στον Ξεροπόταμο [άρθρο 83], στον Απομαρμά στη θέση Ψαλίδα [άρθρο 85], στον Απομαρμά [άρθρο 86] και στο Καλό Χωριό [111][63]. Τέλος κατασκευάστηκε σιδηρά γέφυρα στον ποταμό Βόρρων [άρθρο 170], γεφυρώθηκε ο ποταμός Αστρακών Σγουροκεφαλίου [άρθρο 17][64] ο Χόνδρος ποταμός Μαλεβισίου[65]. Συμπληρωματικά αναφέρουμε ότι κατασκευάστηκε οδός στη θέση Φανάρι Μονοφατσίου[66].

Πέρα απ' το οδικό δίκτυο η Κρητική Πολιτεία ασχολήθηκε και με άλλα δημόσια έργα, που αφορούν την ύδρευση περιοχών, όπως η κατασκευή υδραγωγείων στον Άγιο Βασίλειο [άρθρο 178], στη Βιάννο [άρθρο 114], στην Απιδιά [άρθρο 174], στους Αποστόλους πεδιάδος [άρθρο 162][67].

Επίσης το κράτος φαίνεται να ενδιαφέρεται και για την επικοινωνία των πολιτών, γι' αυτό εγκαθιστά τηλέγραφο σε περιοχές όπως η Βιάννος[68].

Στο πλαίσιο των Δημοσίων έργων που εκτελεί ο Δήμος Ηρακλείου, αναφέρουμε τη δημιουργία δημοτικού σφαγείου στη θέση «Κολυμβητήριο» της περιφέρειας Κατσαμπά[69].

Η Κρητική Πολιτεία προσπάθησε να δημιουργήσει την απαραίτητη υποδομή[70] για την ανάπτυξη του νησιού, προκειμένου να αξιοποιήσει τις εύφορες γεωργικές περιφέρειές του, κυρίως την πεδιάδα της Μεσσαράς και να συν-

---

[62] *Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1911*, αρ. φ. 23, σ. 258 / άρθρο 123

[63] *Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1910*, Ανωτέρα Διεύθυνση Οικονομικών, χρήση 1909

[64] *Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1911*, Ανωτέρα Διεύθυνση Οικονομικών, χρήση 1910, σ. 124

[65] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1909*, σ. 188 / αρ. 23

[66] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1904*, σ. 283

[67] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1911*, τευχ. 13, αρ. φ. 23, σ. 256 - 260

[68] *Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη 1911*, σ. 260 / άρθρο 118

[69] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1905*, τευχ. 3, αρ. φ. 3, σ. 1

[70] Νίκος Ψιλάκης, «Ο σιδηρόδρομος της Μεσσαράς», περιοδικό *Ταυ*, τευχ. 2, Ηράκλειο (Τ.Ε.Ε / ΤΑΚ) Νοέμβρης 1991, σ. 25

δέσει την τελευταία με τα μεγάλα αστικά κέντρα στην προσπάθεια της να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της άρχουσας (Αστικής) τάξης. Σύμφωνα με στοιχεία του Βρετανικού Foreign Office (87 / 5281 Graves to Lansdowne, January 1903) υπό τις επικρατούσες συνθήκες η πεδιάδα της Μεσσαράς παρέμενε ανεκμετάλλευτη και οι Κρήτες εισήγαγαν σιτηρά από τις περιοχές της Αιγύπτου και της Τριπολίτιδας[71]. Η δημιουργία του σιδηροδρόμου που θα συνέδεε τη Μεσσαρά με τις μεγάλες πόλεις θεωρήθηκε σωτήριο έργο, σύμφωνα με δημοσίευμα στην εφημερίδα «Φωνή του λαού» το 1903, για τους παρακάτω λόγους[72]: α) γιατί ο σιδηρόδρομος θα επέτρεπε την εκμετάλλευση της εύφορης πεδιάδας Μεσσαράς, που στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν άγονη, γιατί το αδύνατο της μεταφοράς των προϊόντων καθιστούσε ανώφελη την καλλιέργεια, β) με τον τρόπο αυτό εμποδιζόταν η εκροή συναλλάγματος στο εξωτερικό, αφού η Κρήτη πλήρωνε ετησίως δέκα χιλιάδες λίρες για την εισαγωγή σιτηρών και γ) γιατί η ήδη ακατοίκητη Μεσσαρά θα κατοικούνταν από τον «...υπερβάλλοντα και σχετικώς πενόμενο πληθυσμό άλλων επαρχιών της Κρήτης».

Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλόπνοο αυτό σχέδιο έμεινε μόνο στις μελέτες και δεν εκπονήθηκε ποτέ για λόγους που θα αναφερθούν παρακάτω. Παρ' όλα αυτά έκρινα σκόπιμο να το επισημάνω για να δείξω την προσπάθεια της Κρητικής Πολιτείας και τα φιλόδοξα σχέδια της να δημιουργήσει ένα κράτος με υποδειγματικές συγκοινωνίες που θα εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά της. Η πρώτη μελέτη για τον σιδηρόδρομο της Μεσσαράς εκπονήθηκε από Γερμανούς μηχανικούς και ο προϋπολογισμός του έργου έφτανε τα 9.000.000 δραχμές[73], ποσό τεράστιο για τα δεδομένα της εποχής (αναφέρθηκε παραπάνω ότι τα κονδύλια για τα δημόσια έργα δεν ξεπερνούσαν για όλη την Κρήτη τις 450.000 δραχμές). Απ' την εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας πληροφορούμαστε[74] ότι το 1901 εκδόθηκε νόμος για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Ηρακλείου – Τυμπακίου – Μεσσαράς μέσω Πεδιά-

---

[71] Κ. Σδρόλιόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίση εις την αυτόνομον Κρήτην (1901 – 1906)*, ό.π., σ. 114

[72] «Δημόσια Έργα», *Εφημερίδα Φωνή του λαού*, αρ. 2, Ηράκλειο 19 – 1 – 1903, σ. 1

[73] Νίκος, Ψιλάκης, ό.π., σ. 25

[74] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 1901*, τευχ. Α΄, αρ. φ. 73, σ. 523

[75] Κ. Σδρόλιόπουλος, ό.π., σ. 115 – 116

δος. Σύμφωνα με τον νόμο χορηγείται πίστωση προϋπολογισμού 30.000 δραχμών για μελέτες. Στο άρθρο 3 του ίδιου νόμου[75] αναφέρεται ότι η μελέτη πρέπει να γίνει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι δυνατή η προέκταση της γραμμής αφ' ενός μέσω Αγίου Βασιλείου στο Ρέθυμνο και στα Χανιά, αφ' ετέρου μέσω Πεδιάδος στην Ιεράπετρα. Το έτος 1904 κλήθηκε στην Κρήτη ο Γάλλος μηχανικός Quellemec (ειδικός σύμβουλος για τη διώρυγα του Σουέζ) ως εμπειρογνώμων επί των μελετών δημοσίων έργων. Στην εμπεριστατωμένη έκθεση του σπεύδει να εξάρει το ενδιαφέρον των δημοσίων αρχών και να υπογραμμίσει ότι η κυβέρνηση είχε ήδη μετακαλέσει τους Γερμανούς τοπογράφους, οι οποίοι, αντί αδράς αμοιβής, είχαν σχεδιάσει τη σιδηροδρομική γραμμή μεταξύ της πόλεως του Ηρακλείου και της πεδιάδος της Μεσσαράς. Επιπλέον επισημαίνει ότι η πενιχρότητα των οικονομικών πόρων ήταν αδύνατο να επαρκέσει για την εκτέλεση των προγραμματισμένων έργων. Ο σιδηρόδρομος δεν έγινε τελικά, γιατί η μειοδοσία ήταν ασύμφορη για την ίδια τη διοίκηση[76] - το κόστος ανέβηκε στα 10-12 εκατομμύρια-και επιπλέον το κοστολόγιο μεταφοράς ανθρώπων και προϊόντων ήταν απαγορευτικό. Αυτό φαίνεται και από τον τοπικό τύπο (εφ. ΙΔΗ, Νέα Εφημερίδα 1-1-1912). Η μετακομιδή σίτου και άλλων προϊόντων στο Ηράκλειο συνεπάγεται δαπάνη μεγαλύτερη απ' την αξία ή την τιμή του γεννήματος[77].

Επιπλέον ο σχεδιασμός μιας αποδοτικής και οικονομικής διαδρομής ήταν περίπλοκη και χρονοβόρα υπόθεση, καθώς ο σιδηρόδρομος είναι φυσικό να περνάει από τις ιδιοκτησίες πολλών κτηματιών, κάθε ένας από τους οποίους ήταν επόμενο να διεκδικεί την μεγαλύτερη δυνατή αποζημίωση[78] ή να αντιδρά στην αναγκαστική απαλλοτρίωση της περιουσίας του.

Τόσο μεγάλος ήταν ο αντίκτυπος της κατασκευής του σιδηροδρόμου, που ο Ράδος Μαλεβυζιώτης θέλοντας να σατυρίσει τον Αντώνη Μιχελιδάκη (αρχηγό του κόμματος των Μπατζάκηδων) για προεκλογική του δέσμευση σχετικά με την υλοποίηση του σιδηροδρόμου της Μεσσαράς πήρε μερικούς

---

[76] Ν. Ψιλάκης, ό.π., σ. 25 - 26

[77] Α. Γιάνναρης, *Περί της εν Κρήτη καταστάσεως γεωργίας και εμπορίας*, ό.π., σ. 51.

[78] Για τις επιπτώσεις της κατασκευής των σιδηροδρόμων βλ. E. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία, Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Β', Θεσσαλονίκη (παρατηρητής) χ.χ., σ.33

γαϊδάρους, έδεσε τον ένα πίσω απ' τον άλλο, φόρεσε στον πρώτο μια χάρτινη μαύρη καμινάδα που θύμιζε αυτή του τρένου και έγραψε πάνω σε ένα χαρτί «σιδηρόδρομος Μεσσαράς»[79].Το έργο, αφού πρώτα απασχόλησε τον τοπικό τύπο, εγκαταλείφθηκε λίγα χρόνια μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Όπως παρατηρούμε η Κρητική Πολιτεία αντιφάσκει, όσον αφορά την πολιτική της στα δημόσια έργα, καθώς απ' την μια πλευρά δεν πτοείται από μεγαλόπνοα και πολυδάπανα σχέδια και παρασύρεται σε μελέτες δημοσίων έργων, χωρίς να έχει το απαραίτητο οικονομικό αντίκρισμα και απ' την άλλη δεν έχει τις οικονομικές δυνατότητες να υλοποιήσει τα βασικά έργα υποδομής.

Όπως είδαμε, στόχος της Κρητικής Πολιτείας ήταν ο εκσυγχρονισμός και ο εξευρωπαϊσμός και αυτό φαίνεται απ' την προσπάθειά της να εκπονήσει μια σειρά από δημόσια έργα, που θα βελτίωναν τις συνθήκες ζωής των κατοίκων του νησιού και θα εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της τοπικής άρχουσας τάξης. Όλα αυτά εντάσσονται στο στόχο της Κρητικής Πολιτείας να εκσυγχρονίσει τις δομές της αγροτικής οικονομίας, αλλά και να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης και μάλιστα της Αστικής. Γιατί ναι μεν ο εκσυγχρονισμός του οδικού δικτύου και η κατασκευή υποδομών και μεγάλων λιμανιών θα βελτίωναν τους όρους ζωής όλων των πολιτών, εκείνους όμως που θα εξυπηρετούσαν άμεσα ήταν οι αστοί που ασχολούνταν με εμπορικές δραστηριότητες. Η δημιουργία ενός καλού δικτύου επικοινωνίας ήταν επιτακτική ανάγκη ζωτικής σημασίας για τα συμφέροντα των εμπόρων, αφού θα διευκόλυνε τις συναλλαγές τους. Επιπλέον η άρχουσα τάξη της εποχής, πέρα από τα έργα που σχετίζονται άμεσα με τα οικονομικά συμφέροντά της, προφανώς επιθυμούσε τη δημιουργία έργων, που θα άλλαζαν την εικόνα της πόλης και θα την μετέτρεπαν από τουρκόπολη σε μια πόλη ευρωπαϊκών προδιαγραφών, καθώς η τελευταία θα «άρμοζε» και θα συμπορευόταν περισσότερο με τις νέες απαιτήσεις της ελιτίστικης τάξης των αστών. Και για να γίνω περισσότερο κατανοητός επισημαίνω την ανάγκη της άρχουσας τάξης και της επίσημης Πολιτείας να απαλλαγεί από ό,τι θύμιζε το παρελθόν της Τουρκικής κατοχής και την επιθυμία της να γυρίσει σελίδα και να στραφεί πιο κοντά στη Δύση, στην Ευρώπη. Γι' αυτό και στη σύγκρουσή της με το παρελθόν επιδίδεται σε

---

[79] Μανόλης Δερμιτζάκης, *Το παλιό κάστρο, μέρος 6΄*, Ηράκλειο 1963, σ. 113 – 114

μια σειρά από έργα επηρεασμένα από Ευρωπαϊκά πρότυπα.

Ωστόσο οι αδυναμίες της στον τομέα των Δημοσίων έργων είναι εμφανείς. Συγκεκριμένα αυτό φαίνεται και από δημοσίευση στην εφημερίδα «Φωνή του λαού», όπου αποδεικνύεται η αδυναμία του τμήματος των δημοσίων έργων να ανταποκριθεί στις ανάγκες της κοινωνίας και στις απαιτήσεις των καιρών[80]. Επισημαίνεται λοιπόν: α) η έλλειψη χρημάτων για τα διάφορα έργα, β) ότι δεν προωθούνται οι κατάλληλοι άνθρωποι σε νευραλγικές θέσεις. Πιο συγκεκριμένα ενδεικτική είναι η δήλωση της εποχής: «...δεν παραγνωρίζουμε ότι τα έργα...είναι μάρτυρες του τι θα μπορούσε να συντελεστεί, αν υπήρχε κατάλληλος γνώστης των τοπικών αναγκών, άνθρωπος, που να διευθύνει και να οδηγεί τον κλάδο της υπηρεσίας..». Παράλληλα σε νέο δημοσίευμα στην ίδια εφημερίδα, ο αρθρογράφος αναφέρεται στις αδεξιότητες και νέους χειρισμούς των ιθυνόντων[81]. Συγκεκριμένα, κατά τον πρώτο, αντί να γίνει αρχικά η οδός Ηρακλείου – Λασιθίου, προωθείται η κατασκευή της οδού Ηρακλείου – Ρουσαίς, κοντά στον Καρτερό και αυτό θεωρείται εσφαλμένη θέση, καθώς η περιοχή είναι βραχώδης, δεν παρουσιάζει δυσκολία στην διάβαση ανθρώπων και ζώων, άρα δεν επείγει η κατασκευή της εν λόγω οδού. Η εφημερίδα αναφέρεται σε τέτοιους ατυχείς σχεδιασμούς των υπευθύνων, αλλά και μας δείχνει την αδιαφορία τους, δ) όταν αναφέρεται στον Λασιθιώτη επίτροπο της δικαιοσύνης και εκπαίδευσης, που δεν φαίνεται να τον απασχολεί το συγκοινωνιακό δίκτυο Ηρακλείου – Λασιθίου. Να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο ότι ο προαναφερθείς επίτροπος διέθετε κτήματα κοντά στον Καρτερό, όπου προωθούνταν ο δρόμος Ηρακλείου – Ρουσαίς (Καρτερού), γεγονός που μας βάζει σε υπόνοιες για το αν τα έργα γίνονταν με βάση το προσωπικό – οικονομικό όφελος αυτών που διαχειρίζονταν τα κοινά και δευτερευόντως με βάση του τι απαιτούσε το κοινωνικό σύνολο. Τα σκληρά δημοσιεύματα, τα λιγοστά ποσά που δίνονταν για τα δημόσια έργα (το 1903 μειώθηκαν κατά 50% σε σχέση με το προηγούμενο έτος) σε συνδυασμό με την αρνητική γνώμη της διεθνούς εξεταστικής επιτροπής (1906) και του πλοίαρχου Dourver μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως στα πρώτα χρόνια της αυτονομίας η κατάσταση των δημοσίων έργων ήταν δυ-

---

[80] *Εφημερίδα Φωνή του λαού*, 19-1-1903, σ. 1

[81] *Εφημερίδα Φωνή του λαού*, 26-1-1903, σ. 2

[82] Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σ. 113-114

σχερέστατη[82]. Σχετικά με τις γενικές δαπάνες επί των δημοσίων έργων στο νησί, το 1901 ανέρχονται στις 440.555 δραχμές, το 1902 στις 441.360 δραχμές, το 1903 μειώνεται στις 223.990 δραχμές (εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σβολόπουλος κάνει λόγο για φράγκα, ενώ σε άλλο άρθρο του στο βιβλίο του Παναγιωτάκη για δραχμές) Σωστότερο - κατά τη γνώμη μου – είναι να μιλάμε για δραχμές, εφόσον ο προϋπολογισμός της Πολιτείας υπολογίζονταν σε δραχμές, ενώ τα δάνεια ήταν εκείνα που είχαν συναφθεί σε φράγκα[83]. Από το 1905 αρχίζει κάπως να βελτιώνεται η κατάσταση, δεδομένου ότι αυξάνει η αγροτική παραγωγή και αντικαθίσταται ο πρίγκιπας Γεώργιος από τον αρμοστή Αλέξανδρο Ζαΐμη[84]. Συγκεκριμένα επί αρμοστείας του τελευταίου συνάφθηκε δάνειο 9.300.000 δραχμών, που ανακούφισε την όλη οικονομική κατάσταση και αποτέλεσε κινητήρια δύναμη για περαιτέρω έργα. Έτσι τα κονδύλια από 223990 δραχμές το 1903, φτάνουν στο 1.223836 δραχμές σύμφωνα με διάταγμα της 18ης Σεπτεμβρίου 1910 και στα 2.484.695 δραχμές το 1911[85]. Όσο και να έχει αυξηθεί το κόστος των κατασκευών, τα ποσά αυτά είναι συγκριτικά πολλαπλάσια και συνεπώς λειτουργούν περισσότερο αποτελεσματικά. Ενδεικτικά επίσης αναφέρω ότι, ύστερα από προσωπικούς υπολογισμούς το 1910 στο νομό Ηρακλείου αναλογούσε περίπου το 33% του συνολικού προϋπολογισμού (περίπου) για τα δημόσια έργα, δηλ. 367.431 δραχμές επί συνόλου 1.223.383 δραχμών για όλο το νησί[86]. Αυτό σημαίνει ότι στα χρόνια του τέλους της αυτονομίας ο νομός Ηρακλείου ενισχύεται οικονομικά και είναι σε καλύτερη θέση απ' ό,τι στην αρχή της περιόδου, όταν τα περισσότερα χρήματα διοχετεύονταν στην πρωτεύουσα της Κρητικής Πολιτείας, τα Χανιά, προκειμένου να δημιουργηθούν οι δημόσιες υπηρεσίες και διοικήσεις, αλλά και να βελτιωθεί η ήδη συγκριτικά καλή εικόνα της πρωτεύουσας, καθώς η τελευταία αποτελούσε τον «καθρέπτη» της ζωής της Πολιτείας.

Επιπρόσθετα, αξίζει να σημειωθεί η σχέση των Μεγάλων Δυνάμεων με την εκτέλεση των δημοσίων έργων. Οι πρώτες ως χρηματοδότες επωφελού-

---

[83] Ό.π., σ. 113-114

[84] Θευχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., σ. 450 - 451

[85] *Βασιλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη* 21-6-1911, σ. 256 -260

[86] *Βασιλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη* 18-9-1910, σ. 223 -224

νται από τα δημόσια έργα άμεσα, μέσω των τόκων του δανείου, αλλά και έμμεσα, καθώς με τα χρήματα τους ασκούν επιρροή στο κράτος, αλλά και ελπίζουν να αναλάβουν δικές τους κατασκευάστριες εταιρείες πολυδάπανα έργα. Ας μην ξεχνάμε ότι το σχέδιο του σιδηροδρόμου της Μεσσαράς έγινε από Γερμανικές εταιρείες, που φιλοδοξούσαν στη συνέχισή του και διακρίνονταν για την αποτελεσματικότητά τους. Επιπλέον παρεμβάσεις μέσα στην πόλη του Ηρακλείου σχετίζονται με τις Μεγάλες δυνάμεις, όταν λ.χ. οι Άγγλοι, που στρατοπέδευσαν στα τείχη, ισοπέδωσαν την οχύρωση[87] σε πολλά σημεία, κατέστρεψαν βενετικές πολεμικές προθήκες και γκρέμισαν την πύλη του Μόλου[88]. Αλλά και η Γαλλική παρουσία ήταν αισθητή, καθώς ο Γάλλος μηχανικός Quellemec ήταν εμπειρογνώμων επί των δημοσίων έργων[89].

Στις αρχές του 20ου αι. η Κρητική Πολιτεία θέλησε να δημιουργήσει μια χώρα, ένα ημιανεξάρτητο κράτος, που ωστόσο θα ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της σύγχρονης της εποχής και θα ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά ρεύματα. Γι' αυτό και προσπάθησε με κάθε μέσο, κυρίως με την εκπόνηση δημοσίων έργων, να αλλάξει ριζικά την εικόνα των πόλεων και της υπαίθρου και να αναζωογονήσει την οικονομία του νησιού. Κάτω απ' το πρίσμα της γενικότερης αλλαγής κυριάρχησε η απόφαση των αρμοδίων να μεταβληθεί το μεγαλύτερο κέντρο του νησιού από τουρκόπολη σε σύγχρονη πόλη με ευρωπαϊκές προδιαγραφές. Σ' αυτή την απόφαση συνέβαλαν τα νέα δεδομένα της εποχής, η εμφάνιση ενός νέου μέσου μεταφοράς, του αυτοκινήτου, και οι απαιτήσεις της άρχουσας τάξης. Ακόμη η εφαρμογή στα δημόσια έργα ευρωπαϊκών επιλογών και κλασσικής αρχιτεκτονικής κρινόταν αναγκαία, καθώς οι πρώτες μάς απομακρύνουν από την εικόνα μιας περιοχής υπό Οθωμανικό ζυγό και η δεύτερη φορτισμένη με εθνικό περιεχόμενο σφυρηλατούσε την εθνική ταυτότητα.

Ανεξάρτητα από τις όποιες ελλείψεις, ατασθαλίες, άστοχες επιλογές, παραλείψεις ή το μειωμένο ενδιαφέρον των υπευθύνων, γενική είναι η εντύπωση, που αποκομίζουμε, ότι δηλαδή η νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία προσπά-

---

[87] Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη*, ό.π., σ. 509-510

[88] Στ. Ξανθουδίδης., ό.π., σ. 48

[89] Κ. Σδρολόπουλος, ό.π., σ. 113-114

θησε να σταθεί στα πόδια της, να συγκροτήσει τον κρατικό μηχανισμό, που θα της επέτρεπε, αν όχι την ευελιξία, την βελτίωση της διαβίωσης των κατοίκων του νησιού. Η δημιουργία έργων υποδομής αποτέλεσε γι' αυτήν μονόδρομο, καθώς πίστευε ότι η αποτελεσματικότητά τους θα δημιουργούσε τις συνθήκες ανάπτυξης του νησιού, αλλά ταυτόχρονα και αδιέξοδο, όταν ορισμένα έργα δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθούν λόγω οικονομικής δυσχέρειας. Στο Ηράκλειο μπορούμε να πούμε ότι υλοποιήθηκαν αρκετά έργα, ωστόσο – κατά τη γνώμη μου – χρειάζονταν σωστότερος σχεδιασμός, που θα εξασφάλιζε τις ομαλές λειτουργίες πόλης και υπαίθρου με τον παράλληλο σεβασμό των ιστορικών μνημείων· έργα δηλαδή που θα είχαν σχεδιαστεί με ρεαλισμό, ιστορική επίγνωση, κοινωνική πολιτική, αλλά και προοπτική.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ

ΔΗΜΟΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 1906
ΤΑ ΑΙΜΑΤΗΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΟΝ ΚΑΜΠΑΝΟ

Ο θεσμός της Τοπικής Αυτοδιοίκησης άρχισε να εφαρμόζεται στην Κρήτη από το 1879.

Με την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας ο Πρίγκιπας Γεώργιος κατάργησε τις εκλογικές διαδικασίες για την ανάδειξη δημάρχων, τους οποίους και διόριζε δια του επί των Εσωτερικών Συμβούλου του.

Ένα από τα κύρια αιτήματα των επαναστατών του Θερίσου ήταν και η διενέργεια δημοτικών εκλογών. Ο Πρίγκιπας, πριν καν λήξει η επανάσταση, αναγκάστηκε να προκηρύξει εκλογές, τις οποίες όρισε για την 1 Ιανουαρίου 1906. Τα μίση και τα πάθη ήταν έντονα. Ο διχασμός του κρητικού λαού σε κυβερνητικούς (πριγκιπικούς) και αντιπολιτευόμενους (βενιζελικούς) βαθύς.Η προεκλογική περίοδος ήταν ταραχώδης. Κατά την ημέρα των εκλογών δημιουργήθηκαν, για διάφορους λόγους, σοβαρά επεισόδια. Κυριότερη αιτία ήταν η παρουσία των ένοπλων φρουρών (στρατιωτών των Μεγάλων Δυνάμεων αλλά και Κρητών Χωροφυλάκων) στα εκλογικά τμήματα.

Στο παρόν σημείωμα θ' αναφερθούμε στα γεγονότα που έγιναν στο εκλογικό κατάστημα του Δήμου Καμπανού Χανίων. Το κατάστημα αυτό βρισκόταν στο κεφαλοχώρι Καμπανός που αριθμούσε τότε περίπου 500 κατοίκους. Εκεί θα ψήφιζαν και οι ψηφοφόροι απ' τα γύρω χωριά που συναπάρτιζαν το Δήμο.

Κατά το μεσημεράκι δημιουργήθηκε ένταση. Αυτοί που ήδη είχαν ψηφίσει δεν απομακρύνονταν από το χώρο. Αυτοί που ήθελαν να ψηφίσουν συνωθούνταν όλοι μαζί στην είσοδο του κτηρίου. Τα πράγματα εξωθήθηκαν στα άκρα γύρω στις 3 το απόγευμα. Οι 20 Ιταλοί στρατιώτες που αποτελούσαν τη φρουρά προσπάθησαν να βάλουν μια τάξη. Οι ντόπιοι όμως τους αγνοούσαν

προκλητικά και άρχισαν να τους γλευάζουν. Κάποιος μάλιστα πέταξε μια πέτρα, η οποία βρήκε ένα στρατιώτη και τον τραυμάτισε ελαφρά. Τότε ο επικεφαλής του ιταλικού αποσπάσματος λοχίας Αλέστα Λαουρεάτο διέταξε την απομάκρυνσή τους με «εφ' όπλου λόγχη». Ένα παληκάρι από τον Καμπανό, ο Μανώλης Σηφαλάκης, προσπαθώντας να απωθήσει στρατιώτη που θέλησε να τον απομακρύνει, τρυπήθηκε στο δεξί χέρι από ξιφολόγχη. Η ατυχία του ήταν ότι κρατούσε περίστροφο, το οποίο πάνω στο θυμό του έστρεψε εναντίον του αποσπάσματος. Τράβηξε τη σκανδάλη και θρυμμάτισε το χέρι του Ιταλού στρατιώτη Γκιουζέπε Ντιβιτσέντζο, τραυματίζοντας ταυτόχρονα ελαφρότερα άλλον ένα.

Οι άνδρες του αποσπάσματος έστρεψαν τα όπλα εναντίον του και πυροβόλησαν ομαδικά αφήνοντάς τον στον τόπο. Σκοτώθηκε επίσης ο ευρισκόμενος δίπλα του Νίκος Μαρκουλάκης. Σοβαρά τραυματίστηκαν οι Βιδάκης, Θυμιάκης, Φριαγκιουδάκης, Μπενάκης και ελαφρότερα άλλοι έξι. Ο διοικητής του Σταθμού Χωροφυλακής Καμπανού ενωματάρχης Κοκονάς ακούγοντας τους πυροβολισμούς έτρεξε στο κατάστημα με τους άνδρες του αλλά το μόνο που μπόρεσε να κάμει ήταν να φυγαδεύσει στην Κάντανο τους 19 Ιταλούς στρατιώτες, γλυτώνοντάς τους από τους εξαγριωμένους Καμπανιώτες. Ο τραυματίας είχε μεταφερθεί στο εκλογικό κατάστημα για να του παρασχεθούν οι πρώτες βοήθειες. Την άλλη μέρα το πρωί βρέθηκε μαχαιρωμένος κατάστηθα. Λέγεται πως τον δολοφόνησαν για αντίποινα οι συγγενείς των δύο φονευθέντων. Η σορός του μεταφέρθηκε με πρωτοβουλία του δημαρχεύοντα παρέδρου στην Κάντανο και παραδόθηκε στους Ιταλούς.

Η είδηση του θανάτου του έπεσε σαν κεραυνός στα στρατόπεδα των Μεγάλων Δυνάμεων.

Οι Ιταλοί άρχισαν να κλιμακώνουν τις αντιδράσεις τους. Αρχικά ενίσχυσαν την Φρουρά της Καντάνου με δύο επιπλέον ισχυρά σώματα στρατιωτών, που μετέφεραν δια θαλάσσης, μέσω Παλαιόχωρας, με το καταδρομικό «ΙΡΙΣ». Έστειλαν επίσης και ένα απόσπασμα Καραμπινιέρων με επικεφαλής τον μοίραρχο Μπιαμόντε. Λίγες μέρες μετά την κηδεία του στρατιώτη τους και συγκεκριμένα ανήμερα των Θεοφανείων, ισχυρές δυνάμεις με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Ντίνι κατέλαβαν τον Καμπανό. Αμέσως μετά τη Θεία Λειτουργία συνέλαβαν και φυλάκισαν 17 κατοίκους. Τους υπόλοιπους τους οδήγησαν στο Σταθμό Χωροφυλακής, στην αυλή του οποίου άπλωσαν τη ση-

μαία της Κρητικής Πολιτείας και τους υποχρέωσαν να περάσουν από πάνω και να την τσαλαπατήσουν. Ταυτόχρονα τους επέβαλαν να χαιρετήσουν και να φιλήσουν την Ιταλική σημαία που είχε στηθεί δίπλα.

Μετά από πολυήμερες εξαντλητικές ανακρίσεις οι Ιταλοί άφησαν ελεύθερους τους συλληφθέντες, εκτός από τον δημόσιο υπάλληλο Παύλο Κασελάκη, γιο του ηρωικού γερο-Παπακασέλου.

Παράλληλα όμως είχαν συλλάβει στα Χανιά, κατηγορώντας τους ως πρωταίτιους των γεγονότων, τον πολιτευτή Αριστείδη Κριάρη και τον δικηγόρο Μιχάλη Κανδαράκη, τους οποίους και φυλάκισαν στο Φρούριο Φιρκά.

Στο μεταξύ η Κρητική Κυβέρνηση έστειλε στο Σέλινο το Νομαρχεύοντα Ιωάννη Λιονή με την εντολή απ' τη μια να ενεργήσει κι αυτός διοικητικές ανακρίσεις κι απ' την άλλη να προσπαθήσει να κατευνάσει τους εξαγριωμένους Καμπανιώτες, για να μην χειροτερεύσει η θέση της Κρήτης απέναντι στις Προστάτιδες Δυνάμεις.

Υλοποιώντας οδηγίες της χώρας του ο Ιταλός πρόξενος Φατσιώτι απαίτησε εγγράφως από την κρητική κυβέρνηση χρηματική αποζημίωση 20.000 δρχ. που θα δινόταν ως αποζημίωση στην οικογένεια του φονευθέντος στρατιώτη.

Η κυβέρνηση αρνήθηκε να πληρώσει και ανακοίνωσε ότι θα καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για να συλλάβει τους ενόχους. Παράλληλα ζήτησε από τις Μεγάλες Δυνάμεις τη διενέργεια διεθνούς ανάκρισης για τη διευκόλυνση της υπόθεσης.

Η απάντηση αυτή ενόχλησε ιδιαίτερα τον Ιταλό πρόξενο ο οποίος διέταξε τους στρατιώτες του να καταλάβουν άμεσα όλα τα τελωνεία της περιοχής ευθύνης τους, να κατάσχουν τα μετρητά που θα έβρισκαν και να εισπράττουν φόρους και εισφορές για λογαριασμό της Ιταλίας.

Το εγχείρημα αυτό απέτυχε εν μέρει. Κατάφεραν να μαζέψουν μόλις 8.000 δρχ. από τα υποτελωνεία Καστελίου, Κολυμπαρίου, Παλαιοχώρας και Σφακίων. (Από τα χρήματα αυτά οι 7.000 δρχ. ήταν βοηθήματα που θα έπαιρναν οι χήρες και τα ορφανά της περιοχής Κισάμου).

Έτσι στις 13 Ιανουαρίου του 1906 ο συνταγματάρχης Ντίνι με προκήρυξή του επιδικάζει στο δήμο Καμπανού το ποσό των 12.000 δρχ. και απαιτεί την μέσα σε 15 μέρες είσπραξή του σε χρήμα ή σε είδος. Η αναλογική κατανομή του ποσού αυτού στα χωριά του δήμου ήταν η εξής: Καμπανός

2.000 δρχ. Αγία Ειρήνη 3.000 δρχ., Σκάφη 2.000 δρχ., Αργαστήρι 600 δρχ., Τσισκιανά 400 δρχ., Πρινές 1500 δρχ. Επανοχώρι 1600 δρχ., Μονή 2500 δρχ., Λειβαδάς 2500 δρχ., Κουστογέρακο 800 δρχ., Λειβάδα 1500 δρχ., Αγριλές 500 δρχ., Μαράλια 400 δρχ., Ροδοβάνι 800 δρχ., Μάζα 400 δρχ., Καμάρια 200 δρχ., Τεμένια 400 δρχ. και Παπαδιανά 300 δρχ. Ο Ντίνι υπογράμμισε ότι, αν κάποιο χωριό δεν πληρώσει, ο στρατός θα συλλάβει τους κατοίκους και θα κατάσχει την κινητή και ακίνητη περιουσία τους.

Οι Κρήτες κατέφυγαν στους πρόξενους των Δυνάμεων. Το «Προξενικό Συμβούλιο» συνεδρίασε (παρουσία και των υπουργών της Κρητικής Πολιτείας) στην έδρα του αγγλικού προξενείου και επικύρωσε το ιταλικό πρόστιμο. Επέδωσε μάλιστα στην τοπική κυβέρνηση και τελεσίγραφο για άμεση πληρωμή.

Οι Ελευθέριος Βενιζέλος και Κωνσταντίνος Φούμης αναγκάστηκαν να επισκεφθούν αυτοπροσώπως τον Φατσιώτι, αλλά το μόνο που κατάφεραν ήταν ο Ιταλός πρόξενος να μειώσει ελάχιστα το ποσό της αποζημίωσης.

Έτσι, μετά από λίγες μέρες, ο υπουργός των Οικονομικών υποχρεώθηκε να πληρώσει το ποσό.

Την επόμενη της πληρωμής αποφυλακίστηκαν με εγγύηση οι Κριάρης, Κανταράκης και Κασσελάκης και σταμάτησε η κατάληψη των υποτελωνείων.

Η σκληρή και αποφασιστική στάση των Ιταλών ήταν αφορμή να κυκλοφορήσουν φήμες ότι η Ιταλία σκόπευε να κατακτήσει την Κρήτη. Ο εκτελών χρέη στρατιωτικού διοικητή Καντάνου λοχαγός Φρεσκίνι στις 18-1-06 με ανακοίνωσή του διέψευσε τις φήμες αυτές και διευκρίνισε ότι όλες οι ενέργειές τους έγιναν αποκλειστικά και μόνο για να εξασφαλιστεί η αποζημίωση της οικογένειας του φονευθέντος.

Η διακοπείσα εκλογική διαδικασία επαναλήφθηκε στα τέλη Φεβρουαρίου. Δήμαρχος εκλέχτηκε ο Δημήτρης Ξανθουδάκης, αγαπητός απ' όλες τις παρατάξεις, που - ας σημειωθεί – ήταν ένας από τους συλληφθέντες και κρατηθέντες από τους Ιταλούς.

ΠΗΓΕΣ:

- Οι εφημερίδες της εποχής
- Προφορικές παραδόσεις και μαρτυρίες

ΝΙΚΟΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΟΛΕΝΤΑΣ

ΜΟΙΡΟΛΟΪ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΛΙΚΑΡΙ

Τα ξημερώματα της παραμονής των Χριστουγέννων του 1942 μερικές πονεμένες μαυρομαντηλούσες δημιούργησαν, με δάκρυα, στεναγμούς και αυθόρμητα μοιρολόγια, ένα «Λαϊκό Δράμα», μια Τραγωδία. Και τη «δίδαξαν» εκεί, σε ένα πενθισμένο σπίτι, στις Βρύσες Αποκορώνου Χανίων. Μέσα σε κλίμα φόβου και ναζιστικής τρομοκρατίας. Ένα παγωμένο βράδυ Κατοχής...

Χρόνια και χρόνια βασανίζει την ψυχή μου αυτό το «Λαϊκό Δράμα» - πώς αλλιώς να ονομάσω εκείνη τη νεκρολογική ολονυκτία που έζησα παιδί στο σπίτι του εθνομάρτυρα Ανδρέα Πολέντα; Ήταν χορός πονεμένων γυναικών, με κορυφαία τη μητέρα του νεκρού. Θρήνος και οδυρμός για ένα νεκρό απόντα. Για ένα παλικάρι που εκτελέστηκε στην «κολασμένη» Αγυιά. Εκεί που φυλακίζονταν, βασανίζονταν και εξοντώνονταν οι άνδρες των εθνικών αντιστασιακών οργανώσεων.

Αλλά ποιος ήταν ο Ανδρέας Πολέντας; Ήταν ένας νέος, απόφοιτος της Νομικής Σχολής Αθηνών, ατίθασος και ενθουσιώδης που ανατάραξε την καταθλιπτική ατμόσφαιρα των ημερών εκείνων. Πολέμησε στη «Μάχη της Κρήτης». Και μόλις η σιωπή της ήττας κάλυψε το νησί, εκείνος ανέβηκε στα Σφακιανά βουνά, στους τόπους των προγόνων του, και άρχισε τις πρώτες ενέργειες για τη συγκρότηση αντιστασιακής οργανώσεως.

Ο ηρωικός συνταγματάρχης Ανδρέας Παπαδάκης, που βρισκόταν ήδη σε ένα ορεινό σπίτι στις Μαδάρες, θυμάται την πρώτη επίσκεψη του Πολέντα: «Στο φως του φεγγαριού ακτινοβολούσε η μορφή του. Μόλις τον αντίκρυσα, κατάλαβα πως είχα μπροστά μου μια εξαιρετική φυσιογνωμία... Ήτο διωκόμενος της Δικτατορίας Μεταξά για τα φιλελεύθερα φρονήματά του. Μου πρό-

τεινε να πάρουμε την ηγεμονία των Βουνών. Να μην παύσει ο άνεμος της ελευθερίας να φυσά έστω στα απρόσιτα κατσάβραχα...».

Η πρόταση του Πολέντα για τη συγκρότηση μιας παγκρήτιας αντιστασιακής οργανώσεως υιοθετήθηκε από τον Α. Παπαδάκη... Και αμέσως οι δυο έβαλαν μπροστά στα σχέδιά τους: Ήταν οι πρώτες ημέρες του Ιουνίου 1941. Ο Πολέντας ήταν τότε 33 χρονών και ο Παπαδάκης βετεράνος και τραυματίας του Μικρασιατικού Πολέμου.

Ύστερα από συνεννοήσεις ολίγων ημερών, στις 15 Ιουνίου, ήτο έτοιμη, και με παγκρήτια ηγεσία, η Ανωτάτη Επιτροπή Αγώνος Κρήτης - ΑΕΑΚ.

Την ηγεσία της αποτελούσαν: Ο Α. Παπαδάκης, εκπρόσωπος Ρεθύμνου και ουσιαστικός αρχηγός, Ι. Παΐζης γιατρός, για τα Χανιά, Τίτος Γεωργιάδης, δικηγόρος και πολιτικός, για το Ηράκλειο, Ιωάννης Ιωαννίδης, δικηγόρος, για το Λασήθι, Αριστ. Καρακουλάκης, πρόεδρος Εφετών Κρήτης. Και γραμματέας, «λόγω του νεαρού της ηλικίας του», αλλά ψυχή της οργανώσεως ο Α. Πολέντας. Ήταν η πρώτη αντιστασιακή οργάνωση της Ελλάδος - τουλάχιστον. Ας σημειωθεί ότι ο ΕΔΕΣ ιδρύθηκε από τον Ναπολέοντα Ζέρβα, τον Λέοντα Σπαή και τον Ηλία Σταματόπουλο στις 9 Σεπτεμβρίου '41. Το ΕΑΜ στις 27 Σεπτεμβρίου '41 από τους Ηλία Τσιριμώκο, Λευτέρη Αποστόλου, Χωμενίδη, Βογιατζή κ.ά. Τον Ιούλιο του '41 ο τραγικός συνταγματάρχης Δ. Ψαρρός ίδρυσε στη Μακεδονία, με στοιχεία της Αριστεράς, την οργάνωση «Ελευθερία» και μικρές, ένοπλες ομάδες, που όμως δεν ευδοκίμησαν. Το ίδιο καλοκαίρι άρχισε η συγκρότηση μικρών κατασκοπευτικών ομάδων στην Αθήνα. Όλες ήσαν ατελέστερες και μεταγενέστερες της ΑΕΑΚ.

Οι δυο μεγάλες οργανώσεις, στο αρχικό τους στάδιο, «βρίσκονταν στα χαρτιά». Ομαδούλες από «κάθε καρυδιάς καρύδι» εμφανίστηκαν στα βουνά και πέρασαν μήνες για να λάβουν τη μαχητική τους μορφή. Στην Κρήτη ομάδες πολιτών, που είχαν λάβει μέρος στη «Μάχη», έμειναν ασύνδετες στα βουνά το καλοκαίρι του '41 και βοηθούσαν στην «διαφυγή» των αποκλεισμένων Βρετανών. Αλλά η εξιστόρηση των γεγονότων εκείνων δεν είναι του παρόντος. Για την ΑΕΑΚ περιορίζομαι να πω ότι οργανώθηκε ταχύτατα. Ο Πολέντας όρκισε εκατοντάδες πολίτες. Οργάνωσε πολυάριθμη ομάδα νέων στις Βρύσες Αποκορώνου. Είχε στη διάθεσή της η ΑΕΑΚ, «εν εφεδρεία», λόχους ενόπλων και συστήματα ειδικευμένων κατασκόπων, τα οποία συγκροτούσαν τραυματίες

του Αλβανικού - της αποκλεισμένης στην ηπειρωτική Ελλάδα Πέμπτης Μεραρχίας - νεοσύλλεκτοι, μονάδες των Στρατιωτικών Σχολών. Και φυσικά ηλικιωμένοι καπετάνιοι. Η εντολή του Συμμαχικού Στρατηγείου ήτο: «Συλλογή πληροφοριών, στενή παρακολούθηση των εχθρικών δυνάμεων και, μόνον κατόπιν σαφούς οδηγίας, σαμποτάζ». Η ΑΕΑΚ είχε στις τάξεις της στελέχη από την Αριστερά μέχρι το Λαϊκό Κόμμα. Πυρήνας βενιζελικός. Προσέφερε τεράστιες υπηρεσίες στον τομέα της κατασκοπίας. Προκάλεσε συμφορές στις επιχειρήσεις εφοδιασμού του Ρόμμελ, στη θάλασσα και τον αέρα. Πνίγηκε, όμως, στο αίμα από τους Γερμανούς το 1942. Οι πρωτεργάτες της εκτελέστηκαν ή φυγαδεύτηκαν στην Αφρική. Και οι υπόλοιποι εντάχθηκαν στις δυο μεγάλες οργανώσεις.

Την πλήρη αποδιοργάνωση της ΑΕΑΚ προκάλεσε, κυρίως, η σύλληψη του Πολέντα και των συνεργατών του στις Βρύσες. Το μελαγχολικό απόγευμα της 14ης Νοεμβρίου 1942 οι Γερμανοί πολιόρκησαν τις Βρύσες και συνέλαβαν τους συντρόφους του, παλαιούς και νέους. Έλεγαν, τότε, ότι η απερισκεψία του ίδιου του Πολέντα προκάλεσε τις συλλήψεις. Ο Πολέντας ήταν ένας εκρηκτικός νέος. Θυελλώδης, παράτολμος και ωραίος. Λέγεται ότι το Συμμαχικό Στρατηγείο τον είχε προειδοποιήσει: «Πρέπει να διαλέξεις. Είσαι κατάσκοπος ή πολεμιστής;«Αν επιλέξεις το ρόλο του πολεμιστή περίμενε. Αν του κατασκόπου και του οργανωτού σαμποτάζ, τότε να κινείσαι μόνο στη σκιά...».

Οι συνεργάτες του Πολέντα κλείστηκαν στην Αγυιά, βασανίστηκαν άγρια.

Τελικά εκτελέστηκαν την 23 Δεκεμβρίου εκείνος, ο Μ. Μεγαλακάκης και ο ασυρματιστής Ευαγγέλου. Και καταδιώχθηκαν οι άλλοι σε όλο το νησί.

Η είδηση του θανάτου του Πολέντα έφθασε ταχύτατα στο σπίτι του στις Βρύσες. Όλα τα γύρω χωριά καταταράχτηκαν. Βεβαίως ο νεκρός ενταφιάστηκε μαζί με τις εκατοντάδες άλλους, σε μια λαγκαδιά, κοντά στις φυλακές. Οι Γερμανοί δεν απέδιδαν τους νεκρούς στους οικείους τους...

Η μητέρα του Πολέντα είχε χάσει ήδη έναν γιο αξιωματικό και τον άντρα της. Και έμενε ολομόναχη στο σπιτάκι της ποταμιάς κάτω από τα γυμνά πανύψηλα πλατάνια. Από τη σύλληψη του γιου της και για σαράντα μέρες έκλαιγε, μοιρολογούσε και στηθοκοπιόταν. Γνώριζε πως «η μαύρη φυλα-

κή της Αγυιάς ήταν σαν τον Άδη. Δεν είχε γυρισμό». Όταν έφθασε το «θλιβερό» μαντάτο του θανάτου η μητέρα του ήταν πια αποκαμωμένη, ξέπνοη, ανίκανη και να εκπλαγεί. Σωριάστηκε σε έναν καναπέ μισολιπόθυμη. Την παράστεκαν πολλές μαυρομαντηλούσες. Σιγά σιγά μαζεύονταν και άλλες πενθισμένες γυναίκες, ερεθισμένες από την οσμή του θανάτου. Απείθαρχες, σπαρακτικές κραυγές και ξεφωνητά που αναδύονταν από βαριά πονεμένα στήθη δημιουργούσαν μια κατάσταση πανικού και παραφροσύνης. Ένα παιδί, ακουμπισμένο στα γόνατα της μάνας του, που μετείχε του χορού και του θρήνου, άκουγε το μοιρολόι και τον σπαραγμό για έναν νεκρό απόντα, άφαντο. Δεκάδες χρόνια από τότε προσπαθώ να αναπλάσω εκείνη την αυθόρμητη, τη δραματική «Τραγωδία». Πίεσα τη μνήμη μου, όταν ήταν σε θέση να θυμηθεί. Όταν το γεγονός ήτο σχετικά πρόσφατο. Πίεσα τη μάνα μου. Ταλαιπώρησα τις γριές του χορού ως την ώρα που πέθαναν μία μία. Όσα κατάφερα να θυμηθώ, να αντλήσω, να αναπαραστήσω, τα καταχωρίζω σε αυτές τις γραμμές. Μέσα μου καίει πάντα αυτό το μοναδικό περιστατικό και το παρουσιάζω, έστω και ατελές, πριν το εξαφανίσουν μαζί με μένα οι καιροί που καλπάζουν... Δεν είναι περισσότερα από το 1/10 όσων ακούστηκαν...

Στο μεγάλο δωμάτιο του σπιτιού του Πολέντα έχουν εγκατασταθεί πολλές γυναίκες. Στη μέση του δωματίου, σε ένα μικρό τραπεζάκι, βρίσκεται η εικόνα του Εσταυρωμένου, ένα κερί αυτούμενο και η φωτογραφία του νεκρού παλικαριού. Για ώρες κυριαρχούν τα τυπικά μοιρολόγια των Σφακίων. Στην αρχή είναι κραυγαλέα, συχνά ασυνάρτητα. Οι γνωστοί δεκαπεντασύλλαβα στίχοι, σπασμένοι στα δυο, για την παρεμβολή των «βοηθητικών της ομοιοκαταληξίας». Κατάρες, απειλές, στην πρώτη φάση:

«Γιε μου κι εσφάξασί σε κανακάρη μου
θεριά και σκύλοι μαύροι παληκάρι μου.
Φωθιά να ρίξει ο ουρανός παιδί μου
τα μάθιαν των να κάψει άνομής μου
Φωθιά κι αστροπελέκι και κατράμι
κάουδο την ψυχήν τωνε να κάμει».
Οι κατάρες συνεχίζονται:
«Τση μάνας των το γάλα να ξεράσου...

σκορπιοί φαρμακεροί να τσοι δακάσου.
Νεκρούς να τσοι δεχτούσινε καλέ μου
κι εκείνων οι μανάδες όμορφέ μου...».
Ακολούθησαν οι απειλές:
«Θάρθει κι εκείνων η σειρά ντελή μου
να σταυρωθούν κι εκείνοι τσιφιελή μου
ως σε σταυρώσασι κι εσέ Αντρέ μου
στον μαυρισμένον τόπο, πλάτανέ μου».
Παρεμβαίνουν και μοιρολογήτρες ικανές να στιχουργήσουν:
«Οι μέρες τση παλικαριάς θα ξημερώσουν πάλι
κι ένα μαχαίρι σφακιανό τα σκόθια των θα βγάλει...».
Μετά ήρθε ο θρήνος για τον νεκρό, οι έπαινοι:
«Όμορφος ήσουν και καλός παιδί μου
γλυκιός και κοπελλιάρης ευγενή μου.
Πρώτος ήσου στα γράμματα...
πρώτος και στο ντουφέκι...
και σε ζηλεύγασιν πολλοί
και σε λαβώσαν άλλοι...»
«Τέθοιο κορμί σκεπάσασι
στσ' Αγυιάς το μαύρο χώμα...»
«Είχες τα χρόνια του Χριστού...»
και τω Σφακίων τα κάλλη...»... κ.λ.π.

Σιγά σιγά και καθώς η νύχτα ωρίμαζε, ο χορός του θρήνου μαράθηκε. Οι μοιρολογήτρες κουράστηκαν. Άρχισαν να αποχωρούν μία μία. Ξημέρωνε, όπως είπαμε, παραμονή Χριστουγέννων. Από τις τραγωδούς έμειναν λίγες, οι συγγενείς του νεκρού. Τα κίτρινα πρόσωπά τους έλιωναν στο αχνό φως των λύχνων και των κεριών. Στέγνωσαν τα δάκρυα. Κάπου κάπου αναδυόταν ένας στεναγμός και προκαλούσε γύρω λυγμούς. Η μάνα έμενε πάντα ακίνητη, ασύσπαστη, άφωνη. Στο σημείο αυτό διαδραματίζεται το πρωτοφανές λαογραφικό φαινόμενο:

Μέσα στη βαρύτατη σιωπή ακούστηκε μια βραχνή, δραματική φωνή. Κάτι σαν στεναγμός απελπισίας:

«Αντρέα, ώφου Αντρέα!...»

Το τριλεκτο βραχνό επιφώνημα πυροδότησε λυγμούς και μισοσβησμένους ψίθυρους:

«Αντρέα, μαύρε Αντρέα».

Η βραχνή, σπηλαιώδης φωνή επανήλθε με μια εκδήλωση απαγγελίας. Χωρίς ρυθμό. Χωρίς θρήνο. Όπως η κορυφαία μιας τραγωδίας. Ανέπεμψε:

«Κακός αέρας και καϋμος - ήρθε Αντρέα
απού τσ' Αγυιάς τον Άδη - μαντάτο μαύρο».

Φύτρωσαν πάλι τα αναφιλητά και οι ψίθυροι. Η τραγωδός πήρε βαθιά αναπνοή. Στέναξε. Και συνέχισε την απαγγελία.

«Μαντάτον ήρθε και καπνός - κορμί δεν ήρθε.
Είπαν, τρεις σφαίρες στην καρδιά - Αντρέα, ώφου Αντρέα.
Τρεις μπαλωτές εις την καρδιά - είπαν Αντρέα...
Δεμένο σε σταύρωσα - παιδί μου Αντρέα».

Οι ψίθυροι και τα αναφιλητά μεταμορφώθηκαν σε απόπειρες προσαρμογής των γυναικών στο νέο ρυθμό και χρόνο. Ακούστηκαν παράταιροι αυτοσχεδιασμοί. Οι στεναγμοί μετουσιώθηκαν σε άτακτες, άταρες, άτεχνες ρίμες. Τελικά μια ακόμη γυναίκα επέβαλε τη δική της φωνή και την δική της τραγική απαγγελία. Απευθύνθηκε στην παραλυμένη, από την κούραση και τον πόνο, μάνα του νεκρού. Μιμήθηκε τη νέα, την πρωτόγνωρη μορφή θρήνου. Απήγγειλε:

«Δεν έχει δάκρυ ουδέ φωνή - βουβή είν' Αντρέα
να κλάψει, ίντα να κλάψει; - κορμί δεν είναι».

Πετάχτηκε τρίτη με εντονότερη τώρα τη χροιά του σπαραγμού. Απευθύνθηκε και αυτή στη μητέρα. Αναφορά στην απουσία νεκρού:

«Πούν' το κορμί να τ' ασπαστεί - η μαύρη μάνα
και να το σαβανώσει - το σώμα Αντρέα.
Ίντα κορμί να θάψει - Αντρέα γυιε μου
και να νεκροστολίσει - ώφου η μαύρη...»

Ξαναμπαίνει η πρώτη τραγωδός. Πάλι για τη μάνα:

«Ξανοίγει όθεν το Βορέ - ίντ' ανημένει;
ξανοίγει όθεν τη Δύση - νέφαλα μαύρα».

Και τότε έγινε κάτι απίστευτο. Η μητέρα του νεκρού ανασηκώθηκε. Άπλωσε τα χέρια σε μια δέηση, σε μια έκκληση απελπισμένη. Και μάλιστα

στο ίδιο μοτίβο, στον πρωτοφανέρωτο ρυθμό της απαγγελίας:

«Εγώ 'μαι αυτή που σε καλιώ - καϋμός μου Αντρέα,
Εγώ 'μαι που σε κράζω - εγώ η μαύρη...»
Εμφυτεύεται άλλη γυναίκα από βάθος:
«Θυμήσου γιε μου να φανείς - άγιες ημέρες,
να καθαρίσει ο ουρανός - να φέξει ο τόπος...».
Επανέρχεται στη δέησή της η μάνα:
«Απορπισμένη σε καλιώ - μ' άνεμος είσαι
κατέχω το κι εχάθης - καλά κατέχω».
«Αυγή τσ' αυγής μου, αυγερινέ-
πού είσαι φως μου;
Απόκαμε το λάδι σου-
τύφλες μου γιε μου».
Η μάνα ησύχασε μια στιγμή. Σωριάστηκε. Έβηξε. Ανατράνισε πάλι:
«Καλιώ σε μα κατέχω το - καλά κατέχω
δεν έχει ο Νάδης γιαγερμό - δεν έχει στράτες...».

Η φωνή της έσβησε με ένα απεγνωσμένο «Αντρέα-Αντρέα». Το εκπληκτικό είναι - και το διαπίστωσα αργότερα, όταν καθάρισα τους πρώτους στίχους- ότι η «τραγική απαγγελία», την οποία μιμήθηκαν τουλάχιστον τρεις μοιρολογήτρες, «υπακούει» σε μια ιδιόρρυθμη ρίμα. Ρίμα που καθιερώθηκε εκείνες τις στιγμές από μια γυναίκα και που αποδέχτηκαν και αναπαρήγαγαν οι άλλες, με ανεξήγητη συνέπεια. Πώς έγινε να υιοθετήσουν την απαγγελία με την παράξενη ρίμα γυναίκες που σε όλη τους τη ζωή θρηνούσαν τους νεκρούς τους με τον κλασικό τρόπο και την συνηθισμένη ρίμα; Και πώς πέτυχαν;

... Εξήντα χρόνια από τότε αγωνίζομαι να συγκεντρώσω κάποια κομμάτια από εκείνη την εκπληκτική δημιουργία της μιας νύχτας. Να καθαρίσω με διασταυρώσεις και αναγωγές ό,τι σώθηκε.

Παραδίδω σήμερα στη δημοσιότητα ό,τι έσωσα. Δεν υπάρχει πλέον ελπίδα να διερευνηθεί, να βελτιωθεί, να διερευνηθεί το λαογραφικό αυτό δημιούργημα. Και τούτο διότι από χρόνια πολλά έφυγαν από τη ζωή όλες οι πρωταγωνίστριες εκείνου του φαινομένου. Αλλά και εκείνοι που άκουσαν από πρώτο... στόμα το «λαϊκό δράμα». Και το χειρότερο γιατί ποτέ άλλοτε δεν ξανα-

κούστηκε μοιρολόι μ' αυτό το ρυθμό, μ' αυτή τη ρίμα και μ' αυτό - ας πούμε - μέλος. Προσπάθησε, έτρεξα, έψαξα, τίποτα. Ούτε οι ίδιες οι πρωταγωνίστριες του δράματος δεν ξαναϋποδύθηκαν παρόμοιο ρόλο. Ένα πυροτέχνημα ήταν και έσβησε για πάντα.

Μια κι έξω ήταν. Και είμαι ευτυχής για δυο λόγους: Διότι βρέθηκα, έστω και πολύ μικρός, στην «διδασκαλία» της τραγωδίας και κάτι έσωσα από τις εκατοντάδες των στίχων που ακούστηκαν εκείνη τη νύχτα. Αλλά και διότι αυτό το πόνημα δεν πρόκειται να μου το κλέψει κανείς, όπως μου έκλεψαν τα μοιρολόγια που μάξεψα σπυρί σπυρί μέσα σε καταθλιπτικές νεκρικές τελετές...

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ... ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ*

Τους εκτελέσανε στην κεντρική πλατεία
τους εκτελέσανε σε λατομεία με τη βαθειάν ηχώ
μπροστά σ' ερημωμένα καφενεία και μνημεία,
και τρέχανε τρελλές γυναίκες να βρουν τα ματωμένα ρούχα,
τους εκτελέσανε στων σκουπιδιών τη μάντρα
μέσα στα κοφτερά γυαλιά και τις κονσέρβες,
τους εκτελέσανε στο δρόμο, στο κατώφλι του σπιτιού τους,
στο πεδίο βολής χιλιάδων στρατοπέδων,
στην άφωνη ερημιά συνωστισμένων χωραφιών,
τους εκτελούσαν κάθε μέρα μες στα χέρια σας,
μες στη φωνή σας, στη φόδρα του καινούργιου ρούχου σας...

Και σεις τους ξεχάσατε;[1]

Και εμείς τους ξεχάσαμε; Ας κάνουμε όλοι την αυτοκριτική μας.
Και αν δεν τους ξεχάσαμε, τους τιμάμε όπως πρέπει;
Τους καταγράψαμε όλους; Τους περισσότερους.
Υπάρχουν και άλλοι που δεν έχουν καταγραφεί, που το όνομά τους δεν

---

* Εισήγηση στην ημερίδα που οργάνωσε η Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης στο Πολιτιστικό Κέντρο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυδωνίας και Αποκορώνου στις 20 Μαΐου 2002 με θέμα: Η Μάχη της Κρήτης: Σταθμός στον εκβαρβαρισμό του πολέμου. Στην ημερίδα εισήγηση είχαν και οι: Γιώργος Μαργαρίτης (Η Μάχη της Κρήτης: Σταθμός στον εκβαρβαρισμό του πολέμου) και Βασίλης Χαρωνίτης (Η Μάχη της Κρήτης και η Αντίσταση στην Επαρχία Βιάννου μέσα από το βιβλίο του Γεωργίου Χρηστάκη «Επαρχία Βιάννου 1940-1945»).

[1] Τίτος Πατρίκιος, Μαθητεία (1952-1962), εκδόσεις «Πρίμα», Αθήνα -1963, τους εκτελέσανε, σ. 98

έχει κάπου σμιλευτεί. Και περιμένουν τη δικαίωση.

Και πόσοι είναι αυτοί; Είναι πολλοί.

Εκτός από αυτούς που έπεσαν ή εκτελέστηκαν κατά το δεκαήμερο της Μάχης, αυτοί των οποίων έχουμε στοιχεία από τις Διοικήσεις Χωροφυλακής ότι εκτελέστηκαν είναι:

Στο Νομό Χανίων: 1432

Στο Νομό Ρεθύμνου: 867

Στο Νομό Ηρακλείου: 913

Στον Ιταλοκρατούμενο Νομό Λασιθίου: 213

Ήτοι έχουμε ένα σύνολο εκτελεσμένων 3.425 ανθρώπων.

Αλλά ο αριθμός αυτός είναι πολύ μικρότερος από τον πραγματικό, γιατί πολλοί εξαφανίζονταν, χάνονταν ή κάποιους δεν τους δήλωναν.

Πρέπει να προσθέσουμε και αυτούς που πήγαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεων της Γερμανίας και δε γύρισαν. Από όσους πήγαν σ' αυτά γύρισε μόνο ένας μικρός αριθμός, περίπου το δέκα τοις εκατό. Και ήταν πολλές εκατοντάδες οι Κρητικοί που πήγαν στη Γερμανία και αλλού.

Στις φυλακές της Αγιάς, μόνο, πέρασαν κατά καιρούς και βασανίστηκαν περισσότεροι από είκοσι χιλιάδες άνθρωποι. Περισσότεροι από δυό χιλιάδες εκτελέστηκαν στους χώρους γύρω από τις φυλακές της Αγιάς και στη θέση Μάνδρα στο «Γολγοθά» της Κρήτης. Κάποιοι μάλιστα ανεβάζουν αυτούς που εκτελέστηκαν στην Αγιά και στο «Γολγοθά» στις τρεις χιλιάδες.

Και ας μην ξεχνάμε ότι εκτελέσεις γινόντουσαν σ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής και σ' όλη την Κρήτη.

Θα πρέπει να υπολογίσουμε τους Κρητικούς που έπεσαν ή εκτελέστηκαν στο δεκαήμερο της Μάχης, που εξαφανίστηκαν, που στάλθηκαν στα γερμανικά στρατόπεδα, που εκτελέστηκαν στη διάρκεια της Κατοχής, και εκείνους που έπεσαν μετά τη Μάχη και την Αντίσταση, στον Εμφύλιο, σε έναν αριθμό που πλησιάζει τις δέκα χιλιάδες. Δεν πρέπει βέβαια να παραλείψουμε και τους Εβραίους της Κρήτης, που εκτελέστηκαν για να κατασχεθεί η περιουσία τους, ή πνίγηκαν στο μοιραίο «αποχαιρετιστήριο» ταξίδι τους από την Κρήτη.

Έχουν περάσει εξήντα ένα χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης. Κάθε χρόνο κάνουμε εκδηλώσεις μνήμης και τιμής και τόσα άλλα (φιέστες και πα-

νηγύρια), αλλά δεν καταφέραμε ακόμη, ή αν θέλετε, δεν το τολμήσαμε, να συνθέσουμε το πλήρες Μαρτυρολόγιο της Κρήτης 1941-1945.

Πρέπει όμως να το αποτολμήσουμε. Να καταγράψουμε τα ονόματα όλων, μηδενός εξαιρουμένου[2].

Πρέπει να συνθέσουμε το πλήρες Μαρτυρολόγιο της Κρήτης 1941-1945. Και, για να το πετύχουμε αυτό, θα πρέπει να συνεργαστούμε και με το Πανεπιστήμιο.

Και πρέπει, επιβάλλεται, να φτιάξουμε μνημεία σε κάθε τόπο θυσίας, να εντοιχίσουμε πλάκες ανάμνησης σε κάθε σημείο που έπεσε έστω και ένας πατριώτης. Και να ανάβουμε το καντήλι τους. Μόνο έτσι θα βρει δικαίωση η ψυχή τους και δε θα περιφέρεται ως «στοιχειό».

Σε πολλά σημεία εκτελέσεων και θυσίας έχουν στηθεί μνημεία, μεγαλόπρεπα ή απέριττα, επιβλητικά ή λιτά. Σε άλλα όμως όχι.

Τα μνημεία μάς γυρίζουν πίσω, μάς θυμίζουν τη θυσία των ηρώων, αυτών που έδωσαν τη ζωή τους προστατεύοντας την ελευθερία και την αξιοπρέπεια τη δική τους - δικής μας και της χώρας τους – χώρας μας.

Τα μνημεία είναι ένα σύμβολο αγώνα και ηρωισμού, αυταπάρνησης και θυσίας.

Είναι ένα διαχρονικό σύμβολο αξιοπρέπειας και διδαχής.

Αλλά το πιο μεγάλο μνημείο είναι η ψυχή μας, που μνημονεύει πάντα τη θυσία τους.

Κάτι τέτοιο μάς είχε πει και ο Περικλής: «Γιατί τάφος των ένδοξων ανδρών είναι η γη ολόκληρη, και τη μνήμη τους δεν τη διασώζει μόνο η επιγραφή μιας στήλης στην πατρίδα τους, αλλά και στα ξένα μέρη φωλιάζει στην ψυχή του καθενός άγραφη η ανάμνηση όχι τόσο των ανδραγαθημάτων τους, όσο του φρονήματός τους»[3].

Για τους νεκρούς της Μάχης της Κρήτης και της Αντίστασης υπάρχουν, έχουν φιλοτεχνηθεί, διάφορα μνημεία.

---

[2] ΚΩΣΤΑΣ ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ. *Βαρύ το τίμημα που πλήρωσε η Κρήτη* (1941-1945). ΕΛΛΩΤΙΑ. 9,2001, σσ. 251-252

[3] ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ. ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ. Β, 43

«Τα μνημεία τιμής στους ανθρώπους που αγωνίσθηκαν και θυσιάστηκαν στις μάχες ή στις εκτελέσεις απλώνονται σε όλη την Κρήτη. Κάποια είναι σημαντικά. Δημιουργήθηκαν με ιδιαίτερη αγάπη και φροντίδα, για να τιμήσουν τη θυσία των ανθρώπων και να τη σημειώσουν και να την κρατήσουν, σε μια συνεχή προβολή. Όλα όμως, προέρχονται από την αγάπη των Κρητικών για τα θύματά τους και την τιμή προς αυτά.

Μερικά μνημεία είναι από εχθρικά χέρια, δημιουργήθηκαν από τους Κατακτητές, άλλοτε για να εκφράσουν το πάθος και τη μανία τους κατά των Κρητικών, κι άλλοτε για να τιμήσουν τους δικούς τους νεκρούς. Μας ενδιαφέρουν σαν σημαντική ιστορική μαρτυρία, για τα γεγονότα από τη «Μάχη της Κρήτης» κι ως τη λήξη της γερμανικής Κατοχής στην Κρήτη. Αυτά είναι λιγοστά, αλλά έντονη η «φωνή» κι η μαρτυρία τους, για όποιον ξέρει να μελετά την ιστορία, για όποιον μπορεί να «διαβάζει» τα μνημεία. Παραπέμπουν στο χρόνο, σε συγκεκριμένες τραγικές ώρες και γεγονότα και μαζί με τα άλλα μνημεία, που δημιούργησε η αγάπη των Κρητικών για όσους αγωνίσθηκαν κι όσους θυσιάστηκαν, αποτελούν πάντα ανοικτές σελίδες της ιστορίας. Για την ιστορία είναι πολύτιμα στοιχεία, ενώ για την αμάθεια θεωρούνται περιττά...

Τα μνημεία που δημιούργησαν οι Κρητικοί ή και οι Σύμμαχοι, άλλοτε είναι έκφραση τιμής στον ηρωισμό και την αγωνιστικότητα των ανθρώπων, κι άλλοτε είναι έκφραση οδύνης και αγάπης στους χώρους των εκτελέσεων, για τα αθώα θύματα που σώριαζαν οι ναζί, για να τιμωρήσουν την εθνική αντίσταση, που δεν μπορούσαν να ανακόψουν! Όλα μαζί, αποτελούν την αγάπη της Κρήτης, για όσους σταματούν άφοβοι πάντα μπροστά στους επιδρομείς, «από το χρέος μη κινούντες» και, συγχρόνως, είναι σελίδες ιστορίας πάντα ανοικτές, για καθημερινή ανάγνωση, φρονηματισμό και ετοιμότητα»[4].

Όπως είπαμε και προηγουμένως, πρέπει να γίνουν και άλλα μνημεία και να εντοιχιστούν πολλές αναμνηστικές πλάκες. Και πάνω απ' όλα επιβάλλεται να κατασκευασθεί το Μνημείο της Μάχης της Κρήτης, στη Συκολιά του Γαλατά, που εδώ και δώδεκα χρόνια καρκινοβατεί.

Αγοράστηκε το οικόπεδο, έγινε ο καλλιτεχνικός διαγωνισμός, έγινε η

---

[4] Ι.Δ. Αναστασάκης, *Η «Μάχη της Κρήτης» και η Γερμανική Κατοχή 1941-45 μέσα από τα μνημεία*, ειδική έκδοση – αφιέρωμα, Χανιώτικα Νέα, τεύχος 1ο, σ.2

θεμελίωση του μνημειακού χώρου το 1991 και τίποτε άλλο!

Τόσο δύσκολο είναι;

Μήπως η αδιαφορία ή η αδυναμία να γίνει το μνημείο σημαίνει, για κάποιους, απαξίωση της Μάχης της Κρήτης και της Αντίστασης του λαού μας;

Εμείς βέβαια αυτό δεν μπορούμε να το δεχτούμε.

Πού είναι το μνημείο στο Γολγοθά της Κρήτης;

Μέχρι πρότινος εκεί ερρίπτοντο τα πορτοκάλια από την απόσυρση για τα πρόβατα της περιοχής και ελαιόκλαδα για να τρώνε τα πρόβατα των φυλακών της Αγιάς.

Και όμως εκεί, στο Γολγοθά, στη θέση Μάνδρα, εξετελέσθησαν 2.000-3.000 πατριώτες.

Και αναλογιζόμενος αυτά μου έρχονται στη σκέψη τα λόγια του ποιητή:

Το χαράκωμα χορτάριασε, έγινε κοπρώνας.
Πάνω απ' τους νεκρούς μας, εκεί που πέσανε οι πιο γενναίοι
είναι ένα στρώμα τώρα από σκουπίδια,
σπέρματα από αυνανισμούς κι ασέλγειες.
Σαν αφανές μνημείο που σκέπασε τα καλύτερά μας χρόνια.[5]

Και δε φτάνει να κατασκευάσουμε μνημεία. Πρέπει και να τα σεβόμαστε. Γιατί σεβασμός στα μνημεία σημαίνει σεβασμός στα πρόσωπα για τα οποία έγιναν.

Τα μνημεία είναι η ζωντανή ιστορία του τόπου μας.

Είναι η ιστορία μας. Είναι ο πόνος και το δάκρυ μας.

Δεν πρέπει να αφήνονται στην εγκατάλειψη. Θέλουν την αγάπη και τη φροντίδα μας.

Πρέπει να τα επισκεπτόμαστε και να χύνουμε ένα δάκρυ-σπονδή για εκείνους που έπεσαν.

Πρέπει να τα επισκέπτονται τα σχολεία μας. Είναι το καλύτερο μάθημα Ιστορίας. Πρέπει τα Σχολεία να υιοθετούν μνημεία.

---

[5] Πατρίκιος, ό.π., σ. 95, *Αφανές μνημείο*

Με την επίσκεψη στα μνημεία οι μεγαλύτεροι θυμούνται και οι νέοι μαθαίνουν.

Και οι μεγαλύτεροι οφείλουμε να βοηθήσουμε τους νέους να μάθουν.

Υπάρχουν για αξιοποίηση οι σχολικοί περίπατοι και η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας.

Αλλά, για να γίνουν αυτά, προϋπόθεση είναι να γνωρίσουν τα μνημεία πρώτα οι γονείς των παιδιών και οι δάσκαλοί τους.

Τα μνημεία θέλουν την αγάπη και τη φροντίδα μας.

Δε θέλουν να εκτονωνόμαστε πάνω τους και να γράφουμε την κάθε ασχήμια μας.

Σχεδόν όλα τα μνημεία δέχονται κατά καιρούς επιθέσεις νεαρών με σπρέυ που θέλουν να αφήσουν επάνω τους τα βάρβαρα ένστικτά τους.

Περιφρόνηση προς τα μνημεία είναι περιφρόνηση στην θυσία των ηρώων.

Γι' αυτό θα πρέπει τα μνημεία να κηρύττονται διατηρητέα «μνημεία» και να υπάγονται στην Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων.

Πόνος ψυχής είναι για τον επισκέπτη της Γαύδου, όταν βλέπει το σπίτι που έχτισαν οι πολιτικοί εξόριστοι, για να προστατεύονται από τις καιρικές συνθήκες, να έχει μεταβληθεί σε δωμάτια για ενοικίαση. Το ένα μάλιστα είναι 14κλινο.

Πόνος ψυχής είναι για τον επισκέπτη του 1ου Γυμνασίου-Λυκείου Χανίων να βλέπει το μνημείο των πεσόντων μαθητών του Σχολείου στο Μακεδονικό αγώνα και στους Βαλκανικούς πολέμους να δέχεται τη μανία κάποιων νέων.

Πόνος ψυχής είναι για τον επισκέπτη του πρόχειρου διασυμμαχικού μνημείου στη Συκολιά Γαλατά να βλέπει τα αποτελέσματα του νέου φρούτου που λέγεται «γκράφιτι».

Πόνος ψυχής ήταν για το δάσκαλο-ξεναγό μιας ομάδας ελληνοπαίδων του εξωτερικού, φιλοξενούμενων του Υπουργείου Παιδείας, όταν στο Θέρισο, μπροστά στο μνημείο της Χρυσής Τσεπέτη, τους μιλούσε για την κοπέλα αυτή που δε δέχτηκε να υποκύψει στις επιθυμίες του Λατίφ πασά και αυτός την έριξε στο μύλο που άλεθε τις ελιές και την πολτοποίησε, στην ερώτηση που έκανε ένας νέος: Τελικά ο κιμάς από την κοπέλα διατέθηκε στην αγορά νω-

πός ή κατεψυγμένος!!!(;)

Οι πόνοι ψυχής θα γίνουν σίγουρα λιγότεροι, αν περάσουμε το μήνυμα της θυσίας στους νεότερους, αφού βέβαια το ενστερνιστούμε πρώτα εμείς.

Η ιστορική παιδεία μπορεί να μας βοηθήσει να αισθανθούμε τον αγώνα και τη θυσία των νεκρών μας.

Και όταν επιτύχουμε αυτό, θα σεβόμαστε και τα μνημεία και θα τιμάμε τους νεκρούς μας, τους επώνυμους και τους ανώνυμους.

Και αυτούς που το όνομά τους είναι κάπου χαραγμένο, σε κάποιο μάρμαρο, σε κάποιο μνημείο, σε κάποια επιτύμβια στήλη, στις σελίδες της Ιστορίας, και αυτούς που το όνομά τους δεν είναι πουθενά γραμμένο, παρά μέσα στην καρδιά μας.

Τιμάμε τον άγνωστο στρατιώτη και υποκλινόμαστε στο μεγαλείο του που πρόσφερε το παν, χωρίς να ζητήσει τίποτα.

Έχουμε λοιπόν μια οφειλή απέναντι σ' όλους τους ήρωές μας: να τους τιμάμε.

Και, όπως λέει ο ποιητής, να τους ιστορούμε:

Μέσα από τόσο θάνατο που έπεσε και πέφτει,
πολέμους, εκτελέσεις, δίκες, θάνατο κι άλλο θάνατο
αρρώστεια, πείνα, τυχαία δυστυχήματα,
δολοφονίες από πληρωμένους εχθρών και φίλων,
συστηματική υπόσκαψη κ' έτοιμες νεκρολογίες
είναι σα να μου χαρίστηκε η ζωή που ζω.
Δώρο της τύχης, αν όχι κλοπή απ' τη ζωή άλλων,
γιατί η σφαίρα που της γλύτωσα δε χάθηκε
μα χτύπησε το άλλο κορμί που βρέθηκε στη θέση μου.
Έτσι σα δώρο που δεν άξιζα μου δόθηκε η ζωή
κι όσος καιρός μου μένει
σαν οι νεκροί να μου τον χάρισαν
για να τους ιστορήσω[6].

[6] Πατρίκιος, ό.π., Οφειλή, σ. 95

Και η ύπαρξη μνημείων και ο σεβασμός σ' αυτά είναι τιμή και για τους νεκρούς. Είναι καταξίωση και δικαίωση του αγώνα, της προσφοράς και της θυσίας τους.

Ψυχές των ηρώων μας, που εδώ υπερίπτασθε:

Αν είμουν πιο καλός ποιητής
θα ταίριαζα γυμνά τα ονόματά σας
σε μιαν ατέλειωτη σειρά να προϋπαντάει το μέλλον
με μόνη τη δική τους μουσική[7].

[7] ό.π., Επιτύμβιο

ΜΑΝΟΛΗΣ Ν. ΚΑΡΕΛΛΗΣ

ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ (1941-1944) ΣΤΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ*

«Τύπος και αντίσταση κατά τη γερμανική κατοχή» της Κρήτης, 1941-1944, στην περιοχή του Ηρακλείου, είναι το θέμα της εισήγησής μου. Ή, μάλλον, το πιο σωστό «αντίσταση και τύπος», μιας και η αντίσταση είναι η κυρίαρχη και ο τύπος καλείται να την καταγράψει – με όση γίνεται μεγαλύτερη προσέγγιση.

Πριν, όμως, φτάσουμε σ' αυτήν την καταγραφή, σωστό είναι να επιχειρηθεί η σύνδεση με τα προηγούμενα, η «ατάκα» όπως τη θέλει η θεατρική ορολογία. Να δούμε, με άλλα λόγια, τι έγραψε ο Τύπος του Ηρακλείου τις μέρες που είχαν προηγηθεί της μεγάλης μέρας του Μάη του 1941, όταν άρχιζε η Μάχη της Κρήτης - και πώς την προετοίμαζε.

Λίγες, σχετικά, είναι οι εφημερίδες που έβγαιναν το 1941 στο Ηράκλειο. Συγκεκριμένα «η Δράσις» του Καφετζάκη, η «Ανόρθωσις» του Ζωγράφου και τα «Κρητικά Νέα» του Κατεχάκη.

Κι αυτές φτωχές, απορφανισμένες καθώς ήσαν από προσωπικό, δημοσιογράφους και τεχνικούς, μιας και πολλοί απ' αυτούς είχαν επιστρατευθεί.

Αγωνίζονταν, πάντως, με τα γλίσχρα μέσα που διέθεταν και με το πλέγμα της λογοκρισίας, τη μνήμη της, έστω, από ένα σημείο και πέρα, να αλλοιώνει τη φωνή των, να εκπληρώσουν τον προορισμό των.

Κι ενώ μέχρι τον Απρίλη του 1941 ακολουθούν την εθνική πολιτική προβάλλοντας τον ελληνοϊταλικό και, αργότερα, τον ελληνογερμανικό πόλεμο,

---

* Εισήγηση που διαβάστηκε στην ημερίδα που οργάνωσε η Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης στις 17/5/2000 στο Πολιτιστικό Κέντρο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυδωνίας και Αποκορώνου με θέμα: Η Μάχη της Κρήτης και η Αντίσταση του Κρητικού λαού και ο τοπικός τύπος.

η κατάρρευση του μετώπου και η κατάκτηση της ηπειρωτικής Ελλάδας αλλάζει τα δεδομένα, επαφέροντάς τα στα επίπεδα του 1898-1911, της αυτονομίας της Κρήτης με άλλα λόγια.

Ας δούμε, όμως, μέσω των δημοσιευμάτων των εφημερίδων του Ηρακλείου αυτήν την μεταβολή.

Η μεταφορά της έδρας της ελληνικής κυβέρνησης στην Κρήτη περνά στις εφημερίδες του Ηρακλείου με τη δημοσίευση των «διαγγελμάτων» του βασιλιά Γεωργίου Β΄και του πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού.

Αποσπούμε από το πρώτο «διάγγελμα», κρατώντας την περίτεχνη καθαρεύουσα της εποχής:

«...Διεξηγάγομεν επί πέντε μήνας νικηφόρως τον αγώνα κατά της Ιταλίας, την οποίαν ενικήσαμεν και το ελληνικόν Έθνος εκέρδισεν δόξας και θριάμβους.

Η επίθεσις, όμως, και της Γερμανίας μετέβαλεν την εξέλιξιν του πολέμου. Η Ελλάς ευρεθείσα αντιμέτωπος δύο αυτοκρατοριών επολέμησεν με καρτερικότητα, με θάρρος, με αυτοθυσίαν.

Ήδη, όμως, ο στρατός της χώρας μας, ο οποίος επί πέντε μήνες ενίκα και εθριάμβευεν, ευρεθείς υπό αγνώστους εις ημάς συνθήκας, εσυνθηκολόγησεν με τον εχθρόν χωρίς την άδειαν και την διαταγήν ημών, της κυβερνήσεως και του αρχιστράτηγου. Προ της σκληράς αυτής καταστάσεως ήτις ανέκυψεν εκρίναμεν απαραίτητον να μεταφέρωμεν την έδραν του Κράτους εις Κρήτην. Τούτο πράττομεν δια να δυνηθώμεν να συνεχίσωμεν με περισσοτέραν ελευθερίαν κινήσεων και αποφάσεων τον αγώνα μέχρι τέλους, παρά το πλευρόν των γενναίων συμμάχων μας, μέχρι της τελικής νίκης και του θριάμβου. Έχοντες την ομόθυμον θέλησιν του Έθνους να συνεχίσωμεν τον αγώνα δεν θα καμφθώμεν και δεν θ' αποκάμωμεν.

Έλληνες διατηρήσετε την πίστιν σας εις τα πεπρωμένα της φυλής και εις την τελικήν νίκην.

Έλληνες θαρρείτε. Αι καλαί ημέραι θα επανέλθουν όσον σκληραί και αν είναι αι δοκιμασίαι. Η ΕΛΛΑΣ Θ' ΑΝΑΣΤΗΘΗ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝ ΘΑ ΚΑΤΑΣΤΗ ΙΣΧΥΡΑ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ. Διατηρήσετε την πεποίθησιν εις το δίκαιον του αγώνος μας.

Θα συνεχίσωμεν τον πόλεμον ο οποίος επεβλήθη ημίν και θα νικήσωμεν...»

Ανάλογο ήταν και το «διάγγελμα» που απηύθυνε στον Κρητικό λαό και ο πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός.

Την επομένη μέρα από τη δημοσίευση των δύο διαγγελμάτων, στις 29 Απριλίου 1941, καταχωρίζεται η είδηση για την «πρώτη» της κατάκτησης της Αθήνας.

Κάτω από τον χαρακτηριστικό τίτλο «η πόλις της Παλλάδος υπό το πέλμα του κατακτητού» διαβάζομε ανάμεσα σ' άλλα:

«... Από της πρωίας της Κυριακής αι Αθήναι, το ιοστρεφές Άστυ, η Πόλις της Παλλάδος Αθηνάς ευρίσκεται υπό το πέλμα του κατακτητού. Με θλιμμένην την καρδίαν αλλά και με σφιγμένους τους γρόνθους, οι Πανέλληνες ήκουσαν το θλιβερόν άγγελμα, το οποίον όσον και αν ανεμένετο, έπειτα από την ραγδαίαν κάθοδον των υπερτέρων εχθρικών μηχανοκινήτων φαλάγγων, η Ελληνική ψυχή δεν ήδύνατο να το πιστεύη...

... Από την Κρήτην, την ελευθέραν αυτήν γωνίαν της Ελληνικής Πατρίδος, η οποία υπήρξε το λίκνον κάθε υψηλόφρονος ιδέας και απετέλεσε το ορμητήριον κάθε εθνικού αγώνος, με την ενίσχυσιν της μεγάλης και κραταιάς συμμάχου μας Βρετανικής Αυτοκρατορίας, έχουσα επί κεφαλής ανταξίους ηγέτας τον ήρωα Βασιλέα Γεώργιον και τον εμπνευσμένον Εθνάρχην κ. Εμμ. Τσουδερόν, η ελευθέρα Ελλάς θα συνεχίση τον αγώνα μέχρις εσχάτων εμπνεομένη από τας παραστάσεις της Νίκης του αετώματος του Παρθενώνος, επί του οποίου δεν θα αργήση και πάλιν να υψωθή υπερήφανος και επιβλητική η κυανόλευκος».

Ενδιαφέροντα είναι και δυο σχόλια οικονομικού περιεχομένου που καταχωρίζονται στις τοπικές εφημερίδες της περιόδου.

Το πρώτο είναι «εισαγωγικό» του κύματος του πληθωρισμού που θα χαρακτηρίσει την κατοχική περίοδο και το οποίο εκφράζεται με την έκδοση χαρτονομίσματος χωρίς αντίκρυσμα:

«Ανακοινούται ότι τα κυκλοφορήσαντα τραπεζογραμμάτια των δραχμών 100 (εκατόν) 6΄ εκδόσεως της ημετέρας Τραπέζης προερχόμενα εκ των καταληφθέντων μερών ουδεμίαν ανταλλακτικήν αξίαν έχουσι, θεωρούμενα ως απλούς χάρτης, τυχόν δε κάτοχοι τοιούτων καλούνται να παραδώσωσι ταύτα εις την Τράπεζαν της Ελλάδος».

Το άλλο αναφέρεται στη θέση της δραχμής, πάντα στο επίκεντρο των συζητήσεων.

«Επειδή κατά τας τελευταίας ημέρας κυκλοφορούν ασύστολοι φήμαι περί της θέσεως του Εθνικού μας νομίσματος ανακοινούνται αρμοδίως ότι η αξία της δραχμής παραμένει σταθερά και ακλόνητος, εφ' όσον το εις χρυσόν και συνάλλαγμα κάλυμμα ευρίσκεται εις χείρας της νομίμου κυβερνήσεως της χώρας, ήτις με τον Βασιλέα επί κεφαλής ευρίσκεται εν Κρήτη. Εκτός τούτου η οικονομική ενίσχυσις ήτις παρέχεται εκ μέρους της Βρετανικής Κυβερνήσεως εις την εν Κρήτη Κυβέρνησιν αποτελεί εγγύησιν τόσον δια την θέσιν της δραχμής όσον και δια την οικονομικήν εν γένει κατάστασιν του νομίμου Κράτους».

Για πρώτη φορά γίνεται λόγος για την επικείμενη επιδρομή των αλεξιπτωτιστών σε εγκύκλιο του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Ε. Σεκέρη που απευθύνεται κυρίως στους εκπαιδευτικούς λειτουργούς. Δημοσιεύθηκε στις 7 Μαίου, του 1941 πάντα. Μεταφέρω αποσπάσματά της.

«... Η πάλη θα είναι σκληρά, αλλά και η πίστις ότι η τελική νίκη θα είναι βεβαία και ολοκληρωτική πρέπει να είναι ακράδαντος. Μας την εγγυάται, μαζί με την βοήθειαν του Θεού, η ακατάβλητος θέλησις και ισχύς των δύο μεγάλων συμμάχων μας Δημοκρατιών.

Η επίθεσις του εχθρού δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα εκδηλωθή λυσσώδης δι' όλων των μέσων.

Αλλά κατά μέν των βομβαρδισμών από αέρος και της ενδεχομένης καθόδου αλεξιπτωτιστών υπάρχει ήδη η σχετική άμυνα, ενισχυομένη καθημερινώς και πυρετωδώς, αφ' ής ημέρας η Μ. Βρετανία έκρινε την στρατηγικήν θέσιν της Κρήτης ίσης βαρύτητας με την του Σουέζ δια την ασφάλειαν της αυτοκρατορίας της.

Του μεγαλύτερου κινδύνου, όμως, της καταχθόνιας προπαγάνδας, η εξουδετέρωσις απόκειται εις ημάς. Ούτε εκφοβισμοί, ούτε ανεξέλεγκτοι διαδόσεις, ούτε υποσχέσεις κακόβουλοι εκ μέρους του αντιπάλου πρέπει να κάμψουν το ψύχραιμον θάρρος με τον οποίον πρέπει ν' αντιμετωπισθή η σημερινή δραματική περιπέτεια...».

Στις 14 Μαίου δημοσιεύτηκε η είδηση για την αντικατάσταση του Δημάρχου Ηρακλείου. Ο τεταρτοαυγουστιανός Εμμανουήλ Ξανθάκης δίνει τη θέση του στον τιμηθέντα δύο φορές με την εκλογή του Ηρακλειώτικου λαού Μηνά Γεωργιάδη που σπεύδει να τηλεγραφήσει στον Βασιλιά την πίστη του «στον ιερόν αγώνα δια την απελευθέρωσην της πατρίδος και το μεγαλείον της» (Ο

Μηνάς Γεωργιάδης, εκτελέσθηκε ένα χρόνο αργότερα, μαζί με τα δυο αδέρφια του, από τους κατακτητές).

Η πρώτη διοικητική πράξη του νέου Δημάρχου ήταν η μετονομασία της οδού της 4ης Αυγούστου σε οδό Βασιλέως Γεωργίου στ της Αγγίας, της οδού Χάνδακος σε οδό Φραγκλίνου Ρούσβελτ και της λεωφόρου Μοροζίνι σε λεωφόρο Ουΐνστον Τσώτσιλ (φαίνεται ότι ο Φραγκίσκος Μοροζίνι την «πλήρωσε» για την Ιταλική καταγωγή του ή και για τη συμμετοχή του στην καταστροφή του Παρθενώνα, αν και με κάποια χρονική καθυστέρηση αν επρόκειτο για το δεύτερο).

Από τα δημοσιεύματα των εφημερίδων του Ηρακλείου της περιόδου που προηγήθηκε της γερμανικής εισβολής ξεχωρίζουν τρία άρθρα.

Εκείνο του δικηγόρου Ρούσου Κούνδουρου που έγραφε κάτω από τον τίτλο «δεν θα σβήσει ποτέ ο ήλιος» ανάμεσα σε άλλα και τα παρακάτω αξιοσημείωτα:

«... Ημπορεί η δοκιμασία της σημερινής γενεάς να λάβη την έκτασιν κατακλυσμού παγκοσμίου. Αλλά τα ιδανικά δεν θα καταποντισθούν. Οι αθλοφόροι πολεμισταί μας μετέβαλαν την Ελλάδα εις νέαν κιβωτόν, η οποία θα τα διασώση και θα τα διαφυλάξη, ως τα άγια των αγίων, διά να τα παραδώση άλλην μιαν φοράν εις τους ανθρώπους που θα επιζήσουν.

Ημπορεί να κρημνισθούν αι εκκλησίαι μας και να καταστραφούν τα νοσοκομεία μας και τα σχολεία μας και να σωριασθούμεν εις ολοκαυτώματα και να μας περιβάλουν τα ερείπια των αγριοτήτων και των επονειδίστων και ανοσίων πράξεων των εχθρών μας. Αλλ' ο ήλιος της δικαιοσύνης, ο αληθινός θεός, δεν θα σβήση. Και ο ήλιος της ελευθερίας, η Ελλάς, δεν θα σκοτινιάση. Το ζωοφόρο φως του και η άσβεστη φλόγα του ανανεωμένα θα φωτίζουν και θα θερμαίνουν και τας χιλιετηρίδας του μέλλοντος...

Ημπορεί ο άξων με την σατανικήν δύναμιν και επιτηδειότητά του να παρέσυρε πολλά κράτη και πολλούς λαούς μεγαλυτέρους και να κατέκτησε την Ευρώπην με τους τροχούς του. Αλλά καμία δόξα δεν εστάθη εις την γην αμετάθετος. Και εις κάθε κίνησν που γυρίζει ο τροχός το μικρότερον εμπόδιον είναι ικανόν να τον εκτροχιάση...».

Ο επίσης δικηγόρος Γεώργιος Σκουλάς, σε άρθρο του με τίτλο «να κρατήσωμεν υψηλά το όνομά μας και το όνομα της Ελλάδος» γράφει, ανάμεσα σ' άλλα:

«Με ευψυχίαν και με Θάρρος απτόητοι, σταθεροί και αποφασιστικοί, ημείς οι εναπομείναντες Κρήτες, με όλους του Αδελφούς Έλληνας, όσους ευρίσκονται κοντά μας και με όλους τους Αδελφούς Ελευθέρους Αγωνιστάς των Συμμάχων Λαών, όσους ευρίσκονται παρά την Σημαίαν μας, ας δώσωμεν τας Θυσίας μας, ας πυκνώσωμεν με ενθουσιασμόν και με πείσμα τας τάξεις και ας φυλάξωμεν τας ακτάς μας, το χώμα μας και τα ιερά μας!

Η Κρήτη έμεινεν η κιβωτός της Ελευθερίας!

Κρήτες... εις Προσοχήν!...

Εις το προσκλητήριον αυτό της Τιμής και της Ιστορίας, ας κρατήσωμεν υψηλά το όνομά μας και το όνομα της Ελλάδος...»

Ο ιστορικός Γιάννης Μουρέλλος, σε άρθρο του με τον πολυσήμαντο και πολεμικό τίτλο «δώστε μας τουφέκια» (που εσχετίζετο ασφαλώς με τον αφοπλισμό των Κρητικών από το τεταρτοαυγουστιανό καθεστώς που είχε τοποθετήσει πάνω απ' όλα τις ανασφάλειές του, κατάληγε ως εξής:

«Όλοι οι Κρητικοί, μικροί και μεγάλοι, ξέρουν την ιερά τους υποχρέωση και θα ριζώσουν τα κορμιά των στ' ακρογιάλια της ματωμένης πατρίδας των και θα στηλώσουν τις ψυχές των, φραγμό αδιαπέραστο, μπρος σε οιονδήποτε εισβολέα.

Δώστε μας τουφέκια κι είμαστε έτοιμοι. Δώστε μας τα υλικά μέσα γιατί τίποτ' άλλο δε μας λείπει, για να δείξωμεν στους συμμάχους μας Άγγλους πως είμαστε ικανοί να προστατεύσωμε τα ακρογιάλια μας και να κάμωμεν σεβαστούς στους εχθρούς, όχι μόνον τους τάφους των προγόνων μας, αλλά και τους τάφους των Άγγλων που σκοτώθηκαν για την ελευθερία μας.

Δόστε μας τουφέκια...»

Επέμεινα στα τρία αυτά άρθρα και γιατί απετέλεσαν την ψυχική προετοιμασία και τη φρονηματιστική προγύμναση για ό,τι μεγαλειώδη ακολούθησαν αλλά και γιατί οι δυο από τους τρεις αρθρογράφους της επίμαχης (κυριολεκτικά) περιόδου που ανθολόγησα, ο Γεώργιος Σκουλάς και ο Ρούσος Κούνδουρος, τελείωσαν με έργο την αρετή του λόγου των. Τουφεκίσθηκαν για την αντιστασιακή δράση των από τον κατακτητή, ένα χρόνο μετά τη συγγραφή του άρθρου του ο πρώτος και δυόμισι χρόνια ο δεύτερος, τραγουδώντας τον εθνικό μας ύμνο και απευθύνοντας λόγους για τη Δημοκρατία, την αρετή, την ελευθερία και την αξιοπρέπεια των λαών στους δημίους των, μιλώντας με την

ιστορία κατά πρόσωπον.

Η αντίσταση κατά του κατακτητή, μια κίνηση που προανήγγειλε ο Ηρακλειώτικος τύπος, όπως, προσπάθησα να σας περιγράψω, και που άρχισε με την πτώση των αλεξιπτωτιστών, συνεχίσθηκε δε αδιάλειπτα σε όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, καταγράφηκε με πολλούς τρόπους.

Αναφέρω μερικούς.

- Με προκηρύξεις, που κυκλοφόρησαν
- Με τις εφημερίδες τοίχου
- Εμμέσως με τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες του κατακτητή
- Με τα ημερολόγια που κράτησαν έλληνες πολίτες
- Με τις «αναμνήσεις» των αντιστασιακών που δημοσιεύθηκαν μετά τον τερματισμό της κατοχής.
- Με τα γερμανικά αρχεία της κατοχής

Την ύπαρξη των προκηρύξεων που κυκλοφορούσε η αντίσταση και των εγγραφών στους τοίχους που αποκτούσαν έτσι τη δική των ιστορία τις πληροφορούμαστε και από τις αποφάσεις των στρατοδικείων και από τα δημοσιεύματα του τύπου του κατακτητή καθώς και από τα γερμανικά στρατιωτικά αρχεία.

Τα «σώματα» των προκηρύξεων δεν αποκλείεται να σώζονται σε κάποιο αρχείο κάποιας από τις αντιστασιακές οργανώσεις που δεν είναι, όμως, εύκολα προσπελάσιμο.

Από το άλλο μέρος η ύπαρξη αντιστασιακών εφημερίδων – που προϋποθέτει μια κανονικότητα, έστω σχετική – δεν εντοπίζεται παρά μόνο στο τέλος της κατοχικής περιόδου με την εφημερίδα της Εθνικής Οργάνωσης Κρήτης (Ε.Ο.Κ.) «Νίκη», που συνέχισε και για λίγους μήνες μετά την απελευθέρωση την έκδοσή της και ως «κανονική».

Ο «Κρητικός Κήρυξ» ήταν το ελληνόφωνο όργανο του γερμανού κατακτητή που εκάλυπτε το νομό Ηρακλείου, το αντίστοιχο του «Παρατηρητή» στα Χανιά.

Συνδιευθυντές και συνεκδότες του για τους πρώτους δυόμισι μήνες της έκδοσης, από την 1.8.1941 που κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο του έως τις 31.10.1941, ήσαν οι Μιχαήλ Μαρνελάκης και Πέτρος Βάρβογλης ενώ από την 1.11.1941 έως το τραγικό τέλος του της 19.6.1944 (εκτελέσθηκε από τους αντάρτες) εμφανίζεται ο Πέτρος Βάρβογλης, στη συνέχεια δε και μέχρι

την 7.10.1944 εμφανίζεται ως διευθυντής ο Θρασύβουλος Σταυράκης.

Για να γίνει αντιληπτό το μέγεθος του κατοχικού πληθωρισμού παραθέτω την τιμή του πρώτου φύλλου της 1.8.41 (δραχμές 2) και του τελευταίου της 7.10.1944 (δρχ. 5.000.000).

Ο «Κρητικός Κήρυξ» δεν έκρυβε τις σχέσεις του που έφταναν μέχρι την πλήρη ταύτισή του με τις κατοχικές δυνάμεις· αντίθετα τις διακήρυσσε με όση γινόταν περηφάνεια.

Σ' ένα από τα πρώτα φύλλα του λ.χ. διαβάζουμε πράγματι σε περίοπτη θέση την παρακάτω ανακοίνωση:

«Κατόπιν της από 20.10.41 διαταγής του Γερμανικού Φρουραρχείου η ενταύθα εκδιδομένη εφημερίς ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΚΗΡΥΞ ορίζεται ως επίσημον φύλλον του Νομού.

Εις ταύτην δέον να δημοσιεύωνται πάσαι αι κοινοποιήσεις αι αφορώσαι τον Νομόν ακόμη και αι υπό της Στρατιωτικής Διοικήσεως εκδιδόμεναι διαταγαί.

Ο Νομάρχης

Ι. ΠΑΣΣΑΔΑΚΗΣ»

Στην εφημερίδα «Κρητικός Κήρυξ» περνούσαν, έστω και εμμέσως, αρκετές από τις ειδήσεις για την αντίσταση – τρομοκρατία την αποκαλούσαν οι συντάκτες του – και συγκεκριμένα εκείνες που έκρινε η ναζιστική προπαγάνδα ότι έπρεπε να παρουσιασθούν για να πτοηθεί ο ντόπιος πληθυσμός από τα μέτρα των αντιποίνων που ελαμβάνοντο για την αντιμετώπισή της.

Η εκτέλεση λ.χ. των 50 πατριωτών που έλαβε χώρα στις 14 Ιουνίου 1942 παρουσιάζεται στην εφημερίδα «Κρητικός Κήρυξ», ύστερα από δύο μέρες.

«ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

Εξ αιτίας σοβαράς ενεργείας σαμποτάζ (ήτις έλαβε χώραν κατά την νύκτα της 13ης προς την 14ην Ιουνίου 1942) και εις την οποίαν ενέργειαν συμμετείχεν εμμέσως και μέρος του πληθυσμού, ετυφεκίσθηκαν κατά την 14η Ιουνίου 1942 εις Ηράκλειον 50 όμηροι.

Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ».

Οι πληροφορίες, πάντως, που αντλούμε από την εφημερίδα «Κρητικός Κήρυξ» για την περίοδο της γερμανικής κατοχής και για το νομό Ηρακλείου, αν και άκρως μονόπλευρες και ενταγμένες στη ναζιστική προπαγάνδα, είναι

εξαιρετικά πολύτιμες για τον ερευνητή και ενισχύουν τις άλλες πηγές.

Ας δούμε, όμως, την πρακτική της προπαγάνδας των ναζί και των ανθρώπων των, όπως εμφανίζεται αυτή σ' ένα δημοσίευμα της εφημερίδας «Κρητικός Κήρυξ» που πέρασε στις 5.10.1944, δύο μόλις μέρες πριν από το οριστικό κλείσιμό της.

Οι Γερμανοί είχαν αρχίσει να εγκαταλείπουν το σύνολο των κατακτήσεών των. Η προπαγάνδα των, όμως, ήταν απτόητη. Έτσι ο «Κρητικός Κήρυξ» γράφει στο βασικό του δημοσίευμα «για τα πλεονεκτήματα της σύντμησης του μετώπου για τους Γερμανούς», ενώ ονομάζει, στο ίδιο πάντα δημοσίευμα, την υποχώρηση των Γερμανών «πόλεμο των κινήσεων».

Πολλοί θα ήσαν εκείνοι που κράτησαν, έστω για κάποιο χρονικό διάστημα, ένα «ημερολόγιο» των συμβάντων στης κατοχής. Σίγουρα θα είχαν καταγράψει και τις κινήσεις της αντίστασης κατά του κατακτητή που θα έφερνε ένα σκίρτημα ή και το δέος στις ψυχές των.

Ένα τέτοιο ημερολόγιο είχε πέσει στα χέρια μας, στο Δήμο Ηρακλείου, όταν ήμουνα επικεφαλής του. Το είχε συντάξει ο τραπεζικός υπάλληλος Δημήτρης Ηγουμενάκης που βγαίνοντας ένα απομεσήμερο από το σπίτι του – ήταν η 14η Ιουνίου του 1942 – αγγαρεύθηκε, μαζί με άλλους, από τους Γερμανούς για να εκτελέσουν τις απαραίτητες εργασίες που απαιτούσε η εκτέλεση και η ταφή των 50 πατριωτών, ένας Σίμωνας Κυρηναίος της εποχής μας.

Η περιγραφή του Δημήτρη Ηγουμενάκη – που περιλήφθηκε σ' ένα φυλλάδιο που εξέδωσε ο Δήμος Ηρακλείου – ήταν λιτή και απέριττη αλλά και συγκλονιστική. Ιδιαίτερα συγκινητική είναι η μεταφορά των λόγων που εκφώνησαν ορισμένοι από τους μελλοθάνατους με ακροατές τους συντρόφους των στη θυσία αλλά και τους δημίους των. Θέμα των η αρετή, η ελευθερία, η ατομική και εθνική αξιοπρέπεια, η υπεροχή των θυμάτων έναντι των θυτών.

Πρόκειται για ένα κείμενο που θα έπρεπε να διδάσκεται στα σχολεία για να συντηρείται το φρόνημα – αν κάτι τέτοιο κρίνεται σκόπιμο ή επιθυμητό.

Είναι βέβαιο ότι και άλλα τέτοια ημερολόγια θα βρίσκονται κάπου «καταχωνιασμένα», ανάμεσα σ' άλλα χαρτιά. Ίσως μια επίμονη αναζήτηση να τα ανέσυρε και να τα παράδιδε στις συλλογές των ενθυμημάτων και στον ιστορικό της περιόδου.

Την καταγραφή της αντίστασης επιχειρούν και οι καταθέσεις, τα απο-

μνημονεύματα των πρωταγωνιστών και των δευτεραγωνιστών της.

Πολύ βοήθησε στην καταγραφή του σχετικού υλικού που παρουσίασαν οι πρωταγωνιστές και οι δευτεραγωνιστές της εθνικής αντίστασης ο εκπαιδευτικός και λογοτέχνης κ. Αντώνιος Σανουδάκης που, θα πρέπει να σημειωθεί, αντιμετώπισε έντονη κριτική παρ' όλ' αυτά γι' αυτήν την πέρα για πέρα αξιέπαινη και εθνική, θα πρόσθετα, πρωτοβουλία του, που του στοίχισε πολλά σε χρόνο και σε ψυχική ηρεμία.

Εκείνο, βέβαια, που πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας όταν διαβάζουμε απομνημονεύματα, αδιάφορο αν αυτά γράφτηκαν πριν εκατοντάδες χρόνια ή αν είναι σύγχρονα και για να αποκρούσουμε τις επιθέσεις, εναντίον των συγγραφέων ή των επιμελητών της έκδοσής των, είναι ότι αυτά αποτελούν πρώτης τάξης, πιθανόν, αλλά πρώτο υλικό για την ιστορία. Σε καμιά περίπτωση δε δεν είναι ιστορία αυτή καθ' εαυτή.

Την εθνική αντίσταση κατέγραψαν, τέλος, και οι ίδιοι οι Γερμανοί κατακτητές, βρίσκεται δε συγκεντρωμένη αυτή η καταγραφή στα αρχεία των που διασώζονται στο ίδρυμα που εδρεύει στο Φράιμπουργκ της Γερμανίας όπου στεγάζονται τα αρχεία του γερμανικού στρατού.

Αλλά νομίζω ότι αξίζει του κόπο να πούμε γι' αυτά λίγα πράγματα.

Ήταν στο γραφείο του μακαρίτη πια Σταύρου Μπίρη, εκδότη στο επάγγελμα και βουλευτή και υπουργού στις κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου, στις αρχές του Απρίλη του 1967, που άκουσα για πρώτη φορά να γίνεται λόγος για τα γερμανικά αρχεία της κατοχής στην Κρήτη.

Μου μίλησε γι' αυτά ο κ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, ο καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Βιέννης, γνωστός ερευνητής των αυστριακών αρχείων και συγγραφέας δημοφιλών ιστορικών βιβλίων («δόξα και διχασμός» κ.λ.π.).

Ο κ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης μου είπε για το πώς μεταφέρθηκαν τα αρχεία της κατοχής που αφορούσαν την Κρήτη από τα Χανιά, τελευταίο σημείο στο οποίο συγκεντρώθηκαν οι Γερμανοί μετά την αποχώρησή των από την ανατολική και κεντρική Κρήτη, πως βρέθηκαν, άγνωστο κάτω από ποιες ακριβώς συνθήκες, στη Βιέννη για ένα χρονικό διάστημα, για το πώς τα πήραν ενδιαφερόμενες υπηρεσίες στην Αμερική όπου ταξινομήθηκαν και φακελώθηκαν για πάσαν θεμιτή (και αθέμιτη, βέβαια) χρήση και για το πώς κατέληξαν στο Φράιμπουργκ, στο ίδρυμα που στεγάζει τα αρχεία του Γερμανικού στρατού.

«Τις πρώτες μέρες που βρέθηκαν στη Βιέννη μπορούσε ο καθένας να πάρει αντίγραφα», μου είπε ο Ενεπεκίδης.

Και συνέχισε: «Στα αρχεία θα δεις και την πρακτορική δράση ενός Έλληνα πολιτικού που εμφανίζεται σήμερα μέγας και τρανός».

Δώσαμε ραντεβού με τον κ. Ενεπεκίδη για τις αρχές του Ιούνη (για το 1967 πάντα ο λόγος), στη Βιέννη, για να μου δείξει από κοντά τα έγγραφα στα οποία αναφερόταν. Μας πρόλαβαν, όμως, οι συνταγματάρχες και τις μέρες του ραντεβού στη Βιέννη βρέθηκα φιλοξενούμενος του ελληνικού Δημοσίου στα πολυτελή ενδιαιτήματα των επανορθωτικών φυλακών Χανίων και των εγκληματικών φυλακών του Ιτζεδίν.

Την επόμενη φορά, που υπέπεσαν στην αντίληψή μου τα γερμανικά αρχεία της κατοχής στην Κρήτη, ήταν όταν διάβασα το βιβλίο του Άλμπερτ Σπέερ, υπουργού εφοδιασμού του Χίτλερ, που αναφερόταν στο «Τρίτο Ράιχ εκ των ένδον».

Εκεί συνάντησα μια περιγραφή για το πώς τα αρχεία βρέθηκαν ατόφια από τα Χανιά στη Βιέννη κάπως έμμεση, βέβαια, αλλά σαφή παρ' όλ' αυτά.

Μεταφέρω τη σχετική περικοπή αυτούσια («Inside the third Reich», Albert Speer, εκδόσεις AVON σελ. 509-510), σε πρόχειρη μετάφρασή μου από την αγγλική έκδοση.

«... Θυμάμαι πολύ καλά τη μια και μόνη φορά που ο Χίτλερ σιωπηρά, αν και απρόθυμα, συγκατένευσε σε μια διαπραγμάτευση με τον εχθρό. Αργά το φθινόπωρο του 1944 ο βρετανικός στόλος απέκοψε τα γερμανικά στρατεύματα που βρισκόντουσαν στα ελληνικά νησιά από κάθε επαφή με τις ηπειρωτικές περιοχές. Και όμως παρά τον ολοκληρωτικό έλεγχο στη θάλασσα, οι γερμανικές μονάδες πήραν την άδεια να επιβιβασθούν στα πλοία και να πλεύσουν ανεμπόδιστα στην ηπειρωτική Ελλάδα. Σε μερικές περιπτώσεις τα γερμανικά πλοία πέρασαν τόσο κοντά από τις βρετανικές ναυτικές μονάδες ώστε έβλεπαν με το μάτι τα μεν τις δε. Σε αντάλλαγμα η Γερμανική πλευρά είχε συμφωνήσει να χρησιμοποιήσει αυτά τα στρατεύματα για να κρατηθεί η Θεσσαλονίκη από τους Ρώσους και μέχρις ότου φτάσουν οι Βρετανικές δυνάμεις.

Όταν η επιχείρηση τελείωσε – είχε προταθεί από τον Γιαντλ – ο Χίτλερ παρατήρησε: "Είναι η μοναδική φορά που έχουμε συγκατατεθεί σε κάτι τέτοιο...".

Την άνοιξη του 1993 διάβασα στις εφημερίδες για μια διάλεξη του έδι-

δε, στην Καβάλα, αν θυμάμαι καλά, ο καθηγητής κ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης.

Ήλθα σε επαφή μαζί του και κανονίσαμε μια συνάντηση στην Αθήνα.

Η συζήτηση που είχαμε ήταν πολύ ενδιαφέρουσα και, όπως ήταν φυσικό, κατέληξε στα αρχεία της γερμανικής κατοχής στην Κρήτη. Μου έδωσε το στίγμα για να τα βρω και κανόνισα έτσι μια μετάβαση στο Φράμπουργκ «για να τα ψηλαφήσω, με τα χέρια μου».

Βρέθηκα για μια εβδομάδα, σ' αυτήν την όμορφη πόλη της Νοτιοδυτικής Γερμανίας (που τη γνωρίζουμε και από το ότι εκεί πέθανε ο δικός μας Νίκος Καζαντάκης), περνώντας όλα τα πρωινά στο ίδρυμα που φυλάσσει τα αρχεία του γερμανικού στρατού, μπροστά στους φακέλλους της Κρήτης.

Με τις όχι πάνω από 500 γερμανικές λέξεις που γνωρίζω δεν ήμουνα σε θέση να μάθω τι ακριβώς περιείχε το κάθε έγγραφο.

Μου έφταναν, όπως, και μου περίσσευαν αυτές οι 500 λέξεις για να εντοπίζω ποια έγγραφα θα ζητούσα να μου αναπαραγάγουν σε φωτοτυπίες.

Οι άνθρωποι του ιδρύματος ήσαν απόλυτα πρόθυμοι για εξυπηρέτηση αλλά και απόλυτα ενήμεροι για το τι γνήσιο «χρυσάφι» αντιπροσώπευαν τα αρχεία των για κάθε φίλο της ιστορικής έρευνας, επαγγελματία ή ερασιτέχνη.

Στις αρκετές δεκάδες χιλιάδες έγγραφα γερμανικών αρχείων της κατοχής της Κρήτης, καταγραφόταν πράγματι, με γερμανική μέθοδο και τάξη, η Κρητική τραγωδία 1941-1944 με εντυπωσιακή πληρότητα.

Οι πολεμικές επιχειρήσεις, οι στερήσεις, οι καταστροφές, η πείνα, οι εκτελέσεις, οι γερμανόφιλοι και οι αγγλόφιλοι, οι αντάρτες, τρομοκράτες ή συμμορίτες κατά τους συντάκτες των κατοχικών εγγράφων, οι συνεργάτες του κατακτητή και οι αμοιβές των αλλά και οι πολιτιστικές επιδόσεις του, μιας και οι Γερμανοί δεν ξεχνούσαν στο ενδιάμεσο του ξεκληρίσματος της Βιάννου λ.χ. να οργανώσουν ένα μουσικό απόγευμα στα ανάκτορα της Φαιστού ή μια παράσταση βαριετέ στον κινηματογράφο, τότε της Όασης, το σημερινό δημοτικό Κηποθέατρο Νίκος Καζαντζάκης, είναι μερικοί μόνο από τις εκατοντάδες των τίτλων των γερμανικών αρχείων της κατοχής.

Εννοείται ότι τα αρχεία αυτά πρέπει να έλθουν στην Κρήτη.

Συνεννοήθηκα τότε, την άνοιξη του 1993, με τους ανθρώπους των αρχείων του γερμανικού στρατού, για μια μεταφορά των, με φωτοτυπίες ή με μικροφωτογραφήσεις, στην Κρήτη, στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, το αγαπημένο παιδί της 15χρονης δημαρχίας μου στο Ηράκλειο, ας

μου συγχωρήσετε την αδυναμία, οι Γερμανοί δεν είχαν αντιρρήσεις, μιας και τα αρχεία είχαν «ανοίξει», όπως είναι ο τεχνικός όρος για τα αρχεία που αποκτούν πρόσβαση στον ερευνητή.

Απευθύνθηκα στο Δήμο Ηρακλείου – που πήρε σχετική απόφαση για τη μεταφορά των, μια μεταφορά που παραμένει, όμως, ανεκτέλεστη, τώρα και 7 χρόνια.

Η άποψή μου: αν τελικά ο Δήμος Ηρακλείου επιμένει στην άρνησή του στην ουσία να μεταφέρει τα αρχεία της γερμανικής κατοχής στην Κρήτη, θα πρέπει να αναλάβει τη σχετική πρωτοβουλία ένας άλλος οργανισμός, το ιστορικό αρχείο της Κρήτης ή η Ε.Κ.Ι.Μ. του Ηρακλείου.

Και τελειώνω με μια επισήμανση:

Είναι μεγάλη υπόθεση η μάχη της Κρήτης και η αντίσταση των Κρητικών.

Τόσο μεγάλη ώστε δεν επιτρέπεται να την αφήσουμε να γίνει σαν μια «ξένη φορτική», για να θυμηθούμε τον Αλεξανδρινό, τον Καβάφη, φορτώνοντάς την με ρητορείες, με ασημαντότητες, με επαναλήψεις.

Πρέπει να αναβαθμισθεί ο γιορτασμός της.

Και σαν πρώτη κίνηση προς την ουσιαστική αναβάθμιση προτείνω την επιτέλους προαγωγή των επιμέρους εκδηλώσεων σε πραγματικά παγκρήτιο εορτασμό. Μάχη της Κρήτης, εξάλλου, ονομάστηκε αλλά και ήταν, και όχι μάχη των Χανίων, του Ρεθύμνου, του Ηρακλείου ή του Λασιθίου.

Ήταν ο ενιαίος, ο παγκρήτιος γιορτασμός, μια παλιά μου πρόταση, σε επίπεδο Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Έπεσε τότε στο κενό. Μη ρωτάτε το γιατί.

Την επαναφέρω πάντως χωρίς δισταγμό.

Και σας ευχαριστώ για την υπομονή σας.

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Η Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης οργανώνει ημερίδα, στο Πολιτιστικό Κέντρο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυδωνίας και Αποκορώνου (Αντωνίου Γιάνναρη 2, Χανιά), την Τετάρτη 17 Μαΐου 2000, στις 6.00 το απόγευμα, με θέμα: «Η Μάχη της Κρήτης, η Αντίσταση του Κρητικού Λαού και ο τοπικός Τύπος».

Το Διοικητικό Συμβούλιο της ΙΛΑΕΚ
Σας προσκαλεί να παρακολουθήσετε την ημερίδα.

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

Ο Πρόεδρος
Κώστας Μουτζούρης

Ο Γραμματέας
Σταμάτης Αποστολάκης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

18.00 Καλωσόρισμα από την ΙΛΑΕΚ. Χαιρετισμοί

18.20 Γιώργος Μαργαρίτης: Η Μάχη της Κρήτης μέσα στη διεθνή συγκυρία

18.50 Σταμάτης Αποστολάκης: Η Γερμανική Κατοχή στην Κρήτη (1941-45) μέσα από τα φύλλα της εφημερίδας «Παρατηρητής»

19.10 Μιχάλης Γρηγοράκης - Στέλλα Αλιγιζάκη: Ο κατοχικός Τύπος των Χανίων

19.30 Αντωνία Μποτωνάκη - Παπαδομανωλάκη: Από το αρχείο του Μιχάλη Μποτωνάκη

19.50 Διάλειμμα

20.10 Αντώνης Σανουδάκης: Αντιστασιακές εφημερίδες Ηρακλείου κατά την Κατοχή

20.30 Μανόλης Καρέλλης: Η Αντίσταση και ο Τύπος στο Ηράκλειο

20.50 Ζαχαρίας Αντωνάκης - Μιχάλης Τρούλης: Ο αντιστασιακός Τύπος στο Ρέθυμνο

21.30 Κατάθεση μαρτυριών - Συζήτηση

22.00 Λήξη των εργασιών

Συντονιστής: Κώστας Μουτζούρης

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

ΤΟΠΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΥΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1941-1945)*

Ευλαβικό αφιέρωμα,
στην ιερή μνήμη των γονέων μου.

Α΄. Ο ΓΟΛΓΟΘΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ*

1. – Οφείλομε να ξεκαθαρίσουμε από την αρχή, της σύντομης αυτής συνεισφοράς–εισήγησής μας, στο εφετινό επιβεβλημένο και ιερό θέμα της ημερίδας της Ιστορικής, Λαογραφικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Κρήτης (ΙΛΑΕΚ): «*Τόποι μαρτυρίου της Κρήτης*» εννοείται κατά κύριο λόγο, «ο περί και εντός των φυλακών Αγιάς χώρος» και από ολιγότερους η «Μάνδρα».**

Ο ίδιος περίπου χώρος των φυλακών Αγιάς, προσαγορεύτηκε και γράφτηκε ως: «Το Χαϊδάρι της Κρήτης»[1], ο Κρανίου τόπος[2] της τετραετίας 1941-45, για τους Κρητικούς», και τους από άλλα μέρη της Πατρίδας μας πατριώτες, και τους Συμμάχους της Κοινοπολιτείας, που πολέμησαν, έδρασαν,

---

* Α΄ Εισήγηση στην Ημερίδα που οργάνωσε η ΙΛΑΕΚ στο Πολιτιστικό Κέντρο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυδωνίας και Αποκορώνου στις 16-5-2001, με θέμα: Οι *Τόποι μαρτυρίου και θυσίας στην Κρήτη (1941-1945)*. Στην ημερίδα αυτή έγιναν άλλες έξι εισηγήσεις: Κώστας Μουτζούρης, *Βαρύ το τίμημα που πλήρωσε η Κρήτη*, Ιωάννης Δ. Αναστασάκης, *Οι τόποι μαρτυρίου και θυσίας στο Νομό Χανίων*, Μάρκος Πολυουδάκης, *Οι τόποι μαρτυρίου και θυσίας στο Ρέθυμνο*, Μανώλης Καρέλλης, *Οι τόποι μαρτυρίου και θυσίας στο Ηράκλειο* και Γιάννης Χρηστάκης, *Οι τόποι μαρτυρίου και θυσίας στο Λασίθι*.

** Σημ. δική μας: *Μου ανατέθηκε ο Γολγοθάς και ο Νέ-Γιώργης-Παλαιόχωρας*, σε αναγνώριση της μόνιμης συναισθηματικής φόρτισής μου εξαιτίας των ζωντανών αναμνήσεων των διηγήσεων της αείμνηστης Μητέρας μου η οποία παρέμεινε έγκλειστος των φυλακών Αγιάς από 1.9.1943 μέχρι 30.10.43, και της καταναγκαστικής εργασίας (αγγαρείας) του επίσης αείμνηστου Πατέρα μου, στα οχυρωματικά έργα Παλαιόχωρας, το 1942.

[1] *Έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως Ωοτήτων εν Κρήτη*, σ. 39, Ηράκλειο, 1983

[2] *Ευάγγ. Φρόνιμος:* Αγιά, οι φυλακές του θανάτου», περ. «Κρητ. Εστία», τ. 3, 1949, σ. 7 κ.ε.

έζησαν εδώ, τα χρόνια εκείνα, και η ζωή και δραστηριότητά των εμπλέκτηκε με τις φυλακές Αγιάς, «το ελληνικό Νταχάου»[3] και Άουσβιτς».

Οι Αγροτικές Φυλακές Αγιάς κτίστηκαν στην τετραετία: 1928-1932 και συγκεκριμένα το 1930, στη ομώνυμη ελώδη τότε περιοχή Ν.Δ. των Χανίων και σε απόσταση από την πόλη 8 περ. χλμ. Προορισμός της φυλακής η στέρηση, για ένα διάστημα της ελευθερίας των καταδίκων του κοινού Ποινικού Δικαίου, για σωφρονισμό. Οι κατάδικοι Αγιάς ηργάζοντο και εργάζονται και σήμερα, σε αγροτικά κτήματα αφ' ενός για ωφέλεια του κοινωνικού συνόλου και αφ' ετέρου διότι ο χρόνος φυλάκισης εδώ, διπλασιάζεται και επομένως οι έγκλειστοι αποδίδονται γρηγορότερα στην Κοινωνία.[4]

Το Μάιο όμως του 1941, «κατά την από αέρος εισβολήν των Γερμανών» στην περιοχή, κατάφερε ο Στούντεντ με τις αλλεπάλληλες επιθέσεις του, να προσγειώσει εδώ το 3ο Σύνταγμα αλεξιπτωτιστών με επικεφαλή το συν/ρχη Χάϊντριχ. Είναι γνωστά όσα διαδραματίστηκαν κατά τη μάχη, εδώ. Οι λυσσαλέες επιθέσεις, οι καταλήψεις και ανακαταλήψεις, μέχρι την εδραίωση, τελικά, του εισβολέα.

Αμέσως μετά, στην είσοδο των μέχρι τότε Αγροτικών Φυλακών, τέθηκε η γερμανική πινακίδα:

«- KRIEGSWEHRMACHT GEFÄNGNIS

- Στρατιωτικές Πολεμικές Φυλακές»[5].

«Κτίζονται καινούρια κελλιά, μια ολάκερη πτέρυγα. Ενισχύεται ο ψηλός μαντρότοιχος. Τοποθετούνται διπλές σκοπιές, συρματοπλέγματα, φωλιές πυλοβόλων, που κάνουν αδύνατη την απόδραση των δυστυχισμένων εκείνων, που η κακή τους μοίρα θα τους έριχνεν' εκεί. Τρόμος θανάτου απλώνεται σ' όλη την περιοχή, από τις πρώτες μέρες, ως το τέλος της γερμανικής Κατοχής, διάστημα κατά το οποίο 20.000 περίπου Κρητικοί, πέρασαν απ' αυτή την Κόλαση...»[6]

Αλήθεια, σήμερα, 2001, εξήντα σωστούς χρόνους, μετά, είμαστε σε θέση ν' απαντήσουμε τον ακριβή αριθμό των αθώων θυμάτων (ανδρών, γυναικών

---

[3] *Ευτύχης Μαλεράκης:* «Το Λουσβιτς της Κρήτης», «Χανιά-1984», σ. 5 κ.ε.

[4] *Ευτ. Μαλεράκης:* Όπ. παραπ. σ.5

[5] *Ευάγγ. Φρόνιμος:* «Αγιά, οι φυλακές του θανάτου», περ. «Κρητ. Εστία», τ. 3, 1949, σ. 7 κ.ε.

[6] *Ι. Γ. Μανωλικάκης:* «Ο Γολγοθάς της Κρήτης», Αθήνα, 1951, σ.122

και παιδιών), που πέρασαν απ' εδώ;

Είμαστε απόλυτα βέβαιοι για τον οριστικό αριθμό των πατριωτών, που μαρτύρησαν στην όλη περιοχή, εντός και εκτός των φυλακών Αγιάς, καθώς και σε ποιό μέγεθος φτάνει ο αριθμός των εις τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως της Γερμανίας σταλέντων, από αέρα και... θάλασσα;

- Δεν είναι πολλά χρόνια, που κατά το όργωμα σε αγροτική περιοχή πλησίον των φυλακών, το υνί του αρότρου «ανέσυρε σκελετούς που ήσαν δεμένοι με καλώδιο, το οποίο μπλέχτηκε στο υνί...»[7].

- Ρωτούμε τον «σφαιροφαγωμένο στύλο της Αγιάς», που είναι στη «Μάντρα», στην λαγκαδιά, λίγο πιο πάνω από τις φυλακές, αν μετρούσε όσους τον «ακουμπούσαν» ώσπου να ξεψυχίσουν, από τις γερμανικές ριπές, αξημέρωτα, μα δε μας απαντά!

- Στεκόμαστε στα χείλη του πηγαδιού πλάϊ στο Μνημείο κι αναρωτούμε, με πόσων πατριωτών τα σφαιροφαγωμένα κορμιά γέμισεν, και με πόσα άλλα χωρισμένα από τον μακάβριο πέλεκυ, ανέβασε και ξεχείλησε νερά και αίματα, μα κείνο σιωπηλό μένει...

- Περνοδιαβαίνομε την ατέλειωτη σειρά των κελιών των 6 και 8 ατόμων, μα τότε 60 και 70, και τα ρωτούμε αν θυμούνται πόσων καρδιών χτύπους έννοιωσαν, μα πάλι, άκρα σιγή εισπράττουμε...

- Κατηφορίζουμε ως τις μακάβριες «ντούγκλες», εκείνα τα φρικτά και τρομερά δεκαπέντε ολοσκότεινα κελιά των μελοθάνατων πατριωτών, πάνω στη βόρεια πλευρά των φυλακών, και τα θερμοπαρακαλούμε να μιλήσουν, να διηγηθούν, λιτά έστω και στεγνά, για ονόματα και λεβεντιές που χάθηκαν εκεί, φωνάζοντας: «ζήτω η Ελλάδα», «Κουράγιο αδέρφια», ώσπου να ξεψυχίσουν, μα κείνα συνεχίζουν εξήντα τόσα χρόνια να κρατούν σιωπηλά τον αβάσταχτο πόνο τους...

Γράφει ο Γιάννη Δ. Τσίβης, στο έργο του: «Χανιά, Κατοχή και Αντίσταση»[8] γι'αυτά τα μακάβρια κελιά:

»... Μετά τη λέξη της διαδικασίας [της δικής μου στο Στρατοδικείο στα Χανιά, από το οποίο καταδικάστηκα σε θάνατο], δυό γκεσταμπίτες με

---

[7] *Ευτ. Μαλεφάκης:* Όπ. Παραπάνω, σ.9

[8] *Γιάννης Δ. Τσίβης:* «Χανιά, Κατοχή και Αντίσταση», Αθήνα, 1985, σ. 102-120

παράλαβαν, μ' επιβίβασαν σ' ένα τζιπ και μ' οδήγησαν στις φυλακές Αγιάς και μ' έκλεισαν στα κελιά των μελλοθάνατων.

Τα κελλιά αυτά ήσαν ένα χαμηλό ισόγειο, στενόμακρο κτίριο, που βρίσκονταν στη ΒΔ. πλευρά του περίβολου της μεγάλης αυλής των φυλακών Αγιάς, εντελώς ξεκομμένο από τα κτίρια των κεντρικών φυλακών. Τα κελιά αυτά, των μελλοθανάτων ήταν γνωστά με το όνομα «Ντούγκλας», λέξη γερμανική που σημαίνει: «σκοτεινός θάλαμος» και κλείνονταν εδώ όσοι καταδικάζονταν σε θάνατο ή σε φυλάκιση άνω των δέκα ετών.

»Ήταν έντεκα κελιά! Κάθε κελί είχε πλάτος ενάμισι μέτρο, μήκος: δυόμισι μέτρα και ύψος τρία περίπου μέτρα. Είχε στη νότια πλευρά του τοίχου κι έναν μικρό στρογγυλό φεγγίτη, καγκελόφρακτο, που χρησίμευε για φωτισμό κι αερισμό... του κελιού... Τότε:

»Σε κάθε κελί υπήρχαν: ένα κρεβάτι από σιδερένια στρίποδα και πάνω τους δυό στενές σανίδες και τρία δοχεία από κονσέρβες λαχανικών. Το ένα χρησιμοποιούνταν για πόσιμο νερό, το άλλο για καραβάνα και το τρίτο για την ούρηση του κατάδικου. Το συσσίτιο ήταν από βρασμένο ρόβι ζουμί κι αντί για λάδι είχε ένα ακάθαρτο λίπος. Μας βάζανε μια κουταλιά, παίρναμε και νερό κι έγκλειστοι πάλι, ως αύριο...

»Με το γλυκοχάραμα, της αυγής, κάθε μελλοθάνατος περίμενε τους δημίους του, με απερίγραπτη αγωνία. Στο μεγάλο στρατιωτικό αυτοκίνητο που κατέφθανε με το εκτελ. απόσπασμα οδηγούνταν κι ο μελλοθάνατος, ενώ από τα υπόλοιπα κελιά «ντούγκλας» ακούγονταν: «Θάρρος, αδέρφια!» «Κι εμείς αύριο», «Ζήτω η αθάνατη Ελλάδα». Στην τοποθεσία της εκτέλεσης ήταν ένας στύλος, εκεί έδεναν τον μελλοθάνατο και του κάλυπταν τα μάτια μ' ένα μαύρο πανί...», όμως, δεν συνεχίζομε...

Σήμερα, «στο βόρειο μέρος – των φυλακών της Αγιάς – τα κελιά «ντούγκλας» μένουν όπως τ' άφησαν οι δυνάστες... Μόνο οι αράχνες υφαίνουν τους ιστούς των στις γωνιές των.

... Είναι περίπου 15 δωμάτια στενά, πολύ στενά, ως δυό τετραγωνικά μέτρα το καθένα, που συγκοινωνούν όλα από ένα στενό και σκοτεινό διάδρομο. Το φως του ήλιου δεν μπαίνει ποτέ εκεί μέσα. Κι όταν μπαίνεις, έχεις την εντύπωση πώς βρίσκεται σ' ένα τάφο... Πιάνεται η ψυχή σου, καθώς αναπνέεις, τον κρύο από την υγρασία αέρα κι ακούς τα βήματα σου στον τσιμε-

ντοστρωμένο διάδρομο...»[9]

Ας αφήσομε κι εμείς το χώρο!

Ας βγούμε έξω μη «γκρουφτούμε», μη λυποθυμίσουμε! Και ας πάρουμε την πλαγιά, για τη «μάνδρα», τον Γολγοθά, στην κυριολεξία, της Κρήτης!

Όμως πιο πριν, ένα τρισάγιο και λίγο ευωδιαστό θυμίαμα, έχουμε ιερό χρέος να μην παραλείψουμε, εδώ, στο επιβλητικό Μνημείο, έξω και ανατολικά του κτιρίου των φυλακών, που έστησεν η Δημοτική Αρχή Χανίων, το 1953, συγκεντρώνοντας τ' αγιασμένα κόκκαλα των θυσιασθέντων εδώ στις φυλακές Αγιάς πατριωτών μας.

Για την προϊστορία του θέματος, δεν παραλείπουμε να σημειώσουμε ότι σ' εφημερίδα της, αμέσως μετά την Απελευθέρωση, εποχής[10], διαβάσαμε:

«Η ανέγερσις Ηρώου δια τους Εθνομάρτυρας, απορρέει απ' ευθείας από το λαϊκόν αίσθημα. Ο λαός μας, όλοι όσοι εκτιμούν την πανεθνικήν εξέγερσιν εναντίον του εισβολέως, τον επικόν αντιφασιστικών αγώνα και την μεγαλειώη Εθνικήν Αντίστασιν, θέλουν, το θεωρούν καθήκον, ν' αποτίσουν φόρον τιμής και ευγνωμοσύνης προς τους αθανάτους Μάρτυρας της Ελευθερίας.

»Το Μαυσωλείον που θ' ανεγερθεί θα συμβολίζει και θα διαιωνίζει τον Αγώνα και τας Θυσίας του Λαού, δια την Εθνικήν Ανεξαρτησίαν και τα Δημοκρατικά ιδεώδη. Και συγχρόνως το μίσος και την αποστροφήν του Λαού αυτού διά τους βαρβάρους γερμανούς κατακτητάς, τους κτηνανθρώπους του Χίτλερ και τους ποταπούς εθνοπροδότες συνεργάτας των, συνενόχους εις τας απανθρώπους δολοφονίας των αδελφών μας. Και δεν υπήρχε πράγματι καταλληλότερον μέρος δια να στηθεί το Ηρώον, από, την Αγίαν, τον τόπον του μαρτυρίου εκατοντάδων θυμάτων του εθνικοαπελευθερωτικού μας αγώνος...» και καλεί στη συνέχεια τους πάντες για υλική και ηθική συμβολή, ενώ ήδη ανακοινώνονται οι πρώτες συνεισφορές...

Πρέπει ακόμη να σημειώσουμε ό,τι, τα μέχρι της ανεγέρσεως του Μνημείου της Αγιάς τελεσθέντα μνημόσυνα υπέρ αναπαύσεως των ψυχών «των σφαγιασθέντων υπό των βαρβάρων κατακτητών...», ετελούντο επί του χώρου όπου ανηγέρθη το Μνημείο, δηλ. στον παρακείμενο των εκτελέσεων

---

[9] *Ι. Γ. Μανωλικάκης:* Όπ. παραπάνω, σ. 123

[10] *Εφημ. Χανίων: «Νέα Εποχή»*, φ. 343/18.9.1946, σ. 1η, «Διά το Ηρώον της Αγιάς».



Η οργανωμένη από την ΙΛΑΕΚ επίσκεψη στις φυλακές Αγιάς, στις 13.05.01. Στιγμιότυπο ομάδας συμμετεχόντων

(φωτό: Φάνης Μανουσάκης)

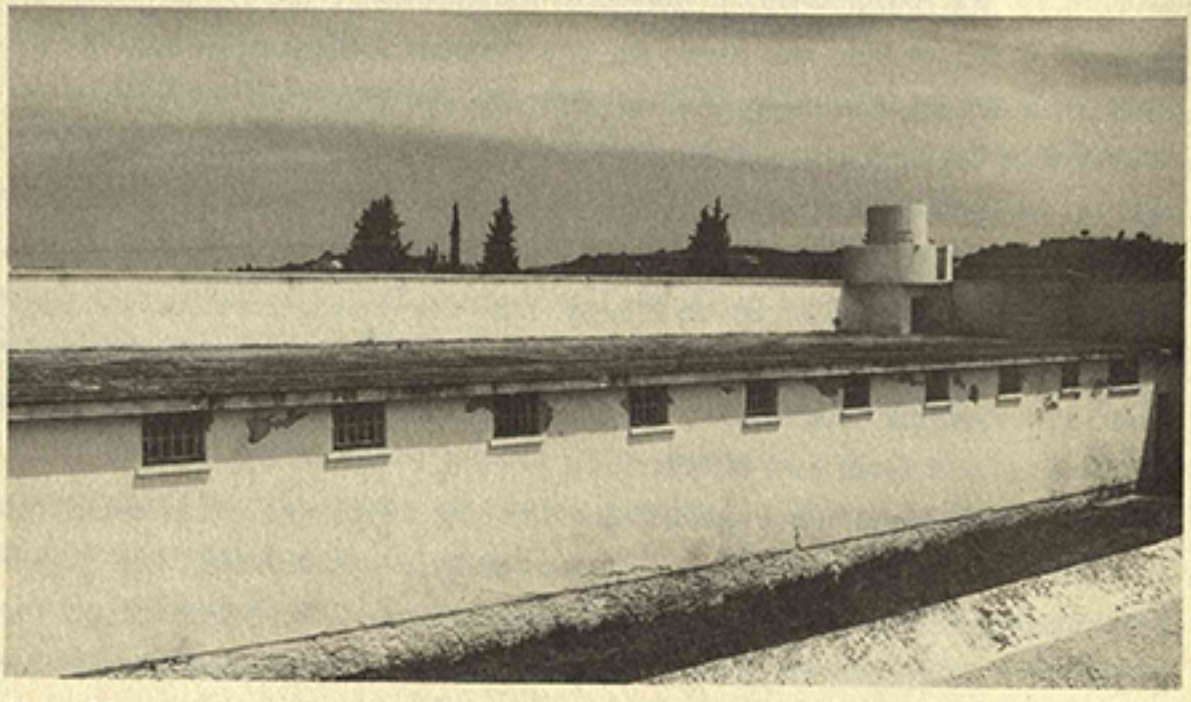

Τα κελλιά του θανάτου στα χρόνια της γερμ. κατοχής. Σήμερα, αφημένα ως έμειναν τότε, συνιστούν... μνημείο στο οποίο όποιος φτάσει γνωρίζοντας, ανατριχιάζει συγκλονισμένος!

(φωτό: Φάνης Μανουσάκης)

χώρο. Για του λόγου το αληθές, μεταφέρομε απόσπασμα από αναγγελία ενός τέτοιου μνημοσύνου, από τον τοπικό, της εποχής, τύπο. Γράφει: «Την προσεχή Τετάρτη 29 Αυγούστου 1945 και ώραν 10.00 π.μ. τελούμε εν τω παρά την Αγιάν τόπω του μαρτυρίου των, ετήσιον μνημόσυνον υπέρ αναπαύσεως των ψυχών των προσφιλών μας:

(έπονται 25 ονοματεπώνυμα μαρτύρων) σφαγιασθέντων υπό των βαρβάρων, την 29ην Αυγ. 1944.... Χανιά 22.8.1945 – Αι οικογένειαι των 25 Εθνομαρτύρων Αγυιάς»[11].

Εξ άλλου, στο φύλλο 103/11.9.1945, σ.1η της Εφημ. των Χανίων «Δημοκρατία», ανακοινώνεται ό,τι «θα τελεσθεί ετήσιο μνημόσυνο των –55- ομαδικώς εκτελεσθέντων εις Αγιάν, από τας οικογένειας των και επί του τόπου του μαρτυρίου των, επισυμβάντος την 16-9-1944.

... Αυτοκίνητα – σημειώνεται – προς μετάβασιν και επιστροφήν, αντί 50 δρχ. θα διαθέσει η Γεν. Διοίκηση Κρήτης!»

Ανάλογο περιεχόμενο, για άλλη ομάδα εκτελεσθέντων στην Αγιά, συναντούμε στο φύλλο 325/28.8.1946, σ.1η, της εφημ. των Χανίων: «Νέα Εποχή» όπου αναγράφεται πρωτοσέλιδα και εντός πενθίμου πλαισίου το μνημόσυνο 25 Εθνομαρτύρων, εις τον τόπον... κ.λ.π. και με την σημείωση: «Στέφανα δεν θα κατατεθούν πλην ενός, ορισθέντος προς τούτο»...

Αυτά ως χρονικό των προ της ανεγέρσεως του Μνημείου μνημοσύνων. Απο του 1953, ως προείπαμε, απλό και απέριττο, υψώθηκε το Μνημείο, από τον Δήμο Χανίων[12]: εις μνήμην των εκτελεσθέντων πατριωτών, επί Γερμανικής Κατοχής 1941-45 εις Αγίαν», όπως αναγράφεται, σε σχεδιασμό του γλύπτη Γιάννη Κανακάκη.

«Το Μνημείο είναι μαρμάρινο, με μια σειρά επαλλήλων παραλληλογράμμων επιπέδων, που στενεύουν προς τα άνω και καταλήγουν στον κύβο της κορυφής. Στην πίσω πλευρά είναι χαραγμένα, κατά Νομούς της Κρήτης, και Επαρχίες των Χανίων, τα ονόματα των εκτελεσθέντων, όσα ανευρέθησαν!

»Στην πίσω πλευρά του μνημείου, βάση εσωτερικά, σε ημιυπόγειο χώρο κρύπτη, που κατεβαίνει 5-6 σκαλιά, υπάρχουν τα οστά των εκτελεσθέντων.

---

[11] *Εφημ. Χανίων: «Νέα Εποχή», φ. 33 της 23.8.1945, σελ. 1η*

[12] *Το 1960, ο Δήμος κυκλοφόρησε τεύχος με το ιστορικό του Μνημείου και άλλα σχετικά πολύτιμα στοιχεία.*



Τρισάγιο στο Μνημείο Αγιάς. Ι.Λ.Α.Ε.Κ. 13.05.2001.

(φωτό: Σταμ. Λ. Αποστολάκης)

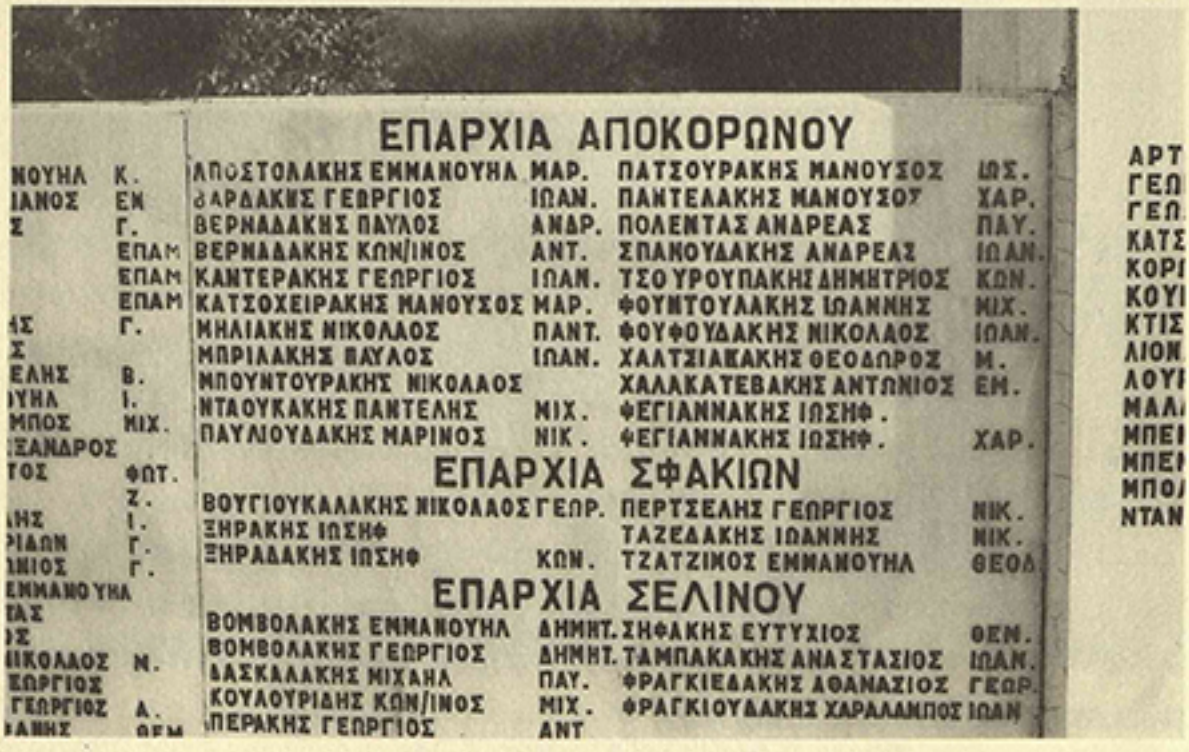

Από το μαρτυρολόγιο που διαβάζουμε στο Μνημείο, μια όψη.

(φωτό: Σταμ. Λ. Αποστολάκης)

Μπορεί να δει κανείς τις «χαριστικές βολές» στα κρανία των θυμάτων! Μπορεί να ζωντανέψει, κι όποιος δεν έζησε εκείνους τους χρόνους, το μαρτύριο της Κρήτης και να αναχθεί σε χρόνους σκοτεινούς και ματωμένους... Και δεν είναι, βέβαια, όλοι οι νεκροί, που εκτελέσθηκαν στην Αγιά, εδώ στο μνημείο. Λιγοστοί είναι σ' αυτό! Πόσοι άλλοι βρίσκονται σκόρπιοι γύρω...

»Στην ίδια πίσω πλευρά του Μνημείου και στις δυό μικρές πλαϊνές, βρίσκονται χαραγμένα τα ονόματα των θυμάτων, 255 συνολικά! Απ' όλη την Κρήτη, η συμμετοχή! Αναλυτικά όμως του Ν. Χανίων. Από τα θύματα αυτά της Ναζιστικής θηριωδίας, ήταν από τον Νομό Χανίων: 129. Από την πόλη των Χανίων: 28. Από την επαρχία Αποκορώνου: 22. Από την επαρχία Σφακίων:6. Από την επαρχία Σελίνου: 9. Επαρχία Κυδωνίας: 42 και επαρχία Κισάμου: 22. Από τους νομούς: Ρεθύμνου: 31, Ηρακλείου: 51, Λασιθίου: 13 και από άγνωστο τόπο καταγωγής: 31».[13]

- Να σημειώσουμε και πάλιν εδώ, ότι ξεπέρασαν τις είκοσι χιλιάδες (20.000) τα θύματα που πέρασαν από τις φυλακές της Αγιάς, κρατούμενοι και σκληρά βασανισθέντες, από τους κατακτητές Γερμανούς, στα χρόνια της Κατοχής.[14]

- Υπολογίζεται ότι εκτελέστηκαν στους χώρους της Αγιάς, πάνω από χίλιοι (1.000) πατριώτες[15], κατά δε τον Κων/νο Νικ. Μπασιά[16], οι νεκροί – εκτελεσθέντες, πρέπει να ξεπερνούν τις δύο χιλιάδες (2.000) και ίσως – κατ' άλλη γνώμη – τις 2,500... Απ' αυτές τις εκτελέσεις, οι περισσότερες, τοποθετούνται στο 1943.

- Στεκόμαστε σε στάση προσοχής, συγκλονισμένοι, μπορεί στο Μνημείο της Αγιάς, με τα λουλούδια και τα δέντρα για καλλωπισμό ολόγυρά του. Ψιθυρίζομε τα ιερά ονόματα των μαρτύρων – όσων αναγράφονται, κι όσων δεν καταγράφονται – κι η καρδιά μας πάει να σκάσει... Τούτα τ' αθώα θύματα του Ναζισμού, τίμησαν τ' όνομα και τον τόπο τους. Γι' αυτό θά 'ναι στους αιώνες η Μνήμη τους αιώνια, και οι επιζώντες, δεν θα τους ξεχάσουν ποτέ!...

---

13 *Ι. Δ. Αναστασάκης:* «Η Μάχη της Κρήτης και η Γερμανική Κατοχή, 1941-45 μέσα από τα Μνημεία της», Χανιά, 2000, έκδοση εφημ. «Χανιώτ. Νέων», τευχ. 2ο, σ. 12

14 *Δες: Ι. Μανωλικάκης:* Όπ. παρ. σ.122. *Ευτ. Μαλεράκης:* Όπ. Παραπάνω, σ. 10, κ.α.

15 *«Έκθεσις Ωμοτήτων...», σ. 39. Ευάγγ. Φρόνιμος:* Όπ. παραπάνω, σ. 8, κ.α.

16 *«Έκθεσις Ωμοτήτων...», σ. 40. Ι. Δ. Αναστασάκης:* Όπ. παρ. τεύχ. 2ο, σ. 13η, κ.α.

Ανηφορίζουμε όμως για... τον Γολγοθά της Κρήτης.

- Διαβάζουμε στο ιερό συναξάρι τω Παθών της Κρήτης, την «Έκθεση δηλ. της Επιτροπής διαπιστώσεως των ωμοτήτων των Γερμανών εν Κρήτη»[17], τα παρακάτω:

«... Εις δε την Μάνδραν, η Επιτροπή εβάδιζεν επί ημίσειαν ώραν εν μέσω τάφων ομαδικών και μεμονωμένων, των μεν αναγνωρισθέντων εις ποίους νεκρούς ανήκουν, των δε τελείως αγνώστων. Εκεί ευρίσκεται και ο τάφος του πολιτευτού Ρούσου Κουνδούρου εκ Λασιθίου, εκτελεσθέντος εις τας 16.9.1944 μετ' άλλων 53.

»Κατά χώραν ευρίσκεται και ο περίφημος κορμός δένδρου επί του οποίου επέδεναν τους εκεί εκτελούμενους και όστις εις ύψος 1.30 του μέτρου περίπου, ένθα η καρδιά των τυφεκιζομένων, έχει καταφαγωθεί από τας σφαίρας...»[18]

Έτσι καταχωρίζουν στην πολύτιμη «Έκθεσί» των οι συντάκτες της, ότι αντίκρυσαν και έζησαν επισκεπόμενοι τον χώρο, το καλοκαίρι του 1945, ενώ ο φακός του Κ. Κουτουλάκη αποτύπωνε στις φωτογραφίες του... φοβερά ντοκουμέντα!

Εμείς σήμερα συγκεντρώνουμε απ' τις πηγές ό,τι το σχετικό, και ανηφορίζουμε συχνά ως εδώ πάνω στην τραγική πλαγιάδα που την βρίσκομε πάντα σιωπηλή και πικραμένη.

Στη συστάδα των πεύκων της, δεν ακούσαμε χαρούμενο κελάδημα πουλιών και στους πυκνούς ολόγυρα θάμνους δεν νοιώσαμε, τ' άρωμα της φύσης της Κρητικής γης, το γνώριμο...

Λέτε νά 'ναι πικραμένα κι αυτά, γιατί καθυστερούμε φοβερά, εμείς οι απόγονοι των μαρτύρων· πάππων, γονέων και αδερφών μας, «να πράξουμε το πρεπό», στον με ποταμούς αιμάτων, καθαγιασμένον αυτόν χώρο;

Η απάντηση και δική σας κι όλων μας...

Ο ξύλινος, πάντως, σταυρός, που τοποθετήθηκεν εδώ τελευταία, πι-

---

[17] Ο ακριβής τίτλος του έργου, είναι: *Δήμος Ηρακλείου «Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως Ωμοτήτων εν Κρήτη»*. [τ ων: Ι. Καλιτσουνάκη, Ι. Κακριδή, Ν. Καζαντζάκη και Ν. Κουτουλάκη]. Ηράκλειο, 1983, σχ. 8ο μικρό, σ. 112+φωτογρ. υλικό.

[18] *«Έκθεσις ωμοτήτων»*, σ. 40



Τελευταία, «αξιοπρεπείς» πινακίδες καθοδηγούν τον επισκέπτη προσκυνητή στον τόπο του μαρτυρίου.

(φωτό: Σταμ. Λ. Αποστολάκης)



Κατά την τέλεση τρισαγίου στον Γολγοθά (13.05.2001) με πρωτοβουλία της Ι.Λ.Α.Ε.Κ.

(φωτό: Φάνης Μακρυστάκης)

στεύομε πως είναι... λίγος! Καθώς λίγη είναι και η σχετική διαμόρφωση του χώρου, που επίσης έγινεν τελευταία...

Β΄. Ο ΤΟΠΟΣ ΕΚΤΕΛΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΩΡΑ - ΣΕΛΙΝΟΥ

2. – Και τώρα στης Παλαιόχωρας-Σελίνου, τον τόπο μαρτυρίου και θυσίας, στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής (1941-45).

- Ξεκινούμε από Χανιά για το ΝΔ. Ακρο του Νομού και ύστερ' από 77 χιλιομέτρων διαδρομή (πήραμε στον Ταυρωνίτη, προς τ' αριστερά, για Βουκολιές-Κακόπετρο-Κάντανο-Παλαιόχωρα), βρισκόμαστε στη «νύμφη του Λιβυκού», την πανέμορφη κωμόπολη της Παλαιόχωρας.

- Η διαδρομή μας ήταν μοναδικού κάλλους φυσικού και με σημαντικά ιστορικά μνημεία, βυζαντινές εκκλησίες, κ.λ.

- Πρωτεύουσα του δήμου Πελεκάνου, η Παλαιόχωρα, έχει εξελιχθεί σε σπουδαίο τουριστικό κέντρο, με το Κάστρο της, την ιστορική «Φορτέτζα», τα βυζαντινά και νεώτερα μνημεία της, την μοναδική μορφολογία των ακτών της, που σαγηνεύει, την ησυχία, την φιλοξενία και την πολύπλευρη γενικά εξυπηρέτηση (Τράπεζες, υπηρεσίες, συγκοινωνίες (θαλάσσιες και στεριανές), ξενοδοχειακή υποδομή αξιώσεων, κ.λ.)...

- Εμείς, θ' αφήσουμε όλες αυτές τις ομορφιές και χάρες και θα μεταβούμε στον Αϊ-Γιώργη, στ' ανατολικά της κωμόπολης, όπου το νεκροταφείο της. Εδώ στον απέριττο ομαδικό τάφο των –32- Μαρτύρων της γερμανικής λαίλαπας στην περιοχή.

- Ήδη βρισκόμαστε εκεί. Μια μαρμάρινη ταφόπλακα αναγράφει τα ονόματα των πατριωτών που τουφεκίστηκαν από τις αρχές κατοχής, το πρώτο δεκαήμερο του Σεπτέμβρη του 1941. Κι ένας σταυρός παν' απ' το κουβούκλι, όπου καίει άσβηστο καντήλι στη μνήμη των! Διαβάζομε και την ένδειξη:

«Το Εκκλησιαστικόν Συμβούλιον Παλαιόχωρας, εις ένδειξιν ελαχίστου φόρου τιμής, αφιερώνει, εις τους ενθάδε τουφεκισθέντας ήρωας, τον τάφον τούτον». (1949).

- Οφείλονται ευχαριστίες τόσον στο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Παλαιόχωρας για την παραχώρηση του τάφου, όσον και «στην Ενώση Εθνικής Αντιστάσεως 1941-45, Ν. Χανίων», για την ταφόπλακα και βέβαια τον καλ-



Ο ομαδικός τάφος των εκτελεσθέντων πατριωτών, στον Αϊ - Γιώργη της Παλαιόχωρας.



Η ταφόπλακα με τα ονόματα των εκτελεσθέντων, την ηλικία των, τον τόπο καταγωγής των και την ιδιαίτερη πατρίδα των.
(Φωτ. Σταμ. Λ. Αποστολάκης)

λωπισμό, και την φροντίδα του. Ιδιαίτερες ευχαριστίες επίσης προς όλους τους συντελεστές της περιοχής, γιατί κάθε χρονο δεν ξεχνούν το χρέος και φροντίζουν για το σχ. μνημόσυνο των εκτελεσθέντων, από το 1980 που ευπρεπίστηκε, ανελλιπώς.

- Οι ευχαριστίες όλων μας, απευθύνονται – τέλος – στη Δημοτική Αρχή του Δήμου Πελεκάνου για το θαυμάσιο Μνημείο που έστησεν πρόσφατα (2.000) στην είσοδο της Κωμόπολης, επιβλητικό, μεγαλόπρεπο και ανάλογο του αιωνίου χρέους προς τους κατά καιρούς θυσιασθέντες της περιοχής και βέβαια και τους –32- Εθνομάρτυρες του 1941, των οποίων τα ρστά βρίσκονται στον τάφο τ' Αϊ-Γιώργη, που προείπαμε.

Οι Εθνομάρτυρες αυτοί είναι:

1. Πετράκης Στέλιος	Ροδοβάνι-Σελίνου	Από 1-9 Σεπτ. 1941+
2. Αθανασιάδης Κων/νος	Ρέθυμνο	Από 1-9 Σεπτ. 1941+
3. Παπαντωνάκης ΧαρίλαοςΗράκλειο		Από 1-9 Σεπτ. 1941+
4. Αρχοντάκης Ιωάννης	Κάντανος – Σελίνου	Από 1-9 Σεπτ. 1941+
5. Μπολιεράκης Χρήστος	Σέλινο	Από 1-9 Σεπτ. 1941+
6. Γναράκης Νικόλαος	Παλαιά Ρούματα	Από 1-9 Σεπτ. 1941+
7. Δελιγιάννης Νικόλαος	Κάλαμος – Σελίνου	Από 1-9 Σεπτ. 1941+
8. Καλογεράκης Νικόλαος	Κάντανος – Σελίνου	Από 1-9 Σεπτ. 1941+
9. Πετράκης Σταύρος	Ροδοβάνι – Σελίνου	9 Σεπτ. 1941+
10. Κατσούλης Γεώργιος	Κάνδανος – Σελίνου	6 Σεπτ. 1941+
11. Λιονάκης Μιχαήλ	Φλώρια	6 Σεπτ. 1941+
12. Μπιτσάκης Εμμανουήλ	Λιβάδα – Ροδοβανίου	7 Σεπτ. 1941+
13. Μπιτσάκης Στυλιανός	Αθήνα	7 Σεπτ. 1941+
14. Μπιτσάκης Ιωάννης	Αθήνα	7 Σεπτ. 1941+
15. Ξανθουδάκης Ιωάννης	Τσισκιανά – Επαναχωρίου	7 Σεπτ. 1941+
16. Παπαγιαννάκης Μάριος	Χανιά	7 Σεπτ. 1941+
17. Κατάκης Ευτύχιος	Δαράτσος – Κυδωνίας	8 Σεπτ. 1941+
18. Ποντάρης Παναγιώτης	Αγία Ειρήνη – Σελίνου	8 Σεπτ. 1941+
19. Ποντάρης Ευθύμιος	Αγία Ειρήνη – Σελίνου	8 Σεπτ. 1941+
20. Ποντάρης Μιλτιάδης	Ορθούνι	8 Σεπτ. 1941+
21. Παπαδονικολάκης Ιωάννης	Αγία Ειρήνη – Σελίνου	+8 Σεπτ. 1941+
22. Παπαδονικολάκης Ευτύχιος	Αγία Ειρήνη – Σελίνου	+8 Σεπτ. 1941+
23. Καλαμαράκης Ιωάννης	Πρινέ – Επανωχωρίου	+8 Σεπτ. 1941+
24. Μαρκαντωνάκης Αντώνιος	Πρινέ – Επανωχωρίου	+8 Σεπτ. 1941+
25. Σολανάκης Εμμανουήλ	Αγριλέ – Ροδοβανίου	+9 Σεπτ. 1941
26. Φιλιππάκης Χρήστος ή Βασίλειος		+1-9 Σεπτ. 1941

27. Φιλιππάκης Ηλίας		+1-9 Σεπτ. 1941
28. Βασιλάκης Σπύρος	Μαράλια – Καμπανού	+8 Σεπτ. 1941
29. Μιχελάκης Εμμανουήλ	Μαράλια – Καμπανού	+8 Σεπτ. 1941
30. Καλαμαράκης Κων/νος	Πρινέ – Επανωχωρίου	+8 Σεπτ. 1941
31. Μαρματάκης Γεώργιος	Λιβάδα – Ροδοβανίου	+9 Σεπτ. 1941
32. Μπιτσάκης Αντώνιος	Τζαγκαράκης – Σκάφης	+9 Σεπτ. 1941

Τιμή και δόξα στη μνήμη των! Ελαφρύ το φιλόξενο χώμα που τους σκεπάζει. Δε θα τους ξεχάσουμε ποτέ!

Πριν κλείσουμε την αναφορά μας αυτή για τον τόπο μαρτυρίου και θυσίας στην Παλαιόχωρα, οφείλουμε να καταθέσουμε κάποιες μαρτυρίες σχετικές, απλά και μόνον για την Ιστορία.

Και πρώτα η προϊστορία των εκτελέσεων:

- Ως είναι γνωστό απο το Μάη του '41 ύστερ' από την κατάληψη της Κρήτης, οι Γερμανοί βάλθηκαν ν' αλυσοδέσουν απ' άκρου σ' άκρο το Νησί! Εξορμούν στο Ανατολικό Σέλινο, φτάνουν ως τα Λευκά Όρη, προχωρούν για Κάντανο και Παλαιόχωρα με εκατόν πενήντα αυτοκίνητα στρατό[19], κτενίζουν κυριολεκτικά την περιοχή ως πάνω τον Άϊ-Ζήνα, τον Σταυρό και παντού.

- Στήνουν στην Παλαιόχωρα «στρατοδικείο» και οργανώνουν σε φυλακή το οίκημα του ελαιουργείου. Απ' εδώ, που είχαν ήδη συγκεντρώσει παν' από διακόσιους πατριώτες, παίρνουν, και με «σύντομες διαδικασίες», καταδικάζουν και εκτελούν, κάθε μέρα. Έργο που είχαν ήδη από τα τέλη Μαΐου του '41, αρχίσει...

Ως τόπο εκτελέσεων διαλέγουν Α. του ελαιουργείου και κοντά στον Άϊ-Γιώργη το οικόπεδο κληρονόμων Ανδρουλακάκη, κοντά στο σημερινό ντούζ των λουόμενων στην ακτή και στο κέντρο κι εστιατόριο «Κύμα»[20].

- Με το τέλος της Κατοχής και συγκεκριμένα το 1949 τίθεται θέμα «ανακομιδής των οστών των εκτελεσθέντων». Ιδέ και εφημ. «Παρατηρητής»,

---

[19] Ι. Δ. Αναστασάκης: Όπ. παραπάνω, σ. 15

[20] Επί τόπου αναγνώρισης και σχετ. Σχεδιάγραμμα έγινε με την υπόδειξη του κ. Δημάρχου Πελεκάνου, στις 10 Μαίου 2001. Τον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

[21] Ιδιαίτερης σημασίας για τον τόπο μαρτυρίου και θυσίας της Παλαιόχωρα – Σελίνου, κατά τα δίσεκτα χρόνια 1941-45, είναι το σχ. δημοσίευμα του αειμν. σήμερα Γ. Μπιτσάκης, στο φ. 980/6-11-1951, σ. 1η, της εφημ. των Χανίων «Παρατηρητής, για το χρονικό και τα στοιχεία του



Ένα ντοκουμέντο πολύτιμο, από το αρχείο του Ευτύχη Λιατάκη (Παλαιόχωρα).

Πρόκειται για την πρόσοψη της «Ένωσης Γεωργ. Συν/σμών Σελύνου», στο χώρο της οποίας φυλάκιζαν οι Γερμανοί, στην Κατοχή, τους υπό εκτέλεσιν...

Στην είσοδο στέκεται ο Λογιστής της Ένωσης (20-12-1934) Γεωργιακάκης Γεώργιος του Ι. μάρτυρας των φρικτών στρατοπέδων της Γερμανίας, μαζί με τόσους άλλους συνεαρχιώτες του! (σύλληψη: 10.2.1944)



Τι περικαλλές σημερινό (2001) Μνημείο Πεσόντων, στην Παλαιόχωρα

(Φωτ. Σταμ. Λ. Αποστολάκης)

της 20.8.1949, σ. 1η[21].

Αρχίζουν συζητήσεις και καταθέσεις προτάσεων για την εξεύρεση λύσης και αποκατάστασης των... νεκρών.

Μια σχετική πρόταση αποδελτιώσαμε στην τοπική εφημερίδα των Χανίων «Παρατηρητή», της 23.8.1949, σ. 1η, κατά την οποία προτείνεται ή να παραμείνουν στη θέση που βρίσκονται τα οστά ή να ανεγερθεί επιβλητικόν Μνημείον εις την Φορτέτζαν, όπου και να ταφούν».[22]

- Δυό χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα στις 6-11-1951, αποδελτιώνουμε στον τοπικό και πάλι τύπο, μακροσκελή επιστολή του Γεωργίου Π. Μπιτσάκη, από τη Λειβάδα-Ροδοβανίου, Αντ/ρχη Χωρ/κής ε.α., έχοντα αδερφόν μετά των –32- μαρτύρων, στην οποία δημοσιεύεται το χρονικό της εκταφής των οστών των Μαρτύρων και της εναποθέσεώς των «εις προσωρινόν μνημείον, εντός του νεκροταφείου της κωμοπόλεως Παλαιοχώρας, κατασκευασθέντος μερίμνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Παλαιόχωρας».[23] «Έκτοτε, ησυχάζουν εκεί!...

Στην ιερή μνήμη των Μαρτύρων, που θυσιάστηκαν στους τόπους των μαρτυρίων και της θυσίας απ' άκρου σ' άκρο της Κρήτης, κλείνουμε, με σεβασμό και πολλή συγκίνηση, τό γόνυ μας και ψιθυρίζουμε μ' ευλάβεια: Αθάνατοι!

Και δεν παροράται ότι – σκοτωμένοι από τους Γερμανούς στα χρόνια της Κατοχής 1941-45, πατριώτες δεν είναι μόνον εκείνοι που βρίσκονται θαμμένοι στους ιερούς αυτούς τόπους των Μαρτυρίων και των Θυσιών, που αναφέρθηκαν ήδη και θα αναφερθούν στη συνέχεια, αλλά παντού, γιατί:

«-Τση Κρήτης τ' άγια χώματα, όπου κι ανέν τα σκάψεις,
αίμα παλικαριών θα βρεις, κόκαλα θα ξεθάψεις!».

---

[22] Δες, εφημ. Χανίων: «Παρατηρητής», α.φ. 283/23.8.1949, σ. 1η

[23] Ιδιαίτερης σημασίας για τον τόπο μαρτυρίου και θυσίας της Παλαιόχωρας-Σελίνου, κατά τα δίσεκτα χρόνια 1941-1945, είναι το σχ. δημοσίευμα του αείμν. σήμερα (2001) Γεωργ. Μπιτσάκη, στο φ. 980/6.11.1951, σ. 1η, της εφ. των Χανίων «Παρατηρητής», για το χρονικό και τα στοιχεία του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. *Ιωάννης Δ. Αναστασάκης:* «Η Μάχη της Κρήτης» και η Γερμανική Κατοχή 1941-45, μέσα από τα Μνημεία».

Τρία ένθετα 24/σέλιδα, της εφημ. «Χανιώτικα Νέα», Χανιά, 2000

2. *Δήμου Χανίων:* Ιστορικόν, του εν έτει 1953 ανεγερθέντος Μνημείου – Οστεοφυλακίου των εκτελεσθέντων κατά την Κατοχήν εις τας φυλακάς Αγυιάς». Χανια, 1960, σχ. 8ο μικρό, σ.48+φωτογρ. υλικό.

3. *Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως Ωμοτήτων* εν Κρήτη, [των: Ι. Καλιτσουνάκη – Ι. Κακριδή, Ν. Καζαντζάκη και Κ. Κουτουλάκη], Ηράκλειο, 1983, σχ. 8ο μικρό, σ. 112+φωτογρ. υλικό. Έκδοση: Δήμου Ηρακλείου Πρόλ. Μ. Καρέλλης.

4. Εφημερίδες των Χανίων: «Δημοκρατία» (1945), «Νέα Εποχή» (1945), «Βήμα του Λαού» (1945), και «Παρατηρητής» (1949,1951, κ.λ.).

5. Ευτύχιος Μαλεφάκης: «Το Άουσβιτς της Κρήτης», στον τ. «Χανιά – 1984), σ. 5 κ.ε.

6. Ι.Γ. Μανωλικάκης: «Ο Γολγοθάς της Κρήτης», Αθήνα, 1951, σχ. 8ο μικρό, σ. 208+φωτ.

7. Γεώργιος Π. Μπιτσάκης: «Το Μνημείο Πεσόντων εις Παλαιόχωραν – Σελίνου», στην εφημ. των Χανίων: «Παρατηρητής», α.φ. 980/6.11.1951, σ. 1η, κ.ε.

8. Ι.Δ. Τσίβης: «Χανιά, Κατοχή και Αντίσταση», Αθήνα, 1985, σχ. 8ο μικρό, σ. 196.

9. Ευάγγελος Φρόνιμος: «Αγιά, οι φυλακές του θανάτου», στο περιοδ. των Χανίων: «Κρητική Εστία», τεύχ. 3ο, 1949, σ. 7 κ.ε.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΡΩΙΜΑΚΗΣ

ΓΟΛΓΟΘΑΣ. ΕΔΩ ΠΟΥ ΕΚΤΕΛΟΥΝΤΑΝ ΟΙ ΠΑΤΡΙΩΤΕΣ*

Ο λαός μας πιστεύει πως οι τόποι στους οποίους γίνηκαν φονικά , χύθηκε αίμα, στοιχειώνουν. Οι ψυχές όλο και τριγυρίζουν στους τόπους αυτούς σαν φαντάσματα και φαντάζουν ανθρώπους και ζώα, που τυχαίνει να περάσουν μεσημέρια ή αγραδινές από εκεί, σπέρνοντας το φόβο και τον τρόμο.

Αν ο τόπος έχει καθαγιαστεί με ένα εικονοστάσι , ένα καντηλάκι, έναν απλό σταυρό, τα φαντάσματα ημερεύουν και δεν ενοχλούν τους περαστικούς.

Και για τα καλά φαντάσματα και για τα κακά πλέκονται θρύλοι κι αγαπιούνται από τον λαό μας το ίδιο. Καμαρώνει δε και περηφανεύεται γιατί μέσα από αυτά διασώζει την τοπική του ιστορία, τις ιδιαιτερότητές του, το μεγαλείο του.

Στον τόπο που βρισκόμαστε γίνηκε μεγάλο φονικό.

Αγγίζει τις τρεις χιλιάδες ο αριθμός των εκτελεσθέντων πάνω σαυτον τον πάσσαλο. Ο αριθμός φαίνεται απίστευτος· δεν είναι όμως αυθαίρετος.

Μετά τον πόλεμο ανατέθηκε σε επιτροπή υπό τους Καζαντζάκη – Κακριδή έρευνα για να εξακριβωθεί ο αριθμός των εκτελεσθέντων. Καταγράφηκαν ονομαστικώς πάνω από 2000 εκτελεσθέντες εδώ.

Νεότερες έρευνες ανέβαζαν και όλο ανεβάζουν τον αριθμό, πλησιάζοντας το απίστευτο νούμερο των 3.000, χωρίς εκείνους που αγνοείται ο τόπος εκτέλεσής τους. Στην τελευταία εκτέλεση, οι μελλοθάνατοι άνοιξαν πρώτα με τα ίδια τους τα χέρια τους ομαδικούς των τάφους (τρεις μεγάλους λάκκους). Ύστερα ένας ένας δενόταν στον πάσσαλο και εκτελείτο με δεμένα τα μάτια ή ανοιχτά εάν επιθυμούσε. Στην συνέχεια τον λύνανε και με ένα σπρώξιμο τον έριχναν στον πρώτο λάκκο που ήταν ακριβώς δίπλα, για να πάρει τη θέση στον

---

* Διαβάστηκε στο Γολγοθά μετά το Τρισάγιο που τέλεσε η Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης στις 19 Μαΐου 2002.

πάσσαλο ο επόμενος. Όταν γέμισε ο πρώτος λάκκος, και ο δεύτερος που ήταν στην άλλη μεριά του πασσάλου, τα πράγματα δυσκόλεψαν για τους δήμιους , γιατί ήταν αναγκασμένοι να τραβούν τους εκτελεσμένους μέχρι τον τρίτο λάκκο που ήταν κάπως μακριά. Τα πτώματα έμειναν άταφα κάτω από το φως του φεγγαριού ως την άλλη μέρα που έφεραν αγγαρεμενους νεκροθάφτες, συνοδεία φρουράς, και με φτυάρια γύρισαν το χώμα της εκσκαφής, που δεν ήταν χώμα, μα κόκκινη λάσπη, και σκέπασαν τους αγγέλους για να σκεπάσουν την ντροπή τους, αν είχαν.

Σαν έφυγαν οι σκύλοι – έτσι τους είπαν τότε οι χαροκαμένες μάνες – έγινε ένα μνημόσυνο εδώ με κόλλυβα. Ο ομιλών, εννιάχρονο παιδί τότε, πώς βρέθηκα εδώ με αλλά γειτονόπουλα; Θα σας γελάσω. Μάλλον μας έφερε η γλύκα των κολλύβων και ζήσαμε τούτη την σκηνή.

Μαυροφορεμένες ελαφίνες πηδούσαν από τον ένα τάφο στον άλλο, σήκωναν τα χέρια ψηλά, μα τόσο ψηλά που λες και θα άγγιζαν τον ουρανό. Ύστερα δίπλωναν στα δυο και χτυπούσαν τα γόνατα με όση δύναμη είχαν. Τραβούσαν τα μαλλιά τους, τα ξερίζωναν κι όταν πήγαιναν να τα ακουμπήσουν στο πρώτο μνήμα κοίταζαν το δεύτερο κι έφευγαν για το τρίτο σαν χαμένες, αναζητώντας με τα μάτια ένα νεκροθάφτη. Ένας δυο από αυτούς, που είχαν έρθει γιατί είχαν φίλους ή συγγενείς στους σκοτωμένους κι έπρεπε να δείξουν στις μανάδες τους ή τις γυναίκες τους τάφους, τώρα δεν φαίνονταν καθόλου. Οι μαυροφόρες είχαν πέσει πάνω τους όπως οι μέλισσες στο μέλι και φώναζαν όλες μαζί «τον άντρα μου;, τον γιο μου;, τον αδελφό μου;, τον είδες; ψηλός, κοντός, μαύρο πουκάμισο, καφέ σακάκι, ριγέ παντελόνι».

Κάθε τόσο ένα δάκτυλο σηκώνονταν από την μέση της μελισσοσύναξης κι έδειχνε έναν από τους τάφους. Μια μαυροφόρα έφευγε τότε, έτρεχε κι αγκάλιαζε το μνήμα που της έδειχνε το δάχτυλο, ενώ ο σπαραγμός της σκέπαζε όλες τις άλλες φωνές. Σε λίγο όμως ημέρευε, τσουτσούριζε μονάχα και καθισμένη σε μια από τις άσπρες πέτρες που τριγύριζαν το μνήμα χάιδευε το χώμα.

Κάποτε οι νεκροθάφτες τέλεψαν το έργο τους· μοίρασαν το βάλσαμο σε όλους με σοφία και σύνεση. Νάτες τώρα καθισμένες οι μαυροφόρες γύρω στους τάφους σιγοκλαίνε ενώ οι κατεχάρισσες πιάσανε τα μοιρολόγια. Οι παπάδες έπιασαν τα «ευλογητός» κι όλοι σώπασαν. Το θυμίαμα μοσκομύρισε και εμείς παίζαμε με τα κεράκια που μας έδωσαν περιμένοντας τα κόλλυβα.

Ένα ή δυο χρόνια αργότερα αποφασίστηκε να γίνει εκταφή των νεκρών για να πάρει ο καθένας τον δικό του, στον οικογενειακό του τάφο, στον τόπο του, να τον έχει παρέα με τους δικούς του και να κάνει τα πρεπούμενα στα συναπαντήματα, στις μεγάλες γιορτές και σκόλες κατά τις συνήθειες του τόπου του.

Ανοίχτηκαν οι τάφοι και είδαν τότε αυτό που υποψιάζονταν, αυτό που είχε ωριμάσει πια μέσα σε όλους τους χαροκαμένους. Ήταν όλοι ίδιοι. Ήταν όλοι τους παιδιά τους, άντρες τους, δικοί τους. Χωρούσαν όλοι στο δικό τους κοιμητήρι, όπως χώρεσαν στην καρδιά τους. Τα ριγέ παντελόνια, τα καφέ σακάκια, τα μαύρα πουκάμισα, όλα είχαν γίνει σταχτί. Κάποια ρολόγια, δαχτυλίδια ή χρυσά δόντια, που αναζητήθηκαν σαν σημάδια αναγνώρισης, είχαν ακολουθήσει τις υπόγειες διαδρομές που ανοίγει κάθε πόλεμος στα αδιέξοδά του. Πήρε λοιπόν καθένας το δικό του δυο και τρεις φορές, όσες χώρεσε η αγκάλη του, και πάλι έμειναν αρκετά που πήραν το δρόμο των δημόσιων κοιμητηρίων και μνημείων του τόπου. Έτσι οι τάφοι άδειασαν, ο στύλος αποσύρθηκε και φυλάχτηκε στο Ιστορικό Αρχείο σαν ενθύμιο, ενώ εδώ έμεινε το αίμα, πολύ αίμα, ένα γόνατα, δυο γόνατα.

Τίποτα δεν το ξεπλένει, χρόνο με τον χρόνο βαθαίνει. Μα οι ψυχές; τι έγιναν άραγε; Γυρίζουν στον τόπο του μαρτυρίου και ποιες ώρες, ποιες μέρες; Θα μας δώσουν σημάδι; Θα περάσουν στο θρύλο, κοντολογίς στην αιωνιότητα ή θα εκτελεστούν για δεύτερη φορά περνώντας στην λησμονιά; Είναι βέβαιο πως σαν κακά πνεύματα δεν θα έρθουν ποτέ. Γιατί ο φόβος και ο τρόμος ήταν για αυτούς ό,τι περισσότερο μίσησαν, ό,τι περισσότερο πολέμησαν και το νικήσαν, γιαυτο πέθαναν. Μένει να τις περιμένουμε σαν καλά πνεύματα. Γιαυτο ας καθαγιάσουμε τον τόπο κι ας περιμένουμε. Δεν μπορεί, κάτι θα φανεί. Αν δεν είναι δροσουλίτες σαν τους στρατιώτες του Νταλιάνη στη γυαλιά στο Φραγκοκαστελλο, ας είναι πυγολαμπίδες που θα πεταρίξουν στα αυγουστιάτικα ξερόχορτα του Γολγοθά. Ας είναι δροσοσταλίδες που θα κρεμαστούν στα ακροβελονα των κουκουναριών του και θα λαμπιρίσουν σαν αληθινά διαμάντια απέναντι στον πρωινό Μαγιάτικο ήλιο.

Αν τίποτε δεν φανεί, τότε ας το πάρουμε απόφαση:

Ο λαός μας δεν γράφει πια την ιστορία του ιδιοχείρως. Του την γράφουν δυνάμεις και σκοπιμότητες άσχετες με αυτόν.

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Η Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, με αφορμή την εξηκοστή πρώτη επέτειο της Μάχης της Κρήτης, οργανώνει δύο εκδηλώσεις για να τιμηθεί ο αγώνας και η θυσία του Κρητικού Λαού κατά τη Μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση.

Η πρώτη εκδήλωση είναι επίσκεψη στον τόπο θυσίας (Γολγοθάς) και Μαρτυρίου (φυλακές Αγιάς), τέλεση τρισαγίου και κατάθεση στεφάνων και θα γίνει την Κυριακή 19 Μαΐου 2002. (Συνάντηση στο Γολγοθά στις 11.00)

Η δεύτερη εκδήλωση είναι μία εσπερίδα και θα πραγματοποιηθεί τη Δευτέρα 20 Μαΐου, 8.00, στο Πολιτιστικό Κέντρο της Ιεράς Μητροπόλεως Καδωνίας και Αποκορώνου (Αντ. Γιάνναρη 2, Χανιά).

Το Διοικητικό Συμβούλιο της ΙΛΑΕΚ σας προσκαλεί να παραβρεθείτε στις εκδηλώσεις αυτές.

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

Ο Πρόεδρος
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ

Η Γραμματέας
ΜΑΡΙΑ ΔΡΑΚΑΚΗ

ΣΗΜ.: Οι εκδηλώσεις είναι ενταγμένες στο πρόγραμμα των εκδηλώσεων της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ

ΚΥΡΙΑΚΗ 19 ΜΑΪΟΥ 2002

11.00 Τρισάγιο στο Γολγοθά και κατάθεση στεφάνων
11.30 Τρισάγιο στο Μνημείο της Αγιάς
12.00 Επίσκεψη στα κελλιά των μελλοθανάτων και ξενάγηση στο χώρο των φυλακών από το διευθυντή των Φυλακών κ. Μακάλη Κυριακάκη

ΔΕΥΤΕΡΑ 20 ΜΑΪΟΥ 2002,
στο Πολιτιστικό Κέντρο της Μητροπόλεως

20.00 Καλωσόρισμα από την ΙΛΑΕΚ
20.15 **Γιώργος Μαργαρίτης.**
Η Μάχη της Κρήτης:Σταθμός στον εκβαρβαρισμό του πολέμου
20.45 **Κώστας Μουτζούρης.**
Τα Μνημεία... και εμείς
21.00 **Βασίλης Χαρωνίτης.**
Η Μάχη της Κρήτης και η Αντίσταση στην Επαρχία Βιάννου μέσα από το βιβλίο του Γεωργίου Χριστάκη «Επαρχία Βιάννου 1940-1945»
21.15-22.00 Κατάθεση μαρτυριών - Συζήτηση



ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΜΠΟΥ - ΠΑΓΚΟΥΡΕΛΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*

Εγώ βρίσκομαι εδώ με την διπλή ιδιότητά μου, της μεταφράστριας και της προέδρου του Ελληνικού Κέντρου του Διεθνούς Ινστιτούτου Θεάτρου.

Φοβάμαι πως αυτά τα δύο μαζί ακούγονται πολύ βαρύγδουπα και επιπλέον αντί να μειώνουν το τρακ που έχω όταν μιλάω μπροστά σε ακροατήριο, μάλλον το μεγαλώνουν. Τελοσπάντων. Λοιπόν.

Οι υπόλοιποι ομιλητές – πολύ σωστά – επέλεξαν να μιλήσουν ο καθένας για το χώρο του και το αντικείμενο της δουλειάς του, εγώ μια που το αντικείμενο της δουλειάς μου είναι πολύ ειδικό και θεωρώ πως λίγο ενδιαφέρον έχει για τους μη ειδικούς σκέφτηκα να μοιραστώ μαζί σας κάποιες σκέψεις και θέσεις πάνω σε ένα θέμα που σπάνια θίγεται σε ομιλίες γιατί θεωρείται πολύ γενικό: το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η θεατρική πραγματικότητα στην Ελλάδα. Με δυο λόγια να μιλήσω για την πολιτιστική πολιτική στο θέατρο στις αρχές του 21ου αιώνα. Διάλεξα δηλαδή να σας μιλήσω για κάτι που δεν υπάρχει.

Για να μη παρεξηγηθώ, και εφ' όσον η ομιλία αυτή κάθε άλλο παρά πολιτική ομιλία θέλει να είναι, πρέπει να υπογραμμίσω εξαρχής πως πολιτιστική πολιτική δεν υπήρξε δυστυχώς ποτέ στον ελληνικό χώρο. Ούτε τον 19ο ούτε τον 20ο αιώνα. Δεν έχει σχέση μόνο με τις επιλογές των εκάστοτε κυβερνήσεων. Έχει να κάνει – πολύ φοβάμαι – με την νοοτροπία μας ως έθνους γιατί το θέατρο είναι μια τέχνη καθαρά συλλογική και η συλλογικότητα δεν περιλαμβάνεται στις αρετές της φυλή μας.

Ας δούμε λοιπόν σε ένα ευνομούμενο ευρωπαϊκό κράτος όπως είναι η Ελλάδα ποιοι είναι εκείνοι που μπορούν και πρέπει να ασκούν πολιτιστική πο-

---

* Εισήγηση στην ημερίδα που οργάνωσε ο Θεατρικός Οργανισμός Πολιτισμικός Νότος στις 17-7-2002 στα Χανιά με θέμα: «Το Θέατρο στην Ελλάδα σήμερα»

λιτική.

Κατ' αρχήν το κράτος – μέσω του αρμόδιου υπουργείου – φυσικά.

Κατά δεύτερο λόγο οι πολιτιστικοί φορείς όπως είναι το ΕΚΔΙΘ, το Κέντρο Δελφών, το Κέντρο Αρχαίου Δράματος, το Θεατρικό Μουσείο, η Εταιρεία Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων, Το Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών κ.λ.π.

Τρίτον τα Κρατικά και τα Δημοτικά Περιφερειακά Θέατρα.

Και τέταρτον οι ιδιώτες οι οποίοι είναι μια πολύ ειδική περίπτωση και στις μέρες μας μόνο αν τους δώσει το κράτος τη δυνατότητα μπορούν να βοηθήσουν σε αυτόν τον τομέα.

Βέβαια ιδιώτης ήταν ο μόνος άνθρωπος που άσκησε ποτέ ολοκληρωμένη πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα. Μιλώ για τον Κάρολο Κουν. Ο οποίος από τη μια υποστήριξε και προώθησε το νεοελληνικό έργο για μια ολόκληρη τεσσαρακονταετία όσο κανένας άλλος, δίνοντας τη δυνατότητα στους έλληνες συγγραφείς να αρθρώσουν θεατρικό λόγο - όλοι σχεδόν πέρασαν από το Θέατρο Τέχνης - (Σεβαστίκογλου, Καμπανέλλης, Κεχαΐδης, Αναγνωστάκη, Σκούρτης, Ποντίκας, Χρυσούλης) και από την άλλη παρουσίασε στην Ελλάδα όλους τους αξιόλογους ξένους συγγραφείς του 20ου αιώνα. (Πιραντέλο, Τσέχωφ, Μπρέχτ, Μπέκετ, Ο' Νηλ, Πίντερ, Μίλλερ, Λόρκα, Γουίλιαμς) – νομίζω πως δεν έχει νόημα η συνέχιση της απαρίθμησης – δίνοντας τη δυνατότητα στο ελληνικό κοινό να έρθει σε επαφή με τις νέες τάσεις και τους προβληματισμούς του παγκόσμιου θεάτρου. Ο Κάρολος Κουν όμως ήταν μια πολύ ιδιαίτερη περίπτωση γιατί διέθετε ταυτόχρονα παιδεία και όραμα, απαραίτητες προϋποθέσεις για να μπορεί κανείς να βγει από τον μικρόκοσμό του και να δει το χώρο σφαιρικά έστω και χωρίς να το κάνει συνειδητά.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Η Πολιτιστική πολιτική όπως και κάθε πολιτική σε κάθε τομέα χωρίζεται φυσικά σε εσωτερική και εξωτερική. Και πρέπει να επικεντρώνεται σε δύο βασικά σημεία. Στην υποδομή και στην δράση.

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από το κράτος που είναι και το μόνο αρμόδιο γαι την χάραξη της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής και μπορεί να δημιουργήσει την υποδομή. Να βάλει δηλαδή τις βάσεις για να υπάρξει δυνατότητα δράσης. Και ας ξεκινήσουμε από την εσωτερική πολιτική και την υπο-

δομή.

Σε όλες τις χώρες ό,τι αρχίζει σωστά ή λάθος αρχίζει από την Εκπαίδευση. Θα σταθούμε λοιπόν εδώ στις Δραματικές σχολές και στις Θεατρολογικές σπουδές στην Ελλάδα. Οι θεατρολογικές σχολές ανήκουν στα πανεπιστήμια και άρα υπάγονται στο Υπουργείο Παιδείας, οι δραματικές σχολές όμως υπάγονται στο Υπουργείο Πολιτισμού και παρόλο που οι πάντες συμφωνούν ότι κακώς ανήκουν εκεί δεν μπορεί να γίνει τίποτε, με αποτέλεσμα οι 30 περίπου σχολές να μην έχουν ουσιαστικό πλαίσιο προγράμματος μαθημάτων.

Υπάρχουν σχολές που στα τρία χρόνια φοίτησης οι μαθητές δεν διδάσκονται καθόλου αρχαία τραγωδία. Θα ήθελα να επισημάνω σε αυτό το σημείο πως η κατάργηση της άδειας των ηθοποιών αντί να καλυτερέψει την κατάσταση την χειροτέρεψε αισθητά, γιατί εδωσε τη δυνατότητα μεταξύ άλλων να δημιουργηθούν μια σειρά από ελεύθερα εργαστήρια με υψηλά συνήθως δίδακτρα, τα οποία απευθύνονται σε μοντέλα που θέλουν να γίνουν ηθοποιοί, σε άτομα που λόγω της εμφάνισής τους έπαιξαν κάποια στιγμή στην τηλεόραση, ή σε εκείνους που δεν μπόρεσαν να μπουν στις δραματικές σχολές. Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι πως οι σημερινοί ηθοποιοί δεν διαθέτουν επαρκή εκπαίδευση και μόρφωση πάνω στο αντικείμενό τους.

Οι θεατρολόγοι είναι ένα άλλο θέμα. Κάθε χρόνο αποφοιτούν από τις τρεις θεατρολογικές σχολές 60 περίπου άνεργοι – εφ' όσον δεν έχει δημιουργηθεί γι' αυτούς πλαίσιο εργασίας – οι οποίοι έχουν ελάχιστη σχέση με την πρακτική του θεάτρου, και ο θεατρικός χώρος είναι αδύνατον να τους απορροφήσει.

Το δεύτερο σημείο εσωτερικής πολιτικής και υποδομής είναι οι θεατρικές βιβλιοθήκες, τα θεατρικά μουσεία, τα θεατρικά αρχεία και οι ιστοσελίδες στον διαδυκτιακό χώρο. Θεατρική βιβλιοθήκη υπάρχει αυτή τη στιγμή μόνο μία και με μεγάλη δυσκολία πρόσβασης στο υλικό της – το ελληνικό κέντρο του Διεθνούς Ινστιτούτου Θεάτρου προσπαθεί τώρα να λειτουργήσει την υπάρχουσα βιβλιοθήκη του και μάλιστα να την κάνει δανειστική – το Θεατρικό Μουσείο στεγάζεται σε εντελώς ακατάλληλο χώρο με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εκθέτει κανονικά το υλικό του που εκ των πραγμάτων καταστρέφεται σε αποθήκες. Τα θεατρικά αρχεία ανήκουν κυρίως σε ιδιώτες που δεν βλέπουν για ποιον λόγο θα έπρεπε να τα εμπιστευτούν σε κάποιον φορέα και άρα οι μελετητές δύσκολα βρίσκουν πρόσβαση σε αυτά, και οι ιστοσελίδες που εί-

ναι ο πιο σύγχρονος τρόπος πληροφόρησης και εντός και διεθνώς κοστίζουν ακριβά και σε κόπο και σε χρήμα. Εδώ, όπως καταλαβαίνετε, είναι το σημαντικότερο σημείο που εμπλέκονται στην πολιτιστική πολιτική οι Πολιτιστικοί φορείς για τους οποίους όμως θα μιλήσουμε και παρακάτω.

Και περνάμε στο θέμα των κρατικών επιχορηγήσεων. Ο θεσμός των επιχορηγήσεων είναι – κατά τη γνώμη μου – το μόνο θετικό βήμα που έγινε ποτέ για να μπορέσει να βοηθηθεί κάπως ο θεατρικός χώρος. Έχει περάσει από διάφορα στάδια, έχει πολύ συχνά στο παρελθόν και συνεχίζει ακόμη κάποιες φορές να πελαγοδρομεί, είναι όμως το μοναδικό μέτρο που έχει παρθεί για το θέατρο. Αλλά όσο δεν υπάρχει συγκεκριμένη ημερομηνία προκήρυξης, ειδικό κονδύλιο για πρωτοεμφανιζόμενες ομάδες, εξασφάλιση αμοιβής των ηθοποιών και των συντελεστών που συνεργάζονται με επιχορηγούμενους θιάσους, και συγκεκριμένη δυνατότητα χορηγίας από ιδιώτες, οι επιχορηγήσεις δεν πρόκειται ποτέ να ξεπεράσουν το στάδιο του «βοηθήματος» σε αναξιοπαθούντες ή γραφικούς καλλιτέχνες». Βέβαια υπάρχουν και τα μεγάλα επιχορηγούμενα θέατρα με τη διετή χρηματοδότηση, τα περισσότερα από τα οποία θεωρούν ότι πρέπει να επιχορηγούνται εσαεί από το κράτος χωρίς να ελέγχονται για το καλλιτεχνικό τους αποτέλεσμα. Το θέμα των επιχορηγήσεων λοιπον χρειάζεται ριζική ανακατάταξη ώστε να μην τολμήσει ούτε στο εγγύς ούτε στο απώτερο μέλλον κάποια κυβέρνηση να ισχυριστεί ότι η τέχνη όπως όλα τα πράγματα στις μέρες μας πρέπει να εξαρτάται αποκλειστικά από την αγορά και τη ζήτηση.

Αυτά σε γενικές γραμμές για την εσωτερική πολιτιστική πολιτική. Ας προχωρήσουμε τώρα στην εξωτερική.

Θα ήθελα να πω σε αυτό το σημείο πως είμαστε μια χώρα που θα μπορούσε πολύ εύκολα και με πολύ μικρό κόστος να εξάγει πολιτισμό και αρνούμαστε πεισματικά να το κάνουμε. Δεν υπάρχει καμία υποδομή γι' αυτό. Ένα γραφείο στο Υπουργείο Πολιτισμού το οποίο θα καλεί διευθυντές φεστιβάλ του εξωτερικού να παρακολουθούν κάποιες παραστάσεις προς εξαγωγή, θα δίνει πληροφορίες σε όσους ενδιαφέρονται να προσκαλέσουν έναν ελληνικό θίασο και δεν έχουν – διότι δεν υπάρχει βέβαια – πληροφόρηση γαι το τι παίζεται στην Ελλάδα, θα πληροφορεί τους ελληνικούς θιάσους που ενδιαφέρονται να παρουσιάσουν τη δουλειά τους στο εξωτερικό πού μπορούν να αποτανθούν και θα διεκπεραιώνει γρήγορα και αποτελεσματικά τη γραφειοκρατία – οικονομική και μη – που πολύ συχνά είναι απαγορευτική ακόμη και για όσους έχουν προ-

σκληθεί να δώσουν παραστάσεις στο εξωτερικό, είναι κατά τη γνώμη μου, κάτι που έχει μικρό κόστος και μπορεί να δημιουργηθεί άμεσα.

Ας περάσουμε τώρα πολύ σύντομα από τους πολιτιστικούς φορείς στους οποίους κάναμε αναφορά και προηγουμένως. Οι πολιτιστικοί φορείς λοιπόν, μπορούν και πρέπει να ασκούν πολιτιστική πολιτική ο καθένας στον τομέα του, είτε χρηματοδοτούνται με πάγια χρηματοδότηση από το Υπουργείο Πολιτισμού είτε για συγκεκριμένες εκδηλώσεις. Εκτός από τις βιβλιοθήκες, τα αρχεία, τις ιστοσελίδες, που είναι θέματα υποδομής, θα πρέπει να καλλιεργούν τις σχέσεις τους με τους αντίστοιχους φορείς του εξωτερικού, να διοργανώνουν διεθνή συνέδρια, εργαστήρια, σεμινάρια, διεθνή και μη, και να στέλνουν στο εξωτερικό τα κατάλληλα σε κάθε περίσταση άτομα που θα αντιπροσωπεύουν τη χώρα μας. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα του πολιτιστικού τομέα είναι ότι δεν εκπροσωπούμαστε ως χώρα παρά από ελάχιστους ανθρώπους, οι οποίοι είναι σχεδόν πάντα οι ίδιοι, γιατί οι φορείς δεν λειτουργούν σωστά.

Και τώρα πηγαίνοντας στα Κρατικά και τα Δημοτικά Περιφερειακά Θέατρα – περισσότερο γνωστά ως ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. – μπαίνουμε ουσιαστικά στο κομμάτι της δράσης. Τα Κρατικά Θέατρα κατά πρώτον και τα ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. στη συνέχεια έχουν ένα διπλό ρόλο. Πρώτον, λόγω υψηλής χρηματοδότησης, έχουν τη δυνατότητα να ανεβάζουν παραστάσεις με μεγάλο αριθμό ατόμων, άρα μπορούν να υπηρετήσουν αυτό που ονομάζουμε κλασικό ρεπερτόριο και έτσι να προσφέρουν στο κοινό τη δυνατότητα να δει σπουδαία έργα του παγκοσμίου δραματολογίου. Και δεύτερον έχουν τη δυνατότητα να εξάγουν καθώς και να φιλοξενήσουν αντίστοιχες παραστάσεις του εξωτερικού, δίνοντας στο ελληνικό κοινό τη δυνατότητα να δει θεάματα που οι μικρότεροι θίασοι και το εμπορικό θέατρο δεν μπορούν να του προσφέρουν. Εδώ – και επειδή η παρουσίαση του είναι στενά συνυφασμένη με τα κρατικά θέατρα – θα ήθελα να σταθούμε μια στιγμή στο κεφάλαιο που λέγεται Αρχαίο Δράμα. Το Αρχαίο Δράμα είναι το υπ' αριθμόν ένα πολιτιστικό προϊόν που θα μπορούσαμε να εξάγουμε. Θα μπορούσε να είναι ο κυριότερος πρεσβευτής της χώρας μας παγκοσμίως. Αυτό όμως θα απαιτούσε εκτός από πολιτική βούληση – που έτσι κι αλλιώς δεν υπάρχει – και μια εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση της παραγωγής παραστάσεων αρχαίου δράματος. Δυστυχώς οι περισσότερες από τις παραστάσεις που γίνονται είναι απλή διεκπεραίωση με αποτέλεσμα να μην αφορούν κανέναν. Και όμως το ανέβασμα της αρχαίας τραγωδίας και κωμω-

δίας θα έπρεπε να είναι προϊόν μακρόχρονης εργασίας μιας ομάδας ατόμων που έχουν να προτείνουν μια θέση ή μια άποψη πάνω σε αυτό το είδος, και όχι μια σύμβαση έργου ορισμένου χρόνου το οποίο γίνεται μάλιστα εκ των ενόντων... Εδώ θα μπορούσε να υπάρξει και συνεργασία των κρατικών θεάτρων με πολιτιστικούς φορείς όπως το Κέντρο Αρχαίου δράματος, για να πραγματοποιούνται – τους χειμερινούς μήνες, εφόσον στους καλοκαιρινούς παίζονται οι παραστάσεις – διεθνή σεμινάρια και εργαστήρια πάνω στο Αρχαίο Δράμα, που θα φέρνουν στη χώρα μας μας σημαντικές διεθνείς προσωπικότητες του θεάτρου και επαγγελματίες μαθητές από όλο τον κόσμο, οι οποίοι θα επιστρέψουν στην χώρα τους πρεσβευτές της πολιτιστικής κληρονομιάς μας.

Και θα τελειώσω – ελπίζοντας πως δεν σας κούρασα πολύ – με τους ιδιώτες. Οι ιδιώτες χωρίζονται στους επιχορηγούμενους και τους χορηγούς. Ο νόμος περί χορηγών είναι επίσης κάτι που όλοι συμφωνούν ότι πρέπει να γίνει αλλά δε γίνεται. Και είναι κρίμα γιατί οι χορηγοί, αποκομίζοντας βέβαια τα νόμιμα και κατανοητά οφέλη από την προσφορά των χρημάτων τους, θα μπορούσαν να βοηθήσουν ουσιαστικά και στην εσωτερική πολιτιστική πολιτική και μάλιστα με ποσά που μπορούν να είναι σημαντικά (κόστος παραγωγής, ας πούμε) ή ασήμαντα – για τους θιάσους όμως ζωτικής σημασίας – όπως η έκδοση προγράμματος, αφίσας κ.λ.π. και στην εξαγωγή των ελληνικών παραστάσεων και μάλιστα του αρχαίου δράματος. Εδώ βέβαια μιλάμε για μεγάλους χορηγούς και για σεβαστά χρηματικά ποσά. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι οι Βάκχες του Εθνικού Θεάτρου της Αγγλίας σε σκηνοθεσία Πήτερ Χολ που παίχτηκαν πριν από είκοσι περίπου μέρες στην Επίδαυρο. Τα έξοδα της μετακίνησης στην Ελλάδα τα είχε αναλάβει χορηγός, Βρετανός φυσικά. Όσο γι τους επιχορηγούμενους ιδιώτες, που έχουν το θέατρό τους και ανεβάζουν παραστάσεις με τα χρήματα του έλληνα πολίτη – πολλά ή λίγα δεν έχει σημασία – κι αν δεν μπορούν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Κάρολου Κουν – δεν είναι εύκολο βέβαια και ίσως ούτε η εποχή μας πια το επιτρέπει – θα πρέπει τουλάχιστον το επίπεδο των επιλογών τους και το αποτέλεσμα της δουλειάς τους να είναι τέτοιο που να καλλιεργεί την αισθητική του κοινού τους. Γιατί η καλλιέργεια δημιουργεί πολιτισμό. Και ο πολιτισμός ξεκινάει κατ' αρχήν από τον άνθρωπο για να καταλήξει – μέσα από τον άνθρωπο πάντα – να γίνει πολιτικό επίτευγμα.

Σας ευχαριστώ πολύ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ[1]

Το θέατρο[2] γενικά αποτελεί εκδήλωση της καλλιτεχνικής προδιάθεσης και δραστηριότητας του ανθρώπου με έντονο κοινωνικό χαρακτήρα, εφ' όσον απαιτεί συλλογικότητα και συμμετοχή. Η θέση των θεατών δεν είναι κατά κανόνα παθητική, αλλά ενεργητική και συνδημιουργική. Στις προδρομικές ιδιαίτερα μορφές θεάτρου, όπως είναι τα δρώμενα ή οι αναπαραστάσεις τους, ηθοποιοί και θεατές συγχέονται[3], καθώς μετέχουν όλοι στην παράσταση με ή χωρίς μεταμφίεση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν θρησκευτικές και άλλες εθιμικές ενέργειες με έντονο θεατρικό χαρακτήρα, όπως είναι η θεία λειτουργία, τα μυστήρια, η διαδικασία του γάμου. Θα αναρωτηθείτε εύλογα: Μα όλα είναι θέατρο; Οι αναπαραστάσεις που σήμερα είναι τόσο συχνές αποτελούν θεατροποίηση των πραγματικών καταστάσεων και είναι τόσο καλές, όσο πιο πιστές προς αυτές είναι.

Ο λαϊκός πολιτισμός ωστόσο και το θέατρο παρουσιάζουν τη σχέση ειδώλου προς τον καθρέφτη, σχέση αμφίδρομη, ενταγμένη στην διαδικασία μύη-

---

[1] Εισήγηση στην ημερίδα «Το Θέατρο στην Ελλάδα σήμερα» που οργάνωσε ο Θεατρικός οργανισμός «Πολιτισμικός Νότος» στο πλαίσιο του Προγράμματος «Ιούλιος, μήνας θεατρικής εκπαίδευσης στα Χανιά», 17 Ιουλίου 2002 στο Θέατρο «Δημ. Βλησίδης» στα Χανιά. Ο υπομνηματισμός του κειμένου είναι ενδεικτικός.

[2] Στον τίτλο της εισήγησης δεν έχω προσδιορίσει χρόνο. Χθές, σήμερα, αύριο. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα λαογραφικά φαινόμενα δεν έχουν χρόνο. Όμως ήθελα να έχω την άνεση να κινηθώ διαχρονικά και να ανοίξω μια συζήτηση με ειδικούς για ορισμένα θέματα, που ενώ θεωρούνται ξεπερασμένα προκύπτουν ολοένα μπροστά μας. Η σχέση του Θεάτρου με το λαϊκό πολιτισμό είναι ανάλογη με τη σχέση της κοινωνίας και της Τέχνης που την εκφράζει με την παράδοση. Πέρασε η σχέση αυτή «χρόνους δίσεχτους και χρόνους οργισμένους». Όμως, νά που τελευταία αναζητούμε πάλι την επιστροφή στο αρχέγονο, το παλιό, το παραδοσιακό και αρχίσαμε και στο Θέατρο να δανειζόμαστε υλικό, να ανα-παριστάνουμε το παρελθόν με μια διάθεση όχι τόσο ρομαντική πια όσο αυτο-προσδιορισμού και αυτο-κατανόησης.

[3] Walter Puchner, *Ιστορικά του νεοελληνικού Θεάτρου*, Αθήνα 1984, σ. 87-89.

σης, διδαχής και παραδειγματισμού στο πλαίσιο των μικρών κοινωνιών στις οποίες απευθύνονται και από τις οποίες πηγάζουν οι «παραστάσεις».

Από τη στιγμή που το είδωλο και ο καθρέφτης αποκτούν συγκεκριμένη λειτουργικότητα στην παράσταση τότε μπορεί να γίνεται λόγος για ξεχωριστούς ρόλους, για πηγές έμπνευσης κατά τη δημιουργία θεατρικών έργων (διασκευές παραλογών, παραμυθιών, εθίμων κλπ.). Αυτό συμβαίνει, τουλάχιστον, στον ελληνικό χώρο από τότε που το θέατρο, σε σχέση με τον παραδοσιακό πολιτισμό, παύει να σημαίνει τελετουργία μυητική, γονιμική και ευετηρική και αποκτά χαρακτήρα κοινωνικό. Βεβαίως και τότε δεν αποβάλλει τελείως τον αρχικό του χαρακτήρα εφ' όσον εντάσσεται στον κύκλο του χρόνου (αποκριές, Πάσχα, Φθινόπωρο-Λειδινός). Ωστόσο, πρόκειται πλέον για μορφές θεατρικών παραστάσεων με κοινωνικό περιεχόμενο, όπως η αναπαράσταση δικαστηρίου, κατά την οποία δικάζεται ο δικαστής ή ο πρωτόγερος, διακωμώδηση των αρχόντων κ.ά. γνωστά εν πολλοίς θέματα στη βιβλιογραφία.

Κύριο στοιχείο μεταμφίεσης στα δρώμενα όλων των λαών, όπως και του θεάτρου, είναι η μάσκα ή προσωπίδα, με τη βοήθεια της οποίας ο άνθρωπος μπορεί να μετάσχει της δυνάμεως του ζώου ή του πουλιού που παριστάνει, μεταμορφώνεται. Ο αρχικός δηλαδή σκοπός της μεταμφίεσης φαίνεται πως είναι ο μαγικός και νεκρολατρικός αλλά εξελίσσεται σε μέσο θεατρικής έκφρασης με σκοπό την αλλαγή της ταυτότητας ή τη σάτιρα.

Στα λαϊκά δρώμενα του Δωδεκαημέρου και της Αποκριάς η μεταμφίεση με τη χρησιμοποίηση μάσκας αποσκοπεί, ανάλογα με το είδος του δρωμένου, στην ταύτιση του φέροντος με το αντικείμενο μίμησης ή στην διασκέδαση μέσω ακριβώς της μίμησης. Βεβαίως, η αποδυνάμωση του ρόλου της μεταμφίεσης από την αρχέγονη μαγικοθρησκευτική του σημασία, οδήγησε στην ευρεία χρήση της στην υλοποίηση της υποκριτικής στις θεατρικές παραστάσεις. Αυτό έχει συμβεί περισσότερο στα διασκεδαστικότερα και πιο αποφορτισμένα από πλευράς συμβολισμών έθιμα της αποκριάς, που, ενώ προέρχονται από αρχαιοελληνικά και ρωμαϊκά παραστατικά δρώμενα, συνδεόμενα με νεκρολατρικές τελετουργίες, έχουν ωστόσο απολέσει σε μεγάλο βαθμό, στον χριστιανικό κόσμο, την νεκρολατρική τους σημασία, διατηρώντας τον κωμαστικό και συμποσιακό της ευωχίας και της διασκέδασης. Έτσι η μεταμφίεση χρησιμεύει ως μέσον ανατροπής της καθημερινής τάξης πραγμάτων και διαφυγής από την καταπιεστική πραγματικότητα, μέσα από την μη αναγνωρισιμότητα

που εξασφαλίζει το προσωπείο.

Κάτω από το προσωπείο εξασφαλίζεται ακόμη και η υπέρβαση βασικών αξιών που ισχύουν στην καθημερινή ζωή και στις οποίες στηρίζεται η εύρυθμη λειτουργία των κοινωνιών, όπως η τιμή, η γυναικεία αιδώς, ο σεβασμός προς τους ανωτέρους και ιδιαίτερα τον κλήρο και τους άρχοντες. Κάτω από τη μάσκα επέρχεται η πλήρης ισοπέδωση και ο ιερέας, ο δικαστής, ο άρχοντας αλλά και θεσμοί όπως ο γάμος, ή καταστάσεις ιερές, όπως ο θάνατος και τα έθιμα που τον συνοδεύουν, γίνονται στοιχεία διακωμώδησης με σκοπό τη διασκέδαση.

Αυτό δεν συμβαίνει με τα περισσότερα μαγικοθρησκευτικά δρώμενα του δωδεκαημέρου στον Βορειοελλαδικό χώρο, που διατηρούν περισσότερα στοιχεία από την γονιμική και ευετηρική τους σημασία καθώς εντάσσονται - προστίθενται στον κύκλο των μέσων αποπομπής κακών πνευμάτων και αποβλέπουν ελάχιστα στην θεατρική παράσταση και την μέσω αυτής διασκέδαση. Έτσι παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μεταμφιέσεις με ζωομορφικές προσωπίδες, εξαιρετικού εθνογραφικού ενδιαφέροντος, δεν έχουν κωμαστικό χαρακτήρα.

Η εξέλιξη του αγροτικού καρναβαλιού της περιόδου της αποκριάς, στον αστικό και στη συνέχεια και στον αγροτικό χώρο, με χαρακτήρα διασκεδαστικό και σατιρικό, περιλαμβάνει τη μάσκα - προσωπίδα, ανθρωπομορφική ή ζωομορφική, ως απαραίτητο στοιχείο της μεταμφίεσης, με κύριο χαρακτήρα την προσπάθεια απόκρυψης των πραγματικών στοιχείων ταυτότητας και την εξασφάλιση της ανωνυμίας, προκειμένου ο «φορών" την μάσκα να συμπεριφερθεί ελεύθερα και πέρα από τις συμβατικές αρχές της καθημερινής ζωής.

Σ' αυτή τη φάση ο εθιμικός κύκλος αποτελεί την αφετηρία αλλά και το κύριο αντικείμενο των θεατρικών παραστάσεων. Ο λαϊκός πολιτισμός ταυτίζεται με τις αυθόρμητες, προαισθητικές μορφές του Θεάτρου.

Η δεύτερη φάση, όχι με χρονολογικά κριτήρια, έχει σχέση με την δημιουργία θεατρικών έργων που περιλαμβάνουν στοιχεία που προσιδιάζουν προς την εθιμική λειτουργία και κοινωνική συμπεριφορά, τα οποία ανήκουν σε επώνυμους δημιουργούς, και υιοθετούνται από το κοινό. Η μετατροπή έντεχνου θεατρικού έργου σε προφορική παράδοση - παράσταση φαίνεται, κατά τον θεατρολόγο W. Puchner[4], ότι αποτελεί για την ελληνική πολιτισμική παράδοση,

[4] Βάλτερ Πούχνερ, *Παραλογή και δράμα* (από το δημοτικό τραγούδι στο θεατρικό έργο), Λαογραφία, τ.

τουλάχιστον κατά το παρελθόν, μεμονωμένη περίπτωση. Η περίπτωση της *Ερωφίλης* του Γ. Χορτάτζη και της σύνδεσής της με τα δρώμενα της Αποκριάς στον κύκλο του χρόνου είναι μια χαρακτηριστική εξαίρεση. Στα αγνάρια της *Ερωφίλης* ένα άλλο έργο, λαϊκής πνοής αλλά και ανάλογης θεματολογίας, η *Γκόλφω* του Περεσιάδη, θα διπλασιάσει τα σχετικά παραδείγματα.

Γνήσιες μορφές θεάτρου, όπως οι «Ομιλίες» στα Επτάνησα και επιτομές έργων του Κρητικού θεάτρου, όπως ο *Ερωτόκριτος* και η *Ερωφίλη* στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα, συμφύρονται με τις συνηθισμένες σκηνές των ανοιξιάτικων λαϊκών δρωμένων της Αποκριάς και εντάσσονται στα σχετικά έθιμα[5]. Το θέμα της ένταξης λόγιων θεατρικών μορφών στο λαϊκό θέατρο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η θεματική συγγένεια με το περιεχόμενο των μαγικοθρησκευτικών λατρευτικών δρωμένων, όπως είναι η νε-

---

[5] Η Κρητική τραγωδία Ερωφίλη, γραμμένη περί το 1600 από τον Γεώργιο Χορτάτζη, υπήρξε δημοφιλής ήδη από τον 17ο αιώνα στην Κρήτη, όπως δείχνει το γεγονός ότι πέρασε και στη λαϊκή της παράδοση μαζί με άλλα έργα της Κρητικής λογοτεχνίας. Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους (1669) το έργο μεταφέρθηκε στα Επτάνησα από τους Κρήτες πρόσφυγες. Το γεγονός της επτανησιακής καταγωγής των περισσοτέρων χειρογράφων των έργων του Κρητικού θεάτρου δηλώνει ότι τα έργα αυτά μεταφέρθηκαν και διασώθηκαν στον Επτανησιακό χώρο και από εκεί διαδόθηκαν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στα Επτάνησα τα έργα του Κρητικού θεάτρου παίχτηκαν και στο πλαίσιο λαϊκών θεατρικών παραστάσεων, γνωστών ως «Ομιλιών». Βεβαίως, η παράσταση ενός πολύστιχου θεατρικού έργου, όπως η Ερωφίλη, υπό τύπον «Ομιλίας»προϋποθέτει την ύπαρξη διασκευασμένης επιτομής του. Φαίνεται, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι κυκλοφόρησε κάποια, ή και κάποιες ενδεχομένως, επιτομές της τραγωδίας. Η πληροφορία για «μιά παλαιόφλαδα της Ερωφίλης και Πανάρετου, έτζη ονομαζομένη» του 1771 σε συνδυασμό με τον τίτλο «Πανάρατος», που φέρουν όλες οι λαϊκές διασκευές της Ερωφίλης στον ελληνικό χώρο, ενισχύει την παραπάνω πιθανότητα. Ο αείμνηστος Νικόλ. Παναγιωτάκης με βάση τη μαρτυρία ότι στη Βιβλιοθήκη του Κρητικού λογίου Φραγκίσκου Zeno υπήρχαν δύο χειρόγραφα με τίτλο «Panaratos Opera Greca». και «Erofigli opera Greca» διατύπωσε την άποψη ότι Πανάρατος είναι άγνωστη Κρητική τραγωδία ή κωμωδία, η οποία έχει χαθεί. Την υπόθεση ότι πιθανότατα χειρόγραφη επιτομή της Ερωφίλης με τον τίτλο «Πανάρατος» κυκλοφορούσε στα Επτάνησα, απ' όπου διαδόθηκε στη Δυτική Στερεά Ελλάδα και από εκεί στον ευρύτερο χώρο της Δυτικής και Κεντρικής Ελλάδος, ενισχύει η ύπαρξη στον ελλαδικό χώρο των χειρογράφων αυτών και των προφορικών λαϊκών διασκευών της Ερωφίλης με την κοινή ονομασία «Πανάρατος», καθώς και στοιχεία των διασκευών για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Εξ όσων μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, ο «Πανάρατος» έχει παρασταθεί ως νεοελληνικό μιμόδραμα περισσότερο από κάθε άλλο έργο του είδους του. Οι παραλλαγές της δραματοποίησής του παραδίδονται χειρόγραφες ή προφορικές ή και με τους δύο τρόπους. Από αυτές ορισμένες έχουν διασωθεί σε απλωστεμένη μορφή και άλλες είναι πιό σύνθετες, ανάλογα με τις δυνατότητες και τον αριθμό των μελών των ερασιτεχνικών θιάσων, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο παραδίδονταν από γενιά σε γενιά. Οι παραλλαγές έχουν έκταση από λίγους στίχους (4, 7, 16), όσους διέσωσε η λαϊκή μνήμη, μέχρι και 313 στίχους, στις περιπτώσεις που υπήρχε γραπτή χειρόγραφη παράδοση.

κρανάσταση των δύο εραστών (Πανάρατος, νύφη= Ερωφίλη) συνετέλεσε στην επανειλημμένη παράστασή τους κατά τη διάρκεια της Αποκριάς, όταν η μαγική και θρησκευτική σημασία των δρωμένων είχε πλέον ατονίσει ή και λησμονηθεί[6]. Ο ίδιος λόγος συνετέλεσε στην επικράτηση ενός άλλου, πολύ γνωστού στη θεματολογία του λαϊκού θεάτρου, έργου. Πρόκειται για τη *Γκόλφω* του Σπύρου Περεσιάδου, που κυριαρχεί πάνω από μισόν αιώνα στη λαϊκή σκηνή[7].

Η παράσταση του «Πανάρατου» έχει ενταχθεί, στο σύνολο των περιπτώσεων που έχω υπ' όψη μου, στα δρώμενα της Αποκριάς. Όσο πιο σύντομη είναι η παραλλαγή, τόσο πιο κοντά στο σχετικό ανοιξιάτικο δρώμενο, με το οποίο συνάπτεται, βρίσκεται η παράσταση, καθώς διατηρούνται οι απολύτως απαραίτητοι και ταιριαστοί για την τελετουργία στίχοι[8]. Στις περιπτώσεις αυτές και τα πρόσωπα της Τραγωδίας συγχέονται με αντίστοιχα των δρωμένων, όπως Ερωφίλη-Πανάρετος, Νύφη-Γαμπρός, Βασιλιάς-Νένα, Πατέρας-Μητέρα ή Παραμάνα, Χορός-συνοδεία της νύφης κ.ά. Η περίπτωση θεατρικής παράστασης που ταυτίζεται με δρώμενο αγερμού στο Μονοδένδρι του Ζαγορίου τονίζει τον χαρακτήρα των παραστάσεων αυτών: «Τον παλιό καιρό παρίσταναν της Τυρινής δράμα από τον Ερωτόκριτο ή Ερωφίλη στο μεσοχώρι

---

[6] Τα ποικίλα ευετηριακά και άλλα μαγικοθρησκευτικά δρώμενα με θεαματικό χαρακτήρα, αναμφισβήτητα συνετέλεσαν στη δημιουργία θεατρικών εκδηλώσεων, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της Αποκριάς. Βλ. σχετικά Στίλπ Π. Κυριακίδου, Ελληνική Λαογραφία, μέρος Α΄, Μνημεία του Λόγου, εν Αθήναις 1965, έκδ. 6΄, σ. 111 και Ν. Π. Παναγιωτάκη, Το λαϊκό θέατρο έχει παντού πεθάνει. Ας ερευνήσουμε σωστά τις ρίζες μας, περ. Θέατρο, περ. Β΄, τ. ΙΑ΄, τεύχ. 61-63 (1978), σ. 71. Walter Puchner, Brauchtumserscheinungen im griechischen Jahreslauf und ihre Beziehungen zum Volkstheater, Veroffentlichungen des Osterreichischen Museums fur Volkskunde, Band XVIII, Wien 1977.
Η παρουσία θεατρικών στοιχείων στα μαγικοθρησκευτικά δρώμενα έχει επισημανθεί και έχει απασχολήσει τους μελετητές του θεάτρου. Βλ. Κατερίνας Κακούρη, Προαισθητικές μορφές θεάτρου, Αθήναι 1946. Της ίδιας, Αυτοσχεδιασμός και θέατρο, περ.Θέατρο, τεύχη 22 και 23-24, (1966), σ.10-14. Της ίδιας, Προϊστορία του θεάτρου από τη σκοπιά της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα 1974,σ.403-404. Βάλτερ Πούχνερ, Θεατρικά στοιχεία στα δρώμενα του βορειοελλαδικού χώρου,στο βιβλίο Ιστορικά του νεοελληνικού θεάτρου, Αθήνα 1983, σ.57-89. Του ίδιου, Θεωρία του λαϊκού θεάτρου, Αθήνα 1985, σ.29-78.

[7] Λίνου Πολίτη, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, έκδ.ε΄, Αθήνα 1989, σ. 217. Βλ. παρακάτω, σ. Βλ. Σ π. Περεσιάδη, Γκόλφω -Εσμέ, Αθήνα 1993, επιμ. Αναστ. Μ. Γεωργαντόπουλου, εισαγωγή (σ.7-21).

[8] Οι αγερμικές παραστάσεις του «Πανάρατου» στα χωριά της Ηπείρου κυρίως διασώζουν ελάχιστους (από 4 έως 7) στίχους.

ύστερα από την εκκλησία. Πρόσωπα του δράματος: Γαμπρός-νύφη, πατέρας-μητέρα, γριά-γέρος, γιατρός-χάρος»[9] αποτελούν τα συνηθισμένα πρόσωπα των αποκριάτικων μεταμφιέσεων με κύριο θέμα τον θάνατο και την ανάσταση και με σκοπό την ευετηρία[10]. Ανάλογα εθιμικά δρώμενα είναι πολύ γνωστά στο χώρο της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδος και ιδιαίτερα στην Ηπειρο[11]. Η ομοιότητα αυτή με τα προϋπάρχοντα μαγικοθρησκευτικά δρώμενα συνετέλεσε ώστε παραστάσεις, όπως εκείνη του «Πανάρατου», να ενταχθούν στον κύκλο των εθιμικών εκδηλώσεων της Αποκριάς.

Η *Γκόλφω*[12], δραματικό ειδύλλιο, με ήρωες απλούς ανθρώπους του αγροτοποιμενικού χώρου, απευθυνόταν στο πλατύ ελληνικό κοινό της εποχής του, το οποίο κατέκτησε, εξασφαλίζοντας ζηλευτή θέση στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου, κάτι που δεν κατόρθωσαν ανάλογα έργα που κυκλοφόρησαν την ίδια χρονική περίοδο. Πρόκειται ίσως για το πιο πολυπαιγμένο θεατρικό έργο τόσο από επαγγελματικούς όσο και από ερασιτεχνικούς θιάσους σε όλο τον ελληνικό χώρο αλλά και τον απόδημο ελληνισμό. Παρά την επιφυλακτικότητα με την οποία το αντιμετώπισε η κριτική, το λαϊκό έργο του Περεσιάδη είχε απρόβλεπτη απήχηση σε κοινό αγροτικό ή αστικό αδιακρίτως. Ο λαϊκός ζωγράφος Θεόφιλος, ζώντας το θρύλο της Γκόλφως, θα την συμπεριλάβει στα πορταίτα του μαζί με τον Ερωτόκριτο και την Αρετούσα, τη Γενοβέφα, τον Ροβέρτο και την Ιουλία, την ωραία Αδριάνα κ. ά. Η *Γκόλφω* εξακολούθησε, ωστόσο, να συγκινεί το λαό και να εμπνέει στο χώρο του θεάμα-

---

[9] ΚΛ. χ/φο 2296, σ.21 (Μονοδένδρι Ζαγορίου, 1959, Ανδρ. Θεμελής).

[10] Κατερ. Κακούρη, Θάνατος-Ανάσταση, ό.π. Βλ. και Αγγελικής Χατζημιχάλη, Σαρακατσάνοι, Αθήναι 1957, τ. Ι, σ. ρνζ΄ρξ΄. Δ η μ.
Σάρρου, Λείψανα της λατρείας του Λίνου και Αδώνιδος εν Ηπείρω, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τ. 5 (1896-1900), εν Αθήναις 1897, σ. 347-351.

[11] Walter Puchner, Brauchtumserscheinungen, ό.π., Κατερ. Κακούρη, Θάνατος-Ανάσταση, ό.π.

[12] Ο Σπ. Περεσιάδης (1854-1918) είναι ο πιό λαϊκός από τους άλλους κωμειδυλλιογράφους. Τα έργα του «Γκόλφω» και «Εσμέ η Τουρκοπούλα» επέτυχαν το σκοπό τους και επέζησαν και μετά την αρχική τους επιτυχία Η ανανεωτική προσπάθεια της γενιάς του 1880 με την ενεργετική παρουσία του Νικολάου Πολίτη έδωσε πνοή και ελληνικό περιεχόμενο όχι μόνο στην διηγηματογραφική ρεαλιστική ηθογραφία αλλά και στη δραματουργία. Από το 1888 το κωμειδύλλιο, με ήρωες λαϊκούς, γλώσσα απλή και κατανοητή και έντονα τα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού κυριαρχεί για δέκα περίπου χρόνια στο θέατρο. Η Τύχη της Μαρούλας και ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας του Δημ. Κορομηλά, Η Γκόλφω και η Εσμέ η Τουρκοπούλα του Σπ. Περεσιάδη η Λύρα του γέρο-Νικόλα και ο Καπετάν Γιακουμής του Δημ. Κόκκου είνα μερικά από από τα εκλεκτότερα δείγματά του.

τος. Έτσι το 1909 διασκευάζεται σε μυθιστόρημα από τον Αριστείδη Κυριακό. Το 1915 κρίνεται ως το πιό πρόσφορο σενάριο για την πρώτη ελληνική ταινία. Γίνεται επίσης οπερέτα στη μουσική σκηνή. Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η τύχη του έργου στο αστικό και επαγγελματικό θέατρο. Και στις μέρες μας ο Θίασος του Αγγελόπουλου παίζει *Γκόλφω* τριγυρνώντας στην επαρχία. Παράλληλα με την καριέρα της στο θέατρο, επαγγελματικό και ερασιτεχνικό, η Γκόλφω ακολουθεί μιά θεαματική πορεία στην ελληνική επαρχία, όπου οι ερασιτεχνικοί αυτοσχέδιοι θίασοι, αλλά και ομάδες ανδρών που εθιμικά συμμετείχαν στα αποκριάτικα δρώμενα, παρουσίαζαν το έργο, σχεδόν κάθε χρόνο επί πολλές δεκαετίες, συχνά εκ περιτροπής με έργα που είχαν τη θέση τους επί αιώνες σε εθιμικές εκδηλώσεις του λαού, όπως τα δρώμενα της Αποκριάς. Η «Γκόλφω», ειδύλλιο δραματικό, συγκινούσε με το περιεχόμενό του τους θεατές, γέμιζε εθνική υπερηφάνεια με τη φουστανέλλα του, χωρίς να δημιουργεί προβλήματα.

Έτσι παράλληλα με την καριέρα της στο θέατρο, επαγγελματικό και ερασιτεχνικό, η *Γκόλφω* ακολουθεί μιά θεαματική πορεία στην ελληνική επαρχία[13], όπου οι ερασιτεχνικοί αυτοσχέδιοι θίασοι, αλλά και ομάδες ανδρών που εθιμικά συμμετείχαν στα αποκριάτικα δρώμενα, παρουσίαζαν το έργο, σχεδόν κάθε χρόνο επί πολλές δεκαετίες, συχνά εκ περιτροπής με έργα που είχαν τη θέση τους επί αιώνες σε εθιμικές εκδηλώσεις του λαού, όπως τα δρώμενα της Αποκριάς[14].

---

[13] Λούη Περεντού, Θεατρικές παραστάσεις στη Λάρνακα, 1879-1913, Κύπρος 1992, σ. 20. Μεταξύ των έργων που παίζονται στο θέατρο «Παράδεισος» της Λάρνακας είναι τα ειδύλλια: Σκλάβα, Εσμέ, Γκόλφω, Βοσκοπούλα, Χάιδω η λυγερή, η Θυμιούλα, Το δικλί του μυλωνά κ.ά.). Αλλά και στην Αμερική η Γκόλφω πραγματοποιεί μεγάλη καριέρα. Βλ. Ν. Ροζάκου, Το νεοελληνικό λαϊκό θέατρο στην Αμερική, ό.π., σ. 6.

[14] Όμως το δραματικό ειδύλλιο και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εξακολουθεί να συγκινεί τους αγροτικούς κυρίως πληθυσμούς.

Το 1926 γίνεται φιλολογικό μνημόσυνο για τον Σπυρ. Περεσιάδη, τον συγγραφέα της «Εσμέ» και της «Γκόλφως». Σε σημείωμα για την εκδήλωση που δημοσιεύεται στο περιοδικό «Η Κυριακή του Ελευθέρου Βήματος» γράφονται τα εξής:

«Το πατριωτικόν έργον του Αντωνιάδη έρχεται να αντικαταστήση το ειδύλλιον και το κωμειδύλλιον, η φουστανέλλα της Πελοποννήσου και της Ρούμελης, και η δράκα του Μπάρμπα Λινάρδου από την Άνδρο. Εις την εποχήν αυτήν μεταξύ 1890-95 αναφαίνεται ο τυφλός ειδυλλιακός ποιητής Σπύρος Περεσιάδης και κυριαρχεί αμέσως εις όλο το ελληνικόν θέατρον με την «Γκόλφω». Αργότερα παίζονται «η Σκλάβα», η «Εσμέ η Τουρκοπούλα» και «ο χορός του Ζαλόγγου». Αλλά η «Γκόλφω» ήτο και παραμένει το δημοφιλέστερον

Η περίπτωση των έργων επωνύμων θεατρικών συγγραφέων, που έγραψαν εμπνεόμενοι από την παραδοσιακή εθιμική ζωή, όμως δεν είχαν την ίδια αποδοχή και διάρκεια.

Το κωμειδύλλιο, για παράδειγμα, ένα είδος κωμωδίας με εμβόλιμα τραγούδια, που προήλθε από την τάση για απομάκρυνση από τον ρομαντισμό και την σύνδεση του θεάτρου με την καθημερινή ζωή, έχει ως ήρωες ανθρώπους του λαού, γλωσσικό όργανο τη δημοτική και κυρίαρχο το ηθογραφικό και λαογραφικό στοιχείο. Το πρώτο καθαυτό κωμειδύλλιο είναι *Η Τύχη της Μαρούλας* (1889) του Δημ. Κορομηλά (1850-1898). Παιδί του κωμειδυλλίου, θεωρεί ο ιστορικός του θεάτρου Γιάννης Σιδέρης το δραματικό ειδύλλιο. Ξεκινάει με «Την κατάρα της μάνας» του Ι. Αντωνιάδη (1877), ακολουθεί «ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας» (1872) του Δ. Κορομηλά (1890) σε παθητικούς δεκαπεντασύλλαβους, που παρουσιάζει την ποιμενική ζωή με προσπάθεια ωραιοποιήσεως. Αυτό το είδος θα ακολουθήσει η *Γκόλφω*[15]. Η «Γκόλφω», δραματικό ειδύλλιο με ήρωες απλούς ανθρώπους του αγροτοποιμενικού χώρου, απευθυνόταν στο πλατύ ελληνικό κοινό της εποχής του, το οποίο κατέκτησε εξασφαλίζοντας ζηλευτή θέση στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου[16], κάτι που δεν κατόρθωσαν ανάλογα έργα που κυκλοφόρησαν την ίδια χρονική περίοδο. Πρόκειται για το πιο πολυπαιγμένο θεατρικό έργο τόσο από επαγγελματι-

---

έργον του, αληθινή ειδυλλιακή τραγωδία έρωτος. Κατέκτησε τον ελληνικόν κόσμον, ελεύθερον και υπόδουλον, παρεστάθη από μεγάλους και μικρούς θιάσους, από ερασιτέχνας όλων των πόλεων και χωρίων ακόμη, και ήτο παντού και πάντοτε η ασφαλεστέρα παράστασις από απόψεως επιτυχίας και εισπράξεων στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου ασφαλώς δεν αναφέρει ούτε περισσοτέρας παραστάσεις άλλου έργου ούτε μεγαλυτέρας εισπράξεις.

[15] Ο Θόδωρος Γραμματάς θεωρεί το δραματικό ειδύλλιο ως φυσιολογική απόληξη του ποιμενικού δράματος, που εμφανίζεται στον ελληνικό χώρο με την Πανώρια, παρά τις διαφορές, τις οποίες επισημαίνει, μεταξύ των δύο θεατρικών ειδών στα θέματα της αντιμετώπισης του ιστορικού χρόνου, του χαρακτήρα των ηρώων και του τρόπου αντιδράσεώς τους. (Νεοελληνικό Θέατρο. Ιστορία-δραματουργία. Αθήνα 1987, σ. 19).

[16] Κων. Θ. Δημαρά, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τις ρίζες ώς την εποχή μας, εκδ.Αγ. [Αθήνα] 1968, σ.360-361, όπου παρατηρεί ότι ο Σπ. Περεσιάδης είναι πολύ πιό λαϊκός από τους άλλους κωμειδυλλιογράφους και τα έργα του «Γ'κόλφω» και «Εσμέ η Τουρκοπούλα» επέτυχαν το σκοπό τους και επέζησαν και μετά την αρχική τους επιτυχία.

Κατά το πρώτο μισό του αιώνα μας, εποχή έντονων κοινωνικών ανακατατάξεων και εθνικών αναζητήσεων, παρατηρείται μιά ιδιαίτερα έντονη θεατρική κίνηση στο πλαίσιο των κοινοτήτων του κεντρικού ελλαδικού χώρου (Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος), η οποία έχει ως δημιουργούς ορισμένους [δημοδι] δασκάλους ή ερασιτέχνες του θεάτρου προερχομένους κυρίως από το χώρο των επαγγελματιών, όπως των κουρέων,

κούς όσο και από ερασιτεχνικούς θιάσους σε όλο τον ελληνικό χώρο αλλά και τον απόδημο ελληνισμό[17]. Η κοινή θεατρική γλώσσα, η αφαιρετική - συμβολική μίμηση – αναπαράσταση επί της σκηνής προσώπων και καταστάσεων και η ιδιάζουσα ατμόσφαιρα, μέσα στην οποία κινούνται ηθοποιοί και θεατές, καλλιεργούν κλίμα συλλογικότητας, το οποίο, ανάλογα και με την περίσταση, έχει σημαντική επίδραση στη δημιουργία ισχυρών κοινωνικών δεσμών. Δεν εί-

---

των οικοδόμων, των ραρτάδων και σπανιότερα των κτηνοτρόφων ή γεωργών. Η κίνηση αυτή, χωρίς να συνδέεται άμεσα, απηχεί ωστόσο, την ανάπτυξη του Θεάτρου στα αστικά κέντρα, τα οποία δυνχετεύουν στην επαρχία τα περισσεύματά τους με τους θιάσους που περιοδεύουν σ'αυτή. Οι μικροί τοπικοί αυτοσχέδιοι θίασοι, που συγκροτούνται από αποφοίτους του Δημοτικού Σχολείου με την καθοδήγηση του δασκάλου, επαναλαμβάνουν συνήθως έργα που έχουν παίξει περιοδεύοντες θίασοι ή επιλέξει οι δάσκαλοι για τις εθνικές εορτές. Συχνά ταλαντούχοι χωρικοί εντάσσονται για ένα διάστημα σε περιοδεύοντες θιάσους για μικρούς ρόλους και στη συνέχεια αναλαμβάνουν να διδάξουν τις παραστάσεις επ' ευκαιρία εθνικών εορτών ή εθμικών εκδηλώσεων.

Όσον αφορά στη Θεματογραφία των θεατρικών έργων στον ημιαστικό και αγροτικό ελληνικό χώρο παρατηρείται ότι αυτή τροφοδοτείται κατά περιόδους από τις αποχρωματισμένες από το αρχικό περιεχόμενό τους μαγικοθρησκευτικές τελετές και τα έθμα της λαϊκής λατρείας (δρώμενα), τα ιστορικά ηρωικά θέματα (ο Χορός του Ζαλόγγου, Λθαν. Διάκος, Ρήγας Φεραίος, Να ζει το Μεσολόγγι), τα κωμειδύλλια (Χάιδω η λυγερή, Θυμούλα η Γαλαξειδώτισσα, Εσμέ, Γκόλφω, Αγαπητικός της Βοσκοπούλας) κ.ά. παρεμφερή. Ιδιαίτερα τα ηρωικά δράματα με τις μορφές των αγωνιστών της ελευθερίας βρίσκουν μεγάλη απήχηση στη λαϊκή ψυχή. Ο Λθανάσιος Διάκος, αγνός ήρωας που θυσιάστηκε για την πατρίδα στο γεφύρι της Αλαμάνας, ο Κολοκοτρώνης, ο Κανάρης, ο Μάρκος Μπότσαρης αλλά και ο Ρήγας Φεραίος αποτελούν πρόσωπα αγαπητά του λαϊκού θεάτρου. Ορισμένες φορές σατιρικοί αυτοσχεδιασμοί συμπληρώνουν παραστάσεις δραμάτων. Τέτοιες παραστάσεις εντάχθηκαν σε εθμικές εκδηλώσεις με θεαματικό περιεχόμενο, όπως είναι οι αποκριάτικες εκδηλώσεις. Το ίδιο συνέβη και με άλλα έργα, που συγκίνησαν τις ευρύτερες λαϊκές μάζες, όπως η Ερωφίλη. Ιδιαίτερα σημαντική για τη λαϊκή μνήμη στάθηκε η πολιορκία του Σουλίου, όπως και ο Χορός των Σουλιωτισσών στο Ζάλογγο. Έτσι η ένταξη του επεισοδίου της πολιορκίας του Σουλίου από τον Αλή Πασά περνάει στα δρώμενα της Αποκριάς. Ανανέωση στη θεματογραφία του ερασιτεχνικού και όχι πλέον παραδοσιακού Θεάτρου επιτυγχάνεται με έργα επώνυμων συγγραφέων, όπως των Σπ. Μελά, Γρ. Ξενόπουλου, Γ.Θεοτοκά, Δ. Μπόγρη, μεταφράσεων του Μολιέρου, που παίζονται στα αστικά κέντρα και μεταφέρονται από διδασκάλους ή φοιτητές στην επαρχία. Έργα επώνυμων συγγραφέων τροφοδοτούσαν πάντοτε το λαϊκό Θέατρο.

[17] Ν. Ροζάκου, Το νεοελληνικό λαϊκό θέατρο στην Αμερική, 1903-1950, 1985, σ.23. Τόση ήταν η επίδραση που ασκούσε η Γκόλφω, ώστε και τα θεατρικά έργα, που γράφονται από τους πρώτους μετανάστες στην Αμερική απηχούν την τεχνική και το θέμα της. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ν. Ροζάκος: « Η ελληνική θεματογραφία στην Αμερική, που άρχισε από τα στερνά χρόνια της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας, μας άφησε πολλά τυπωμένα δείγματά της σε ξέχωρα βιβλία. Ο λόγος που παρακίνασε τους απλοϊκούς αυτούς θεματογράφους για συγγραφή είναι συγκινητικός, γιατί μαρτυράει πόσο μέσα στο είναι τους είχαν κλείσει την Ελλάδα με την ιδιόμορφη λιτή κι απλή λαϊκή ζωή στην επαρχία τους, την τόσο αταίριαστη με εκείνη που τους συντύχαινε στην ξένη γης, που από ανάγκη βρέθηκαν. Κάθε φορά που την ανακαλούσαν στη θύμησή τους, τους έφερνε συγκλονιστικό νοσταλγικό ξέσπασμα κι όσοι είχαν κάποιο κίνητρο για θεατρική έμπνευση

ναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις λειτουργούν ευεργετικά στο πλαίσιο της σχολικής ζωής[18], που διακρίνεται κατ' εξοχήν από συντροφικότητα, συνεχίζονται κατόπιν και σε μεγαλύτερες ηλικίες, αλλά και στο πλαίσιο επαγγελματικών ομάδων. Έτσι πλανόδιοι κτίστες από την περιοχή της Κόνιτσας παριστάνουν επιτομή της *Ερωφίλης* στα χωριά της Ευρυτανίας, όπου εργάζονται, ή οι σημερινοί αγρότες του Ξυλοπάροικου Τρικάλων[19] παίζουν θέατρο για να εκφράζουν μέσα από αυτό τις κοινωνικές τους ανησυχίες. Κάτω από ειδικές συνθήκες, όπως στον εμφύλιο πόλεμο (θέατρο του βουνού)[20], το θέατρο αποτελεί μέσο επικοινωνίας με το λαό, διείσδυσης και αφομοίωσης κοινωνικών και πολιτικών ιδεών μέσω της συμμετοχικότητας και της μίμησης.

Ο παραδοσιακός πολιτισμός, παρά το γεγονός ότι, εδώ και κάποιες δεκαετίες, ευρίσκεται ουσιαστικά σε «αποδρομή», κρύβει αναζωογονητικές δυνάμεις και αποτελεί πηγή έμπνευσης για λόγιες μορφές τέχνης και έκφρασης και μέσα από το Θέατρο. Έτσι αναπαραστάσεις εθίμων με δραματικό χαρακτήρα, μαγικοθρησκευτικών δρωμένων, αλλά και ποιητικών, φανταστικών

και συγγραφή, ξέσπαζαν το πάθος τους με το να συνθέτουν έργα απλοϊκά σε μιά δική τους τεχνική, που «Γκόλφω» θύμιζε και Καραγκιόζη, τα δύο εκείνα θεατρικά πρότυπα που πρόφτασαν να ιδούν στον τόπο τους πριν να ξενιτευτούν». Βεβαίως, προσπάθειες ερασιτεχνικών θιάσων για πρωτοπορειακή θεατρική παράσταση στην Αμερική με αξιώσεις ανώτερης δραματικής πνοής οδηγούν σε έργα όπως η «Επιστροφή του Οδυσσέως» και η τραγωδία του Σοφοκλή «Αίας» και όχι στα «θεατρικά επαρχιακά ειδυλλιακά δράματα του Σπύρου Περεσιάδη, όπως κατά κανόνα τότε συνήθιζαν σε κάθε ερασιτεχνική παράσταση έξω από την Αθήνα, ή ακόμη τα «κωμειδύλλια» που έδιναν κι έπαιρναν κι αυτά στην ερασιτεχνική σκηνή, σε εκείνη την εποχή» (Ν. Ροζάκου, ό. π., σ. 6).

[18] Για το σχολικό θέατρο βλ. Φώτη Βογιατζή, Το θέατρο στο Βόλο (1915-1940), Αθήνα 1987, σ. 129-137. [Το σχολικό θέατρο του Βόλου κατά την περίοδο του μεσοπολέμου]. Του ί δ ι ο υ, Το θέατρο στην Καρδίτσα (1881-1985), περ. Γνώση και Γνώμη, τ. Δ΄(1985), σ. 207-210 και 240-275 [για το παιδικό θέατρο γενικότερα]. Του ίδιου, Το θέατρο στα Τρίκαλα (1881-1984) περ. Τρικαλινά, τ. 5 (1985), σ. 151-159. Το θεσσαλικό θέατρο έχει ερευνηθεί από τον Φώτη Βογιατζή σε μεγάλη έκταση. Είναι η μοναδική περιοχή που διαθέτει μιά σχεδόν πλήρη θεατρολογική επισκόπηση, η οποία φθάνει μέχρι την τελευταία δεκαετία. Για τον παιδαγωγικό και ψυχολογικό ρόλο του θεάτρου στο σχολείο βλ. Βάλτερ Πούχνερ, Κείμενα και αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα, Αθήνα 1997, σ. 17-75.

[19] Για το Ξυλοπάροικο και τη θεατρική δραστηριότητα των κατοίκων του βλ. Φώτη Βογιατζή, Το θέατρο στα χωριά των Τρικάλων (1881-1986). Συγκριτική μελέτη στο χώρο της Δυτικής Θεσσαλίας, Τρικαλινά, τ. 6 (1986), σ. 190-193, όπου και επισημαίνεται η παρουσία αυτοσχέδιων επί σκηνής θεατρικών έργων, φαινόμενο σπάνιο για το χώρο της Δυτικής Θεσσαλίας, ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο.

[20] Γιώργου Κοτζιούλα, Το θέατρο στο βουνό, περ. Θέατρο, τ. Θ΄ (1976), τεύχ. 53-54, σ. 20-56.

διηγήσεων (παραμυθιών, παραδόσεων κ.ά.) αποτελούν συχνά δραστηριότητα του λογίου θεάτρου τα τελευταία χρόνια.

Τα στοιχεία εκείνα του λαϊκού πολιτισμού που εμπνέουν το θέατρο είναι το παραμύθι, η παράδοση και το δημοτικό τραγούδι, ιδιαίτερα η παραλογή, συχνά και τα τρία μαζί, αφού ως γνωστόν πρόκειται για κύκλους τεμνόμενους και όχι σπάνια ταυτιζόμενους.

Το φαινόμενο, για παράδειγμα, της θεατρικής διασκευής των παραλογών με διάδοση σε όλη τη Βαλκανική, όπως του «Γεφυριού της Άρτας» που έχει πληθώρα διασκευών[21] με ποικίλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του μύθου. Ήδη από το 1871 ο Σπυρίδων Βασιλειάδης, με τη «Γαλάτεια» που συνδυάζει την παραλογή «Τα αγαπημένα αδέρφια κι η κακή γυναίκα» με τον μύθο του Πυγμαλίωνα, κι αργότερα: δραματοποιεί ο ίδιος μια άλλη παραλογή «Της νύφης που κακοτύχησε». Η παραλογή «Του Μαυριανού και της αδελφής του» δραματοποιείται κατά το 1880 από τον Κ. Γ. Ξένο, στον 20ό αιώνα από τον Ν. Ποριώτη, «Ο άρχοντας ο Μαυριανός και η αδελφή του» της Γαλάτειας Καζαντζάκη. Και ο Γιώργος Θεοτοκάς επανέρχεται στο ίδιο θέμα με τον τίτλο «Το παιχνίδι της τρέλλας και της φρονιμάδας». Άλλες παραλογές που εμπνέουν τον Ηλία Βουτιερίδη, όπως η «Λιογέννητη», «Η Αροδαφνούσα». Ακόμη «του νεκρού αδελφού» εμπνέει τον «Βουρκόλακα » (1894) στον Αργύρη Εφταλιώτη, τον Φώτο Πολίτη «Ο Βρικόλακας» αλλά και τον Ζαχ. Παπαντωνίου (1929) με τον «Όρκο του πεθαμένου».

Η παραλογή προσφέρεται περισσότερο από άλλα είδη του δημοτικού τραγουδιού για τη θεατρική τέχνη, γιατί έχει από τη φύση της δραματικά στοιχεία, διαλογικά χωρία, και σκηνική διάρθωση. Η κεντρική ιδέα που διέπει τις παραλογές, όπως θυσία για την θεμελίωση μεγάλων κοινωφελών έργων, απιστία, πίστη, όρκος ξενιτειά κλπ., συντελούν σε ιδεολογικούς προσανατολισμούς ανάλογα με την εποχή. Ορισμένες παραλογές εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να ελκύουν τη θεατρική τέχνη, όπως «Του νεκρού αδελφού» (Χατζάκης).

---

[21] «Το Γεφύρι της Άρτας» του Ηλία Βουτιερίδη (1905), «Η Θυσία»ή «Πρωτομάστορας» του Ν. Καζαντζάκη (1908), «Το ανεχτίμητο» του Παντ. Χόρν, «Η Θυσία της Άρτας» του Στέλιου Σεφεριάδη (1933), «Το Γεφύρι της Άρτας» του Γ. Θεοτοκά, στη Βουλγαρία «Zidari» (Μαστόροι) του Petko Todorov στη Ρουμανία «Mesterul Manole» του Lucian Blaga, εξπρεσιονιστή, με ποικίλες προσεγγίσεις τουμύθου.

Θα αναφερθώ σε δύο παραδείγματα και μάλιστα από τον ίδιο δημιουργό: Ο Σωτήρης Χατζάκης είναι η δεύτερη φορά που μέσα από την εθνογραφική –λαογραφική έρευνα επιχειρεί, με εκφραστικούς κώδικες άλλης εποχής, να πλησιάσει διαχρονικά και πανανθρώπινα θέματα. Η *Φόνισσα* του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1998 στο Θέατρο Πολιτεία), μια γυναικεία μορφή, που μετεωρίζεται μεταξύ της ανθρώπινης και της θείας δικαιοσύνης και αναλαμβάνει να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στη ζωή των θυμάτων της, είναι η πρώτη ηρωίδα του. Στόχος υψηλός. Το αποτέλεσμα, με καθοριστική τη συμβολή της Λυδίας Κονιόρδου, ήταν αξιοπρόσεκτο.

Ο ίδιος σκηνοθέτης, που θέλγεται από τα δύσκολα, επιχείρησε να διασκευάσει για το θέατρο ένα από τα πιό γνωστά αφηγηματικά δημοτικά τραγούδια, την παραλογή του *Νεκρού Αδελφού*. Σύμφωνα με την παραλογή, γνωστή και στους άλλους Βαλκανικούς λαούς, η Μάνα με τα εννιά αγόρια και τη μία κόρη, την Αρετή, αρνείται, παρά την επιμονή του γιού της Κωνσταντή, να παντρέψει την μοναδική της κόρη στα ξένα, αναλογιζόμενη μελλοντικές συμφορές. Ρίζα της γενιάς, πατρίδα με σκορπισμένα τα παιδιά της στα ξένα, «λάφυρα του θανάτου», μένει η Μάνα ολομόναχη «σαν καλαμιά στον κάμπο». Όταν, λοιπόν, όλα της τα παιδιά είναι πεθαμένα και κείνη είναι υποχρεωμένη να εκτελεί τα νεκρολατρικά έθιμα, στο μνήμα του Κωσταντή «ανέσπα τα μαλλιά της» και αναθεμάτιζε το γιό που της «εξόρισε την Αρετή πολύ μακριά στα ξένα». Από το «μυριανάθεμα» ο νεκρός σηκώθηκε από το μνήμα και έφερε την αδελφή του από τα ξένα στη μητέρα του.

Το κεντρικό σημείο της παραλογής είναι η ξενιτειά. Ο γάμος της κόρης, της Αρετής, σε μεγάλη απόσταση από το πατρικό της σπίτι, και η ουσιαστική αποξένωσή της από την μητέρα, η οποία δεν συμφωνεί με αυτό τον γάμο, η ξενιτειά στην οποία ο ταξιδεμμένος αδερφός, ο Κωσταντής, θέλει να έχει κάποιο δικό του.

ΖΩΗ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ

ΔΕΣΙΕΣ ΣΤΙΣ ΣΦΑΚΙΑΝΕΣ ΠΕΤΣΕΤΕΣ
(ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΗΣ ΜΑΡΙ ΝΑΞΑΚΗ)

«Ποιος μπορεί ν' αγνοήσει ένα λαό, που οι γυναίκες του είναι σαν τις γυναίκες της Κρήτης;...»

Η Μαρί, μιά αεράτη φιγούρα, καθισμένη στην άκρη του βενετσιάνικου Χανιώτικου λιμανιού, πότε στο φέγγος της αυγής και πότε στο μαγευτικό λιμανίτικο λιόγερμα, αγναντεύει τα πέλαγα, ανιστοράται παλιούς και νέους καλούς καιρούς, απολαμβάνει τις μυρωδιές της φύσης και της θάλασσας και πλέκει...

Πλέκει το παραμύθι της γυναίκας της Κρήτης κι αποθαυμάζει το μεγαλείο της.

Είναι η Μαρί Ναξάκη η Χαλεπιανή αρχόντισσα, που ονειρεύτηκε να ζωντανέψει το παραμύθι...

Τη συνάντησα εκεί, στην άκρη του λιμανιού, μου εμπιστεύτηκε τ' όνειρό της και με μύησε σ' αυτό.

«Ποιος μπορεί» μου είπε, «ν' αγνοήσει ένα λαό, που οι γυναίκες του είναι σαν τις γυναίκες της Κρήτης, σαν τις γυναίκες των Σφακιών;»

Δεινός πεζοπόρος η Μαρί, σκαρφάλωσε ως τα λιμέρια των Σφακιανών, τις άγριες βουνοκορφές της Μαδάρας και συνάντησε εκεί τις περήφανες και πανέμορφες γυναίκες της Κρήτης.

Τις γνώρισε από κοντά. Γεύτηκε τη φιλοξενία τους. Έζησε στη δροσερή, πεντακάθαρη αυλή του Σφακιανού σπιτιού κι εκεί στο σκιερό πέτρινο μικρό αλώνι, το στολισμένο με τις γαρυφαλλιές και τα βασιλικά στους γκαζοντενεκέδες, γνώρισε τον κόσμο των Σφακιανών.

Μίλησε μαζί τους για την καθημερινότητα, τις χαρές και τα βάσανα

του χωριού κι έμαθε για τον κόσμο και το βασίλειο της Σφακιανής νοικοκυράς. Το νοικοκυριό και τα εργόχειρά της.

Κόσμος, κόσμημα, διάκοσμος, είναι ο κόσμος της γυναίκας, είναι το σπιτικό της περήφανης Σφακιανής.

Είναι ο κόσμος του παραμυθιού και του ονείρου, που πλέκεται με τη φαντασία κι είναι το παραμύθι της ζωής, που πλέκει η κόρη η αρχόντισσα, μ' ανθούς και οράματα και που το κουβαλεί από αιώνες....

Πλέκει και πλέκει ακόμη... γιατί το παραμύθι υπάρχει. Γιατί το παραμύθι ζεί. Γιατί αυτή είναι η παράδοση της Κρήτης!

Γιατί η ζωή συνεχίζει.... να υφαίνει, να πλέκει, να κεντά και να τραγουδεί τη ζωή...

Για ιδέτε, σείς η κορασιαίς ρούχα καλοραμμένα,
ο Θιός να τση πολυχρονά εκείναις 'που τα 'φαίνα.

Ελάστε, σεις ξομπλιάστρουσσαις να ιδήτε 'Ρωμανέτα
το γυρομεσοφόρι τση πρεπίζει την Καρπέτα.

Περίσσιο πόθον έβαλεν εις τ' απομεσοφόρι,
η νύφη οντεν εκέντανε, γη κι ουρανόν ιστόρει.

Η κύρια απασχόληση της Σφακιανής νοικοκυράς είναι η φροντίδα του σπιτικού της.

Όπως είναι γνωστό, η γυναίκα των Σφακιών δεν εργάστηκε στα χωράφια, στο λιομάζωμα ή το θερισμό, άλλωστε δεν υπάρχουν εκτάσεις για καλλιέργειες, η μαδάρα δεν είναι εύφορη... και βέβαια ούτε ασχολήθηκε με τις κτηνοτροφικές εργασίες.

Έμενε νοικοκυρά στο σπίτι κι ήταν η αφέντρα του νοικοκυριού της. Αφιέρωνε ατελείωτες ώρες της καθημερινής ζωής της στο ντύσιμο και το στολισμό του σπιτιού της.

Μικρά καλλιτεχνήματα τα έργα των χεριών της, συχνά έργα τέχνης. Χαρά και περηφάνια τα εργόχειρα που έντυναν την οικογένεια της. Τα ρούχα των δικών της ανθρώπων, τα υφάσματα για τη φορεσιά του άνδρα, των παιδιών και τα δικά της.

Ετοίμαζε μόνη «τις πρώτες ύλες», το μαλλί και το μετάξι: Να πλύνει, να ξάνει, να κλώσει, να βάψει το μαλλί, για να στέσει τ' αργαστήρι...

Να υφάνει, να σχεδιάσει, να κεντήσει τα καθημερινά, τα «σχολινά» αλλά και την προίκα της κόρης.

Έτσι γέμιζε τη ζωή της η κυρά, στις αποσπερίδες με το φώς του λύχνου ή της λάμπας, στις μουντές χειμωνιάτικες μέρες και τις ασέληνες νύχτες, κλώθει, κεντά, πλέκει... και τις συντροφικές καλοκαιριάτικες μέρες, στη σκιερή και δροσερή αυλή..... με το χαμόγελο και τα ροζοναρίσματα.

Ολόκληρη η ψυχή της, ο κόσμος της, οι πόθοι της, τα όνειρά της γίνονται κέντημα, σχέδιο, χρώμα κι αποτυπώνονται αχνά και διακριτικά στο ύφασμα.

Η γυναίκα των Σφακιών, εκεί ψηλά στις κορυφές της Μαδάρας, κοντά στις αετοφωλιές, κρατά ζωντανή την ψυχή της...

Έτσι που, όταν βλέπεις τα εργόχειρά της, «τις πατανίες, τα χιράμια, τις πετσέτες... έχεις την άμεση αίσθηση ότι μπαίνεις ανεμπόδιστα σ' ένα κόσμο ομορφιάς που ποτέ δεν γέρασε...»

«Η κόρη οντεν εκέντανε γη κι ουρανόν ιστόρει...»

Τα Σφακιανά εργόχειρα είναι από τα αρχαιότερα στην ελληνική λαϊκή τέχνη. Τα υφαντά, τα κεντήματα, τα πλεκτά αποτελούν ένα ξεχωριστό κόσμο εξαιρετικής τέχνης και ευαισθησίας.

Αυτά τα εργόχειρα μπορούμε να τα χωρίσουμε σε δυό μεγάλες ενότητες:

α. Τα εργόχειρα για το στολισμό του σπιτιού και

β. Τα εργόχειρα της φορεσιάς.

Από τα εργόχειρα τα προορισμένα για το στολισμό του σπιτιού, εξέχουσα θέση κατέχει η πετσέτα.

Η πετσέτα είναι το καμάρι της προίκας. Σε μια προίκα μπορεί κανείς να μετρήσει από 20 έως 150 πετσέτες ή και περισσότερες !!!

Στους μεγάλους σταθμούς του κύκλου της ζωής η πετσέτα έχει ειδικό ρόλο και ιδιαίτερο συμβολισμό.

Στις χαρές και τα μυστήρια. Στο γάμο, στη γέννηση, στη βάπτιση, αλλά και στο θάνατο.... στα μνημόσυνα....

Κανένα άλλο εργόχειρο του σπιτιού δεν συνδέει και δεν συνδέεται με τον άνθρωπο και τις ανθρώπινες σχέσεις, όσο η πετσέτα.

Έχει διαστάσεις γύρω στα 120 εκατοστά μάκρος και 40 πλάτος. Εί-

ναι υφασμένη στον αργαλειό με βαμβακερό ή μεταξωτό νήμα.

Συχνά είναι στολισμένη στις στενές άκρες με σχέδια και χρώματα.

Τα πουλιά, τα γαρύφαλλα, τα τριαντάφυλλα, η άμπελος, κ. ά. σχέδια της κρητικής παράδοσης είναι τα αγαπημένα σχέδια της Σφακιανής που κοσμούν τις άκρες της πετσέτας. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι συνήθως το μαύρο και το κόκκινο, χρώματα του πένθους και της χαράς, αλλά και το μπλε με κόκκινο ή και άλλοι χρωματικοί συνδυασμοί... αποτελούν την ιδιαιτερότητα της Σφακιανής υφαντικής και κεντητικής τέχνης.

Οι πετσέτες όπως υφαίνονται η μια μετά την άλλη πάνω στον κύλινδρο του αργαλειού, το αντί, αφήνουν ανάμεσά τους για ένα μεγάλο διάστημα, να τρέξει το στημόνι, έτσι όταν κοπούν και χωριστούν οι πετσέτες μένει ελεύθερο ένα μεγάλο μάκρος από κλωστές.

Αυτές οι κλωστές για να στερεώσουν το υφάδι πρέπει να δεθούν.....

Εδώ η Σφακιανή νοικοκυρά αφιερώνει ατελείωτες ώρες δουλειάς κι αφήνει την φαντασία της να πλέξει...

Ξεκινά να δένει τους κόμπους....

Η τεχνίτρα κάνει την ψυχή της τέχνη κι την αποτυπώνει με ευαισθησία.

Μετρά τις κλωστές με τα δάκτυλα της και τις πλέκει, δημιουργώντας ένα πλήθος σχεδίων.....

Τα σχέδια έχουν τ' όνομα τους: Το μυρτόφυλλο, το παξιμάδι, το λοξό φύλλο, το φιογκάκι, η αλυσίδα, ο κόμπος, το οκτώ, το σταυρωτό, το τριαντάφυλλο..... είναι απλές αποτυπώσεις.....και ονομασίες.

Η δεσιά, κατ' αρχήν στερεώνει το αρχικό νήμα της πετσέτας, ή της πατανίας, το στημόνι. Πλέκει και δένει τις κλωστές του στημονιού και στολίζει και στερεώνει τις άκρες τους.

Έτσι όπως ακριβώς συνδέει και... στερεώνει τις σχέσεις των ανθρώπων στις βάσεις τους και ενώνει: τους κουμπάρους, τους συντέκνους, τους φίλους.

Προσφέρεται κυρίως ως δώρο στον κρητικό γάμο. Ο γαμπρός, ο οποίος μπορεί να χαρίζει και να μοιράζει... τις πετσέτες της νύφης!!!!! προσφέρει πετσέτα στον κουμπάρο, τον παπά, τον προξενητή...

στη βάπτιση, στο νονό κ.α.

Είναι το δώρο που προσφέρεται στις χαρές και τα μυστήρια, είναι δείγμα δεσμού και βαθιάς φιλίας... στο βάθος του χρόνου και της ουσίας, στο στη-

μόνι, στις αρχές της ζωής.

Και η δεσιά που στολίζει την πετσέτα πλέκει, με αρμονία και χάρη, την ευαισθησία αλλά και τη στερεότητα της σχέσης.

Η δεσιά με τους κόμπους της δένει τη φιλία και η ιερότητα και η μυστηριακή δύναμη του κόμβου κρατά γερά τις ανθρώπινες σχέσεις... (κυρίως στην Κρήτη).

Η ιερότητα του κόμβου απαντάται στις θρησκείες του παρελθόντος και είναι σύμβολο λατρείας από την Μινωική εποχή.

Στον τόπο μας αυτά τα μικρά απομεινάρια έμειναν για να θυμίζουν βαθιές αξίες που έρχονται από το βάθος του χρόνου και δεν χάθηκαν στο πέρασμα των αιώνων.

....Τα κρόσια, οι ίσιες κλωστές, σαν ίσιες γραμμές.... ευθείες.... στην πορεία... την συνέχεια... προς τα εμπρός.

Η Μαρί διέκρινε την αξία αυτής της δουλειάς κι έβαλε ένα σκοπό:

Να μάθει για τις δαντέλες και για τις δεσιές.

Αντέγραψε τις γυναίκες της ρίζας και της κορυφής. Συνέλεξε περί τις 140 διαφορετικές δεσιές. Ξεμπέρδεψε αυτές τις κλωστές... κι έμαθε να τις πλέκει και να τις δένει. Τις έδεσε στέρεα και σχημάτισε τα σύμβολα. Στα σχέδια της έδωσε χρώμα κι έφτιαξε δείγματα, και έφερε σε μας στον κάμπο τον καρπό, ως συνέχεια.

Για να γνωρίσουμε, να στοχαστούμε και να μάθουμε...

Να εκτιμήσουμε, να θαυμάσουμε και να πιστέψουμε για άλλη μια φορά, πως τίποτα δεν είναι τυχαίο σ' αυτόν τον ευλογημένο τόπο.

Κι ακόμη, να μιμηθούμε και να συνεχίσουμε τ' όνειρο και το παραμύθι.....

Τις αφιέρωσε στις γυναίκες που της έδωσαν τα φώτα τους και της εμπιστεύτηκαν την ψυχή τους. Τις γυναίκες που συνάντησε στ' Ασκύφου και τη Χώρα Σφακίων, και πιο συγκεκριμένα στις γειτονιές Στραβόραχη, Αμμουδάρι, Καρές, Γωνή, κι ακόμη στις Κομιτάδες, την Ανώπολη και τον Άγιο Ιωάννη.

Πρωτότυπα σχέδια με σφακιανές δεσιές, που συνέλεξε η Μαρί Ναξάκη, κατά την έρευνά της στην περιοχή των Σφακίων:

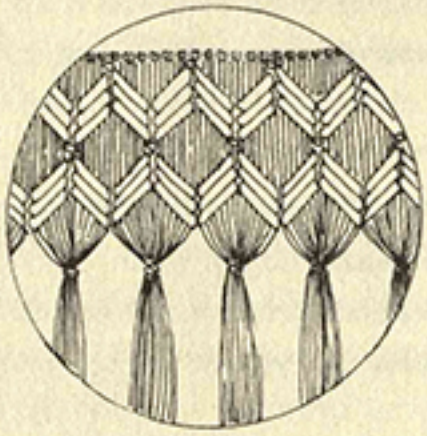

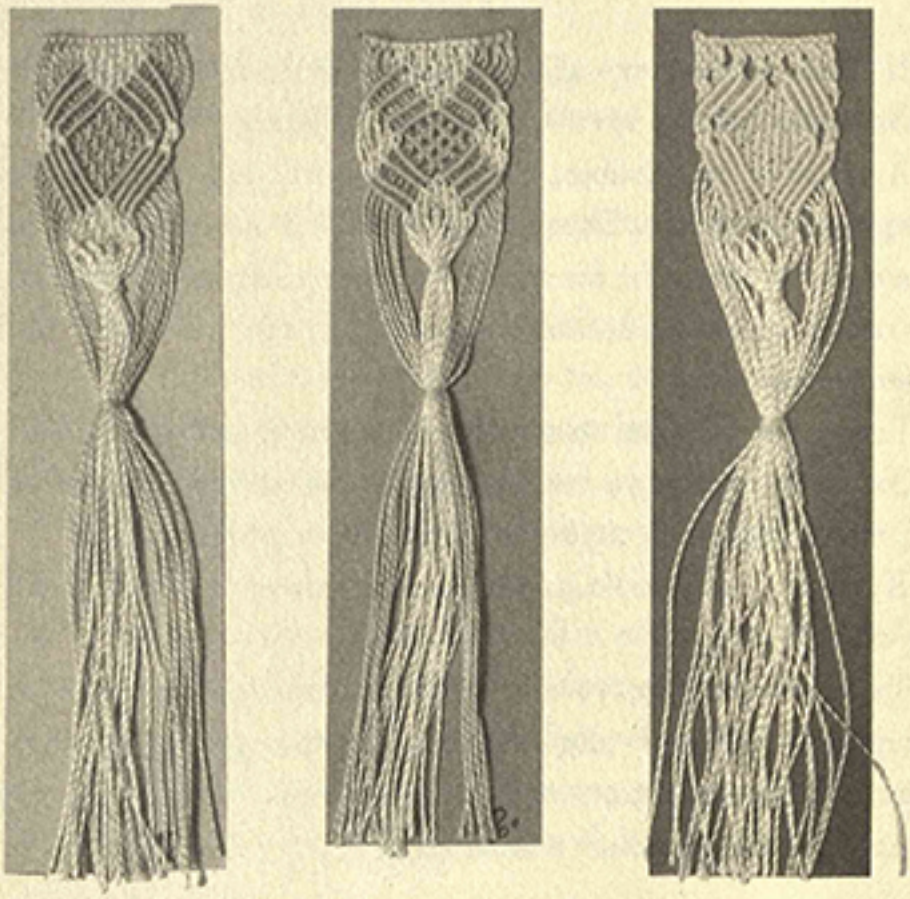

Κάρτες και σελιδοδείκτες της Μαρί

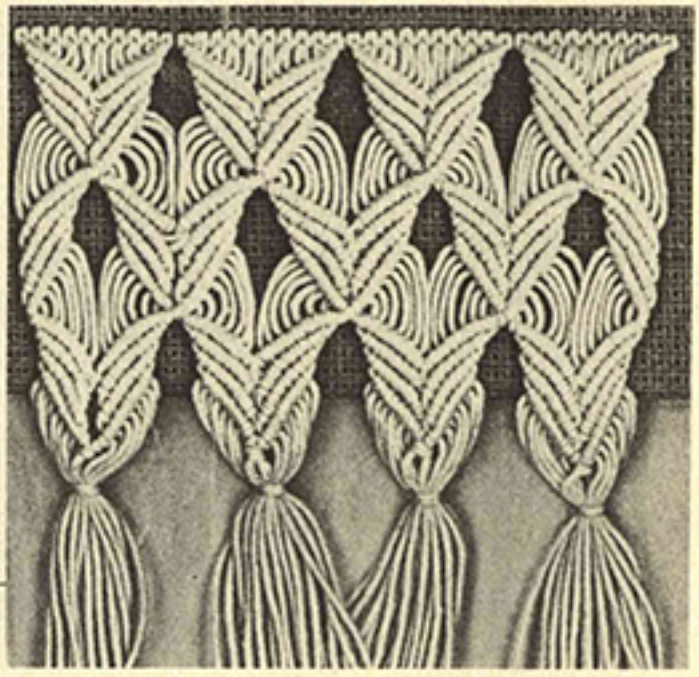

Το φύλλο της μυρτιάς...

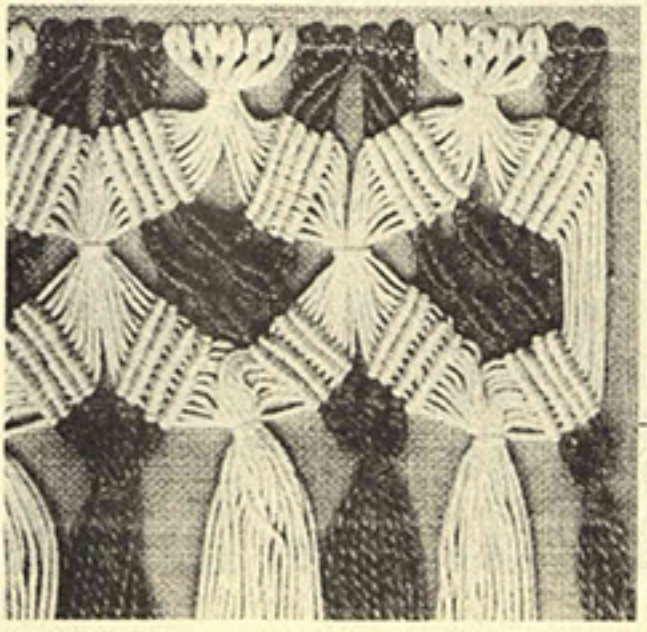

Από την Ανώπολη ένα δίχρωμο σχέδιο. Η δεσιά δουλεύτηκε σε ένα μακρύ κομμάτι σπάγγου και μετά ράφτηκε σε πατανία.

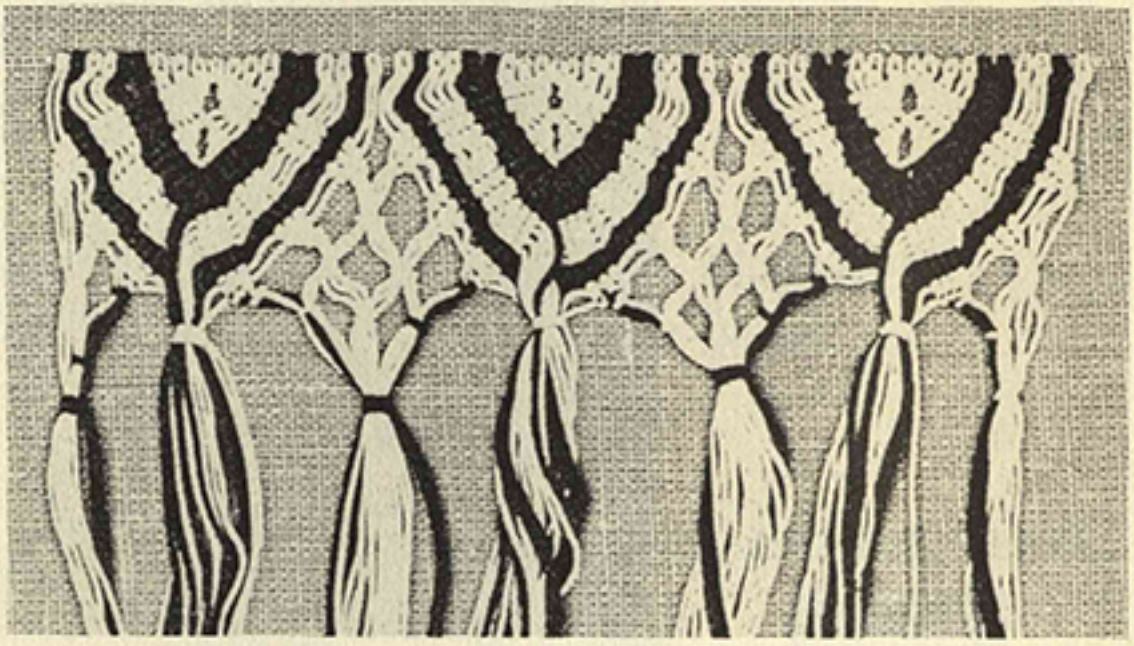

Δεσιά από ένα παλιό κάλυμμα καναπέ σε κίτρινο και λευκό. Είναι της Ζαχαρένιας Καρκάνη, που θυμάται τη χρονολογία: 1948.

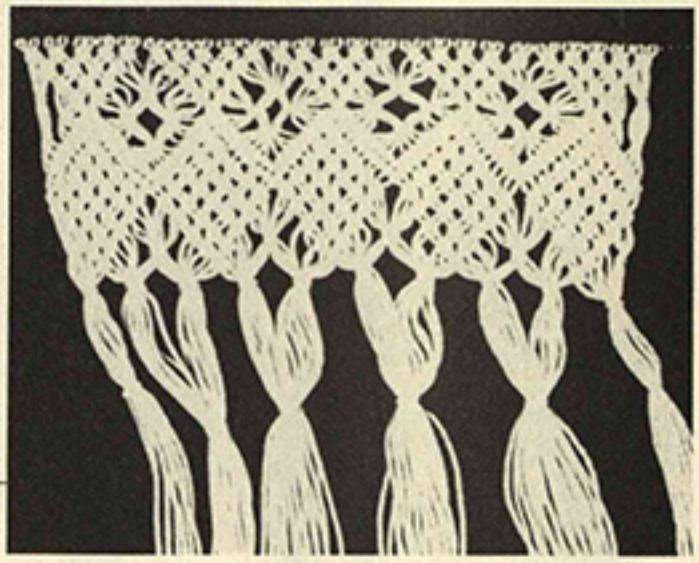

Πετσέτα με δεσιά της Ζαχαρένιας Καρκάνη, από τ' Ασκύφου

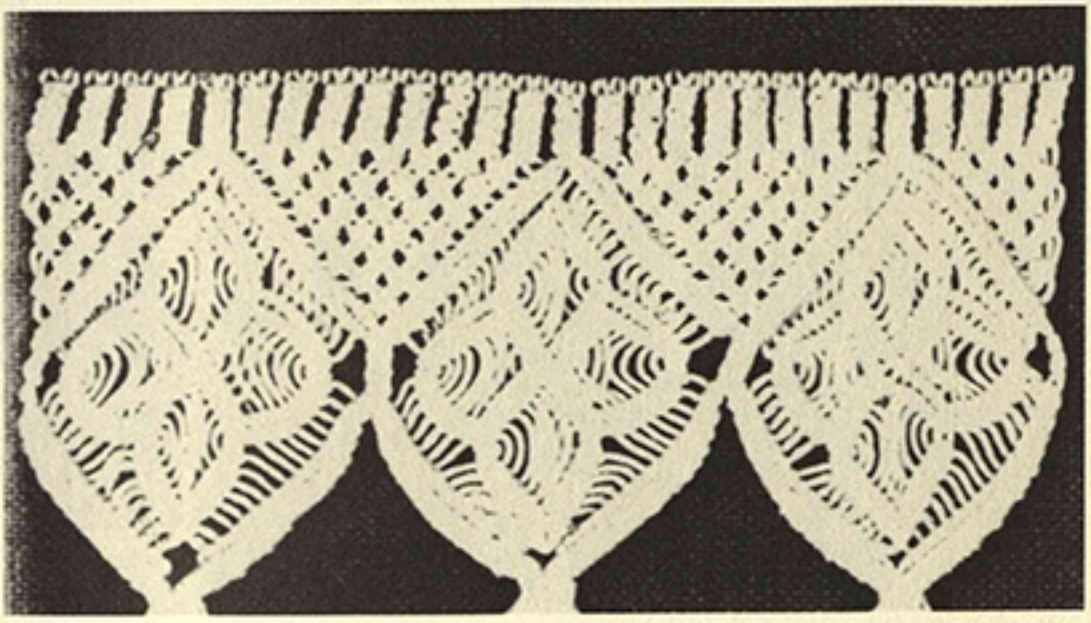

Δεσιά με το σχέδιο τριαντάφυλλο

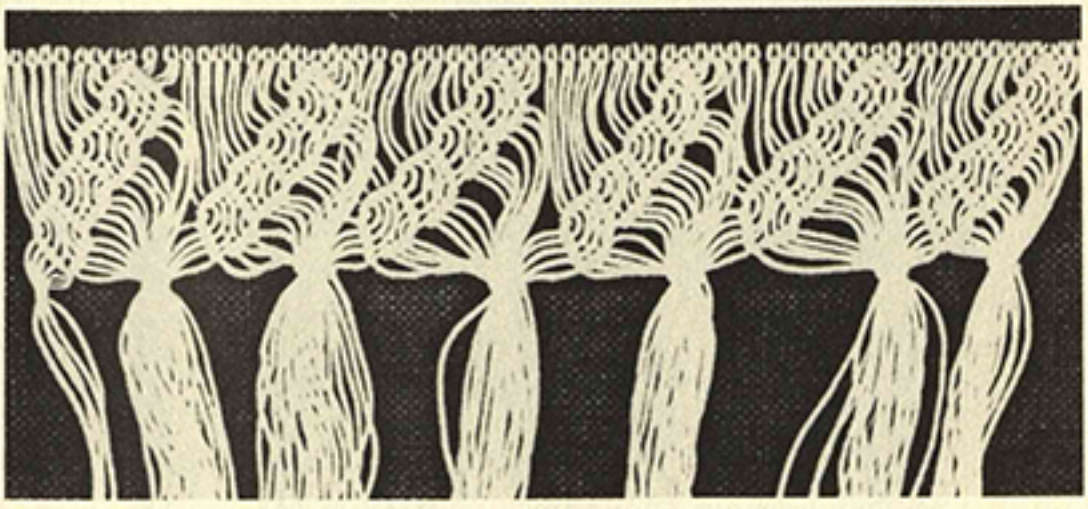

Πρωτότυπη και λεπτή η δουλειά της Αντιγόνης Χατζή από τις Καρές

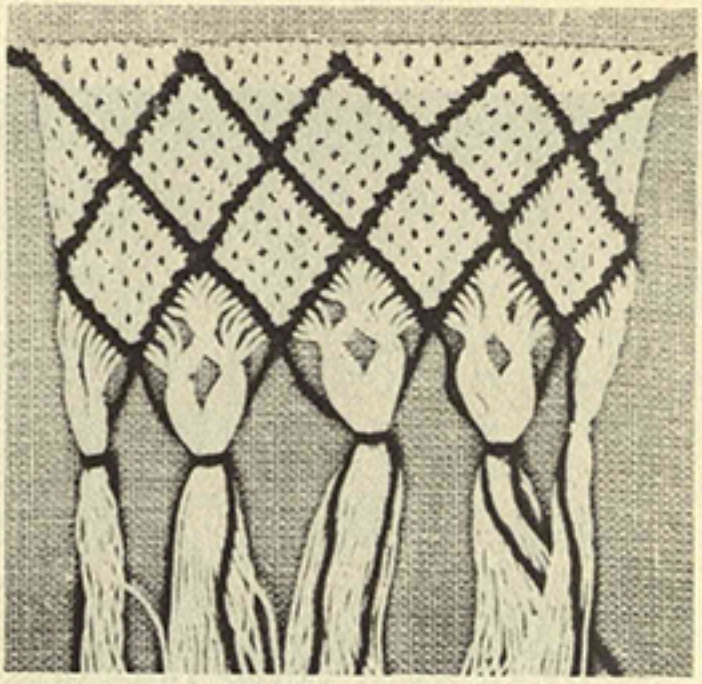

Δεσιά σε πετσέτα της Σοφίας Κριαρά από την Ανώπολη. Ο άνδρας της στο γάμο της χάρισε τις περισσότερες πετσέτες. Εκείνη έφτιαξε πολλές αργότερα στα χρόνια που ακολούθησαν.

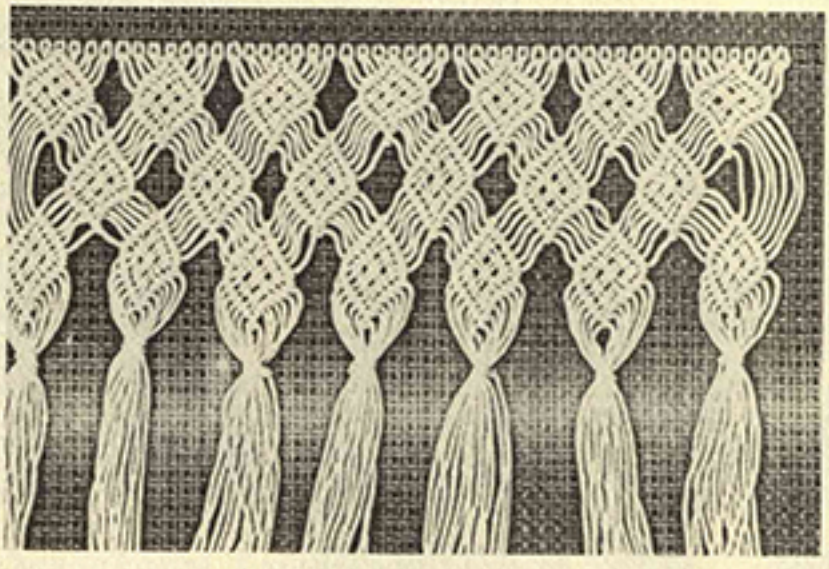

Μια λεπτή δεσιά σε πετσέτα της Χρυσούλας Αθητάκη από την Ανώπολη, του 1951

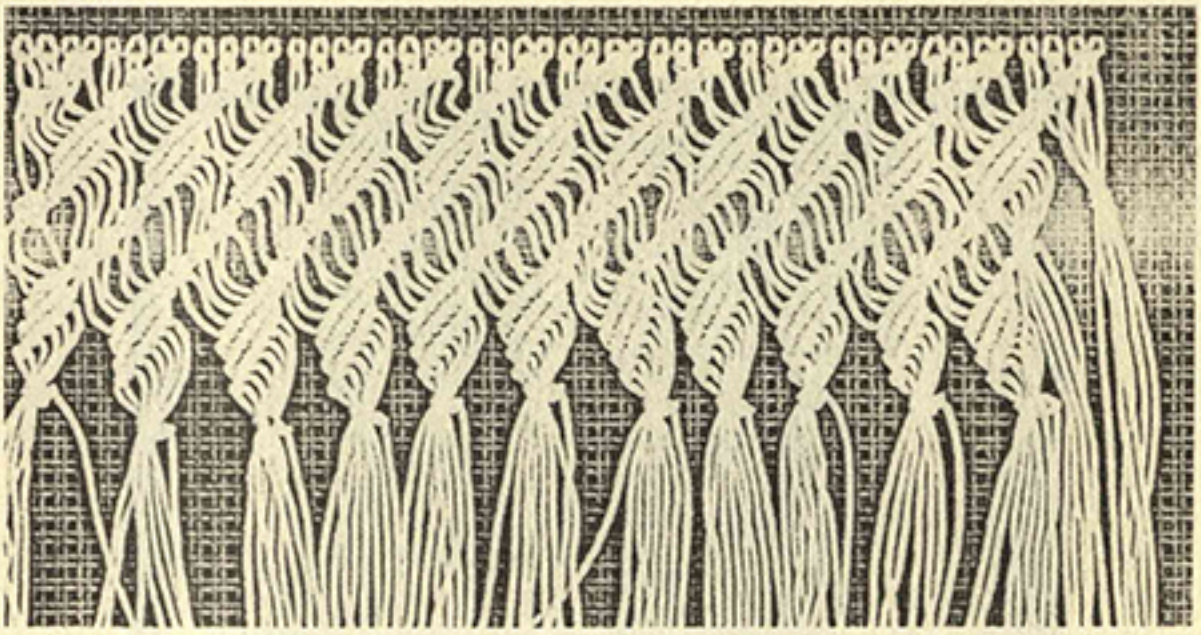

Το λοξό μυρτόφυλλο που εναλλάσσεται με κόμπο. Από την Ανώπολη

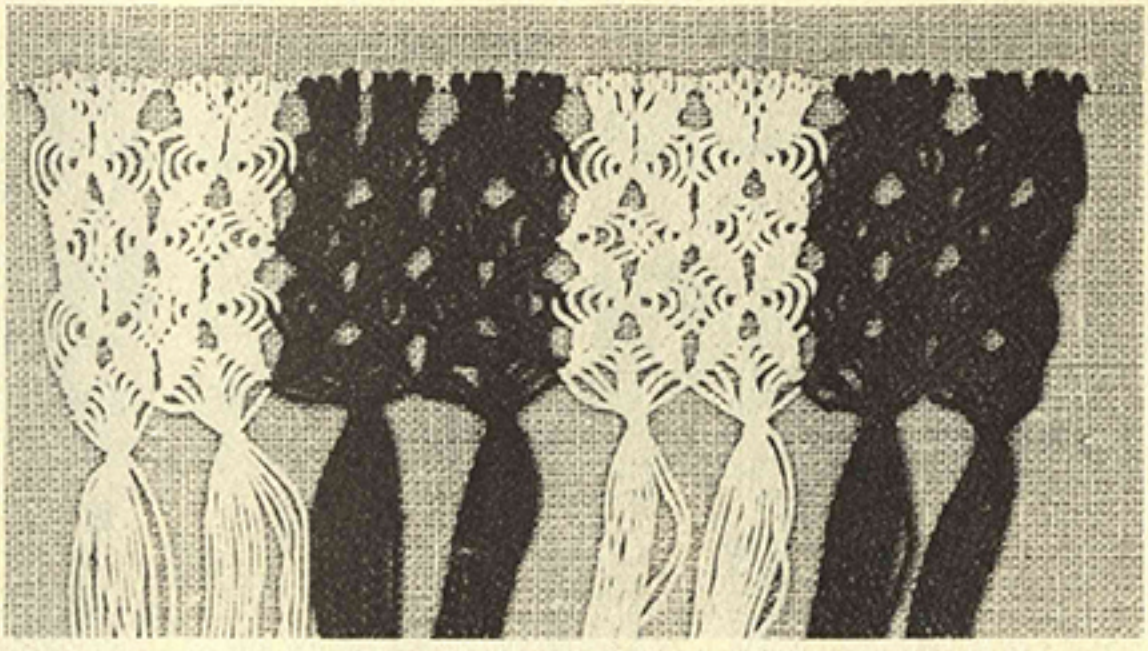

Λεπτοφτιαγμένη δίχρωμη δεσιά, με μονή κλωστή και σχέδιο μυρτόφυλλο. Σε πράσινο και λευκό χρώμα. Η πετσέτα, προέρχεται από μπαούλο αρωματισμένο με φύλλα ευκαλύπτου και είναι ακόμη «πονταρισμένη στις άκρες από την έκθεση» των προικιών της Αντιγόνης...

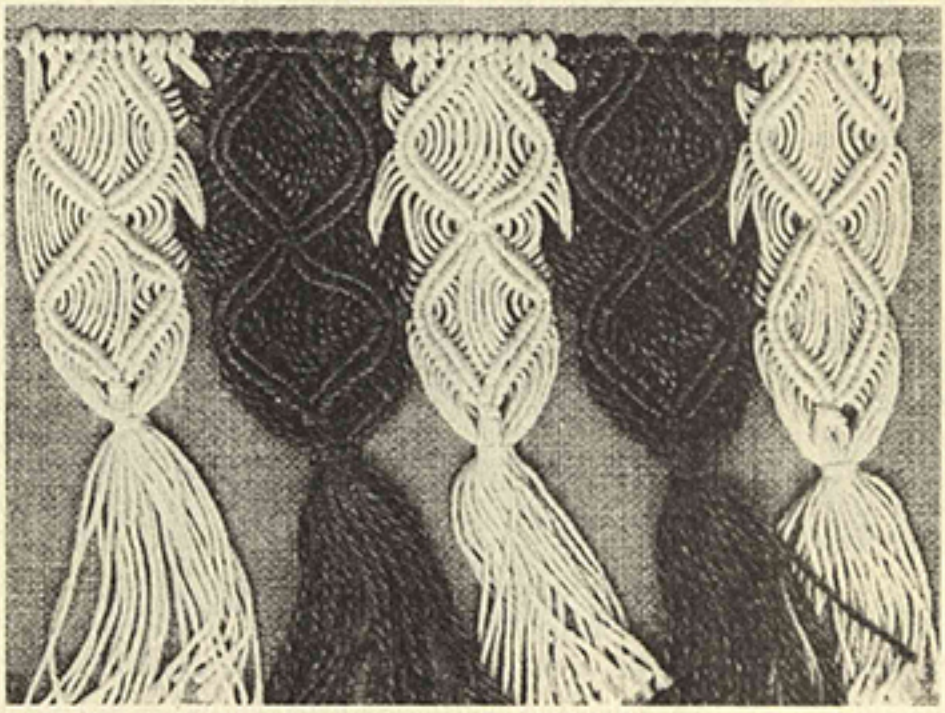

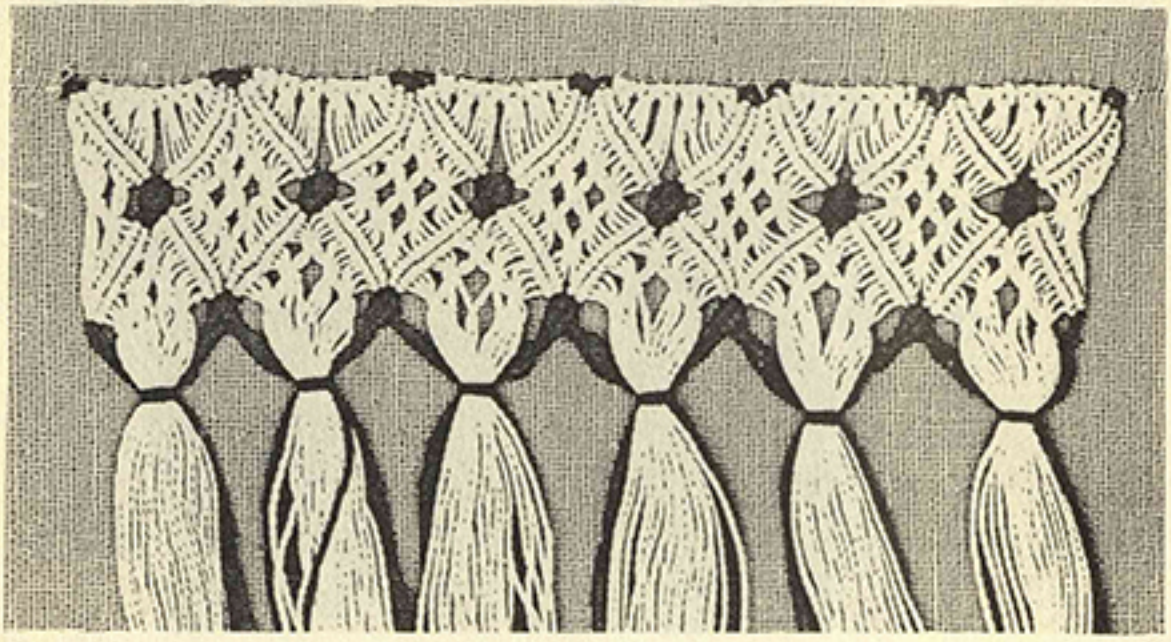

Της Μαρίας Καπριδάκη από τις Καρές. Μια ζωή αφιερωμένη στη χειροτεχνία. «Η δεσιά στην σφακιανή πετσέτα» λέει, «είναι σαν να έκανε το τελείωμα σ' ένα κομμάτι ύφασμα μια νεράιδα».

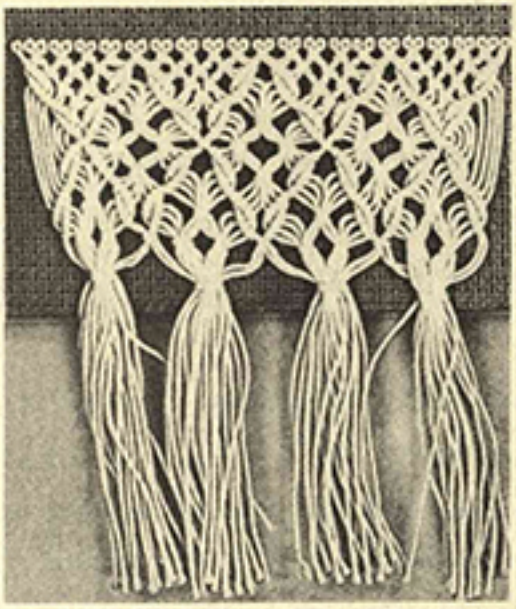

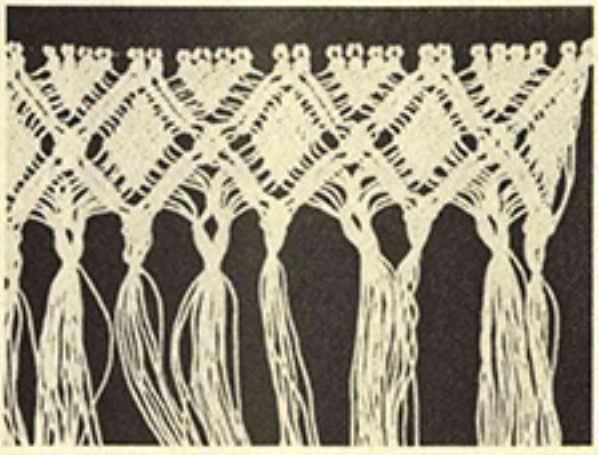

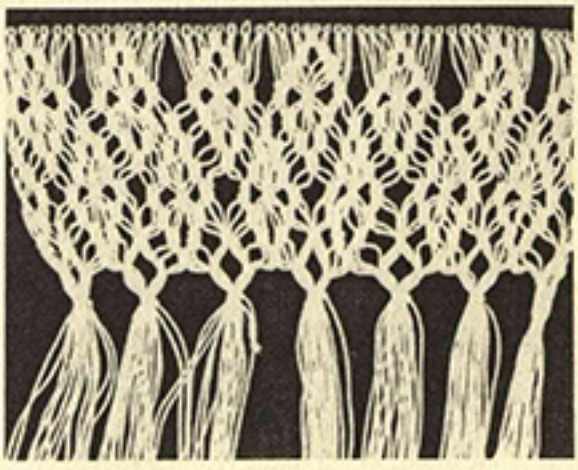

Αυτοσχεδιασμοί της ογδοντάχρονης Μαρίας από τις Καρές, που συνεχίζει ακόμη να δημιουργεί σχέδια και υφαντά για τα εγγόνια της...

ΓΙΑΝΝΗΣ ΕΥΘΥΒΟΥΛΟΥ ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ

ΜΕΡΕΣ ΕΓΚΥΜΟΣΥΝΗΣ, ΓΕΝΝΑΣ ΚΑΙ ΒΑΦΤΙΣΗΣ ΜΙΑΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού Σ' ΟΛΗ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ[1]

Φοβάμαι πως δε θα σας ικανοποιήσω, αλλ' αιτία είναι ο χρόνος της ανακοίνωσης κ' η έχταση του θέματος, αλλ' εγκυμοσύνη, γέννα και βάφτιση ήταν απ' την ιστορική πραγματικότητα του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού στη συνείδηση του Κρητικού λαού τρία άμεσα αλληλένδετα θέματα και για το λόγο αυτό όποιος τα ερευνούσε, έπρεπε να τα ερευνήσει ως μια ενότητα. Το γιατί θα φανεί απ' τη συνέχεια.

Αυτά τα τρία θέματα ξεκίνησα να τα ερευνήσω το 1985 και στις τέσσερεις επαρχίες του νομού Ρεθύμνου εξαιτίας του βιβλίου του δασκάλου Νίκου Φασατάκη, *Η λαογραφία των Μελάμπων Ρεθύμνης. Κοινωνική ζωή, Αθήνα 1985*, όπως είπα και στην περίληψη πού 'δωσα στην Οργανωτική Επιτροπή του Θ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου.

Όπως λέω εκεί, «Ο συγγραφέας του δεν άφηνε κανένα τομέα της κοινωνικής ζωής ενός απ' τα μεγαλύτερα σε πληθυσμό χωριά της επαρχίας Αγίου Βασιλείου χωρίς να καταγράψει και την παραμικρή λεπτομέρεια, κάθε τι

---

[1] Η εργασία μου αυτή άρχισ' έτσι και πήρε αυτό το περιεχόμενο, γιατί την πρόοριζα ως βάση για την ανακοίνωση πού 'θελα να κάνω στο Θ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο και που δεν έπρεπε να περνά τα 15' ή το πολύ τα 17΄ λεπτά. Η ανακοίνωση έγινε στις 2.10.2001 στην Ελούντα Λασιθίου και το τελικό της κείμενο, περιορισμένο κι αυτό σ' έχταση, θα δημοσιευτεί στα πραχτικά του Συνεδρίου εκείνου. Αλλ' έπρεπε να τυπωθεί κ' η εργασία μου αυτή, γιατ' ήταν αρκετά μεγαλύτερη και πιο λεπτομερειακή σε κάθε θέμα και περιείχε κι' όλη την ως τότε βιβλιογραφία, και το θέμα ήταν, αν έπρεπε να τυπωθεί όπως την έγραψα ή με κάποια αλλαγή και μάλιστα της αρχής της. Τελικά είπα να τη δημοσιεύσω όπως την έγραψα και να κάνω αυτή τη σημείωση κ' ευχαριστώ κι' από εδώ τον αγαπητό φίλο και ξεχωριστό φιλόλογο κ. Κώστα Μουτζούρη, πού 'χε την καλοσύνη να τη δημοσιεύσει στο περιοδικό του Δήμου Χανίων «Ελωτία».

που του είπαν άντρες και γυναίκες αυτού του χωριού.

Υποθέτοντας ότι πάρα πολλά απ' αυτά δεν μπορεί νά 'ταν έθιμα ενός μόνο χωριού, αλλά τουλάχιστον όλων των χωριών του τμήματος της επαρχίας αυτής απ' το Σπήλι ως την Αγία Γαλήνη, άρχισα να ρωτώ γνωστούς και γνωστές μου απ' όλ' αυτά τα χωριά και βεβαιώθηκα πως είχα δίκιο. Το μόνο που μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ήταν πως ένα έθιμο μπορούσε να διέφερε κάπως σ' ένα ή δυο απ' αυτά τα χωριά, αλλ' η διαφορά αυτή δεν άλλαζε το πνεύμα του και την αιτία του. Ύστερ' απ' αυτό άρχισα να ρωτώ γνωστούς και στα υπόλοιπα χωριά της επαρχίας αυτής και σε χωριά και των τριών άλλων επαρχιών του νομού Ρεθύμνου και το συμπέρασμά μου ήταν το ίδιο. Παραλλαγές κάποιων εθίμων υπήρχαν, αλλά δεν άλλαζαν την ουσία τους.

Πρόσεξα επίσης πως ο συγγραφέας είχε χωριστό κεφάλαιο με πολλές λεπτομέρειες για την εγκυμοσύνη, τη γέννα και τη βάφτιση, θέματα για τα οποία δεν υπήρχε ειδικό βιβλίο ως τότε, αλλά κι ως σήμερα. Σκέφτηκα πως ο Ρεθεμνιώτης λαογράφος Παύλος Βλαστός (1836-1926) μπορεί να 'χε γράψει βιβλίο μ' αυτά τα θέματα, αλλ' ούτε αυτός είχε ασχοληθεί μ' αυτά. Σκόρπιες μόνο αναφορές έχει σ' αυτά σε δυο τρία έργα του μ' άλλα θέματα κι' αυτές με πολύ λίγια λόγια.

Εδώ σημειώνω πως ο Παύλος Βλαστός γεννήθηκε στο Βιζάρι Αμαρίου. Το 1853 διορίστηκε βοηθός του πρωτοψάλτη του Καθεδρικού Ναού Ρεθύμνου Κωνσταντίνου Ψαρουδάκη, απ' τον οποίο διδάχτηκε τη Βυζαντινή Εκκλησιαστική μουσική. Επάγγελμα είχε την ψαλτική και τη διδασκαλία της μουσικής. Κάποια χρόνια έγινε ιεροψάλτης και σε ναό στο Ηράκλειο.

Κατά στοιχεία πού 'δωσε ο ίδιος στη μουσική εφημερίδα της Αθήνας «Φόρμιγξ. Περίοδος Β΄. Έτος Δ΄ (ΣΤ΄), Αριθ. 1-2, Αθῆναι 15-31 Απριλίου 1908», περιηγήθηκε στο νομό Ηρακλείου τις επαρχίες Τεμένους (δηλαδή Ηρακλείου), Μαλεβιζίου και Γόρτυνας (δηλαδή Καινούργιου, και φυσικά κι όλη τη Μεσαρά, που συνόρευε με την επαρχία Αμαρίου), στο νομό Λασιθίου τις επαρχίες Λασιθίου και Μεραμπέλου, όπου ο Άγιος Νικόλαος, στο νομό Ρεθύμνου τις επαρχίες Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου και φυσικά και την επαρχία Ρεθύμνου, αφού πολλά χρόνια ήταν ιεροψάλτης στο Ρέθυμνο, και θά 'λεγα γιατί όχι και του Μυλοποτάμου, αφού η επαρχία αυτή ήταν ανάμεσα στις επαρχίες Αμαρίου και Ρεθύμνου, και στο νομό Χανίων τις επαρχίες Αποκορώνου και Σφακίων, για να καταγράψει ένα ορισμένο υλικό. Το ποιο, μας το λέει το

κείμενο, που επειδή 'ναι στην καθαρεύουσα, το μεταφέρω εδώ στην Κοινή Νεοελληνική. Λέει:

Περιηγήθηκε τις επαρχίες Τεμένους και Μαλεβιζίου και Γόρτυνας και Λασιθίου και Μεραμπέλου και Αποκορώνου και Σφακίων και Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου και μάζεψε και μελοποίησε πάνω από τετρακόσια δημοτικά τραγούδια απ' τις επαρχίες αυτές της Κρήτης, στα οποία σώζονται πολλές αρχαϊκές Ελληνικές μελωδίες, για τις οποίες πρέπει να γίνεται πολύς λόγος κ' έρευνα και στα οποία (=γιατί σ' αυτά) αποτυπώνονται (=μαρτυρούνται) πολλά ιστορικά γεγονότα του ηρωϊκού Μεγαλονησιού κι' όλα σχεδόν τ' αρχαία αυτής ήθη κ' έθιμα.

Απ' τα τραγούδια αυτά σειρά ολόκληρη δημοσίευσε, όπως είναι γνωστό, κι η δική μας εφημερίδα, που σκοπό έχει να δημοσιεύσει σύντομα κι άλλη σειρά απ' αυτά.

Εχτός απ' τα δημοτικά τραγούδια, ο κ. Βλαστός μάζεψε και τις γεωργικές κι αστρονομικές παροιμίες, πού 'ταν στα στόματα του Κρητικού λαού και κάθε τι πού 'χει σχέση με τα ήθη και τα έθιμά του.

Απ' τα τελευταία αυτά ο κ. Βλαστός τύπωσε το 1893 στην Αθήνα το έργο του «Ὁ γάμος ἐν Κρήτη. Ἤθη καὶ ἔθιμα Κρητῶν».

Αυτό το φύλλο είναι το μόνο φύλλο της εφημερίδας αυτής, πού 'χει η Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου, αλλά φτάνει για να μπορούμε να πούμε πως ο Βλαστός περιηγήθηκε ο ίδιος όλη σχεδόν την Κρήτη και πως ό,τι κατάγραψε είν' απ' όλη την Κρήτη· γιατί δε σημείωνε από πού είναι το καθένα.

Ο Βλαστός άφησε στον ανηψιό του Γιωργάκη Βλαστό όλα τα έργα του, απ' τα οποία πάνω από σαράντα τόμοι είναι μόνο λαογραφικό υλικό. Ο ανιψιός του έδωσε το 1963 όλα τα έργα του στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, όπου είναι και σήμερα. Η διευθύντριά του Ζαχαρένια Σημανδηράκη δημοσίευσε ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα και τον κατάλογο όλων των έργων του με τίτλο «Το Αρχείο Παύλου Βλαστου» στο περιοδικό «Κρητολογικά Γράμματα», τεύχος 9-10, Φθινόπωρο 1994, σελ. 65-70.

Στη βιβλιογραφία πού 'χω στο τέλος, σημειώνω ό,τι σχετικό με το θέμα μου βρήκα στο έργο του, που πρέπει να πω πως δε με βοήθησαν στο σκοπό, πού 'χα θέσει, να βρω τα όρια κάθε θέματος.

Κατά τη γνώμη, τα κύρια θέματα ήταν αν η έγκυα γυναίκα εργαζόταν και κατά τους μήνες της εγκυμοσύνης και τι δουλειές έκανε, αν τη βοηθούσε

σε κάτι ο άντρας της και σε τι, πώς της φερόταν ο άντρας της και πώς έβλεπε γενικά ο Κρητικός τη γυναίκα, που γεννούσε, τι έκανε το νεογέννητο, πώς περνούσε η λεχώνα τις σαράντα μέρες μετά τη γέννα και πώς γινόταν η βάφτιση.

Ρωτώντας για τα θέματ' αυτά, βεβαιώθηκα πως, κοιτάζοντας την ουσία κι' όχι τις λεπτομέρειες και τις μικροδιαφορές, υπήρχαν ηθικές αρχές πού 'πρεπε να τις τηρεί κι' ο άντρας κ' η γυναίκα και πως για μια σωστή θεώρηση όλων αυτών των θεμάτων και των σχετικών μ' αυτά έπρεπε να ξεκινούσα απ' την κατανομή των εργασιών, που διαπίστωνα πως ήταν αυστηρά ορισμένη κι' αυτή απ' το εθιμικό άγραφο δίκαιο.

Έκανα επίσης τη σκέψη πως κάτι, που γινόταν σ' ένα ολόκληρο νομό, μπορούσε να γινόταν και στις επαρχίες των άλλων νομών, που γειτόνευαν μ' αυτόν και πως γι' αυτό έπρεπε να δω όλη την ως τότε βιβλιογραφία και μάλιστα κατά τη χρονική σειρά κάθε έργου.

Έτσι με τη βιβλιογραφία και ρωτώντας και τους γνωστούς μου στους άλλους νομούς, έφτασα στο συμπέρασμα πως τουλάχιστον για τα κύρια κι' ουσιαστικά θέματα τα συμπεράσματά του μπορούσαν νά 'ναι για όλη την Κρήτη.

Για την ιστορία και μόνο της εργασίας μου αυτής σημειώνω, πως ένα δυο απ' τα ειδικά θέματα, που ερευνούσα, τά 'βρα σε μια δυο απ' τις εργασίες που κυκλοφόρησαν μετά το 1993, πού 'χα κιόλας καταγράψει αρκετό υλικό για το καθένα και που θα τα δούμε στη συνέχεια κατά θέμα.

Πρέπει επίσης να σημειώσω, πως τα παρατηρήματα, τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες τα θεώρησα μια θεματική ενότητα και πως το σωστό ήταν να δούμε κι' αυτά στην ουσία τους και στην αιτία τους κι' όχι κατά τις διαφορές, που μπορεί νά' χε καθένα κατά τόπο.

Τα θέματα που ερεύνησα συστηματικά και για τα οποία μπορώ να πω πως ό,τι θα πω για το καθένα ήταν κοινό σ' όλη την Κρήτη κατά το 19ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού, είναι τα παρακάτω οχτώ συν ένα.

Το πρωτο θέμα είναι η κατανομή των εργασιών σ' έν' αγροτικό οικογενειακό νοικοκυριό τότε.

Μπορώ να πω με σιγουριά πως η κατανομή των εργασιών σ' όλη την Κρήτη ήταν αυστηρά ορισμένη απ' την αποδεχτή, σίγουρ' απ' όλο τον αρσενικό Κρητικής καταγωγής λαό της Κρήτης, γνώμη, πως ο άντρας έπρεπε να

κάνει τις πιο βαριές και δύσκολες δουλειές και πως αυτές ήταν αυστηρά ορισμένες.

Ο καθηγητής Κίμων Φαραντάκης απ' το χωριό Δραπανιάς της επαρχίας Κισάμου στο έργο του «Οδοιπορικό σε Κρητικό χωριό», που τύπωσε στην Αθήμα το 1993, είν' ο μόνος ως τώρα, που αναφερει την αρχή αυτή και μια συγκεκριμένη κατανομή εργασιών· γράφει:

Μ' όλη την τραχύτητά της, η ζωή του χωριού έδειχνε μιαν επιμονή ν' απαλλάξει τη γυναίκα από τις πιο σκληρές δουλειές. Έτσι το όργωμα, το σκάψιμο, η βαριά ξύλευση και τα μεγάλα φορτία ήταν δουλειές καθαρά ανδρικές. Ακόμη και γυναίκες απορφανισμένες από άντρες σπάνια επιχειρούσαν ν' ασχοληθούν μ' αυτά τα πράγματα. Στο κοινωνικό τυπικό του χωριού η ανάγκη μιας γυναίκας να καταφύγει σε βαριές δουλειές ήταν σημάδι εγκατάλειψης ή και περιφρόνησης από τό γειτονικό και το συγγενικό κύκλο.

Η συνηθισμένη λύση σ' αυτό το πρόβλημα ήταν συγγενείς και γείτονες να καλύψουν τέτοιες ανάγκες σαν φιλική και τιμητική προσφορά ή με αντάλλαγμα τη γυναικεία βοήθεια στο ελιομάζωμα (στο μάζεμα των ελιών), το θέρος (το θέρισμα) και άλλες ελαφρότερες δουλειές.

Η γενική και ουσιαστική συμμετοχή της γυναίκας στις αγροτικές εργασίες ήταν η συγκομιδή της ελιάς, του σταφυλιού, των δημητριακών και άλλων δευτερότερων καρπών.

Η περιποίηση των ζώων ήταν μοιρασμένη στα γιδοπρόβατα, ενώ οι γυναίκες φρόντιζαν σχεδόν αποκλειστικά τα πουλερικά και τα κουνέλια και οι άντρες τα μεγάλα ζώα (εννοεί το γάιδαρο, το μουλάρι, τ' άλογο και το βόδι).

Στις τέχνες υπήρχε τέλειος διαχωρισμός. Το ράψιμο, το πλέξιμο, το κέντημα, το υφαντό, η διακόσμηση του σπιτιού, η γητειά (ξεμάτιασμα κ.ά.τ.), η πρακτική μαιευτική κ' η νοσηλεία (ενν. με βότανα) ήταν γυναικείες δραστηριότητες.

Οι άντρες δούλευαν αποκλειστικά την πέτρα, το ξύλο, τα μέταλλα, έκαναν τη δεντροκομία (το φύτεμα, το κλάδεμα και το καθάρισμα των δέντρων) και τις γεωδαιτικές δουλειές (=αυτές πού 'χαν σχέση με τα όρια της γης, πού 'χε ο καθένας του χωριού κι' όλο το χωριό).

Ευκαιριακά ψάρευαν και κυνηγούσαν.

Ανάμεσα στις γυναίκες, τη λεπτότερη μεταχείριση απολάμβαναν οι ελεύθερες κοπέλες, που πλησίαζαν την ηλικία του γάμου, και οι γερόντισσες.

Η γυναίκα που γεννούσε αγόρια, η σερνικομάνα, είχε ένα πρόσθετο στοιχείο εκτίμησης και θαυμασμού από την οικογένεια (εννοεί το σόι του άντρα της, αλλά και το δικό της), αλλά και στον πλατύτερο κοινωνικό χώρο (σελ. 90-92).

Αλλά το βιβλίο αυτό περιορίζεται στα πρόσωπα ενός μόνο χωριού με τα οποία έζησε ο συγγραφέας του και στη δουλειά, πού 'καμε ο καθένας, κ' η κατανομή των εργασιών που αναφέρει δεν είναι τόσο λεπτομερειακή, όσο θά 'πρεπε νά 'ναι μια καταγραφή μ' όλες τις δουλειές, που υπήρχαν και που γίνονταν.

Έτσι χρειαζόταν μια συστηματική έρευνα για την καταγραφή όλων των εργασιών και σ' όλη την Κρήτη και θέλω να ευχαριστήσω κι' από εδώ το Χανιώτη δάσκαλο και λαογράφο Βασίλη Γεωργίου Χαρωνίτη[2] για το γράμμα που μού 'στειλε για την κατανομή των εργασιών στο νομό Χανίων, γιατ' ήταν πολύ λεπτομερειακή, και τους άλλους που με βοήθησαν για τους άλλους τρεις νομούς.

Το συμπέρασμα απ' την έρευνά μου είναι, πως, κατά το εθιμικό δίκαιο, που σίγουρα ήταν πολλών αιώνων και που σέβονταν οι Κρητικοί μ' ελάχιστες ίσως εξαιρέσεις, οι δουλειές πού 'κανε και πού 'πρεπε να κάνει μόνο ο άντρας ήταν τ' όργωμα της γης, το σκάψιμο, το βόσκημα των μεγάλων ζώων και των αιγοπροβάτων, το άρμεγμά τους, η κουρά τους, δηλαδή το κούρεμα του τριχώματός τους, το τυροκόμημα του γαλάτου τους, το κόψιμο κ' η μεταφορά στο σπίτι των αναγκαίων ξύλων κι' αγκαθών για την παρασθιά, όπου έψηναν το φαγητό τους, και το φούρνο τους και για τη ζεστασιά τους το χειμώνα, το καθάρισμα των δέντρων απ' τα ξεραμένα κλαδιά τους και το κλάδεμα των δέντρων και των κλημάτων των αμπελιών και το κλάδεμα γενικά, το δέσιμο των σταχυών κατά το θέρισμά τους, η μεταφορά των δεματιών στ' αλώνι, η μεταφορά των κοφινιών με τα σταφύλια απ' τ' αμπέλι στο πατητήρι κατά τον τρύγο, το πάτημα των σταφυλιών στο πατητήρι – το 19ο αιώνα και το πρώτο μισό του 20ού δεν έμπαιναν ποτέ γυναίκες – το στέσιμο του καζανιού της ρακής κι' ό,τι είχε σχέση με το βγάλσιμό της, η μεταφορά του μούστου στα πιθάρια του μαγατζέ, δηλαδή της αποθήκης του σπιτιού, αν το πατητήρι ήταν έξω και μακριά απ' το σπίτι, η μεταφορά του κρασιού απ' τα πιθάρια

[2] Η οικογένεια του Βασίλη Χαρωνίτη είναι απ' τα Σίσαρχα Μυλοποτάμου, αλλ' ο ίδιος σταδιοδρόμησε στα Χανιά κι' οι Χανιώτες τονε θεωρούνε Χανιώτη κι' εγώ μαζί.

στα βαρέλια, το κυνήγι του λαγού και της πέρδικας και των ζώων γενικά, που το κρέας τους τρωγότανε, και το ψάρεμα, όπου αυτό μπορούσε να γίνει μ' απλά μέσα ψαρέματος, ακόμα και με δυναμίτη.

Δουλειές πού 'κανε και πού 'πρεπε να κάνει μόνο η γυναίκα ήταν μέσα στο σπίτι το μαγείρεμα όλων των φαγητών και το φτιάξιμο και το ψήσιμο όλων των γλυκών, που μπορούσαν να φτιάξουν και πού 'ταν συνήθως τα λεγόμενα γλυκά του κουταλιού (βερίκοκο, κεράσι, βύσινο, σταφύλι, νεράτζι, κίτρο κ.ά.τ), η ετοιμασία του φούρνου και το ψήσιμο σ' αυτόν, το ζύμωμα για ψωμί και παξιμάδι, το σκούπισμα, το πλύσιμο των ρούχων, το σφουγγάρισμα, το κουβάλημα του πόσιμου νερού και του αναγκαίου γενικά για το σπίτι νερού απ' την κοινή πηγή ή βρύση του χωριού, το πλέξιμο, το ράψιμο ρούχων, που μπορούσαν να ράψουν, το μπάλωμα των ρούχων, το τελάρο, δηλαδή ο αργαλειός, και το φάσιμο γενικά, η φροντίδα των παιδιών κ' η ανατροφή τους, η φροντίδα των πουλερικών, των κουνελιών, του χοίρου πού 'τρεφαν για τις γιορτές των Χριστουγέννων και το χειμώνα γενικά, του αρνιού πού 'τρεφαν στην αυλή του σπιτιού τους για το Πάσχα, των ζώων γενικά που η κάθε οικογένεια είχε στην αυλή του σπιτιού της, κ' έξω απ' το σπίτι το θέρισμα των σταχυών (σταριού, κριθαριού, ταγής), το κόψιμο των σταφυλιών κ' η τοποθέτησή τους σε κοφίνια, γο καθάρισμα της μάντρας των προβάτων και των κατσικιών, το μάζεμα κ' η ταχτοποίηση των μαλλιών των προβάτων μετά την κουρά τους.

Δουλειά μόνο των γυναικών, αλλά πολύ λίγων, ήταν και το ξεγέννημα των γυναικών, αλλά στη γέννηση προβάτων, κατσικιών και των μεγάλων ζώων επιστατούσε ο άντρας και βοηθούσε η γυναίκα, αν χρειαζόταν ο άντρας κάποια βοήθεια.

Δουλειές που τις έκαναν κι' ο άντρας κ' η γυναίκα ή μαζί ή πότε ο ένας και πότε ο άλλος ήταν το φύτεμα, το πότισμα και το μάζεμα των περβολικών (πατάτες, ντομάτες, φασόλια, κολοκύθια, μελιτζάνες κ.ά.τ.), το μάζεμα των ελιών, το αλώνισμα και το λίχνισμα.

Στ' αλώνισμα κύριο όργανο ήταν ο βωλόσυρος, που τον έσερνε συνήθως ένα βόδι κ' έκανε όργανο γύρους στ' αλώνι. Τον οδηγούσε όρθιος πάνω σ' αυτόν ο άντρας κι' όταν κουραζόταν, η γυναίκα. Όταν ο ένας οδηγούσε, ο άλλος μ' ένα ξύλινο τρικράνι, τριχάλι, που τό 'λεγαν θρινάκι, ταχτοποιούσε τα στάχυα έτσι, ώστε να πάνε κάτω απ' το βωλόσυρο, για να τα κόψει, και πα-

ραμέριζε τα κόντυλα.

Το λίχνισμα τό' κανε συνήθως ο άντρας κ' η γυναίκα ταχτοποιούσε τα στάχυα και παραμέριζε τον καθαρό καρπό.

Τα παιδιά βοηθούσαν σ' όλες τις δουλειές, για να μαθαίνουν και γιατί οι δουλειές ήταν πολλές και για τον άντρα και για τη γυναίκα.

Φυσικά τα οικονομικά δεδομένα κάθε οικογένειας όριζαν τις δουλειές της και το φυσικό περιβάλλον κάθε χωριού έπαιζε κι' αυτό κάποιο ρόλο. Στις πεδινές περιοχές, όπου μπορούσε ν' αναπτυχθεί η ελιά, το κλήμα τ' αμπελιού και τα περβολικά, ήταν φυσικό ο Κρητικός ν' ασχολείτο πιο πολύ μ' αυτά, παρά με τη βοσκή πολλών αιγοπροβάτων, και στις πολύ ορεινές περιοχές φυσικό ήταν να γινόταν τ' αντίθετο, αλλ' ούτε κι' αυτά τα δεδομένα παραμέριζαν την παραδοσιακή αρχή, πως ο άντρας έπρεπε να κάνει τις πιο βαριές και δύσκολες δουλειές· γ.π. το τυροκόμημα του γαλάτου τό 'κανε μόνο ο άντρας· όταν όμως μια οικογένεια είχε πολλά αιγοπρόβατα, φυσικό ήταν η γυναίκα να κανόνιζε τις δουλειές της έτσι, που να μπορεί να βοηθούσε τον άντρα της σ' αυτό, αν χρειαζόταν κάποια βοήθεια. Αλλά και στην περίπτωση αυτή το κύριο βάρος της δουλειάς αυτής τό 'χε ο άντρας. Και το τονίζω αυτό, γιατί μαρτυρεί μια υψηλή ηθική στη σχέση του άντρα προς τη γυναίκα του κατά τα χρόνια της ολοκληρωτικής αντροκρατίας, της φεουδαρχίας και της εθνικής σκλαβιάς. Κι αυτό μας είναι πολύτιμο στο δεύτερο και στο τρίτο θέμα.

Το δεύτερο θέμα είναι, αν η γυναίκα συνέχιζε να εργάζεται κατά τους μήνες της εγκυμοσύνης της και μάλιστα κατά τους τρεις τελευταίους, τους πιο κρίσιμους και για την ίδια και για το παιδί που θα γεννούσε.

Συνέχιζε, αλλά και για το θέμ' αυτό υπήρχε μια παραδοσιακή αρχή, που όριζε, πως έπρεπε να τη βοηθούν οι συγγένισσές της κι' απ' τα δυο σόγια κ' οι γειτόνισσές της και μάλιστα σε δουλειές, που κανονικά δεν έπρεπε να τις κάνει, όπως γ.π. το ζύμωμα, αλλά και πως κι' αυτή έπρεπε να βοηθήσει όλες που θα τη βοηθούσαν κατά τους μήνες της εγκυμοσύνης της και λοχείας της, αν είχαν κάποια ώρα την ανάγκη των χεριών της.

Τη βοηθούσε κι' ο άντρας της, κάνοντας μόνος του κάποιες απ' τις δουλειές, πού 'πρεπε να τις κάνουν κ' οι δυό τους, γ.π. το φύτεμα, το πότισμα και το μάζεμα των περβολικών.

Βοηθούσαν κ' οι γονείς κι' αυτής και του άντρα της όσο μπορούσαν,

γιατ' είχαν κι' αυτοί το δικό τους νοικοκυριό και τις δικές τους υποχρεώσεις· γ.π. μπορούσε να πήγαινε ο πατέρας της γυναίκας να βοηθήσει το γαμπρό του στ' αλώνισμα και στο λίχνισμα, για να μην είναι στον ήλιο απ' το πρωί ως το βράδυ η κόρη του· γιατί κι αυτό ήταν ένα πρόβλημα.

Παράλληλα υπήρχε η γνώμη, πως η έγκυα έπρεπε να εργάζεται για να μη γεμίσει ξίγκια και δυσκολέψει έτσι τη γέννα της.

Τρίτο θέμα είναι, πώς έβλεπε ο Κρητικός τη γυναίκα του και τη γυναίκα γενικά.

Ο γάμος ήταν η μόνη διέξοδος του έρωτα εκείνα τα χρόνια, αλλ' ο Κρητικός ήθελε το γάμο και γιατ' ήθελε να 'χει το δικό του νοικοκυριό και να κάνει πολλά παιδιά και μάλιστ' αρσενικά.

Ο Μεσαρίτης λαογράφος Γιάννης Καραταράκης ή Στεργιογιάννης έχει στην εργασία του «Ἡ γέννηση καὶ ἡ βάφτιση στὴν Κρήτη, Ἡράκλειο 1962» ένα κεφάλαιο με τίτλο «Εὐκὲς γιὰ τὸ γυιό», σελ. 21-23, όπου δίνει μια εξήγηση, που αιτιολογείται απ' την κατάσταση που βρισκόταν η Κρήτη το 19ο αιώνα. Λέει:

«Δὲν ἔβλεπαν (ενν. οι Κρητικοί) στὸ γυιό μόνο τὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἀνδρικοῦ ἐγωϊσμοῦ (συνέχεια τοῦ ὀνόματος κ.λ.π.), ἀλλά παρουσιαζόταν σὰν ἀνάγκη καὶ ζήτημα διατηρήσεως τῆς φυλῆς.

'Ο κύρης ἐθώριε στὸ γυιὸ ὄχι μόνο τὸ συνεχιστή τοῦ ὀνόματός του, ἀλλά καὶ τὸν ἀντικαταστάτη του στὸ τουφέκι καὶ στὸ μαχαίρι» (σ. 21).

Για το λόγο αυτό ο Κρητικός ήθελε η εγκυμοσύνη να πάει καλά κι όσους πιο πολλούς γιους τού 'κανε η γυναίκα του, τόσο πιο πολύ την αγαπούσε. Αλλά και κορίτσια μόνο να του 'κανε, τό 'χε βέβαια καημό και παράπονο, αλλά δεν την κακομεταχειριζόταν, γιατί κατά βάθος πίστευε πως αυτή τον αγαπούσε και πως ήθελε να του κάνει μόνο γιους, αλλ' ο Θεός δεν ήθελε να του δώσει αρσενικό παιδί.

Ένας στη Μουρνέ Αγίου Βασιλείου μού' πε: Εγώ, κουμπάρε Γιάννη, δεν είχα περιουσία, για να μπορώ να θρέψω πολλά παιδιά, και σταμάτησα στα τρία κορίτσια που μού 'κανε η γυναίκα μου. Αν είχα, θα συνέχιζα, ώσπου να κάνω το γιο, αλλά δε σκέφτηκα ούτε μια στιγμή, πως φταίει αυτή και πως αυτή δεν ήθελε να μου κάνει μόνο γιους. Ο Θεός δεν το 'θελε και το παράπονο το 'χω στο Θεό, γιατί αλλού πέμπει μόνο αγόρια κι' αλλού μόνο κορίτσια. δεν είναι δίκαιος Θεός.

Στη Χώρα των Σφακίων, την πρωτεύουσα δηλαδή της επαρχίας Σφακίων, είν' ένας, που σήμερα πρέπει να περνά τα εβδομήντα πέντε, για να μην πω και τα ογδόντα, πού 'κανε έξι εφτά κόρες στη σειρά κ' επέμενε να συνεχίσει να κάνει παιδιά, ώσπου να κάνει έστω μόνο ένα γιο, σαν το Ρεθεμνιώτη λαδέμπορο απ' τη Μεγάλη Επισκοπή δυτικά του Ρεθέμνου Εμμανουήλ Παπαδάκη (1830-1878), που 'κανε στη σειρά εφτά κόρες κ' επιμένοντας ακόμα να κάνει έστω μόνο ένα γιο, έκανε και δυο δίδυμες ακόμα κόρες κ' έγινε θρυλικός γι' αυτό (δες το έργο του «Αφιέρωμα στην Ιστορία της Κρήτης..., 1995, σελ. 148, και Μαρίας Τσιριμονάκη, Ρεθεμνιώτες, 2000, σ. 36-60). Ο Παπαδάκης σταμάτησε στις εννιά κόρες κι' ο Σφακινός αφού έκανε ένα γιο.

Γιατί ξεχώρισα αυτά ως παραδείγματα; Για να πω πρώτα, πως ο πόθος του Κρητικού γι' αρσενικό παιδί ήταν κοινός σ' όλους τους Κρητικούς, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη, και πως είχε την αρχή του στη γνώμη όλων των Αρχαίων Ελλήνων απ' τ' αρχαιότατα χρόνια, πως στύλοι οίκων παίδες άρσενες, δηλαδή στηρίγματα των σπιτιών είναι τα παιδιά τ' αρσενικά, που μαρτυρεί ο Ευριπίδης στην I.T. 57, και πως η θηριωδία της Οθωμανικής εξουσίας τον έκανε να φουντώσει και να γίνει εθνικός σκοπός στην καρδιά των Κρητικών, κ' ύστερα για να βεβαιώσω αυτό πού 'πα παραπάνω. γιατί ούτε ο αστός Παπαδάκης του 19ου αιώνα ούτε ο φτωχός Μουρνιανός αγρότης, ούτε ο πλούσιος Σφακιανός αγρότης του 20ου και θα προσθέσω ούτε και κανείς Κρητικός στην καταγωγή ως και σήμερα σκέφτηκε ποτέ να χωρίσει τη γυναίκα του, γιατί τού 'κανε μόνο θηλυκά παιδιά. Η φράση «Δεν ήθελε ο Θεός να μου δώσει αγόρι» ήταν ο λόγος του Κρητικού, ακόμα κ' εκείνου που δεν πίστευε πως υπάρχει.

Στ' ανατολικά χωριά της επαρχίας Αγίου Βασιλείου είν' ακόμα ζωντανός ο λόγος ενός χωρικού κατά το 1910, πού 'πε σ' ένα κοντοχωριανό του, όταν τον είδε να πηγαίνει σ' ένα χωράφι του με τη γυναίκα του, πού 'χε γεννήσει την προηγούμενη μέρα: -Εμά, κακορίζικε, του φώναξε· εγώ μουδέ τη γαϊδάρα μου εκαβαλίκεψα μουδέ τη φόρτωσα με πράμα, όντεν εγέννησε, μόνο την άφηκα τρεις μέρες ν' ανασάνει· μα ίντ' ανθρωπιά περιμένει κανείς από λόγου σου.

Ο λόγος αυτός μαρτυρεί όσο τίποτ' άλλο τον τρόπο, που οι πιο πολλοί παλιοί Κρητικοί έβλεπαν το χρέος τους προς την έγκυα, την ετοιμόγεννη και τη λεχώνα γυναίκα.

Άλλη μια πολύ σημαντική απόδειξη του τρόπου, που ο Κρητικός έβλεπε το χρέος του προς τη γυναίκα του είναι και τούτο. όταν κ' οι δυο έπρεπε να πάνε σ' άλλο χωριό, σε γάμο, συνέπεια, βάφτιση ή πανηγύρι στ' όνομα του προστάτη του Άγιου, αλλά και για οποιοδήποτε άλλο σκοπό, κ' η απόσταση ήταν τέτοια, πού 'πρεπε να πάνε καβάλα σε ζώο, ο Κρητικός έβαζε ο ίδιος με τα χέρια του πάνω στο ζώο τη γυναίκα του κ' εκείνος πήγαινε με τα πόδια δίπλα της, ώστε, αν ξαφνιαζόταν το ζώο ή παραπατούσε ή γενικά κάτι γινόταν με το ζώο, να μπορεί να την αρπάξει αμέσως στα χέρια του και να τη σώσει έστω κι' απ' την πιθανότητα να πάθαινε μόνο μια αμυχή και μάλιστα στο πρόσωπό της.

Ο Κρητικός είχ' επίσης και μια άλλη, που όριζε «Αν η γυναίκα σου σού κάνει κάτι, που δεν έπρεπε, και το στεφάνι της ακόμα να προσβάλει, ούτε να τη βρίσεις ούτε να τη δείρεις ούτε να τη σφάξεις, αλλά με τον πιο ήρεμο τρόπο να τη στείλεις πίσω στη μάνα της».

Βέβαια υπήρχαν κ' οι ανάποδοι· κ' εκείνος που κακομεταχειριζόταν τη γυναίκα του κ' εκείνος, που δεν την κακομεταχειριζόταν, αλλά που της είχε δείξει με κάποιο τρόπο, πως έτσι κ' έκανε το παραμικρό, θα την έσφαζε κ' εκείνος που θά' λεγε στη γυναίκα του «Να μην πας να τη βοηθήσεις, γιατί αυτή ή η μάνα της ή ο πατέρας της μού 'κανε ή μας έκανε τούτο ή εκείνο», αλλ' αυτοί ήταν πολύ λίγοι.

Το γενικό μου συμπέρασμα είναι, πως ο τρόπος που ο Κρητικός φερόταν στη γυναίκα του κ' έβλεπε γενικά τη γυναίκα ήταν αποτέλεσμα των βιολογικών καταβολών του καθενός και του τρόπου, που ο πατέρας του φερόταν στη γυναίκα του και μάνα των παιδιών του, και πως οι πιο πολλές γυναίκες κατανοούσαν τις ανάγκες της οικογένειάς τους και πως ο μόνος τρόπος ν' απαλλαγούν απ' την αθλιότητα της ζωής τους κι' αυτές και τα παιδιά τους ήταν να λευτερωνόταν το νησί τους απ' την Οθωμανική εξουσία και νά 'πιαναν κι' αυτές το τουφέκι. Και πρέπει να τονιστεί κι' από 'δω, πως δεν ήταν λίγες οι παντρεμένες γυναίκες, πού 'πιασαν το τουφέκι μέσα κ' έξω απ' το σπίτι τους για να υπερασπιστούν την τιμή και τη δική τους κι' όλης της Κρήτης. Οι Αηβασιλιώτες μου διηγήθηκαν κάμποσες τέτοιες ιστορίες.

Αλλά και κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, που ερευνούμ' εδώ, η ηθική, η αρετή κ' η καρδιά της αγρότισσας Κρητικιάς στην καταγωγή ήταν υπέροχη και πολύ συγκινητική, όπως μαρτυρούν και τα παρακάτω λόγια, που

μού 'πε ένας εξαίρετος ξυλογλύπτης τέμπλων κι' άλλων εκκλησιαστικών επίπλων, ο Παύλος Χριστοδουλάκης απ' τα Ρούστικα της επαρχίας Ρεθέμνου, όταν τονε ρώτησα για τα θέματα που ερευνούσα: «Η μάνα μου! Είμ' εβδομήντα δυο χρονώ κ' είν' αποθαμένη εδά κ' είκοσι χρόνια κι' ακόμα δακρύζω, όντε τη θυμούμαι. Αυτή 'τανε μια καρδιά γεμάτη αγάπη για ούλους τσ' αθρώπους, ένα γελαστό πρόσωπο απ' το πρωί ως το βράδυ, πού ξερε ούλες τις δουλειές κ' ήθελε σ' ούλες να βοηθά, να μη λείψει τίποτ' από κανένα μας και να μασε βλέπει ούλους γελαστούς και χαρούμενους. Και θ' ανοίξεις το στόμα σου, σα σου πω, πως έκανε δέκα οχτώ παιδιά, εννιά γιους κ' εννιά κόρες, εγώ 'μαι το πρωτελευταίο της παιδί, και θά 'κανε κι' άλλα, γιατί τό' θελε κι' ο πατέρας μου, μα δεν μπορούσε πια. Μα κι' ο πατέρας μου ήταν πολύ καλός άνθρωπος. Ήτανε μαραγκός στο χωριό κι' απ' αυτόν έμαθα εγώ την τέχνη. Και να σου πω και κάτι πολύ σπουδαίο για μένα. δε σκάρτεψε κανένας μας, ούτ' αρσενικός ούτε θηλυκός, κι' ούλοι πετύχαμε στη ζωή μας. Βέβαια φύγαμε απ' το χωριό και σκορπίσαμε, αλλά δε γινόταν αλλιώς κ' έτσι γινόταν και στα περισσότερα σπίθια τότε. Κι' ο πιο φτωχός έκανε πεντέξι παιδιά κι' απ' όσα έκανε ο καθένας ένα ή δυο έμεναν στο χωριό τους και τ' άλλα έφευγαν στσι πόλεις να μάθουν μια τέχνη, να ζήσουν καλύτερα.

Σημειώνω πως ο Χανιώτης δάσκαλος και λαογράφος Σταμάτης Αποστολάκης έχει μαγνητοφωνήσει εξομολογήσεις γυναικών για τη συμπεριφορά των αντρών τους προς αυτές και τα παιδιά τους και πως θα τις δημοσιεύσει σύντομα.

Τέταρτο θέμα είναι, πού γεννούσαν οι αγρότισσες γυναίκες το19ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού.

Ο Καραταράκης, σ' ειδικό κεφάλαιο με τίτλο «Ἡ γέννηση τοῦ ἀνθρώπου», γράφει: Σὰν ἔρθη ἡ ὥρα τοῦ Θεοῦ, καθώς λένε, καὶ δεῖ ἡ μαστόρισσα (=μαμή) ὅτι τὸ παιδὶ ἐχαμήλωσε καλά, παίρνει τὴ γυναῖκα καὶ τὴ βάζει καὶ καθίζει στὰ σκαμνιά.

Τὰ σκαμνιὰ ἦσαν δύο χαμηλὰ μικρὰ ξύλινα καθίσματα ἑνωμένα στὸ πίσω μέρος μὲ ἕνα σανίδι καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, ἐνῶ στὸ πίσω μέρος ὑπῆρχε ἄλλο σανίδι ὄρθιο γιὰ νὰ ἀκουμπᾶ ἡ πλάτη τῆς λουχούνας καὶ στα πλάγια ὑπῆρχαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ δύο ξύλινα μπράτσα, ποὺ μποροῦσε ἡ γυναῖκα ποὺ γεννοῦσε νὰ ἀκουμπάει τὰ χέρια της ἢ νὰ κρατάει ἐκεῖ καὶ νὰ στηρίζεται στὸ τράβηγμα τοῦ πόνου.

Αὐτὰ ἦταν τὰ σκαμνιά, περίπου σὰν τὶς πολυθρόνες που μεταχειρίζονται σήμερα οἱ γυναικολόγοι ἰατροί, σε πρωτόγονη κατάσταση βέβαια (σελ. 38).

Ο Φασατάκης, σ' ειδικό κεφάλαιο με τίτλο «Η γέννα», γράφει: Απής είχα μπά(ει) η μαμή, επαρατήρανε τη μήθρα (=μήτρα) κ' εκαταλάβαινε. Όντε θέλ' αρχίζει ν' ανοίγει σα ντο πενηνταράκι, τη γκαθίζανε στα σκαμνιά. Είχανε δηλαδή δυο αρτηκένια (=από άρτηκα, ένα ποώδες φυτό) σκαμνιά, που τα σάζαν οι γίδιοι (=αυτοί), τα βάνανε σ' απόσταση μιας πιθαμής, των εθέτανε και δυο μαξελάρια, για να μη μπληγώνετ' η γυναίκα, κ' εκάθιζεν απάνω. Πλεια ύστερα (=αργότερα), αντίς για σκαμνιά, εβάνανε καρέκλες. Το ντόπο ανάμεσος στα σκαμνιά τον αφήνανε, για αν πέσ' ό τ' ήτονε: ακαθαρσία, παιδί, ύστερο· μα και για να παρακολουθεί η μαμή. Το παιδί 'χει κίντυνο κ' η μαμή πρέπει νά 'χει το νού τζη. Κ' η μάνα το ίδιο κιντυνεύγει. Ένας τση πόδας είναι στο λάκκο (= στον τάφο) σαράντα μέρες.

Οι γυναίκες απού 'τονε γύρου γύρου εκρατούσανε τσι καρέκλες να μη μπέσουνε, γιατ' η γυναίκ' απού θέλα γεννήσει, τσι κούνιεν απού τσοι πόνους. Τση δίνανε και καερέτι (=κουράγιο): Άιντε! 'ποκάνεις μπλιο (=τελειώνεις πια). Η Παναγιά να σ' ελευτερώσει με το καλό (σ. 65).

Ο δάσκαλος Γεώργιος Περάκης στο έργο του «Το χωριό Μουστάκος Χανίων μέσα από τη λαϊκή παράδοση, Αθήνα 1995», αναφέρεται κι' αυτός και στον τοκετό και γράφει: Όταν η έγκυος γυναίκα κοντεύει να γεννήσει, λένε «Ήρθεν η ώρα τζη και κοιλιοπονά». Τότε φωνάζουν την παραμάνα (μαμή), η οποία, όταν καταλάβει ότι καθυστερεί (;) το παιδί, παίρνει τη γυναίκα και την καθίζει σε δυο καρέκλες (τα σκαμνιά), που είναι γερά (δυνατά) δεμένες μεταξύ τους και βρίσκονται σε τέτοια απόσταση, ώστε σε κάθε μια να στηρίζεται με τον ένα γλουτό της η γυναίκα σίγουρα. Τα χέρια της και τα γόνατά της τα συγκρατούν οι άλλες γυναίκες που παρευρίσκονται. Από μπροστά της κάθεται η μαμή σ' ένα σκαμνάκι, η οποία, για να διευκολύνει τον τοκετό, παίρνει με το στόμα της τσικουδιά και «τση πυτά» (της φτύνει) στην κοιλιά της (σ. 92-93).

Η δασκάλα Κατίνα Χρυσουλάκη Πάτερου, *Λαογραφικά των Σφακίων*, γράφει: Η βαρεμένη πριν πενήντα χρόνια γεννούσε στο σκαμνί. Την κρατούσαν δυο γυναίκες και η πρακτική μαμή έπιανε το παιδί. Σκαμνί = είδος καθίσματος χωρίς ψάθα, σκελετός καρέκλας (σ. 21).

Ο Βασίλης Χαρωνίτης, απαντώντας σε παράκλησή μου για όλο το νομό Χανίων, μου απάντησε γι' αυτό: «Οί γυναίκες παλιότερα (πόσο παλιότερα, δεν ήξερε να μου πει κανείς γεννούσαν καθισμένες «στα σκαμνιά». Αυτό που μου το είπαν πολλές ηλικιωμένες γυναίκες απ' όλες τις επαρχίες του νομού Χανίων, που γέννησαν κι' αυτές στα σκαμνιά».

Δε μου γράφει όμως, τι ακριβώς ήταν τα σκαμνιά, όπου γεννούσαν οι γυναίκες, κ' εδώ 'ναι το πρόβλημα· γιατί καθένας περιγράφει τα σκαμνιά μ' άλλο τρόπο κι' ο Χαρωνίτης, προφανώς απ' το λόγο αυτό, δεν αναφέρεται σ' αυτό το ειδικό, αλλά πάρα πολύ ουσιαστικό θέμα.

Για το λόγο αυτό άρχισα να ερευνώ, τι ακριβώς ήταν τα σκαμνιά, γιατί πρόβλημα, πώς οι γυναίκες γεννούσαν καθισμένες κάπου, δεν υπήρχε. Και το πρόβλημα γινόταν δυσκολότερο κι' απ' το γεγονός, πως η Χρυσουλάκη-Πάτερου είχε γράψει, πως οι γυναίκες στα Σφακιά γεννούσαν καθισμένες σ' ένα μόνο σκαμνί, πού 'ταν μάλιστα ένας σκελετός καρέκλας. Επίσης τα δεδομένα του 19ου αιώνα στα χωριά μ' οδηγούσαν στη σκέψη, πως το πολύπλοκο σύστημα που περιέγραψε ο Καραταράκης μπορεί νά 'ταν κάπου στα Ηρακλειώτικα, αλλά πως θά 'ταν σύγχρονό του και κατά μίμηση ίσως κάποιου ιατρικού επίπλου.

Το δικό μου συμπέρασμα είναι, πως οι γυναίκες παλιά γεννούσαν καθισμένες σε δυο αρτηκόσκαμνα, γιατί δεν υπήρχαν στα χωριά καρέκλες. Πάνω στο καθένα έβαζαν ένα μαξιλάρι ή κάποιο πανί, ώστε νά 'ναι μαλακά. Αυτά τά 'βαζαν τό 'να πλάι στ' άλλο κι' άφηναν ανάμεσά τους ένα κενό περίπου μια πιθαμή (0,20 πόντους). Ύστερα τά 'δεναν απ' τη μέση πλευρά τους, μπρος και πίσω, με σκοινί, για να μην μπορούν να φύγουν δεξιά κι αριστερά, όταν θα κάθιζε η γυναίκα και θα πηγαινοερχόταν το σώμα της απ' τους πόνους, που θά 'νιωθε.

Αν τα καθίσματα ήταν καρέκλες, άφηναν ανάμεσά τους την ίδια απόσταση και τις έδεναν κι αυτές, όπως και τα σκαμνιά. Κ' επειδή αυτές είχαν ράχη, έβαζαν απ' το μπροστινό μέρος της ένα πλατί ταβλί, που τό 'δεναν κι αυτό, για να μην κουνιέται, για ν' ακουμπά η έγκυα τη ράχη της, κι είτε τα καθίσματα ήταν σκαμνιά είτε καρέκλες, την ετοιμόγεννη γυναίκα τη βαστούσαν όρθιες πίσω απ' τη ράχη της απ' τη μια μασχάλη μια γυναίκα κι απ' την άλλη μια άλλη και μπροστά της κάθιζε σ' ένα σκαμνί η μαμή και περίμενε. Κοντά στη μαμή έστεκε άλλη μια γυναίκα για να τη βοηθήσει, αν κάτι ήθε-

λε.

Τα σχέδια, που ο ξεχωριστός ζωγράφος και φίλος Φρίξος Θεοδοσάκης είχε την καλοσύνη να φτιάξει για την εργασία μου αυτή, θα σας δείξουν καλύτερ' απ' τα λόγια, τι ήταν τα σκαμνιά κι άλλα, που θα πούμε στη συνέχια.

Και σημειώνω, πως πολύ γνωστοί επιστήμονες μαιευτήρες, που τους ζήτησα τη γνώμη τους, μού 'παν, πως ο τρόπος αυτός είναι σοφός και πως η μαιευτική επιστήμη θα μπορούσε να τονε χρησιμοποιήσει με σύγχρονα άνετα καθίσματα.

Πέμπτο θέμα είναι το φάσκιωμα του νεογέννητου. Ο Φασατάκης γράφει πως «Τσι φασκιές τσι φαίναν από μαλλί. Είχανε πλάτος τρεις παλάμες και μάκρος πλια 'πο μιαν οργιά (=ανοιχτά στην έκταση τα δυο χέρια). Μ' αυτές τα τυλίσσανε σαράντα μέρες για να γενούν ομορφόκορμα» (σελ. 70).

Ρώτησα και για το θέμ' αυτό πολλούς και πολλές και μπορώ να πω, πως οι φασκιές γίνονταν σ' όλα τα χωριά της Κρήτης από μάλλινο φαντό πανί και πως αυτό μαρτυρεί τη συνέχεια μιας Αρχαίας Ελληνικής παράδοσης, γιατί οι γιατροί συμβούλευαν τις μανάδες να μην είναι οι φασκιές από λινό πανί, αλλ' από μάλλινο, νά 'ναι στο πλάτος τέσσερα δάχτυλα και πως να φασκιώνουν το νεογέννητο, όπως μαρτυρεί το έργο του κορυφαίου μαιευτήρα των αρχών του Β΄ αιώνα μ.Χ. Σωρανού του Εφεσίου, Περί γυναικών παθών 254.5 (εκδ. Val. Rose, Leipzig 1927) και του Μοσχίωνος, Περί γυναικείων παθών 32.8 (εκδ. Dewez, Viennae 1793), που προφανώς τον αντέγραψε, κι από μάλλινο πανί τις έκαναν κ' οι Βυζαντινοί, κατά την έρευνα του Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Α΄, Ι, 1948, σελ. 144.

Σημειώνω, όμως, πως η φασκιά στα Κρητικά χωριά τα χρόνια που ερευνούμε ήταν συνήθως ένα μακρί μάλλινο φαντό πανί, αλλά το πλάτος του ήταν αλλού μια πιθαμή κι αλλού πιο πολύ και πως το φάσκιωμα βαστούσε συνήθως έξι μήνες, γιατί σκοπός του ήταν να μη γίνουν στραβά τα πόδια του νεογέννητου και μάλιστα του κοριτσιού. Υπήρχε μάλιστα στην Κρήτη η λέξη καγαλόποδας, γι' αυτόν που οι κνήμες των ποδιών του ήταν καμπυλωτές και που πρέπει κι οι νεώτεροι Κρητικοί να την έχουν ακούσει απ' τους πατεράδες και τους παπούδες τους.

Σημειώνω επίσης, πως η λέξη φασκιά είν' απ' τη Λατινική λέξη fascia, που δήλωνε κάτι λεπτό και μακρόστενο, πως το ρήμα φασκιώνω μαρτυρείται απ' το παραπάνω έργο του Μοσχίωνα και πως αυτό πρέπει να βγήκε απ' το

φασκιῶ, που μαρτυρεί ο γιατρός του 1ου μ.Χ. αιώνα Διοσκουρίδης στο έργο του «Περὶ Ευποριστῶν» 2.67 για πάνινη ταινία, που οι γιατροί χρησιμοποιούσαν ως επίδεσμο, και πως κατά τ' Αρχαία Ελληνικά χρόνια οι λέξεις ήταν σπάργανον με την έννοια της φασκιάς (Πίνδαρος Ν.1.38), σπαργανώ με την έννοια του φασκιώνω (Ευριπ. Ίων 955, Αριστοτέλης Z. I. 584b4) και σπαργάνωσις με την έννοια του φασκιώματος, που μαρτυρεί ο Σωρανός (1.83).

Έχτο θέμα είναι, πώς και πού νανούριζαν και κοίμιζαν το νεογέννητο οι μανάδες τους.

Ο Αμαριώτης λαογράφος Παύλος Βλαστός, πού ν' ο χρονικά πρώτος λαογράφος της Κρήτης, όπως είδαμε στην αρχή, έχει μια όλη κι όλη σελίδα, την 54η, με τίτλο «Λίκνον (Κούνια)» (sic), στον 32ο τόμο του ανέκδοτου έργου του, πού 'χει χρονολογία 1860 και τίτλο «Διάφορα Κρητικής Λαογραφίας», όπου είναι κι άλλο λαογραφικό υλικό σχετικό με τη γέννηση και τη βάφτιση, που τ' αναφέρω στη βιβλιογραφία.

Επειδή ο Βλαστός έγραφε σε μια υπερκαθαρεύουσα, μεταφέρω εδώ όλη τη σελίδα στην Κοινή Νεοελληνική, γιατί μαρτυρεί δυο κούνιες για νεογέννητα παιδιά, που δεν τις μαρτυρεί κανείς άλλος ως σήμερα. Γράφει:

Στα χωριά οι Κρητικοί δεν έχουν ανάγκη να φτιάχνουν κούνια από ξύλο καρυδιάς ή κυπαρισιού, για να μυρίζει, ή χρυσωμένη (=βαμένη χρυσή) και ζωγραφισμένη. Η γυναίκα που θέλει να κοιμίσει το μωρό της, το βυζαίνει λίγο κ' ύστερα ή στα χέρια της το κουνεί, ώσπου να κοιμηθεί και το βάνει ύστερα στην πεζούλα (ενν. που αυτή κοιμάται) ή στο στρώμα της, ή κάθεται κατάχαμα, ξαπλώνει και τα δυό της πόδια και βάνει το ένα πάνω στ' άλλο έτσι, που η φτέρνα του από πάνω ποδιού να κλειδώνει – ας το πούμ' έτσι – με τον αστράγαλο του από κάτω.

Όταν η φτέρνα του από κάτω ποδιού κουνιέται από 'δω κι από 'κει (δηλαδή δεξιά κι αριστερά) και το μωρό είναι πάνω στα μεριά της, αυτή 'ναι η πιο στοργική κ' η πιο μητρική κούνια.

Εκεί η μάνα του, κουνώντας έτσι τα πόδια της, το κοιμίζει με τα νανουρίσματα και τα τραγούδια της.

Στην εξοχή, όταν έχουν δουλειές, κρεμούν κούνιες στα δέντρα, που τις κάνουν μ' ένα σεντόνι, ή κρεμούν ένα περδικοπάνι (σελ. 54).

Περδικοπάνι έλεγαν ένα ξύλινο ή σιδερένιο πλαίσιο, στο οποίον ήταν ραμένο και τεντωμένο ύφασμα, πίσω απ' το οποίο κρυβόταν ο κυνηγός, όταν κυ-

νηγούσε πέρδικες, κυρίως για να τις πλησιάσει χωρίς να τονε δούνε.

Το συμπέρασμα είναι φανερό· το 1860 στα χωριά κούνια ήταν μόνο αυτή πού 'φτιαχνε η μάνα του νεογέννητου με τα πόδια της, ας την πούμε έτσι, η μητρική κούνια.

Το ότι ο Βλαστός αναφέρει κούνιες από ξύλο καρυδιάς ή κυπαρισιού, πρέπει να το δούμε ως «σχήμα λόγου» από μέρους του, για να εξάρει την κούνια, που ο ίδιος ονόμασε «το φιλοστοργότερον και μητρικώτατον λίκνον»· γιατί ερεύνησα και το θέμ' αυτό και μπορώ να πω, πως οι μόνιμοι κάτοικοι του Ρεθέμνου, πού 'χαν κάποια χρήματα, δε συνήθιζαν κούνιες για τα νεογέννητα παιδιά τους, αλλά μικρά κρεβατάκια με ψηλά κάγκελα στις δυο κατά το μάκρος τους πλευρές, και πως μπορεί να υπήρχαν κούνιες από ξύλο στα Χανιά και στο Κάστρο (Ηράκλειο) σε κάποια σπίτια, αλλ' αυτές ήταν εισαγόμενες απ' την Αθήνα ή κι' απ' αλλού.

Έξω στα χωράφια, απ' την άνοιξη ως και το φθινόπωρο, που δεν έβρεχε, υπήρχε και μια κούνια, που συνήθως την έφτιαχναν μ' ένα σεντόνι, που κι αυτό τό 'φαιναν στο τελάρο τους και που το δίπλωναν κατά το μάκρος του, ώστε να γίνει στο πλάτος περίπου τρεις φορές το πλάτος της ράχης του μωρού, και τό 'δεναν γερά απ' τις δυο άκρες του σ' ένα ή δυο γερά κλαδιά (κλώνους) ενός δέντρου, σε τέτοια απόσταση απ' τό 'να δέσιμο ως τ' άλλο, ώστε να φτιάχνεται ένα είδος στενόμακρης σακούλας. Αφού έδεναν το σεντόνι, κάποιοι έβαζαν ένα μαξιλαράκι εκεί που θά 'βαζαν το μωρό.

Αυτή την κούνια, που μπορούμε να την πούμε η εξοχική κούνια, τη χρησιμοποιούσε ο Κρητικός τουλάχιστον ως τις 28 του Οχτώβρη του 1940, που άρχισε ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος και την έχω δει κι εγώ στους Αρμένους Ρεθέμνου στ' αλώνια, όταν αλώνιζαν και λίχνιζαν.

Ρωτώντας για κούνιες, έμαθα πως υπήρχε κι η λεγόμενη πάνινη κούνια και μπορώ να πω, πως η κούνια αυτή υπήρχε απ' τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, δηλαδή απ' την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, σε κάποια σπίτια στα χωριά Ρούστικα, Άγιος Κωνσταντίνος, Ζουρίδι, Αργυρούπολη κ' ίσως και σ' άλλα απ' τα δυτικά του Ρεθέμνου, στην Πηγή, Λούτρα και στο Μαρουλά ανατολικά, στ' Ανώγεια Μυλοποτάμου, στο Βιζάρι Αμαρίου και στο Σπήλι Αγίου Βαλεντίνου.

Γνωστή 'ταν η πάνινη κούνια από τότε και σε χωριά του νομού Ηρακλείου, αλλα' αυτοί που ρώτησα ως τώρα δεν ήξεραν να μου πουν με σιγουριά

σε ποια.

Σε γράμμα του ο Χανιώτης λαογράφος Βασίλης Χαρωνίτης με βεβαίωσε, πως «Η πάνινη κούνια ήταν γνωστή από πολύ παλιά σε χωριά της Κυδωνίας, ενώ αντίθετα σε χωριά της Κισάμου ήταν μάλλον άγνωστη. Και στα Σφακιά ήταν γνωστή η πάνινη κούνια κι' ο Κανάκης Γερωνυμάκης, *Η Κρήτη στο πρόσφατο παρελθόν*, Αθήνα 1998, έχει (στη σελ. 28) ένα σχεδιάγραμμα».

Ο ξεχωριστός ζωγράφος και φίλος Φρίξος Θεοδοσάκης, που γεννήθηκε και μεγάλωσε στο χωριό Ανατολή της επαρχίας Ιεράπετρας, με βεβαίωσε πως υπήρχε στο πατρικό σπίτι εκεί μια πάνινη κούνια απ' τα χρόνια του παππού του και πως τέτοια κούνια υπήρχε και σ' άλλα σπίτια και στην Ανατολή και σ' άλλα χωριά της περιοχής της Ιεράπετρας.

Το πρόβλημα είναι, αν υπήρχε τέτοια κούνια, έστω και σε δυο τρία χωριά και πριν τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, αλλά κανείς δεν ήξερε να μου πει, ούτε βρήκα καμιά έγγραφη μαρτυρία ως τώρα (2001).

Δεν έχομ' επίσης ως τώρα καμιά μαρτυρία, αν αυτή επινοήθηκε στην Κρήτη από κάποιο Κρητικό ή άλλο ή αν την έφερε στο νησί κάποιος απ' την άλλη Ελλάδα ή κι απ' αλλού.

Το πανί της πάνινης κούνιας τό 'φαινε η ίδια η έγκυα γυναίκα, μόλις ένιωθε την εγκυμοσύνη της, για νά 'ναι στέρεο και νά 'χει τα χρώματα και τα σχέδια, που εκείνη ήθελε νά 'χε η κούνια του δικού της παιδιού.

Το πανί αυτό είχε συνήθως μήκος 80 πόντους και πλάτος 60. Ύστερα έπαιρναν δυο πολύ γερά σκοινιά, που το μήκος του καθενός νά 'ναι περισσότερο απ' την απόσταση των δυο τοίχων του δωματίου, όπου θα την κρεμούσαν, ώστε να μπορούν να δένουν γερά το κάθε σκοινί στον καθέν' απ' τους δυο γάντζους ή κρίκους, πού 'χαν καρφώσει σ' ένα ορισμένο ύψος στον κάθε τοίχο, τον ένα δίπλα στον άλλο, για να μπορούν να την κουνούν εύκολα.

Καθέν' απ' τα σκοινιά αυτά τά 'ραβαν γερά κατά το πλάτος του πανιού, αφού το δίπλωναν, στο μέρος που θά 'θελαν να κρέμεται η κούνια.

Για νά 'ναι σταθερό το άνοιγμα του πανιού, έδεναν κατά το πλάτος των δυο σκοινιών ένα γερό ξυλάκι από κάθε μεριά του ή σε μικρή απόσταση απ' αυτό.

Έραβαν επίσης σε μια άκρη του πανιού ένα σκοινάκι, για να μπορεί η μάνα του ή όποιος άλλος να κουνεί την κούνια απ' το μέρος που κοιμότανε ή

από μια καρέκλα, που καθόταν.

Γάντζους ή κρίκους κάρφωναν και στο δωμάτιο, πού 'χαν το τελάρο και τ' άλλα εργαλεία της υφαντικής, ώστε να μπορούν να μεταφέρουν την κούνια όπου γενικά εργάζονταν κατά την ημέρα κ' έτσι να προσέχουν καλύτερα το παιδί.

Αυτή 'ταν η πρώτη μορφή της πάνινης κούνιας στην Κρήτη, γιατί κάποια ώρα φάνηκε και μια, που το πανί της ήταν καλά στερεωμένο σ' ένα ορθογώνιο ξύλινο πλαίσιο και τα δυο πλάγια ανοίγματα ήταν κλεισμένα με κομμάτι απ' το ίδιο πανί, που τό 'ραβαν, ώστε να δημιουργείται μια ασφαλής θήκη για το νεογέννητο, που τό 'βαζαν και στη μια και στην άλλη φασκιωμένο.

Αυτές τις κούνιες τις κρεμούσαν συνήθως με δυο σκοινιά, που η κάθε άκρη του καθενός ήταν γερά δεμένη στις εξοχές, που ο μαραγκός άφηνε για το σκοπό αυτό στα τέσσερα ξύλα του πλαισίου, απ' το δοκάρι του ταβανιού, πού 'ταν πάνω απ' το μέρος, που κοιμόταν η μάνα του μωρού. Η εικόνα θα σας δείξει κι' αυτό καλύτερα.

Επόμενο είναι, πως σε μια άκρη κι αυτής της κούνιας έδεναν ένα σκοινάκι, για να μπορούν να την κουνούν από κάποια θέση.

Για να ολοκληρώσω την ιστορία του θέματος, σημειώνω, πως απ' τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας – για την ώρα, δεν μπορώ να πω για παλαιότερα – υπήρχαν Κρητικοί Χριστιανοί μαραγκοί σ' αρκετά χωριά όλης της Κρήτης, πού 'φτιαχναν και καναπέδες και καρέκλες και πολυθρόνες και τραπέζια κι άλλα έπιπλα κ' η γνώμη μου είναι, πως τα ξύλινα πλαίσια γι' αυτές τις κούνιες πρέπει να τά 'φτιαχναν τουλάχιστον οι κάτοικοι των χωριών σ' αυτούς.

Δεν αποκλείω επίσης κάποιες τέτοιες κούνιες νά 'ταν κατασκευάσματα κάποιων βιοτεχνών στις πόλεις της Κρήτης, ακόμα κ' εισαγόμενες από κάποιες βιοτεχνίες της τότε Αθήνας και του Πειραιά. Όμως τα ειδικά αυτά θέματα τ' αφήνω σ' όσους λαογράφους θά 'θελαν να ενδιαφερθούν γι' αυτά κάποια ώρα και σ' αυτούς θέλω να πω, πως, αν κάτι πού 'πα δεν ήταν σωστό, θα το χαρώ, φτάνει να τ' αποδείξουν, όπως το απαιτεί η επίσημονική έρευνα.

Έβδομο θέμα είναι, πότε και πώς γινόταν η βάφτιση του νεογέννητου.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης απαιτούσε να βαφτιστεί αμέσως μετά τη γέννα του το νεογέννητο κ' η αιτιολογία ήταν, πως και μανάδες και

νεογέννητα πέθαιναν κατά τις σαράντα μέρες της λοχείας και πως η ψυχούλα του δε θα πάει στον Παράδεισο, γιατί ο Θεός δε δέχεται στον Παράδεισο παρά μόνο τις ψυχές αυτών, πού 'χουν βαφτιστεί στ' όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος κι' αν το νεογέννητο πέθαινε αβάφτιστο, δεν άφηνε να το θάψουν σε νεκροταφείο, αλλά σε τόπο ακατοίκητο, μακρυά απ' το χωριό.

Ο Παύλος Βλαστός, στον 32ο τόμο, που ανάφερα παραπάνω, σελ. 57, λέει τα παρακάτω, που κι αυτά τα μεταφέρω εδώ στην Κοινή Νεοελληνική, γιατί, όπως είπα, εκείνος έγραφε στην Καθαρεύουσα της εποχής του. Γράφει:

Προλήψεις για βρέφη, που πέθαναν αβάφτιστα.

Αν το παιδί που γεννηθεί είν' αδύναμο, το βαφτίζουν αμέσως όπως τύχει. Αν δεν προφτάσει να βαφτιστεί και πεθάνει, το θάφτουν όπως και τα σκουπίδια σε κάποια ερημιά ή κοντά σε κάποιο νεκροταφείο ή ερημοκλήσι και, κατά την πρόληψη των Κρητικών, τ' αβάφτιστα αυτά όντα γίνονται Τελώνια.

Στην κατηγορία των τελωνιών είναι όλα που πέθαναν αβάφτιστα, τα παρατημένα απ' τους γονείς τους μετά τη γέννα, που πέθαναν, αυτά που γεννήθηκαν πριν την ώρα τους και πέθαναν, αυτά που γεννήθηκαν νεκρά κ.τ.λ.

Αυτά τα βρέφη οι Αρχαίοι Έλληνες τα πετούσαν για να τα φάνε τα όρνεα ή τα παραιτούσανε σ' έρημους τόπους να χαθούνε τα ίχνη τους (Βαρίνου Φαβωρίνου Λεξικόν στη λ. εκτιθέναι).

Τα τελώνια οι Κρητικοί τα κατάτασαν στις διαβολικές υπάρξεις, που έβλαφταν (έκαναν κακό) και παρουσιάζονταν σε πολλούς στις πηγές νερού, στα φαράγγια, στις σπηλιές, στα πλοία κ.τ.λ. (σελ. 57).

Ο Καραταράκης λέει, πως τ' αβάφτιστα μωρά τά 'λεγαν τελώνια, δρακάκια, δηλαδή μωρά δράκων, ή Τουρκάκια (σελ. 87, στ. 3-4 και σελ. 90, στ. 13-14), κι ο Φασατάκης: Δράκο λέγανε το κοπέλι και δρακούλα τη γκοπελιά (σελ. 70).

Αν το νεογέννητο έδειχνε, πως ήταν γερό και δε θ' αρρώσταινε, το έθιμο ήταν να κάνουν τη βάφτισή του ύστερ' απ' το σαράντισμα της μάνας του, για να υποδεχτεί ή ίδια βαφτισμένο στην πόρτα του σπιτιού τους και να περιποιηθεί τους καλεσμένους τους.

Αν όμως έδειχνε, πως δε θα ζούσε, φώναζαν αμέσως τον παπά του χωριού ή τον όποιο παπά έβρισκαν εκείνη την ώρα κι' αν δεν έβρισκαν κανένα παπά, η Εκκλησία απαιτούσε να το σηκώσει στα χεριά του οποιοσδήποτε Ορθό-

δοξος Χριστιανός, άντρας, γυναίκα ή και παιδί, και να του δώσει ένα βαφτιστικό όνομα, λέγοντας τρεις φορές, αν το νεογέννητο ήταν αγόρι, «Βαφτίζεται ο δούλος του Θεού γ.π. Γιάννης, στ' όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος» κι αν ήταν κορίτσι, «Βαφτίζεται η δούλη του Θεού» γ.π. Ελένη, στ' όνομα του Πατρός κ.λ.».

Αν αυτός ή αυτή που τ' ονομάτιζε δεν ήξερε να πει το «Στ' όνομα του Πατρός κ.λ.», η Εκκλησία θεωρούσε βάφτισμα αυτή την πράξη και χωρίς αυτή τη φράση.

Αυτή την πράξη ο Κρητικός λαός την έλεγε αεροβάφτισμα κ' η Εκκλησία δεχόταν, αν το νεογέννητο δεν πέθαινε, να γίνει και μια βάφτισή του στην Εκκλησία, αν οι γονείς του τό 'θελαν, αλλά σ' αυτήν ο παπάς έκανε κ' έλεγε όλα όσα όριζε η Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά χωρίς τα παραπάνω λόγια. Αυτό μου τό 'παν πολλοί γνωστοί μου παπάδες από διάφορα χωριά.

Σημειώνω πως ο Καραταράκης αναφέρει τ' αεροβάφτισμα, αλλά σ' ένα δικό του έμμετρο δεκαπεντασύλλαβο κείμενο, αλλ' ούτε για όλη την Κρήτη ούτε και μ' αυτή την ουσιαστική λεπτομέρεια.

Όγδοο θέμα είναι, τι έκαναν το παιδάκι, όταν αυτό μπορούσε να περπατεί χωρίς τη βοήθεια της μάνας του και μπορούσε απ' το λόγο αυτό να φύγει απ' το σπίτι κάποια στιγμή, που αυτή θά 'ταν μόνη και πολύ απασχολημένη με κάποια δουλειά του σπιτιού.

Για να προλάβει όλες τις πιθανές συνέπειες αυτού του φευγιού, η μάνα, η γιαγιά, η γυναίκα γενικά, πού 'πρεπε να το φυλάει, έβαζε πλάγια μια καρέκλα και τό 'βαζε όρθιο ανάμεσα στα ξύλα, που στήριζαν τα πόδια της. Έτσι τό 'χε συνεχώς κοντά της, όποια δουλειά κι' αν έκανε.

Στην ως τώρα βιβλιογραφία τον τρόπο αυτόν τον αναφέρει ο Φασατάκης για τις Μέλαμπες Αγίου Βασιλείου στη σελ. 114 κι' ο Γερωνυμάκης για τα Βουβά και τα Σφακιανά χωριά στη σελ. 28.

Το συμπέρασμα μου απ' τη δική μου έρευνα είναι, πως ο τρόπος αυτός ήταν παλιός και γνωστός και στους τέσσερεις νομούς της Κρήτης και πως τα παιδάκια τα μάντρωναν και μ' ένα ταβλί ή ό,τι άλλο θα μπορούσε να βοηθούσε σ' αυτό.

Το γενικό συμπέρασμα είναι, πως υπήρχαν σ' όλη την Κρήτη καθιερωμένες κι αποδεχτές απ' όλους ηθικές αρχές για όλα τα οικογενειακά και κοινωνικά θέματα κι' ορισμένοι τρόποι λύσης των σχετικών μ' αυτά προβλη-

μάτων, όπως της εγκυμοσύνης, της γέννας, της φροντίδας των μωρών και της ανατροφής των παιδιών.

Θα τελειώσω μ' ένα πάρα πολύ ουσιαστικό ιστορικό θέμα.

Όλοι πού 'γραψαν ως τώρα για την εγκυμοσύνη, τη γέννα και τη βάφτιση στην Κρήτη έγραψαν, πως για καθέν' απ' αυτά τα τρία γεγονότα υπήρχαν πάρα πολλά παρατηρήματα, προλήψεις και δεισιδαιμονίες κι όλοι αναφέρουν έστω κάποιες απ' αυτές.

Και θέλω να σας πω, πως, διαβάζοντας τη βιβλιογραφία, ένιωσα πολλή θλίψη και πόνο για το κατάντημα, που οδήγησε τον Κρητικό λαό η ολοκληρωτική αγραμματοσύνη, αλλά και μια ελπίδα για το μέλλον του, αν βέβαια τα γεγονότα σ' όλο τον κόσμο πάνε έστω κάπως ομαλά, όταν παράλληλα σκεφτόμουνα, πως αυτό το γεμάτο πρόληψη και δεισιδαιμονία κατάντημα δε στάθηκε ικανό να του σβήσει τον πόθο του να λευτερώσει το νησί του μ' οποιαδήποτε θυσία του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ κατά τη χρονική σειρά κάθε έργου:

1. Παύλου Βλαστού, Ανέκδοτα έργα. Στο 14ο τόμο πού 'χει χρονολογία 1850, ο Βλαστός είχε «Ἄσματα νηπιακὰ Κρητῶν ἢ τραγούδια Κρητικὰ τοῦ λαοῦ διὰ τὰ μικρὰ παιδιά» άλλα διάφορα και στον 32ο, πού 'χει χρονολογία 1860, έχει παρατηρήματα, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, ευχές, γητειές κι άλλα σχετικά με τη γέννηση, τη βάφτιση και το νεογέννητο.

2. Ιωάννου Χατζηϊωάννου, *Ἡ γέννησις*. Στο «Μηνιαῖον λαογραφικὸν γεωργικὸν καὶ ποικίλης ὕλης περιοδικὸν *Ὁ Κρητικὸς λαός*, Ἡράκλειον 1909, ἔτος Α΄, τεῦχος Γ΄», σελ. 68-69, και τ.Δ΄, σ. 100-101. Σημειώνω πως όσα αναφέρονται στην εργασία αυτή, αναφέρονται με το γενικό προσδιορισμό «ἐν Κρήτῃ» και παράλληλα με τα «ἐν Κύπρῳ» και χωρίς καμιά άλλη τεκμηρίωση.

3. Λεωνίδα Γ. Παναγιωτάκη, Ἡ βάπτισις ἐν Κρήτῃ. Στο ίδιο περιοδικό, έτος Α΄, τ. ς΄, σ. 164-165, στην πραγματικότητα μια μόνο σελίδα χωρίς καμιά τεκμηρίωση κι αυτή, αλλά που όσα αναφέρει μπορεί νά 'ναι πολύτιμα, αν τα ίδια ή με κάποιες ασήμαντες για την ουσία διαφορές μαρτυρεί ο προηγούμενος τους Βλαστός κ' οι επόμενοί τους.

4. Παντελή Π. Βαβουλέ, *Παρατηρήματα*. Εκδότης Αντρέας Γ. Καλοκαιρινός, Ἡράκλειο 1957. Στην εργασία του αυτή ο Βαβουλές αναφέρει όλα όσα παρατηρούσε ο Κρητικός λαός κυρίως στην επαρχία Σελίνου, αλλά και στις επαρχίες Κισάμου, Κυδωνίας, Αποκορώνου και Σφακίων, και τις σχετικές προλήψεις και δεισιδαιμονίες του για το γάμο, τις μέρες της βδομάδας, τους μήνες, τις γιορτές, τον καιρό, τα φυσικά φαινόμενα, την έγκυα, τη λεχώνα, το νεογέννητο άνθρωπο, αρσενικό και θηλυκό, τις νεράιδες, τα τελώνια, τον ετοιμοθάνατο άνθρωπο, το νεκρό, τα πουλιά, τον αργαλειό, την ανυφαντού, τον κλήδωνα, το μεταξαριό (=ό,τι έχει σχέση με το μετάξι) και διάφορ' άλλα θέματα της καθημερινής του ζωής.

5. Γιάννη Στέργιου Καραταράκη (Στεργιογιάννη), *Ἡ γέννηση καὶ ἡ βάφτιση στὴν Κρήτη. Συνήθειες και Παρατηρήματα*. Ἡράκλειο 1962.

Το 1958 ο Καραταράκης κατάθεσε στην Επιτροπή Κρίσεως του Ξανθουδιδείου λαογραφικού διαγωνισμού στο Ηράκλειο μια εργασία του με το ψευδώνυμο Γιάννης Μεσαρίτης και τίτλο «Συνήθειες και παρατηρήματα της γέννησης» και πήρε έπαινο. Την εργασία του αυτή τη συμπλήρωσε με τη βάφτιση και το 1962 την τύπωσε με τον παραπάνω τίτλο.

Ὅπως λέει ο ίδιος, σ' αυτήν έχει «Παλιὲς παροιμίες, συνήθειες, παρατηρήματα, ξόρκια, τραγούδια, μαντινάδες, νανουρίσματα καὶ γενικὰ ὁτι λέει, κάνει καὶ πιστεύει ὁ Λαός μας γύρω ἀπὸ τὴ γέννηση καὶ τὴ βάφτιση τοῦ παιδιοῦ στὴν Κρήτη» (σ. 14).

Το σωστό θά 'ταν νά 'γραφε «στὴν 'Ανατολικὴ Κρήτη», γιατί ο ίδιος λέει, πως είναι παιδί του κάμπου της Μεσαράς (σ. 15), οι δέκα έξι που αναφέρει στη σ. 16 ως πληροφοριοδότες του είναι απ' τους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου κι' ό,τι αναφέρει για τη Δυτική Κρήτη είναι απ' το βιβλίο του Βαβουλέ, όπου παραπέμπει. Η εργασία είναι πολύτιμη, γιατί αναφέρει πάρα πολλά παρατηρήματα, προλήψεις και δεισιδαιμονίες απ'την Ανατολική Κρήτη και συμπληρώνει γεωγραφικά την εργασία του Βαβουλέ κ' έτσι αιτιολογεί τον τίτλο της.

6. Νίκου Φασατάκη δασκάλου, *Η λαογραφία των Μελάμπων Ρεθύμνης. Κοινωνική ζωή*. Αθήνα 1985. Γι' αυτό δες την αρχή της εργασίας μου αυτής.

7. Κατίνας Χρυσουλάκη Πάτερου, *Λαογραφία των Σφακιών*, 1986. Την εργασία αυτή την αναφέρω στο τέταρτο θέμα.

8. Κανάκη Γερωνυμάκη, *Σφακιανή Λαογραφία*, Αθήνα 1992. Σημειώνω, πως το κεφάλαιο «Η γέννηση» το αρχίζει έτσι: «Στα Σφακιά έδιναν ιδιαίτερη προσοχή και σέβονταν ξεχωριστά τις έγκυες γυναίκες (σελ. 81), αλλά σημειώνω πως οι Σφακιανοί πίστευαν, πως ήταν μια ξεχωριστή ράτσα πάνω στην Κρήτη κ' η γνώμη μου είναι, πως όσοι ερευνούν λαογραφικά Σφακιανά θέματα, πρέπει να λάβουν πολύ σοβαρά αυτή τη γνώμη τους.

9. Κίμων Φαραντάκης, *Οδοιπορικό σε Κρητικό χωριό*, Αθήνα 1993. Πολύ καλογραμμένη εργασία, όπου περιγράφει τον απλό τρόπο ζωής, την ηθική που συνδεότανε μ' αυτόν και τους ηλικιωμένους σήμερα μόνιμους κατοίκους του χωριού ο Δραπανιάς της επαρχίας Κισάμου, πού 'ναι το προγονικό του χωριό. Αξίζει ως μαρτυρία ενός τρόπου ζωής και μιας ηθικής, πού 'ταν ο τρόπος ζωής κ' η ηθική των κατοίκων και πολλών άλλων χωριών της Κρήτης κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα.

10. Γεωργίου Περάκη. *Το χωριό Μουστάκος Χανίων μέσα από τη λαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1995. Το χωριό αυτό είναι στην επαρχία Σελίνου του νομού Χανίων και την εργασία αυτή την αναφέρω στο τέταρτο θέμα.

11. Κανάκη Γερωνυμάκη, *Η Κρήτη στο πρόσφατο παρελθόν*, Αθήνα 1998. Ο Γερωνυμάκης γεννήθηκε το 1926 στο χωριό Βουβά της επαρχίας Σφακίων κ' η εργασία του αυτή είναι πολύτιμη, γιατί μαρτυρεί αναλυτικά και με σχεδιαγράμματα όλο τον τρόπο ζωής κι' όλες τις δουλειές στο χωριό της επαρχίας Σφακίων κατά το χρόνια του.

Ο Γερωνυμάκης έχει και δυο σελίδες με τίτλο «Γέννηση και ανατροφή των παιδιών», όπου αναφέρει και το παρακάνω φοβερό:

Όσα παιδιά γεννιόντανε νεκρά ή πέθαιναν πριν προλάβουνε να τα βαφτίσουνε, δεν επιτρέπανε οι παπάδες να τα θάψουνε σε νεκροταφείο και τα πήγαιναν και τα έθαβαν στην εξοχή σαν ζώα. Τα παιδιά αυτά τα έλεγαν «τελώνια» και λέγανε ότι εκεί που τα κουκουλώνανε (τα θάφτανε) ακούγονταν συχνά να κλαίνε και το κλάμα τους μεταφραζότανε «Ανάθεμα τη μάνα και τη μαμή και όσους ήτανε κοντά και δε μου δώσανε ψυχή» (σελ. 26).

12. Σημειώνω κ' εδώ, πως, όταν αποφάσισα να επεχτείνω την έρευνά μου σ' όλη την Κρήτη, παρακάλεσα το φίλο μου από πολλά χρόνια Χανιώτη δάσκαλο και λαογράφο Βασίλη Γ. Χαρωνίτη να ερευνήσει τα παραπάνω οχτώ θέματα σ' όλες τις επαρχίες του νομού Χανίων και τον ευχαριστώ κι' από 'δω για την έρευνα πού 'κανε για μένα.



Γέννα σε δυο σκαμνιά ή καρέκλες

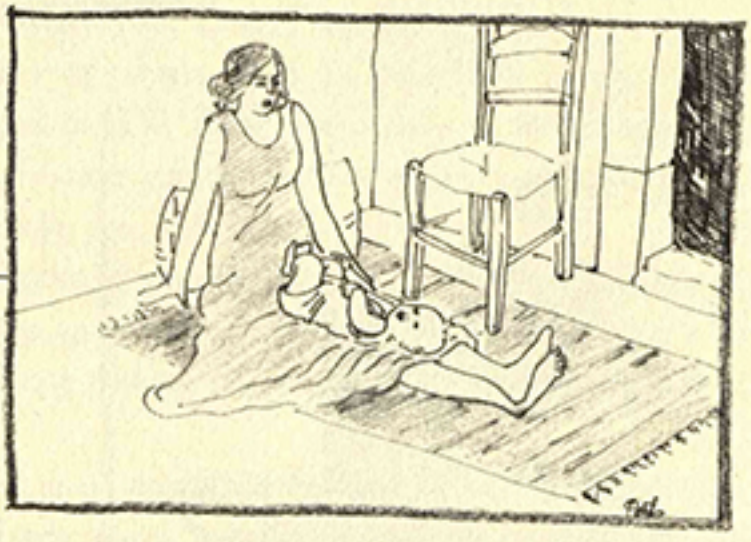

Η μητρική κούνια

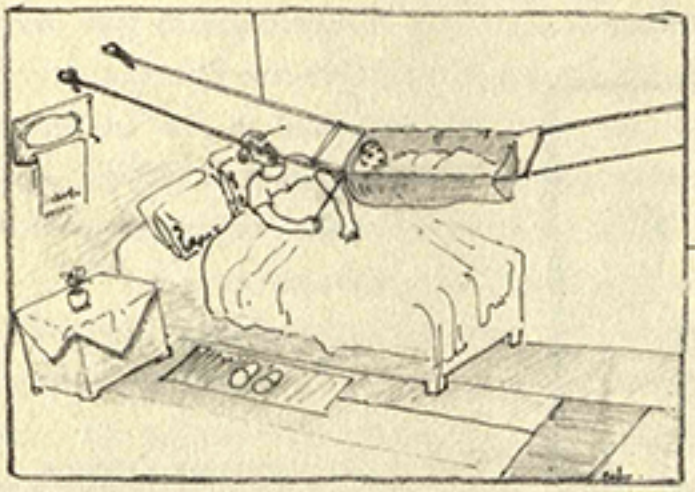

Η πρώτη πάνινη κούνια

Η νεότερη πάνινη κούνια

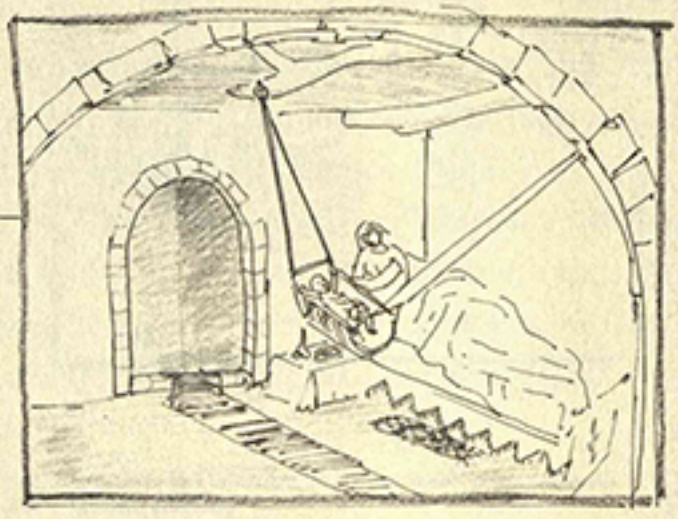

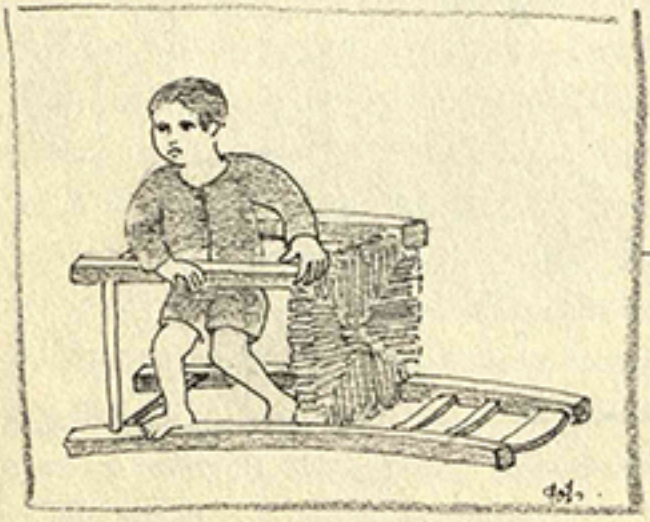

Το μάντρωμα του παιδιού στην πλαγιασμένη καρέκλα

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ

...ΚΑΙ ΤΟ ΨΩΜΙ ΣΤΗΜΟΝΙ

Είναι δύσκολο να πιστοποιηθεί με ακριβή στοιχεία πώς έφτασε ο άνθρωπος από τη φυσική κατανάλωση καρπών (νωπών ή ξεραμένων), στο ψήσιμό τους σε ζεστές πλάκες ή στα κάρβουνα, μέχρι το κοπάνισμα του κριθαριού-σιταριού, την παρασκευή είδους αλευριού, το ζύμωμα και το ψήσιμό του για την κατασκευή του ψωμιού.

Ο δρόμος της αρτοποίησης πρέπει να υπήρξε πολύ μακρύς και επίπονος. Πάντως η όλη διαδικασία ξεκινούσε από τη συλλογή των καρπών που κι αυτή άρχιζε από τη σπορά:

«Με τα πρωτοβρόχια που πέφτουν κι απαλαίνουνε τη λιοκαμένη γη, οι παππούδες μας ετοιμάζανε τα σύνεργα του ζευγαριού: Τ' αλέτρι, το ζυγό, το γυνί και το σποροσάκουλο. Το πρωί που φεύγανε, νύχτα ακόμη, από το σπίτι, κάνανε το σταυρό των και στο χωράφι αρχίζανε τη δουλειά: «στ' όνομα του Θεού». Ύστερα όλη τη μέρα οργώνανε δίνοντας προσταγές στα βόδια των σε μια πανάρχαιη Ελληνική γλώσσα: Άνω, Έσω, Παραβολή.

Κι όταν τα ζευτικά δεν πηγαίνανε καλά τα φοβερίζανε με τη βουκέντρα, τα βλαστημούσανε καμιά φορά κι άλλες φορές πάλι τα καλοπιάνανε με ήρεμα λόγια και σιγοτραγουδούσανε μαντινάδες και ριζίτικα...» (Ειρηναίου Γαλανάκη: Ο Χριστός σημάδεψε την Κρήτη, σελ. 41).

Έζησα και θυμούμαι τέτοιες φθινοπωρινές μέρες: Ο πατέρας μου μ' έπαιρνε στο χωράφι, μού 'λεγε να τον ακολουθώ στην αυλακιά που έκανε το αλέτρι για να σπω τους μεγάλους βώλους και μ' έβανε να σκάβω τους γύρους που δεν έπιανε το υνί.

Δεν ξέρω αν είχε σκοπό να με κάμει ν' αγαπήσω τη γη ή απλά δεν ήθελε να κάθομαι χωρίς δουλειά στο χωριό, μα σαν είδε πως δεν ήμουν άξιος γι' αυτή τη δουλειά, με παράτησε...

Ο σπόρος φύτρωνε, περνούσε ο χειμώνας, ερχόταν η άνοιξη, τα σπαρτά ξεστάχυαζαν, έφτανε ο Μάης κι άρχιζαν να μεστώνουν. Εμείς τα παιδιά κόβαμε τις κεφαλές και τις «ξεκουκουνίζαμε», τρώγοντας το γλυκό καρπό που ήταν πεντανόστιμος.

Σιγά σιγά τα σπαρμένα ξεραίνονταν, έφτανε η ώρα του θερισμού κι όλο το χωριό έβγαινε πάλι στα χωράφια.

Οι νοικοκύρηδες αποσπέρας έβρισκαν δεματικά (σφάκες ή βίτσες από λυγιές) τά 'δεναν δυο ή και τρία μαζί (ανάλογα με το μέγεθος των δεματιών που ήθελαν να κάμουν) και την άλλη μέρα οι θερίστρες με κάτι άσπρα περίεργα καπέλα, για να μην τις καίει ο ήλιος (τις καπελιέρες) και με τα δρεπάνια στα χέρια τους άρχιζαν τη δουλειά.

Τα χερόβολα γίνονταν δεμάτια από τους άντρες. Οι ίδιοι τα κουβαλούσαν στ' αλώνια, όπου έσταιναν τις θεμωνιές, που ήταν μια ομορφιά να τις βλέπεις.

Τέλειωνε ο θερισμός και, χωρίς καθυστέρηση, άρχιζε τ' αλώνισμα: Άμα ζέσταινε καλά η μέρα βάνανε τα βόδια, με το ζυγό και το βολόσυρο, στ' αλώνι και με το «γύρω γειά τωνε κι όλα τ' άχερα δικά ν' τωνε» άρχιζαν ατέλειωτους κύκλους σ' εκείνο το στρογγυλό κατασκεύασμα ώσπου οι ράπες γίνονταν ψιλά άχερα.

Τ' απογεματάκι ή την άλλη μέρα (άμα φυσούσε βοηθητικός αέρας) λίχνιζαν με το θρινάκι και χωρίζονταν τ' άχερα από τον καρπό.

Στο τέλος μαζευόταν ο καρπός στη μέση του αλωνιού, γινόταν το «λαμί», ο νοικοκύρης χάραζε επάνω του το σημείο του σταυρού, έσταινε πάνω το θρινάκι, γονάτιζε και προσκυνούσε το εισόδημά του λέγοντας «Δόξα Σοι ο Θεός» και ύστερα το σάκκιαζε και ευχαριστημένος το μετέφερε στο σπίτι του.

Η πρώτη φάση, η σημαντικότερη, είχε τελειώσει. Ο καρπός για το ψωμί της χρονιάς είχε εξασφαλιστεί.

Τώρα θ' άρχιζε η δεύτερη φάση με το άλεσμα στο μύλο (το χειρόμυλο, το νερόμυλο, τον ανεμόμυλο ή το εργοστάσιο), το ζύμωμα και το ψήσιμο του ψωμιού, που θα διαρκούσε ολόκληρο το χρόνο.

Φαίνεται όμως πως τα πράγματα δεν ήταν πάντα έτσι: «Μια φορά, λένε, σε καιρούς περασμένους, οι πέτρες που βρίσκονται πάνω στη γη ήταν ψωμιά. Χιλιάδες, εκατομμύρια ψωμιά: Έτσι έκανες το χέρι σου, έπαιρνες όσο ήθελες και χόρταινες την πείνα σου. Ευτυχισμένη εποχή!

Κάποτε όμως μια γυναίκα με το μωρό της βρέθηκαν στο δρόμο και κάποια στιγμή το παιδί λερώθηκε (κατουρήθηκε). Στη στιγμή έπεσε από τον ουρανό ένα μαντήλι στα χέρια της μάνας για να το σκουπίσει, μα εκείνη λυπήθηκε το μαντήλι, το κράτησε και μ' ένα κομμάτι ψωμί σκούπισε το παιδί της!

Τότε όλα τα ψωμιά έγιναν πέτρες και η γης άλλαξεν όψη. Ακόμη και οι σκύλοι άρχισαν να κλαίνε για το κακό που τους βρήκε. Τέτοια συμφορά δεν είχε ξαναγίνει...»

Δεν ξέρω αν από τότε κι ύστερα άρχισαν οι άνθρωποι να μοχθούν για τον επιούσιο άρτο ή αν αυτό έγινε από τη στιγμή που άκουσεν ο Αδάμ «εν ιδρώτι του προσώπου σου φάγη τον άρτον σου», μα σίγουρα εκείνος που έφτιαξε για πρώτη φορά ψωμί και το δοκίμασε μαζί με τους άλλους, θά 'νιωσε απερίγραπτη χαρά και θα ψιθύρισε «χαλάλι οι κόποι μου»!

Φαντάζομαι πως η αίσθηση όλων όσων το πρωτοδοκίμασαν θα ήταν συγκλονιστική. Κι εξακολουθεί να διατηρείται αιώνες και αιώνες, έστω και σε μικρότερο βαθμό, ακόμη και σήμερα!

Πώς αλλιώς να εξηγηθεί ο φόβος, ο σεβασμός, η ευλάβεια που το συνόδευαν και συντηρείται ακόμη στη σκέψη και στην καρδιά κάποιων απλών ανθρώπων;

Θυμούμαι πάντα τη μακαρίτισσα τη γιαγιά μου, κάθε φορά που μού 'πεφτε κανένα κομματάκι από τα χέρια, έλεγε αναστατωμένη.

- Το ψωμί μωρέ ρίχτεις χάμαι; Σκύψε, πιάσε το, προσκύνησέ το και φάτο! Κι όταν τη ρωτούσα

- Γιάντα γιαγιά;

Εκείνη μου απαντούσε με σοβαρό ύφος

- Είναι μεγάλη αμαρτία...

Για το ψήσιμο του ψωμιού, φούρνους είχαν τα περισσότερα σπίτια στα χωριά μας. Ωραίους φούρνους, χτισμένους από κατεχάρηδες μαστόρους.

Γνωστό είναι το περιστατικό που αναφέρεται πως έγινε ανάμεσα σ' ένα Κρητικό και σ' έναν Ευρωπαίο

- Πόσο μεγάλο είναι το χωριό σου; ρώτησε ο ξένος κι ο δικός μας πρόθυμος απάντησε

- Έχει 80 φούρνους!

Ο ξένος έμεινε με ανοιχτό το στόμα, υπολογίζοντας πως τα δικά μας χωριά ήσαν σαν τις δικές τους πολιτείες...

Πρώτη δουλειά για το ζυμωτό ήταν το ανάπιασμα του προζυμιού. Αυτό γινόταν αποβραδίς. Την άλλη μέρα η νοικοκυρά ζύμωνε όσο ψωμί ήθελε ή όσο την έφτανε το αλεύρι που είχε, το σκέπαζε και τ' άφηνε κάμποση ώρα να φουσκώσει, ν' ανεβεί όπως το λέγανε.

Αν ο καιρός ήταν κρύος, το ψωμί δεν ανέβαινε εύκολα και τότε το έβαζαν κοντά στη φωτιά και το σκέπαζαν με πολλά ρούχα, που καμιά φορά τα ζέσταιναν πιο μπροστά.

Ωστόσο έπρεπε να ετοιμαστεί και ο φούρνος και το μεγάλο πρόβλημα σ' αυτήν την περίπτωση ήταν τα φουρνόξυλα: Όχι πως δεν υπήρχαν άφθονοι θάμνοι γύρω από το χωριό, αλλά ποιος θα τους έκοβε και κυρίως ποιος θα τους κουβαλούσε; Αυτή ήταν ανδρική δουλειά, μα συνήθως οι άνδρες έλειπαν από το χωριό.

Όπως το ζύμωμα έτσι και το άναμμα του φούρνου είχε τη δική του τεχνική.

Ακόμη θυμούμαι τα διάφορα σύνεργα: Τους τρίφτες, κάτι μακριά ραβδιά με τα οποία εσύμπαιναν το φούρνο, με άλλα λόγια έσπρωχναν τα φουρνόξυλα, ώσπου να γενεί ο φούρνος, δηλαδή ν' ασπρίσει από μέσα. Ύστερα τον πανιστή ή πάνιστρο, με τον οποίο καθάριζαν καλά καλά το φούρνο και τέλος το φτυάρι με το οποίο φούρνιζαν.

Κλεινόταν ο φούρνος κι εμείς με αγωνία περιμέναμε. Όχι μόνο επειδή ομορφότερη μυρωδιά από τη μυρωδιά του ζεστού ψωμιού δεν υπάρχει, αλλά και επειδή κάποιο κουλουράκι περιμέναμε που μας είχε φτιάξει η μάνα μας από τη λίγη ζύμη που είχε περισσέψει στη λεκανίδα.

Πάντοτε το ξεφούρνισμα έμοιαζε με πανηγύρι. Κι έπαιρναν μέρος όλοι όσοι τύχαινε να βρεθούν εκεί. Δικαιολογημένα λοιπόν βιαζόμασταν, αλλά οι μανάδες μας είχανε υπομονή κι έβγαζαν το ψωμί μόνο σαν είχε ψηθεί, γιατί ξέρανε πως «η βιάση ψήνει το ψωμί μα δεν το καλοψήνει».

Όλα τα παραπάνω αφορούν το κανονικό, το συνηθισμένο ψωμί. Μα στο πέρασμα των χρόνων οι γιαγιάδες και οι προγιαγάδες μας, οι χρυσοχέρες γυναίκες της Κρήτης έπλασαν πολλών λογιών ψωμιά για τις ποικίλες ανάγκες της ζωής τους και μας τ' άφησαν κληρονομιά πολύτιμη.

Έτσι, στο χωριό μου, το ψωμί ονομαζόταν:

α) Ως προς το σχήμα:

1. Ψωμί: Στρογγυλό, συνήθως με χαραγές επάνω ή στα πλάγια. Λέ-

γεται και Ψωμερή.

2. Κουλούρα: Στρογγυλό ψωμί κι αυτό που μοιάζει με όμικρο (0), με κουλούρι

3. Τριβίδι: Είναι ψωμί με μακρόστενο σχήμα. Πιο στενό λεγόταν Σαΐτα ή Χαλί (το μικρό Σαϊτάκι ή Χαλάκι). Αλλού λεγόταν και Πάβλος. Στο Μοναστήρι το Δισκούρι (ανάμεσα στην Αξό και τ' Ανώγεια Μυλοποτάμου έφτιαχναν μικρά στρογγυλά ψωμάκια που τα έλεγαν Σεβεντούκους).

Από την ανάγκη διατήρησης του ψωμιού περισσότερο καιρό δημιουργήθηκε το Παξιμάδι. Για να φτιάξουν το παξιμάδι έσκιζαν την Κουλούρα, οπότε σχηματίζονταν δυο Καύκαλα (το πανωκαύκαλο και το κατωκαύκαλο) και ύστερα τα ξαναφούρνιζαν. Άλλοτε έκοβαν το Τριβίδι (τον Πάβλο) σε μικρά κομμάτια τους Ντάκους (τα μικρά ντακάκια). Από το Χαλί γίνονταν τα Χαλάκια (μικρά-μικρά παξιμαδάκια).

β) Ως προς τη Χρήση:

Για τις επίσημες μέρες και ώρες οι πρόγονοί μας έφτιαχναν άλλα είδη ψωμιού (σχεδόν πάντα με σταρένιο αλεύρι, ψιλοκνισαρισμένο). Τέτοια ήσαν:

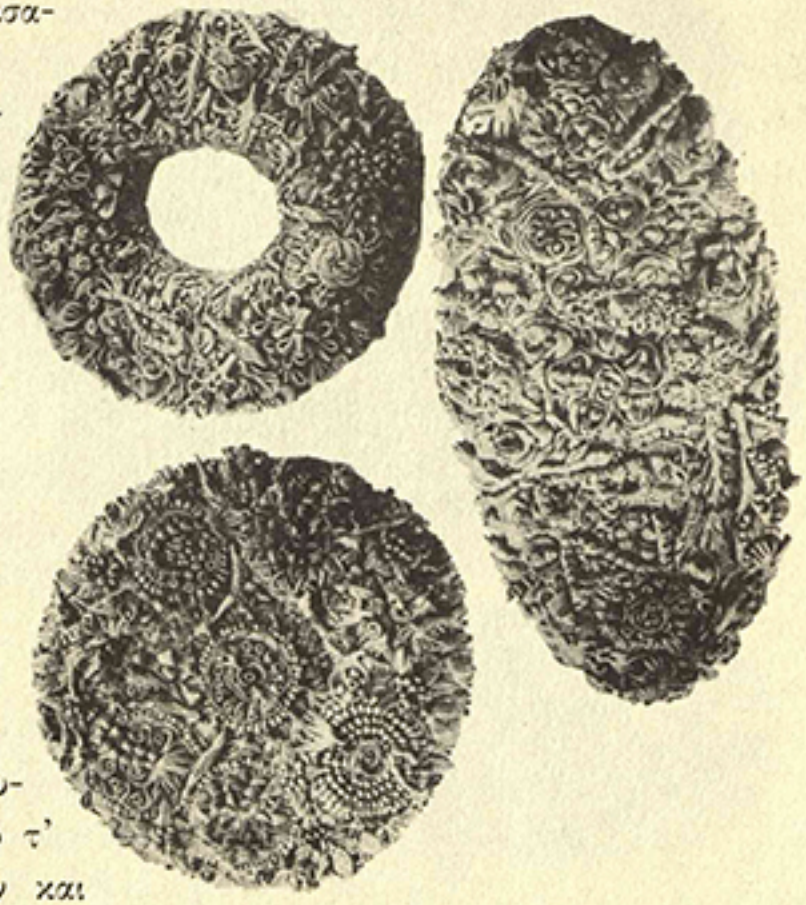

1. Το Χριστόψωμο: Ψωμί που φτιαχνόταν για τα Χριστούγεννα, τ' Αϊ-Βασιλιού και το Πάσχα. Το ζύμωναν με ζάχαρη, μυρωδικά κι απ' έξω του βάνανε πλουμιά κι ένα ή περισσότερα αυγά ή καρύδια.

Το αυγό στο πασχαλινό Χριστόψωμο βαφόταν κόκκινο και τό 'λεγαν Λαμπροκούλουρο, ενώ το Χριστόψωμο τ' Αϊ-Βασιλιού ονομαζόταν και

Πατητό. Το Λαμπροκούλουρο και το Πατητό ήταν για τα παιδιά. Για τους μεγάλους τη λαμπρή έφτιαχναν Κουλούρες.

2. Το Νυφόψωμο: Φτιαχνόταν ειδικά για το νέο ζευγάρι. Το ζύμωνε μια Μαρία (καλύτερα πρωτοθυγατέρα), μαννοκυρουδάτη (να ζουν και οι δυο γονείς της), χωρίς να μιλήσει, για να μη βγει η νύφη γλωσσού. Τό 'τρωγε μόνο το αντρόγυνο και κανείς άλλος γιατί πίστευαν ότι όποιος ξένος έτρωγε απ' αυτό έπαιρνε τη δύναμη του αντρόγυνου. Το πήγαιναν και στην εκκλησία και απ' αυτό έδιδε ο παπάς στο αντρόγυνο μαζί με το κρασί.

3. Το Γαμοκούλουρο: Στους γάμους φτιάχνονταν ξεχωριστά κουλούρια και σε ορισμένα χωριά (ιδιαίτερα στο Πάνω Μυλοπόταμο) με πολλά πλουμιά. Έδιδαν ένα σε κάθε καλεσμένο. Ήταν ζυμωμένα με ζάχαρη και μυρωδικά.

4. Το Κουμπαροκούλουρο: Φτιαχνόταν για τον κουμπάρο. Ήταν μεγάλο ψωμί (έβαζαν, λέει, μέχρι και 10 οκάδες αλεύρι) και είχε πολλά στολίδια. Έφτιαχναν και μικρότερα που τα έβαζαν στα κανίσκια.

5. Το Συντεκνοκούλουρο. Όμοιο με το προηγούμενο, αλλά λίγο μεγαλύτερο. Φτιαχνόταν για να δοθεί στο νονό του παιδιού. Συνήθως έφτιαχαν δυο.

6. Το Ζεστό: Ήταν ψωμί που μοιραζόταν μετά τη Κηδεία. Λεγόταν Ζεστό γιατί το ζύμωναν και το έψηναν τότε και ήταν πραγματικά ζεστό. Στα Μνημόσυνα έφτιαχναν το Σταυρί ή Σταυρόψωμο. Το έλεγαν έτσι γιατί του έκαναν επάνω ένα σταυρό. Ειδικά το ψωμί που έψηναν στα μνημόσυνα της Μεγάλης Σαρακοστής και κυρίως το Σάββατο του Λαζάρου τό 'λεγαν Λάζαρο ή Λαζάρι. Ήταν ένα μεγάλο ψωμί που πάνω του έβαζαν ένθετο ένα ψωμένιο άνθρωπο. Το ψωμί που διδόταν στις Κηδείες ή στα Μνημόσυνα λεγόταν και Πορθιάτικο.

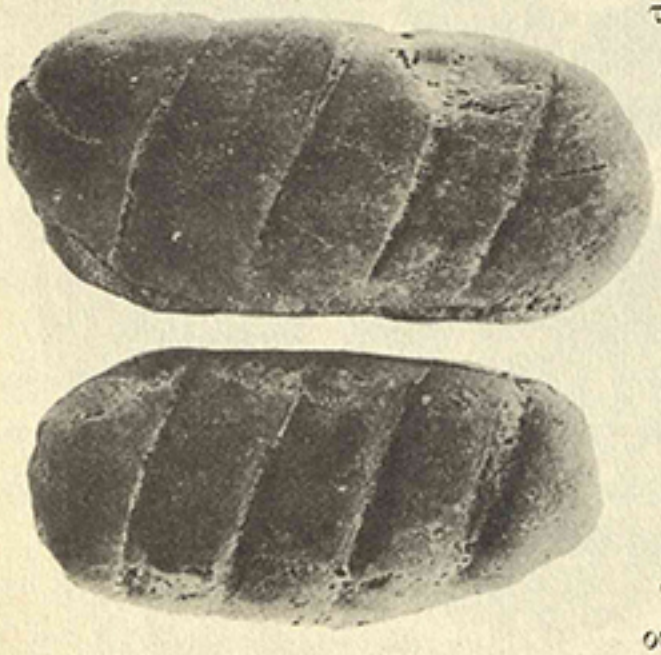

γ) Ως προς τα υλικά:

Το Σιτάρι, το κριθάρι, η βρώμη (ταγή, ταή), η σίκαλη είναι τα υλικά που χρησιμοποιούσαν για την παρασκευή του ψωμιού. Έτσι έχομε:

1. Το Σιταρένιο ή Χάσικο ή Άσπρο ή Καθάριο ή Φραντζόλα. «Ο πατέρας μου μας έφερε απού τη Χώρα χάσικο ψωμί, ή ο πατέρας μου μας έφερε μια Φραντζόλα ψωμί...»

2. Το Κριθαρένιο ή Κρίθινο ή Μαύρο ψωμί. «Εμείς τον καιρό τση κατοχής τρώγαμε μόνο κρίθινο ψωμί...»

3. Το Ταγιδόψωμο: Πολύ μαύρο ψωμί. «Εμείς περάσαμε φτώχεια. Και ταγιδόψωμο φάγαμε...».

4. Το Μιγαδερό:Ανάμεικτο από σιτάρι και κριθάρι κάτι σαν το σημερινό ημίλευκο.

5. Το Φτάζυμο: Όχι Εφτάζυμο αλλά Αυτόζυμο γιατί το ανέβασμά του δεν γίνεται με προζύμι αλλά με αλεσμένα ρεβύθια.

Έχομε ακόμη το Σταφιδόψωμο (ψωμί ζυμωμένο με σταφίδες), το Λιόψωμο (ζυμωμένο με μικρές παστές ελιές) ή Ελιδόπαυλος, το Λαδωτό ή Λαδόψωμο (ζυμωμένο με λάδι) και τέλος την πίτα (απλή τηγανόπιτα ή ξυγκόπιτα) που πολλές φορές έλυνε το πρόβλημα της έλλειψης ψωμιού.

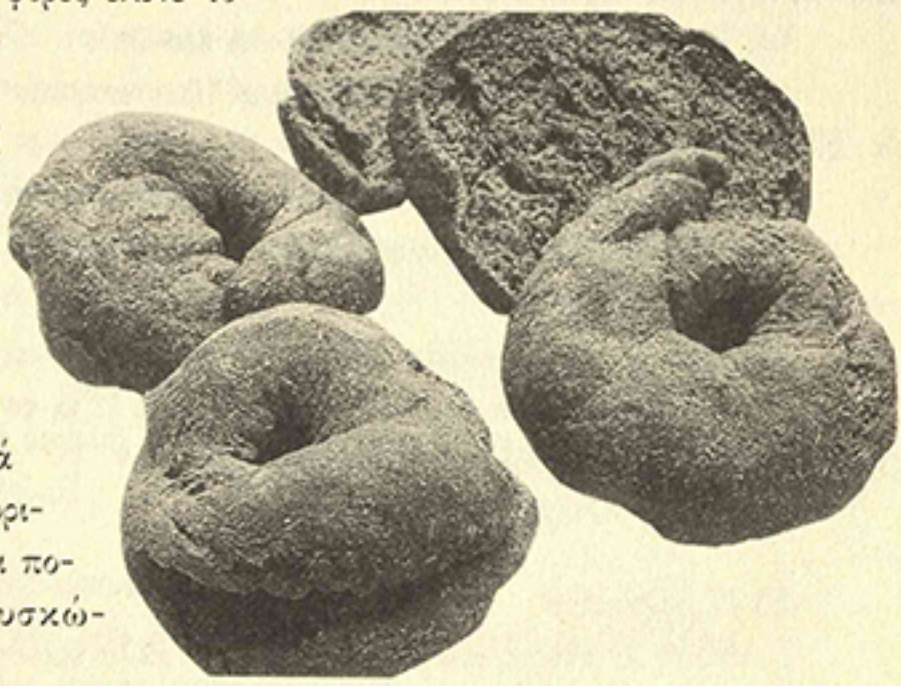

Το ψωμί πρέπει να είναι καλοζυμωμένο και πριν το βάλουν στο φούρνο να είναι ανεβατό (να έχει φουσκώσει), αλλά να μην είναι ξαφρισμένο (να μην έχει πολυανεβεί/πολυφουσκώσει).

Από την τεράστια σημασία του ψωμιού στην καθημερινή ζωή του Κρητικού δημιουργήθηκε ένα πλούσιο λαογραφικό υλικό από το οποίο παραθέτομε μερικά δείγματα:

1. Παροιμίες και παροιμιακές φράσεις:

α) Το Μάη είναι το ψωμί, το Μάη είν' κι η πείνα: (Το Μάη είναι βέβαια έτοιμο το καινούργιο σιτάρι, αλλά το Μάη έχει τελειώσει και το σιτάρι

της προηγούμενης χρονιάς).

2. Ο φτωχός κι ανε ζυμώσει όλοι τονε διαρωτούνε: (Μα φυσικό είναι. Πού το βρήκε το αλεύρι;).

3. Ίσα κάνε γρα την πίτα κι ίσα την πιτάριζε. (Όχι λοξοδρομήματα και υπεκφυγές).

4. Ψωμί βαστάς έγνοια βαστάς, φάτο να ξεμπερδέψεις και πίταν έχεις έγνοιαν έχεις, φάτηνε να μην την έχεις. (Δεν χρειάζονται νομίζω επεξηγήσεις)

5. Εφάγαμε μαζί ψωμί κι αλάτσι. (Ζήσαμε μαζί ευχάριστες και δυσάρεστες ώρες. Γνωριζόμαστε καλά.)

6. Λίγα είναι τα ψωμιά ντου. (Είναι στα τελευταία του...)

7. Το ψωμί ντου τό 'φαε. (περίπου με την ίδια έννοια)

8. Εβρήκε ψωμί κι έφαε. (Μπήκε δηλ. σε πλούσιο σπίτι. Πήρε γυναίκα με λεφτά)

9. Πια πολύ ψωμί τρώγεται με το μέλι παρά με το ξύδι. (Πάντα με το καλό πετυχαίνεις περισσότερα).

10. Βγάνει το ψωμί ν του. (Δουλεύει και ζει).

11. Δεν έφαε ποτέ ντου γλυκό ψωμί (Δεν επέρασε μια ευχάριστη μέρα. Έζησε ζωή δυστυχισμένη).

12. Εψώμωσε (Πάχυνε, δυνάμωσε, ισχυροποιήθηκε...)

13. Βάλ' αλεύρι, κάμε πίτα (Για κάθε έργο πρέπει να χρησιμοποιήσεις την κατάλληλη υποδομή).

14. Λέει το ψωμί ψωμάκι (Έχει μεγάλες δυσκολίες).

15. Εβρήκε ψωμί κ έφαε μα δεν το ψήφισε (Για τον άνθρωπο που φάνηκε αχάριστος και αγνώμονας στον ευεργέτη του).

16. Καλή συντροφιά κάνει το ψωμί...

Β) Προβλήματα

Γυναίκες κι άντρες είκοσι και τα ψωμιά άλλα είκοσι. 'Πο δυο γυναίκες το ψωμί, 'πο δυο ψωμιά τον άντρα. Κι έφαγαν και πομείνανε εφτά ψωμιά στην τάβλα. (Δυο άντρες έφαγαν 4 ψωμιά και 18 γυναίκες 9 ψωμιά).

Γ) Μαντινάδες

1. Καλλιά να θέτω στ' άχερα, καλλιά να θέτω χάμαι
παρά να λένε τα παιδιά ψωμί μπαμπά να φάμε

2. Νά χαμε κι ίντα νά χαμε σαράντα αυγά σφουγγάτο

και μια χειρομυλόπιτα σαν τ' αλωνιού τον πάτο
3. Το βλοημένο το ψωμί πόσα και πόσα κάνει
και πόσους αναστεναγμούς και μαύρα δάκρυα βγάνει
4. Απού την Έμπαρο κρασί κι απού τη Βιάννο λάδι
κι απού το Μυλοπόταμο ελιές και παξιμάδι
5. Νύφη μου κερά νύφη μου το πρώτο ζυμωτό σου
καθάρια νάν η ζύμη σου και κάδιο το νερό σου.

Δ) *Παιδικά τραγούδια και νανουρίσματα*
1. Μια μαντινάδα κάτεχα και κείνηνά θα λέω
κι οντε δεν έχομε ψωμί θα κάθομαι να κλαίω
κι όντε ζυμών' η μάνα μου θα πιάνω να χορέω...
2. Βρέχει, βρέχει ψιχαλίζει κι ο παπάς χειρομυλίζει
να μου κάμ' ένα κουλούρι σαν του τράγου το κουδούνι...
3. Να μποντικέ τ' αδόντι μου και δό μου σιδερένιο
να κοκκαλίζω τα κουκιά και το παξιμαδένιο...
4. Νάνι νάνι νάνι νάτο στην αμυγδαλιά ποκάτω
να μαζώνει αμυγδαλάκια με τα δυο ντου τα χεράκια
Νάνι νάνι νάτε το, κοριτσάκια, πιάστε το
να το πάτε στο μπαμπά του που του φέρνει κουλουράκια
με τα δυο ντου τα χεράκια...

Ε) *Όρκοι*
1. Ίντα θες ακόμη; Να σου ορκιστώ στο ψωμί που τρώγω;
2. Μα το ψωμί!

ΣΤ) *Καθαρογλωσσίδια-Αινίγματα*
1. Η μάνα μού 'ναι στη Φουρνή, ορθή γδυμνή πουλεί ψωμί
κι όσοι εξεψωμώσανε στση μάνας μου ποσώσανε.
1. Όσο την τρίβγω τρίβγεται, λιαναίνει, δε χοντραίνει
ψιλή τρομάρα την κρατεί στην τρύπα όντε μπαίνει
(πλάσιμο κουλούρας και φούρνισμα).

Ζ) *Ριζίτικα*
1. Μάνα χιονίζει στα βουνά και βρέχει στη Μαδάρα

ξένος περνά στην πόρτα μας ογρός και χιονισμένος
Μάνα μου ας τ' ανοίξομε του ξένου νά 'μπει μέσα
- Μωρή, ψωμί δεν έχομε, τον ξένο τι τον θέλεις;
- Μάνα στο φούρνο το πουλούν και μπέψε με να πάρω...
2. Μια μαύρη μάνα ζύμωνε του γιού τζη παξιμάδι
- Θέ μου και κάμε συννεφιά και κάμε κατσιφάρα
να μην ανέβει το ψωμί, να μην πυρώσει ο φούρνος
να μη μισέψει ο γιόκας μου, να μη μισέψει ο γιός μου...

Η) *Ανέκδοτο*

Τον καιρό τση κατοχής το ψωμί ήτανε λίγο κι η καλλιέργεια του σιταριού λογαριαζότανε ανάμεσα στις πρώτες φροντίδες κάθε γεωργού.

Ένας μεσαρίτης είχε ένα χωράφι σπαρμένο σιτάρι κι είχε τα μάθια ντου δεκατέσσερα να μην του το ταΐσουνε κι έλπιζε να πάρει αρκετό καρπό για το ψωμί του σπιθιού ντου.

Ένας Ανωγειανός βοσκός που είχε σε κείνηνα την περιοχή το χειμαδιό ντου άφηκε τα πρόβατα και μπήκαν στο σπαρμένο. Το πρωί ο νοικοκύρης βρήκε τα πρόβατα στο χωράφι ντου «σταλισμένα».

- Ω ανάθεμά τον απού σας έχει και μου ρήμαξε το σπαρμένο, βλαστημούσε κι αναθεμάτιζε ο νοικοκύρης διώχνοντας τα πρόβατα.

Ο βοσκός ήτανε κουκουβισμένος σε μιαν άκρη κι έκανε τον κουφό. Με τα πολλά και για να γλυτώσει τα ζα ντου απού το κυνηγητό του νοικοκύρη, ξετρυπώνει, κάνοντας τον αγουροξυπνημένο και λέει:

- Ε, ίντα γίνεται... Μια στιγμή με πήρε ο ύπνος και μπήκανε τ' αναθεματισμένα μέσα στο σπαρμένο...

- Δε φοβάσαι μωρέ Θεό; φώναζε ο μεσαρίτης. Δεν τρώτε μωρέ εσείς ψωμί;

- Ναίσκε, απού τρώμε εμείς ψωμί, απαντά ο βοσκός

- Παρά ίντα τρώτε;

- Ντάκους: λέει με όλη τη φυσικότητα ο Ανωγειανός...

Ι. ΑΛΦΙΕΡΗΣ

ΤΟ ΛΙΟΚΟΥΡΝΟ*

Αφορμή στην παρακάτω συνέντευξη μου έδωσε το γραπτό της Λαογράφου Ευαγγελίας Φραγκάκη «Ο όφις στην Κρήτη», που δημοσιεύτηκε στο 238-239 τεύχος του περιοδικού ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ – 1979, ιδιαίτερα δε τα αναγραφόμενα για το λιόκουρνο. Είναι πράγματι ενδιαφέρουσες και ευχάριστες οι πληροφορίες, οι παρατηρήσεις και αντιρρήσεις που έχει στο τέλος του γραπτού της για τα όσα έχουν γράψει ο μεγάλος μας Νικόλαος Πολίτης και ο Δ.Β. Οικονομίδης ως προς το λιόκουρνο. Διαφωνώ όμως –ας μου επιτραπείως προς τη πρόταση: Το αληθινό λιόκουρνο το αναγνωρίζεις όταν το βάλεις στο νερό και σχηματιστούν φυσαλίδες.



Γι' αυτό το σημείο πήρα συνέντευξη από κάτοχο λιόκουρνου, η οποία το χρησιμοποιεί σα θεραπευτικό φάρμακο σε αναδράματα (δηλητηριάσεις δέρματος), άφτρα, επί πολλά χρόνια, ακόμη και σήμερα 26-4-79 και είναι γνωστό σ' όλη τη περιοχή. Είναι η κάτοχος 85 ετών, υγιαίστατη στο σώμα και στο μυαλό και έξυπνη. Είναι κάτοικος της συνοικίας Μπαμπακάδο Καντάνου Κρήτης και σαν θεραπεύτρια στην περιοχή ακούεται στο όνομα Δρακομανώλενα – Δέσποινα Εμμ. Δρακάκη.

---

* Το κείμενο αυτό γράφτηκε το 1980 και δίδεται στη δημοσιότητα σήμερα...

Η επίσκεψή μου στο σπίτι της και η μαγνητοφωνημένη συζήτηση μαζί της ήταν μακρά και μπροστά στο γυιό της Δημήτρη, τη νύφη και εγγονή της ως και του κ. Κων/νου Θεοδωράκη κατοίκου Καντάνου. Της έκανα πολλές ερωτήσεις για ό,τι αφορά το λιόκουρνο και ιδιαίτερα για το σημείο που ανέφερα παραπάνω και που με πείραμα που έγινε μπροστά σε όλους και μου τόνισε και η θεραπεύτρια και θεραπειθέντες: Το λιόκουρνο αφρίζει μόνο όταν υπάρχει πραγματικά άτομο με ανάδραμα και όχι όταν είναι γνήσιο.

Πήρα φωτογραφίες της Δρακομανώλενας με το λιόκουρνο, για να φανεί και το σχήμα και το μέγεθός του (τις οποίες παραθέτω), όπως επίσης και μαρτυρίες προσώπων από την Κάντανο, που θεραπεύτηκαν ή οι ίδιοι ή συγγενικά τους πρόσωπα.

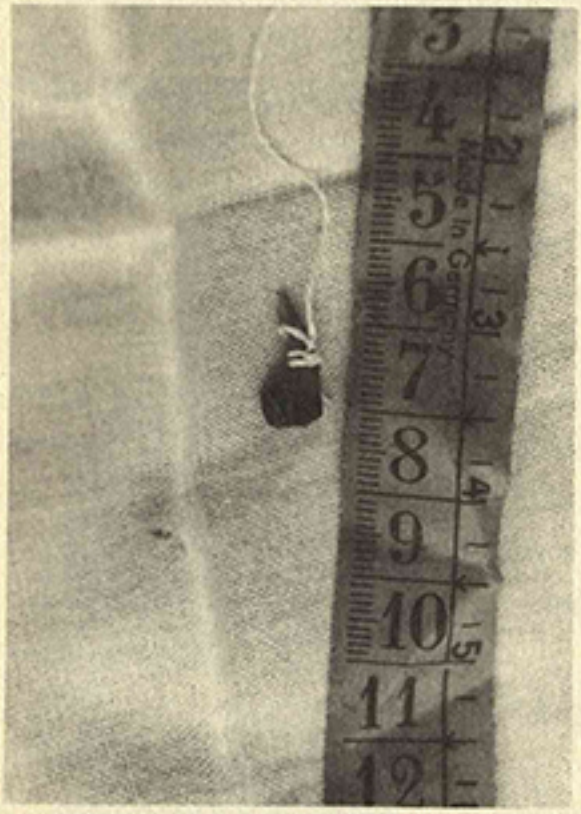

Παραθέτω παρακάτω τα πιό ενδιαφέροντα σημεία από τη συζήτηση μαζί της:

- Η καταγωγή μου είναι από τη Λήμνο. Παντρεύτηκα εκεί με το μακαρίτη τον άντρα μου Εμμ. Δρακάκη κι ήρθα εδώ στο Μπαμπακάδο.

- Το λιόκουρνο το πήρα μαζί μου και μου το είχε χαρίσει η γιαγιά μου στη Λήμνο.

Όπως ξέρω και μου είπε και η γιαγιά μου, συνεχίζει, το λιόκουρνο είναι κέρατο του «όξω από 'δω» (λέει το φίδι) και δε ξέρω πώς, μα άκουσα το όταν, δεις δυό φίδια να πηγαίνουν μαζί, τότε λέει το κρατούν στα ντόδια τους (δόντια) κι αν γρήγορα τους πετάξεις ένα άσπρο μαντήλι ή πανί, τότε το αφήνουν το λιόκουρνο και το παίρνεις. Έτσι πήραν και το δικό μου. Αν το πάρεις με τη βία δεν αξίζει τίποτα. Λένε πως το δηλητηριάζουν και είναι άχρηστο.

- Το λιόκουρνο θεραπεύει το «ανάδραμα» που όταν το πάθει ο άνθρωπος, δηλητηριάζεται, παθαίνει μόλυνση συνήθως το δέρμα του και γεμίζει πολλές φορές όλο το σώμα του, μα και το στόμα του, από σπιθουράκια και εξαν-

θήματα και είναι φοβερή η φαγούρα, ο πόνος και μπορεί να πεθάνει ο άνθρωπος. Το παράξενο είναι πως παρουσιάζεται αυτό και στα ζώα.

- Με το λιόκουρνο θεραπεύονται όλα αυτά τα αναδράματα και στους ανθρώπους και στα ζώα.

- Το λιόκουρνο, όπως το βλέπεις, είναι σαν ένα μικρό δοντάκι, το έχω δεμένο με μια μικρή κλωστή, κι όταν έρθει κάποιος που έχει ανάδραμα, ή μου πει πως έχει ένα δικό του άνθρωπο, ή ζώο, με ανάδραμα, εγώ λέω το «Πάτερ ημών...» και το «σταυρώνω» τρεις φορές, το βουτώ σε ένα ποτήρι νερό και εκείνο αρχίζει και παρουσιάζει φουσκαλίδες, δίδω το νερό στον άνθρωπο, πίνει και τρίβει με αυτό το σώμα του ή το παίρνει και το δίδει στον άρρωστο άνθρωπο ή ζώο και γίνουνται καλά.

- Σε παράκληση να μου πει μερικούς από τους θεραπευθέντες με το λιόκουρνο, μου κατονομάζει μαζί με το γιο της μερικούς: Κουριδάκης Ιωάννης, Κανταράκης Ευτύχης, Φραγκάκη Χαρίκλη, Πιπλής Δημήτρης, Σαρτζετάκηδες, Χουδαλάκη Ε. Μαρία και πολλοί άλλοι κι από την Κάντανο και από άλλα χωριά.

Παραθέτω δυο μαρτυρίες, που πήρα από δυό Καντανιώτες, που χρησιμοποίησαν το νερό του λιόκουρνου σα φάρμακο:

α) Χουδαλάκη Μαρία Ε.

«Είμουνα μικρή και κοιμήθηκα στ' αλώνι, καλοκαίρι π' αλωνεύαμε. Ξυπνώ και είχα μια «άναψη», μια φαγούρα, μια ζάλη και σε λίγη ώρα γέμισα σπυράκια, σ' όλο το σώμα, στα χέρια, στα πόδια, το κεφάλι. Με πήρανε και με πήγανε στη γυναίκα που είχε το λιόκουρνο, στ' Ανισαράκι, ήταν και γειτόνισσά μου, η Τερεζάκιανα, μου έδωσε το νερό, ήπια, τρίφτηκα μ' αυτό σ' όλο το σώμα, στο κεφάλι και σε λίγη ώρα έγινα καλά. Το είχα ξαναπάθει πολύ μικρή ή και δε το θυμούμαι και με πήγανε στη Δρακομανώλενα στο Μπαμπακάδο κι έγινα και τότε καλά».

β) Θεοδωράκης Κων/νος Ι.

«Κλάδευα το αμπέλι μου και είπα, στην μικρή τότε κόρη μου τη Μπία, να μαζέψει μερικά κλίματα. Μάζεψε μιαν αγκαλιά, τα σήκωσε στον ώμο της να τα θέσει, σ' ένα γύρο, στην άκρη.

Μόλις τα πέταξε, άρχισε το παιδί να κλαίει, εγέμισε φούσκες. Το παίρνω και φεύγω για το σπίτι, από τις φωνές του το μαθαίνει ο κόσμος και μου λένε: Λιόκουρνο θέλει. Να τη πάεις τση Δρακομανώλενας στο Μπαμπακάδο,

ή να πάεις μοναχός σου να πάρεις το νερό. Ανηφορίζω λοιπόν και πάω, τρεχοπετάμενος, τση λέω το και το, και κείνη βάνει ένα ποτήρι νερό, βουτά μέσα ένα κοκκαλάκι, δεμένο σ' ένα κλωστηδάκι, λέει μερικά λόγια, σα το «Πάτερ ημών...» και μου λέει: Θωρείς το που αφρίζει; Έχει πραγματικά ανάδραμα. Πάρε το ποτήρια με το νερό, τρέχα να της δώσεις, να πιεί και να τριφτεί σ' όλο το σώμα. Έτσι κι έγινε και σε λίγη ώρα έγινε τελείως καλά.

Πιστεύω πως ούτε η Δρακομανώλενα ούτε οι δυό, που μου έδωσαν τις μαρτυρίες τους, δε διάβασαν τα όσα έχει γράψει η σοφή λαογράφος μας Ευαγγελία Φραγκάκη στο βιβλίο της «Συμβολή στα Λαογραφικά Κρήτης» - ΑΘΗΝΑ 1949» δε διάβασαν για το λιόκουρνο, στη σελίδα 80.

Το παραθέτω: Το λιόκουρνο.

«Το παλιό καιρό στην Κρήτη υπήρχαν, λέει, όφιδες φαρμακεροί και είχαν κέρατα. Λένε πως ήσανε ερχόμενοι στην Κρήτη, κολυμπητά από το Μισίρι. Ο Άγιος Τίτος τα εξωλόθρεψε, όπως και κάθε δηλητηριώδες ερπετό της Κρήτης. Των φιδιών αυτών τα κέρατα και οι γλώσσες έχουν θεραπευτικές ιδιότητες. Έχουν και του Αγιοκωνσταντινάτου τη χάρη, διώχνει και τις σφαίρες, ως θεραπευτικόν επί άφτρας, επί αναφυλαξίας κ.λ.π. Βάζεις το λιόκουρνο στο νερό, τ' αφίνεις στ' άστρα, να αστρονομιστεί και μετά πίνεις το νερό νηστικός, κάνεις επαλείψεις, μπουκώματα κ.λ.π.

Ως προστατευτικό από τα μάγια και τις σφαίρες, το κρατείς απάνω σου. Στα σημερινά χρόνια τέθια πράματα δεν υπάρχουν, μα αν καμμιά φορά παρουσιαστεί μπροστά του κιανενούς ένας τέτοιος όφις, πρέπει νά 'ναι τρομήτερος να ρίξει μάνι – μάνι επάνω ντου ένα άσπρο πανί – μαντήλι, να πέσουν τα κέρατα».

Αυτά για το λιόκουρνο, που στο Σέλινο υπήρχαν δυό και θεράπευαν και που σήμερα (1998) δεν υπάρχει κανένα, γιατί οι νεώτεροι δεν πιστεύουν πια σ' αυτά».

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΠΡΙΦΤΗ

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1878 (ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΗΣ ΧΑΛΕΠΑΣ) ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 2ου ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ*

Αγαπητοί φίλοι,

Η μακρά ιστορία του νησιού μας μάς κάνει υπερήφανους για την επί αιώνες πάλη του με τους πολλούς και διάφορους κατακτητές του, όπως και για τον πολιτισμό του. Κι είναι αναμφισβήτητο πως Κρητικός και Ελευθερία τείνουν να γίνουν συνώνυμα. Μέγα αγαθό η ελευθερία, και δίχως άλλο το μεγαλύτερο για το Άνθρωπο. Η Ελευθερία που πηγάζει από το «Σεβασμός στη Ζωή» όπως η ρήση του μεγάλου ειρηνιστή ανθρωπιστή της εποχής μας, του Άλμπερτ Σβάιτσερ. Όμως για να φθάσει ένας ολόκληρος Λαός να έχει σαν την μεγαλύτερη Αρετή αυτήν της Ελευθερίας, πρέπει ο πολιτισμός του νάναι τόσο υψηλός όσο και η ρήση «Σεβασμός στη ζωής».

Κι η Ελευθερία του Κρητικού πηγάζει από έναν πολιτισμό υψηλής στάθμης που δεν σταμάτησε μέσα στη μακρά ιστορία του, όσο κι αν οι συνθήκες ήταν συχνά καταλυτικές για πολλούς αιώνες. Ο Μινωικός πολιτισμός, ο ενετοκρητικός όπως κι οι αγώνες κι οι θυσίες του, όμως η ιστορία δε σταματά σε κάποια καθορισμένα όρια, όσο κι αν η άγνοια, ηθελημένη ή όχι, πολλών προσπαθεί να αγνοεί γεγονότα της πρόσφατης ιστορίας του νησιού. Πέρα από την άγνοια γύρω από τη συμβολή της Κρήτης στο μεγάλο σηκωμό του 1821, είναι ακόμα πιό χτυπητή η άγνοια γύρω από τη συμβολή του Κρητικού Λαού

---

* Εισήγηση που διαβάστηκε στους Βαρβάρους Ηρακλείου, στις 17 Ιουνίου 2002, στην εκδήλωση που οργάνωσαν το Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, ο Δήμος «Ν. Καζαντζάκης» και ο Σύνδεσμος μελών γυναικείων σωματείων Νομού Ηρακλείου με θέμα: Γυναίκες συγγραφείς και Κρητικός Πολιτισμός. Στην εκδήλωση που συντόνιζε ο Κώστας Μουτζούρης έκαναν εισήγηση και η Βικτωρία Θεοδώρου και η Αγγέλα Καστρινάκη.

στον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κι η Μάχη της Κρήτης, η Μάχη του Κρητικού Λαού, εξακολουθεί να μην έχει πάρει τη θέση που θα πρέπει νάχει μέσα στην παγκόσμια ιστορία.

Έζησα σε τούτα τα Κρητικά χώματα αυτή τη θρυλική μάχη κι έχω προσωπική εμπειρία για το μεγαλείο και την αξία της υπέρτατης θυσίας. Πιστεύω όμως ότι οι ιστορικοί του μέλλοντος, και δεν εννοώ τους Έλληνες, αργά ή γρήγορα, θα την αξιολογήσουν και θα την τοποθετήσουν όπου της αρμόζει, καθάριο διαμάντι μέσα στα γεγονότα του φονικού πολέμου.

Όμως να ήταν τυχαία αυτή η συμβολή και η θυσία του Κρητικού Λαού ή μήπως ήταν αποτέλεσμα κάποιου πολιτισμού; Κι αν είναι έτσι, ποιος ήταν αυτός ο πολιτισμός και ποια η συμβολή της Γυναίκας της Κρήτης σ' αυτόν;

Το πόσο αναπόσπαστα είναι αυτά τα δύο Πολιτισμός κι Ελευθερία μέσα στον Κρητικό Λαό θα το διαπιστώσουμε από ένα μικρό περιστατικό που μας έτυχε όταν άρχισε ο 2ος Παγκόσμιος πόλεμος στην Ελλάδα, κι η υφάντριά μας, απαίδευτη κι αγράμματη, αποχαιρέτησε το γιό της που έφευγε για το Μέτωπο της Αλβανίας, με λόγια από τον «Ρώκριτο» με μικρή παραλλαγή:

... Και πώς να σ' αποχωριστώ
και πώς να σου μακρύνω
και πώς να κάμω δίχως σου
στο μισεμό εκείνο...

Ναι, απαίδευτη κι αγράμματη η υφάντρια, είχε όμως ζυμωθεί με τον πολιτισμό της Κρήτης, κι η ποίηση του Κορνάρου τής ήταν οικεία για να εκφράσει τον καημό της.

Αγαπητοί φίλοι,

Είναι γεγονός ότι ο κρητικός πολιτισμός είχε επίδραση θετική και στη Γυναίκα της Κρήτης. Ο Μινωικός πολιτισμός από την Μινωική εποχή και όπου η γυναίκα είχε πρωτεύουσα θεση και μετείχε, όπως ξέρουμε, και στα Ταυροκαθάψια, γνωρίζει άνθιση λαμπρή στα χρόνια της Ενετοκρατίας, με τα

μεγάλα ποιητικά κείμενα, τη ζωγραφική, την αγιογραφία, τη μουσική.

Η γυναίκα της Κρήτης πέρασε τον πολιτισμό αυτόν και τον κράτησε ζωντανό μέσα στα χρόνια της σκλαβιάς από τον Τούρκο δυνάστη. Η μάνα, η γιαγιά νανούριζαν τα παιδιά με τον Ερωτόκριτο και την Ερωφίλη, η υφάντρια μ' αυτά ύφαινε τα κρητικά μοτίβα, η ποίηση κι η μαντινάδα και τα ριζίτικα τραγούδια, ιδιαίτερα της Δυτικής Κρήτης, τα ριζίτικα αυτά γραμμένα σε γνήσιο Δώριο τρόπο από την εποχή των Δωριέων, κρατούν την αρμονία τους ανέπαφη ως τις μέρες μας απ' τα νανουρίσματα των γυναικών.

Τούτος ο πολιτισμός δεν εξαφανίστηκε στους αιώνες της Τουρκιάς, παρά πήγαινε απ' τη μάνα στη θυγατέρα, κι απ' τη θυγατέρα στα τέκνα της.

Ορθή η ψυχή και η συνείδηση του Έθνους μέσα από τον πολιτισμό του: ο Π. Πρεβελάκης αναφέρει για το λαϊκό πολιτισμό: «...το κυριότερο σχολείο για έναν Κρητικό εκείνου του καιρού είναι ο Τιτάνιος αγώνας των ομοπίστων του να λευτερωθούν από τον Τούρκο: στα νανουρίσματα και στα παραμύθια, στις κουβέντες και στα τραγούδια, η ίδια παιδευτική ύλη...» (Ποίημα της Οδύσσειας, σελ. 90-91).

Φυσικά ο πολιτισμός διαδίδεται στα σχολεία. Και όπως ξέρουμε πριν από την Επανάσταση του 1866 υπήρχαν στα μεγάλα κέντρα της Κρήτης ελληνικά σχολεία και παρθεναγωγεία (το 1862 αναφέρεται η «Επιμενίδειος Σχολή» – γυμνάσιο στο Ηράκλειο).

Από το 1870 αρχίζει μια καλύτερη περίοδος για την Παιδεία. Στο Λασίθι φοιτούν ήδη 1456 μαθητές και 68 μαθήτριες. Με τη σύμβαση της Χαλέπας (1878) δημιουργούνται στην Κρήτη φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, βιβλιοθήκες, εκδίδονται εφημερίδες και το 1881 η Γενική Συνέλευση των Κρητών ψήφισε το νόμο «περί παιδείας» που καθιστούσε υποχρεωτική τη βασική παιδεία και για τα δύο φύλα.

Στην Ελλάδα αμέσως μετά τη δημιουργία του Ελεύθερου Κράτους αρχίζει μια συστηματική εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών. Οι σχολές της «Χίλλ», το «Αρσάκειο», το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής» στη Σμύρνη, οι Σχολές Καλογραιών της Νάξου και της Σύρου κι ένα πλήθος άλλων σχολών μορφώνουν τις νεαρές Ελληνίδες που με τη σειρά τους θα διδάξουν και θα μορφώσουν τις καινούριες γενιές. Πάρα πολλές αξιόλογες γυναίκες απ' όλη την Ελλάδα κάνουν σκοπό τη ζωής τους τη μόρφωση της Ελληνίδας.

Οι Κρητικοπούλες, συνήθως, μετά το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου και

της επανάστασης το 1897, με την υποχρεωτική εξορία – προσφυγιά, είχαν αρκετές από αυτές την ευκαιρία να σπουδάσουν στις Σχολές της «Χιλλ» και στο «Αρσάκειο» όπως και στις σχολές της Νάξου και της Σύρου. Οι περισσότερες γύρισαν στην Κρήτη και άρχισαν το ωραίο έργο τους για την εκπαίδευση της Κρητικοπούλας απ' τη μια μεριά και τη συλλογή κάθε λαογραφικού στοιχείου από την άλλη. Στις σχολές που αναφέραμε, εκτός από τα βασικά μαθήματα και τη γενική μόρφωση, μάθαιναν και ξένες γλώσσες, συνήθως γαλλικά ή γερμανικά, πιάνο, ζωγραφική και γυμναστική.

Μια μορφή για την Κρήτη και για την Ελλάδα γενικά η Ρεθύμνια Καλλιρόη Σιγανού – Παρρέν (θα μιλήσουμε γι' αυτήν πιο κάτω) και θ' αναφέρω την εκ του μητρικού κλάδου γιαγιά μου Δέσποινα Μαρία Ρενιέρη που είχε τελειώσει τη Σχολή της «Χιλλ» κι ήταν η πρώτη μου δασκάλα και πολλά της οφείλω στην εν γένει αντιμετώπιση της ζωής, και στην παιδεία μου φυσικά. Σαν παραμύθι γοητευτικό μάς ξετύλιγε από το κουβάρι της γνώσης τη Δημιουργία του Κόσμου απ' την Παλαιά Διαθήκη, τους άθλους του Ηρακλή, τη θυσία του Δασκαλογιάννη, το Μεγαλείο του Αρκαδίου, τη μαγεία των αριθμών και μάς σιγοτραγουδούσε τον «Ρώκριτο».

Επί Κρητικής πολιτείας η εκπαιδευτική πολιτική υπήρξε δραστήρια και αποτελεσματική. Ένα σημαντικό γεγονός της περιόδου της Αυτονομίας είναι οι ανασκαφές των Μινωικών Κέντρων και η ανακάλυψη του Μινωικού πολιτισμού. Και έτσι η μικρή άγνωστη στους πολλούς Κρήτη βρίσκεται στο κέντρο του παγκοσμίου πνευματικού ενδιαφέροντος και αποκαλύπτεται ως το λίκνον του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Σχετικά θ' αναφερθώ σ' ένα απόσπασμα από τον πανηγυρικό λόγο που εξεφώνησε περί Κρήτης σε εξετάσεις του ημιτελούς Γυμνασίου Ρεθύμνης, ο λαμπρός επιστήμων, αποκαλούμενος και «Σοφός», Γυμνασιάρχης Εμμανουήλ Γενεράλης (1860-1942): «... ο διάσημος Γερμανός ιστοριογράφος Ερνέστος Κούρτιος εν τω προλόγω της Ελληνικής αυτού Ιστορίας μεταξύ πολλών και άλλων απεφήνατο: «Εάν εν τω νυν Ελληνισμώ, δούλω τε και ελευθέρω, υπάρχει τι γνησίως Ελληνικόν, αγαθόν κληρωθέν υπό της φωτοδότιδος γενεάς των αθανάτων Ελλήνων, τούτο υπάρχει εν Κρήτη...»

Η Κρήτη είχε λοιπόν δεσπόζουσα θέση στον πολιτισμό της Ευρώπης και ένα μεγάλο μέρος το όφειλε στη συμβολή της Γυναίκας.

Απ' την αρχή του 20ου αιώνα αρχίζουν τακτικά τα μαθήματα και οι

παραδόσεις στα σχολεία. Η Γαλλική Σχολή Καλογραιών, τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία και τα Γυμνάσια θηλέων κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον κόσμο και σπάνε την απόσταση των κοριτσιών και από την υποκριτική τέχνη και με θαυμάσιες ερασιτεχνικές παραστάσεις παρουσιάζονται, καθώς και TABLEAU VIVANT, παιδευτικού πάντα περιεχομένου προγράμματα. Θ' αναφέρω την ωραία εκδήλωση που έγινε το 1916 στο Δημοτικό Κήπο των Χανίων «Τα ανθεστήρια» με αρχαϊκές παραστάσεις και όπου σημαντικό μέρος των εισπράξεων διατέθη για τους στρατιώτες στο Μέτωπο. Αργότερα, το 1932, αναφέρονται και άλλες παραστάσεις πάντα ερασιτεχνικές, με την πομπή των Παναθηναίων, όπου χοηφόροι και κανηφόροι νέες έφερναν τον πέπλο της θεάς Αθηνάς στο Δημοτικό κήπο πάντα, κι ακόμα παραστάσεις με τον πίθο των Δαναΐδων, αποσπάσματα από τον Ερωτόκριτο κ.λ.π.

Αρχίζει ταυτόχρονα και η κλασική μουσική παιδεία και στο τέλος του 19ου αιώνα υπήρχαν δύο πολύ καλές δασκάλες του πιάνου η Κατίνα Μαντζεβελάκη και η Τζέμα Στρατηγάκη, που ήταν και παιδί-θαύμα, και είχαν αρκετές μαθήτριες που τις παρουσίαζαν στην κοινωνία των Χανίων στους «Καλλιτεχνικούς εσπερινούς», συνήθως στην αίθουσα της παλιάς Βουλής των Κρητών. Και στο Ηράκλειο επίσης υπήρχε το παιδί-θαύμα· η γνωστή λαμπρή πιανίστα Ρένα Κυριακού.

Το «Λύκειο των Ελληνίδων» που ιδρύθηκε στην Κρήτη το 1915 και που έχει ανώτερους σκοπούς για το λαϊκό πολιτισμό και έχει προσφέρει πολλά και θέτει τις βάσεις και για μια ολοκληρωμένη μουσική παιδεία με τη βοήθεια της Αύρας Θεοδωροπούλου. Δημιουργούνται τα πρώτα τμήματα θεωρίας, αρμονίας, σολφέζ, πιάνου, ιστορίας της Μουσικής και χορωδίας. Το 1918 είχε έρθει από τη Λειψία, η μουσικός Κατίνα Αντωνανάκη-Δαρμάρου και έχει πλήθος μαθήτριες.

Η Κατίνα Δαρμάρου για 50 περίπου χρόνια δίδαξε σ' όλα τα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης μουσική, δημιούργησε χορωδίες κ.τ.λ.

Το 1924 ιδρύεται, με προτροπή του Χανιώτη Μανώλη Σκουλούδη, το Ωδείο με σκοπούς γενικότερους και με την επωνυμία «Σύνδεσμος για τη διάδοση των Καλών Τεχνών στην Κρήτη». Έχει παραρτήματα στις τρεις Μεγάλες πόλεις και πολύ φτηνά δίδακτρα για να είναι προσιτό σ' όλα τα βαλάντια. Γίνεται το κέντρο της καλλιτεχνικής δραστηριότητας: Μουσική, ζωγραφική, Λογοτεχνία. Εκδίδει το περιοδικό «Ερωτόκριτος» με εξαιρετική ύλη,

ποίηση και πεζά. Εκθέσεις ζωγραφικής και διδασκαλία ζωγραφικής όπου διδάσκουν αξιόλογοι ζωγράφοι και αγιογράφοι και όπου πήρε τα πρώτα μαθήματα η Φλωρεντίνη Σκουλούδη – Καλούτση όπως και η Κατίνα Σήφακα.

Είμαι περήφανη που φοίτησα κι εγώ πριν τον 2ο πόλεμο στο Ωδείο Χανίων κι έχω πάρει από αυτό το πτυχίο μου.

Μα έχω χρέος ν' αναφερθώ στη δασκάλα μου όχι μόνο στο πιάνο, αλλά γενικά στην Τέχνη, τη Λελέ Φανδρίδου, που υπήρξε ο άνθρωπος που με μύησε στην Τέχνη και μου αποκάλυψε όλη την ομορφιά και την ανάταση που δίδει. Χρέος ν' αναφερθώ στη θαυμάσια μουσική διδασκαλία της, στη λυρική ευαισθησία της ποίησής της, στα ωραία λογοτεχνικά άρθρα της, τις σκηνογραφικές της ικανότητες. Κι ακόμα στις θαυμαστές μινιατούρες της. Αληθινά αριστουργήματα.

Κρίμα να ξεχνάμε όλον αυτό τον θαυμάσιο πολιτισμό των επαρχιών μας που συχνά αγνοούμε και τον σκεφτόμαστε σαν μαθητικές προσπάθειες.

Κι όμως η επαρχία έδωσε και δίνει πολλά.

Θα πρέπει να μη λησμονήσω ότι η Φανδρίδου είχε την ευκαιρία να εκπαιδεύσει εκτός των πολλών μαθητών και δύο που ξεπέρασαν με το τάλαντό τους τον Ελληνικό χώρο. Τον Ηρακλή Θεοφανίδη και την Αλίκη Βατικιώτη.

Όμως από την επαρχία του Ρεθύμνου ξεκίνησε κι η Καλλιρρόη Σιγανού – Παρρέν με την παγκόσμια ακτινοβολία, που η ζωή της υπήρξε προσφορά και έργο σε πολλούς και διάφορους ευγενείς τομείς.

Αρσακιάς μορφώνει και προσφέρει στα κορίτσια του λαού.

Εργάζεται για τη γυναίκα και το παιδί. Αγωνίζεται για την παιδεία της εργαζόμενης Γυναίκας και για τα δικαιώματα της Γυναίκας. Ιδρύει το Άσυλο Ανιάτων, το ΠΙΚΠΑ, βοηθά τους πρόσφυγες ασθενείς και τραυματίες της Κρήτης του 1897, ιδρύει το Κυριακάτικο Σχολείο για άπορα κορίτσια. Πρόεδρος του Λυκείου Ελληνίδων από το 1911. Συγγραφέας και δημοσιογράφος έγινε γνωστή στο Πανελλήνιο και στο εξωτερικό με την περίφημη «Εφημερίδα του Κυριών» που για 30 ολόκληρα χρόνια κυκλοφορούσε ανελλιπώς κάθε εβδομάδα από το 1888 ως το 1918. Αγωνίστηκε για την ψήφο της Γυναίκας και για τον πολιτισμό.

Το «Λύκειο των Ελληνίδων» έχει λαμπρή εργασία σ' όλο τον Ελλαδικό χώρο. Πέρα από τις άλλες εκδηλώσεις, τους χορούς, τα δημοτικά τραγού-

δια κι όλες τις δραστηριότητες, θεωρώ πολύ μεγάλο επίτευγμα το θέμα της περίπτωσης της λαϊκής ενδυμασίας. Ο καθηγητής Μιχ. Μερακλής μας λέει ειδικά ότι: «... Στο κοστούμι αντικαθρεφτίζεται όλος ο πολιτισμός μιας εποχής...». Και το Λύκειο των Ελληνίδων με την Καλλιρρόη Παρρέν έχει μεγάλη συμβολή στον τομέα αυτό.

Μιλήσαμε ήδη για την εξέχουσα θέση που έχει η λαογραφία στον πολιτισμό και αναφέρθηκαμε στην ζωγράφο Φλωρεντίνη Καλούτση – Σκουλούδη.

Η δραστήρια αυτή γυναίκα έχει προσφέρει πολλά όχι μόνο στη ζωγραφική:

Αγωνίστηκε να περισώσει την τέχνη της υφαντικής. Γύρω στα 1925 τα μηχανοποίητα υφάσματα είχαν εκτοπίσει τελείως τα χειροποίητα κι η Φλωρεντίνη βρήκε τις υφάντριες νάχουν διαλύσει τα αργαλειά και να τα κάνουν καυσόξυλα. Αγωνίστηκε, έτρεξε, πήρε μοτίβα από τ' ανάκτορα της Κνωσού, συνεργάστηκε με την Αγγελική Χατζημιχάλη και κατάφερε να ζωντανέψει τη γνήσια αυτή Λαϊκή Τέχνη στην Κρήτη.

Οι λαϊκοί χοροί εκτός από το Λύκειο των Ελληνίδων διδάσκονταν και στα σχολεία από τις ειδικά εκπαιδευμένες γυμνάστριες. Και θυμάμαι μια πολύ δυναμική γυναίκα, την Κατίνα Μαζοκοπάκη, που μας καλλιέργησε το πνεύμα της κίνησης και της αρμονίας του σώματος, την αγάπη για την ύπαιθρο, την δενδροφύτευση και με την ιδιότητά της ως Αρχηγού του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών στα Χανιά μάς δίδαξε και την ομορφιά της αλληλεγύης.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα πορεύεται η Γυναίκα της Κρήτης και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο δημιουργεί τον λαϊκό ή τον κλασικό πολιτισμό. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πόσες υπήρξαν οι γυναίκες που χρησιμοποίησαν τη μόρφωσή τους, δασκάλες ως επί το πλείστον, που αφοσιώθηκαν στην λαογραφία και ιδιαίτερα στην συγκέντρωση λαογραφικού υλικού. Πρώτη και αξεπέραστη στον τομέα αυτό θεωρώ την τραγική Μαρία Λιουδάκη, που ίσως ως τα σήμερα να μην υπάρχει άλλη παρόμοια εργασία στη συλλογή κρητικών μαντινάδων, αυτού του θησαυρού της Κρήτης, με τον ογκώδη τόμο που είχε εκδώσει με λεξιλόγιο, σχόλια κ.λ.π. κι ακόμη τη δασκάλα Ειρήνη Παπαδάκη απ' τη Σητεία με σημαντική δράση και ως λαογράφος και στη δημιουργία λαογραφικού

Μουσείου στην επαρχία Σητείας, τη Μαρία Πυτικάκη δασκάλα κι αυτή με πολυσχιδή δράση, κοινωνική και λαογραφική· ίδρυσε το λαογραφικό Μουσείο Νεάπολης. Και την ιστορική και λαογραφική εταιρεία Άνω Μεραμπέλλου (Λασιθίου). Να αναφέρουμε ακόμη την Άννα Αποστολάκη από το Ρέθυμνο, φιλόλογο, Δ/ντρια του Μουσείου Κοσμητικών Τεχνών και χειροτεχνίας, συγγραφέα και του πολύ ενδιαφέροντος εγχειριδίου «περί λαϊκής τέχνης».

Επίσης την Ευαγγελία Φραγκάκη, την Ελένη Ουσταμανωλάκη-Δανδουλάκη και την Κατίνα Γιαννικάκη - Ζοτράκη από την Ιεράπετρα. Κι ακόμα την ζωγράφο Χαρίκλεια Λαχνιδάκη - Ιωαννίδου, που είχε τελειώσει την Σχολή Καλών Τεχνών το 1911, και την επίσης Χανιώτισσα συγγραφέα, λαογράφο, παιδαγωγό και ζωγράφο Αγλαΐα Κιρμιζάκη και τη γλύπτρια Ασπασία Παπαδοπετράκη.

Έτσι η γυναίκα της Κρήτης από τις πρώτες μέρες μιας κάποιας παιδευτικής ελευθερίας ασχολείται με όλους τους Τομείς της Τέχνης, του πολιτισμού, της εκπαίδευσης για να φτάσουμε στις ωραίες γεννιές των γυναικών συγγραφέων και ποιητριών που δίνουν εντυπωσιακά παρόν όχι μόνο στην Κρήτη και την Ελλάδα μα συχνά και πέρα από τα ελληνικά χώματα.

Και μην ξεχνάμε ότι στα χρόνια που αναφερόμαστε οι συνθήκες δεν ήταν και τόσο ευνοϊκές για τις γυναίκες. Π.χ. ο χώρος του θεάτρου δεν ήταν καθόλου φιλικός για την Γυναίκα και όχι μόνο, τα πρώτα αυτά χρόνια. Παρακολουθούσαν βέβαια με ενδιαφέρον παραστάσεις από επαγγελματικούς θιάσους ελληνικούς και ξένους, ιδίως ιταλικούς μελοδραματικούς κι άλλες όπως τα «βαριετέ» που εθεωρούντο πιο ελαφρά. Όμως τα αυστηρά ήθη των Κρητών δεν επέτρεπαν την παρακολούθηση όλων των παραστάσεων από γυναίκες. Αν το έργο ήταν κατάλληλο για γυναίκες, το πρόγραμμα ήταν λευκό, αν όχι, τότε ήταν κόκκινο. Το επάγγελμα του ηθοποιού θεωρείτο ατιμωτικό για τις γυναίκες και όχι μόνο. Ο ταξίαρχος Γιάννης Χιωτάκης μου διηγήθηκε ένα περιστατικό δραματικό γι' αυτή την νοοτροπία. Ίσως ήταν πριν το 1924, μια νέα των Χανίων αγάπησε με πάθος το θέατρο και παρά την άγρια αντίδραση της οικογένειας έγινε ηθοποιός και προσελήφθη σε αθηναϊκό θίασο και όπως λένε είχε ταλέντο και διέπρεψε σε δραματικούς ρόλους. Έκαμε τότε την απροπονοησία να έρθει με τον θίασο στα Χανιά και βρήκε το θάνατο από το χέρι του μικρότερου αδερφού της, τον οποίο έπειτα από συμβούλιο η οικογένειά της επέλεξε για να ξεπλύνει την ατίμωση. Η εκτέλεση έγινε μέσα στο θέατρο, την ώρα

της παράστασης.

Μα και για τους άνδρες δεν ήταν εύκολο να γίνουν ηθοποιοί. Ο Αλέξης Μινωτής αγωνίστηκε για να πείσει την οικογένειά του να τον αφήσει ν' ακολουθήσει την κλίση του και τελικά αναγκάστηκε να περικόψει το επίθετό του και να το κάμει από Μινωτάκης Μινωτής για να μην θίξει την τιμή της οικογένειας το επάγγελμα του θεατρίνου.

Όμως η γυναίκα της Κρήτης, αν δεν έδωσε στα χρόνια που αναφερόμαστε γυναικεία παρουσίαση στην υποκριτική τέχνη ασχολήθηκε με το θέατρο ως συγγραφέας. Και αναφέρομαι στην Γαλάτεια Αλεξίου Καζαντζάκη. Χρέος να τιμήσουμε πρώτα τις γυναίκες της λαμπρής οικογένειας Αλεξίου που έδωσαν και δίδουν τόσα πολλά ακόμα στον πολιτισμό. Ακόμα και σ' αυτόν εδώ το χώρο όπου υπάρχει η προσφορά της τόσο αξιόλογης βιβλιοθήκης του καθηγητή κ. Στέλιου Αλεξίου. Η Γαλάτεια υπήρξε από τις γονιμότερες συγγραφείς και σε πολλά είδη του λόγου, πεζού και ποιητικού, και η παρουσίασή της ήταν πολύ ζωντανή τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κωνσταντινούπολη και Αίγυπτο, σε εποχές που άνθιζε ο Ελληνισμός και ο Ελληνικός πολιτισμός σ' αυτά τα μέρη.

Η Γαλάτεια έγραψε πολύ ενδιαφέροντα θεατρικά έργα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αγαπούσε πολύ το θέατρο, σα μαθητής είχε λάβει μέρος σε πολλές παραστάσεις.

Όπως αναφέρει ο γιατρός Μικές Παϊδούσης: «... στα 1911 ο Ελευθέριος Βενιζέλος έδινε σκληρή μάχη στη Βουλή. Το ίδιο βράδυ δινότανε πρεμιέρα έργου της Γαλάτειας σε θέατρο στην Αθήνα. Τις πρωινές ώρες βγαίνοντας ο Βενιζέλος από τη Βουλή το πρώτο που ρώτησε ήταν:

- Πώς πήγε το έργο της Γαλάτειας;

Μα κι η αδερφή της, η γλυκύτατη Έλλη, η Λιλίκα της οικογένειας, δεν άργησε ν' ακολουθήσει τα πατήματα της οικογένειας, με το πλούσιο έργο της, και πάντα πρόσφερε απλόχερα την αγάπη της και το έργο της στα παιδιά της φτωχολογιάς και της προσφυγιάς κι αγαπήθηκε πολύ στην Ελλάδα και στις ανατολικές χώρες.

Την παράδοση της γυναικείας προσφοράς στο θέατρο εξακολουθεί να υπηρετεί με αφοσίωση και σήμερα η Ρεθεμνιωτοπούλα Λούλα Αναγνωστάκη με λαμπρές επιτυχίες.

Όμως στο Ηράκλειο άνθισε η γυναικεία λογοτεχνία με το έργο όχι μό-

νο των αδελφών Αλεξίου μα και πολλών άλλων αξιόλογων γυναικών, κι όχι μόνο στη Ηράκλειο μα και στο Λασίθι και αναφέρομαι ενδεικτικά σε ορισμένες μόνο, όπως τις ξεχωριστές φυσιογνωμίες των αδελφών επίσης, της Μαρίας Αμαριώτη που ήταν εκπαιδευτικός σύμβουλος και γλυκύλαλη λογία και της αδερφής της Σοφίας, διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Ηρακλείου και συγγραφέα.

Την ποιήτριά μας Σοφία Μαυροειδή - Παπαδάκη, την λαμπρή και συγκινητική αυτή τραγουδίστρια της Λευτεριάς, την Θάλεια Καλλιγιάννη με την πολυσχιδή δράση σε Ηράκλειο και Χανιά, με διαλέξεις, εκδόσεις περιοδικών, ομιλίες κ.λ.π.

Τη Δώρα Μοάτσου - Βάρναλη, την Μαρίνα Μηλολιδάκη - Κώτσηρα, την Μαρίκα Φρέρη, σύζυγο του Βελισσάριου Φρέρη, και άλλες από όπου ξεπήδησε στις μέρες μας η φλογερή πέννα της Λιλής Ζωγράφου.

Όμως πιστεύω πως εκτός από τις γνωστές ποιήτριες και συγγραφείς υπήρχαν και υπάρχουν πολλές που ασχολούνται με την Τέχνη του λόγου αλλά για κάποιο Α ή Β λόγο δεν κατάφεραν να δημοσιεύσουν τα κείμενά τους και έχω το παράδειγμα μιας ποιήτριας από τα Χανιά, της Εβελίνας Τσούρδου, που ήταν, όπως λέγεται, μια πολύ καλή λυρική ποιήτρια και που τα χειρόγραφα ποιήματα της είχε θαυμάσει κι ο Γιάννης Ρίτσος κάποιο διάστημα που έμενε στα Χανιά.

Δε ξέρω τι απέγιναν, αλλά νάναι τάχα μόνο τα ποιήματα της Εβελίνας που δεν είδαν ποτέ το φως της δημοσιότητας;

Όλη αυτή η εποχή η γεμάτη πάθος κι έρωτα για τη γνώση φτάνει σαν απόηχος και στα ορεινά και απρόσιτα χωριά. Και πιστεύω δεν είναι τυχαίο το φαινόμενο της απαγωγής των νεαρών διδασκαλισσών στα χωριά της Κρήτης. Νάτανε τάχα μόνο η ομορφιά των κορασίδων ή ξεκινούσε κι απ' την ακτινοβολία της γνώσης και της μόρφωσης που οι νεαροί απαίδευτοι χωρικοί πίστευαν πως θα αποκτούσαν, ίσως, με την απόκτηση της κόρης;

Ή ακόμη και κάποια σκοτεινά ένστικτα ζήλιας και φθόνου για κάτι το ανώτερο που το αναγνώριζαν αλλά ήξεραν πως δεν μπορούσαν να αποκτήσουν;

Όπως και νάναι η αίγλη της δασκάλας συγκινούσε.

Παρ' όλα αυτά τα διάφορα και πολλά εμπόδια, η γυναίκα της Κρήτης έχει συμβάλει ουσιαστικά στον Κρητικό πολιτισμό.

Έτσι η Κρήτη πορεύτηκε από το 1878 ως το 1945 μέσα σ' έναν πολιτισμό πνευματικό και καλλιτεχνικό κι έδωσε ξεχωριστές Γυναικείες μορφές σε Ελλαδικό και οικουμενικό επίπεδο από τα Χανιά, από το Ρέθυμνο, από το Ηράκλειο, από το Λασίθι, για να φτάσει στη μεγαλειώδη στιγμή της Μάχης της Κρήτης για την Ελευθερία.

Γιατί η Ελευθερία θέλει Αρετήν και τόλμην. Και η τόλμη είναι γνωστό ότι είναι πανάρχαιο των Κρητών προνόμιο, αλλά η Αρετή, που είναι η συνισταμένη του Πολιτισμού, βρίσκει την ολοκλήρωσή της στο ήθος, στο κάλλος και στην υπέρτατη προσφορά και θυσία.

Αγώνες για την ελευθερία, για την Επιστήμη, για την Τέχνη τη μεγάλη, την καλή, την καρποφόρα που δίνουν ό,τι μπορετό για να δυνηθεί να νιώσει ο Άνθρωπος, Γυναίκα κι Άντρας, την αληθινή θέση του, τον αληθινό Προορισμό του μέσα στον Συμπαντικό Χώρο.

Και πιστεύω ότι, όπως πάντα, έτσι και πάντα η Κρήτη θα ζει μέσα στις καρδιές των παιδιών της, και στο Έργο τους, με την ακοίμητη φροντίδα της μάνας, της Γυναίκας, της δουλεύτρας του λόγου και της πέννας, ωραία, υπερήφανη, γενναία, ευγενική με υψηλό ήθος, φρόνημα και πολιτισμό.

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ

Ο ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΣΙΑΣ ΧΑΡΙΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ[1]

Όμορφα ήταν εκείνα τα ζαμάνια στο χωριό. Έξω από τους καημούς και τις έγνοιες που βασανίζουν τις καρδιές των ανθρώπων, στ' άλλα καλά επήγαιναν. Ησυχία, φονικά δεν εγίνονταν, αγαπημένοι ήταν οι χωριανοί. Η δουλειά έκανε γλυκύ το ψωμί που τους έδιδε η γη τους, κι ως έπιανε κι εφύτρωνε ο καρπός πού ριχναν στο χώμα κι εξεστάχιαζε, έτσι κι οι ελπίδες για τη λευτεριά ήταν βαθιά ριζωμένες στις καρδιές. Γι αυτό κι ο καημός τους κι οι αδιάκοποι αγώνες τους, όπως σ' όλο το νησί. Δεν κυνηγά κανείς εκείνο πού 'χει ξεγραμμένο. Το μεράκι της λευτεριάς και της αγάπης τους έκανε τραγουδιστάδες, τους έβγαζε ο τόπος. Από τις πλαγιές και τις κορφές που έσκαβαν κι εφύτευαν να ζήσουν - τα παχιά τα καμπίσια χώματα τα κρατούσε ο καταχτητής - έβλεπαν πλατύ τον κόσμο γύρω τους κι όμορφο. Τα όμορφα μονάχα του ταίριαζαν, κι η παλικαριά κι η καπατσοσύνη από τα όμορφα ελογιάζονταν. Με πάθος ετραγουδούσαν την ομορφιά του κόσμου και τις χάρες των ανθρώπων κι ήταν ξεχωριστές οι μελωδίες που έβρισκαν να τις εκφράσουν. Ξεχωριστοί ήταν κι οι Καλλιεργιανοί τραγουδιστάδες, κι οι Χριστιανοί κι οι Τούρκοι. Τα ίδια χώματα τούς είχανε γεννήσει, από την ίδια σκοπιά έβλεπαν τον κόσμο, γι αυτό ήταν τόσο παθητικό το τραγούδι των Καραγκιουλέδων. Ο πράσινος κάμπος ανοίγονταν κάτω από τα μάτια τους, η θάλασσα πλατιά, και τα δυο ακρωτήρια, γίγαντες ατρόμητοι, που βουτούσαν βαθιά στο πέλαγος να διαφεντέψουν τ' αγαθά του κάμπου, κι έφτιαχναν εκείνο το πανώριο κόρφο που έμοιαζε να τον έχει χαράξει θεϊκό κοντύλι. Ένας από τους πρωτινούς, που δεν

---

[1] Διαβάστηκε στην τιμερίδα που πραγματοποιήθηκε στου Αλικιανού στις 3/8/02, οργανωμένη από το Δήμο Μουσούρων, για να τιμηθεί η μνήμη της Αρτεμισίας, του Γεωργίου και του Δημήτρη Καψωμένου.

είχε ποτέ ξεσύρει από τον τόπο του, είπε μια φορά απάνω στο τραγούδι του.

- Όποιος θέλει, μωρέ, να δει είντα όμορφος είν' ο κόσμος, νά ρθει επαέ, στα Καλλεργιανά. Επά ναι, μωρέ, η λοντζια τ' ουρανού· από πα και κάτω είναι ούλος ο άλλος κόσμος.

Απ' αυτή τη λόντζια έβλεπαν τον κόσμο κι οι Καλλεργιανοί του καιρού εκείνου κι εξεχείλιζε η καρδιά τους τραγούδι. Όμορφα τό λεγαν οι νιοι, ο ένας έτσι κι άλλος αλλιώς, ο ένας καλύτερα από τον άλλο, μα τ' αηδόνια του χωριού ήταν ο Αντώνης κι ο Σταύρος. Καλόκαρδοι κι αχώριστοι φίλοι, πού γιναν αδερφοχτοί για νά ναι μαζί στη ζωή και στο θάνατο.

Έσμιγαν απόδειπνα.

- Πάμε στση θειάς μου;

- Πάμε.

- Καλησπέρα της αφεντιάς σας. Ήρθαν τα παιγνίδια, θέλετέ τα γή να πάνε σ' άλλη πόρτα;

- Θέλομέν τα λέει; είντα λογάται; και τα καλοθέλομε. Κοπιάσετε μέσα!

Έπαιρναν το λύχνο από τον καντηλιέρη που έφεγγε των γυναικών να ξαίνουν και να πλέκουν, και τον εκρεμούσαν ψηλά να φωτίζεται το σπίτι. Επαραμέριζαν τις βαριές ντόπιες καρέκλες, άνοιγε ο κύκλος για την παρέα. Οι παιγνιδιατόροι άρχιζαν να κουρντίζουν τα όργανα κι άκουε η γειτονιά, σε λίγο εγέμιζε το σπίτι αποσπεριτάδες. Ο Σταύρος άρχιζε με τη συνηθισμένη του μαντινάδα

Ανάθεμά με αν έκαμα αγάπη με παράδες
παρά με το λυράκι μου και με τσι μαντινάδες.

Σαν εκουράζονταν από το χορό και.το τραγούδι έλεγαν τα παρατσάφαλα τα καθαρογλωσσίδια και όταν εσηκώνονταν να φύγουν κι έπαιρναν τους λύχνους των οι αλαργογείτονες, εκεί στα όρθια έπαιζαν το τελευταίο παιγνίδι, εκείνο που λέει «θέλει το ο θεός να βαστά ο σύντροφός μου το λύχνο;...», ύστερα ο ύπνος έχυνε βάλσαμο στα κουρασμένα κορμιά και τις ανήσυχες ψυχές. Η νύχτα άπλωνε προστατευτικά τα σκοτάδια της στο χωριό πού ταν συμμαζεμένο εκεί στην πλαγιά ανάμεσα στις κορφές και το παράστεκαν τα δέντρα γύρω στα χωράφια και μέσα στις αυλές, οι αμυγδιαλιές, οι ελιές, βαρδιάνοι αιωνόβιοι στημένοι εκεί από παλαιούς χρόνους, από χέρια στοργικά που τώρα τά 'χε ρουφήξει το χώμα. Κι αντίκρυ στ' ανατολικά, το παλικάρι της Χριστια-

νοσύνης, ο Άι-Γιώργης, εβίγλιζε ψηλά από την κορφούλα του τη θάλασσα τον κάμπο, κι άπλωνε την προστασία του στον τόπο[2].

Από αυτόν τον κόσμο προέρχεται και αυτόν τον κόσμο διασώζει η Αρτεμισία Χαριτάκη-Καψωμένου στα γραφτά της.

Έναν κόσμο ηρωικό αλλά ήρεμο.

Έναν κόσμο παλαιϊκό και ανθρώπινο. Έναν κόσμο γεμάτο ομορφιά και καλοσύνη. Έναν κόσμο που ξέρει να αγωνίζεται για τη λευτεριά του και να χαίρεται τη ζωή του. Έναν κόσμο χριστιανικό και χαροκόπο.

Έναν κόσμο με καημούς και πόνους.

Η ίδια εξομολογείται:

«Από τις προσωπικές μου εμπειρίες έχω να αναφέρω τις περιστάσεις που έθεσαν σε κίνηση τη φαντασία μου και με ώθησαν να γράψω σε πεζό, κυρίως, λόγο. Η ζωή των παιδικών μου χρόνων στα Καλλεργιανά, χωριό όπου εγεννήθηκα. Ένα χωριό με ωραία φύση, ωραίο φυσικό περιβάλλον, με πλούσια ζωή αγροτοκτηνοτροφική. Με πολλούς κατοίκους όπου τα κοινωνικά γεγονότα ήταν πολλά και ποικίλα. Έρπιες φιλίες, έχθρες, βεντέτες, παληκαριές, μαντινάδες και γλέντια. Τα ριζίτικα που ακούγονταν ήταν ελάχιστα. Το ατομικό στοιχείο που υπερτερούσε στις ψυχές και στην έκφραση όχι το ατομικό με τις μαντινάδες.

Στα κατόπιν μου χρόνια της εφηβείας και της νεότητος όπου έζησα σε άλλους τόπους, κανείς δε μου έδωσε τόσες συγκινήσεις και δε μου άφηκε τόσες νοσταλγίες ούτε μου έδωσε έντονες χαρές όσο τα Καλλεργιανά. Εκεί έζησα κι εγνώρισα την ατμόσφαιρα της Κρήτης κι αυτήν βρίσκω στα γραφτά μου.

Τα γεγονότα υπήρξαν ένα κύτταρο, κάτι ελάχιστο για την ολοκλήρωση του μύθου.

Έχω τη γνώμη ότι εκείνο που κινεί τη φαντασία να δημιουργήσει καλλιτεχνικά, και να μεταδώσει στον άνθρωπο, στον αναγνώστη, είναι ποικίλες επιδράσεις που δέχεται από το κοινωνικό περιβάλλον. Οι επιδράσεις που δέχεται διεγείρουν στο συναισθηματικό του κόσμο όλη την κλίμακα των συγκινή-

[2] σσ. 68-70

σεων. Η φαντασία του ενεργοποιείται, αναταράσσεται η ψυχική του κατάσταση, εμπνέεται!»[3]

Από αυτόν τον κόσμο των Καλλεργιανών, της Κισάμου, των Χανίων και της Κρήτης γενικότερα προέρχονται και η νουβέλα της Αρτεμισίας Χαριτάκη-Καψωμένου «Ο Πικραμένος»[4], χωρισμένη σε 9 κεφάλαια.

Η υπόθεση του έργου:

Στα Καλλεργιανά, που και αυτά έβαλαν «το προζύμι» για την ποθητή ελευθερία, ανάμεσα στις οικογένειες του χωριού υπήρχαν και οι οικογένειες των Καλλέργηδων και των Μαύρων. Οι Καλλέργηδες ήταν Άρχοντες και οι Μαύροι φαμέγιοι τους. Πολλά χρόνια οι Μαύροι ήταν στη δούλεψη των Καλλέργηδων μέχρι που ο Δημήτρης Μαύρος έκλεψε μια Καλλεργοπούλα το βράδυ του γάμου της, όταν οι γαμουλιώτες και όλο το συμπεθεριό επέστρεψε στο χωριό του γαμπρού. Κανένας τους δεν κατάλαβε τίποτε, ούτε και ο γαμπρός!

Μετά το γεγονός αυτό η οικογένεια των Μαύρων βρίσκεται σε διωγμό.

«Οι Μαύροι τό 'χαν κρυφό. Από μέρες έκαναν πως τον έκλαιγαν (το Δημήτρη) κι έλεγαν πως είχε πάει στη χώρα να κόψει το λάδι και τον σκοτώσανε οι Τούρκοι. Μα το πράγμα εξεφανερώθηκε κι άρχισε το κακό ανάμεσα στους Καλλέργες και στους Μαύρους. Ο Νικόλαος ο Μαύρος με το Βάρδα Καλλέργη επιάστηκαν σε θανάσιμη πάλη οι δυο τους έξω στα χωράφια κι αλληλοσκοτώθηκαν... Οι Μαύροι έφυγαν εξενιτεύτηκαν, μόνο οι γυναίκες απόμειναν και το μικρότερο αγόρι που ήταν πολύ μικρό»[5].

Αυτό το μικρό θα γίνει αργότερα ο νέος γενάρχης των Μαύρων. Το σόι των Καλλέργηδων θα εξελιχθεί σε θηλυκόσογο ενώ «οι Μαύροι από την άλλη μεριά έβγαζαν φουρνιές τ' αρσενικά, μελαχρινά και λιγνοκάμωτα με μάτια φωτιά»[6].

---

[3] Αρτεμισία Χαριτάκη-Καψωμένου, Η δημιουργία της Τέχνης του λόγου». (Κείμενο που μου έστειλε με ραξ από το Δημ. Γηροκομείο Χανίων στις 28/2/96, για να διαβαστεί σε εκδήλωση για τις Χανιώτισσες πεζογράφους στις 6-3-96).

[4] Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 1984, σσ. 35-99

[5] Ο Πικραμένος, σ. 52

[6] Ο Πικραμένος, σ. 53

Μετά την Επανάσταση του '41, στην οποία η οικογένεια των Μαύρων έπαθε μεγάλες ζημιές, ο Γιώργης, ο πρωταγωνιστής της νουβέλας μας, θα είναι ο προστάτης όλης της οικογένειας (8 αγοριών και 3 κοριτσιών).

Όταν κάποια φορά η Ρούσα Καλλέργη, η αδερφή του άρχοντα θα κινδυνεύσει από το μυγιασμένο βούι του Καπρέ, ο Γιώργης ο Μαύρος θα τη γλυτώσει.

Ένας πόθος για τη μικρή αρχόντισσα γεννιέται στην καρδιά του Γιώργη, στην οποία θα στείλει, αργότερα, και βιόλες, πράγμα που αναγκάζει τον αδερφό της να ζητήσει εξηγήσεις από το Μαύρο. Και βέβαια φέρθηκαν και οι δυο φρόνιμα. «Και οι δυο έπραξαν παλικαρίσια και κανείς τους δεν έπαθε. Ίσως ήταν το τυχερό της Κρήτης. Ο πόλεμος ήταν σιμά κι οι άντρες εχρειάζονταν»[7].

Η εργατικότητα και η αντρειοσύνη του Μαύρου κάνει πολλές γυναικείες καρδιές να σιγοψήνονται.

Στα Καλλεργιανά γίνεται ο γάμος του Σημαντηρομανώλη. Ο Μαύρος στέλνει χάρισμα. Ο ίδιος δεν πηγαίνει, γιατί δε θέλει να συναντηθεί με το Ντελή-Γιωργάκη.

Ωστόσο έχουν περάσει κάμποσα χρόνια που η Κρήτη δεν έχει κάνει τίποτα για τη Λευτεριά της. Τώρα φαίνεται πως το πράγμα έχει ωριμάσει.

Το βράδυ του γάμου στο χωριό έρχεται ο αρχιμανδρίτης Παρθένιος Περίδης με τη συντροφιά του να προετοιμάσει το έδαφος.

Η σύσκεψη με τους άνδρες γίνεται στο σπίτι του Μαύρου. Μετά οι άνδρες πηγαίνουν στο γάμο. Ο Περίδης παίρνει μαζί κα το Μαύρο, παρότι αυτός δε θέλει.

Ο Δεσπότης, αφού αυτός χόρεψε τη νύφη, κάλεσε το Μαύρο να χορέψει τη νύφη και την παρέα της, στην οποία βρίσκονταν και η Ρούσα, η αδελφή του άρχοντα.

Ο Μαύρος βγαίνει και στο χορό παληκάρι.

Αισθάνεται όμως νικημένος από τον έρωτά του, πράγμα που τον αναγκάζει να στείλει τον Παπα-Μανώλη προξενητή στο Ντελή-Γιωργάκη και να

---

[7] Ο Πικραμένος, σ. 68

ζητήσει τη Ρούσα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν ο Ντελή-Γιωργάκης να διώξει την αδερφή του από το χωριό. «Ο άρχοντας ήθελε να αποφύγει αυτό το «κακό»: Να μη μολωνθεί το σόι του από τους Μαύρους!.

«- Άντρες σαν το Μαύρο είναι κακόβριστοι, σασε λέω κι εγώ, είπε ο γερο Ποτετσιάνης, σ' ούλα τα πάντα! Στη δουλειά, στ' άρματα, στο τραγούδι, στο χορό. Από πού θα τονε στραφείς, μωρέ, κεινονά τον άντρα και δε μυρίζει σαν το βασιλικό;

Λάθος του του Γιωργάκη που πήρε τέθοιο δρόμο σ' αυτή την υπόθεση!

Μωρέ, άντρας κάνει τη γενιά, μα η γενιά δε τσι βγάνει ούλους άντρες πάντοτε. Εβρήκανε δα να λένε άρχοντας κι άρχοντας. Μα είντα' ναι μωρέ οι γι άλλοι; Ατζιγγάνοι;»[8].

Μετά από λίγο καιρό στο χωριό γίνεται χαροκοπιά. Αρραβωνιάζεται η Ρούσα.

Ο Μαύρος και οι φίλοι του μαζεύονται στο καφενείο του Αντρίκου, όπου ο Μαύρος θα κάνει χρέη καφετζή.

Στέλνουν να καλέσουν τον Κουνέλη, το λυρατζή, με την παρέα του.

Επάνω στο ποτό αρπάζεται ο Μαύρος με τον Μπρούνο, αλλά τους ξεχωρίζουν.

Οι άνδρες του χωριού αισθάνονται προσβεβλημένοι που δεν τους κάλεσε ο Καλλέργης στις χαρές της αδερφής του.

Και ενώ περιμένουν τους λυράρηδες, ακούγονται τα ποδοβολητά των αλόγων των Νιζάμηδων.

Οι Νιζάμηδες δε θέλουν να φύγουν. Τα παληκάρια τούς κατέβασαν από τα άλογα και τους στέλνουν πεζούς στο Καστέλλι. Και ενώ οι χαρές της Ρούσας συνεχίζονται, τα παληκάρια ετοιμάζονται για τα αναμενόμενα αντίποινα. Και για το λόγο αυτό στήνουν καρτέρι στα Καμαριανά αμπέλια.

Έρχονται οι Τούρκοι, αλλά τα παληκάρια τους εξοντώνουν και παίρνουν λάφυρα.

«Εκείνη τη στιγμή έγινε ένας σάλαγος απροσδόκητος. Ο Μαύρος μ' ένα πήδημα εβρέθηκε στ' άλογο του Όνμπαση. Πότε τον ξαρμάτωσε, πότε του έδεσε τα χέρια με σκοινί γύρω στο κορμί του; Σύγκαιρα κι άλλοι ακράτητοι έπεφταν απάνω στους άλλους καβαλάρηδες τους ξαρμάτωσαν τους έδεσαν

---

[8] Ο Πικραμένος, σ. 84

τους κατέβασαν από τ' άλογα και τους επρόσταξαν να γυρίσουν πίσω στο Καστέλι πεζοί. Εκείνοι έφυγαν πίσω φοβισμένοι σκουντουφλώντας στο σκοτάδι. Χαρές και πανηγύρια τα παλικάρια.

- Μπράβο κοπέλια! να ζήσει ο Μαύρος.

Τυχεροί είμαστε, είπε ο Αθανάσης, πόλεμο θέλαμε πόλεμος μας έβρηκε. Το λοιπόν φάτε και πιέτε γρήγορα να κάμετε δύναμη, γιατ' όπου νά ναι θα πλακώσουν οι Νιζάμηδες κι αυτοί θα νά ναι πολλοί. Φωνάξτε τον Κούβο να πάρει τ' αλόγατα να τραβήξει κατά τη Ροτόντα να μπει στο κάστρο μέσα να τα σιγουρέψει. Ετοιμάστε τα σακούλια σας, βάλετε παξιμάδι κι εγώ θα πάρω μια πανιέρα να σασε φέρω βραστό κρέας από τη χαροκοπιά. Θα πάμε να στέσομε καρτέρι στα Καμαριανά αμπέλια κατά τον πόρο του Στένακα. Δεν πρέπει να μασε φύγει κανείς. Θα πάρομε τ' άρματα και τ' αλόγατα να κατεβούμε ως τον ποταμό, ύστερα θα πάρομε μέσα να βγούμε στα Παπαδιανά. Από κεια Ροτόντα Σηρικάρι, Αερινό, να πεταχτούμε στον Άγιο Δίκιο, να περάσομε το Σέλινο. Ύστερα θα γυρίσομε κατά τον Ομαλό να πα να σμίξομε το Χατζή-Μιχάλη»[9].

Ο Μαύρος, που είχε αφοπλίσει τον αρχηγό των Νιζάμηδων και του πήρε το όπλο, πηγαίνει στο σπίτι του και στέλνει τα δυο μικρά αδέρφια στα Μαρεδιανά, στου σαντόλου τους.

Από το κυπαρίσσι του δρόμου κοιτάζει στο σπίτι του Ντελή-Γιωργάκη:

«Η μεγάλη κάμερα λάμπει από τα φώτα- τέσσερα πολυκάντηλα κρεμασμένα σταυρωτά από την οροφή ανάβουν όλα- την πλούσια τράπεζα τις φορεσιές των καλεσμένων. Ανάμεσα σ' όλους η Ρούσα φαίνεται σαν άγγελος. Κάθεται ανάμεσα στον αδερφό της και στην κουνιάδα της. Την έχει αντίκρυ του, τη βλέπει από τη μέση κι απάνω. Τ' ωραίο μπολκάκι της το πλούσιο στήθος της το γλυκό της πρόσωπο, μ' εκείνα τα καστανά τ' αμυγδαλωτά μάτια, το ζαχαρένιο στόμα. Τη βλέπει. Τα μάτια του θολώνουν, κάθε τόσο τα σκουπίζει να βλέπει καλύτερα. Δε φαίνεται ούτε χαρούμενη ούτε θλιμμένη. Τι να σκέπτεται; τον θυμάται τούτη τη στιγμή; Αχ! πόσο άσχημα έκαμε να μην ακούσει τον Αθανάση. Απόψε έπρεπε να την κλέψει. Το λέει μα σύγκαιρα ξυ-

---

[9] Ο Πικραμένος, σ. 91

[10] Ο Πικραμένος, σ. 96

πνούν μέσα του όλοι οι δισταγμοί του. Κι αν... κι αν... κι αν...; τι θά χει κερδίσει;»[10]

Νικημένος από τον Έρωτά του παίρνει το τουφέκι, σημαδεύει στο μέρος της καρδιάς της και τραβά τη σκαντάλη.

- «Την ώρα που την εκατεβάζανε στον Άδη ακούστηκαν μπαταριές στο χωριό, κι ύστερα φλόγες εξεφλόξισαν κι απλώσανε κατά την απάνω μεριά του χωριού»[11]. Ο Μαύρος έβαλε φωτιά στα λιόφυτα και στο σπίτι του. Ήταν πολύ πικραμένος. «Τίποτε μπλειο δεν του χρειαζόνταν»[12].

Ωστόσο το χωριό γέμισε από Νιζάμηδες που ψάχνανε να βρούνε τους φταίχτες «για ό,τι έγινε στα Καμαριανά αμπέλια. Έπιασαν ύποπτους, εδείρανε, εφυλακίσανε!»[13].

Το σύθρηνο ήταν μεγάλο. Για χρόνια έκλαιγαν τη Ρούσα. Ο Μαύρος δεν ξαναπάτησε στο χωριό. Ωστόσο ξέσπασε και η Επανάσταση του 1866.

Ο «Πικραμένος» είναι μια νουβέλα καλοδουλεμένη. Μας δείχνει συγγραφέα με αφηγηματική ικανότητα υψηλή. Η αφήγηση μάς συνεπαίρνει. Μας κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον από την αρχή έως το τέλος της ανάγνωσης. Η αφηγηματική ικανότητα της Αρτεμισίας Καψωμένου βοηθά να ψυχογραφούνται οι ήρωες, να ερμηνεύονται διάφορες καταστάσεις και να περιγράφονται πρόσωπα και χώροι.

Η συγγραφέας χειρίζεται καλά το λόγο. Ξέρει να επιλέγει τη λέξη που ταιριάζει. Αυτό δηλώνει άνθρωπο με πλούσια γλωσσικά αποθέματα.

Μέσα στο κείμενο που είναι γραμμένο σε νεοελληνικό λόγο έχουν τη θέση τους και λέξεις του Κρητικού ιδιώματος, αλλά και λέξεις ξένες. Βαρδάτσα (σ. 45), πανιόλο (σ. 37), ευγοράδα (σ. 37), κουζουλαμός (σ. 38), πορίτης (σ. 38), σκιας (σ. 40), ευγορολόησε (σ. 41), τεσλίμι (σ. 51), σύσηλο (σ. 58), κυπαρισσοβλασίδα (σ. 81), χαϊλάζης (σ. 87), ισάμπρι (σ. 86), αμπασιαδόροι (σ. 90), ντέβρι (σ. 90), νταμπήδες (σ. 96), σάντολος (σ. 96), εξεφλόξισε (σ. 98), θαμμή (σ. 98), κουμπεκλί (σ. 53), παντόνιαρε (σ. 67).

Οι διάλογοι, μέσα στο κείμενο όπου παρατίθενται, είναι ζωντανοί. Νιώ-

---

[11] Ο Πικραμένος, σ. 98

[12] Ο Πικραμένος, σ. 98

[13] Ο Πικραμένος, σ. 98

θεις σαν να έχεις τα πρόσωπα μπροστά σου και τα ακούς που διαλέγονται. Ο διάλογος είναι καθοριστικός για την εξέλιξη της πλοκής και δημιουργεί δραματικότητα. π.χ. (σ. 40), (σ. 59), (σ. 88)

Πολλά είναι επίσης τα λαογραφικά στοιχεία, που μπορεί κάποιος να αντλήσει από τον «Πικραμένο».

π.χ. Στις σελίδες 69-73. Η ζωή στο χωριό. Πώς περνούσαν, πώς διασκέδαζαν.

Τα όνειρα και η εξηγήτρια ονείρων η κυρά Τζανέττα η Αλεξάκενα.

Τα έθιμα του γάμου – χαρίσματα – χορός κ.λ.π.

Η κλεψιά της νύφης (σσ. 48-51).

Οι εργασίες των χωριανών (του Μαύρου). (σ. 63)

«Ερίχνονταν στη δουλειά να ξαλαφρώσει ο νους του. Οι πιο βαριές δουλειές των αγρών έρχονταν ελαφρές για τη δύναμή του και για τη φωτιά πού θελε να δαμάσει. Οι χωριανοί εθαύμαζαν να τον βλέπουν να ξεχερσώνει τόπους άγριους που δεν είχε μπει ποτέ η σκαλίδα, να γκρεμίζει πέτρες ριζιμιές θεόρατες! Ύστερα από την πρώτη τη χοντρή δουλειά έκανε το μαγλίνισμα που δεν ήταν λιγότερο κουραστικό. Να βωλοκοπήσει να ξεχαλικίσει να δετοσκάψει, ν' αυλακοχωρίσει να σαϊτοδέσει, να ξεροτοιχίσει πεζούλες να σιγουρέψει τα πάντα από βροχόνερα από ρυάκια. Όπου έγγιζαν τα χέρια του Μαύρου ο τόπος εγίνονταν μπαξές. Η περιουσία τους ήταν η πιο καλοδουλεμένη των Καλλεργιανών. Πού να δεις κλαδί άγριο ή βάτο σε χωράφι των Μαύρων, ή ξερότοιχο γκρεμισμένο ή δέτη τσιλασμένο! Όλα καθαρισμένα νοικοκυρεμένα, και τα νιόφυτα δεντρά αράδα αράδα γουρνιασμένα κοπρισμένα. Οι περαστικοί τα καμάρωναν και κουνούσαν την κεφαλή τους. «Πράμα δουλεμένο πράμα ζηλεμένο» έλεγαν»[14].

Η περιγραφή διάφορων χόρτων. «Για τους Καλλεργιανούς ο τόπος έβγαζε νόστιμα χόρτα κι οι κορφές πάνω στο χωριό κατά το Νοτιά, ως τη Σκάφη κι ως του Παπά την Τρύπα. Δεν εξέλειπαν από κει τα μυρωδάτα μάραθα, οι ακουρνοπόδοι, οι πετροφυλλιές, το μελισσόχορτο, τα χοχλυδάκια κι οι μανίτες ήταν εξαιρετικοί μεζέδες για τους στεργιμένους». (σ. 55)

Ο όρκος του Μαύρου. (σ. 58)

«-Δεν είμαι γω αδερφός σου, κυρά μου, μα θαν' είμαι σκλάβος σου σ'

[14] Ο Πικραμένος, σ. 63

όλη μου τη ζωή, όρκο σου μνόγω, είπε με θερμή φωνή». Τα τρυφερά λόγια του άρχοντα στην αρχόντισσα. σ. 60

Ανθολόγιο μαντινάδων – τραγουδιών

«Ο Πικραμένος» είναι και ένα μικρό ανθολόγιο μαντινάδων, τραγουδιών και μοιρολογιών.

Μηνάς μου κόρη κι έρχομαι μα είντα θα βάλω νά ρθω (σ. 42)
... πού ταν κολόνες στο ρηγόσπιτο... (σ. 53)
... που χάθη ρόδο κουμπεκλί απάνω στον ανθό του... (σ. 53)
Σκλάβος σου θα 'μια μάτια μου, σκλάβος σου θα 'μαι φως μου
Θα ρίξω τα μαλλάκια σου καδένα στο λαιμό μου. (σ. 60)

Σαν αρχινίζεις μια δουλειά όρτσα και μη φοβάσαι
παντόνιαρε τη νιότη σου και μην τηνε λυπάσαι. (σ. 67)
Ανάθεμά με αν έκαμα αγάπη με παράδες
παρά με το λυράκι μου και με τσι μαντινάδες. (σ. 70)

Μην τη θωρείς την αγαπώ με τα δικά σου μάτια·
με τα δικά μου να τη δεις και να γενείς κομμάτια. (σ. 83)

Ήθελα και να κάτεχα είντα χαρά θωρούνε
Εκείνοι που παντρεύονται χωρίς ν' αγαπηθούνε. (σ. 85)

Εσέ νταή μου πρέπει σου καρέκλα να καθίζεις,
και μια γαϊδουροκεφαλή να την ξετζαμπαδίζεις. (σ. 87)

Παιδιά κι είντα να γίνηκε η-γι-όμορφη της ρούγας
ωσάν το ρόδο εμύριζε κι έλαμπε σαν το κρίνο
κι ωσά μηλιά γλυκομηλιά επρέπιζε τη ρούγα. (σ. 98)

Πιτήδειο να το χτίσετε ψηλό να το σκεπάστε
να 'χει ταράτσες να 'χει αυλές λότζες και πάραθύρια... (σ. 98)

«Ο Πικραμένος» είναι μια νουβέλα δίσημη. Υπάρχει η έχθρητα Ελλήνων εναντίον Τούρκων και ο πόθος για τη Λευτεριά. Υπάρχει η έχθρητα Μαύρων εναντίον Καλλέργηδων για κοινωνική δικαιοσύνη.

Οι Κρήτες αγωνίζονται και για τα δυο.

Ο Πικραμένος είναι μια νουβέλα ρομαντική αλλά και ηρωική.

Ο αγώνας είναι δημέτωπος. Κοινωνικός και εθνικός. Αλλά πρωτίστως εθνικός.

Τα Καλλεργιανά έπαιξαν το ρόλο τους. Και αυτό το ξέρουμε και χάρη στην Αρτεμισία Χαριτάκη-Καψωμένου.

«- Πούναι σάλπιγγες, μωρέ κοπέλια; Φέρετε μωρέ βούκινα, φέρετε τρόμπα-μαρίνες να σαλπίσομε μωρέ, να ξυπνήσει η Κρήτη ν' αρπάξει τ' άρματα!... Μωρέ σ' αυτό τον τόπο δυο νοικοκύρηδες δε χωρούνε, πάει τελείωσε! Γή οι Τούρκοι γή εμείς! Δόξα σοι ο Θεός, κοπέλια, αναπιάνεται ο καινούργιος πόλεμος. Εμείς, μωρέ, οι Καλλεργιανοί, εβάλαμε απόψε το προζύμι!»[15]

Θα κλείσουμε την αναφορά μας στον *Πικραμένο* με τα λόγια ενος συμπολίτη μας:

«Συγκρίνοντας τα κείμενα αυτού του βιβλίου, γραμμένα πριν από αρκετά χρόνια, μ' ότι γράφεται σήμερα, δεν μπορούμε παρά να κάνουμε κάποιες διαπιστώσεις όχι και τόσο κολακευτικές για τους φιλόδοξους νέους λογοτέχνες μας. Γιατί σ' αντίθεση με την πολλή προχειρότητα, την άκοπη επιδίωξη της επιτυχίας και τον αυθορμητισμό που κυριαρχεί πολλές φορές, η Χαριτάκη μας δείχνει με μια σπάνια σε αυστηρότητα στάση και έναν κριτικό αυτοέλεγχο, πως η λογοτεχνία είναι μια πάρα πολύ σοβαρή υπόθεση που ενώ την κατέχει άρτια και την υπηρετεί με αφοσίωση δεν επιδιώκει να διαφημίσει τις ικανότητές της και να καταπλήξει τους αναγνώστες της, άσχετα αν αυτή η σεμνότητα και μετριοφροσύνη πιστεύουμε πως ζημίωσε και την ίδια και τον τόπο, που στερήθηκε από τις συγγραφικές της αρετές τόσα χρόνια.

... Η λογοτεχνία όμως προσφορά της Χαριτάκη ολοκληρώνεται αναμφισβήτητα στον «Πικραμένο» δραματική αναπαράσταση μιας σελίδας της κρητικής ιστορίας. Η περιγραφή του χώρου και του χρόνου και η ανάγλυφη παρουσίαση των προσώπων, προβάλλουν ολοζώντανα μέσα από το κείμενο. Ο γνήσιος κρητικός διάλογος, η αλλολοδιαδοχή και το ξετύλιγμα των γεγονότων και των καταστάσεων, κρατούν αδιάπτωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Η Χαριτάκη καταπιάνεται με το θέμα της ζωής και του θανάτου, του έρωτα και της λευτεριάς ακολουθώντας μια λογοτεχνική γραφή που ελάμπρυναν συγ-

---

[15] Ο Πικραμένος, σ. 95

γραφείς όπως ο Κονδυλάκης, ο Καζαντζάκης και ο Πρεβελάκης»[16].

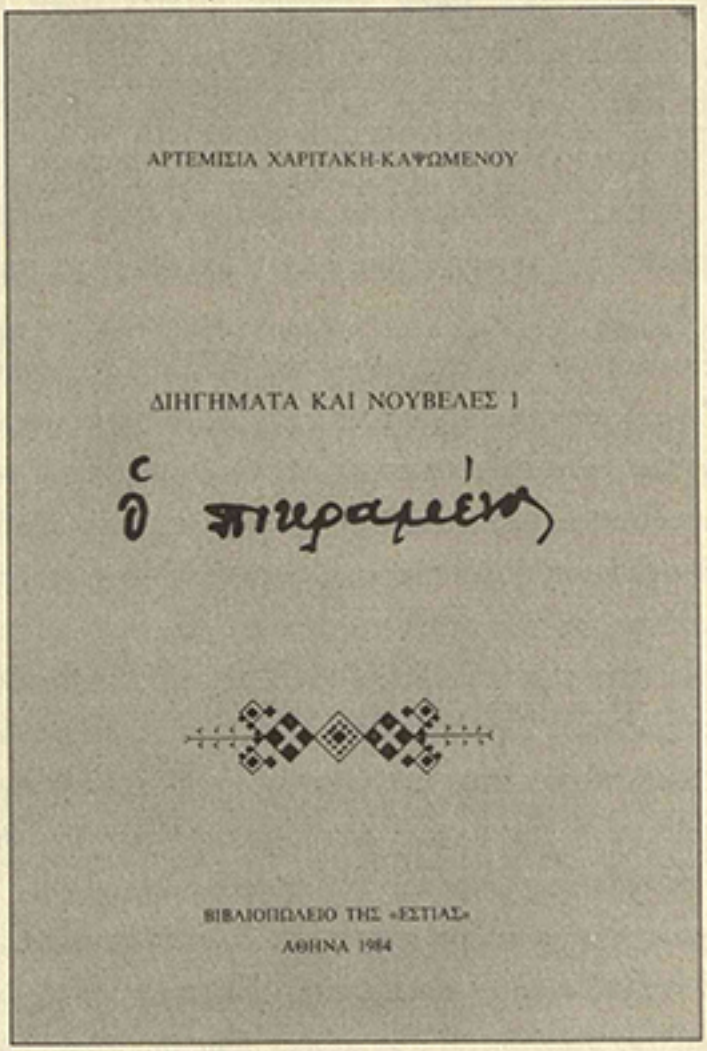

[16] Στρατής Παπαμανωλάκης, Χαν. Νέα, Μ. Πέμπτη 11 Απριλίου 1985 (Κριτική βιβλίου: Ο Πικραμένος. Διηγήματα της Αρτ. Χαριτάκη-Καψωμένου).
Για τον «Πικραμένο» δες και βιβλιοκρισία του ΑΠ. Γ. Παπαϊωάννου, στο περιοδ. «Φιλολογικά», τευχ. 9-10 Ιωάννινα, Γενάρης-Δεκέμβρης 1985, σσ. 99-103

ΝΙΚΟΣ ΚΟΚΟΒΛΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ. Ο ΠΑΤΡΙΩΤΗΣ*

Άνθρωποι σαν τον Γεώργιο Καψωμένο πρέπει να μνημονεύονται συχνά, για να μπορεί η δύστροπη σημερινή κοινωνία να δέχεται τις ευεργετικές επιδράσεις από την υποδειγματική ζωή τους. Όσοι τον γνώρισαν, θυμούνται και σήμερα με συγκίνηση το ήθος του, τον ευθύ χαρακτήρα του, τον αγώνα του για την καλυτέρευση της ζωής των καταφρονεμένων.

Ήταν ευκατάστατος, μα δεν προσπάθησε να τακτοποιήσει τα του εαυτού του. Ήθελε να βλέπει τους συνανθρώπους του ευτυχισμένους. Γι' αυτό και αγωνίζονταν για μια κοινωνία ανθρώπινη, με όλη τη σημασία της λέξης. Μια κοινωνία πρωτ' απ' όλα δημοκρατική, στην οποία θα βασιλεύει η αγάπη και η αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων, μια κοινωνία δίκαιη, χωρίς άγχος, φτώχεια και ανέχεια.

Για την ευόδωση αυτού του οράματός του δεν αρκούνταν μόνο στα λόγια και στην δεινή ρητορική του. Ίδρυσε το ΧΡΙΣΚΕ (Χριστιανικό Σοσιαλιστικό Κίνημα Ελλάδας) και ως πρόεδρός του συνεργαζόταν με άλλες οργανώσεις και κινήματα που είχαν παραπλήσια προγράμματα όπως το ΕΑΜ και ο «Δημοκρατικός Σύλλογος», που προεδρεύονταν από το συνταγματάρχη Γεώργιο Παπουτσάκη.

Θεωρεί πατριωτικό του χρέος την Αντίσταση κατά των Γερμανών κατακτητών και ανησυχεί πολύ βλέποντας τις προσπάθειες των Άγγλων να καλλιεργήσουν το διχασμό και να ανάψουν τον εμφύλιο πόλεμο μετά την απελευθέρωση. Συμμετέχει από τους πρώτους σε μια τριανταμελή «Επιτροπή Συμφιλίωσης», όπως ονομάστηκε, που εκλέκτηκε από πάνδημη συγκέντρωση και

---

* Διαβάστηκε στην εκδήλωση που οργάνωσε ο Δήμος Μουσούρων, στου Αλικιανού, στις 3-8-02, για να τιμηθεί η μνήμη του Γεωργίου, της Αρτεμισίας και του Δημήτρη Καψωμένου.

στην οποία μετείχαν παράγοντες διαφόρων κομματικών πεποιθήσεων και τάσεων, όπως ο Πιστολάκης, ο Μπακλατζής, ο Φούμης, ο Μελισσάκης, ο Χατζηαγγελής, ο Μουντάκης και άλλοι. Και έτρεχε σαν πυροσβέστης όπου παρουσιάζονταν προστριβές. Και περιέτρεχε τα χωριά ενισχύοντας το κίνημα συμφιλίωσης με συγκεντρώσεις, συλλογή υπογραφών, εκλογή επιτροπών ομαλότητας.

Όλο το 1946 - που στην υπόλοιπη Ελλάδα μαίνονταν οι εμφύλιες συγκρούσεις - στην Κρήτη διατηρούνταν η ομαλότητα. Το Λαϊκό κόμμα, που κυβερνούσε μετά τις εκλογές του Μάρτη του 1946, ακολουθώντας τις εντολές των Άγγλων πάσχιζε να συνδαυλίσει την εμφύλια σύρραξη και στο νησί μας, μα δεν τα κατάφερνε.

Στην Κρήτη δεν είχε λαϊκό υπόβαθρο και δεν μπορούσε να επιβάλει το διχασμό. Η ανάπτυξη του Κινήματος Συμφιλίωσης εμπόδιζε αυτή την εξέλιξη.

Το ΧΡΙΣΚΕ, το ΕΑΜ και ο «Δημοκρατικός Σύλλογος» αγωνίζονται να μην επεκταθεί ο εμφύλιος στην Κρήτη. Ο κίνδυνος επέκτασης έγινε φανερός όταν ο Σοφοκλής Βενιζέλος μπήκε στην κυβέρνηση των «επτά» αρχηγών το Γενάρη του 1947. Το κόμμα των Βενιζελικών Φιλελευθέρων υπήρχε κίνδυνος να υιοθετήσει την τακτική του διχασμού και του εμφύλιου, όπως και έγινε.

Το Φλεβάρη (του '47), όταν ο Σοφοκλής Βενιζέλος ως αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης των «επτά» επισκέφτηκε τα Χανιά, μια αντιπροσωπεία από το ΧΡΙΣΚΕ, το ΕΑΜ και το «Δημοκρατικό Σύλλογο» τον επισκέφτηκε και του πρότεινε «να βρούμε τρόπο να μην επεκταθεί η εμφύλιο αιματοχυσία στο νησί». Εκείνος όμως αρνήθηκε... και η συνέχεια είναι γνωστή.

Αυτός με λίγα λόγια ήταν ο Γεώργιος Καψωμένος: Πανταχού παρών όπου τον καλούσε το καθήκον για το καλό του λαού και του τόπου.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΞΕΝΙΑ ΠΟΛΙΣ

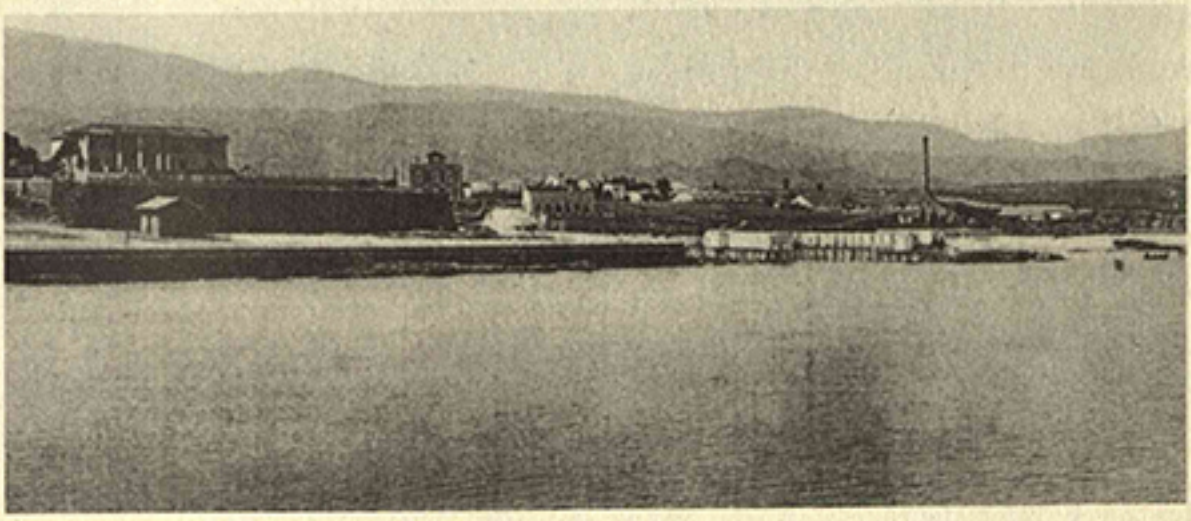

Χανιά 1905 :
Άποψη της ΒΔ παραλιακής ζώνης. Τοπανάς, πλατεία Λουμπάνσκι. Οθραϊκα μνήματα ΑΒΕΑ

Μια παλιά καρτ ποστάλ ήταν πάλι η αφορμή για ένα νοσταλγικό ταξίδι στα παλιά Χανιά. Μια παλιά καρτ ποστάλ που μου βρήκε ένας φίλος[1] και που συμπλήρωσε μέσα μου ένα κενό από το πάζλ που κομμάτι κομμάτι χτίζω στο μυαλό μου, χρόνια τώρα: Η αγαπημένη μορφή της γενέθλιας πόλης, πριν ακόμα η «αξιοποίηση» του μπετόν τη σημαδέψει ανεπανόρθωτα. Ένα παλίμψηστο είναι τούτη δω η γωνιά της Μεσογείου, σβήνουμε τα παλιά και γράφουμε τα καινούρια, μόνο που δε θέλουμε ή δεν μπορούμε να τα σβήσουμε ολότελα και κείνα αφήνουν τα χνάρι τους χαραγμένο, για να μπορεί ο κάθε υποψιασμένος εραστής της να τα ξαναδιαβάσει. Έτσι έγινε και γίνεται με το Ξενία, έτσι θα γίνει και με την ΑΒΕΑ. Τι θα πρέπει να γκρεμιστεί και τι να μείνει; Και ποιος δικαιούται ν' αποφασίζει;

---

[1] Ο αρχιτέκτων Φίλιππος Τσαγάκης

Στην καρτ ποστάλ του 1905 φαίνεται το ΒΔ άκρο της τότε πόλης: Η μπαρουταποθήκη του Τοπανά, ο προμαχώνας Gritti μ' ένα ογκώδες κτήριο πάνω του, από κάτω ο μόλος (τότε πλατεία Λουμπάνσκι) τα αρχοντικά Πρέβε και Γαροφαλλάκη (χωρίς όμως τον όροφο που προστέθηκε αργότερα[2]) και τέλος η ΑΒΕΑ και η περιοχή του Εβραϊκού κοιμητηρίου. Τα μικρά κτίσματα πάνω στη θάλασσα, ήταν «μπάνια» λουτήρες, χωριστά για άντρες και γυναίκες, όπως ήταν και στη Χαλέπα (Μπάνια) και στο Κούμ Καπί (Φάληρο). Το «άγνωστο» οικοδόμημα που κατείχε τη θέση του Ξενία, ήταν ένα ακόμα στρατιωτικό κτήριο, απ' αυτά που χτίστηκαν μαζί με τους «Κουλέδες» στα τέλη της έβδομης δεκαετίας του 19ου αιώνα, για να στεγάσει τον πολυάριθμο Τουρκικό στρατό πού 'χε σταλεί για να καθυποτάξει τους ντόπιους. Ο αριθμός αυτών των κτιρίων που χτίστηκαν μέχρι το 1898 στην περιοχή των Χανίων και της Σούδας, συμπεριλαμβανομένων και των παλιότερων Βενετσιάνικων που χρησιμοποιούνταν ακόμη, φτάνει τα 15! Άλλα ήταν στρατώνες (στρατού ή χωροφυλακής) άλλα διοικητήρια, φυλακές, στρατιωτικά νοσοκομεία κ.τ.λ.[3] Τα περισσότερα σώζονται μέχρι σήμερα. Ήταν κτίσματα εντυπωσιακά, συνήθως διώροφα, σε ρυθμό Οθωμανικού νεοκλασικισμού. Μετά το τέλος της Τουρκικής κατοχής, χρησιμοποιήθηκαν από τα διεθνή στρατεύματα ή την Κρητική Χωροφυλακή, όπως έγινε με το προαναφερόμενο οικοδόμημα.

Το ίδιο κτήριο φαίνεται πιο καθαρά σε δύο φωτογραφίες του Περικλή Διαμαντόπουλου, που δημοσιεύτηκαν στο δυσεύρετο λεύκωμα « Η Κρήτη στις αρχές του αιώνα» που εξέδωσε ο φιλολογικός σύλλογος «Χρυσόστομος»[4].

Στην πρώτη (σελ. 123) αποθανατίζεται ένα τμήμα Κρητικής Χωροφυλακής όπως λέει και η λεζάντα και όπως φανερώνει το εθνόσημο με την επι-

---

[2] Το σπίτι χτίστηκε ισόγειο το 1905 ενώ ο όροφος με το θαυμάσιο εξώστη, ολοκληρώθηκε το 1935 (Αιμ. Κλάδου Μπλέτσα «Τα Χανιά έξω απ' τα τείχη»)

[3] Αναφέρω ενδεικτικά : Ιταλικοί στρατώνες (Ζωμπανάκη), Γαλλικός στρατώνας (1ο Γυμνάσιο), «Παλάτι» στο Καστέλλι (πρώην έδρα V Μεραρχίας), παλιές φυλακές στο Καστέλλι, «Κισλάς» μετέπειτα «Γαλαρία» στον Κατσαμπά, Γαλλικός στρατώνας στη Σούδα (και παράρτημά του) στο Ναύσταθμο, στρατιωτικό Νοσοκομείο στα Χανιά (μετέπειτα Διοικητήριο – Δικαστήρια), σχολή Χωροφυλακής στο Τζετζαίρ κολού (καταστράφηκε το Β΄ Παγκ. Πόλεμο) κ.τ.λ. Επίσης σε κάποια χωριά της υπαίθρου όπου καταστράφηκαν από τους επαναστάτες το 1898 π.χ. Βάμος (Σεράγια), Αγιά, Κάντανος, Καστέλλι Κισσάμου κ.τ.λ.

[4] «Η Κρήτη στις αρχές του αιώνα μας» εκδ. Υπ. Πολιτισμού – Φιλ. Συλ. «Ο Χρυσόστομος» Αθήνα 1988 σελ. 123,150



Κρητική Χωροφυλακή

γραφή «Κρητική Χωροφυλακή» πάνω από την είσοδο. Το κτήριο είναι διώροφο με πέτρινο ισόγειο και ξύλινο τον όροφο που προβάλλεται στην πρόσοψη μ'ενα διπλό σαχνισί το οποίο πατάει σε πεσσούς. Η μορφή αυτή απ' οσο ξέρω δεν συναντιέται αλλού στη πόλη.

Στην άλλη (σελ 150) φαίνεται το ίδιο κτίσμα από ανατολικά (αρχή της σημερινής οδού Θεοτοκοπούλου) δίπλα στο ρήγμα που έγινε στη θέση της πύλης San Salvatore.

Μπροστά στέκονται Έλληνες αξιωματικοί εκπαιδευτές της Κρητικής Πολιτοφυλακής, στην οποία φαίνεται είχε μεταβιβαστεί το κτήριο[5], τους οποίους συνοδεύει ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, πρόεδρος της Κρητικής Βουλής και πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας[6]

Στον τοίχο που περιβάλλει το κτίσμα, όπως και πίσω από τους αξιωματικούς, βρίσκονται οι εκπαιδευόμενοι οπλίτες. Απ' αυτή τη μεριά φαίνεται πάλι ο όγκος του κτιρίου με το διπλό σαχνισί και η προσπάθεια του (Οθωμανού;) αρχιμάστορα, να μην κατασκευάσει έναν ακαλαίσθητο κτιριακό όγκο αλλά να ποικίλει την όψη με ένα παιχνίδισμα, ένα κυματισμό που προσθέτει χά-

---

[5] Για την Κρ. Πολιτοφυλακή βλ. Ζαχ. Σημαντηράκη «Η ίδρυση της Κρ. Πολιτοφυλακής», Ελλωτία 1998

[6] Αν. Μιχελιδάκης Πρόεδρος της Κρητ. Βουλής και πρωθυπουργός της Κρήτ. Πολιτείας (1844-1923). Αντίπαλος του Ε. Βενιζέλου, αλλά επίσης σημαντική προσωπικότητα



Έλληνες αξιωματικοί εκπαιδευτές της κρητικής πολιτοφυλακής συνοδευόμενοι από τον Αντώνιο Μιχελιδάκη, πρόεδρο της Κρητικής Βουλής

ρη και ελαφρότητα στην αυστηρή συμμετρία του. Την εποχή αυτή προτιμούσαν το ξύλο στην κατασκευή των οροφών, γιατί είναι ελαφρότερο και αντέχει πολύ περισσότερο στις σεισμικές καταπονήσεις.

Ο Giuseppe Gerola που περιόδευσε την Κρήτη στα 1902-1903, μας άφησε δύο φωτογραφίες της πίσω όψης του κτιρίου απ' τη μεριά της τάφρου, που όμως δεν είναι πολύ καθαρές[7]

Η μία (αριθμός 274) δείχνει τη δυτική cortina, την τάφρο και το προμαχώνα Gritti, πάνω στον οποίο διακρίνεται το οικοδόμημα του στρατώνα και κάποια άλλα μικρότερα.

Η άλλη (αριθμός 276) δείχνει τη χαμηλή πλατεία (piazza bassa) του προμαχώνα, που έχει ενσωματώσει μια παλιότερη κατασκευή, ενώ στον τοίχο διακρίνεται πακτωμένος μαρμάρινος σταυρός και τέσσερα βόλια.

Πάνω σ'αυτά, που σώζονται και σήμερα, πατάει ο νότιος τοίχος του στρατώνα, του οποίου φαίνονται δύο παράθυρα. Ο Gerola αναφέρει την ύπαρξη μιας τουρκικής οικίας πάνω απ'τη στοά που οδηγεί σ'αυτό το χώρο, χωρίς να γράφει τίποτα άλλο για το στρατώνα ή τα εξαρτήματά του.

Το παραπέτο και η εσωτερικές κατασκευές του προμαχώνα σώζονταν

---

[7] G. Gerola : Monumenti Veneti nel izola di Creta τομ. ½ σελ. 466 – 468

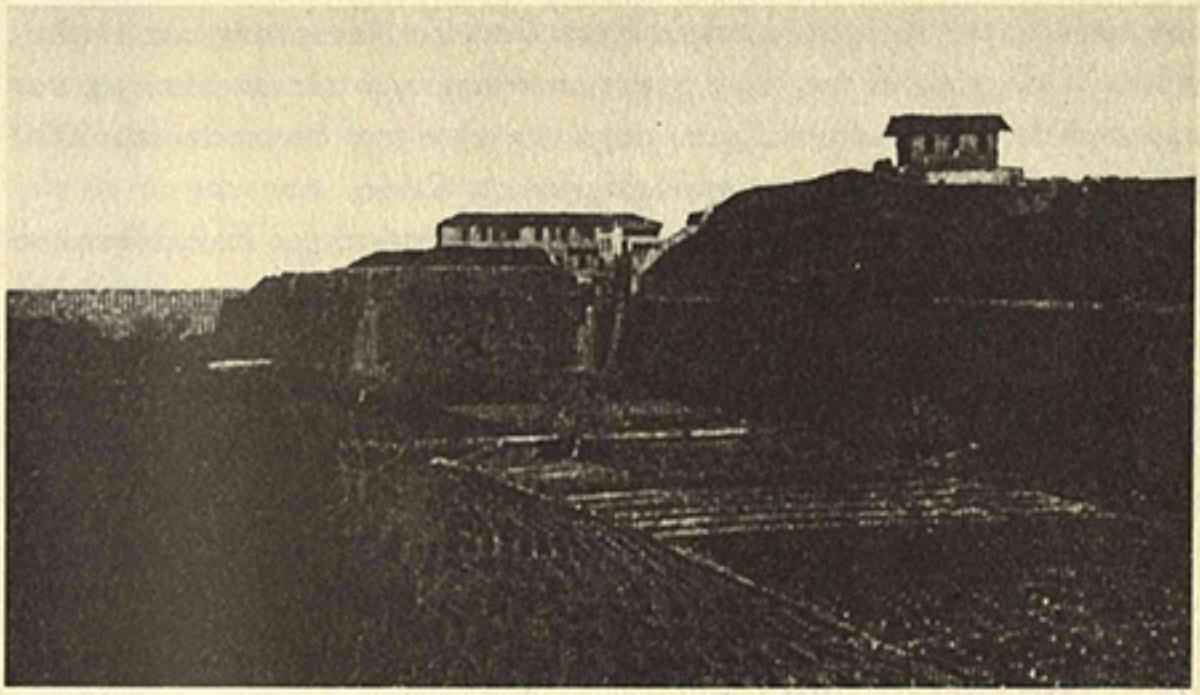

Δυτική άποψη του προμαχώνα Gritti

σε καλύτερη κατάσταση την εποχή εκείνη, με εξαίρεση τη βορειοδυτική γωνία που αναστηλώθηκε όταν χτίστηκε το Ξενία. Με μια διαφορά όμως: Σ' αυτήν τη γωνία υπήρχε κυκλική σκοπιά-παρατηρητήριο, όπως δείχνουν οι παλιοί χάρτες και γκραβούρες ένα στοιχείο που παραλείφτηκε τελικά από την

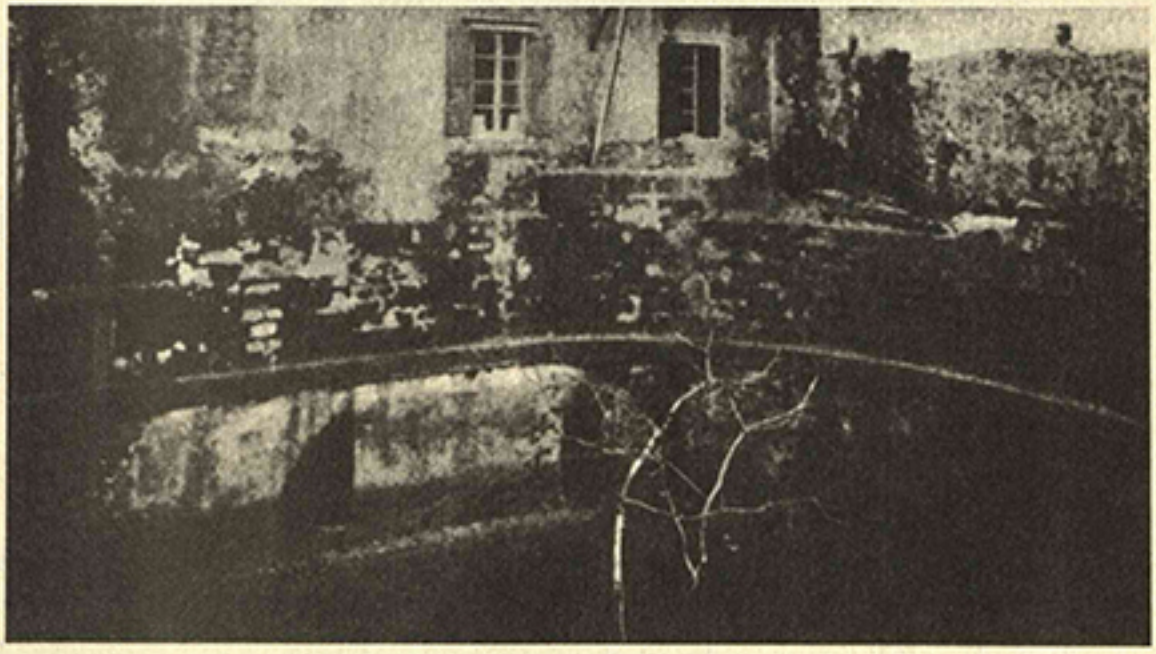

Η Piazza Bassa του προμαχώνα Gritti. Διακρίνεται ο μαρμάρινος σταυρός.

«αναστήλωση».[8] Έκτοτε το κτήριο έμεινε στην ίδια κατάσταση, και αν αληθεύει μια πληροφορία που έχω, χρησιμοποιήθηκε για κάποιο διάστημα σαν σχολείο. Μισοερηπωμένο σωζόταν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950 οπότε κατεδαφίστηκε για την ανοικοδόμηση του Ξενία.

Η δεκαετία του '60 που σημαδεύτηκε με την πλήρη επικράτηση του μοντερνισμού σ' όλους τους τομείς της τέχνης,[9] μας κληροδότησε στα Χανιά εκτός των άλλων και δύο σημαντικά «τουριστικά» έργα: το λιμενικό περίπτερο στη θέση του γκρεμισμένου τελωνείου και το Ξενία. Το τελευταίο, έργο του ΕΟΤ (με τη συμβολή του Άρη Κωνσταντινίδη) χαρακτηριστικό για την εποχή του, ήταν το πρώτο μεγάλο ξενοδοχείο του νέου ρυθμού που χτίστηκε στα Χανιά. Συνδέθηκε με τις προσδοκίες των Χανιωτών της εποχής για τουριστική ανάπτυξη και λειτούργησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90. Φρονώ ότι η κατεδάφισή του (αν κι έχει αποφασιστεί) δεν είναι η καλύτερη λύση για τον συγκεκριμένο χώρο. Με εξαίρεση τα μαγειρεία (που πρέπει οπωσδήποτε να κατεδαφιστούν γιατί πήραν τη θέση σημαντικών στοιχείων του προμαχώ-



Ο χώρος του Ξενία και η «πύλη» επικοινωνίας με την πισίνα. Αρχές δεκαετίας του '70.

[8] Τότε επισκευάστηκαν κι άλλα ετοιμόρροπα μέρη του προμαχώνα και παράλληλα ανοίχτηκε η «πύλη» που ενώνει το χώρο του Ξενία με την πισίνα στη θάλασσα.

[9] Ο μοντερνισμός στην αρχιτεκτονική (όπως και στις άλλες τέχνες) ξεκίνησε στις αρχές του 20ου αιώνα (Bauhaus). Καθιερώθηκε κυρίως στα αστικά κέντρα τη δεκαετία του '30. Η δεκαετία του 1960 με την αισυνδοξία και την αναπτυξιακή προοπτική που την χαρακτηρίζει, εκφράστηκε αρχιτεκτονικά με την απόλυτη επικράτηση του ώριμου πια μοντερνισμού. ενώνει το χώρο του Ξενία με την πισίνα στη θάλασσα.

να και προκειμένου αυτός ν' αποκατασταθεί) το ξενοδοχείο δεν κατέστρεψε κάτι σημαντικό από τις οχυρώσεις στις οποίες εδράζεται. Ούτε ο όγκος του είναι καταλυτικός για το χώρο παρόλο που μπορεί λίγο να μαζευτεί, ειδικά αν φύγουν τα μαγειρεία. Άλλωστε έλαβε τη θέση ενός επίσης ογκώδους κτιρίου όπως είδαμε. Η αρχιτεκτονική του, δεν είναι δυνατόν να συγχέεται με τα παραδοσιακά γειτονικά του κτήρια, πράγμα που θα ήταν άστοχο. Αποτελεί δε σχετικά καλό δείγμα ξενοδοχείου της περιόδου 1950-1960 και έπαιξε το ρόλο του ως χώρος, στα πολιτιστικά δρώμενα της πόλης. Αυτά όμως είναι αρμοδιότητες που αφορούν άλλους. Εγώ θα εξακολουθώ να συγκινούμαι και να ψάχνω γωνιές, όψεις και κτίσματα, χαμένα ή διατηρημένα, στολίδια της ιστορίας σε μια πόλη από αιώνες «ξενία» αλλά και τόσο οικεία μαζί!

Υ.Γ. Τα τελευταία χρόνια κυκλοφόρησε μεγάλος αριθμός εκδόσεων που περιλαμβάνουν παλιές φωτογραφίες ή εικόνες των Χανίων. Ίσως λείπει ένα συνθετικό έργο που να τις περιλαμβάνει αν είναι δυνατόν όλες, και να τις αντιπαραβάλλει με το σήμερα. Αυτό που σίγουρα λείπει, ελπίζω όχι για πολλά χρόνια, είναι ένα φωτογραφικό μουσείο για τον τόπο και τους ανθρώπους του. Υπάρχει τόσο πολύ υλικό...

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Β. ΒΕΖΟΝΙΑΡΑΚΗΣ

Η ΟΥΡΑΝΟΓΝΩΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Υπάρχουν ποιητές και πεζογράφοι που έχουν καλή επαφή με τον ουρανό και οι αναφορές τους σ' αυτόν είναι σωστές και ακριβείς.

Υπάρχουν άλλοι που θα ήθελαν να έχουν καλή επαφή, έχουν όμως μέτρια και οι αναφορές τους είναι λάθος.

Παράδειγμα καλής επαφής πρώτος – πρώτος ο Όμηρος (ΟΔΥΣΣΕΙΑ ε270 και εξής). Ο Όμηρος ξέρει τον κύκλο των αειφανών, ξέρει ότι οι αστερισμοί του κύκλου χαμηλώνουν προς τη θάλασσα, ακουμπάνε μόλις και πάλι υψώνονται... στεγνοί: Η Άρκτος «*αυτού στρέφεται*» (εννοεί περί τον Πόλο), και «*άμμορός εστί λοετρών Ωκεανοίο*» – είναι άμοιρη των λουτρών του Ωκεανού. Ξέρει ο Όμηρος την «*Πληϊάδα*», δηλ. την Πούλια που σημειωτέον μαγνητίζει το βλέμμα όλων μετά απ' αυτόν: του Ευριπίδη, του Παπαδιαμάντη, του Ελύτη και τόσων άλλων. Ξέρει τον Βοώτην – αυτό είναι και σήμερα το όνομά του – τον «*οψέ δύοντα*» όπως σωστά λέει. Και γιατί είναι «*οψέ δύων*», ο Βοώτης; Διότι είναι κοντά στον κύκλο των αειφανών, οπότε και οψέ δύει και λίγο μένει στο... λουτρό του Ωκεανού!

Φαντάζεται ο Όμηρος ότι η Άρκτος «*δοκεύει των Ωρίωνα*» δηλ. καραδοκεί να τον πιάσει. Αυτό θα ήταν ακατανόητο αν η Άρκτος ήταν μόνο η ουρά της, όπως νομίζει ο απλός παρατηρητής. Αν όμως δούμε την Άρκτο ολόκληρη, δούμε και τα αμυδρά αστέρια της μαζί με τα γνωστά λαμπερά, τότε αυτή παριστάνεται τεράστια, με το κεφάλι χαμηλωμένο, σαν να καραδοκεί πράγματι να πιάσει τον Ωρίωνα ο οποίος πλέον είναι κοντά της και έτσι η όλη περιγραφή του Ομήρου γίνεται απόλυτα ακριβής.

Αφήνομε βιαστικά τον Ευριπίδη που αγαπά την «*επτάπορον Πλειάδα*» και βάζει τον Αγαμέμνονα, την ώρα της αγωνίας του, να πιάνεται από τον λαμπρό Σείριο (ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΕΝ ΑΥΛΙΔΙ, στ. 7-8).

Αφήνομε από τους νεότερους συγγραφείς τον Ηλ. Βενέζη, ο οποίος την ώρα της αγωνίας του επίσης, την ώρα που περιμένει να δει αν θα διαλεχτεί για εκτέλεση ή όχι, γαντζώνεται και αυτός από τον ίδιο αστέρα, τον Σείριο. (ΤΟ ΝΟΥΜΕΡΟ 31328). Ήταν φθινόπωρο, ο Σείριος ήταν στον ουρανό· οι αναφορές σωστές.

Αφήνομε τον Αγγ. Τερζάκη, που όταν ζωγραφίζει σκηνές με περιπάτους νέων μέσα στην καλοκαιρινή νύχτα, (ΤΑΞΙΔΙ ΜΕ ΤΟΝ ΕΣΠΕΡΟ), δεν παραλείπει να βάλει στην κορυφή της εικόνας να «*βλεφαρίζει ο Βέγας*» και σωστά πράττει, αφού αυτός ο αστέρας της Λύρας είναι που δεσπόζει στο θερινό ουρανό γύρω στα μεσάνυχτα και τον χρωματίζει.

Αφήνομε πολλούς άλλους, για να κλείσομε τον πρόλογο με ένα παράδειγμα κακής επαφής με τον ουρανό, που οδηγεί βέβαια και σε λάθος αναφορές. Είναι μέγα ποιητικό ανάστημα, γι' αυτό και δεν φοβάται αν του πούμε κάποιο μικρό αρνητικό: ο Γιώργος Σεφέρης. Διαβάζομε στο ποίημά του ΕΛΕΝΗ πως το φεγγάρι αναδύθηκε απ' το πέλαγο σαν Αφροδίτη και ότι σκέπασε τα άστρα του Τοξότη. Πολύ ωραία ως εδώ και πολύ σωστό το «*σκέπασε τ' άστρα Τοξότη*», αφού η Σελήνη είναι κοντά και φωτεινή ενώ τα άστρα του Τοξότη είναι μακριά και αμυδρότερα, άρα τα σκεπάζει διασχίζοντάς τα (οπτικά). Το λάθος αρχίζει αμέσως μετά, όταν ο ποιητής φαντάζεται πως το φεγγάρι «*τώρα πάει να βρει την καρδιά του Σκορπιού*», ενώ το ακριβές είναι ότι στην καρδιά του Σκορπιού – στον αστέρα Αντάρη – ήταν πριν από τρεις μέρες περίπου· κι αν τώρα κάπου πάει, πάει βέβαια προς τον Αιγόκερω κι όχι ανάποδα προς το Σκορπιό. Αυτό που τον ξεγέλασε είναι ότι, αν πρόχειρα παρατηρήσομε την πορεία της Σελήνης, βλέπομε την «*24ωρη*» κίνησή της προς τη Δύση, ενώ αν δούμε προσεκτικά και διακρίνομε τη μηνιαία κίνησή της επάνω στους ζωδιακούς αστερισμούς, θα δούμε ότι βαδίζει όλο και ανατολικότερα σκεπάζοντας τους αστερισμούς διαδοχικά, δυο 24ωρα περίπου τον καθένα. Αυτή είναι και η λεγόμενη από τους αστρονόμους «*ορθή φορά*» και της Σελήνης και του Ήλιου και όλων των πλανητών.

Στο ποίημά του ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ο ποιητής μάς αποζημιώνει. Αφού στην αρχή μας τρομάζει λίγο ότι δεν του αρέσουν οι νύχτες με φεγγάρι, στη συνέχεια μας καθηλώνει ότι προτιμά νύχτες με αστροφεγγιά, γιατί «*το αλφαβητάρι των άστρων... πιο καθαρά μπορείς να το διαβάσεις... και να συλλαβίζεις άλλα νοήματα κι άλλες ελπίδες*». Πιο κάτω, τη δύσθυμη

δήλωση, ότι δεν του αρέσουν οι νύχτες με φεγγάρι, την αποδυναμώνει τελείως με το έξοχο: «σιωπές αγαπημένες της Σελήνης», όπως μεταφράζει το «amica silentia lunae» του Βιργιλιου. Με όλα αυτά του συγχωρούμε τελείως το ότι βάζει τη Σελήνη να περπατά ανάποδα και κλείνομε την ιερόσυλη κριτική, μαζί και τον πρόλογό μας.

Ερχόμαστε στον σήμερα τιμώμενο συγγραφέα και μεγάλο πεζό ποιητή – αν επιτρέπεται η έκφραση – τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

Είναι αλήθεια πως όταν ακούμε το όνομα του Παπαδιαμάντη, το πιο πιθανό είναι να μας έρθει στο νου ένας άνθρωπος που ψάλλει σ' ένα ερημοκλήσι, αφού προηγουμένως έχει κοιτάξει «μετ' έρωτος την φύσιν» τριγύρω (ΛΑΜΠΡΙΑΤΙΚΟΣ ΨΑΛΤΗΣ).

Μετά την ακολουθία δέχεται περιποιήσεις, καφέ κ.λ.π., από φιλεόρτους γραίας ευσεβείς «αίτινες υπήρξαν το πάλαι». Εάν υπάρχουν ποιμένες με ψητά και «οκταόκαδον φλάσκαν» πλήρη οίνου μοσχάτου, ο οποίος είναι «όλο άρωμα και πτήσις και αφρός», δεκτό και αυτό. Ακόμα αν θέλετε να έχει ο ευσεβής πανηγυριστής και κάποιες ερωτικές συμπάθειες, σεμνές και αθώες, άσχετες με τους «κυνέρωτας» του κόσμου, συμπάθειες που ο ίδιος ονομάζει «πάθη», τα οποία τον βασανίζουν και από τα οποία «ελαυνόμενος... είχεν αναβεί και πάλι εις το βουνόν... την νύκτα εκείνην...» (ΦΑΡΜΑΚΟΛΥΤΡΙΑ), δεκτό κι αυτό.

Αλλά ο Παπαδιαμάντης ουρανοσκόπος και ουρανογράφος και αστρολάτρης δεν μας έρχεται στο μυαλό, σε πρώτο επίπεδο τουλάχιστον. Κι όμως την είχε κι αυτή την πλευρά. Ο ουρανός πάνω απ' το κεφάλι μας είναι κι αυτός μέρος της φύσεως όπως κι αυτά που είναι γύρω μας και κάτω απ' τα πόδια μας. Είναι κι αυτός «σπίτι» μας..., και μάλιστα όχι κατώτερο ή στενότερο... Κι αφού ο Παπαδιαμάντης «μετ' έρωτος περιγράφει την φύσιν» και το θεωρεί αυτό ως μια από τις βασικές του λειτουργίες στη ζωή, δεν μπορεί να αφήσει αυτό το κομμάτι της φύσης απ' έξω. Τον βλέπει μάλιστα με δέος, με σεβασμό και με «ρέμβη», με βλέμμα πιο φορτισμένο και μαγεμένο παρά όταν βλέπει τα κάλλη της επίγειας φύσης. Τον βλέπει με την αίσθηση ότι πλησιάζει το άπειρο και το αιώνιο, «τους κόλπους του αγνώστου και του μυστηρίου».

Σας διαβάζω: «Ο Μάνος του Κορωνιού... έστρωνε συνήθως την κάπα επάνω στην πλώρη της βάρκας και εκοιμάτο χορευτόν και νανουρισμένον

ύπνον, τρεις σπιθαμές υψηλότερ' απ' το κύμα, θεωρών τα άστρα και μελετών των Πούλιαν και όλα τα μυστήρια του ουρανού...» (ΑΝΘΟΣ ΤΟΥ ΓΙΑΛΟΥ). Παρακάτω, *«Ησθάνετο επιθυμίαν... να πλεύσει τα μεσάνυχτα, διακόπτων τον μακάριον ύπνον του και τους ρεμβασμούς προς τ' άστρα και την Πούλιαν...»* (ΑΝΘΟΣ ΤΟΥ ΓΙΑΛΟΥ επίσης).

Αλλά και ο Λίμπος, στο ίδιο διήγημα, *«εκάθητο όλην την νύχτα, αγρυπνών, σιμά εις το παράθυρόν του, βλέπων προς την θάλασσαν και πότε εδιάβαζε τα βιβλία του και πότε ερέμβαζε προς τα άστρα και προς τα κύματα»*. Προσέχομε το ρεμβάζω που συχνά χρησιμοποιείται και το οποίο βέβαια δεν σημαίνει απλά κοιτάζω, αλλά κοιτάζω με ευχαρίστηση, με απόλαυση, παραδομένος στη μαγεία.

Προσέχομε επίσης την Πούλια που σχεδόν ποτέ δεν λείπει από τους ουρανούς του Παπαδιαμάντη και οι οποίοι, σημειωτέον, είναι κατά κανόνα χειμερινοί.

Λόγω Χριστουγέννων ίσως, λόγω της συχνά μεγαλύτερης διαύγειας της ατμόσφαιράς μας το χειμώνα; Λόγω του ότι ο ουρανός του χειμώνα είναι, για πολλούς παρατηρητές, πλουσιότερος και ομορφότερος; Άγνωστο. Είχε λοιπόν αδυναμία ο Παπαδιαμάντης στην Πούλια, όπως και ο Ευριπίδης στην *«επτάπορον Πλειάδα»* και ο Ελύτης στην Πούλια που 'χει εφτά παιδιά, με τη Μάγια την αστραφτερή να ξεχωρίζει. Είναι νομίζομε κατανοητή η συμπάθειά τους, καθώς η Πούλια δεν είναι μεγάλη και φανταχτερή, ούτε τα άστρα της είναι οπτικά μεγάλα, είναι όμως σπινθηροβόλα και βουτηγμένα όλα σε μια φωτεινή αχλύ, σε ένα συννεφάκι που είναι δικό της και όχι της δικής μας ατμόσφαιρας, κάτι σαν αστερόσκονη μέσα στην οποία γνωρίζομε ότι και σήμερα γεννιούνται νέοι αστέρες.

Είναι κάτι σαν λίκνο νεογέννητων αστέρων, με τροχιά που – όπως περιγράφει σωστά ο Παπαδιαμάντης – περνά σχεδόν από το Ζενίθ για το γεωγραφικό μας πλάτος. Έτσι είναι φυσικό να τραβήξει την προσοχή των λεπταίσθητων ανθρώπων και του Παπαδιαμάντη βεβαίως, που θα την έβλεπε ίσως σαν ένα μικρό διακριτικό και ακριβό κόσμημα του ουρανού, συμφωνώντας σ' αυτό και με το δημοτικό τραγούδι που βρίσκει πως *«απ' όλα τ' άστρια τ' ουρανού, βασίλισσά 'ναι η Πούλια»*.

Προχωρούμε σε δυο – τρεις ακόμα εικόνες του ουρανού ζωγραφισμένες με την τέχνη του Παπαδιαμάντη, για να δούμε και την ορθότητα των περι-

γραφών, αλλά και το αίσθημα που συνοδεύει τη ματιά του, το πνεύμα με το οποίο ο Παπαδιαμάντης *«αναβλέπει εκεί επάνω»*.

«Αίθριος ουρανός... Η Σελήνη ήτο εις το πρώτον τέταρτον και είχε δύσει προ πολλού. Τα άστρα έτρεμαν εις το στερέωμα, η Πούλια εμεσουράνει, ο γαλαξίας έζωνε τον ουρανόν. Ο Πήχυς και η Άρκτος και ο αστήρ του Πόλου έλαμπαν με βαθείαν λάμψιν εκεί επάνω» (ΣΤΟ ΧΡΙΣΤΟ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ).

Την ίδια εικόνα σε μεγέθυνση και εμπλουτισμένη με υψηλό λυρισμό, αλλά και πικρή φιλοσοφία για τη μοίρα του ανθρώπου, όπως αυτός μπορεί να ιδωθεί από το ύψος του στερεώματος, συναντάμε στο διήγημα ΒΑΡΔΙΑΝΟΣ ΣΤΑ ΣΠΟΡΚΑ:

«Άνω τα άστρα του ουρανού έλαμπον εις το ύψος του στερεώματος ή έτρεμον σβύνοντα εδώ κι εκεί, και ο γαλαξίας έλουε με αβρόν αργυρόχρουν φως τα ουράνια δώματα, και έζωνε την μέσην του ουρανού, ως να έστρωνε με ακήρατα άνθη τον δρόμον του απείρου εις τα αόρατα πνεύματα των μακάρων. Και ο τριάστερος Πήχυς ίστατο μυστηριώδης επάνω εις το στερέωμα, ακατανόητον όργανον, το οποίον ετέθη εκεί ως δια να εξακολουθή να μετρά εσαεί το άπειρον δια του αιωνίου. Και αι Άρκτοι, η μια και η άλλη, έλαμπον με γλυκύ φως μειδιώσαι εις τα προσφιλή πελάγη, και το άστρον του Βορρά εδείκνυε τον Πόλον εις τους αγαπημένους του θαλασσινούς, οίτινες έχουσιν αυτό μόνην συντροφίαν και μόνον αιθέριον φάρον, παρηγορούντα αυτούς εις τον δρόμον των, και αν όλα τα λαμπρά άστρα χαθώσι προς καιρόν εις τους οφθαλμούς των και αν όλοι οι μυστηριώδεις λύχνοι συγκαλυφθώσιν από τα νέφη· η Πούλια είχεν υψωθή τρία κοντάρια υψηλά ανερχόμενη εξ ανατολών προς το μεσουράνημα, χρυσή κλώσσα με τα πουλιά της, καταστερωθείσα και αθανατισθείσα θεία νεύσει, διά να διδάσκη την οικογενειακήν συνοχήν και αρμονίαν εις τους δειλαίους θνητούς, οίτινες γεννώνται δια να χάσκωσι προς καιρόν αναβλέποντες εκεί επάνω, και δια να συγκαλύπτη χρονίως του θανάτου ή νυξ του οφθαλμούς των εις το υποχθόνιον σκότος».

Προσέχομε ότι ο *«τριάστερος Πήχυς»* δηλ. το μεσαίο κομμάτι του αστερισμού του Ωρίωνα που οι θύραθεν λαοί το έλεγαν Ζώνη του Ωρίωνα και ο απλός χριστιανικός λαός Πήχυ και τρεις Μάγους, λόγω του ότι εμφανίζεται στον εσπερινό ουρανό περίπου ένα μήνα πριν απ' τα Χριστούγεννα, αυτός λοιπόν ο τριάστερος Πήχυς είναι για τον ποιητή Παπαδιαμάντη το *«όργανον... το οποίον μετρά εσαεί το άπειρον, δια του αιωνίου»*. Προσέχομε και τη με-

λαγχολική φιλοσοφία του για τη ζωή «των δειλαίων θνητών», ότι γεννιόμαστε για να δούμε έκπληκτοι για λίγο τον ουρανό, «να χάσκομε αναβλέποντες εκεί επάνω», και μετά έρχεται του θανάτου η νυξ... να συγκαλύψει χρονίως τους οφθαλμούς μας εις το υποχθόνιον σκότος». Εδώ σαν να ξεχνά και λίγο τη χριστιανική του ελπίδα!

Φάνηκε όμως από τα παραπάνω πως άλλο το προς τον ουρανό βλέμμα του Παπαδιαμάντη και άλλο, ας πούμε, του Γαλιλαίου ή του Νεύτωνα ή του Αϊνστάιν. Όχι ότι λείπει σ' αυτούς η αίσθηση της ιερότητας του κόσμου και το δέος μπροστά στα ουράνια φαινόμενα που μελετούν· ο Αϊνστάιν ρητά το ξεκαθαρίζει ότι το έχει αυτό το δέος και ότι το θεωρεί ως μια υψηλή μορφή θρησκευτικότητας, που όποιος την έχει είναι πιο τυχερός. Άλλες φορές αισθάνεται – όπως λέει – στα ίχνη και στα αποτυπώματα των δακτύλων του δημιουργού...

Έχουν λοιπόν πολλοί επιστήμονες, τουλάχιστον οι μείζονες, αισθήματα παρόμοια με αυτά του Παπαδιαμάντη, όμως έχουν και ενδιαφέροντα στενά επιστημονικά, κάνουν μετρήσεις, φθάνουν σε συμπεράσματα, ανακαλύπτουν νόμους και τους διατυπώνουν με ακρίβεια και με εκπληκτικούς, σύντομους μαθηματικούς τύπους.

Ο Παπαδιαμάντης βέβαια δεν ξέρει απ' αυτά. Είναι προικισμένος με πολλή ποίηση και με βαθύ θρησκευτικό αίσθημα, αλλά βέβαια δεν θα έμπαινε στην έγνοια να κατασκευάσει τηλεσκόπιο όπως ο Γαλιλαίος ή κάποιον εξάντα για να μετρά γωνιώδεις αποστάσεις στον ουρανό, εγκαταλείποντας τις πρωτόγονες μετρήσεις των χωρικών της Σκιάθου με κοντάρια και καλάμια, για τις οποίες θα πούμε παρακάτω. Πάλι... δεν ξέρομε!

Ας αλλάξομε κεφάλαιο. Η γνώση του ουρανού, πέρα από τη θεωρητική, την αισθητική, τη φιλοσοφική, αλλά και τη μεταφυσική – αν θέλετε – σημασία της, έχει και κάποιες πρακτικές χρησιμότητες, παρά την περί του αντιθέτου επιμονή της κοινής αντίληψης που θέλει την προς τα άνω θεώρηση να είναι αιτία σκοντάμματος σε επίγεια λιθάρια. Αναφέρεται μάλιστα από την παράδοση ο Θαλής ο οποίος περπατώντας και ουρανοσκοπώντας ταυτόχρονα, έπεσε σε πηγάδι.

Παρ' όλα αυτά, ο προσεχτικός νυχτερινός ταξιδιώτης, θαλασσινός και στεριανός έχει φίλο και σύμμαχο τον ουρανό, μέγα θεοκάμωτο ρολόι και ημερολόγιο και πυξίδα και λύχνο.

Και ένας από τους λόγους που ο Παπαδιαμάντης ήξερε τον ουρανό με γνώση βιωμένη και χωνεμένη, έτσι όπως γνώριζε το σπίτι του ή το αγαπημένο του νησί, ήταν, πέρα από τους θεωρητικούς, αισθητικούς ή και θρησκευτικούς λόγους, ένας άλλος πολύ απλός: Ο Παπαδιαμάντης ήταν συστηματικός νυχτερινός περιπατητής. Αξιοζήλευτος! Περιπατητής εννοείται στη φύση, στους λόφους και στα βουνά. Σταθμούς στις περιπλανήσεις του είχε αγροικίες και ξωκκλήσια, είτε με παρέα ως πανηγυριστής, είτε μόνος σε αυτοβύθιση και υπαρξιακή αγωνία, θέλοντας να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με τον εαυτό του, όπως στην έξοχη ΦΑΡΜΑΚΟΛΥΤΡΙΑ.

Άραγε το επάγγελμα του Γιώργου Σεφέρη εξηγεί τα κενά της ουρανογνωσίας του, καθώς ήταν υποχρεωμένος ως διπλωμάτης, και σε πρωτεύουσες να ζει όπου δεν υπάρχει έναστρος και σε δεξιώσεις πρεσβειών να παρευρίσκεται κάτω από πολυελαίους τεχνητούς;

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης στις νυχτερινές εξορμήσεις του είχε λύχνον τοις ποσίν του το μεγάλο σύμμαχο κάθε νυχτερινού εκδρομέα· τη Σελήνη. Τη γνωρίζει λοιπόν καλά. Κι όταν λέμε γνωρίζει, δεν εννοούμε τις φάσεις της θεωρητικά, εννοούμε όλο το μηχανισμό των κινήσεών της σε τόπο και χρόνο κατά τη διάρκεια του περίπου μηνιαίου της κύκλου. Ξέρει εμπειρικά όλη την ουράνια μηχανική που αφορά τη Σελήνη με απόλυτη ακρίβεια και ορθότητα. Ξέρει έτσι εκ των προτέρων ποια ώρα θα ανατείλει απόψε η Σελήνη: *«είναι μιάμιση ώρα δρόμος και το φεγγάρι θα αργήσει τρεις ώρες να βγει»* (ΛΑΜΠΡΙΑΤΙΚΟΣ ΨΑΛΤΗΣ), και ποια ώρα θα δύσει: «Επήγαν μιαν νύκτα, όταν η Σελήνη ήτο εννέα ημερών και έμελλε να δύσει περί την μίαν μετά τα μεσάνυκτα» (ΑΝΘΟΣ ΤΟΥ ΓΙΑΛΟΥ). Η απόλυτη ορθότητα. Πού το ήξερε ο Αλέξανδρος ότι έμελλε να δύσει περί τη μίαν;

Η απάντηση βρίσκεται βέβαια στο ότι ήταν εννέα ημερών. Δηλαδή, Σελήνη οκτώ ημερών-πρώτο τέταρτο: με τη Δύση του Ήλιου η Σελήνη μεσουρανεί και δύει μεσάνυχτα περίπου. Την επόμενη νύχτα η Σελήνη εννέα ημερών: με τη Δύση του Ήλιου βρίσκεται 15 μοίρες ανατολικότερα απ' ό,τι χθες και όχι δυτικότερα όπως φανταζόταν ο Σεφέρης, άρα όλα εκτυλίσσονται μία ώρα αργότερα περίπου, άρα Δύση Σελήνης *«περί την μίαν»*. Όπερ έδει δείξαι. Σφάλμα μηδέν.

Όλα αυτά για τους αστρονόμους είναι παιχνίδι. Για ένα απλό άνθρωπο όμως, έστω και μεγάλο λογοτέχνη, είναι θαυμάσια κατοχή ενός αρκετά περί-

πλοκου μηχανισμού του κοντινού μας ουρανού.

Εντωμεταξύ αυτός, ξέροντας το καθημερινό πρόγραμμα της Σελήνης, μπορούσε να κανονίζει τις πορείες του.

Χαρά του περιπατητή λοιπόν η Σελήνη. Κι όταν όμως η νύχτα είναι ασέληνη, οι ήρωες του Παπαδιαμάντη – άρα και ο ίδιος – δεν κάνουν πίσω· προχωρούν, αρκεί να ειναι η «*νυξ αστροφεγγής*». Όταν ούτε αστροφεγγής είναι, τότε διστάζουν, και προχωρούν μόνο σε περίπτωση ανάγκης, αψηφώντας τον κίνδυνο πτώσεων και τραυματισμών, όπως στον ΛΑΜΠΡΙΑΤΙΚΟ ΨΑΛΤΗ.

Θα σημειώσω «*προς τέρψιν*» σας ότι ο Παπαδιαμάντης έχανε καμιά φορά το δρόμο του στο απόλυτο σκοτάδι, όχι επειδή δεν είχε καλά μέσα στο μυαλό του το χάρτη των μονοπατιών της Σκιάθου, αλλά επειδή τα μονοπάτια είχαν αλλάξει από την τελευταία φορά που είχε κατέβει στο νησί. Και πότε άλλαζαν τα μονοπάτια; Γράφει, δεν θυμάμαι σε ποιο διήγημα: όταν γείτων άρπαξ, για να μεγαλώσει το χωράφι του, όργωνε το δρόμο! Και επίσης όταν γείτων, όχι άρπαξ αλλά αμελής καλλιεργητής, άφηνε το χωράφι ρημαγμένο, οπότε τα πρόβατα και οι συνοδοί τους, για να «*κόψουν δρόμο*» διέσχιζαν το ακαλλιέργητο χωράφι, ανοίγοντας νέες ατραπούς! Τότε ο Αλέξανδρος χανόταν...

Στο διήγημα ΒΑΡΔΙΑΝΟΣ ΣΤΑ ΣΠΟΡΚΑ συναντάμε μια απροσδόκητη έκφραση για την περιγραφή πρακτικής χρήσης των άστρων: «*Ο πάτερ Νικόδημος ωροσκόπιον είχε τον έναστρον ουρανόν, με την Πούλιαν, τον Πήχυν, το άστρον του Βορρά και τους τόσους αστερισμούς του*». Όταν λέει «*ωροσκόπιον είχε τον έναστρον...*» προφανώς εννοεί ότι χρησιμοποιούσε τον ουρανό σαν ρολόι, για να ξέρει πότε να διαβάσει τις ακολουθίες των Ωρών, οπως ονομάζονται: Ώρα πρώτη, τρίτη, έκτη, ενάτη. Σίγουρα με τη λέξη Ωροσκόπιον δεν εννοεί τα μυθεύματα που δημοσιεύουν καθημερινά τα περιοδικά με τη μοίρα των αναγνωστών τους.

Σαν ρολόι ασφαλές και αιώνιο χρησιμοποιεί συχνά ο συγγραφέας μας όπως και ο απλός λαός, τον ουρανό, νυχτερινό και ημερήσιο, ο οποίος εξάλλου είναι και ημερολόγιο ενός έτους με καταγραμμένες πάνω του τις τέσσερις εποχές με κάθε ακρίβεια, όπως και τους δώδεκα μήνες. Τα ιστορικά ημερολόγια, βλέπετε, με βάση τον έναστρο κατασκευάστηκαν και ο βαθμός της επιτυχίας τους είναι συνάρτηση του πόσο ακριβείς είναι οι παρατηρήσεις. Παρατηρούσε λοιπόν ο λαός, και ο Παπαδιαμάντης μαζί, το ύψος ενός ουράνιου σώματος, του

Ήλιου π.χ. την απόσταση από τον ορίζοντα, και προσπαθούσε να μαντέψει πόσες ώρες με φως απομένουν. Ένας αστρονόμος, ακόμα και με ένα πρωτόγονο εξάντα, αν βρει π.χ. ύψος του Ήλιου 15 μοίρες, ξέρει ότι Δύση θα έχομε σε μια ώρα. Ο λαός και ο Παπαδιαμάντης καταφεύγουν σε ένα μετράδι πολύ σχετικό και ελαστικό. Το ονομάζουν καλάμι ή καλαμιά, κοντάρι ή κονταριά.

Ο Ήλιος απέχει απ' τον ορίζοντα τόσα καλάμια, θα βασιλέψει σε τόσες ώρες. Στην Κρήτη εκτός από καλάμι, το λένε και μπόι ή ανάστημα ή αντρόστεμα. Φυσικά ουδείς μπορεί να σας πει τι ακριβώς αντιπροσωπεύει αυτό το μέτρον... γωνιώδους απόστασης. Όσους γέροντες ρωτήσετε στην Κρήτη, τόσες απαντήσεις θα πάρετε ή δηλώσεις άγνοιας. Αν για να τους διευκολύνετε τους ρωτήσετε πόσα τέτοια καλάμια ή κοντάρια χωράνε από τον Ορίζοντα μέχρι το Ζενίθ, οι απαντήσεις θα κυμαίνονται από τρία μέχρι έξι. Οπότε, αν είναι έξι, το κάθε καλάμι αντιπροσωπεύει 15 μοίρες και μια ώρα διαδρομής, αν είναι τρία το διπλάσιο. Τέλος πάντων, το θέμα είναι μαθηματικά άλυτο, εφόσον δεν ορίζεται η απόσταση του καλαμιού από το μάτι του παρατηρητή και έτσι ο Παπαδιαμάντης έκανε το μόνο που μπορούσε: ακολούθησε το λαό και αναγκαστικά υιοθέτησε τα καλάμια. Άσχετα απ' το όνομα του μέτρου πάντως, δεν ξεγελιούνται στην πράξη πολύ· όταν δουν τον Ήλιο ή τη Σελήνη σε κάποιο ύψος, βρίσκουν με μεγάλη προσέγγιση πόσες ώρες με φως μένουν.

Αφήνομε τις αμέτρητες άλλες αναφορές του συγγραφέα μας στον έναστρο, αφήνομε ως εκτός θέματος τις αναφορές του στον άλλο ουρανό, όχι τον αισθητό, το φυσικό, αλλά τον υπεραισθητό, τον νοερό, τον ουρανό της πίστεως, που είναι τόσο σημαντικός γι' αυτόν και οικείος. (Εν παρενθέσει: αξιοσημείωτη είναι η ταυτότητα του ονόματος – ουρανός και ουρανός – και ενδιαφέρων ο τρόπος που ο πρώτος ουρανός, ο φυσικός, έδωσε όνομα στον δεύτερο, ίσως επειδή για να ονοματισθεί ο ουρανός της πίστεως, δεν βρέθηκε άλλο πράγμα να του μοιάζει και να τον θυμίζει, όσο ο φυσικός ουρανός...). Και απ' αυτόν τον ουρανό της πίστεως μας δίνει ο Παπαδιαμάντης εικόνες με χριστουγεννιάτικες οπτασίες, με αγγέλους αστραπόμορφους που έχουν «χρυσογάλανα λευκά φτερά», δηλ. τόσο λαμπερά λευκά, που παίρνουν ανταύγειες γαλάζιες και χρυσές, όπως στους πίνακες του Τζιότο ή του Φρα Αντζέλικο ή κάποιου ανώνυμου βυζαντινού.

Τα αφήνομε όλα αυτά αφού είναι έξω από το σημερινό μας θέμα, για να

τελειώσουμε με το ερώτημα: Τελικά, πού κατατάσσομε τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη· τον κατατάσσομε με αυτούς που γνωρίζουν τον ουρανό και οι αναφορές τους σ' αυτόν είναι σωστές ή με αυτούς που τον γνωρίζουν μέτρια και οι εικόνες τους είναι αναντίστοιχες προς την πραγματικότητα; Ή μήπως τον κατατάσσομε σε μια τρίτη κατηγορία, που δεν την αναφέραμε αρχικά και αυτή είναι εκείνων των ποιητών και πεζογράφων που, για να στολίσουν τα λόγια τους με κάτι μακρινό και απόκοσμο, μπερδεύουν πολύ εξειδικευμένες αναφορές σε ουράνια σώματα και φαινόμενα άγνωστα στους πολλούς, πράγματα όμως που κάλλιστα μπορούν να έχουν αντληθεί από βιβλία και χάρτες;

Η απάντησή μας πρέπει να είναι ότι ο Παπαδιαμάντης σ' όλα του είναι γνήσιος, σ' όλα αληθινός. Είναι τόσο απροσποίητος, τόσο αδιάφορος αν θα εντυπωσιάσει, ώστε φτάνει να μοιάζει κάπου – κάπου ατημέλητος.

Για να μιλήσει για κάτι, το ξέρει σε βάθος, το έχει ζήσει, είναι η εμπειρία του, είναι ο κόσμος του, είναι η ζωή του.

Σ' όλα του είναι αυθεντικός.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΑΡΑΝΑΚΗ

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Ο Παπαδιαμάντης ήταν από τη «στόφα» του καλλιτέχνη. Σ' αυτό έπαιξε ρόλο πρώτα απ' όλα το νησί του. «Η Σκιάθος σου επιβάλλεται με τη γλυκιά και την ήμερη, την καλοσυνάτη ομορφιά της και σε κρατάει κοντά της με την πολυσύνθετη ποικιλία των μορφών και των όγκων της» γράφει ο Γ. Βαλέτας, ο βιογράφος του Π., ο οποίος συνεχίζει για να χαρακτηρίσει παρακάτω τους ανθρώπους του νησιού «αισθηματικούς, ποιητικούς με έντονο το σατιρικο στοιχείο», για να τελειώσει με ένα σχόλιο για τον ίδιο τον Π. «και ο Π. είναι σατιριστής στο βάθος, αληθινός ποιητής και θά 'δινε πολλα στην κωμωδία που μ' αυτήν άρχισε τα παιδικά του γραψίματα». Το τελευταίο επιβεβαιώνεται από τον ίδιο τον Π. στο αυτοβιογραφικό του σημείωμα «μικρός εζωγράφιζα αγίους είτε έγραφα στίχους και δοκίμαζα να συντάξω κωμωδίας...».

Το πάθος όμως και η ιδιόμορφη σφραγίδα του καλλιτέχνη αποτυπώνεται στα πρώτα κιόλας του παιχνίδια. Μικρός μέσα στο σπίτι, σύμφωνα πάντα με το βιογράφο του και τις αναμνήσεις των «αδερφάδων» του, είχε τη μανία της μίμησης και της αναπαράστασης. Δεν είχε κλείσει ακόμα τα πέντα πρώτα χρόνια της ζωής του όταν άρχισε τα ταξίδια μεταμορφώνοντας με το μαγικό ραβδάκι της φαντασίας του τη σκάφη της μάνας του σε καράβι και τις αδερφές του σε ναύτες. Αργότερα ακολούθησε η αναπαράσταση σκηνών από την εκκλησιαστική ζωή του νησιού με μεγάλη ζωντάνια απ' όπου συχνά δεν έλειπε και ο σατιρικός τόνος. Τέλος το καλλιτεχνικό του πορτραίτο συμπληρώνει τόσο η αναμφισβήτητη επίδοσή του στη ζωγραφική όσο και η κλίση του στη μουσική, που ο θρησκευτικός περίγυρος στον οποίο ζούσε τον ώθησε να καλλιεργήσει μέσω της ψαλτικής. Εκεί αλλωστε αξιοποίησε αρχικά και το υποκριτικό του ταλέντο, στη «διερμηνεία» δηλαδή των διαφόρων αισθημάτων, των «ειρμών και των κανόνων» καθώς λέει ο βιογράφος του.

Πέρα όμως από την επίδραση της παράδοσης του τόπου του και τις προσωπικές του επιλογές ο Π. ως πεζογράφος επηρεάστηκε από τις τάσεις που επικρατούσαν στη λογοτεχνική και θεατρική παραγωγή του 19ου αιώνα. Στη λογοτεχνία κατ' αρχήν ο ελληνικός ρομαντισμος, που διακρίνεται για τις αρχαϊστικές του ροπές και το νεοκλασσικιστικό του γούστο, επηρεάζει το μυθιστόρημα γύρω στα 1880 – οπότε δημοσιεύονται τα μυθιστορήματα του Π. «Η μετανάστις», «Οι έμποροι των εθνών» και «Η Γυφτοπούλα», για να δώσει τη θέση του στο νατουραλισμό. Επίσης η επίδραση της λαογραφίας του Ν. Πολίτη είναι αναμφισβήτητη στη διαμόρφωση του ηθογραφικού διηγήματος, ενώ η εξέλιξη του Τύπου, που ευνοεί τις σύντομες αφηγήσεις, συντελεί στην ανάπτυξη του χρονογραφήματος. Απ' την άλλη, όσον αφορά τα θεατρικά δρώμενα, το αθηναϊκό κοινό δείχνει προτίμηση στο ιταλικό μελόδραμα αλλά και σε παραστάσεις αρχαίων τραγωδιών στο θέατρο του Διονύσου. Τη ζωντανή σκηνική δημιουργία συναντούμε τώρα στο κωμειδύλλιο και στο δραματικό ειδύλλιο ενώ κάνει την εμφάνισή της η κωμωδία των ηθών που θα οδηγήσει αργότερα, το 1894, στη δημιουργία της επιθεώρησης, μιας νέας μορφής διαλόγου με την επικαιρότητα.

Αναμφίβολα η παράλληλη πορεία που ακολούθησαν τα δύο επικοινωνιακά είδη, το θέατρο και η πεζογραφία, είναι σαφής. Τις όποιες ομοιότητες όσον αφορά το έργο του Π. θα τις αναζητήσουμε τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μορφή στο σημαινόμενο και στο σημαίνον.

Ένα μεγάλο μέρος των έργων που παίζονταν τον 19ο αιώνα ήταν επηρεασμένα από το κίνημα Sturm und Drang που είχε εμφανιστεί στη Γερμανία στα τέλη του 18ου αιώνα. Τα έργα του Σίλερ και του Γκαίτε, για παράδειγμα, αποτέλεσαν το ξεκίνημα μιας τεράστιας σειράς από «δράματα πεπρωμένου». Αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει την ηττοπάθεια, την έλλειψη αγωνιστικότητας για μια καλύτερη ζωή, τη μελαγχολία που πηγάζει από τη σκέψη ότι όλα εξαρτώνται από την πρόνοια του Θεού – που παρηγορεί αλλά δε λυτρώνει – για τα οποία κατηγορεί τον Π. ο Π.Σπανδωνίδης. Ο ίδιος επίσης τον κατηγορεί ότι η θεματολογία του αφορά μόνο την αγροτική Ελλάδα και ότι αδιαφορεί για την αστική. Όμως πέρα από το γεγονός ότι η στροφή προς την ύπαιθρο ήταν μια τάση του 19ου αιώνα, με την οποία συμμορφώθηκε τόσο η πεζογραφία όσο και το θέατρο, και παρά το ότι η συνειδητοποίηση της αστικής τάξης άργησε να πραγματοποιηθεί, τα κοινωνικά προβλήματα που έχουν ως

κοινή αφετηρία την οικονομική στενότητα μέχρι και την εξαθλίωση των κατώτερων στρωμάτων, τα προβάλλει εξίσου, ανεξάρτητα από το αν αφορούν θαλασσινούς ή στεριανούς, αγρότες ή αστούς.

Απ' την άλλη η τυποποίηση κάποιων χαρακτήρων οι οποίοι επανέρχονται στα διηγήματα αλλά και στα μυθιστορήματά του, (ο ναυτικός, η δυστυχισμένη σύζυγος, η φθισικιά κόρη, η κακιά μάνα ή πεθερά, η χήρα, ο τρελλός του χωριού) έχουν ίσως την καταγωγή τους στο λαϊκό θέατρο και πριν τον Καραγκιόζη αλλά και στην ιταλική Commedia dell' arte του 16ου αιώνα που κι αυτή επηρεάστηκε από την κωμωδία του Αριστοφάνη. Κι αργότερα στο νεοκλασικιστικό θέατρο του 19ου αιώνα που αντιπροσωπεύεται από τη Βαβυλωνία του Βυζαντίου. Όλα αυτά τα θεατρικά σχήματα προήλθαν από λαϊκά δρώμενα και διαμόρφωσαν ανθρώπινους τύπους ανάλογα με τις θρησκευτικές και κοινωνικές συμβάσεις. Οι τύποι αυτοί στο έργο του Π. όμως, μέσα από το σχόλιο και την περιγραφή, αποκτούν την αυτοτέλειά τους.

Η παρουσία πάλι του θρησκευτικού παράλληλα με το παγανιστικό – ειδωλολατρικό στοιχείο που ενόχλησαν τόσο το Δημαρά όσο και το Σπανδωνίδη, όχι μόνο δεν είναι ξένα στην ελληνική και δυτική παράδοση αλλά φθάνουν μέχρι τις μέρες μας (καλλικάντζαροι). Απ' την άλλη η παρουσία του αρχαίου ναού δίπλα στο ναό της Αγίας Αναστασίας στη «Φαρμακολύτρια» του Π. μάς παραπέμπει χωρίς αμφιβολία στο ποιμενικό δράμα «Γύπαρις» ή «Πανώρια» του Χορτάτζη, όπου υπάρχει ανάλογος ναός της Αφροδίτης μέσα στο δάσος και στον οποίο καταφεύγουν οι νεαροί βοσκοί για να δώσουν λύση στα ερωτικά τους πάθη.

Ο αναπαραστατικός – μιμητικός χαρακτήρας της πεζογραφίας, στο έργο του Α.Π. επιβεβαιώνεται και από την εφαρμογή σ' αυτό των θεωριών του θεάτρου. Κατ' αρχήν εφαρμόζεται η θεωρία της μίμησης όπως διαπιστώθηκε από τον Αριστοτέλη στην Ποιητική του. Ο ηθοποιός μιμούμενος πράξεις πείθει ότι είναι αληθινές και παρασύρει το θεατή να ταυτιστεί. Στη θεωρία βέβαια αυτή στηρίζεται και η θεωρία της ψευδαίσθησης ή Ιλιζιονιστικό θέατρο, όπου ο ηθοποιός και ο θεατής γνωρίζουν προκαταβολικά ότι αυτό που συμβαίνει είναι μια ψευδαίσθηση. («Έρως – ήρως»). Δε θα ήταν ίσως παράλογο να υποστηρίξουμε ότι στο κείμενο του Π. εφαρμόζεται η θεωρία της αποστασιοποίησης που διατύπωσε αργότερα ο Μ. Μπρεχτ. Ο ηθοποιός τηρεί «κριτική» στάση απέναντι στο ρόλο του. Έτσι ο θεατής δεν ταυτίζεται με το σκηνικό ήρωα

αλλά αντιλαμβάνεται ότι θέατρο και πραγματικότητα είναι δυο διαφορετικές οντότητες. Η τελευταία όμως θεωρία μάς παραπέμπει στην τεχνική της «παράβασης» της Αριστοφανικής κωμωδίας, όταν σε κάποιο σημείο του έργου ο Χορός βγάζει τη μάσκα, διακόπτει τη ροή της υπόθεσης και απευθύνεται άμεσα στο κοινό. Ο ποιητής επιλέγει έτσι να μιλήσει «διδάσκοντας» τους θεατές του. («Έρως – ήρως»). Άλλωστε η μορφή της μητέρας στο ίδιο διήγημα που ως οπτασία εμποδίζει το κακό, σε τι διαφέρει από τον «από μηχανής» θεό που δίνει τη λύση του δράματος;

Περνώντας στον αφηγηματικό και δραματικό λόγο του Π., αναζητούμε σ' αυτόν τα γνωρίσματα του θεατρικού κειμένου τόσο τα εξωτερικά, που είναι: 1) ο διάλογος, 2) οι σκηνικές οδηγίες και 3) οι σκηνές και οι πράξεις, όσο και τα εσωτερικά που είναι: α) η σύγκρουση, β) η παραστατικότητα και γ) οι χαρακτήρες.

Ο διάλογος αποτελεί την τυπική μορφή του δραματικού λόγου καθώς είναι αναπόσπαστο στοιχείο της δράσης και της κίνησης. Στην έντυπη άλλωστε μορφή του θεατρικού κειμένου προηγείται το όνομα του προσώπου και ακολουθεί ο λόγος του. Στην αφήγηση πάλι, (όπως αναφέρει η κ. Φαρίνου – Μαλαματάρη στο βιβλίο της «Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη») ο λόγος διακρίνεται α) στον αφηγηματοποιημένο λόγο, ο οποίος δηλώνει την πράξη λόγου που διαδραματίστηκε και β) στον αναφερόμενο λόγο, όπου ο αφηγητής προσποιείται ότι παραχωρεί το λόγο στους χαρακτήρες. Οπότε έχουμε ένα δεύτερο λόγο (των ηρώων) που διαστέλλεται από τον πρώτο λόγο (του αφηγητή).

Η κυριότερη μορφή αναφερόμενου διαλόγου είναι ο διάλογος που απαιτεί τη συνύπαρξη τριών στοιχείων : α) την παρουσία δύο συνομιλητών τουλάχιστον β) την παρουσία υλικής κατάστασης και γ) το θέμα του διαλόγου. Αυτός είναι βέβαια και ο δραματικός διάλογος του θεάτρου. Μόνο που στο διάλογο του λογοτεχνικού κειμένου τα εξωγλωσσικά στοιχεία (ψυχολογική και υλική κατάσταση) δεν αποτελούν εξωτερικές αντικειμενικές πραγματικότητες αλλά γεννιούνται από τη γλώσσα του διαλόγου ή προέρχονται από το αφηγηματικό σχόλιο. Αλλά μήπως και η υποκριτική στο αρχαίο θέατρο δε στηριζόταν σε «κινησιακά» και «φωνητικά» μέσα εξαιτίας της προσωπίδας που δεν επιτρέπει τους μορφασμούς; Τέλος στον Π. ο διάλογος αφορά ερωταποκρίσεις της καθημερινής ζωής και περιστασιακά θέματα και δεν έχει τη φιλοδοξία του

συζητητικού διαλόγου, καθώς οι ήρωες του (χωρικοί ή μικροαστοί) δε θα έπειθαν σε τέτοιο διάλογο. Μερικές φορές μάλιστα η συζήτηση δεν είναι διάλογος αλλά απλή συμπαράθεση λόγων, εξαιτίας είτε της ομοφωνίας στη γνώμη των συνομιλητών, είτε για ν' αποφευχθεί η σιωπή, είτε επειδή έχουμε μονολογοποίηση του διαλόγου, εφόσον κάθε ομιλητής ακολουθεί τη δική του γραμμή. Ο Π. Σπανδωνίδης χαρακτηρίζει έναν τέτοιο διάλογο «μονολογικό».

Άλλο εξωτερικό χαρακτηριστικό του θεάτρου είναι οι σκηνικές οδηγίες που αφορούν το χώρο, το χρόνο, τη σκηνογραφία, ενδυματολογία, τη μουσική. Στο έργο του Π. οι οδηγίες αυτές αντιστοιχούν στις περιγραφές για τις οποίες ο Π. Σπανδωνίδης παρατηρεί ότι «άλλοτε φτάνουν σε μεγάλη ένταση και είναι σαν αυτοσκοπός, άλλοτε είναι υπηρετικές σε μια λεπτομέρεια. Η περιγραφή, σύμφωνα πάντα με την κ. Φαρίνου Μαλαματάρη, είναι συγχρόνως γνώση των λέξεων, γνώση του κόσμου και γνώση των σχημάτων κατάταξης. Η γνώση αυτή είναι βασική προϋπόθεση για τον γνώστη - πομπό που προσπαθεί να κάνει κάποιον (το δέκτη) να γνωρίσει, άρα να πιστέψει. Πράγματι ο Π. γνωρίζει το φυσικό αλλά και ανθρώπινο περιβάλλον της Σκιάθου που αποτελεί το θεατρικό χώρο στα περισσότερα έργα του και μέσα από την περιγραφή του αποδεικνύεται άριστος σκηνογράφος, ενδυματολόγος, ηθογράφος αλλά και ψυχογράφος. Σε συνδυασμό βέβαια με τη γνώση της λογοτεχνίας από τη μια, από τον Όμηρο και τα εκκλησιαστικά κείμενα μέχρι τη δημοτική ποίηση και την ξένη παραγωγή, αλλά και τη γλωσσική ικανότητα από την άλλη, καλύπτει μια τεράστια ακτίνα από τους αρχαίους χρόνους μέχρι την εποχή του.

Στο θέατρο οι τρεις κατηγορίες του χώρου και του χρόνου παρουσιάζονται ταυτόχρονα, παράλληλα και ανεξάρτητα. Δηλαδή 1) ο δραματικός χρόνος και τόπος 2) ο σκηνικός χρόνος και τόπος και 3) ο αντικειμενικός χρόνος και τόπος. Στην αφήγηση διακρίνουμε το χρόνο της ιστορίας που είναι η φυσική διαδοχή των γεγονότων, η οποία αντιστοιχεί στον δραματικό χρόνο του θεάτρου και το χρόνο της αφήγησης που είναι ακολουθία των γλωσσικών σημείων (που αντιστοιχεί με το σκηνικό χρόνο του θεάτρου) αλλά στην πραγματικότητα δεν υπάρχει αφού πρόκειται για κείμενο και δανείζεται μετωνυμικά το χρόνο της ανάγνωσης (που αντιστοιχεί στον αντικειμενικό θεατρικό χρόνο) που ούτε αυτός όμως είναι σταθερός. Μεταξύ τώρα των δύο χρόνων, της ιστορίας δηλαδή και της αφήγησης (δραματικού και σκηνικού – αντικειμενικού στο θέ-

ατρο), αναπτύσσονται κάποιες σχέσει που καθορίζονται από α) τη σειρά, β) τη διάρκεια και γ) τη συχνότητα.

Όσον αφορά τη σειρά τώρα, η ασυμφωνία μεταξύ ιστορίας και αφήγησης δημιουργεί την πρόληψη (εκ των προτέρων αναφορά) ή την ανάληψη (εκ των υστέρων αναφορά). Όμως κύρια έκφρασή της είναι η παλιά αρχή in medias res (αφήγηση από τα μέσα της ιστορίας), η οποία εξυπηρετεί ποικίλλους σκοπούς του συγγραφέα και αποκαθίσταται αργότερα. Τα διηγήματα «Σταχομαζώχτρα», «Πατέρας στο σπίτι», «Αλιβάνιστος», «Νοσταλγός» κ.λ.π. μπορούν να αναφερθούν ως παράδειγμα. Στη «Νοσταλγό» μάλιστα το κενό που αφήνει η in medias res αφήγηση αργεί πολύ να κλείσει με αποτέλεσμα να μένει αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη, καθώς υποψιάζεται διαφορετικά τα κίνητρα της φυγής της κοπέλλας. Στο θέατρο η αρχή in medias res αποτελεί σχεδόν κανόνα όπως είναι συχνή η τεχνική του εγκιβωτισμού στον κινηματογράφο, τόσο τον παλιότερο ελληνικό, όσο και τον νεότερο ελληνικό και ξένο. Η διάρκεια πάλι της ιστορίας δεν μπορεί να παραλληλιστεί ούτε με τη διάρκεια της αφήγησης, ούτε με τη διάρκεια της αναπαράστασης, γιατί οι χρόνοι δεν είναι αληθινοί εκτός αν πρόκειται για ένα αληθινό γεγονός (όπως στην περίπτωση του «Ξεπεσμένου Δερβίση» για του οποίου την εμφάνιση στο Θησείο μας πληροφορεί η «Ακρόπολις» 18-1-1896). Έτσι περιοριζόμαστε στο χρόνο διάρκειας της παράστασης ή της ανάγνωσης.

Σε ό,τι έχει κάνει πάλι με τη συχνότητα επανάληψης ενός γεγονότος από τον αφηγητή ή τον ηθοποιό, τόσο στο θέατρο όσο και στην πεζογραφία, η μοναδική αφήγηση (αφηγείται μια φορά ό,τι συνέβη μια φορά) είναι η συνηθισμένη και φυσιολογική. Η απόκλιση απ' αυτήν είναι θέμα τεχνικής του δημιουργού, ανάλογα με το σκοπό στον οποίο αποβλέπει. Στην «Αντιγόνη» του Σοφοκλή, για παράδειγμα, η απαγόρευση της ταφής του Πολυνείκη αναφέρεται τρεις φορές – μια από την Αντιγόνη στον Πρόλογο και δύο από τον ίδιο τον Κρέοντα στο πρώτο και δεύτερο επεισόδιο για διαφορετικό λόγο την κάθε φορά. Στον Παπαδιαμάντη οι επαναλήψεις ίδιων μοτίβων, για τις οποίες άλλωστε κατηγορήθηκε από τους Ξενόπουλο, Χατζόπουλο, Δημαρά και άλλους, όπως και η ύπαρξη των τυποποιημένων χαρακτήρων, που προαναφέραμε, λειτουργούν σαν ένας κώδικας επικοινωνίας μεταξύ του συγγραφέα και των «πιστών» αναγνωστών του, που βοηθούν στην αμεσότερη και γρηγορότερη επικοινωνία, με την αναφορά σε «κοινούς» πλέον «τόπους».

Οι σκηνές, η δράση και η πλοκή ενός έργου τόσο στο θέατρο, όσο και στην πεζογραφία εξαρτώνται από τον σκηνοθέτη και την οπτική γωνία που βλέπει την υπόθεση του έργου και βέβαια πάνω απ' όλα από το είδος του κειμένου. Ρόλο επισης παίζει και η έκταση του κειμένου. Από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη άλλα έχουν περισσότερη και άλλα λιγότερη πλοκή, ενώ η δράση συχνά είναι μόνο εσωτερική (στις ψυχές των ηρώων) και δίνεται μέσω της περιγραφής. Όσο για τα εσωτερικά στοιχεία του δραματικού λόγου που είναι 1) η σύγκρουση του ήρωα με τους άλλους αλλά και με τον εαυτό του 2) η παραστατικότητα: κάθε λέξη στοχεύει στη δημιουργία δράσης (εξωτερικής και εσωτερικής) και 3) οι χαρακτήρες που αποκαλύπτουν άλλοτε από την αρχή (το όνομα σηματοδοτεί το ποιόν τους) και άλλοτε σταδιακά την προσωπικότητά τους στον αναγνώστη ή στο θεατή (βλέπε «Φαρμακολύτρια»), για όλα αυτά δε χρειάζεται να αναφερθούμε χωριστά καθώς η ομοιότητα είναι αυτονόητη καθώς συμπεραίνεται εύκολα και από την ελάχιστη ή μεγαλύτερη πείρα που έχουμε ως θεατές αλλά και ως αναγνώστες.

Σωστό θα ήταν ίσως να σταθούμε στη διδακτική πρόθεση του Παπαδιαμάντη που αποτελεί και πρώτο στόχο του θεάτρου (διδασκαλία) και που πηγάζει και από τη χριστιανική του συνείδηση αλλά και από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και περηφάνεια, που δεν έπαψαν να τον χαρακτηρίζουν ούτε τις δύσκολες στιγμές της ζωής του. «Συχνά μυκτηρίζει και ειρωνεύεται τους ήρωές του», γράφει ο Βαλέτας, «όχι γιατί δεν τους συμπαθούσε αλλά γιατί ήθελε να αναστηλώσει την καταπατημένη αρετή. Ο σκοπός του είναι διδαχτικός» και αλλού συνεχίζει: «Προτιμάει τους περίεργους τύπους, τους χτυπημένους ή σημαδιακούς, γιατί αυτοί με την ιδιομορφία τους έχουν βάθος και τραγικότητα ακόμα κι όταν είναι κωμικοί. Κι αυτή η έννοια του τραγικού, που ο Αριστοτέλης όρισε ως μετάβαση από την άγνοια στη γνώση, βιώνεται στο τέλος των διηγημάτων του Παπαδιαμάντη, όπου άλλοτε πιο αόριστα και υπαινικτικά κι άλλοτε πιο ξεκάθαρα, υποβοηθούμενος από το επιμύθιο του συγγραφέα, ο ήρωας κατακτά τη γνώση, η ηθική τάξη αποκαθίσταται και ο θεατής απολαμβάνει την κάθαρση.

Τέλος, πέρυσι κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις ERGO το «Λεύκωμα Παπαδιαμάντη» επιμελημένο από το Φώτη Δημητρακόπουλο και αφιερωμένο στη ζωη και το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Οι τελευταίες εφτά σελίδες του λευκωμάτος υπό το γενικό τίτλο «Σκηνοθετώντας Παπαδιαμάντη»

αναφέρονται στη συχνή μεταφορά των διηγημάτων του Σκιαθίτη συγγραφέα στον κινηματογράφο και το θέατρο. Φωτογραφίες, αφίσες, σκίτσα και σύντομα σημειώματα με τους ρόλους και τις σκέψεις των ηθοποιών αποτελούν το περιεχόμενο των σελίδων αυτών.

Η «Φόνισσα» συγκεντρώνει τις περισσότερες προτιμήσεις. Κινηματογραφική ταινία από τον Κ.Φέρρη το 1973, χορο-θεατρική παρουσίαση από τη θεατρο-χορευτική ομάδα της Λίλλυς Βελισσαρίου το 1993, τηλεοπτική μεταφορά της από τον Άγγελο Κοβότσο, θεατρική παράσταση από τη Λυδία Κονιόρδου και το Σωτήρη Χατζάκη το 1998. Επίσης το 1973 το μυθιστόρημα «Οι έμποροι των εθνών» έγιναν τηλεοπτική σειρά από τον Κ.Φέρρη ενώ το διήγημα « Έρως – ήρως» ταινία μικρού μήκους από τη Δώρα Μασκλαβάνου. Με την ταινία «Με τον Παπαδιαμάντη στης Κοκκώνας το σπίτι», ο Παντελής Σκρουμπέλος αναφέρεται στη ζωή και το ομώνυμο διήγημα του Σκιαθίτη συγγραφέα, ενώ η ταινία για την τηλεόραση με τον τίτλο «Καλή σου νύχτα κυρ- Αλέξανδρε» του Γιάννη Σμαραγδή το 1980-81 είναι ένα είδος βιογραφίας. Τέλος το 1995 η Ευανθία Στιβανάκη παρουσίασε στην Πάτρα τη θεατρική παράσταση «Ο άντρας και ο έρως» πάνω σε κείμενα του Α. Παπαδιαμάντη, ενώ φέτος το καλοκαίρι στα Χανιά παρουσιάζονται δραματοποιημένα τρία διηγήματα, («Το μοιρολόι της φώκιας», το «Δαιμόνια στο ρέμα» και το «Έρωτας στα χιόνια») από τη «Βιολέττα», αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία τέχνης, τα οποία ερμηνεύει η Μαριλένα Βλαχάκη.

Η επιλογή των έργων του Π. για δραματοποίηση και μεταφορά τους στον κινηματογράφο, την τηλεόραση και το θέατρο σίγουρα δεν είναι τυχαία. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνουν και τα σχόλια των συντελεστών των παραστάσεων, τα οποία θα ήταν σκόπιμο να αναφέρουμε. Λέει ο Κώστας Φέρρης: «Αυτός ο τόσο αυστηρά δομημένος γραπτός λόγος, λειτουργεί ακόμα καλύτερα όταν ακούγεται ως προφορικός και κυρίως μέσα στο πλαίσιο του τρίτου λόγου του ανθρώπου, του οπτικοακουστικού». Και η σκηνοθέτης Ευανθία Στιβανάκη κάνει λόγο για τη δική της πρόκληση: «Η αναζήτηση του λόγου ως βασικού και κυρίαρχου στοιχείου της θεατρικής πράξης, μάς οδήγησε στην «αίρεση» της σκηνικής απόδοσης ορισμένων διηγημάτων του Α.Π.· Ο «άγιος των γραμμάτων μας» δεν έγραψε θεατική κείμενα. Τα αριστουργηματικά του διηγήματα όμως – έργα εξαιρετικής δραματικής πυκνότητας – είναι πρόκληση τόσο ισχυρή ώστε να αξίζει το τόλμημα της σκηνικής απόδοσής τους».

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ο ΚΗΠΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ

Στον κήπο των εθνών μεσάνυχτα περιπλανιέμαι
Στη μουσική χάθηκα της ερήμου
Καθώς την άμμο καταπράυνε Αργέστης
Απ' τη Μεσόγειο δροσερός -
Τα βλέφαρα να κλείσω στην ποδιά
της μητέρας μου βοηθούσε –
Κι εκεί με ξύπνησε η κραυγή του Fado

Ένας ωκεανός απείλησε τα όνειρά μου
Κι ορμούσε προς την Λισσαβώνα
Στο σπίτι του Luiz dos Sandos στο τραπέζι
που γράφει τις ωδές του
Κι οι άνεμοι οι Αλιγείς μελοποιούνε.

Γύρεψα το βαθύ κογχύλι
Για την αδύνατη φωνή μου σθένος
Και τό 'στρεψα προς τη Μαρίνια Γκράντε
που νανουρίζει τα καράβια τα παλιά
παρηγορητικά τους λέει Fados

Τα ξύλα τους μπαχαρικά αναδίδουν
απ' τις ρυτίδες τους και πίκρα.

Οι ναυτικοί το λεν μα δεν τ' αποφασίζουν
να τ' αποσύρουν: Άστα – αλέστα -

για να φωλιάζουν τα θαλασσοπούλια
κι οι ποιητές να πλέκουνε τραγούδια.

Η ΤΡΑΓΟΥΔΙΣΤΡΙΑ ΤΟΥ FADO

Έρως και θάνατος – κόκκινο και μαύρο
το φόρεμα της μεσ' απ' τις κιθάρες
αιμάτινο προβάλλει
προς τ' άστρα της Ανατολής·
τινάσεται η φωνή της

Ιβίσκος στα μαλλιά και περιστέρι
πετάει το τραγούδι
απ' το μουσείο του πολέμου
στον κήπο της Ειρήνης.

Fado: Το λαϊκό τραγούδι της Πορτογαλλίας

Ο ΚΗΠΟΣ ΤΩΝ ΓΕΝΝΑΙΩΝ

Σκύβουν για να περάσει η Μουσική οι γενναίοι
Παραχωρούν στα όργανα και στη φωνή της τα στεφάνια.
Η λύρα θεραπευτική αναγγέλλει
Το λόγο της συνάντησης λαών και τόπων.
Ταξίδια από την οικουμένη.
Ένα λιμάνι και ψηλά στο κάστρο
Μορφές και χρώματα της Μνήμης
Το εργαστήρι του Κουνάλη.

Ακένωτο είναι το κρασί στην Πόλη

Κι όμως φεύγω.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ

ΛΥΡΙΚΟ ΔΙΠΤΥΧΟ

α.

Φωνή χαμηλή, όλο βάθος και πόνο. Φωνή γλυκιά, μέσ'
απ' τους βυθούς του πάθους ή της απόγνωσης φερμένη.
Μενεξεδένιοι σκοποί - πρόσκληση για μια συνάντηση
Που δε χωράει αναβολή κι είναι σα νά 'πρεπε από καιρό
να γίνει, τουλάχιστον από χτες.
Ήρεμη φωνή όπως η σκοτεινή πορεία βαθιού ποταμού
ή η θύμηση μιας σιγανής βροχής, Οκτώβρη μήνα,
πρόπερσι, στα ποτισμένα σπλάχνα της γης.
Τα σπλάχνα μας που καίνε μέρα νύχτα και τό 'χουν γουρσουζιά
να ηρεμήσουν και τρέχουν πίσ' από τις περιπέτειες της σάρκας
και του πνέματος με την ευπιστία της νιότης και την αβά-
σταγή της επιδίωξη. Τι ψάχνουμε να βρούμε απ' αυτά
που δεν τα βρήκαμε ακόμη; Μπας και στο πρώτο σταυροδρόμι μας,
χρόνια και χρόνια πολλά πίσω, να συναντήσαμε κάπως αργά
την πρώτη νιότη, τη νιότη την καταδική μας. Και τι 'ναι
αργά και τι νωρίς, αφού τώρα ανθίζουν μέσα μας φανταχτερά
της νιότης τα λουλούδια και τραγουδούν στους κλώνους
της δικής μας της μηλιάς πουλιά και μαντολίνα; Όχι,
δεν έρχονται απ' έξω των τραγουδιών μας οι σκοποί
και των δικών μας των χωρών τα βήματα μας τα μαθαίνουν
της καρδιάς μας οι ρυθμοί. Γι αυτό κι είναι ζεστά τα λόγια
της υπόσχεσης για μια καινούρια αποκοτιά και τα τσακί-
σματα του χορού είναι σα να πατούν τα πόδια μας
σταφύλια για το γλυκό κρασί ή να πατούν το θάνατο

με της ζωής την άφατη χαρά.
Λόγια χαμηλά για δρόμους μακρινούς.
Βαθιοί σκοποί για να κρατήσει το τραγούδι μας
σε χαλεπούς καιρούς, και βάδισμα ήρεμο
ακμαίοι να φτάσουμε στις κορυφές μιας νέας
έξαρσης κι ωραίοι σαν τη δίψα του πόθου
ή τη γλύκα του πειρασμού τη γεύση.

6.

Να χτυπήσουν εφόρμηση τα βούκινα.
Οι ματωμένες σημαίες της αγάπης να σηκωθούν
ψηλά, άνεμος ούριος φυσά, απ' τ' ακρογιάλια των νησιών
στη θάλασσα να μπούμε και σε λιμάνι της στεριάς
να σμίξουμε τα χέρια. Τα βούκινα να χτυπήσουν
τώρα. Της αγάπης οι κόκκινες σημαίες να σηκωθούν
ψηλά τώρα, φουσκοδεντρίτης άνεμος φυσά αβάσταχτα,
τα ξωτικά λουλούδια στο μέγεθος ανθίζουν της γροθιάς.
Εμπρός, μη χάσουμε κι άλλον καιρό. Καιρός για ώρες της αντάμωσης.
Και τίποτε άλλο. Ναι, κι η αναμονή για συνάντηση
Καινούρια. Και τίποτε άλλο!

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΡΙΑΝΑΚΗ

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΧΗ...

Κάθε χρόνο, που ο ξανθομάης θυμιάζει με μοσχολίβανο την πλάση, σπιθίζουν μέσα μου γεγονότα των παιδικών μου χρόνων, που όσο κι αν προσπαθώ να τα πνίξω στο ποτάμι της λήθης, τ' ανασύρει η μνήμη.

Ήταν Μάης του 1941. Δεν ήμουν ούτε μικρή μα ούτε και μεγάλη.

Θυμάμαι πως έτρεχα ξυπόλυτη με τα γειτονόπουλά μου στο χωματόδρομο κάθε βραδάκι ανεμίζοντας ένα παλιό φουστάνι της μάνας προσπαθώντας μ' αυτό να πιάσουμε τις νυχτερίδες, πού 'χουν την τόλμη να κατεβαίνουν ως τα κεφάλια μας ή να αιχμαλωτίζουμε με τις χούφτες μας τους ξυλοφάδες, τα συμπαθητικά έντομα με τα μαύρα γυαλιστερά φτερά, που κάθονταν στους τοίχους των φτωχόσπιτων.

Την ώρα κείνη του ενθουσιασμού μας, την ώρα που ο ήλιος δάγκανε το βουνό, οι χαρούμενες κραυγές μας πάγωσαν ξαφνικά, ακούοντας το ούρλιασμα της σειρήνας, που μας ειδοποιούσε για τον κίνδυνο από την επίσκεψη τεράστιων μαύρων πουλιών, των τρομερών γερμανικών αεροπλάνων «Στούκας».

Οι μάνες φώναζαν σπαρακτικά και μεις τρέχαμε να σωθούμε στο σπίτι της κ. Μαρίας, γιατί εκεί κοντά δεν υπήρχε καταφύγιο.

Οι καρδούλες μας κόντευαν να σπάσουν από τον τρόμο ακούοντας τις βόμβες να σφυρίζουν πέφτοντας και νιώθοντας τη γη να σείεται και να βογκά κάτω από τα πόδια μας...

Τελειώνοντας ο συναγερμός βγαίναμε έξω πηδώντας από χαρά, γιατί γλυτώσαμε, κοιτάζοντας ψηλά τον ουρανό. Μαύροι καπνοί και τεράστιες φλόγες τον έγλειφαν, μάρτυρες τις καταστροφής, που προξένησε η επιδρομή στα καράβια των συμμάχων μας στο λιμάνι της Σούδας και στο αεροδρόμιο του Μάλεμε.

Αυτό γινότανε κάθε βραδάκι για να μας προετοιμάσουν ίσως... Όταν

ξημέρωσε η 20η Μάη.

Τι όμορφη μέρα! Τίποτε δεν προμηνούσε αυτό που επρόκειτο να γίνει...

Θυμάμαι παρέα με τη μάνα κατεβαίναμε προς το κέντρο της πόλης. Βρισκόμαστε λίγο πιο κάτω από την πλατεία των Νέων Καταστημάτων, όταν ακούστηκε η σειρήνα...

Η ψυχή, μίλησε. Η διαίσθηση...

Όχι, τούτος ο συναγερμός και τούτη την ώρα, δεν ήταν σαν τους άλλους. Ο κόσμος τα 'χασε κι άρχισε να τρέχει δεξιά, αριστερά σαν το κοπάδι, που το κυνηγά ο λύκος.

Εκεί κοντά μας προς τ' αριστερά, στο βάθος υπήρχε καταφύγιο.

Μια στοά μεγάλη και βαθιά, που είχαν ανοίξει προνοητικοί άνθρωποι στα σπλάχνα του Ενετικού Φρουρίου, και προστάτευε παλιά την πόλη...

Προς τα εκεί λοιπόν! Η μάνα έτρεμε και μ' έσφιγγε σαν να φοβόταν μήπως με χάσει.

Σπρωχτήκαμε και σπρώξαμε. Ζουλιστήκαμε, πονέσαμε μα τα καταφέραμε και μπήκαμε μέσα. Ο ένας πάνω στον άλλο, για να χωρέσουμε... Βαριές ανάσες, αναστεναγμοί, φόβος και τρόμος...Όταν κάποιοι, που βρίσκονταν κοντά στην είσοδο του καταφυγίου, ακούστηκαν να λένε πως βλέπουν αεροπλάνα να πετούν πάνω από τα γύρω χωριά μας και να ρίχνουν αλεξιπτωτιστές...

Το τι έγινε τότε! Ψίθυροι, φωνές, κατάρες! Κι ύστερα μια βροντερή φωνή ακούστηκε και σείστηκε η ντάμπια!

Νομίζεις πως ερχόταν απ' τα παλιά, απ' τα μακριά, απ' τους προγόνους. «Και μεις, μωρέ, τι κάνουμε; Επά θα 'μαστε μαντρωμένοι σαν τα οζά;».

«Μα πού θα βρούμε όπλα; Ανταπάντησαν.

«Τα νύχια και τα δόντια μας τ' είναι, μωρέ, δεν είναι όπλα;».

Διάδρομος ανοίχτηκε ανάμεσά μας, βίαια και βγήκε ένας άντρακλας μουστακαλής, δυο μέτρα μπόι, φτάνει στην πόρτα, κάνει το σταυρό του και χωρίς να λογαριάσει ζωή και θάνατο αρχίζει να τρέχει...

Πολλοί τον ακολούθησαν τον αετό στο ριζιμιό χαράκι... Το καταφύγιο, ανάσανε με τον ανασασμό της Κρήτης μας, που διαπίστωσε για μια φορά ακόμη, πως είναι μάνα αδίστακτων παιδιών κι όχι κιοτήδων.

Πως τα παιδιά της είναι άξιοι συνεχιστές ηρωικών προγόνων, βλαστοί θυσίας κι αυταπάρνησης...

Τι κι αν δε βρήκαν οπλισμό; Πολέμησαν με την ψυχή, με την καρδιά, με την ιστορία της γενιάς των!

Κι έγινε ξαφνικά η Κρήτη μας, κείνο το Μάη, κόρη πανέμορφη, που τ' όνομά της είναι «Λευτεριά» κι όταν τη βλέπουν οι λαοί δε σκύβουν το κεφάλι, δε συμβιβάζονται, μένουν ανυποχώρητοι, πάνε μπροστά αντιστέκονται και γίνονται μεγάλοι.

Η μάνα, εκτός απ' την καρδιά της υπέφερε και από κλειστοφοβία! Βαριανάσαινε δεν ήταν καλά...

«Πάμε παιδί μου, πάμε στο σπίτι κι ό,τι πει ο Θεός» μου μουρμούρησε.

«Πού θα πάτε; Θα σκοτωθείτε!» μας φωνάζουν βλέποντάς μας να φεύγουμε. Τ' αεροπλάνα πάνω απ' την πόλη κατέβαιναν πολύ χαμηλά στις στέγες των σπιτιών και πολυβολούσαν με λύσσα ό,τι έβλεπαν να κινείται...

Βαδίζομε ξυστά στους τοίχους τρέμοντας και σταματώντας κάθε τόσο, χωρίς αναπνοή μόλις αισθανόμαστε πολύ κοντά μας τον κίνδυνο. Φτάσαμε σπίτι. Ο πατέρας έλειπε στο Ρέθυμνο. Τ' αδέρφια στο χωριό της μάνας, γι' ασφάλεια.

Εγώ κι εκείνη. Εκείνη κι εγώ...

Έκλαψα και παραπονέθηκα, γιατί φοβόμουνα! Κείνο το βράδυ, αν και παιδί, μάτι δεν έκλεισα. Όλη νύχτα καθόμουνα στην αυλή και κοίταζα τον ουρανό... Όχι, για να μετρώ τ' αστέρια όπως έκανα άλλοτε. Ξημέρωσε. Κι οι γείτονες ετοιμάζονταν να φύγουν για τα βουνά των Κεραμειών.Να κρυφτούν σε σπηλιές, να σωθούν! Μια γειτόνισσα ζήτησε να με πάρει μαζί της φεύγοντας με τα παιδιά της.

Η μητέρα μου αρνήθηκε να με δώσει, μα ούτε και γω θέλησα να φύγω και να την αφήσω μόνη.

Τότε μ' έστειλε δίπλα στον κυρ Μανόλη, που έμενε με τη γυναίκα του στο κτηματάκι τους: Ένα μικρό αμπέλι, συκιές, μουριές, λαχανόκηπο και πολλά – πολλά λουλούδια. Ο μόνος που δε σκόπευε να φύγει... Ήταν κυνηγός και κάθε τόσο κουβαλούσε λαγούς.

Τον είδα να κάθεται κάτω στο πεζούλι της πόρτας του σπιτιού του. Η γυναίκα του ετοίμαζε φαγητό, σαν να μη συνέβαινε τίποτε...

Κι αυτός κρατώντας το κυνηγητικό του όπλο κι έχοντας το δάχτυλο στη σκανδάλη στόχευε και σημάδευε, πυροβολούσε όποιο αεροπλάνο τύχαινε να

περάσει από εκεί...

Και περνούσαν αρκετά και πολύ χαμηλά μάλιστα.

Τον είδα και χάρηκα! Ενθουσιάστηκα! Ο φόβος και ο τρόμος μου πού πήγαν; Μήπως με γελούσαν τα μάτια μου;

Ο κυρ Μανόλης δεν ήταν αυτός που ήξερα... Ο κοντούλης, ο μικρόσωμος, ο κυνηγός με τ' αστειάκια του φέρνοντας τους λαγούς του...

Ήταν ένας ψηλός κι ατρόμητος πολεμιστής μπαρουτοκαπνισμένος, που μάχονταν για δίκιο και για λευτεριά αψηφώντας το θάνατο.

Μπας και ήτανε ο Γέρος του Μοριά, ο Καραϊσκάκης, ο Αθανάσιος Διάκος;

Ναι, κι όπως αυτοί οι αξέχαστοι ήρωες νικήσανε τους Τούρκους έτσι και μεις τώρα θα νικήσουμε τους Γερμανούς!

Θα ρίχνομε με τ' όπλο μας τ' αεροπλάνα: ένα, δύο, τρία, όσα κι αν ήταν...

Κάθισα δίπλα του χαρούμενη και δίπλα στις αιμάτινες παπαρούνες, που μας κοίταζαν με τα ματάκια τους μελαγχολικές και δακρυσμένες...

«Έλα κυρ Μανόλη» τού 'λεγα «Ρίξε τους, ρίξε τους» και τού 'δειχνα με το δάχτυλο. «Έλα να τους σκοτώσουμε όλους. Κανένας να μη μείνει».

Κι εκείνος, έριχνε, έριχνε με τ' όπλο του.

Δε θα ξεχάσω ποτέ το βλέμμα του τ' ατρόμητο και μυστηριώδες.

Την αποκοτιά και τον ηρωισμό του!

Γιατί καλά, εγώ η άμοιρη, δεν καταλάβαινα τον κίνδυνο. Αυτός όμως μεγάλος άνθρωπος, εννοείται, μυαλωμένος δεν καταλάβαινε;

Ένα σκέπτομαι τώρα, που πέρασαν τα χρόνια.

Μήπως στ' αλήθεια ήταν ένας πραγματικός Διάκος, που ενώ ήξερε τι τον περίμενε είχε πάρει την απόφασή του;

Γι' αυτό συνέχεια μού 'κανε νόημα, να φύγω... να φύγω...

Κι όμως εγώ δεν έφευγα. Ήμουνα βέβαιαη για τη νίκη μας.

Τώρα τι μ' έσωσε; Τι μας έσωσε; Ακόμα διερωτώμαι...

Η προσευχή της μάνας συνταιριασμένη με την εντολή, που είχαν πάρει να μη βομβαρδιστεί ακόμη η πόλη; Μπορούσαν όμως να μας πυροβολήσουν! Γιατί δεν τό 'καμαν;

Την άλλη ημέρα ήρθε ο πατέρας φορτωμένος με τρόφιμα από το χωριό και ενημερωμένος για όλα.

Πήγαμε στα Κοντόπουλα και κρυφτήκαμε σε σπηλιές μαζί μ' άλλους, γνωστούς και άγνωστους...

Εκεί έφταναν τα τρομερά μαντάτα από στόμα σε στόμα, από καρδιά σε καρδιά.

Τι έγινε στο Μάλεμε και στην Αγιά, στο Γαλατά, Φουρνέ, Αλικιανό, Βατόλακο, στο ύψωμα 107.

Εκεί έφτασε η τρομερή είδηση πως έπεσε η Πόλη!

Έπεσαν τ' αγαπημένα μας Χανιά στις 27 του Μάη, στα χέρια του κατακτητή!

Όλοι ριγήσαμε, όλοι θρηνήσαμε μικροί μεγάλοι κατηφορίζοντας κι ακούοντας τα νικητήρια τραγούδια τους, καθώς έκαναν παρέλαση, πάνω στα ερείπιά της.

Σκλάβοι! Αλίμονο σκλάβοι!

Από τότε δε θυμάμαι να ξανάπαιξα στο χωματόδρομο της γειτονιάς μου με τις νυχτερίδες.

Από τη θλίψη τους είχαν εξαφανιστεί!

Ποσα και πόσα δε θά 'χουν δει τα μάτια τους τις νύχτες να γίνονται σε βάρος των ελύθερων και υπερήφανων κατοίκων του νησιού μας από τους ανθρώπους της νύχτας, τους τρομερούς φασίστες...

Από τότε ποτέ πια δεν αιχμαλώτιζα και δεν εσκλάβωσα μέσα στις χούφτες μου τους ξυλοφάδες...

Ήξερα τι θα πει σκλαβιά!

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΚΑΒΕΛΑΚΗΣ

ΕΝΑΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΤΕΧΝΗΣ

Μπροστά μου πέρναγε ολόκληρος σχηματισμός. Ένα είδος, κάθε μέγεθος. Ομοιόμορφη ενδυμασία. Χρώμα πορτοκαλί προς μπεζ-καφέ, με μια έντονη ελεκτρίκ ανταύγεια.

Πρωί-πρωί γύρω στις οκτώ. Πούσι, κατά κύματα, περνάει πάνω από τον σχηματισμό. Τον πλακώνει, τον πνίγει, τον εξαφανίζει τελείως. Ξαφνικά, λάμψη από την ανατολή. Τι είναι;

Φως, ακτίνες, υπέρυθρες, προβολέας πολεμικός, ιπτάμενος δίσκος ή ήλιος, κολυμβητής, στην απέραντη θάλασσα από πούσι;

«Επιστράτεψε τις δυνάμεις σου», μου λέει μια αόρατη φωνή. «Πρέπει να βγάλεις γρήγορα μιαν απόφαση για το είδος της λάμψης. Δεν είναι δυνατό να σκοτίσει το μυαλό σου, το κέντρο των στρατηγικών σου αποφάσεων, αυτό το δυσανάγνωστο πούσι».

Καταλαβαίνω πώς δεν έχω καμμιά δυνατότητα να ξεφύγω. Δυνάμεις καταδρομών μ' έχουν κυκλώσει από παντού. Η φωνή σκληρή, μεταλλική, ανελέητη βγαίνει από τηλεβόα. Πρέπει να βιαστώ.

Ένας αυτόματος μοχλός μου κλείνει τα μάτια. Σκοτάδι. Μέσα σ' αυτό βουλοπλέω με μια κόκκινη βάρκα. Σηκώνω πανί. Το γκρεμίζει ο αγέρας. Η βάρκα χοροπηδάει σαν τρελή. Η τρέλα τη βοηθάει ν' αλλάζει χρώματα και να μη βουλιάζει.

Τώρα, το σκοτάδι αραιώνει, περνώ μέσα από τα σωθικά του και βρίσκομαι σ' ένα κατεψυγμένο τοπίο.

Είναι παρελθόν δικό μου ή παρελθόν του κόσμου; Είναι χθεσινό, προχθεσινό ή απώτατο παρελθόν;

Γυρίζω τον διακόπτη απόψυξης κι ο πάγος αρχίζει να λιώνει στρώματα-στρώματα. Στο πρώτο στρώμα εμφανίζονται κάτι παλιά σπίτια που μιλού-

σανε μια δικιά τους, άγνωστη γλώσσα. Στο δεύτερο στρώμα εμφανίζονται πουλιά και ζώα χαμένα. Στο τρίτο στρώμα άνθρωποι με δυνατά δόντια και αειθαλή αισθήματα. Στο τέταρτο βουνά, γύρω-τριγύρω, με καταπράσινα ρούχα. Στο πέμπτο εκκλησίες με φωνές κελαϊδιστές. Στο έκτο βιβλία που από μέσα τους βγαίνανε φωτεινά άστρα και στο έβδομο, λιωμένος πια όλος ο πάγος, εμφανίζεται μπροστά μου μια απέραντη πλατεία παζάρι. Πράγματα απ' όλα τα χρόνια. Άνθρωποι απ' όλες τις εποχές. Στη μέση της πλατείας ένας πέτρινος κολοσός που σε κάποια στιγμή γίνεται η γιαγιά μου.

Η φωνή από τον τηλεβόα με πιέζει να αποφανθώ για το είδος της λάμψης. Ο μοχλός μου ξαναπιέζει τα μάτια.

Για λίγες στιγμές νιώθω πτηνό, άγγελος, ερπετό, διάβολος, ήχος πλάγιος ή ηλεκτρονικό ρομπότ. Οι στιγμές περνούνε γρήγορα. Το ίδιο και οι φάσεις της μετεμψύχωσής μου. Η πίεση είναι αφόρητη, τελείως απάνθρωπη. Γι' αυτό πρέπει να βιαστώ για την απάντησή μου.

Για κάθε δύσκολη περίπτωση η γιαγιά έχει μια λύση. Η σοφία της είναι συνδυασμός αισθήσεων, ηπείρων, αστεριών, γαλαξιών και εποχών.

Πώς να την έχω ξεχάσει σε μια τόση δύσκολη κατάσταση που βρίσκομαι; Όμως η γιαγιά έρχεται από ένα τόσο μακρινό κόσμο. Δεν μπορεί ν' ακούσει ηλεκτρονικούς ήχους, ούτε να καταλάβει ηλεκτρονικές ταχύτητες. Τα εναέρια τραίνα τη ζαλίζουνε και το πλαστικό χορτάρι της προκαλεί συνεχή εμετό. Για ένα τέταρτο ήχου με πιάνει τρόμος. Όμως μ' ένα άλλο τέταρτο, διαφορετικού ήχου, ξεπερνώ τον τρόμο και αποφασίζω να πλησιάσω από κοντά το χθες, το προχθές, το απώτατο παρελθόν, το παράξενο σώμα της γιαγιάς, που αναδύθηκε από τον πέτρινο κολοσό καταμεσής στην πλατεία.

Στην πλατεία νιώθω ξένος. Τελείως άγνωστος. Αρχίζω να τρέχω με όπισθεν, να φτάσω στον κόσμο της γιαγιάς. Όμως κάτι συμβαίνει. Η γη, φαίνεται, γυρίζει ανάποδα. Η φορά του τρεξίματος είναι «έμπροσθεν» και όχι «όπισθεν». Τα χάνω. Προσπαθώ να βρω μιαν εξήγηση. Τίποτα. Κι η αόρατη φωνή διαρκώς, πιο πολύ, με πιέζει. Στο μεταξύ όσο τρέχω εγώ, τόσο τρέχει και η γιαγιά μαζί μου. Η πλατεία έχει χαθεί.

Τώρα βρισκόμαστε πάνω σ' έναν παράξενο λόφο πούναι διακοσμημένος με παράδοξα γεγονότα, με καρφίτσες που γίνονται παραδείσια πουλιά και με μπαγιονέτες π' ανοίγουνε χαράδρες στα κουμπιά πάνω στα οποία κουμπώνει ο πολύχρωμος τούτος κόσμος.

Βρίσκομαι σε γυάλινο μονοπάτι για το σπίτι της γιαγιάς. Από μακριά η φωνή της μου φωνάζει:

«Βγάλε όλες σου τις μάσκες. Όλα τα στρώματα του μακιγιάζ. Όλες σου τις μασκαρεμένες συνήθειες».

Σέβουμαι τις απαιτήσεις της, αλλιώς ξέρω πως δε θα με δεχτεί. Κι η απάντηση διάζει. Ο χρόνος ολοένα και μικραίνει ώσπου θα γίνει απειροελάχιστος και θα χαθεί.

Έτσι, τέλεια απογυμνωμένος από κάθε περιττό βάρος είμαι απ' έξω από το σπίτι της. Σηκώνω το σκουριασμένο μάνταλο της σκουριασμένης πόρτας και μπαίνω στην αυλή.

Προχωρώ σαν υπνωτισμένος. Κοντανασαίνω. Στέκω στην αυλή. Ακουμπώ χάμω τη βαλίτσα μου. Την ανοίγω, βγάζω από μέσα την κινηματογραφική μηχανή προβολής και σε λίγο έχει αρχίσει να τρέχει ο κινηματογραφικός χρόνος.

Ο λόγος είναι όλος μουγλιασμένος, τον κλωτσώ σαν βρώμικο κουρέλι. Με κλωτσά κι εκείνος στο γυάλινο μονοπάτι, που αρχίζει κρακ-κρακ να σπάζει. Περπατώ πάνω σε γυαλιά σπασμένα. Διαπερνούνε τα παπούτσια μου, μπαίνουνε στα πόδια μου κι όμως δε βγαίνει σταγόνα αίμα. Η γιαγιά ολόσωμη μπροστά μου.

- Γιατί με κλωτσάς, παιδί μου, λέει παραπονεμένα.

Στο λαιμό κόμπος, που γίνεται αγκωνάρι. Ύστερα χοντρές σταλαγματιές ιδρώτα. Ύστερα ποταμός κλάμα, ύστερα κραυγές, κραυγές που ταράζουνε τη γαλήνη στο παράξενο τοπίο.

Σε λίγο η γαλήνη έχει αποκατασταθεί. Ο ποταμός δεν τρέχει άλλο. Η εσωτερική περιοχή έχει στεγνώσει. Με ήρεμη φωνή απαγγέλω την προσευχή μου.

«Γιαγιά δεν είναι δυνατό να κλωτσούσα εγώ εσένα. Εγώ κλωτσώ τη μούχλα και το κουρέλι...»

Η γιαγιά πονεμένη, μ' ένα λάχανο για κεφάλι, γλιστρά πάνω στη ράχη του θρυμματισμένου γυάλινου δρόμου ένα παγερό χειμωνιάτικο βράδυ και κατρακυλά μέσα στον απροσμέτρητο χρόνο.

Ο κινηματογραφικός χρόνος έχει τελειώσει. Τώρα τρέχει ο πραγματικός και πρέπει να διαστώ διπλά.

Ένα παγωμένο αεράκι κατεβαίνει από ψηλά. Το γεγονός αυτό και η

πραγματικότητα να παγώνουνε τα σαγόνια και να μη μπορώ να μασήσω κανένα είδος χρόνου δεν είναι δυνατό να με σταματήσουνε.

Με σταθερό βήμα προχωρώ στο εσωτερικού του σπιτιού της γιαγιάς. Είναι όρθια στο βάθος, με κεφάλι, τώρα, αληθινό και όχι λαχανένιο και με καινούργιο κεφαλομάντηλο, σφιγμένο στο πηγούνι.

- Ήρθα της λέω.

- Καλώς όρισες, μου λέει. Γλυκό;

- Ναι, απ' εκείνο που μ' άρεσε πάντα.

Πάει να το φέρει. Γυρίζει. Το πρόσωπό της, τώρα, είναι ένας άσπρος τοίχος.

- Δεν είσαι συ η γιαγιά μου.

- Εγώ η ίδια, μου λέει. Όμως τώρα θα μου μιλάς, ανάμεσα από τον άσπρο τοίχο.

- Έστω, της απαντάω.

Ύστερα όμως από λίγο, αρχίζω να φυτεύω πολύχρωμα βέλη στον άσπρο τοίχο, ώσπου γίνεται ένας πίνακας μοντέρνας τέχνης.

Αμέσως αρχίζω αυτοξενάγηση στον φυτεμένο με βέλη τοίχο, στον πίνακα μοντέρνας τέχνης. Ο χρόνος τρέχει σε βάρος μου και δεν μπορώ να τον σπαταλάω.

- Λοιπόν, γιαγιά, τί λέει η σοφία σου για την πρωινή λάμψη;

Η γιαγιά, ο φυτεμένος με βέλη τοίχος, ο πίνακας μοντέρνας τέχνης παίρνουνε σοβαρό ύφος. Βγάζουνε από τις τσέπες τους τις αισθήσεις, τις ηπείρους, τους πλανήτες, τους γαλαξίες, τις εποχές και αρχίζουνε να τ' ανακατώνουνε.

- Που λες, παιδί μου, το φως είναι πάντα φως για να φωτίζει το σκοτάδι που είναι κι αυτό φως και το φως σκοτάδι.

Η λάμψη από την ανατολή είναι ήλιος.

Η λάμψη από τη δύση, προβολέας.

Η λάμψη από τον βορρά, ιπτάμενος δίσκος.

Η λάμψη από τον νότο, φλόγα που καίει το φως.

Τέλος, η ομίχλη δεν έχει σάρκα.

Απλώνεται εφιαλτική στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, στις τέσσερις εποχές.

Βέβαια, η σοφία μου έχει έξι εποχές. Αυτές οι δυο άγνωστες είναι πέ-

ρα από την καταδυνάστευση της ομίχλης.

Τώρα μπορείς να πάρεις μια γρήγορη απόφαση για την παράξενη λάμψη. Ο χρόνος είναι στο τέλος. Πρέπει, παιδί μου, να βιαστείς, πρέπει να τρέξεις.

Ο πίνακας μοντέρνας τέχνης, απότομα, χάνεται από μπροστά μου. Ύστερα χάνεται ο τοίχος με τα φυτεμένα βέλη.

Τότε, φαίνεται πάλι, ολόκληρο το πρόσωπο της γιαγιάς. Με κοιτάζει βαθιά μέσα στα μάτια. Τη στιγμή που φτάνω στο έσχατο όριο της οπτικής ικανότητάς μου να μπορώ να την κοιτάζω, ακούγεται μια δυνατή βοή.

Κάποιος με σηκώνει βίαια με σιδερένια χέρια και με σφίγγει. Περνώ πάλι από τα σωθικά του αραιωμένου σκοταδιού και ξαναβρίσκομαι στο πηχτό σκοτάδι να βουλοπλέω, μέσα σ' αυτό, σε μια κόκκινη τρελή βάρκα.

ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

ΠΑΡΟΝ ΧΩΡΙΣ ΜΕΛΛΟΝ

Ο Δημήτρης Βουλγαρόπουλος καταγόταν από την Καβάλα. Το πώς βρέθηκε στα Χανιά, το πώς ερωτεύθηκε, το πώς έγινε εκδότης δισεβδομαδιαίας εφημερίδας, είναι μια μικρή ιστοριούλα που θα την μάθετε σιγά σιγά.

Ο Δημήτρης ήταν ψηλός σαν καλαθοσφαιριστής κι αδύνατος σας μπιλιαρδόστεκα. Έτρωγε ένα... δόδι στην καθισιά του αλλά δεν έπαιρνε καθόλου ξύγκι απάνω του. Περπατούσε κι έγερνε μπροστά από το πολύ ύψος, λες και δν υπήρχε αντοχή στην βάση να κρατήσει την κορυφή.

Στα Χανιά βρέθηκε επειδή υπηρετούσε ως ναύτης του Πολεμικού Ναυτικού στο Ναύσταθμο Σούδας. Κατά τις εξόδους του πήγαινε με άλλα ναυτάκια στην ταβέρνα «Ερωφίλη» λίγο παρακάτω από την «Κληματαριά» του Μπουζουνιεράκη στα «Μαχαιράδικα». Έτρωγαν φρέσκια μαρίδα τηγανητή, ομελέτα με πατάτες τηγανητές, σαλάτα χωριάτικη και καμιά φορά είχε το κατάστημα και χοχλιούς βραστούς ή τηγανητούς. «Με αρέσουν πολύ τα σαλιγκάρια», έλεγε με τη Μακεδονίτικη προφορά του. Έπιναν ρετσίνα χύμα από το μαλαματένιο χεράκι τση Αργυρώς, τση μαυρομάτας κοπελιάς με τα σγουρά μαλλιά και την ελιά στο μάγουλο. Ήτανε κόρη του ταβερνιάρη και τον βοηθούσε τα βράδια στην ταβέρνα. Μερακλωμένος από τη ρετσίνα ο Δημήτρης, έβαζε δίφραγκα στο Τζουκ Μποξ που έγερνε στην άκρη του μαγαζιού, κι άκουγε λαϊκά τραγούδια: «Φανταράκι, φανταράκι είσαι όλο μεράκι».

Με την Αργυρώ τα φτιάξανε έπειτα από επίμονη πολιορκία και πολύ κυνηγητό. Στην αρχή ήτανε φοβισμένη και έμοιαζε με αγρίμι. Με τον καιρό προσαρμόστηκε και δεν ήθελε να φύγει από την αγκαλιά του. Όταν πήρε το απολυτήριό του από το ναυτικό τη ζήτησε επισήμως από τον πατέρα της. Ο πατέρας της τους έδωσε την ευχή του κι ένα σπίτι στην οδό Κανεβάρο στο Καστέλλι, στο Ενετικό λιμάνι. Ο Δημήτρης κατέβαινε με τα πόδια στο Σα-

ντριβάνι, κάθοταν στην καφετέρια «ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ» κι απολάμβανε το καφεδάκι του.

Έφυγε από την Καβάλα, μια όμορφη πόλη, μα δε το μετάνοιωσε. Ήρθε στην «Βενετία της Ανατολής». Μια πόλη με διατηρητέα τα περισσότερα παλιά κτήρια. Το Ενετικό λιμάνι με την παλιά πόλη, το Φάρο, σύμβολο της πόλης, το Γιαλί Τζαμισί, το τούρκικο χαμάμ που έπαιρναν τα λουτρά τους οι τουρκαλάδες με τα «γιουσουφάκια» τους.

Για να ζήσει ο Δημήτρης εργαζόταν ως λινοτύπης σε τοπική εφημερίδα. Αργότερα απεφάσισε να εκδώσει δική του δισεβδομαδιαία εφημερίδα. Δυσκολεύτηκε πολύ γιατί δεν είχε δικά του κεφάλαια και τύπωνε σε ξένο τυπογραφείο. Όταν ο Μανώλης γνωρίστηκε με το Δημήτρη, ο Δημήτρης ήταν ήδη εκδότης της δισεβδομαδιαίας εφημερίδας «ΜΕΛΛΟΝ». Ήταν αρχή της έκδοσης και ούτε ο ίδιος ο εκδότης δεν εγνώριζε αν η εφημερίδα του θα τιμούσε τον τίτλο της. Θα είχε δηλαδή μέλλον.

Ο Μανώλης ήταν μέτριος έως κοντός στο ανάστημα, λίγο παχουλός με «ψωμάκια» στη μέση και μικρό διπλοσάγονο. Ήταν πολύ νέος ακόμη γύρω στα είκοσι πέντε. Δούλευε πότε εδώ, πότε εκεί, για να ζήσει. Σερβιτόρος, οικοδόμος, εισπράκτορας σε μεταφορικό γραφείο. Πουθενά δεν είχε κατασταλάξει. Δεν ήταν όμως τεμπέλης. Προσπαθούσε. Τον τελευταίο καιρό φλέρταρε με την δημοσιογραφία. Έτσι γνωρίστηκαν με τον εκδότη της εφημερίδας «ΜΕΛΛΟΝ». Του πήγαινε τακτικά κείμενα προς δημοσίευση. Αν του άρεσαν, εδημοσίευε κανένα πού και πού. Ο Μανώλης τότε κόρδωνε κι έδειχνε το κείμενο με την υπογραφή του στους φίλους του. Γειά σου μεγάλε δημοσιογράφε, του έλεγαν, του έριχναν και καμιά φάπα χάριν αστειότητος.

Ο Μανώλης είχε μια μεταχειρισμένη μοτοσυκλέτα, σχεδόν σαράβαλο. Κάθε μεσημέρι περνούσε από το τυπογραφείο, έπαιρνε τον Δημήτρη και πήγαιναν για μπάνιο. Προτιμούσαν να πηγαίνουν στην πισίνα, του «ΞΕΝΙΑ» που βρισκότανε δίπλα στη θάλασσα. Για να κάνεις μπάνιο στην πισίνα, πλήρωνες εισιτήριο. Τα οικονομικά τους ήταν άθλια. Γι' αυτό ο Δημήτρης είχε τυπώσει ένα χαρτί με τα στοιχεία του και το πάσαρε για δημοσιογραφική ταυτότητα. Έμπαιναν δωρεάν. Έμεναν κάποια ψιλά στην τσέπη για καφέ ή παγωτό. Ίσα, ίσα που έφταναν. Πολλές φορές τρέμανε μη βρεθούνε στην ανάγκη να κεράσουν την παρέα. Θα γινότανε ρεζίλι.

Κάποιο μεσημέρι πήγε ο Μανώλης στο τυπογραφείο και βρήκε την Αρ-

γυρώ να διπλώνει τις εφημερίδες. Ήταν πολύ ωραία γυναίκα η Αργυρώ. Είχε μαύρα μάτια, παριζιάνικη μυτούλα, φιλήδονα χείλη. Τα μαλλιά της ήταν σκουροκάστανα. Ο Δημήτρης ήθελε να κλείσει τις σελίδες και παρακάλεσε τον φίλο του να πάει την γυναίκα του για μπάνιο στην πισίνα. Αισθανόταν τύψεις που δεν την φρόντιζε αρκετά. Η εφημερίδα του τον απασχολούσε ολημερίς. Πήγαν στην πισίνα, έδειξαν την δημοσιογραφική ταυτότητα και εισήλθαν γρήγορα-γρήγορα. Άλλαξαν, έβαλαν μαγιό, πήραν τις ρακέτες κι άρχισαν να παίζουν λέγοντας αστειάκια. Όταν κουράστηκαν αρκετά, βούτηξαν στην πισίνα για λουτρό και ρηλάξ. Ο Μανώλης κατάλαβε ότι τον κοιτούσε η Αργυρώ ερωτικά. Άρχισε να της λέει για το φλερτ του, την Άννα, και να της εκθειάζει τα προσόντα της. Η Άννα ήταν βέβαια ένα φανταστικό πρόσωπο. Σε καμιά περίπτωση δεν επιθυμούσε να προδώσει τον φίλο του. Ίσως η Αργυρώ να βρισκόταν σε μια στιγμή αδυναμίας. Όχι, δεν θα το εκμεταλλευόταν. Ήταν άνθρωπος ηθικών αρχών, δεν τον ενδιέφερε το σεξ για το σεξ. Όταν το κατάλαβε η Αργυρώ, έκανε πίσω. Του ζήτησε να την πάει στο σπίτι. Θυμήθηκε ότι είχε αφήσει το παιδί στην μητέρα της. Την άφησε έξω από το διαμέρισμά της. Τον αποχαιρέτησε μ' ένα φιλί στο μάγουλο.

Ο Μανώλης ήταν φιλόδοξος νέος. Διάβαζε συνεχώς για να βελτιώσει τις εγκυκλοπαιδικές του γνώσεις. Μάθαινε μόνος του Αγγλικά και Γερμανικά. Ήταν πιστός στο στόχο του να δημιουργήσει δημοσιογραφική καριέρα. Κάθε μεσημέρι άρχισε να συχνάζει μόνος του στην πισίνα του «ΞΕΝΙΑ». Ένα μεσημέρι παρ' ολίγο να συγκρουσθεί με μια νεαρή κοπελιά στα καθαρά νερά της πισίνας. Βγήκαν στο χλοοτάπητα και συστήθηκαν: Μανώλης. -Ρέα. Να σας προσφέρω ένα ποτό; - Ευχαριστώ. Θα πάρω μια πορτοκαλάδα χυμό. Σιγά, σιγά γνωρίστηκαν κι αγαπήθηκαν. Η Ρέα ήταν κόρη διευθυντή μεγάλης Αθηναϊκής εφημερίδας. Ο Μανώλης στάθηκε τυχερός. Ο δρόμος της δημοσιογραφίας ήταν ανοιχτός πια γι' αυτόν. Έφυγαν για την Αθήνα. Αμέσως έπιασε δουλειά στην εφημερίδα «ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΚΗΡΥΞ» του πεθερού του. Σ' ένα χρόνο, σε μια μικρή εκκλησία με καλεσμένους λίγους συγγενείς και φίλους τέλεσαν το μυστήριο του γάμου. Έως τώρα το ζάρι του έφερε εξάρες του Μανώλη. Αύριο όμως;

Ο Δημήτρης δεν τα πήγαινε καλά με την εφημερίδα του. Είχε χαμηλή κυκλοφορία, οι διαφημίσεις ήταν ελάχιστες, τα έξοδα έτρεχαν. Μην μπορώντας ν' αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις του, αναγκάστηκε να βάλει λουκέτο

στο «ΜΕΛΛΟΝ». Μετά τρεις μήνες τον παράτησε κι η Αργυρώ. Έκανε σχέση μ' ένα μακρινό του ξάδερφο τον Αντώνη που την γυρόφερνε το τελεταίο διάστημα. Με το παιδί τους που ήταν τεσσάρων χρονών έφυγε από το σπίτι οριστικά. Μόνος ο Δημήτρης δεν τον χωρούσε το σπίτι. Άλλωστε δεν ήταν και δικό του. Έδωσε τα κλειδιά στον πεθερό του και μετακόμισε σ' ένα μικρό δωμάτιο στη Νέα Χώρα. Ξαναγύρισε στην δουλειά του λινοτύπη. Έκανε δυο τρία μεροκάματα την εβδομάδα. Τα βράδυα σύχναζε στα μπαρ και τις χαρτοπαικτικές λέσχες. Άρχισε να χάνει και δανείζεται. Έπινε ασταμάτητα. Πήγαινε στη δουλειά με κλειστά μάτια, νυσταγμένος. Σε λίγο τον έπαιρνε ο ύπνος. Δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει και τα παράτησε. Τον έδιωξαν κι από το δωμάτιο. Από το επόμενο βράδυ το σπίτι του ήταν τα παγκάκια στα πάρκα της πόλης και πάπλωμα του ο ουρανός, πότε φωτεινός και πότε σκοτεινός έμοιαζε με τη δική του διάθεση. Φαγητό έτρωγε όταν μάζευε χρήματα, δανεικά, από παλιούς του φίλους και από την φυσαρμόνικα που από μικρός είχε μάθει να παίζει. Κυρίως όμως με τα χρήματα έπινε ποτά. Πάντα κρατούσε ένα μπουκάλι κρασί, μπύρα ή τσικουδιά στο χέρι. Με μερικές γουλιές έχανε τον έλεγχο.

Στο Θ.Ψ.Π.Χ. πήγαινε τακτικά για αποτοξίνωση, αλλ' όταν έπαιρνε εξιτήριο έπεφτε την δεύτερη μέρα στην παγίδα του ποτού. Με το ποτό ξεχνούσε όλες του τις λύπες, την γυναίκα του που τον εγκατέλειψε με το παιδί του που υπεραγαπούσε. Με το ποτό λησμονούσε τις αποτυχίες του στη δουλειά και την αδυναμία του ν' αντιμετωπίσει την σκληρή πραγματικότητα της ζωής.

Ήτανε παραμονή Χριστουγέννων. Με τη φυσαρμόνικά του και τρικλίζοντας άρχισε να γυρίζει στα μαγαζιά. Κρατούσε ένα τσίγκινο κουτάκι που το γέμισε χρήματα. Αγόρασε ένα ποδήλατο τρίροδο, και το πήγε στο σπίτι που έμενε η γυναίκα του. Από το τζάμι είδε την κόρη του να στολίζει το Χριστουγεννιάτικο δέντρο. Άφησε στην πόρτα το ποδηλατάκι. Χτύπησε το κουδούνι κι έφυγε τρέχοντας σαν λαγός. Δάκρυα κυλούσαν ασταμάτητα στα μάγουλά του, ενώ τα χείλη του τραντάζονταν από λυγμούς. Ξημέρωσε ανήμερα των Χριστουγέννων. Τα φώτα της πόλης άρχισαν να σβύνουν. Στο παγκάκι βρισκόταν παγωμένος ένας άνθρωπος αγκαλιά μ' ένα άδειο μπουκάλι ποτό. Ήταν ο Δημήτρης. Κάτι όμορφο θα ονειρευόταν, γιατί εφυγε μ' ένα χαμόγελο στα χείλη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΨΥΧΟΥΝΤΑΚΗΣ

ΔΥΟ ΚΑΚΕΣ ΓΕΙΤΟΝΙΣΣΕΣ

Γειτόνισσα, κάμε' μου μωρή καλή γειτόνισσα έναν γκαβέ να τονέ πιω γιατί δεν γκατέω ίντα 'χω και μούρχεται να με πιάσει τζαργκουτζάς.

- Κόπιασε μέσα να σου τονέ κάμω καλή μου γειτόνισσα κουντρουλομακρολεμουδάκενα τον γκαβέ σαν είσαι λιγομαριασμένη να τονέ πιείς, απού κάνω και καλούς γκαφέδες κακομοίρα.

Έκαμέ τζη τον γκαβέ σαν ήτανε ετσά συγλετισμένη να πιεί γκαμέ και δεν είχενε του δαιμόνου τζη τ' αρχοντικό μουδέ γκαβέ.

- Σίμωσε εδά γειτόνισσα επά στο σκαμνάκι και κάτσε σ' εκείνο το κουτσουράκι να τση τονέ τζουτζουρίσεις.

Σιμώνει η γειτόνισσα, καθίζει και γιαμιάς κατεβάζει την πρώτη ρουφέ και βάνει τσι φωνές. «Όφου κακιώρα να σου λάχει αναθεματισμένη, πρέπει μωρή πως τον είχες βρασμένο κι έψησέ μου τση κακομοίρας το στόμα μου. Γλάκα και φέρε μου ένα ντενεκάκι νερό να το πιω να ξεζεματιστώ. Τσ' έφερενε το νερό, κατεβάζει γερά γερά κάμποσες καταπιοματές και για να μην την ξαναπατήσει σαν έξυπνη που ήτανε, βάνει και στο ντενεκάκι του καβέ νερό να μην ξαναζεματιστεί! Εγκουγκούρισεν εδά μια μεγάλη καταπιοματέ, και σαν δεν έκαιγενε μπλιό, τον ήπιενε και τον αποδέλοιπο μονομιάς, και λέει τση γειτόνισσάς τση.

-«Ιντά 'πες μωρή σκυλομούρα κουλουκαναθρεμμένη, μωρή κακοθάνατη να με πεις πουτάνα μέσα στο σπίτι μου, μα καλλά το λέσινε κι είναι κουδούνι στό χωριό πως τ' αγαπάς τα σύκα και κουνείς την ορά σου ότι να θωρείς άντρες! Άμε μωρή απού να δώσεις κακό κι ανέγνωρο θάνατο που να μην τον εδωκεν κιαμιάν άλλη! Άμε τσοι χίλους μύριους δαιμόνους και τσοι μαύρους τονε χιλιομυριοκαταραμένη, που να σε πάρουσινε οι δαιμόνοι και να σε σηκώσουνε, να μου τ' αξιώσει η μοίρα μου κι ο Θεός μου να σε δω να σε βαστούσι-

νε ούλοι οι δαιμόνου άνω κάτω, να σε βγάλουνε φηλαδόνι. Κι ο ίδιος ο ζερζεβουήλης ο πρώτος τω δαιμόνω πού 'ναι στα πράσινα φαράγγια, ο κατάμαυρος με την ορά και με τα μεγάλα μαύρα κέρατα, να σε μαυροκερατώσει ο κερτάς ο μαυροκερατωμένος και να σ' αμουλάρει απού τα επουράνια να πέσεις και να φάσινε οι σκύλοι κι ούλα τα κακά μιαρά και τα μαύρα κοράκια τσι σάρκες σου να καθαρίσει το χωριό τα όσα πού 'χεις καωμένα που και φονικά ακόμης έκαμες!

«Οι δαιμόνοι μωρή βέβια πουτάνα που ξεστόμησες με την βρωμόγλωσσά σου νά 'ναι το μαύρο και το κακό σου τέλος οραδοχαμηλοκουκουβίστρα αναθεματισμένη απού το Θεό και τσ' αγίους που εσύ δεν τσι προσκυνάς παρά μόνο του σκύλου τον γκώλο! Να ξεστομίσεις μωρή εσύ τόσες ξετσίπωτες κουβέντες και πουστουλούκια σ' εμένα, που είμαι τέτοιων γονιών γέννα κι ανάθρεμμα! Εμένα μωρή σκυλογδαρμένη μου πρέπενε να κάθομε σε παλάτια ολόχρυσα κι απού τον ήλιο λαμπερότερα. Έννοια σου όμως μα σου τά 'πα κι εγώ τα πρέπια σου και σε στόλισα ετσά που σού 'πρεπε. Σήκω και φύγε, ξεκουμπίσου και να μην ξαναδιασκελήσεις το κατώφιλιο του σπιτιού μου γιατί θα τυλίξω τα μαλλιά σου στα χέρια μου και θα σου τα βγάλω τρίχα τρίχα!»

«Εσύ μωρή θα βγάλεις τα μαλλιά μου τρίχα τρίχα; Στάσου να δούμεν ποια θα τα βγάλει τσ' αλλιῆνής!»

Κι αρπαχτήκανε μαλλιά με μαλλιά κι εσουρομαδιούντανε κι εβάλανε τσι κραυγές και τα πουτανοβλαστημίκια και τσι γρίκανε ούλο το χωριό! Τσ' ακούσανε όμως κι οι γι' άντρες τωνε, κι εσφίξαν και τσ' αρπάξανε και χαντώ πως ακόμης θα τσι δέρνουνε! Δαρμένες και κλαμένες και κατουρημένες απού τσι ραβδές τσι πήγανε και τσι μανταλώσανε στα σπίτια ντωνε και δεν τσι ξαναφήκανε να πορίσουνε όξω, γιατί τσι ξεμασκαρώσανε σ' ούλον το χωριό!

ΧΡΙΣΤΟΣ Ι. ΜΑΚΡΗΣ

ΜΙΧΑΗΛ Ε. ΣΚΟΥΛΗΚΑ, ΟΙ *ΚΡΗΤΕΣ ΤΟΞΟΤΕΣ* (ΑΠΟ ΤΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΩΣ ΤΟΝ 17ο ΑΙ. Μ.Χ.)

(Βιβλιοπαρουσίαση)

Τοξεύομεν γαρ ημείς επί το κέρδος... καρπούμενοι πάσαν χώραν και θάλασσαν.

Παρά το μέγα πλήθος των αναφορών για τους Κρήτες τοξότες και το κρητικό τόξο, που βρίσκει κανείς ήδη από την Ιλιάδα στην Αρχαία μας Γραμματεία και ιδιαίτερα στους αρχαίους κι μεταγενέστερους ιστορικούς και στους ουκ ολίγους κατοπινούς περιηγητές μέχρι και τον 17ο αι., αλλά ακόμη και στους νεότερους και σύγχρονους ιστορικούς, παρά ταύτα, μόνον ο Μιχάλης Σκούληκας (Μ.Σ.) είχε την έμπνευση να συνθέσει σε ενιαίο σύνολο όλο το απέραντο σχετικό υλικό και να μας δώσει, πρώτος αυτός, το πρώτο βιβλίο επί του κρίσιμου αυτού για όλη την ελληνική ιστορία θέματος και όλως ιδιαιτέρως της Κρήτης.

Δεν αρκέστηκε όμως ο συγγραφέας στις γραπτές πήγες, στις οποίες βλέπει ο αναγνώστης και τη Γραμμική γραφή Β΄, αλλά κατάφυγε και στα αρχαιολογικά δεδομένα, απ' όπου άντλησε συμπληρωματικό υλικό και κατόρθωσε, έτσι, να εισδύσει και να καλύψει και τα προϊστορικά μινωικά χρόνια ως το 2000 περ. π.Χ. Στα δεδομένα αυτά συμπεριλαμβάνομε και τις ως τώρα ευρεθείσες ενεπίγραφες στήλες.

Βλέπει μάλιστα ο αναγνώστης και το εκ πρώτης όψεως παράδοξο, ο τοξότης ως πολεμιστής να συνδέεται και με το χορό και τη μουσική, γιατί μ' αυτό, όπως ο κάθε πολεμιστής, γίνεται αποτελεσματικότερος στη μάχη. Κρήτες δε μετά λύρας στρατεύονται (Αθήναιος). Εξαίρει μάλιστα ο σ. το κυβιστάν, την χορευτική δηλ. κίνηση, που ο χορευτής με ένα ανάστροφο αναπήδημα βρί-

σκεται με το κεφάλι προς το έδαφος και τα πόδια ψηλά στον αέρα, στηριζόμενος βέβαια στους συγχορευτές του, και, επανερχόμενος στην κανονική χορευτική του θέση, συνεχίζει να χορεύει απολύτως σύμφωνα με τους ήχους του μουσικού οργάνου. (Σήμερα λέγονται για τις όμοιες περιπτώσεις οι λέξεις: φιγούρα και ταλίμι). Εξαίρω και εγώ εξυπαρχής τη λεπτομέρεια αυτή του κυβιστάν, και γιατί την είδα ο ίδιος, σε μια και μόνη περίπτωση της ζωής μου, σ' ένα γάμο μεταξύ ενός Σελλιανού και μιας Ροδακινιώτισσας το 1950 στα Σελλιά Ρεθύμνης. Ο μοναδικός αυτός κυβιστιών χορευτής ήταν ο Ροδακινιώτης Μανόλης Παπαδογιαννάκης, που ζει σήμερα στο Ρέθεμνος. Όταν τον ρώτησα, και αφού διάβασα το παρουσιαζόμενο εδώ βιβλίο, ποιόν είδε να κάνει αυτή την τούμπα στον αέρα και την έμαθε, μου απάντησε ότι την σκέφτηκε μόνος του και μόνος του γυμνάστηκε σ' αυτήν, όταν κατάλαβε πως είναι ευκίνητος, ευλύγιστος και ελαφρός, την δοκίμασε και την τελειοποίησε στα βουνά που έβοσκε και ύστερα την πέρασε και στο χορό. Πρόκειται για θαυμαστό αταβισμό και ίσως και κυτταρική μνήμη και συνάμα απόδειξη ότι όμοιες εδαφικές, κλιματολογικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες μπορούν να προκαλέσουν όμοιες εμπνεύσεις και αποτελέσματα, ακόμη και ύστερα από χιλιετίες και ακόμη και στο χορό. Θα ήταν καύχημα της μακραίωνης χορευτικής Κρητικής παράδοσης να αναβιώσει το κυβιστάν, σ' όποιον χορό «πάει».

Ο πυρήνας, όμως, και ο συνεκτικός ιστός του όλου έργου είναι το κρητικό τόξο και ο Κρήτας φορέας του.

Ο Μ.Σ. αναφέρει βέβαια τον Κρήτα τοξότη ως κυνηγό, τον παρουσιάζει όμως, κυρίως, ως πολεμιστή, διαγράφοντας τον ρόλο του στις πολεμικές επιχειρήσεις συλλήβδην του αρχαίου κόσμου, καθώς μάχεται επί το κέρδος... όπως είπε ερωτηθείς Κρήτας τοξότης σε Ρωμαίο ύπατο.

Παρακολουθεί, λοιπόν, ο σ. τους Κρήτες τοξότες ακολουθώντας τις εποχές της Ελληνικής (στρατιωτικής) Ιστορίας και επισημαίνοντας για κάθε μια τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς όρους της, δυνάμει των οποίων γινότανε η έξοδός των από την Κρήτη και η ένταξή των και η δράση των σε ξένους, εκτός Κρήτης, στρατούς. Και, όπως βλέπει ο αναγνώστης, πολλές φορές στρατεύονταν, μισθοφορούντες βέβαια, κατά χιλιάδες και συχνά άγγιζαν τα όρια της πανστρατιάς. Γίνεται δε απόλυτα σαφής και πειστικός, καθώς αναφέρει όλα τα σχετικά χωρία των αρχαίων και μεταγενέστερων συγγραφέων, παραθέτοντας αμέσως και τη μετάφραση για την ευκολία του ανα-

γνώστη. Έτσι, μαζί με την Ιστορία της ανά τον παλαιό κόσμο δράσης των Κρητών τοξοτών έχει κανείς, μοιραία, και ένα περίγραμμα της μακραίωνης Ελληνικής Ιστορίας.

Θα παραθέσουμε εδώ, δειγματοληπτικά, ελάχιστα στοιχεία για τη δράση των, παραπέμποντας για το τόσο ενδιαφέρον αυτό θέμα στο ίδιο το βιβλίο.

Στις μάχες του Τρωικού πολέμου διακρίνονται, αναλαμβάνοντας μάλιστα δραστηριότητες και πέραν των μαχών, και εξαίρονται οι χορευτικές ιδιότητες του Μηριόνη. Ο αριθμός των μπορεί να υπολογιστεί από τον αριθμό των 80 πλοίων που οδηγούσε ο Ιδομενέας. Στην ολέθρια Σικελική εκστρατεία της Αθήνας βρίσκονται μεταξύ των τοξοτών 80 Κρήτες. Ίσως να μη διεσώθη ούτε ένας απ' αυτούς. Αντίθετα με πλήθος άλλων περιπτώσεων, που όχι μόνο σώθηκαν, αλλά και πλούτισαν. Ο βασιλιάς της Σπάρτης Αρεύς, για να αντιμετωπίσει τον Πύρρο, χρησιμοποίησε και 2.000 Κρήτες, ο Κύρος, Πέρσης αυτός, όταν εξεστράτευσε κατά του αδερφού του Αρταξέρξη, είχε και 200 Κρήτες τοξότες, που έπαιξαν μάλιστα βασικό ρόλο και στην επιστροφή (ανάβαση) διά μέσου εχθρικών χωρών. *Εν τούτοις τοις χωρίοις οι Κρήτες χρησιμώτατοι εγένοντο. Ήρχε δε αυτών Στρατοκλής, Κρής.* Στην κατάληψη των Θηβών από τον Μ. Αλέξανδρο παίρνουν μέρος 500 Κρήτες τοξότες, από τους οποίους σκοτώθηκαν 70 και ο αρχηγός των Ευρυβώτας.

Στην εκστρατεία του Μακεδόνα στρατηλάτη στην Ασία συμμετείχαν 1.000 και συχνότερα με δικό των αρχηγό. Στην Ελληνιστική εποχή υπηρετούν σε όλο σχεδόν τον τότε γνωστό κόσμο και κατά καιρούς στην Αίγυπτο ως και 3.000, στη Συρία 2.500, στη Μακεδονία 500 και σ' όλες τις πολυαίμακτες συγκρούσεις της εποχής τους βρίσκουμε να μάχονται. Στη μάχη της Ραφίας φτάνουν τους 5.500.

Εκτιμούνται πολύ και σε πολλές περιπτώσεις κάνουν εγκαταστάσεις, αποκτώντας κλήρους γης και πολιτικά δικαιώματα, όπως στο Φαγιούμ της Αιγύπτου, όπου έχομε ονομαστή Κοινότητα Κρητών. Με τους Πτολεμαίους μάλιστα είναι ατέλειωτο το δούναι και λαβείν με χιλιάδες Κρήτες τοξότες. Ανάλογα συμβαίνουν και με τους Σελευκίδες, οι οποίοι τελικά εγκαθιστούν Κρήτες στην Αντιόχεια ύστερα από τις συγκρούσεις των με άλλα Ελληνιστικά βασίλεια και τελικά και με τους Ρωμαίους.

Αναφέρει, εξάλλου, ο σ. ότι 1.500 τοξότες επολέμησαν στη μάχη της Μαγνησίας. Στη μάχη της Σελλασίας βρίσκονται 2.000 στο πλευρό των

Σπαρτιατών.

Αλλά πώς να συνεχίσει κανείς, που πρέπει να καλύψει σελίδες επί σελίδων για να δώσει και αξιολογήσει όλα τα στοιχεία του σπουδαίου αυτού βιβλίου. Παραπέμπομε λοιπόν τον φιλίστορα αναγνώστη στο βιβλίο το ίδιο, με τη διαβεβαίωση ότι θα φθάσει στο τέλος του με συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον, καθώς μάλιστα, mutatis mutandis, θα συνδέσει την παλαιότερη αέναη έξοδο των Κρητών από το Νησί με την νεότερη και την σημερινή.

Α. ΧΟΥΡΔΑΚΗΣ

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ: Η ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ» ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ*

Η φωτοτυπική επανέκδοση του Ημερολογίου και των Πρακτικών του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου από τον Δήμο Ακρωτηρίου[1] με την επιμέλεια του φιλολόγου καθηγητή κ. Κ. Μουτζούρη εντάσσεται αφενός μεν στο πλαίσιο της ετήσιας απόδοσης τιμής στους πεσόντες του 1897 και αφετέρου στην προσπάθεια που καταβάλλει ο Δήμος για την μελέτη της ιστορίας της Μεγαλονήσου με βάση επίσημα τεκμήρια[2].

Η έκδοση, ωστόσο, του Ημερολογίου επιτελεί και έναν άλλο στόχο: παιδαγωγικό. Η μελέτη της ιστορίας με βάση τα διασωθέντα τεκμήρια είναι

---

* Διάλεξη που δόθηκε στις 17 Φεβρουαρίου 2002 για την επέτειο του βομβαρδισμού του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης και τιμής που οργάνωσε ο Δήμος Ακρωτηρίου με την συμπαράσταση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» και της ΕΡΑ Χανίων.

[1] Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκαν και οι τρεις προγενέστερες εκδόσεις του Ημερολογίου και των Πρακτικών του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου. Πρβλ. α) «Ημερολόγιον και Πρακτικά του Στρατοπέδου Ακρωτηρίου», στο Κρητικαί Μελέται, Έτος Α΄- αριθ. 1-2, Φεβρ.- Μάρτιος 1933, σσ. 4-17, αυτόθι, αριθ. 3, Ιούνιος 1933, σσ. 86-88, αυτόθι, αριθ. 4, Ιούλιος 1933, σσ.113-116, αυτόθι, αριθ. 5, Λύγουστος 1933, σσ. 145-150, αυτόθι, αριθ. 6, Σεπτέμβριος 1933, σσ. 177- 180, αυτόθι, αριθ. 7, Οκτώβριος 1933, σσ. 209-213, αυτόθι, αριθ. 8, Νοέμβριος 1933, σσ. 241-249, αυτόθι, αριθ. 9, Δεκέμβριος 1933, σσ. 273-280. β) Ημερολόγιον και πρακτικά του επαναστατικού στρατοπέδου Ακρωτηρίου, Εκδόσεις περιοδικού «Κρητική Εστία», Χανιά 1949. γ) Το Επαναστατικόν Στρατόπεδον Ακρωτηρίου (Ημερολόγιον και Πρακτικά) 1897, Έκδοσις ολοκληρωμένη, Επιμελεία Γεωργίου Α. Σήφακα, Αθήναι 1953. Οι παραπομπές και στις τρεις εκδόσεις του Ημερολογίου και των Πρακτικών γίνονται μέσα στο κείμενο και όχι υποσελίδια, για διευκόλυνση του αναγνώστη.

[2] Το Αρχείον του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου και «πάντα τα εν αυτώ ευρισκόμενα έγγραφα, σημειώματα και πρωτότυπα των πρακτικών», όπως δηλώνεται και στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης είναι πλέον κατατεθειμένα στο Ι.Α.Κ. στα Χανιά.

ο καλύτερος και αντικειμενικότερος τρόπος προσέγγισης του παρελθόντος, αφού με τον τρόπο αυτό αποφεύγονται οι πολλαπλές διαμεσολαβήσεις στην ιστορική αφήγηση και ο αναγνώστης έρχεται άμεσα σε επαφή με τα κατάλοιπα των ίδιων των πρωταγωνιστών των ιστορικών γεγονότων.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό αξίζει να σημειώσει κανείς ότι η σπουδή της ιστορίας μόλις τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να ξεφεύγει από τα παραδοσιακά πλαίσια της διδακτικής μεθοδολογίας. Για το λόγο αυτό η παιδαγωγική της προσέγγιση δεν θα πρέπει να υποπέσει στα σφάλματα της διδακτικής μεθοδολογίας της γενικής ιστορίας και να εγκλωβίσει τη σπουδή της τοπικής μέσα στις σελίδες ενός και μόνο εγχειριδίου που απέχει από την ιστορική πραγματικότητα, αφού αποτελεί αφηγηματική ανακατασκευή του.

Μάλιστα τα νέα στοιχεία που έχουν παρουσιαστεί στην διεθνή βιβλιογραφία μιλούν για αναγνώριση της ιδιαιτερότητας από ιστορικούς και εκπαιδευτικούς της πράξης της μεταβίβασης της ιστορικής γνώσης στις νεότερες γενιές με τρόπο πιο άμεσο και βιωματικό, και με την όσο γίνεται λιγότερη παρέμβαση της ιστορικής αφήγησης. Έτσι, η νέα προσέγγιση της ιστορίας θα πρέπει να διαχωριστεί από την παραδοσιακή διδακτική του μαθήματος, που θεωρούσε την ιστορία ως αφήγημα (narrative), και να την δει ως πρόβλημα (histoire- problème). Η ιστορία- πρόβλημα είναι ολιστική, εξηγητική, αναζητά ενδείξεις και δεν είναι μονοσήμαντη. Συνεπώς, η έκδοση του Ημερολογίου και των Πρακτικών του Επαναστατικού Στρατοπέδου όχι μόνο είναι σύννομη με τα νέα ρεύματα στο χώρο ως προς την μεταβίβαση της ιστορικής γνώσης, αλλά και επιβάλλεται από την ίδια την ιστορική τεκμηρίωση των πραγμάτων. Σύμφωνα μάλιστα με τον γάλλο ιστορικό και διδακτολόγο H. Moniot «σκέπτομαι ιστορικά» σημαίνει εξατομικεύω (individualiser) και γενικεύω (généraliser) κατά περίπτωση ανάλογα με τα ιστορικά τεκμήρια που έχω: μαθαίνω να διακρίνω και μπορώ να διακρίνω κατηγοριοποιώντας τα πράγματα με βάση τις πραγματικές τους ιδιότητες. Έτσι, οι νέες γενιές θα πρέπει να αρχίσουν να κατανοούν τη μεθοδολογία του ιστορικού και όχι την αφήγησή του, και ότι η μαρτυρία και όχι τόσο η γνώμη των άλλων έχει ιδιαίτερη σημασία[3]. Γι' αυτό και κρίνουμε αξιομνημόνευτη την παρούσα επανέκδοση από τον Δήμο

[3] Henri Moniot, Didactique de l' Histoire, Nathan, Paris 1993, σελ. 66.

Ακρωτηρίου.

Θα πρέπει ακόμη να γίνει κατανοητό με αφορμή την παρούσα πανηγυρική επανέκδοση του Ημερολογίου ότι η ιστορική γνώση είναι αποτέλεσμα μιας τριπλής διαμεσολάβησης που έχει να κάνει πρωτίστως με την έννοια της «κειμενικότητας» της ιστορίας: α) των πηγών, δηλαδή, όπου οι λέξεις και τα πράγματα μέσω της γλώσσας δεν μας μιλούν μόνο για τα res gestae, για τα όσα δηλαδή έγιναν ή ενδεχομένως προσδοκούσαν οι άνθρωποι να γίνουν τότε, αλλά παράλληλα και για τις ιδεολογικοπολιτικές σκοπιμότητες που επικράτησαν (πρωτογενής ιστορικότητα), β) των αλλεπάλληλων ερμηνειών από τους ιστορικούς (δευτερογενής ιστορικότητα), αλλά και γ) των πολλαπλών χρήσεων αυτών των πηγών από το παρόν (τριτογενής ιστορικότητα)[4].

Το Ημερολόγιο και τα Πρακτικά που παρουσιάζομε σήμερα αναφέρονται στην κρητική επανάσταση του 1897, σε μία δηλαδή περίοδο που υπήρξε καθοριστική για την πορεία της ιστορίας της Κρήτης[5] και για την οποία απουσιάζουν οι *ΑΥΘΕΝΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ*. Είναι ένα από τα σπάνια ιστορικά ντοκουμέντα για όσα συνέβησαν στο Ακρωτήρι. Το κείμενο αυτό μαζί με άλλα, όπως για παράδειγμα «Το Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών» του Ηλία Βουτιερίδη που και εκείνο αναφέρεται στα γεγονότα του

---

[4] Η συνειδητοποίηση της «κειμενικότητας» στην ιστορία σημαίνει ότι οι πηγές, που συγκροτούν την πρώτη ύλη της, είναι στην πλειονότητά τους κείμενα τα οποία μεσολαβούν ανάμεσα στο ιστορικό πράττειν και στην καταγραφή του. Έτσι, το ιστορικό γίγνεσθαι συγκροτείται ως σύνθετη διαδικασία: το παρελθόν, αφετηριακά, θεάται και αναγιγνώσκεται μέσα από δομές που επιδρούν στην πρόσληψή του (σύγχρονο-υστερόχρονο, νικητής- ηττημένος, δρων πρόσωπο- παρατηρητής, κ.ά.π.), οι ίδιες οι πηγές καταγράφοντας το παρελθόν δεν συνιστούν «ουδέτερες» κατασκευές, αλλά ενεργήματα με ιδεολογικοπολιτικό φορτίο, οι πολλαπλές και διαδοχικές ερμηνείες των πρωτογενών κειμένων από τους ιστορικούς συνυφαίνουν ένα πολυσχιδές πλαίσιο και μεταφέρουν στο σήμερα την ήδη διαμεσολαβημένη και διαθλασμένη παρουσίαση του χθες μέσω των κειμένων των πηγών, πρβλ. Γ. Κόκκινος, Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 37-41.

[5] Πρβλ. ενδεικτικά Θεοχ. Δετοράκη, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», στο Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος 2ος, Επιμ. Ν. Παναγιωτάκη, Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σσ. 414-415, Θεοχ. Δετοράκη, Ιστορία της Κρήτης, Ηράκλειο, 1990, σσ. 395-398, Θεοχ. Δετοράκη, Αλ. Καλοκαιρινού (επιμ.), Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, Ε.Κ.Ι.Μ., Ηράκλειο 2001, σελ. 24, σελ. 48, σσ. 52- 54. Για τις σοβαρές επιπτώσεις που είχε ο ξεσηκωμός του 1897 όχι μόνο στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου αλλά και στην παιδεία, πρβλ. Α. Χουρδάκη, Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913), Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 61κ. εξ.

1897 στις Αρχάνες[6], το «Ημερολόγιον» του Μανούσου Κούνδουρου[7], ή το «Πολεμικόν Ημερολόγιον» του Ιωσήφ Λεκανίδη[8], Γενικού Γραμματέα της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, είναι αναλόγου αξίας και βαρύτητας ντοκουμέντα. Με τέτοιου είδους γραπτά τεκμήρια η μνήμη μας αρχίζει να λειτουργεί: να αναθυμάται πρόσωπα και καταστάσεις, να ερευνά και να επισκέπτεται τους τόπους και τους χρόνους. Η μνήμη μέσα από τις καταγραφές και τις αναμνήσεις των άλλων ανασυντάσσει την ιστορία από το ένα σημείο αναφοράς στο άλλο[9]. Είναι μια περίπλοκη, ως γνωστόν, διαδικασία η οποία διέπεται προπαντός από τις αρχές και τους κανόνες σύνθεσης του «ημερολογίου» ως είδους που έχει ορισμένες παραδόσεις και μεθόδους δημιουργίας: ενός ολόκληρου δηλαδή κειμένου από παρατηρήσεις, καταχωρίσεις και αναμνήσεις χρονολογικά καταχωρισμένες και ταξινομημένες. Η φύση ωστόσο του έργου αυτού ορίζεται από τους σκοπούς του ή των συγγραφέων που προχώρησαν στη σύνθεσή του, ενώ η ενσωμάτωση ορισμένου υλικού σ' αυτό επηρεάζεται τα μέγιστα και από τις αρχές τους είδους αλλά και από τις αντιλήψεις και αξίες του ή των ίδιων των συγγραφέων του.

Το Ημερολόγιο και τα Πρακτικά του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά τριάντα πέντε χρόνια μετά την τελευταία αιματηρή επανάσταση της Κρήτης εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας, στα 1933, σε συνέχειες, στο Ιστορικό, Αρχαιολογικό και Λαογραφικό περιοδικό *Κρητικαί Μελέται* και στα τεύχη 1-9, μέχρι δηλαδή και τα γεγονότα της 13ης Φεβρουαρίου, οπότε και διεκόπη η δημοσίευσή του, εξαιτίας της διακοπής της έκδοσης του περιοδικού. Το περιοδικό διηύθυνε ο γιος του οπλαρχηγού του Επαναστατικού Στρατοπέδου Αντωνίου Σήφακα, Γεώργιος Σήφακας. Την έκδοσή του στη συνέχεια ανέλαβε το περιοδικό Κρητική Εστία (εκτός σειράς) τον Αύγουστο του 1949. Η έκδοση αυτή είναι κατά τι μικρό-

---

[6] Ηλίας Βουτιερίδης, Ημερολόγιον του τάγματος των επιλέκτων κρητών: Ο αγών της Κρήτης κατά το 1897 εν ταις Ανατολικαίς Επαρχίαις, Ένωση Φιλολόγων Ν. Ηρακλείου-Δήμος Αρχανών, Ηράκλειο 1997.

[7] Μανούσος Ρ. Κούνδουρος, Ημερολόγιον. Ιστορικαί και διπλωματικαί αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάστασις της Κρήτης και η αρμοστεία αυτής, εκδίδεται υπό Σπυρ. Γ. Βαρδάκη, Εκ του τυπογραφείου Γ. Η. Καλέργη, Εν Αθήναις, 1921.

[8] Ιωσήφ Γ. Λεκανίδου, Ημερολόγιον της Απελευθερωτικής Επαναστάσεως της Κρήτης 1895-1898 επιμ. Μ. Ζευγεράκη- Λεκανίδου, Χανιά 1963.

[9] Πρβλ. ενδεικτικά Jacques Le Goff, Ιστορία και μνήμη, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

τερη σε έκταση σελίδων από την έκδοση που έγινε πάλι από τον Γ. Σήφακα στα 1953, 185 σελίδες έναντι 200 περίπου. Στην έκδοση του 1949 από την Κρητική Εστία το Ημερολόγιο και τα Πρακτικά σταματούν στα γεγονότα της 11ης Απριλίου της Μεγάλης Παρασκευής με την εξής υποσημείωση: «*Μέχρι του σημείου τούτου οι Γραμματείς του Στρατοπέδου κατεχώρισαν εν τω Ημερολογίω τα διάφορα έγγραφα και πρακτικά*» (σελ. 184). Στις δύο τελευταίες σελίδες φιλοξενείται ένας Επίλογος γραμμένος από τον Γ. Σήφακα για την τύχη του Στρατοπέδου που δεν υπάρχει στην τελική έκδοση του 1953. Αντιθέτως στην έκδοση αυτή η καταγραφή στο Ημερολόγιο συνεχίζεται μέχρι και την 16η Μαΐου και εκεί πάλι με την υπόμνηση ότι: «*Εδώ τελειώνει το ημερολόγιον του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου*» (σελ. 202). Γεγονός που δείχνει ότι την σύνταξη του υπολοίπου μέρους ανάλαβε προφανώς με βάση το Αρχείο του Στρατοπέδου ο επιμελητής της έκδοσης Γεώργιος Σήφακας. Στο μέρος αυτό παρατίθενται κυρίως οι επίσημες πράξεις της Διοικητικής Επιτροπείας του Στρατοπέδου, όσες δηλαδή δεν μπόρεσαν να καταχωρίσουν οι γραμματείς του Στρατοπέδου Κ. Φούμης και Α. Αναστασιάδης στο Ημερολόγιο.

Στον πρόλογο, ο οποίος στη μεταγενέστερη έκδοση του 1953 τροποποιείται, σε μερικά σημεία, από εκείνον των *Κρητικών Μελετών* από τον ίδιο τον επιμελητή και εκδότη, τονίζεται αφενός μεν η μεγαλύτερη έκταση των γεγονότων που αναφέρονται στο Ημερολόγιο άρα και η σημασία του ως τεκμηρίου από ιστορικής πλευράς («*το Ημερολόγιον τούτο αποτελεί την τακτική αναγραφή των καθ' ημέραν λαμβανόντων χώραν γεγονότων «όχι μόνον εν Ακρωτηρίω αλλά και αλλαχού της Κρήτης» από της ιδρύσεως του Στρατοπέδου και προ έτι αυτής, από της πυρπολήσεως και της σφαγής των Χανίων «και εντεύθεν»*, σελ. 3, και «*τοιούτοι βομβαρδισμοί κατά των επαναστατών της Κρήτης έγιναν σε διάφορα σημεία της νήσου*», σελ. 4), και παράλληλα γίνεται προσπάθεια αποκατάστασης της θέσεως και του ρόλου του πατέρα του, καθόσον όπως υποστηρίζει, κλείνοντας την τελευταία έκδοση του έργου, «*υπό της Διευθύνσεως της Κρητικής Εστίας ήτις είχεν αναλάβει την έκδοσιν κατεβλήθη εμφανής προσπάθεια προς αλλοίωσιν της θέσεως μελών τινών της Διοικητικής Επιτροπής του Στρατοπέδου βάσει κομματικών a posteriori κριτηρίων*». Στην προσπάθειά του αυτή ο Γ. Σήφακας δηλώνει ότι αρχηγός του Επαναστατικού Στρατοπέδου υπήρξε ο πατέρας του, ο Αντώνιος Σήφακας, και

μάλιστα από την πρώτη στιγμή που ιδρύθηκε το Στρατόπεδο, αφού πρώτος αυτός μεταξύ ίσων διηύθυνε τη μάχη και υπέγραφε όλα τα έγγραφα του Στρατοπέδου. Αντίθετα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, τονίζεται ότι δεν είχε ως εκείνη την εποχή, *ουδεμία αξίωση οπλαρχηγού*, αλλά ότι είχε ανατεθεί σ' αυτόν η σύνταξη των φλογερών εκείνων διαμαρτυριών των επαναστατών του Ακρωτηρίου. Την αποκατάσταση της θέσης του πατέρα του ο Γεώργιος Σήφακας κάνει και στον πρόλογο του 1953, όπου και αναφέρει την ιδιότητα του κάθε μέλους της Διοικητικής Επιτροπείας του Στρατοπέδου, κάτι που δεν το κάνει στον προγενέστερο πρόλογο των *Κρητικών Μελετών*. Εκεί απλά αναφέρει ότι η τακτική καταγραφή έγινε «*μετά της μεγαλυτέρας επιμελείας και αντικειμενικότητας*» υπό της Διοικητικής Επιτροπής. Προφανώς η ανάγκη αυτή προέκυψε αργότερα ως απάντηση σ' εκείνους που προσπάθησαν να αμφισβητήσουν κάποια πράγματα. Η μόνη ιδιότητα προσώπου που αναφέρεται στον πρώτο πρόλογο είναι εκείνη του Κων/νου Φούμη ως Γενικού Γραμματέα του Στρατοπέδου και δεν αναφέρεται ο Ανέστης Αναστασιάδης ως ειδικός Γραμματέας, παρά μόνο στη μεταγενέστερη έκδοση του 1953. Και ενώ στον πρόλογο της έκδοσης του 1953 παρουσιάζονται και χαρακτηρίζονται ξεχωριστά τα πρόσωπα που έδρασαν στο Στρατόπεδο, στον πρόλογο του 1933 αναφέρονται όλοι μαζί από κοινού ως Στρατόπεδο του Ακρωτηρίου του οποίου η σημασία «*καταφαίνεται μάλλον εξ αυτής της συνθέσεως αυτού. Διότι πάντα τα εν αυτώ δράσαντα πρόσωπα ήσαν εκ των πρωτεργατών της εν Κρήτη Εθνικής κινήσεως και προ μεν της Επαναστάσεως του 1897, αλλά και μετ' αυτήν, και ως μέλη του Εκτελεστικού και επί Κρητικής Πολιτείας, ο δ' εκ των μελών της Διοικούσης Επιτροπής μετά την Ένωσιν και ως Μέγας Αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων και Κυβερνήτης της Ελλάδος εις στιγμάς, αίτινες αποτελούν σπουδαιότατον σταθμόν του βίου ολοκλήρου του Ελληνικού Έθνους*» (σελ. 5), παρατήρηση όμως που παραλείπεται εντελώς από τον πρόλογο του 1953. Θα πρέπει τέλος να σημειώσουμε ότι στον παλαιότερο πρόλογο αναφερόταν ότι το Ημερολόγιο με όλο το Επαναστατικό Αρχείο περιήλθε στον Γ. Σήφακα από τον πατέρα του, στοιχείο που επίσης παραλείπεται στο νεότερο πρόλογο της έκδοσης του 1953.

Και στις τρεις εκδόσεις του Ημερολογίου υπάρχουν συνοδευτικές εικόνες του κειμένου. Στην πρώτη έκδοση του Ημερολογίου στις Κρητικές Μελέτες που σταματάει πολύ νωρίς υπάρχουν 13 εικόνες από τα ιστορικά γεγονό-

τα που έλαβαν χώρα την περίοδο αυτή, στη δεύτερη έκδοση του 1949, 12 και στην τελευταία του 1953, της οποίας ανατύπωση έχομε σήμερα, υπάρχουν 13 εικόνες. Από τις εικόνες της πρώτης έκδοσης έχουν παραλειφθεί στις επόμενες εκδόσεις: οι στόλοι των μεγάλων δυνάμεων προ των Χανίων, Χαλέπα και Χανιά από τον προφήτη Ηλία, η φωτογραφία του Γεωργίου Κοτζαμπάση, καβάσση του ρωσικού προξενείου, που δολοφονήθηκε από τους Τούρκους στις σφαγές του Μάη του 1896, η άποψη της Σούδας από το Ακρωτήρι, το Ψήφισμα της Ενώσεως που συνέταξαν οι Επαναστάτες, Κρήτες μαχητές στις αετοράχες των βουνών, ο Ναύσταθμος Σούδας. Επιπλέον στην φωτογραφία του Αντώνιου Σήφακα ενώ στην έκδοση του 1949 υπήρχε η λεζάντα «ΑΝΤ. ΣΗΦΑΚΑΣ Οπλαρχηγός. Μέλος της Διοικούσης Επαναστατικής Επιτροπής Ακρωτηρίου» (σελ. 168), στην έκδοση του 1953 «*Εκ της Illustrazzione Italiana του Μαρτίου 1897 ΑΝΤΩΝΙΟΣ Γ. ΣΗΦΑΚΑΣ Αρχηγός του Επαν. Στρατοπέδου Ακρωτηρίου*» (σελ. 169).

Πέρα όμως από αυτές τις παρατηρήσεις που εκ των πραγμάτων θα πρέπει να αποτελέσουν στοιχείο προβληματισμού και έρευνας για το νεότερο ιστορικό, για να εξακριβώσει το «τι πραγματικά συνέβη», σύμφωνα με την αξιωματική ρήση του Ράγκε, θα πρέπει να τονίσουμε για άλλη μια φορά ότι το έργο αυτό αποτελεί μια σημαντική πηγή, αφού συσπειρώνει μέσα του μνήμη και ιστορία.

Το Επαναστατικό Στρατόπεδο Ακρωτηρίου του οποίου η δράση ξεκινά τον Ιανουάριο του 1897 με την αντίδραση «*κατά της εφαρμογής του πολιτεύματος, όπερ εχορηγήθη εις την Κρήτην δια της παρεμβάσεως των Μεγάλων Δυνάμεων*», μετά τη λεγόμενη «τυχερή επανάσταση», φτάνει μέχρι τον Απρίλη του ίδιου έτους. Έκτοτε το Στρατόπεδο περιέρχεται «*εις πλήρην αδράνειαν εξ αιτίας των μέτρων αποκλεισμού, τα οποία ελήφθησαν υπό των Ναυάρχων*», αλλά και εξαιτίας της καθόδου του ελληνικού στρατιωτικού σώματος υπό τον Τιμολέοντα Βάσσο ωστόσο δεν διαλύεται εξ ολοκλήρου, αλλά, όπως αναφέρεται στον επίλογο της έκδοσης της Κρητικής Εστίας, «*απεσυμφορήθη όμως εκ του περιττού πλέον καταστάντος μεγάλου αριθμού Επαναστατών οι οποίοι είχον προστρέξει εκ διαφόρων μερών* (σημειωτέον ότι αρχικά το στρατόπεδο το είχαν αποτελέσει άνδρες των τμημάτων Χανίων και Σφακίων), *και είχον εγγραφή εις την δύναμιν του Στρατοπέδου άνευ υπαρχώντος λόγου*». Μετά τη κήρυξη του ελληνοτουρκικού πολέμου βρισκόταν εν αναμονή προσδο-

κώντας σε περίπτωση νίκης των Ελλήνων να «εκβιάση εν συνεργασία μετά του εκστρατευτικού Ελλ. Σώματος, την εν Κρήτη κατάστασιν». Τελικά δεν τα κατάφερε εξαιτίας των γεγονότων που ακολούθησαν. Μάλιστα σε συνεννόηση μετά του Τιμολέοντος Βάσσου και αργότερα του Στάικου, ζητούσε από τους Ναυάρχους να επιτραπεί σε όσους Κρήτες επιθυμούσαν να αναχωρήσουν για την υπόλοιπη Ελλάδα και να ενισχύσουν τον εκεί μαχόμενο ελληνικό στρατό. Κάτι τέτοιο ως γνωστόν δεν συνέβη. Αντίθετα, από το νησί θα αποχωρήσει τελικά ο ελληνικός και ο τουρκικός στρατός και η Κρήτη θα γίνει αυτόνομη πολιτεία.

Την Διοικητική Επιτροπεία του Στρατοπέδου αποτέλεσαν άνθρωποι πεπαιδευμένοι (διδάκτορες και δικηγόροι), οι οποίοι είχαν αναλάβει κατά καιρούς σημαντικά πολιτικά και διοικητικά αξιώματα. Εκτός από τους Αντώνιο Σήφακα, Κων/νο Φούμη και Ανέστη Αναστασιάδη, αναφέρονται οι Γεώργιος Μυλωνογιάννης, Ελευθέριος Βενιζέλος και Νικόλαος Πιστολάκης, ενώ αργότερα προστέθηκε ο Χαράλαμπος Παπαδάκης, που αντικατέστησε τον φονευθέντα Αναστασιάδη στις 23 Μαρτίου 1897 (σελ. 3, 110)[10].

Το Στρατόπεδο Ακρωτηρίου κατέστησαν ξακουστό όχι τόσο τα πολεμικά γεγονότα που συνέβησαν σ' αυτό, όπως ορθά παρατηρεί ο επιμελητής της έκδοσης του Ημερολογίου, «όσον κυρίως ο βομβαρδισμός των Επαναστατών Ακρωτηρίου υπό των ηνωμένων ευρωπαϊκών στόλων, γεγονός, όπερ ενεφάνιζε συνησπισμένας τας εξ Μεγάλας Δυνάμεις, αντιμετώπους προς λαόν μικρόν, απεγνωσμένως αγωνιζόμενον υπέρ του ευγενεστέρου ανθρωπίνου ιδεώδους, της ελευθερίας αυτού, καθώς και η διπλωματική του γεγονότος τούτου εκμετάλλευσις και η συμπαθής προς τον Κρητικόν αγώνα εντύπωσις παρά τη κοινή ευρωπαϊκή γνώμη». Ένα γεγονός που οι ίδιοι οι ναύαρχοι στη συνέντευξη που είχαν στη συνέχεια και με τους Επαναστάτες των Αρχανών δεν παραλείπουν να αναφέρουν και μάλιστα με θράσος προς εκφοβισμό των τελευταίων, όπως διαβάζουμε στο Ημερολόγιο του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών: «Εις τα Χανιά, κύριοι, τα ευρωπαϊκά πλοία εκανονιοβόλησαν τον στρατόν σας, διότι υπερέβη την κεκανονισμένην ζώνην, τούτ' αυτό θα πράξωμεν και ημείς» (σελ.

[10] Συνήθως στον κατάλογο όσων πρωτοστάτησαν στη οργάνωση του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου δεν αναφέρονται τα ονόματα των Ανέστη Αναστασιάδη και Χαράλαμπου Παπαδάκη από σύγχρονους ιστορικούς των κρητικών επαναστάσεων, πράγμα που θα πρέπει να διορθωθεί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ίδιου του Ημερολογίου και των Πρακτικών.

32).

Οι γραμματείς αποδεικνύονται πολύ καλοί παρατηρητές των πολεμικών και πολιτικών συμβάντων εντός και εκτός του Στρατοπέδου, αλλά παράλληλα προσεκτικοί και αντικειμενικοί ιστοριογράφοι. Η γλώσσα τους είναι αρκετά προσεγμένη και έχει μια δύναμη και ζωντάνια που φαίνεται να ακολουθεί σε ένταση και ύφος τα γεγονότα που περιγράφει. Η πολιτική τους ματιά θουκυδιδικά διεισδύει στα γεγονότα και τα σχολιάζει με αρκετή οξυδέρκεια και σαφήνεια, δίνοντας παράλληλα την κοινωνική, πολιτική και ψυχολογική διάσταση των αιτίων που προκάλεσαν την έκρηξη των γεγονότων: «*Τα γεγονότα ταύτα επέδρασαν ολεθρίως, άμα γνωσθέντα, επί της δημοσίας τάξεως καθ' όλα τα τμήματα της νήσου, πάντες δε διέβλεπον ότι το παραμικρότερον επεισόδιον ηδύνατο να λάβη διαστάσεις, ων αι συνέπειαι θα ήσαν ανυπολόγιστοι*» (σσ. 9-11). Ή σε άλλο πάλι σημείο, εκεί όπου αναφέρονται στη μετακίνηση των πληθυσμών και ιδιαίτερα των Χριστιανών από την ύπαιθρο προς τις πόλεις, την μεταβίβαση των περιουσιών των Μουσουλμάνων για την αναζήτηση νέου προορισμού, τις συνθήκες ευπορισμού και κοινωνικής ανόδου των Χριστιανών, αλλά και το τέλος των διαδικασιών αυτών που συνέπεσε με την έξαρση των ταραχών και την έναρξη των καταστροφών, τις οποίες έλληνες και ξένοι παρατηρητές καταγράφουν με μεγίστη απορία[11]: «*Πάντες σχεδόν οι εύποροι των Χανίων, παίδες έτι είχον εισέλθει πτωχότατοι εις την πόλιν και ως απλοί εργάται, δια πολυετούς, πολυμόχθου και εντίμου εργασίας, και μεγίστης οικονομίας, είχον ευπορήσει, ένεκα δε τούτου και είχον επισύρει τον φθόνον των παρακμαζόντων Τούρκων*». Οι παρατηρήσεις τους αυτές, μαζί με πολλές άλλες που φανερώνουν τις πολιτικές επιλογές που εμφανίζονται σε μεταβατικές περιόδους, έρχονται ως απάντηση των παρατηρήσεων του ιστορικού Streit, ο οποίος στο έργο του «La question cretoise», δήλωνε ότι «*σκότος περιβάλλει εισέτι τα άμεσα αίτια τα προκαλέσαντα τας σοβαράς ταραχάς αι οποίαι προ μικρού εξερράγησαν εν Χανίοις και αλλαχού της Νήσου*».

Ως προς τη μέθοδο και την τεχνική του το «Ημερολόγιο και τα Πρακτικά» ακολουθούν έναν μεικτό τρόπο καταγραφής των γεγονότων: τον ημε-

[11] Πρβλ. για τα γεγονότα αυτά Γ. Μαργαρίτη, «Η Κρήτη στα 1896-1898: κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», στο Θεοχ. Δετοράκη, Αλ. Καλοκαιρινού (επιμ.), Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, Ε.Κ.Ι.Μ., Ηράκλειο 2001, σσ. 103- 108, και Μ. Πεπονάκης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897/1899», στο Θεοχ. Δετοράκη, Αλ. Καλοκαιρινού (επιμ.), ένθ' ανωτ., σσ. 127-145.

ρολογιακό, όπου καθημερινά σχεδόν οι γραμματείς τηρούσαν σχολαστικά ημερομηνίες των συμβάντων, αλλά και τον ιστοριοδιφικό με την έννοια ότι εμπλούτισαν τις αφηγήσεις τους με το αναγκαίο αρχειακό υλικό από το αρχείο του Επαναστατικό Στρατοπέδου. Βιωματική και αντικειμενική δηλαδή η καταγραφή τους, όπως ακριβώς γίνεται και στο άλλο Ημερολόγιο που αναφέραμε του Ηλία Βουτιερίδη. Οι συντάκτες του αντικειμενικά και αδιάψευστα αφηγούνται τα γεγονότα, παρουσιάζοντας το αγωνιστικό και θαρραλέο φρόνημα των επαναστατών. Η ψυχογραφία τους ωστόσο δεν σταματά μόνο στους αγωνιστές αλλά εκτείνεται και σε άλλα πρωτεύοντα και δευτερεύοντα πρόσωπα. Με ανάλογες περιγραφές καταγράφουν και σκηνές αυτοκτονίας μουσουλμάνων, όπως την σκηνή με τη μουσουλμανική οικογένεια του Βόλη στις Στέρνες Ακρωτηρίου, ο οποίος αφού έσφαξε τη γυναίκα του, την κόρη του, το γιο του και τον αδερφό του, μετά αυτοκτόνησε και ο ίδιος για να μην πέσει στα χέρια χριστιανών που τους πολιορκούσαν (σελ. 20).

Μέσα από τις αφηγήσεις τους παρουσιάζεται σε όλο το μεγαλείο της η φιλοτουρκική πολιτική των Μ. Δυνάμεων και η με κάθε θυσία προώθηση των συμφερόντων τους, κυρίως με βάση την προπαγάνδα που επιμελώς έστηναν: «*Η Επιτροπεία απήντησεν, ότι όσον και αν οι καλοθελητaί των Κρητών θέλουσι να τους παραστήσωσιν ως αγρίους, δεν θα το κατωρθώσωσι, διότι οι Κρήτες πάντοτε προς τους ξένους των προσηνέχθησαν λίαν ευγενώς και φιλοξένως*». Πολλές φορές όμως παρακολουθούμε και την άλλη ανθρώπινη πλευρά των εκπροσώπων των Μ. Δυνάμεων, εκείνη των ναυάρχων, οι οποίοι σκιαγραφούνται και με τις συναισθηματικές τους πλευρές: «*Οι κ.κ. Ναύαρχοι προφανώς ήσαν συγκεκινημένοι, ιδίως η συγκίνησις του καλοκάγαθον έχοντος φυσιογνωμίαν Γάλλου Ναυάρχου και τινων εκ των όπισθεν αυτών ισταμένων σιωπηλών και μετά μεγάλου ενδιαφέροντος παρακολουθούντων την συνδιάλεξιν νεαρών αξιωματικών, ήτο καταφανής*» (σελ. 114). Πολλές φορές η περιγραφή τους είναι άμεση και ωμή, όπως η ίδια η σκληρή πραγματικότητα παρουσιάζοντάς μας σκηνές από την αυτοκτονία μουσουλμάνων για να μην πέσουν στα χέρια χριστιανών, όπως η μουσουλμανική οικογένεια του Βόλη στις Στέρνες Ακρωτηρίου, ο οποίος έσφαξε τη γυναίκα του, τη θυγατέρα του, το γιό του και μετά αυτοκτόνησε, ή όταν ο σύνοικος αδελφός του τούρκου αυτόχειρα τον μιμήθηκε και «απέκοψε μέρος του λαιμού του δια μαχαίρας», είτε πάλι όταν ο χειρούργος του αγγλικού στόλου Μάκλιν επισκέφθηκε το Στρα-

τόπεδο για να διαπιστώσει ιδίοις όμμασιν τους βάρβαρους ακρωτηριασμούς των νεκρών και τραυματιών από τους Τούρκους και ζήτησε να ανοίξει ο τάφος του Ανέστη Αναστασιάδη και Ιωάννη Γαλανάκη. Και άλλοτε πάλι οι περιγραφές τους γίνονται λογοτεχνικές και ποιητικές ακόμα και αν περιγράφουν πένθιμα γεγονότα: «*Οι νωποί έτι τάφοι των εν ταις μάχαις γενναίως πεσόντων ήσαν ανθοστόλιστοι και εστεμμένοι δια στεφάνων εξ ανθέων... άπαν το πλήθος των εκκλησιαζομένων ενόπλων πολιτών εγονυπέτησε πλησίων των τάφων των στρατιωτών. Οι οφθαλμοί πάντων ήσαν πλήρεις δακρύων*» (σσ. 152-157), αναφερόμενοι στον εορτασμό της 25ης Μαρτίου του 1897, ή όταν στις 12 Απριλίου μας αναφέρουν ότι λόγω της κακής έκβασης του ελληνοτουρκικού πολέμου: «*Γενική κατήφεια και αθυμία διεχύθη επί των προσώπων των ανδρών*» (σελ. 181).

Στις 23 Ιανουαρίου, ημέρα Πέμπτη, η αντίστοιχη καταγραφή είναι από τις μελανότερες σελίδες του ημερολογίου: αναφέρεται στην πυρπόληση των χριστιανικών συνοικιών της πόλεως των Χανίων και τη σφαγή των χριστιανών, μεταφέροντας στους αναγνώστες του με παπαδιαμάντεια γλώσσα τις φρικώδεις σκηνές που επακολούθησαν: «*Περί ώραν 3 ½ μ.μ. ... ο Μουσουλμανικός όχλος ... ήρξατο μανιωδώς πυροβολών κατά πασών των χριστιανικών συνοικιών της πόλεως... κατέσφαξαν και εφόνευσαν... το θέαμα όπερ παρουσίασε τότε η πόλις ήτο φρικώδες και ανεπίδεκτον πάσης περιγραφής Ουρανομήκεις φλόγες ανεπέμποντο εκ των καιομένων οικιών, μαγαζείων, ελαιαποθηκών... και οι δυστυχείς χριστιανοί κάτοικοι πελιδνοί, άφωνοι και στυγνοί εκ της υπερτάτης συμφοράς εγκατελίμπανον τας οικίας των τρέχοντες όπως σωθώσι*» (σελ. 17-18).

Σημαντική πληροφορία μας δίδουν όταν αναφέρονται στον έλληνα πρόξενο Γεννάδη, ο οποίος παραχώρησε τόσο το προξενείο, όσο και την οικία του, για να στηθεί προσωρινό στρατόπεδο στο ένα και να περιποιηθεί τα γυναικόπαιδα στο άλλο ολόκληρη η οικογένειά του. Είναι τόσο έντονες οι περιγραφές και οι εντυπώσεις που μεταφέρονται μέσα από το Ημερολόγιο και τα Πρακτικά του Στρατοπέδου, ώστε έχει κανείς την αίσθηση ότι ζει από κοντά τα γεγονότα της χαράς και της λύπης: «τα μανδήλια σείονται, οι πίλοι ρίπτονται εις την θάλασσαν. Ο εθνικός ύμνος ψάλλεται, αι ζητωκραυγαί ακούονται μέχρι Χανίων. Ο ενθουσιώδης νέος Στυλ. Σταματάκης... ρίπτεται ακράτητος εις την θάλασσαν και ζητεί να σύρη δια των ιδίων χειρών μέχρι της ακτής την

ελληνικήν λέμβον», είναι τα λόγια με τα οποία περιγράφεται το γεγονός της προσέγγισης δύο ελληνικών πλοίων έξω από το λιμάνι των Χανίων, της Ύδρας και της Μυκάλης.

Αναλυτικοί και αντικειμενικοί αποδεικνύονται οι γραμματείς του Ημερολογίου και στα αιματηρά γεγονότα της 9ης Φεβρουαρίου, όπου τα χριστιανικά, κατά τα άλλα, ευρωπαϊκά πλοία, συμμαχώντας με τα οθωμανικά βομβάρδισαν τους Επαναστάτες του Ακρωτηρίου μπροστά στα ανάλγητα μάτια της χριστιανικής Ευρώπης. Τότε ήταν που ο ατρόμητος οπλίτης Σπύρος Καγιαλεδάκης άρπαξε το κοντάρι και αναστήλωσε τη σημαία στην θέση της, κάνοντας το κορμί του ιστό («*Πάραυτα ο ατρόμητος οπλίτης Σπύρος Καγιαλεδάκης εν τω μέσω της χαλάζης των βολιδοφόρων οβίδων ήρπασε τον κόντον και αναστήλωσε την σημαίαν... Οι επί του καταστρώματος της Ύδρας Έλληνες αξιωματικοί και λοιποί θεαταί... εξερράγησαν εις ζητοκραυγάς και χειροκροτήματα επί τω συγκινητικώ θεάματι...*», σελ. 45). Ως γνωστόν οι επαναστάτες καταδιώκοντας τους εκ των Χανίων επιτιθέμενους βασιβουζούκους, δέχθηκαν απροειδοποίητα τους βομβαρδισμούς από τα πολεμικά πλοία της Γερμανίας, Αυστρίας, Αγγλίας, και Ρωσίας, αλλά και από τα εν Σούδα ναυλοχούντα τουρκικά πλοία, εκτός των γαλλικών που λόγω της θέσης τους δεν μπορούσαν να βομβαρδίσουν: «*αίφνης ... περί ώραν 3 ½ μ.μ. δοθέντος του συνθήματος εκ της έξωθι του λιμένος Χανίων ορμούσης Ιταλικής Ναυαρχίδος, τρομεροί πυροβολισμοί ακούονται εκπεμπόμενοι εκ των έξωθι του λιμένος Χανίων ορμούντων πολεμικών πλοίων των Μεγάλων Δυνάμεων και χάλαζα μύδρων ... λίαν ευστόχως διευθυνομένων ήρξατο πίπτουσα κατά των χαρακωμάτων των οικιών και της θέσεως όπου ίστατο η Ελληνική σημαία εν Προφήτη Ηλία... το θέαμα ήτο φοβερόν και μεγαλοπρεπώς απαίσιον. ... Οι πυροβολισμοί... ερρίφθησαν κατά των Χριστιανών υπό της Χριστιανικής Ευρώπης*». Με ανάλογο τρόπο περιγράφουν τον βομβαρδισμό και ο πλοίαρχος του αυστροουγγρικού ναυτικού Dell' Adami και ο έλληνας μοίραρχος Ράινεκ: «*Ο βομβαρδισμός υπήρξε συνεχής και πείσμων, προφανώς δε επιδιώκετο... η εξόντωσις των επαναστατών*»[12], μαρτυρία που έρχεται να ενισχυθεί και από τον

[12] Έτσι παρατίθενται στο βιβλίο του Henri Coutourier, Η Κρήτη. Η θέσις αυτής εξ απόψεως του Διεθνούς Δικαίου. Κατά μετάφρασιν Αρχιμ. Τιμοθέου Βενέρη, Ηράκλειον, Εκ του τυπογραφείου «Η Ίδη», 1911, σελ. 116 σημ. 2.

τότε απεσταλμένο δημοσιογράφο και Γάλλο φιλέλληνα Henri Turot στον οποίο ο μοίραρχος Ράινεκ, με δάκρυα στα μάτια είχε περιγράψει την απελπισία που ένοιωσε, βλέποντας το Ακρωτήρι να βομβαρδίζεται από τα αγγλικά, γερμανικά και ρωσικά πλοία[13]. Η διαμαρτυρία των Επαναστατών του Ακρωτηρίου προς τους Χριστιανικούς λαούς του πεπολιτισμένου κόσμου ήταν εντονότατη αλλά και συμφιλιωτική: «*Ζητούμεν δια μέσου των καταστροφών της επαναστάσεως να ιδρύσωμεν οριστικήν ελευθερίαν, ειρήνην και ισοπολιτείαν μεταξύ ημών και των συμπολιτών μας Μουσουλμάνων. Ειρήνην και ισοπολιτείαν, την οποίαν δεν δύναται να μας ασφαλίση ούτε η απαισία Κυβέρνησις του εστεμμένου δολοφόνου*[14] *ούτε η ασθενική διοίκησις, ην δημιουργώσι νόθα πολιτεύματα... Διαμαρτυρόμενοι δε ενώπιον Θεού και ανθρώπων δια την καθ' ημών πολεμικήν ταύτην επίθεσιν της συνησπισμένης Ευρώπης... και ποιούμενοι έκκλησιν εις τα αισθήματα της δικαιοσύνης και ελευθερίας της πεπολιτισμένης ανθρωπότητος ... διακηρύττομεν ότι δεν θέλωμεν καταθέσει τα όπλα πριν ή επιτύχωμεν την εκπλήρωσιν του προγράμματός μας...*» (σελ. 54). Μέσα στο ίδιο πνεύμα ήταν και η απάντηση των Επαναστατών στη συνέντευξη των Ναυάρχων μετά της Διοικητικής Επιτροπείας του Στρατοπέδου στις 26 Φεβρουαρίου, -μία επίσης από τις σημαντικότερες σελίδες του Ημερολογίου-, όπου στην διαβεβαίωση των πρώτων να μεταφέρουν τους επαναστάτες σε οποιοδήποτε μέρος του Νησιού ή στο εξωτερικό σώους και ατιμωρητί οι δεύτεροι απήντησαν «*ουδέποτε ενόσω ζώμεν θα εγκαταλείπωμεν τας τάξεις μας... αλλ' εν ανάγκη θ'αποθάνωμεν πάντες υπό την σημαίαν μας, άλλως τε πολλά ελπίζομεν εκ της περαιτέρω εξελίξεως των πραγμάτων. Αλλά και ουδέν άλλο αν είχομε να ελπίζωμεν, αρκεί ημίν η παρηγορία, ότι θα δυνάμεθα ενόσω ζώμεν, να χαιρετίζωμεν εκάστην πρωίαν την εθνικήν ημών σημαίαν κυματίζουσαν επί των προμαχώνων ημών*». Απάντηση που μας φέρνει στο νου την απάντηση που έδωσαν πάλι οι Κρήτες Επαναστάτες στις Αρχάνες στη συνέντευξη των ναυάρχων: «*Ο σκοπός μας είναι να επιμείνωμεν μέχρις εσχάτων, ίνα επιτύχωμεν εκείνο, το οποίον ποθούμεν, ήτοι την μετά της Ελλάδος ένωσιν*» (σελ. 32).

---

[13] Henri Turot, Η Κρητική Επανάσταση και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, μτφρ. Λύσκα Λεαγιανού, σχόλια-εισαγ.Ελένη Διακάκη, Ειρμός, Αθήνα 1991, σελ. 87.

[14] Διατύπωση που φέρνει στο νου μας το Σύνταγμα του Ρήγα Βελεστινλή.

Εκτός όμως από τα πολεμικά γεγονότα, τα οποία οι γραμματείς του Ημερολογίου φαίνεται να τηρούν με ακρίβεια και αντικειμενικότητα, αποκαλύπτουν μέσα από τις καταγραφές τους και μια άλλη ανθρώπινη πλευρά, την αγωνία των επαναστατών για την τύχη των οικογενειών τους και των γυναικόπαιδων που ζούσαν στο Ακρωτήρι. Περί τα 2000 γυναικόπαιδα βρίσκονταν στο Ακρωτήρι, τα οποία έπασχαν από έλλειψη τροφίμων: «*αν και υπήρχε άφθονος άρτος, η υπερτάτη ανάγκη της προνοίας περί μακροχρονίου συντηρήσεως του στρατοπέδου, ... αναγκάζει την διοίκησιν να παραβλέπη την προς τα γυναικόπαιδα απαίτησιν της φιλανθρωπίας*». Πληροφορία που έρχεται να ανατρέψει αυτό που αναφέρει στο βιβλίο του ο γάλλος δημοσιογράφος Η. Τιρό: «*Ψωμί δεν υπάρχει οι αντάρτες το στερούνται εντελώς εδώ και μήνες*»[15]. Αξίζει ωστόσο κανείς να μείνει και στην απάντηση που εστάλη από τους Επαναστάτες στον Έλληνα πρόξενο Γενναδή ότι μπορούσαν να ζήσουν και χωρίς άρτο, μόνο με το χόρτο που τους έδινε η μάνα γη. Αγωνία όμως είχε κυριέψει τους Επαναστάτες και για το τι θα γίνει με τους τραυματίες και ασθενείς, τους οποίους οι Ναύαρχοι τους είχαν υποσχεθεί να περιθάλψουν στα πλοία τους.

Το Ημερολόγιο ωστόσο παρέχει πληροφορίες και για τον τρόπο ζωής και την τροφοδοσία του Στρατοπέδου με αριθμητική ακρίβεια. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η προμήθεια των επαναστατών από το ελληνικό εμπορικό πλοίο «Αργολίς» με 200 οκάδες πετσί δια στιβάνια, 10 σάκους όρυζα, 100 οκάδες βακέτα, 20 σάκους ρεβίθια, 20 σάκους φασόλια, 100 σάκους άλευρα και 50 σάκους με διπυρίτη άρτο αξίας 500 λιρών, ένα κιβώτιο φαρμάκων, δύο σάκους αλάτι και ένα φορείο για τραυματίες που αποθηκεύτηκαν στην Μονή της Αγίας Τριάδας για λογαριασμό του Στρατοπέδου.

Οι γραμματείς κάνουν επίσης λόγο και για το ρόλο που έπαιξαν τα Μοναστήρια (Αγίας Τριάδος και Γουβερνέτου) και ο ηγούμενος Χρύσανθος Τσεπετάκης σε όλη την πορεία των γεγονότων, καθώς και μνεία στις δεήσεις και προσευχές των επαναστατών, αλλά και στην παρουσία ξένων δημοσιογράφων και ιδιαίτερα του φιλέλληνα Δίλλωνα στο Στρατόπεδο, ο οποίος για να μην τον ανακαλύψουν οι Ναύαρχοι μεταμφιέστηκε σε έλληνα ιερέα (σελ. 119). Εντύπωση βέβαια προκαλεί το γεγονός ότι οι συντάκτες του ημερολογίου δεν αναφέρονται στην επίσκεψη του Η. Τιρό μαζί με τον Έλληνα βουλευτή Παπαμι-

[15] Henri Turot, ένθ' ανωτ., σελ. 92.

χαλόπουλο, μια επίσκεψη που περιγράφει από πρώτο χέρι ο ανταποκριτής του γαλλικού περιοδικού «Le Tour du Monde» (σελ. 90-91). Στο Ημερολόγιο απλώς αναφέρεται η επίσκεψη του βουλευτή στις 11/02 μαζί με τον Ραζέλο[16].

Αξίζει ακόμη να συγκρίνει κανείς το Ημερολόγιο του Ακρωτηρίου με εκείνο του Βουτιερίδη και στο σημείο εκείνο όπου και τα δύο κείμενα αναφέρονται στην προκήρυξη των ναυάρχων προς τους κατοίκους της νήσου Κρήτης στις 11/ 23 Φεβρουαρίου, για να διαπιστώσει με βάση τις φραστικές διαφορές ότι οι γραμματείς μεταφράζουν από πρωτότυπο ξενόγλωσσο έγγραφο.

Τέλος, αξίζει να σταθεί κανείς και στην αγωνιστική απάντηση που έδωσαν οι Επαναστάτες όταν επισκέφθηκαν το ρωσικό θωρηκτό Αλέξανδρος Β΄ στον Ιταλό ναύαρχο ο οποίος είχε πει ότι τα λόγια των Κρητών περί ενώσεως της Κρήτης με την Ελλάδα αποτελούσαν «*ωραίους λόγους, αλλά λόγους ποιήσεως*», καθότι «*τα κράτη έλεγε και οι λαοί σκέπτονται ψυχρώς υπό την έποψιν των συμφερόντων αυτών και ουχί ωθούμενοι υπό των αισθημάτων της καρδίας μόνον*»: -«*τους ονομάζετε λόγους ποιήσεως, αλλά ημείς δεν βλέπομεν εν αυτοίς ειμή την πραγματικότητα. Είναι αληθές ότι υπάρχουν στιγμαί, καθ'ας η ιστορία των Εθνών δεν είναι άλλο ή ποίησις και τοιαύτας στιγμάς διατρέχει το Έθνος ημών σήμερον*» (σελ. 115).

Ολοκληρώνοντας την προσέγγισή μας αυτή θα πρέπει να δεχτούμε ότι η ιστορική πραγματικότητα είναι σύνθετη και πολυσχιδής με αποτέλεσμα μέρος αυτής να μπορούμε να εννοήσουμε χωρίς τον κίνδυνο του λάθους και τον πειρασμό της ανασυγκρότησης με βάση τις προσδοκίες και τις αναπαραστάσεις μας. Ιδιαίτερα ο κανόνας αυτό ισχύει για την περίοδο της κρητικής ιστορίας 1895-1898, η οποία έχει πολύ λίγο μελετηθεί. Η Ιστορία δεν είναι τα «περασμένα και ξεχασμένα». Η Ιστορία είναι η ζωντανή μνήμη αγώνων και αγωνιών, κληρονομημένοι κώδικες αξιών και διάχυτη ιδεολογία, ψυχολογία και κουράγιο, οι ακατάβλητες παραδόσεις και η περηφάνια ενός λαού. Η ιστορία είναι το εφαλτήριο του Μέλλοντος. Στο γύρισμα του αιώνα απαιτείται να γνωρίζουμε την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας μας, όχι όμως κατά τρόπο ανενεργό και παθητικό αλλά ουσιαστικό και συνειδητό ώστε να γίνουμε καλύτεροι και αποτελεσματικότεροι πολίτες.

---

[16] Henri Turot, Η Κρητική Επανάσταση και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, ένθ' ανωτ., σελ. 54.

Στην αυγή του 21ου αιώνα πρέπει μέσα από συστηματικές προσπάθειες να τακτοποιήσουμε και να αναδείξουμε τις διασκορπισμένες και ξεχασμένες καίριες ιστορικές υποθέσεις μας. Τουλάχιστον του 19ου και του 20ου αιώνα. Των δύο δηλαδή κυριότερων αιώνων της αναγέννησης του νεοελληνικού κράτους.

Ένα βιβλίο τοπικής ιστορίας που δεν θα ακολουθήσει στα ολισθήματά της την συγγραφή των εγχειριδίων εθνικής ιστορίας αλλά πρωτίστως θα ξεκινήσει από τις πηγές, κρίνεται εκ των ων ουκ άνευ των προτεραιοτήτων μας. Στο πλαίσιο μιας κοινωνιολογίας της ιστορικής γνώσης και της διδασκαλίας της, θα πρέπει να δίδεται έμφαση σε τρεις τύπους παιδείας: α. Μια παιδεία λογικής, μεθόδων, τρόπου σκέψης (δυνατότητα έρευνας, συλλογισμού), β. Μια παιδεία γενική (γνώσεις σε πολλά γνωστικά αντικείμενα), γ. Μια παιδεία ιστορική (χωρίς ιδεολογική και μονομερή ιστορική άγνοια όχι μόνο της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας αλλά και της τοπικής ιστορίας)[17]. Τα βιβλία που ωφελούν είναι αυτά που αναφέρονται και στις τεχνικές της ιστορίας, τα κατά ιστορικές περιόδους και κλάδους εγχειρίδια, όπου χωρίς υπέρμετρη γεγονοτολογία δίνεται με συνθετικό τρόπο η κεκτημένη γνώση ως προς το αντικείμενο, τις πηγές, τη βιβλιογραφία, τους προβληματισμούς και τις νέες προοπτικές[18].

Η νέα διδακτική προσέγγιση ακολουθεί και εφαρμόζει διάφορες ιστορικές και κοινωνιολογικές μεθόδους: κυρίως την εναίσθηση (empathy), ή ενσυναίσθηση ή εμπαθητική κατανόηση (εμβίωση), σύμφωνα με την οποία η νέα γενιά αποκτά την ικανότητα να μπαίνει στη θέση των δρώντων προσώπων της ιστορίας και με τη βοήθεια της φαντασίας και του συναισθήματός της να ερμηνεύει τη συμπεριφορά ή τα έργα των ανθρώπων του παρελθόντος[19]. Συνεισφορά μεγίστη προς την κατεύθυνση αυτή για το τι, το πώς και το γιατί των

---

[17] Γ.Β. Λεονταρίτης, «Η μόνιμη- και ίσως αξεπέραστη- κρίση των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα», Σύγχρονα Θέματα, 35-37(1988), σελ. 122.

[18] Σπ. Ασδραχάς, Ζητήματα ιστορίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

[19] D. Shemilt, «Beauty and the Philosopher: Empathy in History and Classroom», Learning History, 1986, σελ. 39 κ.εξ., Chr. Portal, «Empathy as an objective for History teaching», Chr. Portal (ed.), The History Curriculum for Teachers, The Palmer Press, London, 1987, σσ.89-90, Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της Ιστορίας», ΠΕΦ: Σεμινάριο 21:Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας, Μ. Π. Γρηγόρης, Αθήνα 1999, σσ. 123-148, Ε. Καλογηράτου, «Τα στάδια της ενσυναίσθησης κατά τον Dennis Shemilt και η διδασκαλία της Ιστορίας», ΠΕΦ: Σεμινάριο 21, όπ. παρ., σσ.149-155.

γεγονότων, τότε στα 1897, εκατό πέντε χρόνια μετά, αποτελεί και η επανέκδοση του Ημερολογίου αυτού, ενταγμένη αφενός μεν στο αίτημα του εμπλουτισμού και του πολυεπίπεδικού ελέγχου των πηγών της νεότερης Κρητικής ιστορίας, και αφετέρου στην παρουσίαση του πώς οι ίδιοι οι Κρητικοί κατανόησαν και ερμήνευσαν τις επαναστάσεις τους.

ΤΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ

ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ

(ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΑ)

1897

ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ

ΑΚΡΩΤΗΡΙ 2002

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ

ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 2002 «ΤΑ ΧΑΝΙΑ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ»*

Η έκδοση του θεματικού Ημερολογίου του 2002 «Τα Χανιά στη Λογοτεχνία» είναι αποτέλεσμα μιας πολύμηνης και επίμοχθης προσπάθειας και συνεργασίας κάποιων εθελοντών, εθελοντριών για την ακρίβεια. Δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση. Οι δυσκολίες από την αρχή ήταν ποικίλες, κυρίως όμως οικονομικές. Μαζί με τη συνάδελφό μου Βαρβάρα Περράκη σηκώσαμε, ως μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Συνδέσμου Φιλολόγων του Νομού Χανίων, την ευθύνη τής αναζήτησης πόρων για την έκδοση. Είχαμε πιστέψει πως τα Χανιά άξιζαν να έχουν το 2002 ένα τέτοιο Ημερολόγιο. Από την αρχή είχαμε συμπαραστάτες το Στέφανο και το Νίκο Κασιμάτη του ομώνυμου τυπογραφείου. Μας παρείχαν τη σιγουριά τής έκδοσης, γι' αυτό και από αυτή τη θέση ιδιαίτερα τους ευχαριστούμε. Η καλή στιγμή ήρθε στα τέλη του Οκτώβρη, όταν το δημοτικό συμβούλιο, εκτιμώντας τη δουλειά μας, αποφάσισε ομόφωνα και χωρίς καμιά απολύτως αντίρρηση, όπως φαίνεται από τα σχετικά πρακτικά, να εντάξει το Ημερολόγιο τούτο στις εκδηλώσεις του για τα 750 χρόνια από την ανοικοδόμηση τής πόλης μας και να αναλάβει τα έξοδα τής εκτύπωσης.

Σε όλη τη διάρκεια τής δουλειάς υπήρξαν άνθρωποι που λειτούργησαν σαν ηθικοί μοχλοί· συμμερίστηκαν όχι μόνο τον ενθουσιασμό μας αλλά και τις δυσκολίες και έτσι το βάρος δεν έμεινε ασήκωτο. Θα έπαιρνε χρόνο να αναφερθούν τώρα όλοι αυτοί ονομαστικά. Κάποιοι αναφέρονται στις σελίδες του βιβλίου και γι' αυτό δεν επαναλαμβάνω τα ονόματά τους· θα πρόσθετα τώρα τον εκδότη τού περιοδικού «Αντί» κ. Χρήστο Παπουτσάκη, που με έφερε σε επα-

---

* Παρουσίαση της έκδοσης στην εκδήλωση που οργάνωσαν ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Χανίων και ο Δήμος Χανίων στην αίθουσα του δημοτικού συμβουλίου στις 21-12-2001.

φή με τον Τούρκο λογοτέχνη από το Αϊβαλί Αχμέτ Γιορουλμάζ, που κατάγεται από τα Χανιά, περηφανεύεται γι' αυτό, και μιλεί άπταιστα ελληνικά. Τη συμμετοχή του προσωπικά τη θεωρώ επιτυχία· πιστεύω ότι έτσι άνετα εξυπηρετείται το πνεύμα των ημερών για την ελληνοτουρκική φιλία και προσέγγιση καθώς και οι εξαγγελίες του δήμου για πολυπολιτισμικές δραστηριότητες. Ολόθερμα ευχαριστώ τη διευθύντρια και τις κοπέλες τής δημοτικής βιβλιοθήκης, που παρείχαν αγόγγυστα ό,τι ζητούσαμε. Μεγάλη τύχη για μας ήταν και η συνεργασία μας με τον εξαιρετικό στην επεξεργασία εικόνας Γιάννη Καραβία, υπάλληλο του τυπογραφείου Κασιμάτη. Μας έχει αφήσει έκπληκτους όχι μόνο η επαγγελματικότητά του, αλλά κυρίως η ευγένεια και η πραότητα με την οποία αντιμετώπιζε τις απαιτήσεις μας.

Ιδιαίτερα οφείλω να αναφερθώ στην κυρία Ελένη Μαρινάκη, που χωρίς κανένα οικονομικό όφελος προσφέρθηκε με επαγγελματική συνέπεια και ευθύνη να επιμεληθεί καλλιτεχνικά το βιβλίο αυτό και να κάνει την ηλεκτρονική σελιδοποίησή του. Αν το τι και το πού είναι επιλογή και ευθύνη τής ομιλούσας, το πώς οφείλεται στην κυρία Μαρινάκη, που με ευαισθησία αξιοποίησε αισθητικά με τον καλύτερο τρόπο όλο το υλικό. Η συνεργασία μαζί της ήταν άψογη, θα τη χαρακτήριζα τέλεια, γιατί έγινε μέσα στο πνεύμα της ανιδιοτελούς προσφοράς και της αγάπης για την πόλη μας. Καμιά μας δεν περίμενε οποιουδήποτε είδους ανταπόδοση. Μας αρκούσε το στήσιμο τού βιβλίου με τέτοιο γοητευτικό θέμα. Αυτό ήταν για μας μια μαγευτική περιπέτεια που μας κούρασε μόνο σωματικά· απαίτησε συχνά δεκάωρα εντατικής δουλειάς και ξενύχτι μες τη ζέστη του καλοκαιριού. Νιώθαμε πως η μαγεία τής πόλης μάς είχε εγκλωβίσει στην οδό Κνωσού, στο Μάνκιντος της Ελένης, όπου σκυμμένες δουλεύαμε με μανία. Η αγάπη των λογοτεχνών για αυτή την «όμορφη πόλη», η αγωνία τους να διασωθεί το ύφος της πέρναγε αβίαστα και σε μας κάθε στιγμή που δουλεύαμε. Κερδίσαμε λοιπόν πρώτα εμείς από αυτή τη διαδικασία, όχι μόνο στις διαπροσωπικές σχέσεις – δεν είναι εύκολο να βρίσκεις πια ανθρώπους που θέλουν να συνεργαστούν οικειοθελώς και ανιδιοτελώς για το κοινά –κερδίσαμε κυρίως τη βαθύτερη γνωριμία της πόλης, των Χανιών μας. Και όλοι ξέρουμε ότι όταν γνωρίζουμε κάτι, το αγαπούμε βαθιά και ό,τι αγαπούμε δεν θέλουμε να το αποχωριστούμε ή τουλάχιστον δε θέλουμε να το ξεχάσουμε.

Έτσι λοιπόν προέκυψε αυτό το βιβλίο-ημερολόγιο. Βέβαια παρόλο που

ήδη έχουν ακουστεί ευνοϊκά σχόλια και εδώ και στην Αθήνα, εμείς που το δουλέψαμε, τώρα που το βλέπουμε τυπωμένο, ανακαλύπτουμε κάποιες μικροατέλειες και αναλαμβάνουμε την ευθύνη. Ίσως μια νέα έκδοση ή έστω ανατύπωση μάς δώσει την ευκαιρία για κάποιες διορθώσεις.

Η δομή του Ημερολογίου

Το Ημερολόγιο-βιβλίο αποτελείται από 256 σελίδες, χωρίς αρίθμηση, όπως συνηθίζεται στα ημερολόγια. Μετά τα εισαγωγικά σημειώματα του Δημάρχου και του Δ. Σ. του Συνδέσμου Φιλολόγων υπάρχει ένα σύντομο κείμενο της ομιλούσας με θέμα «Τα Χανιά στη Λογοτεχνία». Ακολουθεί το καθαυτό Ημερολόγιο. Στις αριστερές σελίδες βρίσκονται οι μέρες με τις γιορτές οργανωμένες κατά το πλείστον σε τετραήμερα. Στις δεξιές σελίδες είναι τα λογοτεχνικά κείμενα ή οι εικόνες. Η διάταξη αυτή είναι συνειδητή επιλογή. Απορρίφτηκε η σκέψη να παρατεθούν συνεχόμενα τα κείμενα και οι εικόνες στην αρχή ή στο τέλος και να είναι μόνο του το ημερολόγιο. Το ημερολόγιο δεν έπρεπε να δίνει την εντύπωση παραρτήματος. Ούτε υπήρχε πρόθεση να βγει ένα βιβλίο-μελέτη ή μια ειδική ανθολογία με θέμα «τα Χανιά στη Λογοτεχνία». Αυτό ίσως γίνει αργότερα, όπως έχει ήδη προτείνει ο δήμος, και απαιτεί άλλου είδους εργασία. Αυτό που έγινε είναι κάτι διαφορετικό και καθόλου απλό. Είναι μια σύνθετη δημιουργία, αφού συνδυάζει ημερολόγιο, εικόνα και λόγο.

Η έκδοση τούτη αποτελεί μια συμβολή στα γενέθλια της πόλης, που γιορτάζει τα 750 χρόνια της. Κάθε μία από τις 365 μέρες τού 2002 έχει ιδιαίτερη σημασία. Γι' αυτό και κάθε μέρα το κείμενο αντίκρυ πρέπει να θυμίζει αυτή την επέτειο. Ημερολόγιο και κείμενα λοιπόν έπρεπε να ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα και να διαβάζονται και σταδιακά. Αν τα κείμενα παρουσιάζονταν χωρίς την παρεμβολή του ημερολογίου, ίσως καταστρέφονταν η προσδοκία και η έκπληξη για το κείμενο τής επόμενης σελίδας. Το Ημερολόγιο αυτό δεν απευθύνεται μόνο σε φιλολόγους, αλλά στο ευρύ κοινό, που μπορεί να μην έχει τόσο στενή σχέση με τα βιβλία. Γι' αυτό το λόγο τα κείμενα είναι μικρής έκτασης. Κανένα κείμενο δεν ξεπερνά τις τρεις σελίδες. Αναγκαστικά τα πεζά είναι αποσπάσματα, που έχουν όμως αυτοτέλεια και δικό τους τίτλο μέσα σε αγκύλες, όπου αυτός δεν είναι επιλογή του συγγραφέα. Τα κείμενα επιλέχτηκαν με μοναδικό κριτήριο τη λογοτεχνική αξία τους και την αναφορά τους

στην πόλη των Χανιών. Καλύπτουν μια μεγάλη περίοδο της ιστορίας τής πόλης, από την ανοικοδόμησή τους ώς σήμερα. Η σύνθεση των κειμένων και των εικόνων με τρόπο ώστε να αποτελούν ένα οργανικό σύνολο ομολογώ ότι δεν ήταν ούτε απλή ούτε εύκολη υπόθεση. Χρειάστηκε ενδελεχής μελέτη των κειμένων ώστε να βρεθεί η εσωτερική τους σχέση. Κάθε φορά που ανακάλυπτα συνάφεια ή αντίθεση μεταξύ τους έμενα έκπληκτη και δεν το κρύβω ικανοποιημένη. Άκουγα τα κείμενα να συνομιλούν, έβλεπα τις εικόνες (φωτογραφίες, πίνακες ζωγραφικής, χαρακτικά) να δένουν αρμονικά με το λόγο. Τελικά τα ίδια τα κείμενα με οδήγησαν να τα οργανώσω σε τρεις θεματικές ενότητες. Η πρώτη ονομάζεται «*Ιστορικές στιγμές*» η δεύτερη «*Οι γειτονιές και οι άνθρωποι*» και η τρίτη «*Μνήμες και νοσταλγία*».

Στο Ημερολόγιο υπάρχει οπτικό υλικό, ανέκδοτο κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Πίνακες του Ανδρεαδάκη, του Γεροντίδη, του Ζαχαράκη, του Καρυστιναίου, του Κατσιγιάννη, του Κουνάλη, του Θόδωρου Ξενάκη, του Χατζηκυριάκου-Γκίκα, καλλιτεχνικές φωτογραφίες του Φάνη Μανουσάκη και της Ελένης Μαρινάκη και παλιές χαλκογραφίες κοσμούν το Ημερολόγιο.

Κάθε μήνας ξεκινάει με σαλόνι. Μια φωτογραφία ή ένας πίνακας ζωγραφικής απλώνεται σε δυο σελίδες. Αλλά και ενδιάμεσα στα κείμενα βρίσκονται εικόνες που τα συμπληρώνουν οπτικά. Στο τέλος τού βιβλίου υπάρχει ένα πολύ σύντομο κατατοπιστικό κείμενο για την ιστορία τής πόλης, γραμμένο από την κ. Περράκη. Θα βρείτε επίσης σύντομα εργοβιογραφικά σημειώματα των λογοτεχνών και καλλιτεχνών που ανθολογούνται καθώς και ευρετήριο ονομάτων για εύκολη πρόσβαση στα κείμενα της επιλογής σας. Σε κάθε αντίτυπο υπάρχει στο τέλος, στον κολοφώνα, ένας αριθμός, που το καθιστά μοναδικό. Κυκλοφορούν συμβολικά μόνο 2002 αντίτυπα.

Η πόλη μέσα από τα κείμενα

Μέσα από την ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων μπορεί κανείς να προσεγγίσει το πρόσωπο της πόλης μας. Τα Χανιά και οι Χανιώτες είναι οι πρωταγωνιστές σε τούτο το βιβλίο, γι' αυτό υπάρχει η σχετική αφιέρωση στην αρχή, «Στους Χανιώτες, στα Χανιά και σε όσους τα αγαπούν».

Στην αρχή και εκτός των σελίδων του κυρίως ημερολογίου παρατίθεται το ποίημα-τραγούδι του Μίκη Θεοδωράκη «*Πάμε βόλτα στα Χανιά*». Εί-

ναι η εισαγωγή για τη σύντομη βόλτα μας στην πόλη. Τα δύο πρώτα κείμενα είναι του Σπ. Ζαμπέλιου και μας μεταφέρουν στη στιγμή της γέννησης της νέας βενετσιάνικης πόλης. Μια μικρή ομάδα από 70 Βενετούς ιππότες αποίκους παίρνει εντολή από το Δούκα της Κρήτης να ανοικοδομήσει την αρχαία Κυδωνία, που είχε καταστραφεί. Η νέα πόλη μετονομάσθηκε σε Canea ή La Canea. Τα Χανιά, κλεισμένα μέσα στο ενισχυμένο από το φόβο των Τούρκων κάστρο, δεν αποφεύγουν τελικά την επίθεση.

Αυτό το κάστρο οι Τούρκοι θα το χτυπήσουν τον Ιούνιο τού 1645 και στις 27 του επόμενου μήνα θα ρίξουν το δυτικό προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου. Ο Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, που έζησε αυτά τα γεγονότα, στο απόσπασμα «*Η ανατίναξη του προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου*», αναφέρεται στο ηρωικό πνεύμα των κατοίκων που η απάντησή τους στις απειλητικές προτάσεις τού πασά θυμίζει το «μολών λαβέ».

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας στα Χανιά, κυρίως ο 19ος αιώνας με τις μεγάλες επαναστάσεις, είναι σε αρκετά λογοτεχνικά έργα το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται οι ήρωές τους. Τα Χανιά της Ρέας Γαλανάκη το Μάρτη του 1867 εξακολουθούν να είναι η έδρα και του νέου αρχιστράτηγου των οθωμανικών δυνάμεων Ομέρ πασά. Αυτός όμως εγκαθίσταται σε πολυτελές σπίτι στη Χαλέπα, όπου κατοικούσαν και οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων. Δεν καταδέχτηκε το κονάκι τού προκατόχου του Μουσταφά πασά στην παλιά συνοικία Καστέλι.

Όταν οι Κρητικοί δεν ετοίμαζαν επαναστάσεις ζούσαν συνήθως αρμονικά με τους ντόπιους Τουρκοκρητικούς. Αυτές τις φιλικές σχέσεις θυμάται με νοσταλγία ο ήρωας του Αχμέτ Γιορουλμάζ, στο απόσπασμα «*Από τα Χανιά στο Αϊβαλί*». Μετά τις σφαγές του 1897 και την απελευθέρωση τής Κρήτης το 1898 οι Τουρκοκρητικοί έφευγαν, συχνά από φόβο. Πρόσφυγες στην Τουρκία, αντιμετωπίζονταν από τους ντόπιους ως «άπιστοι», ως ξένο σώμα. Η καρδιά τους ήταν πάντα στον τόπο που γεννήθηκαν, όπως αργότερα θα συμβεί και με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, Έλληνες και Αρμένιους, που η καρδιά τους θα είναι πάντα εκεί στις πόλεις της Μικράς Ασίας. Παρόμοια ανθρώπινα συναισθήματα των προσφύγων όπου γης.

Οι σχέσεις ήταν τόσο καλές που μερικές φορές μάλιστα συνεταιρίζονταν μεταξύ τους για εμπορικούς σκοπούς. Σε μια τέτοια εμπορική συνεργασία αναφέρεται ο Ιωάννης Δαμβέργης στη νουβέλα «*Οι σύντροφοι*». Στον τίτ-

λο σκόπιμα δηλώνεται σε παρένθεση η χρονολογία 1889. Είναι η χρονιά που ετοιμάζεται στα Χανιά νέα επανάσταση κατά των Τούρκων. Μια μέρα πριν το ξέσπασμά της και με πρωτοβουλία τού Έλληνα συνεταίρου σιορ Γιωργάκη οι δυο σύντροφοι χωρίζουν, μοιράζουν τίμια και φιλικά την εταιρεία τους, αποχαιρετιούνται με ασπασμό, «για να μεταβληθούν εις ένα Χριστιανόν και έναν Τούρκον».

Οι σφαγές τού 1897 και «*η πυρπόληση των Χανιών*» από τους Τούρκους το Γενάρη θα γίνει αφορμή να κηρυχτεί από τους ηγέτες τής νέας επανάστασης και από το Βενιζέλο η «Ένωση», γεγονός που θα οδηγήσει στα γεγονότα του Ακρωτηριού της 9ης Φεβρουαρίου 1897, όπως γράφει στο σχετικό κείμενο ο Παντελής Πρεβελάκης.

Δεν έγινε η Ένωση τότε, αλλά δόθηκε αυτονομία, που σφραγίζεται με τον «*ερχομό του πρίγκιπα Γεωργίου στα Χανιά στις 9 Δεκεμβρίου 1898*». Η μέρα αυτή γράφει ο Νίκος Καζαντζάκης είναι η πιο ευτυχισμένη της ζωής του. Όλοι οι Κρητικοί πανηγύρισαν, θεώρησαν την αυτόνομη «Κρητική Πολιτεία» προστάδιο της Ένωσης.

Μερικά χρόνια αργότερα, το Μάη τού 1904, όταν ο Γεώργιος Σουρής επισκέπτεται τα Χανιά με αφορμή το γάμο της κόρης του, οι διαθέσεις των περισσότερων Κρητικών έχουν αλλάξει. Ο Σουρής παρακολουθεί την παρέλαση των ξένων στρατευμάτων που γίνεται στην πόλη ανήμερα του αγίου Γεωργίου με αφορμή τη γιορτή του πρίγκιπα. Η ξαφνική καταρρακτώδης βροχή τού δίνει την έμπνευση για πολιτικούς σατιρικούς στίχους εναντίον των προστάτιδων Δυνάμεων και του πρίγκιπα.

Πάρετε τα βρεμένα σας κι αδειάστε μας τον τόπο,
Και μιλ μερσί και γκράτσια για τον πολύ σας κόπο.

Ο Σουρής εκφράζει καθαρά τις διαθέσεις των Κρητικών για τον πρίγκιπα. Δέκα μήνες αργότερα, το Μάρτη του 1905, θα εκδηλωθεί το κίνημα τού Βενιζέλου στο Θέρισο.

Η δεκαετία τού 1920 θα είναι για την πόλη εξαιρετικά σημαντική. Μετά την καταστροφή τής Σμύρνης και πριν από την απόφαση για ανταλλαγή των πληθυσμών καταφτάνουν στα Χανιά ζητώντας καταφύγιο στη φιλόξενη αγκαλιά τών κατοίκων της Έλληνες και Αρμένιοι πρόσφυγες. Η Ανζέλ

Κουρτιάν, ακολουθώντας την αντίστροφη από τους ήρωες του Γιορουλμάζ πορεία, «*από το Αϊβαλί και τη Σμύρνη στα Χανιά*», (να μια περίπτωση κειμένων που διαλέγονται μεταξύ τους), παιδί τότε, μαζί με την οικογένειά της θα βρει προστασία και φιλοξενία εδώ. Η ηρωίδα θα εντυπωσιαστεί με τα χαλικουτάκια. Όπως και η Μάρω Δούκα που δίνει το ζωντανό πορτραίτο τού μοναδικού χαλικούτη, του «Σαλή», που έμεινε στο Κουμ Καπί μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών. Βέβαια το Κουμ Καπί δεν είναι πια όπως το περιγράφει ο Κονδυλάκης στο κείμενό του «*Από το Καλέ-Καπισί προς το Κουμ Καπί και τη Χαλέπα*» μετά τη βόλτα που έκανε το 1885. Έχει ήδη κατεδαφιστεί το βενετσιάνικο νότιο τείχος και ο προμαχώνας Πιάτα φόρμα, για να κτιστεί η Αγορά και η πόλη έχει χάσει ένα μέρος από τη βενετσιάνικη όψη της. Παρ' όλα αυτά το βόρειο τμήμα του τείχους, από την πλευρά της θάλασσας θα γοητεύει πάντα. Ο Κώστας Καρυωτάκης στο ποίημά του «*Ζουγραφιές*», καθώς βλέπει το κάστρο των Χανιών σε ώρα φουρτούνας, φαντάζεται ότι βγάζει περιπαιχτικά τη γλώσσα του στο βοριά που το ενοχλεί απειλητικά.

Στα Χανιά τις «*παραμονές τής μεγάλης μάχης τής Κρήτης*» έρχεται ο Γιώργος Σεφέρης. Εδώ έχουν καταφύγει υψηλά πρόσωπα από την Αθήνα για να μεταβούν στην Αίγυπτο. Δεν υπάρχει δωμάτιο και φιλοξενείται στο σπίτι τής υπηρέτριά τους στη λαϊκή συνοικία της Νέας Χώρας, που ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα είχε αρχίσει να οικίζεται από φτωχούς χωρικούς. Η συνοικία αυτή έχει δει ένδοξες αγωνιστικές μέρες, όπως γράφει η Βικτωρία Θεοδώρου στο αφήγημά της «*Ο Τράικο*». Από το καφενείο του Φραγκιού στην παραλία της Νέας Χώρας ξεκίνησε το αντιδικτατορικό κίνημα τού 1938. Αυτή η ίδια παραλία έχει γίνει μάρτυρας και των πιο μυστικών και ιερών ιδιωτικών στιγμών τού ανθρώπου. Με αφορμή μια τέτοια εμπειρία φαίνεται πως έγραψε ο Κακάρογλου το ποίημα «*Αγαπηθήκαμε*».

Το εργοστάσιο Α.Β.Ε.Α. στη Νέα Χώρα έδινε ψωμί τα μεταπολεμικά χρόνια σε πολλούς μεροκαματιάρηδες, που κυριολεκτικά αγωνιούσαν μήπως κάποια μέρα απολυθούν και ξαναζήσουν τις κατοχικές μέρες της πείνας και της στέρησης. Έτσι αγωνιά η μικρή ηρωίδα της Μάρως Δούκα στο απόσπασμα «*Νέα Χώρα – Α.Β.Ε.Α*» από το βιβλίο της «Πού 'ναι τα φτερά;». Ο πίνακας τού Βασίλη Ζαχαράκη με τα φτωχόσπιτα της συνοικίας αυτής, η φωτογραφία με το δίστρατο της Ν. Χώρας από τη συλλογή της δημοτικής βιβλιοθήκης, η αεροφωτογραφία της Α.Β.Ε.Α. του Φάνη Μανουσάκη, ο πίνα-

κας του Δημήτρη Κατσιγιάννη με τον Άγιο Κωνσταντίνο, συμπληρώνουν μαζί με τα άλλα κείμενα για τη Νέα Χώρα το κοινωνικό πορτραίτο της μεγάλης αυτής συνοικίας της πόλης μας.

Όμως κάθε γωνιά της πόλης αγαπήθηκε από τους κατοίκους της. Για πολλούς συνδέθηκε με σημαντικά γεγονότα τής προσωπικής τους ζωής. Όπως συνέβη με το νεαρό ήρωα των «Κρητικών γάμων» του Ζαμπέλιου. Στην πόλη των Χανιών ζει η αγαπημένη του, γι' αυτό νιώθει ότι και η λέξη μόνο «Χανιά» έχει γοητεία, περιέχει μια «άφατο μελωδία». Το μικρό σχετικό απόσπασμα βρίσκεται στην αρχή του Ημερολογίου, μέσα στο χάρτη τού Μποσκίνι.

Τις ίδιες «μουσικές φωνές» ακούει και ο Γιάννης Θεοδωράκης στο ποίημα «*Όμορφη πόλη*» από τη συλλογή «Λιποτάχτες», που μελοποίησε ο αδελφός του Μίκης το 1960.

Η πόλη ασκεί γοητεία μαγική σε κάθε κάτοικό της, που δεν τη νιώθει τόσο έντονα όσο ζει κοντά της. Αρκετά συχνά την αναπολεί και με κάθε συνειρμική αφορμή ζει ξανά το παρελθόν της και αναθυμάται τους ήρωές της, όπως συμβαίνει με τον Αλέξη Μινωτή στο «*Τα Χανιά της αναπόλησης*». Κάποτε οι μνήμες γίνονται νοσταλγικές διηγήσεις στο γιο, έτσι ο Γιάννης Κιουρτσάκης ομολογεί πως νιώθει σαν να έζησε τα παιδικά του χρόνια στα Χανιά τού 1890, «*στα Χανιά του πατέρα του*».

Όμως μερικές φορές οι στενοί δρόμοι της παλιάς πόλης, τόσο στενοί, που αν απλώσεις τα χέρια σου, αγγίζεις και στις δυο πλευρές τους τοίχους και η μίζερη ζωή στις φτωχογειτονιές, κάνουν κάποιους ευαίσθητους να ασφυκτιούν, να χάνονται μαζί με τα όνειρά τους, που δεν τα χωρεί ο μικρός τους τόπος.

Τα ποιήματα «*Τοπ-Χανάς*» της Ρούλας Καστρινάκη» και «*Χάθηκα*» του Γιάννη Θεοδωράκη μας δημιουργούν μια τέτοια ατμόσφαιρα και μεταδίδουν ένα αίσθημα μοναξιάς ικανό να πνίξει ακόμη και τα όνειρα, αν λείψουν τα φτερά. Το «*Χάθηκα*» ήταν το πρώτο που μελοποίησε ο Μίκης το 1952, όταν υπηρετούσε στα Χανιά ως στρατιώτης.

Είναι γεγονός πως οι Χανιώτες, όταν απομακρυνθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα, η ανάμνηση τής πόλης είναι που τους κρατάει ζωντανούς και τραγουδούν τον καημό τους σαν τον ήρωα του Κώστα Χιωτάκη στο διήγημα «*Το παρελθόν*».

Η πόλη είναι σαν τον παιδικό φίλο που η θύμησή του ξαναζωντανεύει την ανεκτίμητη παιδική ευτυχία. Γι' αυτό και η ποιήτρια Βικτωρία Θεοδώρου ψάχνει κάποιον να μεσιτέψει για να της δοθεί πίσω το μικρό της σπίτι «στο λιβαδάκι που κυλούσε» ο Κλαδισός, στο ποίημα «Κεδρισός». Η ποιήτρια δεν μετανιώνει που διάλεξε και επιθυμεί να κατοικήσει κοντά σε αυτό το «ισχνό ποτάμι» αδιαφορώντας που κάπου αλλού «πλωτοί παφλάζουν ποταμοί». Πουθενά δεν είναι πιο ευτυχισμένη παρά μόνο πλάι «στη ρηχή κοίτη που στεγνώνει ο Αύγουστος» και ας μην «είναι αυτό που αντίκρισαν τα μάτια» της, όταν ήταν παιδί, λόγω των εξωραϊστικών επεμβάσεων. Για την ποιήτρια ο Κλαδισός «ουράνιος είναι ποταμός/ στην Κυδωνία ρέει το είδωλό του.../ εκεί μαζεύονται οι ψυχές που αφήσαμε».

Για την Ελένη Μαρινάκη ο πόνος που της προκαλεί η απομάκρυνση από την πόλη βιώνεται ως ζήλεια και έντονη λαχτάρα μόνιμης επιστροφής όχι μόνο τις γιορτές των Χριστουγέννων. Τα ποιήματα αυτά η ποιήτρια τα έγραψε το 1987, που ζούσε μόνιμα για πολλά χρόνια στην Αθήνα.

Τώρα εκείνη η λαχτάρα έχει πραγματοποιηθεί και τα τελευταία χρόνια ζει στην αγαπημένη πόλη και τη χαίρεται. Και εμείς έχουμε τη χαρά απόψε να ακούσουμε από την ίδια δύο από τα ποιήματά της για τα Χανιά.

Μερικές φορές η επιστροφή στη γενέθλια πόλη απογοητεύει. Η πόλη αλλάζει με πολύ ταχύ ρυθμό. Σχεδόν θυμωμένος ο Μανώλης Σκουλούδης γράφει καυστικά στο «Ντεληκανή» ότι οι Χανιώτες επεμβαίνουν για να κάνουν πιο όμορφη την πόλη τους, όμως το αποτέλεσμα είναι να την ασχημίζουν. Αυτό συνέβη με την περιοχή της Αγίας Κυριακής, που από εξαιρετικός περίπατος που ήταν έγινε ταμπακαριό, τόπος απωθητικός από την ενοχλητική «αποφορά των τομαριών» και τη «βρομησιά της θάλασσας».

Αλλά και η μη επέμβαση σημαίνει αδιαφορία και εγκατάλειψη. Αυτό υπαινίσσεται η ποιήτρια Ειρήνη Σπανουδάκη στο ποίημα της «Χάληδων 46 Β». Το σπίτι πάνω από την Καθολική εκκλησία καταρρέει, (η ποιήτρια γράφει το ποίημα το 1984), κάποιοι επωφελούνται από την κατάρρευσή του.

Για τον Ν.Β. Τωμαδάκη η εγκατάλειψη τής χρήσης κάποιων κτηρίων ταυτίζεται με οδυνηρή παντοτινή σιωπή, στο ποίημα «Παλαιόν τελωνείον».

Τη θλίψη για την αλλαγή της φυσιογνωμίας της πόλης ο Θανάσης Παπαθανασόπουλος, ένας μη Χανιώτης, ούτε καν Κρητικός, που έζησε όμως κάποια χρόνια στα Χανιά ως ειρηνοδίκης, τη μετασχηματίζει σε ειρωνεία που

αγγίζει τα όρια του σαρκασμού στο ποίημα «*Νέοι Καιροί*»,

Έκλεισε και το τελευταίο Ελληνοραφείο
στα Χανιά.
Τώρα τις βράκες
Για την παράσταση της «Θυσίας του Αρκαδίου»
θα δανειζόμαστε
από φιλέλληνες που ναυλοχούν στη Σούδα.

Ήταν φυσικό κάποια στιγμή να κλείσει το «Ελληνορραφείο», αφού ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα ανοίχτηκε το πρώτο φραγκοραφτάδικο, στο οποίο ραβόταν και ο Βενιζέλος και όλοι οι ευρωπαΐζοντες τής εποχής, όπως αναφέρει ο Μίκης Θεοδωράκης στους «*Δρόμους του Αρχάγγελου*».

Η πόλη δεν άλλαξε μόνο από τις αλόγιστες επεμβάσεις, την εγκατάλειψη ή και κατεδάφιση της βενετσιάνικης και νεοκλασικής της αρχιτεκτονικής και από την φυσική εξέλιξη, άλλαξε και από τις συνέπειες του πολέμου, τόσο που να είναι ανοίκεια και ξένη. Χαλάσματα, ερείπια, σακάτηδες, μια πόλη πληγωμένη είναι τα μεταπολεμικά Χανιά και το μικρό παιδί στα ποιήματα του Γιώργη Μανουσάκη «*1945 I, II*», τη φοβάται. Όμως η πόλη δεν έχασε μόνο τα κτήριά της, έχασε βίαια και όλους τους κατοίκους της Εβραϊκής συνοικίας της, όπως θυμάται η Κλεοπάτρα Πρίφτη στο κείμενο «*Η Εβραϊκή πριν και μετά τον πόλεμο*».

Ο εμφύλιος που ακολούθησε δεν άφησε άθικτη την προπολεμική ηρεμία της πόλης. Στον Κλαδισό κρεμούν αντάρτες και οι περαστικοί οφείλουν να σταματήσουν να δουν. Αυτή είναι η προσωπική εμπειρία του Μίκη Θεοδωράκη στο «*Έκθεση νεκρών στον Κλαδισό*» και του Γιώργη Μανουσάκη στο ποίημα «*1947*».

«*Στις Επανορθωτικές Φυλακές*» της πόλης κλείνονται γυναίκες και δεν τους επιτρέπεται στο επισκεπτήριο να αγκαλιάσουν ούτε το μικρό παιδί τους, γράφει ομώνυμο απόσπασμα η Αλκυόνη Παπαδάκη.

Η πόλη προσπαθεί να ανασυγκροτηθεί, ανοικοδομείται άκομψα αρκετά συχνά, νεοπλουτίστικα άλλοτε, όπως σατιρικά σχολιάζει η Καρυστιάνη περπατώντας στο «*Νεκροταφείο του Αγίου Λουκά*». Οι Χανιώτες κτίζουν σπίτια και τάφους με τον ίδιο τρόπο. Παντού μάρμαρο. Όλοι είναι ευχαριστημένοι, νεκροί και ζωντανοί. Η νέα πόλη απλώνεται. Όμως οι κάτοικοι δεν επιλέγουν να

βολτάρουν στην καινούρια πόλη. Σαν τους ήρωες της Μάρως Βαμβουνάκη όλοι εμείς προτιμάμε να περιδιαβαίνουμε ακούραστα «Στο Σαντριβάνι» και τους γύρω δρόμους της παλιάς πόλης και να παίρνουμε τα μεζεδάκια μας στα γύρω ταβερνάκια.

Τα Χανιά, παλιά και νέα, έτσι κι αλλιώς διαρκώς μεταβάλλονται. Και η μεταβολή αυτή πληγώνει εκείνους που δέσανε τη ζωή τους μαζί της. Ο Γιώργης Μανουσάκης, στο προτελευταίο ποίημα τού Ημερολογίου με τίτλο «*Αμετακίνητος μετανάστης*», νιώθει πως στην αυγή του 21ου αιώνα έγινε ακούσιος μετανάστης χωρίς να μετακινηθεί καθόλου. Η πόλη δεν είναι η πόλη που γεννήθηκε.

Αν όμως ο Μανουσάκης ως μόνιμος κάτοικος βιώνει την πόλη ως ξένη, σκληρή και αγέλαστη, ο Τίτος Πατρίκιος αντίθετα, ως προσωρινός επισκέπτης ξαφνιάζεται από την όψη της και νιώθει πως όλες αυτές οι αλλαγές δεν στάθηκαν ικανές να αλλοιώσουν το βενετσιάνικο χρώμα της. Πρόκειται για την «*Επιμονή μιας πόλης*» που τον πείθει ότι δεν έχει αποξενωθεί από τον παλιό εαυτό της, δεν είναι μια άλλη, είναι σίγουρα τα Χανιά, «La Canea», η πόλη που έκτισαν οι Βενετοί ιππότες το 1252, κι ας είναι πια οι μνήμες τους κλεισμένες στο Ναυτικό Μουσείο του παλιού λιμανιού. Για τον Πατρίκιο όλα δείχνουν

[...] την ανταύγεια μιας πόλης που επιμένει
Ενώ κάποιοι δίπλα λένε La Canea, La Canea.

Έγινε πια φανερό ότι κείμενα και εικόνες βρίσκονται σε ένα διαρκή διάλογο συμφωνίας και συμπλήρωσης ή αντίθεσης μεταξύ τους. Είμαι σίγουρη ότι το βιβλίο αυτό μέσω της ευαισθησίας των λογοτεχνών και των καλλιτεχνών θα βοηθήσει εκείνους που θα αποφασίσουν να του ρίξουν μια ματιά να γνωρίσουν καλύτερα την πόλη μας.

Οι Φιλόλογοι των Χανίων μαζί με το Δήμο Χανίων παραδίδουμε στην ευαισθησία σας το Ημερολόγιο του 2002 και το αφιερώνουμε με όλη μας την αγάπη στην πόλη και τους ανθρώπους της, με την ευχή της επιτυχίας και την ελπίδα της ευτυχίας για όλους στη διάρκεια όλου του 2002.

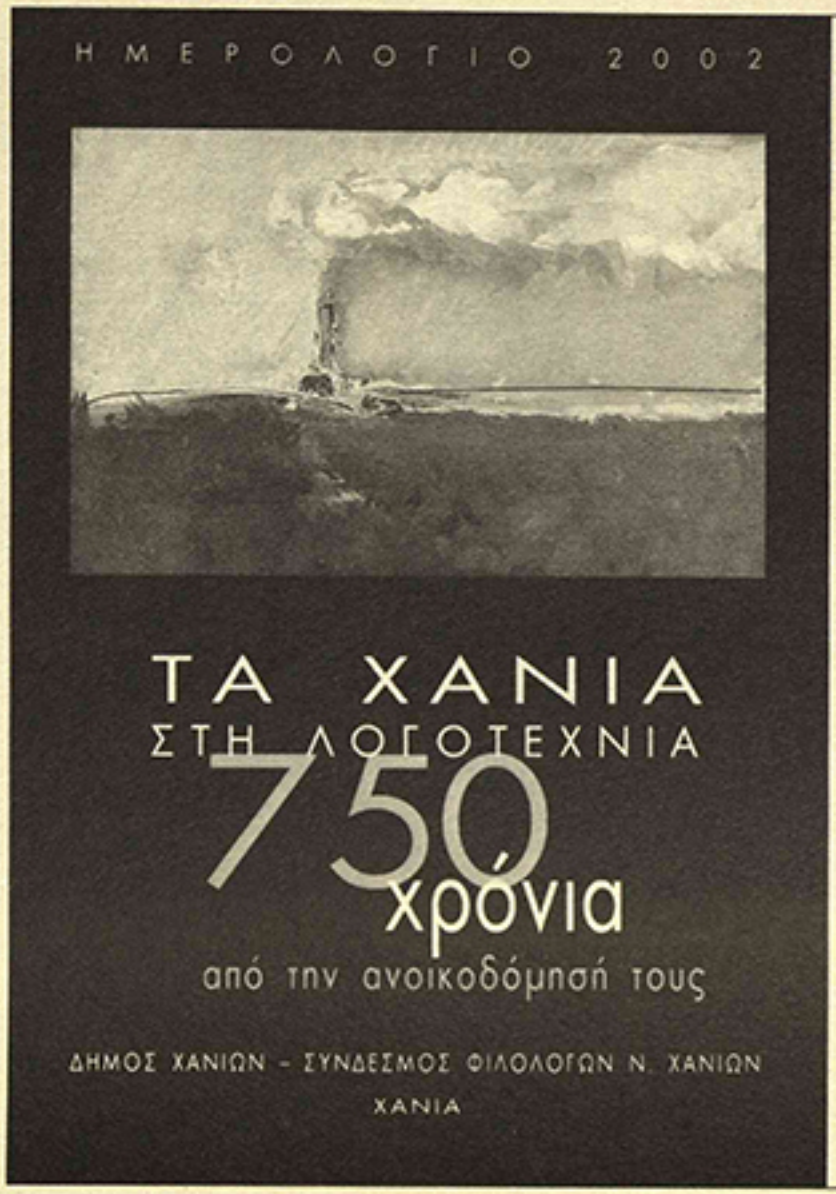

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Ο ΔΗΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ
ΣΑΣ ΠΡΟΣΚΑΛΟΥΝ
ΣΤΟ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟ ΧΑΝΙΩΝ, ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 21 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2001, ΣΤΙΣ 6 Μ.Μ.,
ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ ΤΟΥΣ ΤΟΥ 2002
ΜΕ ΘΕΜΑ: ΤΑ ΧΑΝΙΑ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ,
ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ ΣΤΑ 750 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΜΑΣ.

ΓΙΑ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΘΑ ΜΙΛΗΣΟΥΝ:

Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΧΑΝΙΩΝ ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ,
Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ ΚΩΣΤΑΣ ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΡΙΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ ΚΑΙ ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΕΡΡΑΚΗ.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΘΑ ΔΙΑΒΑΣΟΥΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΑΝΘΟΛΟΓΗΘΕΙ Σ' ΑΥΤΟ.

ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ,
ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΑΝΘΟΛΟΓΗΘΕΙ ΣΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ,
ΘΑ ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΗΣΕΙ Η ΜΑΡΙΑ ΚΛΕΙΝΑΚΗ.
ΚΙΘΑΡΑ ΘΑ ΠΑΙΞΕΙ Η ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗ.

ΓΙΑ ΤΟ ΔΗΜΟ ΧΑΝΙΩΝ
Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ

ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΔΕΣΜΟ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ Ν. ΧΑΝΙΩΝ
Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ

ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ε. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ, «...*και ουχί κολυβογράμματα*...». Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΕΠΙ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ*

Η παρουσίαση των μελετών α) του Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Αντώνη Χουρδάκη *Η Παιδεία στην Κρητική Πολιτεία* και β) του Καθηγητή κ. Νικολάου Ε. Παπαδογιαννάκη «*... και ουχί κολυβογράμματα. Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*» προέκυψε εντελώς τυχαία να είναι και επετειακή για την ιστορία της Εκπαίδευσης στην Κρήτη, αφού αυτές τις μέρες συμπληρώνονται 121 χρόνια από τότε που εφαρμόστηκε ο πρώτος «Περί Παιδείας Νόμος». Συγκεκριμένα, στις 8 και 9 Μαίου του 1881 ψηφίστηκε στη Βουλή των Κρητών και κηρύχτηκε «εκτελέσιμος» από τις 24 Ιουνίου του ίδιου έτους[1]. Η σημασία του είναι θεμελιακή και δημιουργεί γόνιμο υπέδαφος για την αποτελεσματικότερη οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος επί Κρητικής Πολιτείας, εφόσον:

α) διακρίνει τα σχολεία σε χριστιανικά και οθωμανικά, γεγονός που ευνοεί τη συστηματική διδασκαλία μαθημάτων, όπως είναι η Γλώσσα, η Ιστορία, τα Θρησκευτικά,

β) καθιερώνει ομοιόμορφο εκπαιδευτικό σύστημα, που ανοίγει το δρόμο για ταξινόμηση των γνώσεων κατά επίπεδα και συντελεί στη σύνταξη αναλυτικών προγραμμάτων και τη συγγραφή σχολικών βιβλίων,

γ) οργανώνει τη στοιχειώδη εκπαίδευση, την καθιστά εν μέρει υποχρεωτική και ευνοεί την ίδρυση δημοτικών σχολείων μέσα σε ένα ιστορικοκοινω-

---

* Διαβάστηκε στην εκδήλωση που οργάνωσαν η ΙΛΛΕΚ και το παράρτημα Κρήτης της Παγκόσμιας Οργάνωσης Προσχολικής Αγωγής, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, στις 12 Ιουνίου 2002.

[1] Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *« ... ουχί κολυβογράμματα ...». Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*, Gutemberg, Αθήνα 2001, σσ. 19-20.

νικό περιβάλλον όπου οι καταστάσεις ρύθμισαν το περιεχόμενο και προσγείωσαν τις επιδιώξεις από την παιδεία.

Ο κ. Παπαδογιαννάκης επικεντρώνεται, κυρίως, στη μελέτη της διδασκαλίας της *Γλώσσας* στο *Δημοτικό Σχολείο*, βασιζόμενος σε ορισμένα διδακτικά εγχειρίδια που υποστηρίζουν τη στοχοθεσία και το περιεχόμενο των Αναλυτικών Προγραμμάτων της Εκπαιδευτικής Νομοθεσίας επί *Κρητικής Πολιτείας*. Στην κριτική του ανάλυση παρουσιάζει δύο Αλφαβητάρια, ένα Αναγνωσματάριο, δύο Γραμματικές, των οποίων η θεωρητική διαφοροποίηση περικλείει και την προσωπική αντιπαλότητα των συγγραφέων τους, Γενεράλι και Γιάνναρη, και έναν Οδηγό για την παραγωγή του γραπτού λόγου-υλικό αξιόλογο που αντικατοπτρίζει ευρύτερους προβληματισμούς και θέσεις γύρω από τις αντιλήψεις για τη διαχρονική και συγχρονική λειτουργία της γλώσσας, το σκοπό της διδασκαλίας της, την πολυεπίπεδη επικοινωνιακή της ετοιμότητα και τα φορτία των γνώσεων που μπορεί να μεταφέρει. Θεωρώντας όμως, ότι η εκπαίδευση, ως οργανωτικό σύστημα της αποτελεσματικότητας της παιδείας, έχει ιστορικό βάθος, εφόσον δομείται, εξελίσσεται και εφαρμόζεται μέσα σε ορισμένες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες, στην εισαγωγή περιβάλλει τη διερεύνησή του με την ιστορική επισκόπηση της εξέλιξης των εκπαιδευτικών πραγμάτων στην Κρήτη από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι το 1913 - στη συνέχεια αξιολογούνται συνοπτικά τα περιεχόμενα των αναλυτικών προγραμμάτων των ετών 1899, 1900 και 1902, κυρίως, ως προς τον τρόπο με τον οποίον χειρίζονται τα θέματα της Γλώσσας[2].

Με την ιστορική επισκόπηση της πορείας των εκπαιδευτικών θεμάτων ο συγγραφέας καταδεικνύει ότι:

α) η πορεία του Κρητικού Ζητήματος επηρεάζει ουσιαστικά την πορεία της εκπαίδευσης στο νησί,

β) η Κρητική Πολιτεία, θεωρώντας θεμελιώδη προτεραιότητα την οργάνωση της εκπαίδευσης και τη φυσιογνωμία της, διέθεσε σημαντικά ποσά για τη λειτουργία των σχολείων και την ουσιαστική εφαρμογή των αναλυτικών προγραμμάτων,

γ) οι νόμοι της Κρητικής Πολιτείας περί *Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* επεξεργάζονται και καθιερώνουν ένα εκπαιδευτικό σύστημα,

[2] Το περιεχόμενό τους παρουσιάζεται αναλυτικά σε υποσημειώσεις της εισαγωγής.

όπου διαμορφώνεται ο αυριανός Κρητικός του ελεύθερου πολιτικού βίου, όπου η θεωρητική γνώση συνδυάζεται ισότιμα με την πρακτική άσκηση[3], όπου το εντόπιο, το εθνικό, το ευρωπαϊκό και το παγκόσμιο είναι εξίσου σημαντικά, όπου η αγωγή του πολίτη αξίζει το ίδιο με τη μαθηματική γνώση, όπου η λογοτεχνία και η ιστορία καλλιεργούν και υποψιάζουν, η ξένη και η δική μας γλώσσα καλλιεργούν την επικοινωνία και την εγγραμματοσύνη, όπου το σχολείο δρα καταλυτικά σε ζητήματα ταυτότητας και αυτογνωσίας, ενώ βελτιώνει παράλληλα το βιοτικό επίπεδο, την κοινωνική θέση, τη στάση απέναντι στον τόπο μας,

δ) η παραμικρή λεπτομέρεια γνώσης αποσκοπεί, με οξυδέρκεια, να καλύψει κενά,

ε) ο μαθητής μεταδίδει και χρησιμοποιεί αμέσως τις γνώσεις που αποκτά,

στ) το ίδιο το σύστημα, καθώς περιορίζεται στο νησί και αντιλαμβάνεται την ιδιαιτερότητα των αναγκών του τόπου, δημιουργεί έναν ευέλικτο εσωτερικό μηχανισμό ανατροφοδότησης της γνώσης από βαθμίδα σε βαθμίδα,

ζ) η ρεαλιστική εκπαιδευτική πολιτική, που διαμορφώνεται, προσπαθεί να ενισχύσει την αυτοτέλεια της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και να επεκτείνει τον κύκλο των μαθημάτων στη βαθμίδα αυτή, ώστε να «*είναι επαρκής εις τον βίον δια πάντα, όστις τυχόν δεν θα επεζήτει ανωτέραν μόρφωσιν*»,

η) η πρωτοπορία υποχωρεί και οι καινοτομίες εξαφανίζονται, καθώς πλησιάζουμε στην Ένωση με την Ελλάδα όπου το 1913 είχε διαμορφωθεί ήδη ένα κλίμα συντηρητικό στην Εκπαίδευση, με έμφαση στη θεωρητική γνώση.

Είναι νόμος ιστορικός, που επιβεβαιώνεται σε κάθε ανάλογη περίπτωση, η εκπαιδευτική πολιτική ενός νεοσύστατου κράτους ή μιας απελευθερωμένης περιοχής να οραματίζεται να επενδύσει στα αναλυτικά προγράμματα του εκπαιδευτικού του/της συστήματος και στη λειτουργία του σχολείου όσα στερήθηκαν τα μέλη του/της κατά τις περιόδους της υποτέλειάς τους. Ο ερευνη-

---

[3] Χαρακτηριστικό είναι ότι σε κάθε Δημοτικό Σχολείο υπάρχει κήπος ή αγρόκτημα, όπου οι μαθητές ασχολούνται με τη γεωργία. Οι περιστάσεις της Κρητικής Πολιτείας αντιστοιχούν στις καταστάσεις που αντιμετώπισε ο Ιωάννης Καποδίστριας, όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση του ελληνικού κρατιδίου (Ιανουάριος 1928). Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ιθύνων νους της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια, υποστήριξε τη στοιχειώδη εκπαίδευση, ίδρυσε αλληλοδιδακτικά σχολεία κλπ.

τής προσέχει ότι στο ιδεολογικό υπόβαθρο της εκπαιδευτικής νομοθεσίας τονίζονται το δικαίωμα του καθενός στη μόρφωση, η ανθρώπινη διάσταση της σχολικής αγωγής και ζωής και η χρησιμότητα της γνώσης, αξίες που πρέπει να διαπνέουν το Δημοτικό Σχολείο, εφόσον προορίζεται να «υποδεχθεί» όλα τα παιδιά[4]. Οι φράσεις

α) εργαστήριον ανθρωπισμού
β) παιδαγωγικόν σχολείον
γ) μόρφωσις ηθικού χαρακτήρος
δ) χρηστοί πολίται
ε) ανάπτυξη δεξιοτήτων

αποτελούν κλειδιά στη συγγραφή των σχολικών βιβλίων, δεδομένου ότι ως αξίες θα εμποτίσουν τα κείμενα των σχολικών βιβλίων.

Αφετηρία της μελέτης αποτελούν τα *Αλφαβητάρια* του Ανδρέα Κοκκινάκη και του Μιλτιάδη Βρατσάνου, που χρησιμοποιούνται στις δυο πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου. Η γλαφυρή περιγραφή της πορείας μιας υποδειγματικής διδασκαλίας κλείνει το κεφάλαιο. Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναλύει το *Αναγνωσματάριον* του Ιωάννου Σταυρακάκη, ακολουθεί η διεξοδική εξέταση της *Γραμματικής* του Γενεράλι και της *Γραμματικής* του Γιάνναρη και στο τέλος αναλύεται η συμβολή του *Οδηγού Συγγραφής των Εκθέσων*, τον οποίον συνέγραψεν ο Δ. Γεωργακάκις.

Τα διερευνηθέντα διδακτικά εγχειρίδια ταξινομούνται από τον ερευνητή έτσι ώστε να απεικονίζεται η μεθοδολογική προσέγγιση που υποδεικνύει το αναλυτικό πρόγραμμα κατά το σχήμα:

---

[4] Το περιοδικό των Χανίων *Πρόοδος* αναφέρεται διεξοδικά στη θεωρητική υποδομή του δημοτικού σχολείου: «Λρότου η παιδεία επαύσατο θεωρουμένη αποκλειστικών προνόμιων ωρισμένων κοινωνικών τάξεων και εκτρίθη το Ευαγγέλιων της καθολικής του κόσμου μορφώσεως, έκτοτε ανεφάνη ο θεσμός της υποχρεωτικής εκπαιδεύσεως [...] και το δημοτικόν σχολείον απέβη εργαστήριον ανθρωπισμού, προωρισμένον να παρέχη εις πάντας, αλλ' ιδία εις τας τάξεις του λαού εκείνο το μέτρον της γενικής μορφώσεως, ου χρήζει πας άνθρωπος ανεξάρτητος προς την μέλλουσαν κοινωνικής θέσιν. Δεν είναι δηλαδή απλούν γραμματοδιδασκαλείον, αλλ' είναι παιδαγωγικόν σχολείον, όπερ δια παιδαγωγούσης διδασκαλίας και ορθής αγωγής τίθησιν ασφαλείς βάσεις διά την μόρφωσιν ηθικού χαρακτήρος, ώστε να αποδώσιν οι διδασκόμενοι χρηστοί πολίται, χωρίς να παραμελή την θεραπείαν των απαιτουμένων δεξιοτήτων, όπως καταστήσει τούτους επιτηδείους εις τον πρακτικόν βίον. Οι πηγές, που δόθηκαν για εξέταση στα θέματα της Ιστορίας (Γ' τάξη Ε. Λ.), και αναφέρονταν στην εκπαιδευτική πολιτική του Βενιζέλου, αξίζει να μελετηθούν αντικρυστά.

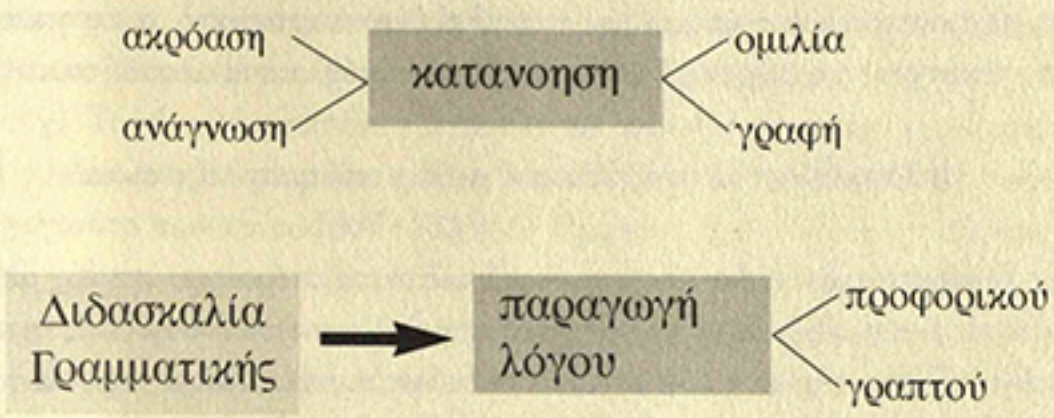

Κεφάλαιο Α΄: Τα Αλφαβητάρια

Τα *Αλφαβητάρια* εκδόθηκαν το 1897 στην Αθήνα και γνώρισαν μεγάλη κυκλοφορία στα Δημοτικά Σχολεία της Κρητικής Πολιτείας. Αξίζει να επισημανθούν εδώ τα μεθοδικά βήματα που ακολουθούν οι συγγραφείς – σύμφωνα και με το αναλυτικό πρόγραμμα – στη διδακτική της πρώτης ανάγνωσης και η οποία έχει ως αφετηρία τη λειτουργία του γράμματος, της λέξης, της πρότασης μέσα σε ένα ευρύτερο σύνολο, ώστε να συλλαμβάνεται η σημασία των αλλαγών της, η λειτουργικότητά της και ο ρόλος της μέσα στην παραγωγή του νοήματος. Σημαντική είναι η συμβολή της καταγραφής του λεξιλογίου αμφοτέρων των Αλφαβηταρίων, η οποία δείχνει μια δυσανάλογη εκπροσώπηση λόγιων, κοινών και λαϊκών λέξεων σε βιβλία βασικά για την εκμάθηση και τη διαμόρφωση της λεγόμενης «σχολικής γλώσσας», που γέρνει κυρίως προς τη μεριά της καθαρεύουσας[5]. Όπως βλέπουμε, η γενιά του 1880 και ο δημοτικισμός δεν έχουν καταφέρει ακόμη να διεισδύσουν στην εκπαιδευτική πραγματικότητα και να γίνει η γλωσσική μεταρρύθμιση. Παρά ταύτα παρατηρούμε ότι στα Αλφαβητάρια υπερτερούν οι λέξεις που αναφέρονται στη φύση, στον καθημερινό και υλικό βίο και στον άνθρωπο, γεγονός που επιβεβαιώνει τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης σε θέματα της αγροτικής ζωής.

Στο τέλος της προσέγγισης[6] ο ερευνητής παραθέτει και σχολιάζει την

[5] Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται και από τη στατιστική απεικόνιση με την οποία κλείνει ο ερευνητής την εξέταση των αλφαβηταρίων. Σχ. βλ. Ν. Ε. Παπαδογιαννάκης, ό. π., σελ. 83

πορεία μιας υποδειγματικής διδασκαλίας πρώτης ανάγνωσης, που ανακοινώθηκε σε διδασκαλικό συνέδριο και αποτελεί ένα σπαρταριστό, ακόμη και σήμερα, τεκμήριο της μύησης στα μυστηριακά σύμβολα του αλφαβήτου:

Διδασκαλία του γράμματος κ με την πρότυπη λέξη σύκα

[...] Τώρα προσέξατε δια να είπω –κα πρώτον το στόμα μου αρχίζει με μίαν φωνίτσαν κ, και δεν τελειώνει πάλιν εις την ιδίαν φωνίτσαν κ αλλ' εις την φωνίτσαν α. Ούτω πως κ κ κ κ κ -α· ειπέ το και συ, Δ...! αλλά το κ να το κάμης πολλήν ώραν, έως ότου χρειασθή να αναπνεύσης – και εις άλλος ακόμη – λοιπόν το λέγω και εγώ κ, α... Βλέπετε, λοιπόν, ότι από το κομμάτι –κα εξεκολλήσαμεν δύο μικρά κομμάτια, το μικρόν κομμάτι κ και το α ή τας φωνίτσας –κ και –α) αλλ' όμως από τα άλλα σας μαθήματα ενθυμείσθε πώς γράφεται το μικρόν κομμάτι α (ή φωνίτσα α). Εναπομένει, λοιπόν, να μάθωμεν πώς να γράφωμεν την εικόνα του μικρού κομματιού ή της φωνίτσας του δευτέρου κομματιού ή της δευτέρας φωνής –κα. Ιδού προσέξατε. Θα την γράψω εγώ εις τον αέρα και έπειτα εις τον πίνακα». [...]
(Γράφει εις τον αέρα και είτα εις τον πίνακα την γωνίτσαν κ, μεθ' ο προσεκάλεσεν ένα των μαθητών, όστις έπραξε το ίδιον).

Κεφάλαιο Β΄: Τα Αναγνωσματάρια

Εκτενέστερη θέση στη μελέτη του αρχειακού υλικού κατέχει η κριτική παρουσίαση και ανάλυση του Αναγνωσματαρίου του Ιωάννου Εμμ. Σταυρακάκη, το οποίο εκδόθηκε στα Χανιά το 1911, φέρει τον τίτλο *Τα δύο ορφανά* και προορίζεται για τα παιδιά της Δ΄ τάξης του Δημοτικού σχολείου της Κρητικής Πολιτείας. Η περίπτωση του Αναγνωσματαρίου Σταυρακάκη παρουσιάζει τα εξής γνωρίσματα:

α) Ως προς την κατανομή των κειμένων: τα 82, 3% είναι πεζά και τα 17, 17% ποιήματα

β) Ως προς τη γλώσσα τα Δημοτικά Τραγούδια, το απόσπασμα του Ύμνου εις την Ελευθερίαν, το ποίημα του Παπασωτηρίου και τα δύο ποιή-

[5] ό. π., σελ. 85

ματα του ίδιου του συγγραφέα εισάγουν στο βιβλίο τη Δημοτική, ενώ τα υπόλοιπα ποιήματα, όπως του Δημ. Παπαρηγόπουλου, του Α. Βλάχου τηρούν την καθαρεύουσα στην οποία έχουν γραφεί και τα πεζά κείμενα.

γ) Το *Αναγνωσματάριον* αποτελείται από 82 σύντομα κεφάλαια, τα οποία συνδέει μια ιστορία, ένας μύθος, που εξελίσσεται παράλληλα με τα ιστορικά γεγονότα των ετών 1897-1912. Ο Γεώργιος και ο Παύλος, ηλικίας 10 και 12 χρονών, ορφανά από μητέρα ζουν με τον πατέρα τους Θεόδωρο στην Ήπειρο. Τα παιδιά γίνονται μάρτυρες της ψυχικής ευφορίας που επικρατεί στην Ήπειρο το '97, όταν προελαύνει ο ελληνικός στρατός στην κωμόπολή τους, τον οποίο ακολουθεί ο πατέρας τους. Σε μια μάχη τον χάνουν και αποφασίζουν να περάσουν στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος. Κατά την κάθοδό τους προς την Αθήνα περνούν από το Αγρίνιο, όπου μαθαίνουν για την πολιορκία του Μεσολογγίου, την ηρωική έξοδο, τη διαμονή του λόρδου Μπάυρον στην ιερή πόλη, στην οποία εν συνεχεία, παράλληλα με το ένδοξο παρελθόν, βιώνουν κοινωνικές καταστάσεις προς αποφυγήν. Η μετάβαση στην Αθήνα, την πρωτεύουσα του ελεύθερου κράτους, δίνει την ευκαιρία στους αναγνώστες να μάθουν για τα έργα της ειρήνης και να συνδέσουν τη σύγχρονη Ιστορία με την αίγλη της Αρχαίας Ιστορίας και τους Περσικούς Πολέμους. Η επίσκεψη στον Πειραιά δίνει αφορμή στο συγγραφέα να μιλήσει για τα κοινωνικά προβλήματα του ελεύθερου κράτους και τη μάστιγα της μετανάστευσης, προς αποφυγήν της οποίας εγκιβωτίζει την τραγική ιστορία του μετανάστη Δημητρίου, που μόνο ταλαιπωρίες γνώρισε στην Αμερική και επιστρέφει μετανιωμένος. Στην Αθήνα τα παιδιά επισκέπτονται τον πρωθυπουργό κι εκείνος τα στέλνει αμέσως (!) στο Ορφανοτροφείο, εγγράφονται στο σχολείο, μαθαίνουν γράμματα και αργότερα γίνονται αξιωματικοί του ελληνικού στρατού.

δ) Κατά τη ροή του, ο προσωπικός μύθος διασταυρώνεται με γνώσεις της Ιστορίας διαφόρων περιόδων του Ελληνισμού, της φυσικής πειραματικής, της φυσικής ιστορίας, της γεωργίας κλπ., εμπλουτίζεται με ιδεολογικό περιεχόμενο - καλλιεργείται το πατριωτικό φρόνημα, το υψηλό θρησκευτικό συναίσθημα, η εμπιστοσύνη στη σύγχρονη Ελλάδα και τον γεωφυσικό της πλούτο, η αξιοπρέπεια, ο σεβασμός στη ζωή και το περιβάλλον και προσανατολίζεται σε συγκεκριμένες προτάσεις ζωής, εφαρμοσμένου πατριωτισμού, θα λέγαμε, όπως είναι η απόφαση των νέων να μείνουν και να δουλέψουν στην πατρίδα τους και όχι να ξενιτευτούν κυνηγώντας τα χρήματα. Η πρόθεση του συγ-

γραφέα, άλλωστε, εμφανίζεται εξ αρχής στον πρόλογο του βιβλίου, όπου, απευθυνόμενος στους νεαρούς αναγνώστες – μαθητές, τους καθιστά υπεύθυνους της προόδου της πατρίδας και της εκπλήρωσης των πόθων του αλύτρωτου ελληνισμού, χρησιμοποιώντας το πειστικό παραβολικό σχήμα:

πεδίον του αγώνος	μέλλον της πατρίδας
αθλητές	μαθητές

όπου το μέλλον της πατρίδας συνυφαίνεται με τον αδιάκοπο αγώνα για πρόοδο.

ε) Ο κ. Παπαδογιαννάκης εξιχνιάζει τους συνειρμούς των περιεχομένων προς τις καταστάσεις της Κρήτης, παρακολουθεί και σχολιάζει την εξέλιξη του προσωπικού μύθου βασιζόμενος στη διάρθρωση της ηρωικής αφήγησης και των αφηγηματικών λειτουργιών του Προπ. Οι φάσεις, οι τροπές, οι εντάσεις, οι δοκιμασίες, η έκβαση όπως αποδεικνύει η σημειολογική του διερεύνηση, τείνουν να αποδώσουν στους πρωταγωνιστές ηρωικές ιδιότητες. Γιατί σκληραγωγούνται και ωριμάζουν μέσα σε συνθήκες αντίξοες, διαμορφώνοντας χαρακτήρα ανθεκτικό και πρότυπο για τα παιδιά-αναγνώστες που ζουν παρόμοιες καταστάσεις. Το βιβλίο, επομένως, ιδωμένο μέσα στις ανάγκες του ιστορικού πλαισίου– γι' αυτό και κατανοείται και η αφέλεια ή μια δόση υπερβολής-, αποτελεί πρωτοπόρα σύνθεση που επιτελεί, συν τοις άλλοις, διαμορφωτικό και εμψυχωτικό ρόλο.

Πριν αφήσουμε το *Αναγνωσματάριο* Σταυρακάκη, θα διαβάσουμε ένα απόσπασμα από την ιστορία που εγκιβωτίζεται στο μύθο του βιβλίου και αφορά την αποτυχημένη μετανάστευση του νεαρού Δημητρίου στη «μητριά» Αμερική. Είναι η στιγμή της συνάντησης των δύο φίλων μετά την επιστροφή του μετανάστη στη μητέρα Ελλάδα, που ακούγεται σαν πρόταση ζωής για τους νέους:

[...] Μετά ταύτα ο Δημήτριος διηγήθη εις τον Χρήστον τας κακουχίας, τας οποίας υπέστη εις την ξένην αυτός και οι λοιποί μετανάσται ενώ ο Χρήστος έκλαιεν ακούων ταύτα. Είναι αληθές, φίλε μου, ...ότι τινές φέρουσι χρήματα αλλ' ούτοι ζώσι βίον λιτόν και κατορθώνουσι να εξοικονομήσωσι ταύτα εν μέ-

σω της πείνης και της ακαθαρσίας. Βλέπεις, φίλε μου είπε ο Χρήστος, ότι είχον δίκαιον, όταν σοι έλεγον ότι δεν υπάρχει καλυτέρα χώρα από την Ελλάδα μας;

Δεν σοι έλεγον ότι το χώμα της είναι χρυσός αρκεί να εκμεταλλευθή τις αυτό και να εργασθή;

Ιδού δια του κόπου μου κερδίζω, με την βοήθειαν του Θεού, πολλά χρήματα από τα γεώμηλα, τον καπνόν, τας όρνιθας, τα ωά κτλ. Τούτο συμβουλεύω, φίλε μου, να πράξης και συ, να επιδοθής δηλαδή εις την καλλιέργειαν της γης και θα ιδής, θα ικανοποιηθής.

Εκ των λόγων τούτων του Χρήστου πεισθείς ο Δημήτριος επεδόθη εις την καλλιεργίαν της γης, ήτις εφάνη εις αυτόν μήτηρ αληθής και ουχί μητρυιά, ως η Αμερικανική γη, και έζησεν εις το εξής ευτυχής. [...]

Κεφάλαιο Γ΄: Η διδασκαλία της Γραμματικής

Στο βιβλίο του κ. Παπαδογιαννάκη παρουσιάζονται δυο Γραμματικές που εισήχθησαν στα Δημοτικά Σχολεία της Κρητικής Πολιτείας. Η Γραμματική Γενεράλι γνώρισε μεγάλη κυκλοφορία μέχρι το σχολικό έτος 1906-7. Ας δούμε τα κυριότερα γνωρίσματά της;

α) διδάσκει την καθαρεύουσα και στοιχεία της λαϊκής

β) χρησιμοποιεί το παράδειγμα, απ' όπου αντλεί το γραμματικό φαινόμενο που εξετάζει

γ) παρουσιάζει σε πίνακα την κλίση

δ) προτείνει διαθεματική προσέγγιση της ύλης της γραμματικής

ε) και καταθέτει ποικιλία ασκήσεων για εμπέδωση (μετασχηματισμού, αντικατάστασης, συμπλήρωσης).

Η Γραμματική Γιάνναρη, που αντικατέστησε για ένα διάστημα το προηγούμενο εγχειρίδιο, εξετάζει τη λόγια και συγχρόνως τη λαϊκή γλώσσα, επιδιώκοντας έτσι να δώσει μια εικόνα της συνέχειας της Ελληνικής. Ο κ. Παπαδογιαννάκης επισημαίνει και αξιολογεί τις καινοτομίες της Γραμματικής Γιάνναρη:

στ) τοποθετεί το ουδέτερο δίπλα στο αρσενικό, γιατί οι πλάγιες πτώσεις τους μοιάζουν

ζ) απομακρύνει τη δοτική ως πτώση δύσχρηστη πλέον «ζώσα τεχνη-

τήν τινα ζωήν»

η) διδάσκει περιφραστικά παραθετικά εκτός από τα μονολεκτικά και το πιο ανοίκειο, δημιουργεί μια νέα κλίση τη λεγόμενη ομοιόμορφη κλίση, όπου διδάσκει τα ανισοσύλλαβα σε –ας και –ης, τα θηλυκά σε –ού κλπ.

Επηρεασμένος από τη διδακτική των γλωσσών στο διεθνές επίπεδο και έχοντας μια διακριτική ευαισθησία ως προς την χρήση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση, ο Γιάνναρης με τις μεθοδολογικές καινοτομίες, που έχουν και θεωρητικό υπόβαθρο - τα μαθήματα της θεωρητικής γλωσσολογίας του Σωσσύρ εκδίδονται μόλις δέκα χρόνια αργότερα - δίνει προτεραιότητα στο τι και το πώς μπορεί να μάθει το παιδί γρηγορότερα και καλύτερα την Ελληνική Γλώσσα. Στη μελέτη του κ. Παπαδογιαννάκη γίνεται, επίσης, διεξοδική προσέγγιση της θεωρητικής διαμάχης που συνόδευσε τις δύο Γραμματικές, και που δεν κρατήθηκε πάντα στο ύψος του επιστημονικού διαλόγου.

Κεφάλαιο Δ΄: Από την ανάγνωση και γραφή στην παραγωγή του γραπτού λόγου.

Εξαιρετικά χρήσιμες για την παραγωγή του γραπτού λόγου αποδεικνύονται οι *Οδηγίες* του Δ. Γεωργακάκη. Όπως επισημαίνει ο καθηγητής κ. Παπαδογιαννάκης στην αξιολόγηση των Οδηγιών, *η παραγωγή του γραπτού λόγου είναι το επιστέγασμα όσων μαθαίνει το παιδί στο σχολείο*[7]. Την ίδια προοπτική εντοπίζει στον συντάκτη, ο οποίος προτείνει τη συστηματική διδασκαλία της έκθεσης, λαμβάνοντας υπόψη ορισμένες προϋποθέσεις που εξοικειώνουν τους μαθητές σταδιακά με τον απαιτητικότερο και δημιουργικότερο στόχο της γλωσσικής διδασκαλίας, τον γραπτό λόγο. Ας δούμε μερικές:

α) η ηλικία των μαθητών,

β) οι αποκτηθείσες δεξιότητες από τα προηγούμενα χρόνια

γ) τα οικεία θέματα από προσωπικές ή οικογενειακές ή σχολικές εμπειρίες,

δ) τα θέματα που βασίζονται σε γνώσεις που έχουν αποκτήθηκαν από άλλα μαθήματα (η έκθεση είναι διαμάθημα),

ε) η γλώσσα που δεν επιμένει αυστηρά στην καθαρεύουσα,

---

[7] ό. π. σελ. 173

στ) η ομαδική προετοιμασία του θέματος μέσα στην τάξη, η ομαδική προφορική ανάπτυξή του,

θεωρούνται βασικές παράμετροι που ευνοούν τη συγγραφή της έκθεσης.

Επίλογος

Όπως αναφέραμε και στην αρχή η έκδοση των δύο σημαντικών μελετών για την εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία μαρτυρούν την άμεση ανταπόκριση της εκπαιδευτικής νομοθεσίας στην ιστορική, οικονομική και γεωπολιτική πραγματικότητα της Μεγαλονήσου. Η παραγωγή του υλικού για τη διδασκαλία της γλώσσας εκπορεύθηκε από τις ανάγκες αυτής της πραγματικότητας. Τι αποκομίζουμε, πιο συγκεκριμένα, διαβάζοντας τη μελέτη του κ. Παπαδογιαννάκη:

1. Το περιεχόμενο των βιβλίων αντικατοπτρίζει την ποιότητα της αγωγής και της κατάρτισης που πρόσφερε το Δημοτικό Σχολείο της Κρητικής Πολιτείας.

2. Η εγκύκλια μόρφωση στην Κρητική Πολιτεία, ιστορικά, συνδέει το κομμένο νήμα της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια και του Α. Μουστοξύδη με τα οράματα των πρώτων κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου. Τα ρεαλιστικά αναλυτικά προγράμματα που υποστήριξε με πάθος και ως πρωθυπουργός έχουν την αφετηρία τους στην «κοσμογονία» της Κρητικής Πολιτείας.

3. Τα μηνύματα των καιρών έδιναν το δικαίωμα σε όλα τα παιδιά να μορφώνονται, να αποκτούν γνώσεις και να καλλιεργούν δεξιότητες. Ο κήπος δίπλα στο σχολείο αντανακλούσε αυτή τη μέριμνα της παράλληλης καλλιέργειας σώματος και πνεύματος και πολλά θα μπορούσε να μας διδάξει ακόμη και σήμερα ...

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ

ΑΝΤΩΝΗ ΧΟΥΡΔΑΚΗ
Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ (1898-1913)*
(Βιβλιοπαρουσίαση)

«Μολονότι η Επιτροπή ηύξησε κατά τι τους μισθούς των δημοδιδασκάλων, εν τούτοις των επιστημόνων δημοδιδασκάλων τουλάχιστον ο μισθός δεν είναι εισέτι αντάξιος του προορισμού των του υψηλού αυτού σκοπού και δια τούτο είναι επάναγκες να αυξηθή περισσότερον παρ' ό,τι αναφέρεται εις το νομοσχέδιον. Εν αυτώ ορίζεται 100 μεν δραχμάς του τριτοβαθμίου ο τελευταίος 140 δραχμάς του πρωτοβαθμίου ο ανώτατος, όστις μοι φαίνεται πολύ γλίσχρος. Και ναι μεν εις παρακάτω εδάφιον αυξάνεται εις δέκα δραχμάς κατά πενταετίαν των επιστημόνων δημοδιδασκάλων... Τουτέστιν ενώ αυξάνεται κατά πενταετίαν κατά δέκα δραχμάς, μόλις μετά είκοσιν έτη θα αυξηθή εις τεσσαράκοντα, ήτοι ο 100 δρ. θα γείνη (sic) μετά είκοσι έτη 140 δρχ., το οποίον είναι ευτελέστατον. Διά να αποκτήσωμεν δε καλούς δημοδιδασκάλους, διδασκάλους αληθείς πρέπει να τους αμείβωμεν κάπως αξιοπρεπέστατα. Κύριοι, δεν λέγω να δώσωμεν εις αυτούς τους μισθούς, τους οποίους δίδουσιν εις την Αμερικήν, είτε τους μισθούς τους οποίους δίδουσιν οι διευθύνοντες την Σχολήν Βράδφορ εις Χάρπορ εις την διδασκάλισσαν Μις Κόλλι, της οποίας ο μισθός ανήλθε μέχρι χιλίων λιρών στερλινών ετησίως, αλλά τουλάχιστον συμφώνως προς τας απαιτήσεις της αρτισυστάτου Κρητικής Πολιτείας να θέσωμν τας βάσεις στερεάς του μέλλοντος ημών. Διότι οι δημοδιδάσκαλοι είναι εκείνοι, οίτινες θα μορφώσωσι την νέαν γενεάν, η οποία θα μας διαδεχθή. Διά τούτο το επιμίσθιον αυτό τουλάχιστον να αυξάνει κατά την πενταετίαν ανά 50 δρ., ίνα κατά την εικοσαετίαν ανέλθη εις 200 δρ. και ούτω μέχρι τότε τουλάχιστον εξι-

---

* Διαβάστηκε στην εκδήλωση που οργάνωσαν η ΙΛΛΕΚ και το παράρτημα Κρήτης της Παγκόσμιας Οργάνωσης Προσχολικής Αγωγής στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, στις 12 Ιουνίου 2002.

σωθή με του επιστήμονος φιλολόγου, ούτινος η εργασία δεν γνωρίζω αν είναι πολλάκις ανωτέρα της του δημοδιδασκάλου. Τούτο δε να γίνη όχι δια μιάς, αλλ' όταν δια των προσόντων του, δια της επιμελείας του, δια της αφοσιώσεώς του αποδειχθή ο διδάσκαλος ότι κατέστη αντάξιος των προσδοκιών της Πολιτείας και του υψίστου αυτού προορισμού. Ούτω δε να του δίδεται άνεσις όπως και εις μελέτας επιδίδεται και περιοδείας κατά τας διακοπάς να εκτελή και εις όλα τα μέρη της Κρήτης και τας διαφόρους λόγου αξίας πόλεις της Ελλάδος και της Τουρκίας και της Ευρώπης· ούτω δε εκάστοτε νέας γνώσεις και νέα εφόδια να προσφέρη εις το έργον του και να ωφελή την πατρίδα του. Τούτο θα αποβή σπουδαιότατον, και είναι εύκολον να γείνη (sic). Δεν αγνοείτε, Κύριοι, ότι οι Γερμανοί καυχώνται ότι ενίκησαν τους Γάλλους δια των διδασκάλων, δεν αγνοείτε ότι ο μέγας Γέρων της Αγγλίας Γλάδστων, ο μέγας σοφός του αιώνος μας επισκεφθείς ποτε κωμόπολιν της Αγγλίας, ηθέλησε να τιμήση τον διδάσκαλον διαμείνας εις τον οίκον αυτού και ουχί εις τον οίκον του δημάρχου ή άλλων προκρίτων. Επαναλαμβάνω ότι προκειμένου ήδη να θέσωμεν τα θεμέλια της αρτιπαγούς πολιτείας μας οφείλομεν να θέσωμεν θεμέλια καλά φροντίζοντες να ανυψώσωμεν τους δημοδιδασκάλους εις την πρέπουσαν περιωπήν διοτι αυτοί θα είναι, οι οποίοι θα διαπαιδαγωγήσωσι τα τέκνα μας την μέλλουσαν γενεάν, τους μέλλοντας χρηστούς πολίτας, οι οποίοι θα μας διαδεχθώσιν»[1].

Με τα λόγια αυτά ο βουλευτής της Κρητικής Πολιτείας Γ. Ανδρεαδάκης προσπαθεί να πείσει τους συναδέλφους του ότι οργανισμός της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1901 αδικεί μισθολογικά (και όχι μόνον) τον διδάσκαλο, παρά το υψηλό και δύσκολο έργο του.

«Εις δύο πράγματα... η νεαρά Κρητική Πολιτεία να αφιερώση πάσαν την προσοχήν της, εις το να μορφώση πνευματικώς τον άνθρωπον και εις το να καταστήση αυτόν ευτυχή δια του πλούτου, να τον εξανθρωπίση και να τον πλουτίση. Ο εξανθρωπισμός θα γίνη δια των σχολείων και δια της παιδείας, ο δε πλούτος θα προσπορισθή εις την χώραν αυτήν δια της αναπτύξεως των μέσων της συγκοινωνίας των κατά ξηράν και κατά θάλασσαν, και δια της διαδόσεως και επί επιστημονικών βάσεων στερεώσεως της γεωργίας. Εις Πολι-

[1] Αντώνης Χουρδάκης, *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*. Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 10. Gutenberg 2002, σσ. 106-107

τείαν λοιπόν αξιούσαν ότι πρέπει να κήδεται και της πνευματικής μορφώσεως και της υλικής ευημερίας ενός λαού, επιβάλλεται η φροντίς ίνα πάντα τα νεαρά δενδρύλλια, τα οποία είναι προωρισμένα να κοσμήσωσι τον κήπον αυτής, πάντα να τα περιθάλψη και να τα περιποιηθή ούτως, ώστε πάντα να αναπτυχθώσι κανονικώς και πάντα να αποφέρουσι τους προσδοκωμένους παρ' αυτών καρπούς. Δια τούτο και η ημετέρα Πολιτεία επομένη εις τας λαϊκάς αυτής παραδόσεις, εις τον καταστατικόν αυτής χάρτην ώρισε το υποχρεωτικόν της εκπαιδεύσεως...«

»Αλλά το συνάλλαγμα τούτο είναι αμφοτεροβαρές ούτως ειπείν και αλληλόχρεον· διότι εν ω υποχρεούνται οι Κρήτες πολίται πάντες να στέλλουν τα τέκνα των εις τα σχολεία, συνυποχρεούται και η Πολιτεία να παρέχη εις αυτούς τα μέσα διά να απολαύσωσι του ευεργετήματος τούτου.«

»Η φιλομάθεια πάντοτε και η τάσις προς υψηλοτέραν πνευματικήν μόρφωσιν υπήρξε το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν του Έλληνος, ουδέ δυνάμεθα ουδέ δικαιούμεθα ημείς σήμερον μεμψιμοιρούντες να καταστείλωμεν ή παρατρέψωμεν την ευγενή αυτήν κλίσιν. Από των αρχαιοτάτων χρόνων και κατά τας ζοφεράς ημέρας του μεσαίωνος ελήφθη φροντίς περί της πνευματικής μορφώσεως των ομογενών μας, ελήφθη φροντίς ίνα αναπτυχθή η διάνοια, ίνα διεισδύση εις τα μυστήρια της φύσεως· ελήφθη φροντίς νυν, ότε η επιστήμη διά της αυξανομένης εντάσεως του φωτός της διαλύει τα σκότη και ο ασθενής του ανθρώπου οφθαλμός διεισδύει και εις το ασύλληπτον άτομον και εις τας εσχατιάς του απείρου, ελήφθη φροντίς να πολλαπλασιασθώσιν ιδίως αι γνώσεις των φυσικών και των μαθηματικών επιστημών».

»Και η ημετέρα Πολιτεία δεν μετέβη δια μας και εξαπίνης εις την καταστασιν αυτήν της ελευθερίας εις την οποίαν ευρισκόμεθα σήμερον, αλλ' υπέστη πλείστας δοκιμασίας και θυσίας και μίαν προς μίαν ανέβη τας βαθμίδας της αναπτύξεως της, ίνα φθάση εις αυτό το σημείον της εξελίξεώς της, εις το οποίον ευρίσκεται σήμερον. Γνωρίζομεν δε, κύριοι, ότι δύο είναι τα στάδια, τα οποία διατρέχει η παιδεία εις τους λαούς αναλόγως της κοινωνικής και πολιτικής αυτών μορφώσεως. Το πρώτον στάδιον είναι εκείνο κατά το οποίον τα γράμματα θεωρούνται ο σκοπός, και εκείνος ο οποίος αποκτά τας δεξιότητας ταύτας θεωρείται πεπαιδευμένος. Δεύτερον δε σημείον, το οποίον είναι και το δυσκολώτερον, είναι εκείνο κατά το οποίον τα γράμματα δεν θεωρούνται πλέον σκοπός, αλλά μέσον, δια του οποίου πλουτίζεται το πνεύμα, εξευγενίζεται η

καρδία, αναπτύσσεται το λογικόν, διεισδύει ο άνθρωπος εις τα μυστήρια της φύσεως, αποκτά τέλος την κοινωνικήν εκείνην μόρφωσιν, η οποία γεννά την κοινωνικήν αλληλεγγύην, η οποία είναι η βάσις και το θεμέλιον της ανεξαρτήτου λεγομένης ηθικής. Εις ποίον σημείον ευρίσκετο η Πατρίς ημών προ τεσσάρων δεκαετηρίδων γινώσκομεν πάντες. Η μόρφωσις περιωρίζετο μόνον εις την ανάγνωσιν και την γραφήν και εις την στοιχειώδην της αριθμητικής γνώσιν. Ο γιγνώσκων τότε την οκτώηχον, το ψαλτήριον και το ανθολόγιον, και εκείνος ο οποίος ελογάριαζε το λάδι του και το χαρούπι, το οποίον επώλει, εθεωρείτο πεπαιδευμένος. Αλλ' η εποχή αυτή παρήλθε και ήδη πρόκειται εις ημάς μέγιστον πρόβλημα. Κύριοι, και σπουδαιότατον, του οποίου την επίλυσην οφείλομεν να επιδιώξωμεν»[2].

Έτσι κάπως, Κυρίες και Κύριοι, η Κρητική Πολιτεία οραματιζόταν τους σκοπούς της παιδείας για όλα τα κρητικόπουλα.

Η Κρητική Πολιτεία πίστευε πως η εκπαίδευση και η επιστήμη θα βοηθήσουν στην εκπλήρωση του προαιώνιου πόθου των Κρητών, της Ένωσης της Κρήτης με τη Μητέρα Ελλάδα:

«Τον ιερόν τούτον σκοπόν προυτίθεντο οι Κρήτες να επιτύχωσι, η Εθνική ιδέα επέβαλεν εις αυτούς την κολοσσιαίαν προσπάθειαν εφ' αυτών, ήτις ήρκεσε προς επίτευξιν της θαυμαστής μεταμορφώσεως ενός τόπου, σειομένου πρότερον υπό αδιαλείπτων επαναστάσεων και ζώντος συνεχώς εν μέσω αχαλινώτων παθών και αξιοθρηνήτου αταξίας, εις τόπον ήρεμον και ειρηνικόν, επιθυμούντα την απόλαυσιν των αγαθών της ελευθερίας και διαρκούς ειρήνης»[3].

«Τα γυμνάσια δεν ηξεύρω δια λόγους οικονομικούς, δια απέχθειαν προς τον εξανθρωπισμόν ή προς την κλασικήν εκπαίδευσιν, όπως λέγεται, περιωρίσθησαν από τέσσερα εις δύο. Δεν πιστεύω κανείς εκ των μουσοτραφών συναδέλφων, οι οποίοι παρίστανται ενταύθα να έχη την αξίωσιν, ότι η μόρφωσις η ανωτέρα είναι βλαβερά. Εάν, κύριοι, ωρμώμεθα εξ αυτού του εσφαλμένου συλλογισμού και εις το παρελθόν και δεν συνετηρούμεν τα ανώτερα αυτά εκπαιδευτήρια, ήδη δεν θα είχομεν ούτε δικαστάς δια να είναι εις τα δικαστήρια, ούτε δικηγόρους δια να συνηγορώσιν, ούτε διδασκάλους δια να διδάσκωσιν τα απλά γράμματα, ούτε καθηγητάς, ούτε εν γένει κανένα μορφωμένον άνθρω-

[2] ό.π., σσ. 108-109

[3] ό.π., σσ. 109-110

πον... Ούτε ιατρούς. Προς τιμήν των ιατρών, κύριοι, λέγω το εξής. Η πληθώρα και των ιατρών και των δικηγόρων και εν γένει των επιστημόνων δεν βλάπτει εις κανένα. Πρέπει να πληθυνθώσιν ακόμη και πρέπει η μόρφωσις να πληθυνθή. Λέγεται ότι όταν απέθνησκεν ο μέγας ποιητής Γκαίτε ανέκραξε Mehr Licht, περισσότερο φως... Τα γυμνάσια πρέπει να υπάρχωσιν. Έχομεν ακόμη ανάγκην αυτών επί δέκα και είκοσιν έτη. Ημείς δε οι οποίοι από ημέρας εις ημέραν αναμένομεν την Ένωσιν μετά της Ελλάδος, πρέπει να ευρεθώμεν παρεσκευασμένοι δια να μην απορροφηθώμεν αλλά να διατηρήσωμεν την ατομικότητά μας, θα την διατηρήσωμεν δε αν έχωμεν ανθρώπους ειδικούς προς πάντα. Δια αυτόν τον λόγον πρέπει να υπάρχωσι γυμνάσια. Δια τούτο ημείς εις το πρόγραμμα εις τον νεώτερον νόμον αυτόν τον οποίον εκάμομεν, ιδρύομεν δύο ημιγυμνάσια εις το Ρέθυμνον, εις τμήμα το οποίον κατοικείται σχεδόν από 60 χιλιάδες, και εις το Λασήθι, το οποίον επίσης από τόσους κατοικείται. Τούτο το εκάμομεν, κύριοι, δι' αυτόν τον λόγον και δι' άλλον επίσης σπουδαίον λόγον, ότι οι παίδες, οι οποίοι φοιτώσιν εις τα γυμνάσια είναι κυρίως οι παίδες της μεσαίας εκείνης τάξεως των Κρητών συμπολιτών μας, οι οποίοι συνετέλεσαν τα μέγιστα υπέρ του νυν καθεστώτος και οι οποίοι έπαθον εκ της τελευταίας επαναστάσεως και δεν είναι τώρα εις θέσιν να μεταφέρωσι τα παιδιά των εις τα κέντρα, εις τα οποία εκτός της δαπάνης την οποίαν θα πληρώσωσι και την οποία αδυνατούσι να καταβάλωσιν, είναι εκτεθειμένα και εις τόσους ηθικούς κινδύνους...»[4].

Με τα λόγια αυτά δικαιολογούσε ο εισηγητής του Νομού στη Βουλή των Κρητών την αύξηση της παρεχόμενης γυμνασιακής παιδείας στην Κρήτη, η οποία παιδεία εκαλείτο να συμβάλει στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα αλλά και να βοηθήσει να μη χαθεί, μετά την ένωση, η Κρητική ταυτότητα και ιδιαιτερότητα.

Κυρίες και κύριοι,

Με τα αποσπάσματα που διάβασα πήραμε μια μικρή ιδέα για το πώς, σε γενικές γραμμές, η Κρητική Πολιτεία (1898-1913) έβλεπε την εκπαίδευση και γενικότερα την παιδεία που έπρεπε να παρασχεθεί στα κρητικόπουλα.

Πιστεύω ότι τα μικρά αυτά αποσπάσματα δίνουν το στίγμα προς το οποίο πορεύτηκε η εκπαίδευση και η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία.

---

[4] ό.π., σ. 118

Και αν θέλουμε να δούμε και να μελετήσουμε την εκπαιδευτική πολιτική και το εκπαιδευτικό έργο της Κρητικής Πολιτείας, δεν έχουμε να κάνουμε τίποτε άλλο, παρά να διατρέξουμε το βιβλίο του Αντώνη Χουρδάκη «Η Παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)», εκδομένο από τις εκδόσεις Gutenberg, στη σειρά «Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαιδεύσεως, Νο 10» σελίδες 770, το οποίο προλογίζει ο διευθυντής της σειράς Σήφης Μπουζάκης.

Τώρα ας κάνουμε μαζί μια περιδιάβαση στα περιεχόμενα του βιβλίου.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη.

Το πρώτο μέρος αποτελούν οι 292 πρώτες σελίδες, οι οποίες αποτελούν και τον καρπό της επιστημονικής έρευνας του Αντώνη Χουρδάκη, έρευνας σοβαρής με επιστημονική μεθοδολογία πραγματοποιηθείσας, παράθεση βιβλιογραφίας (267-276) και συνοπτικός πίνακας των κυριοτέρων εκπαιδευτικών νόμων - διαταγμάτων και νομοσχεδίων (1881-1913) (σελίδες 277-291).

Το δεύτερο μέρος αποτελούν τα ΤΕΚΜΗΡΙΑ, δηλαδή νόμοι, οργανισμοί, ψηφίσματα, διατάξεις που αφορούν την εκπαίδευση. (σελίδες 293-769).

Ο συγγραφέας χωρίζει το αφηγηματικό μέρος του βιβλίου του σε δύο μέρη.

Στο Α΄ μέρος (σελ. 17-69) ο συγγραφέας κάνει μια επισκόπηση της εκπαίδευσης στην Κρήτη το 19ο αιώνα.

Κατά τον Αντώνη Χουρδάκη,

«Η εκπαίδευση, στην Κρήτη κατά το 19ο αιώνα, θα μπορούσε να χωριστεί σύμφωνα με τις περιόδους της γενικής ιστορίας του νησιού: α) στην προεπαναστατική περίοδο, από το 1800 έως το 1821, β) στην περίοδο των πρώτων κρητικών επαναστάσεων, από το 1822 έως το 1866, γ) στην περίοδο του Οργανικού Νομού, από το 1867 έως το 1878 ή τελευταία περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας, και δ) στην περίοδο της Ημιαυτονομίας, από το 1879 έως το 1897. Βεβαίως, η περιοδίκευση αυτή, η οποία αποτυπώνει τις κύριες φάσεις της εξέλιξης των εκπαιδευτικών πραγμάτων στην Κρήτη και εντάσσεται στις γενικότερες ιστορικές και κοινωνικο-οικονομικές συγκυρίες της οθωμανικής κυριαρχίας, δεν παύει να έχει συνάμα και έναν καθαρά μεθολογικό και τεχνικό χαρακτήρα»[5].

Την προεπαναστατική περίοδο καλύπτουν οι σελίδες 21-27.

Την περίοδο των πρώτων Κρητικών Επαναστάσεων 1822-66 οι σελί-

δες 27-34.

Την περίοδο του Οργανικού Νόμου (1867-1878) οι σελίδες 34-40.

Την περίοδο της ημιαυτονομίας (1879-1897) οι σελίδες 40-69.

Στο Β΄ μέρος (σελ. 71-291) παρουσιάζεται το Ιστορικό Εκπαιδευτικό πλαίσιο της εποχής (σελ. 73-78).

Σύμφωνα με το 42 Νομοθετ. Διάταγμα «Περί Διοικήσεως και Επιθεωρήσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» την εποπτεία και διοίκηση της δημόσιας εκπαίδευσης ασκούσαν ιεραρχικά:

«ο επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευτικών Σύμβουλος», β) «το υπό των Επιθεωρητών Εποπτικό Συμβούλιο», γ) «ο Γενικός Επιθεωρητής», τα καθήκοντα του οποίου μπορούσαν να ανατεθούν με Ηγεμονικό Διάταγμα και στο Γραμματέα της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων, δ) «οι τέσσαρες Νομαρχιακοί Επιθεωρηταί, Λασιθίου, Ηρακλείου, Ρεθύμνης, Χανίων και Σφακίων», και ε) «οι Διευθυνταί των σχολείων»[6].

Η πρώτη περίοδος 1899-1901 καλύπτεται στις σελίδες 78-105.

Τα χρόνια 1091-1094 καλύπτονται στις σελίδες 105-148.

Την επιτροπή παιδείας απάρτισαν οι: Αντώνιος Μιχελιδάκης, πρόεδρος της Βουλής, Δημ. Παπαμαστοράκης, Παρ. Κοτζαμπασάκης, Εμμ. Χατζιδάκης και ο μουσουλμάνος βουλευτής Περτέβ Μουλαζαδές.

Τον Ιούλιο του 1901 εισάγεται για συζήτηση και ψηφορία στη βουλή ένα νέο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο που συντάχτηκε από τον παιδαγωγό Π.Π. Οικονόμο. Την 1η Αυγούστου 1901 δημοσιεύεται ο υπ' αριθμ. 391 Νόμος «Περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως», με τον οποίον κατηργείτο ο προηγούμενος Νόμος του 1899.

Σύμφωνα με το νόμο αυτό η φοίτηση των αρρένων και θηλέων έγινε υποχρεωτική από το 7ο και πάλι έτος της ηλικίας, μέχρι συμπληρώσεως του ορίου μαθητείας στο Δημοτικό Σχολείο, δηλαδή του τετραετούς κύκλου μαθημάτων. Το πνεύμα του νόμου ήταν «να ανοίξωμεν τους οφθαλμούς των χωρικών, τους οφθαλμούς του λαού, να ανοίξωμε όσο το δυνατόν περισσότερα σχολεία· διότι τα σχολεία είναι οι οφθαλμοί της πολιτείας».

---

[5] ό.π., σ. 20

[6] ό.π., σσ. 75-76

Με βάση το νέο νόμο συστάθηκε Διδασκαλείο στο Ηράκλειο για τη θεωρητική και πρακτική μόρφωση των δασκάλων. Συστάθηκε ένα εργαστήριο των δημοδιδασκάλων. Στην περίοδο αυτή νεωτερισμό αποτέλεσαν τα διδασκαλικά συνέδρια, στα οποία συζητούνταν υψηλά για την εποχή παιδαγωγικά ζητήματα και εγίνοντο υποδειγματικές διδασκαλίες.

Κατά το συγγραφέα,

«Παρά τα θετικά στοιχεία του Νόμου, αυτός δεν ανταποκρινόταν πλήρως στους πόθους και τις ελπίδες των εκπαιδευτικών, οι οποίοι χαραχτήρισαν το νέο Νομοθετικό Διάταγμα αποτέλεσμα απειρίας, αντιπάθειας των βουλευτών στα εκπαιδευτικά ζητήματα, ανειλικρινούς πολιτικής του συμβουλεύοντος και εισηγουμένου τότε επί των εκπαιδευτικών ζητημάτων Γεν. Επιθεωρητή και επαναφορά στον σχολαστικισμό με την ανασύσταση των Ελληνικών Σχολείων και την ουσιαστική μείωση του χρόνου μαθητείας. Η Εκπαίδευση από ενδεκαετής που ήταν μειώθηκε ουσιαστικά σε οκταετή, για να μπορέσει η Κρήτη να ακολουθήσει το εν Ελλάδι ισχύον εκπαιδευτικό καθεστώς»[7].

Στις 28 Ιουνίου 1903 ο νόμος 391 τροποποιείται με τον 484 και δημοσιεύεται στο ίδιο φύλλο νέος Νόμος «περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως», ο 485.

Η περίοδος 1905-1907 καλύπτεται στις σελίδες 148-164.

Η περίοδος 1908-1910 καλύπτεται στις σελίδες 164-225.

Η περίοδος 1910-1913 καλύπτεται στις σελίδες 225-261.

Στην περίοδο αυτή αξίζει να αναφέρουμε το Υπόμνημα του Παγκρητίου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου, με το οποίο οι δημοδιδάσκαλοι κατέθεσαν προτάσεις για τη μεταρρύθμιση του ισχύοντος εκπαιδευτικού συστήματος.

«Στο υπόμνημά τους διατύπωσαν 21 άρθρα, μεταξύ των οποίων πρότειναν: η Δημοτική εκπαίδευση να είναι υποχρεωτική και να παρέχεται δωρεάν επί εξαετία, τα Ελληνικά σχολεία να συγχωνευθούν με τα Γυμνάσια σε ενιαίο εξαετή κύκλο σπουδών, οι απόφοιτοι του Δημοτικού να μπορούν να καταταγούν στην πρώτη του Γυμνασίου μετά την έκτη τάξη, ο έχων απολυτήριο Ανωτέρου Δημοτικού σχολείου για να συνεχίσει τις σπουδές του να υφίσταται εισιτήριες εξετάσεις, στην Επιτροπή των οποίων θα μετέχουν και Δημοδιδάσκαλοι...»[8].

---

[7] ό.π., σ. 131

Επίσης αξίζει να αναφέρουμε και την έκθεση του Γενικού Επιθεωρητή Κρήτης Εμμ. Γενεράλη προς τον Σύμβουλο, με την οποία διατύπωνε τις έντονες ανησυχίες του «για τα σημεία εκείνα στα οποία έπασχε η εκπαίδευση στην Κρήτη και τα οποία, εφόσον διορθώνονταν, θα συντελούσαν στο να ανατείλουν, όπως πίστευε, "κρείττονες ημέραι υπέρ της εκπαιδεύσεως"»[9].

Και συνεχίζει ο Γενεράλης: «... Εάν σήμερον, ότε άπλετον καταυγάζει τον κόσμο φως, δεν κατορθώσωμεν να προπαρασκευάσωμεν δια κρειττόνων σχολείων επαρκέστερον φωτισμόν, ουδέποτε άλλοτε θα κατορθωθή. Ο φωτισμός δε ούτος, ως είναι πάσι γνωστόν, είναι το αληθές σθένος, η πραγματική ισχύς παντός λαού, εκπέμπεται δε εξ εστίας σθεναρού και τελείου εκπαιδευτικού συστήματος»[10].

Για την εκπαίδευση στο τέλος της Κρητικής Πολιτείας αξίζει να αναφέρουμε ένα μικρό απόσπασμα από την εφημερίδα Παλιγεννεσία (30-11-1913, σσ. 18-19) που εκδιδόταν στο Ηράκλειο, αρνητικό για το εκπαιδευτικό σύστημα της Κρήτης:

«Πάντες γνωρίζομεν ότι δια των σχολείων, ως ταύτα νυν έχουσι, δημιουργούμεν ως επί το πλείστον ανθρώπους, ανικάνους να εργασθώσι, στρεφομένους δε μόνον προς τον δημόσιον πλούτον. Το αίτιον του κακού ανάγκη να αναζητήσωμεν... το ελαττωματικόν του παρ' ημίν εκπαιδευτικού συστήματος. Το αναλυτικόν πρόγραμμα (το τε παλαιόν ως και το άρτι υπό του Υπουργείου της Παιδείας εκδοθέν) ορίζει πλείστας και ποικίλας γνώσεις, τας οποίας οι διδάσκαλοι είνε υποχρεωμένοι να μεταδώσωσιν εις τους παίδας όλως μηχανικώς και μόνον δια κενών λέξεων, γνωστού όντος, ουδέν σχολείον κέκτηται τα απαιτούμενα διδακτικά όργανα και εν γένει τα μέσα, όπως αισθητοποιήση τα διδασκόμενα... Ελαττωματικόν επίσης εν τω εν λόγω προγράμματι είνε και ότι πληθώρα εργασίας επιβάλλεται εις μαθητάς και διδασκάλους... Τι ωφελεί επτάωρος ή οκτάωρος καθ' εκάστην πνευματική εργασία εντός υγρών και σκοτεινών καταγωγείων, ως είνε τα πλείστα παρ' ημίν σχολεία... δια της κατά τοιούτον σύστημα διδασκαλίας ουδέν άλλον διδάσκομεν ή το ψεύδος, την υποκρισίαν, την επιπολαιότητα και την δυσπιστία προς τους λόγους ημών αυ-

[8] ό.π., σ. 227

[9] ό.π., σ. 229

[10] ό.π., σ. 230

τών, διότι τα εντός του σχολείου λεγόμενα ουδόλως συμφωνούσι προς τα εκτός αυτού συμβαίνοντα...».[11]

Μετά την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, το Εκπαιδευτικό σύστημα της Νήσου ακολουθεί τη μοίρα του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας. Στο βασιλικό Διάταγμα 19 Αυγούστου 1914 «Περί του προσωπικού των σχολείων των Νέων Χωρών κ.λ.π.» η Κρήτη διαιρέθηκε σε έξι εκπαιδευτικές περιφέρειες: Ηρακλείου, Γόρτυνας, Μεραμβέλου, Ρεθύμνου, Σφακίων και Χανίων.

Πρέπει να σημειώσουμε επιπλέον ότι το βιβλίο Αντώνη Χουρδάκη περιλαμβάνει και έναν αριθμό πινάκων εμφαινόντων την εκπαιδευτική κίνηση στην Κρήτη κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

Θα ήθελα να συνοψίσω τα περί της εκπαιδεύσεως στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913) με τα λόγια του ίδιου του συγγραφέα.

Συγκεφαλαιώνοντας, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Κρήτη από την περίοδο της ημιαυτονομίας της προσπάθησε να οργανώσει το νομοθετικό πλαίσιο της εκπαίδευσης τόσο του χριστιανικού όσο και του μουσουλμανικού πληθυσμού της. Δύο εκπαιδευτικοί νόμοι αποτελούν σταθμούς στην ιστορία της παιδείας της ημιαυτονόμου Κρήτης: ο νόμος του 1881, ο πρώτος ουσιαστικά περί παιδείας νόμος, με βάση τον οποίο επιδιώχθηκε η εξάπλωση της εκπαίδευσης και η διαμόρφωση ενός σχολείου προορισμένου για το λαό και ο οποίος, την υποχρεωτική φοίτηση επέβαλε ως μια πρώτη προσπάθεια καταπολέμησης του αναλφαβητισμού και καθιέρωση ενός ομοιόμορφου εκπαιδευτικού συστήματος, και ο νόμος του 1889, ο οποίος υπήρξε προϊόν της αποτυχημένης επανάστασης των χριστιανών και ο οποίος στην πραγματικότητα λειτούργησε ως αντινόμος, αφού αντικατέστησε τον προηγούμενο νόμο, ο οποίος ανακλήθηκε εξαιτίας του στρατιωτικού νόμου που επιβλήθηκε.

Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Τούρκους, η αρτισύσταση Κρητική Πολιτεία θεώρησε απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική άνοδο των ατόμων και την ευημερία και πρόοδο των πολιτών της την παιδεία. Για το λόγο αυτό θέσπισε και ειδικές υποτροφίες για σπουδές στο εξωτερικό θεωρώντας την παιδεία ως ύψιστο κοινωνικό αγαθό. Από τα πρώτα κιό-

[11] ό.π., σσ. 260-261

λας χρόνια της απελευθέρωσής της, ενδιαφέρθηκε για την κατάρτιση των εκπαιδευτικών αρχικά με τη σύσταση παιδαγωγικών ιδρυμάτων και στη συνέχεια με την ίδρυση διδασκαλείων διετούς και τριετούς φοίτησης. Το θέμα της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών το ανέλαβαν, είτε κατά μόνας είτε μέσα στο πλαίσιο διοργάνωσης εκπαιδευτικών Συνεδρίων, πτυχιούχοι πεπειραμένοι εκπαιδευτικοί και Επιθεωρητές και όσοι είχαν σπουδάσει παιδαγωγικά. Σημαντικές ήταν και οι προσπάθειες που κατέβαλε η Κρητική Πολιτεία για την οργάνωση της εκπαίδευσης των ετεροθρήσκων μέσα στο πλαίσιο της ισονομίας και ισοπολιτείας που προσπαθούσε να εφαρμόσει απέναντι στους μειονοτικούς πληθυσμούς. Παρά τα ποικίλα οικονομικά, πολιτικά και διοικητικά προβλήματα που συνάντησε κατά τη συγκρότησή της και καθ' όλη την πορεία της, η Κρητική Πολιτεία κατέβαλε αξιόλογες προσπάθειες στον εκπαιδευτικό τομέα, ιδιαίτερα για την οργάνωση και την καθιέρωση της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης, την επέκταση της παιδείας προς τα λαϊκά στρώματα, την επαφή της με την ελληνική πνευματική παράδοση και την επικοινωνία της με το νεότερο ευρωπαϊκό πνεύμα. Προς την κατεύθυνση αυτή επηρεάστηκε και μιμήθηκε ξένες εκπαιδευτικές πρακτικές, νόμους και θεσμούς, εισάγοντάς τους πολλές φορές άκριτα στη δική της πραγματικότητα. Ιδιαίτερα δε φαίνεται να μιμήθηκε τη Γερμανία που τότε μεσουρανούσε στο παιδαγωγικό στερέωμα της Ευρώπης. Βέβαια, η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά την περίοδο αυτή δεν μπόρεσε να απαλλαγεί από τον ταξικό προσανατολισμό της και την κοινωνική διαστρωμάτωση μέσα στον εκπαιδευτικό μηχανισμό. Ο θεσμός των Ελληνικών σχολείων και οι ποικίλες ανισότητες υπαίθρου-επαρχίας και πόλεων-αστικών κέντρων ενισχύουν την παραπάνω διαπίστωση.

Επιπλέον, η Κρητική Πολιτεία δεν κατόρθωσε, αν και το επεδίωξε μέσω των πολλών εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που εισήγαγε, να δώσει έναν πρακτικό προσανατολισμό μαζί με τον θεωρητικό στα σχολεία της και να περιορίσει τον κλασικισμό και τη ροή των μαθητών των χαμηλότερων κυρίως κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων προς τα κλασικά Γυμνάσια. Η εκπαιδευτική της πολιτικής, όντας συγκεντρωτική, εν ονόματι του αιτήματος περί «ομοιομόρφου λειτουργίας» της εκπαίδευσης, φαίνεται να έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιλογή, κατάρτιση και αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και στην εκπόνηση «ομοιομόρφων» εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Εισήγαγε ποικίλα Διατάγματα για την εξέταση των εκπαιδευτικών και τη διδακτική τους επάρ-

κεια. Παράλληλα, η πολιτεία δεν έπαψε να προκηρύσσει από την αρχή της συγκρότησής της Διδασκαλικές εξετάσεις προφορικές και γραπτές για τους «υπαλλήλους της εκπαιδεύσεως», και να οργανώνει Διδασκαλικά Συνέδρια για την επιμόρφωση του διδακτικού προσωπικού των σχολείων σε ποικίλα θέματα. Θα πρέπει να τονίσουμε, ωστόσο, πως ο εκπαιδευτικός, παρά τις δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες εργαζόταν, υπήρξε πάντοτε μάχιμος και εκφραστής των νεωτεριστικών ρευμάτων στο χώρο της εκπαίδευσης.

Σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπισε η Κρητική Πολιτεία, χωρίς πάντα να τα λύνει επιτυχώς, ήταν οι συχνές μεταθέσεις των εκπαιδευτικών, η ανεπάρκεια της παρεχόμενης εκπαίδευσης, η έλλειψη σχολικών περιφερειών, η εμπλοκή της πολιτικής στα εκπαιδευτικά πράγματα, η αφοιτησία στο σχολείο, η ανάγκη αναβάθμισης του διδασκαλικού επαγγέλματος, η μεταρρυθμισιομανία που είχε καταλάβει τους Κρήτες ιθύνοντες, οι οποίοι κάθε διετία εισήγαγαν νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Η υποστήριξη ενός τέτοιου εκπαιδευτικού πλαισίου και η προσπάθεια σύγκλισης μεταξύ σχολικής πραγματικότητας και πολιτείας, συνεπαγόταν την διά Ηγεμονικών Διαταγμάτων και Εγκυκλίων εισαγωγή και χρήση εγκεκριμένων μόνο εγχειριδίων στα σχολεία. Ο ορισμός συγκεκριμένων βιβλίων αφενός μεν έθετε ένα είδος πολιτειακού ελέγχου της εκπαίδευσης και αφετέρου δημιουργούσε μια μορφή ενιαίας εκπαιδευτικής πολιτικής. Η ενιαία αυτή λειτουργία εκφραζόταν μέσα από την εκπόνηση «ομοιομόρφων» Αναλυτικών Προγραμμάτων και μέσα από την έγκριση - έπειτα από προκήρυξη διαγωνισμού - «ομοιομόρφων» σχολικών εγχειριδίων και τη ρητή απαγόρευση της εισαγωγής των μη εγκεκριμένων στα σχολεία.

Η Κρητική Πολιτεία καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας της μέχρι την ένωσή της με την Ελλάδα, δεν μείωσε το ενδιαφέρον της για την παιδεία του κρητικού λαού, στοιχείο που καταμαρτυρείται τόσο μέσα από τα ποικίλα νομοθετήματά της όσο και μέσα από τις δαπάνες που αφιέρωσε από το δημόσιο προϋπολογισμό της: το 1899-1900 οι δαπάνες ανέρχονται σε 406.193,50, ενώ το 1910 αυξάνονται σε 805.749.

Τελικά, στην προσπάθειά της η Κρητική Πολιτεία να δώσει λαϊκό προσανατολισμό στην εκπαίδευση, καθιέρωσε τους δύο εξαετείς κύκλους σπουδών, διοργάνωσε σχολικές περιφέρειες και φρόντισε να διοργανώσει σχολεία για τους φτωχούς μαθητές, φέρνοντας ένα νέο εκπαιδευτικό καθεστώς λίγο πριν ενωθεί

με την Ελλάδα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι το όραμα αυτό άλλοτε αποτέλεσε ενίσχυση των προσπαθειών της σε όλους τους τομείς και ιδιαίτερα στην εκπαίδευση και άλλοτε λειτούργησε ανασταλτικά, με την έννοια ενός ανεκπλήρωτου πόθου που ακύρωνε όλες τις προσπάθειες λόγω της αβέβαιης πολιτικής κατάστασης που συνεπαγόταν. Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, σε όλα τα επίπεδα κοινωνικής, πολιτικής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας των Κρητών, δεν λειτούργησε αφομοιωτικά και ισοπεδωτικά, με την έννοια ότι οι Κρήτες ήθελαν μετά την ένωσή τους με την Ελλάδα να μην υστερούν ως προς την παιδεία τους από τους υπόλοιπους Έλληνες και να μη χάσουν την κρητική τους ταυτότητα και ιδιαιτερότητα. Και αυτό ήταν πολύ σημαντικό. Ένωση λοιπόν στο πλαίσιο της παιδείας δεν φαίνεται να σήμαινε για τους Κρήτες αφομοίωση, αλλά μια οργανική λειτουργικότητα»[12].

Φίλες και φίλοι,

Διατρέξαμε επί τροχάδην το βιβλίο του Αντώνη Χουρδάκη «Η Παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)».

Ένα βιβλίο επιστημονικά έγκυρο, εκδοτικά κομψό. Ένα βιβλίο πολλαπλώς χρήσιμο. Χρήσιμο γι' αυτούς που ασχολούνται με την ιστορία της εκπαίδευσης, γι' αυτούς που αγαπούν την Κρήτη και τον πολιτισμό της, για τους ερευνητές, για τους δασκάλους και γενικότερα τους εκπαιδευτικούς, για τους πολιτικούς και τους εκπαιδευτικούς φορείς.

Οι αβλεψίες που θα μπορούσε να παρατηρήσει κάποιος προσεκτικός αναγνώστης είναι πολύ λίγες και ανεπαίσθητες και δε μειώνουν καθόλου το βιβλίο. Ο Αντώνης Χουρδάκης κοπίασε, μόχθησε, ανεκάλυψε και κατέγραψε. Προσέφερε πολλά στη μελέτη μιας περιόδου αρκετά ενδιαφέρουσας.

Τον ευχαριστούμε.

Η δουλειά του όμως αυτή του δημιουργεί και υποχρεώσεις: να συνεχίσει την έρευνά του και σε μια άλλη περίοδο της εκπαίδευσης στην Κρήτη. Είμαστε βέβαιοι ότι θα το αποτολμήσει.

Το βιβλίο αυτό δημιουργεί και σε εμάς υποχρεώσεις: Να το προμηθευτούμε, να το μελετήσουμε και να το τοποθετήσουμε στη βιβλιοθήκη μας. Αλλά και να το κάνουμε δώρο σε φίλους μας. Ας αναλάβουμε όλοι τις υποχρεώσεις μας. Σας ευχαριστώ!

---

[12] ό.π., σσ. 262-265

1-4
24/4
17-3

Ο ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΛΛΩΤΙΑΣ*,
ΕΤΗΣΙΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ
ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ ΤΟΥ 2002 ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Α.Ε.,
ΣΤΙΣ ΜΟΥΡΝΙΕΣ ΧΑΝΙΩΝ, ΣΕ 4.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑ-
ΣΜΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ.



ISSN 1106-0395